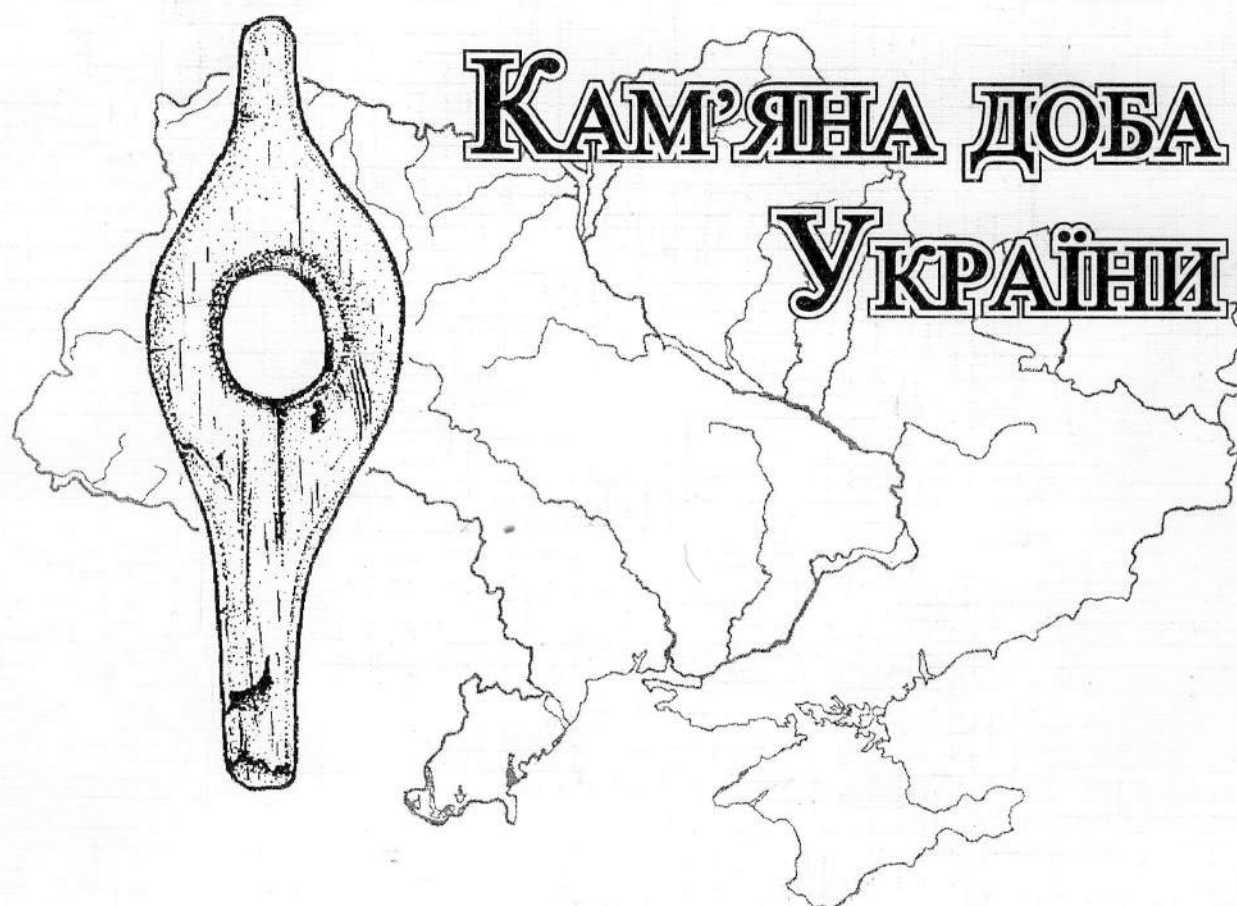

ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ
НАЦІОНАЛЬНОЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНИ

Випуск 4

До 130-річчя відкриття
Гінцівської стоянки

ШЛЯХ
КИЇВ ПОЛТАВА
2003

ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНИ
УПРАВЛІННЯ КУЛЬТУРИ ПОЛТАВСЬКОЇ ОБЛАСНОЇ ДЕРЖАВНОЇ АДМІНІСТРАЦІЇ
ПОЛТАВСЬКИЙ КРАЄЗНАВЧИЙ МУЗЕЙ
ПОЛТАВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ТЕХНІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ЮРІЯ КОНДРАТЮКА

КАМ'ЯНА ДОБА УКРАЇНИ

Випуск 4

До 130-річчя відкриття
Гінцівської стоянки

*До скликання МІТ Археології
та давнь історії України
професор М. Залізний*

ШЛЯХ
КИЇВ – ПОЛТАВА
2003

Затверджено до друку Вченою радою Інституту археології НАН України

РЕДАКЦІЙНИЙ КОЛЕКТИВ:

д.і.н., проф.	Залізник Л.Л. (головний редактор видання)
	Манько В.О. (відповідальний редактор)
к.і.н., доцент	Гавриленко І.М. (редактор випуску)
к.і.н., с.н.с.	Кухарчук Ю.В. (відповідальний секретар)
д.і.н., с.н.с.	Отрощенко В.В.
д.і.н., с.н.с.	Зубар В.М.
д.і.н., проф.	Телегін Д.Я.
д.і.н., проф.	Гладких М.І.
д.і.н., проф.	Станко В.Н.
д.і.н., п.н.с.	Мацкевий Л.Г.
д.і.н., с.н.с.	Ситник О.С.
к.і.н., с.н.с.	Степанчук В.М.
к.і.п., с.н.с.	Яковлева Л.А.
к.і.н., с.н.с.	Сапожников І.В.
к.і.н., с.н.с.	Кулаковська Л.В.
к.і.н., с.н.с.	Чабай В.П.
к.і.н., с.н.с.	Колесник О.В.

РЕЦЕНЗЕНТИ:

д.і.н. Гаврилюк Н.О.
д.і.н. Приходнюк О.М.

К 18 **Кам'яна доба України: Збірка наукових статей.** – Вип. 4. – Київ: Шлях,
2003. – 308 с.; іл.

ISBN 966-650-133-3

У 4-му випуску серійного видання "Кам'яна доба України" публікуються статті, прочитані з 27 по 29 травня 2003 р. у формі доповідей на Міжнародній археологічній конференції в м. Лубни Полтавської обл. з нагоди 130-річчя відкриття стоянки Гінці. Саме ця подія започаткувала вивчення палеоліту у Східній Європі. Збірка містить також статті дослідників, які з різних причин не змогли взяти участь у роботі конференції. Розраховано на фахівців із проблем первісної археології.

ББК 63.4 (Укр)
УДК 902 (477) "631/634

ЗМІСТ

CONTENTS

ПЕРЕДМОВА	6	FOREWORD
ВСТУП	8	INTRODUCTION
ІСТОРІЯ ВИВЧЕННЯ КАМ'ЯНОЇ ДОБИ В УКРАЇНІ, ПРОБЛЕМИ ЗБЕРЕЖЕННЯ ПАМ'ЯТОК	11	THE HISTORY OF STONE AGE OF UKRAINE RESARCHES AND THE PROBLEMS OF SITE PROTECTION
ЗАЛІЗНЯК Л. Л. КАМ'ЯНА ДОБА УКРАЇНИ: ПРОБЛЕМИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ	11	ZALIZNYAK L. L. STONE AGE OF UKRAINE: PROBLEMS AND PERSPECTIVES
ЯКОВЛЄВА Л. А. ОСНОВНІ ЕТАПИ ДОСЛІДЖЕНЬ ПОСЕЛЕНЬ З ЖИТЛАМИ ТА ІНШИМИ КОНСТРУКЦІЯМИ З КІСТОК МАМОНТА БАСЕЙНУ ДНІПРА (ДО 130-РІЧЧЯ РОЗКОПОК ГІНЦІВ)	18	IAKOVLEVA L. A. THE BASIC STAGES OF RESEARCHES OF THE SITES OF THE DNIEPER BASIN WITH DWELLINGS AND OTHER CONSTRUCTIONS FROM THE MAMMOTH'S BONES (TO THE 130-ANNIVERSARY OF THE GINTZI SITE'S EXCAVATION)
САПОЖНИКОВ И. В. ИЗ ИСТОРИИ ИССЛЕДОВАНИЙ КАМЕННОГО ВЕКА УКРАИНЫ: ПАЛЕОЛИТИЧЕСКИЕ КАРСТОВЫЕ ПЕЩЕРЫ СЕВЕРНОГО ПРИЧЕРНОМОРЬЯ	43	SAPOZHNYKOV I. V. FROM A HISTORY OF RESEARCHES OF STONE AGE OF UKRAINE: THE PALEOLITHIC KARST CAVES TO NORTH OF BLACK SEA
ГАВРИЛЕНКО І. М. ВАДИМ ЩЕРБАКІВСЬКИЙ ТА ДОСЛІДЖЕННЯ ГІНЦІВСЬКОЇ ПІЗНЬОПАЛЕОЛІТИЧНОЇ СТОЯНКИ	53	GAVRYLENKO I. M. VADIM SHCHERBAKIVSKY AND RESEARCHES OF THE GINTZI UPPER PALEOLITHIC SITE
СМОЛ'ЯНИНОВА С. П. ИСТОРИЯ ИССЛЕДОВАНИЯ КАМЕННОГО ВЕКА СТЕПНОГО ПОБУЖЬЯ	82	SMOLYANINOVA S. P. HISTORY OF ARCHAEOLOGICAL RESEARCH IN PREHISTORY OF THE STEPPES OF THE SOUTHERN BUG RIVER BASIN
КУЧУГУРА Л. И. НОВЫЕ МАТЕРИАЛЫ К БИОГРАФИИ ИССЛЕДОВАТЕЛЯ ПАЛЕОЛИТА ДОНБАССА В.М. ЕВСЕЕВА	90	KUCHUGURA L. I. NEW MATERIALS TO THE BIOGRAPHY OF V.M.EVSEEV, THE RESEARCHER OF THE PALEOLITH OF THE DONBASS REGION
КОНОНЕНКО О. М. ПАЛЕОЛІТИЧНА СТОЯНКА РАДОМИШЛІ: ІСТОРІОГРАФІЯ	95	KONONENKO O. M. THE PALEOLITHIC SITE OF RADOMYSHL': THE BIBLIOGRAPHY
ДЯЧЕНКО Т. М. З ІСТОРІЇ АРХЕОЛОГІЧНОГО ЗІБРАННЯ ЛУБЕНСЬКОГО КРАЄЗНАВЧОГО МУЗЕЮ	99	DYACHENKO T. M. FROM HISTORY OF ARCHEOLOGICAL COLLECTION OF THE LUBNY LOCAL LORE MUSEUM
ТИТОВА О. М., КЕПІН Д. В. ПРОБЛЕМИ МУЗЕЄФІКАЦІЇ НЕРУХОМИХ ПАМ'ЯТОК КАМ'ЯНОГО ВІКУ УКРАЇНИ	102	TYTOVA O. M., KEPIN D. V. THE PROBLEMS OF THE MUSEUFICATION OF THE IMMOVABLE MONUMENTS OF STONE AGE UKRAINE

**СУЧАСНІ ПРОБЛЕМИ
ПАЛЕОЛІТОЗНАВСТВА**

КУЛАКОВСЬКА Л. В.
ЛЕВАЛУАЗЬКА ЗАМАЛЬОВКА ІЗ
КОРОЛЕВОГО

ЧАБАЙ В. П.
ХРОНОЛОГІЯ І ЕКОЛОГІЯ ПЕРЕХОДА ОТ
СРЕДНЬОГО К ВЕРХНЬОМУ ПАЛЕОЛІТУ В
ВОСТОЧНОЇ ЄВРОПІ

СТЕПАНЧУК В. Н.
ТАФОНОМІЯ КУЛЬТУРНИХ ОСТАТКІВ І
ВКЛЮЧАЮЩИХ ГЕОЛОГІЧЕСКИХ СЛОЕВ
НА СТОЯНКІ МИРА

ДЕМІДЕНКО Ю. Э.
ОРИНЬЯК ЗАПАДНОЇ І ЦЕНТРАЛЬНОЇ
ЄВРОПИ: СИСТЕМАТИЗАЦІЯ ДАНИХ І
ПАРАДИГМИ ІНТЕРПРЕТАЦІЙ

МАЦКЕВИЙ Л. Г.
ДО ПИТАННЯ ПРО ПОЧАТОК ЗАСЕЛЕННЯ
ПЕЧЕР УКРАЇНИ

КРотова О. О.
ПРОБЛЕМИ ДАТУВАННЯ ТА ПЕРІОДИЗАЦІЇ
ПАМ'ЯТОК СТЕПОВОЇ ЗОНИ ДОБИ
ВЕРХНЬОГО ПАЛЕОЛІТУ

СЕРГІН В. Я.
ВІРОЯТНИЙ СОСТАВ ГОНЦОВСЬКОГО
ПОСЕЛЕННЯ

СОФФЕР О., АDOVASIO Дж. М.
«НЕ КАМНЕМ ЕДИНИМ»: НЕСТОЙКІЕ
МАТЕРІАЛИ В ЖИЗНІ ВЕРХНЬОГО
ПАЛЕОЛІТА

ГЛАДКИХ М. И.
БЫТОВОЕ И КУЛЬТОВОЕ ИСПОЛЬЗОВАНИЕ
ЖИЛИЩ ИЗ КОСТЕЙ МАМОНТОВ

ЛЕОНОВА Н. Б.
ЖИЛЫЕ ПЛОЩАДКИ И ЖИЛИЩА:
ОСОБЕННОСТИ ФОРМИРОВАНИЯ
КУЛЬТУРНОГО СЛОЯ (НА ПРИМЕРЕ
ПАМЯТНИКОВ ЮГА ВОСТОЧНОЙ ЕВРОПЫ)

БЕЛЯЕВА В. И.
К ВОПРОСУ О МНОГОСЛОЙНОСТИ
ПУШКАРЕЙ I

**112 MODERN PROBLEMS OF PALAEOLITHIC
RESARCHES**

112 KULAKOVSKA L. V.
THE LEVALLOIS' ETUDE FROM KOROLEVO
SITE

120 CHABAI V. P.
THE MIDDLE TO UPPER PALEOLITHIC
TRANSITION IN EASTERN EUROPE: THE
ECOLOGICAL AND CHRONOLOGICAL
PERSPECTIVES

138 STEPANCHUK V. N.
TAPHONOMY OF CULTURAL REMAINS
AND CULTURE-BEARING GEOLOGICAL
LAYERS AT THE SITE OF MIRA

150 DEMIDENKO YU. E.
AURIGNACIAN AND EPI-AURIGNACIAN OF
WESTERN AND CENTRAL EUROPE:
SYSTEMATIZATION DATA AND
INTERPRETATION PARADIGMS

176 MATSKEVYJ L. G.
TOWARDS THE QUESTION OF THE
BEGINNING OF THE POPULATION OF
CAVES IN UKRAINE

183 KROTOVA O. O.
THE PROBLEMS OF DATE AND
PERIODIZATION OF THE UPPER
PALAEOLITHIC SITES IN THE STEPPE
ZONE

199 SERGIN V. YA.
POSSIBLE OBJECTS OF GONTSY SITE

206 SOFFER O., ADOVASIO J. M.
«NOT BY STONE ALONE»: PERISHABLE
TECHNOLOGIES AND UPPER PALEOLITHIC
LIFEWAYS

213 GLADKYH M. I.
THE HOUSEHOLD AND CULT'S USING OF
THE MAMMOTH-BONE DWELLINGS

223 LEONOVA N. B.
THE LIVING PLACES AND DWELLINGS:
FEATURES OF THE FORMATION OF A
CULTURAL LAYER (ON AN EXAMPLE OF
SITES OF THE SOUTH OF EAST EUROPE)

236 BELYAEVA V. I.
TOWARDS THE QUESTION OF THE
MULTILAYER PYSHKARI I

- ТКАЧЕНКО В. І.**
ДО ПИТАННЯ ПРО СТРАТОХРОНОЛОГІЮ
ПІЗНЬОПАЛЕОЛІТИЧНИХ КОМПЛЕКСІВ
КОРОЛЕВЕ II/II, КОРОЛЕВЕ I–A ТА БЕРЕГОВЕ I
- УСИК В.І., МОНІГАЛ К., КУЛАКОВСЬКА Л. В.** 247
ЗАКАРПАТЬЕ: НОВЫЕ ИССЛЕДОВАНИЯ,
НОВЫЕ ДАННЫЕ
- ОЛЕНКОВСЬКИЙ М. П.** 256
ДЕСНЯНЬСЬКА СХІДНОЕПІГРАВЕТЬСЬКА
КУЛЬТУРА В УКРАЇНСЬКОМУ ПОДЕСЕННІ
- КОМАР М. С., КОРНІЄЦЬ Н. Л.,
НУЖНИЙ Д. Ю., ПЕАН С.** 262
МЕЖИРІЦЬКА ПІЗНЬОПАЛЕОЛІТИЧНА
СТОЯНКА: РЕКОНСТРУКЦІЯ ПРИРОДНИХ
УМОВ ПІЗНЬОГО ПЛЕЙСТОЦЕНУ ТА
АДАПТАЦІЇ ЛЮДИНИ В БАСЕЙНІ
СЕРЕДНЬОГО ДНІПРА (ПІВНІЧНА УКРАЇНА)
- ЗАКАЛУЖНЫЙ В. М., ЛЯДСКИЙ И. К.** 278
ПОЗДНЕПАЛЕОЛИТИЧЕСКАЯ МАМОНТОВАЯ
ФАУНА МЛЕКОПИТАЮЩИХ – ВАЖНЫЙ
БИОТИЧЕСКИЙ ФАКТОР РАЗВИТИЯ
ЧЕЛОВЕЧЕСКОГО ОБЩЕСТВА
- ЖИТЕНЁВ В. С.** 283
СПЕЦИАЛИЗАЦИЯ ОХОТЫ И КОСТНЫЕ
ОСТАТКИ ПУШНЫХ ЖИВОТНЫХ НА
ВЕРХНЕПАЛЕОЛИТИЧЕСКИХ ПАМЯТНИКАХ
ВОСТОЧНОЙ ЕВРОПЫ
- СТУПАК Д. В.** 289
ТЕХНОЛОГІЯ РОЗКОЛЮВАННЯ КРЕМЕНЮ
ФІНАЛЬНОПАЛЕОЛІТИЧНОЇ СТОЯНКИ
КРАСНОСІЛЛЯЄ
- ЗАЛІЗНЯК Л.Л. ТКАЧ В.В.** 302
НОВА СТОЯНКА КРАСНОСІЛЬСЬКОЇ
КУЛЬТУРИ ПТИЧА 3 НА РІВНЕНЩИНІ
- TKACHENKO V. I.**
TOWARDS THE QUESTION OF THE
STRATIGRAPHICAL AND
CHRONOLOGICAL SEQUENCES OF THE
UPPER PALEOLITHIC ASSEMBLAGES
KOROLEVO II/II, KOROLEVO I–A AND
BEREGOVO I
- USIK V.I., MONIGAL K., KULAKOVSKA L. V.**
TRANSKARPATHIANS: NEW
INVESTIGATIONS, NEW DATA
- OLENKOVSKY M. P.**
DESNYANSKA EAST EPIGRAVETTICAL
CULTURE IN THE UKRAINIAN DESNA
REGION
- KOMAR M. S., KORNIETZ N. L.,
NUZHNYI D. YU., PEAN S.**
MEZHIRICH UPPER PALEOLITHIC SITE:
THE RECONSTRUCTION OF
ENVIRONMENTAL CONDITIONS OF THE
LATE PLEISTOCENE AND HUMAN
ADAPTATION IN THE MIDDLE DNIEPER
BASIN (THE NORTHERN UKRAINE)
- ZAKALUZHNYI V. M., LYADSKYI I. K.**
THE LATER PALEOLITHIC MAMMOTH
MAMMAL FAUNA IS THE IMPORTANT
BIOTIC FACTOR OF THE FORMATION OF
HUMAN SOCIETY
- ZHITENEV V. S.**
HUNT SPECIALIZATION AND BONE RESTS
OF FUR ANIMALS ON THE UPPER
PALEOLITHIC SITES OF EAST EUROPE
- STYPAK D. V.**
THE TECHNOLOGY OF THE KNAPPED FLINT
IN THE FINAL PALAEOLITHIC SITE
KRASNOSILLYA E
- ZALIZNYAK L. L., TKACH V.V.**
NEW SITE OF KRASNOSEL'E CULTURE
PTYCHA 3 IN THE RIVNO REGION

ПЕРЕДМОВА

Наприкінці травня 2003 року в мальовничому місті Лубни, що на Полтавщині, зібрався представницький науковий форум. З далекого і близького зарубіжжя, майже з усіх регіонів нашої країни прибули сюди представники різних наукових дисциплін, дослідницьких шкіл і традицій, котрі займаються спільною важливою справою – відтворенням найдавніших ланок української історії. Археологи та історики, геологи й ґрунтознавці, палеозоологи і палеоботаніки з'їхалися, щоб відзначити видатну для розвитку вітчизняної історичної та археологічної науки дату – 130-річчя відкриття Гінцівської стоянки доби пізнього палеоліту. Ця слава, багато в чому унікальна археологічна пам'ятка розташована на благословенній землі Лубенській.

Чим же знаменна зазначена дата? Справа не лише в тому, що виявлення у 1873 році стоянки відкрило шлях вивченню палеоліту на Україні, а зрештою – й у всій Східній Європі. Водночас було спростовано помилковий погляд на час початкового заселення цих теренів. Буквально за кілька років до того провідні західноєвропейські вчені, чий авторитет вважався беззаперечним, категорично проголосили: пам'яток давньокам'яного віку тут бути не може, а люди вперше прийшли сюди з розвиненого Заходу тільки наприкінці кам'яної доби, у неоліті.

Безпосередньому відкриттю Гінцівської стоянки передували випадкові знахідки, виявлені в 1823 та 1871 роках у маєтку поміщиків Кир'якових під час копання господарських ям. Першими з них цікавилися під час відвідин Гінців у 1845 році Т.Г.Шевченко, тодішній співробітник Київської Археографічної комісії, та супроводжуючий його О.С.Афанасьєв-Чужбинський – відомий письменник, історик, мовознавець і етнограф.

А як першовідкривача українського палеоліту шануємо ми скромного викладача Лубенської чоловічої гімназії Ф.І.Камінського. Після передання Г.С.Кир'яковим у 1873 році кісток мамута до цього навчального закладу, Федір Камінський відразу ж здійснив виїзд на пам'ятку. І саме його роботи поклали початок фаховому вивченню Гінців як пам'ятки археології давньокам'яної доби, а отже й виявленню українського палеоліту. В цих дослідженнях Гінцівської стоянки важливу роль відіграв відомий вчений, професор геології Київського університету К.М.Феофілактів.

Наукова громадськість дізналася про відкриття першої палеолітичної стоянки з доповіді Ф.І.Камінського, надісланої III археологічному з'їзду (м. Київ, 1874 р.) і прочитаної там Д.Я.Самоквасовим, та доповіді К.М.Феофілактова, проілюстрованих гінцівськими знахідками. У 1878 році матеріали з'їзду зі статтями Ф.І.Камінського та К.М.Феофілактова вийшли друком.

Пізніше дослідженнями Гінців займалося багато знаних вчених – археологів, представників

FOREWORD

природничих наук. Вагому фінансову і організаційну підтримку вивченню Гінців, науковій обробці та збереженню отриманих колекцій надавала на рубежі XIX–XX століть відома лубенська поміщиця й меценатка К.М.Скаржинська.

Першими масштабними дослідженнями Гінців, здійсненими на належному науковому рівні, стали розкопки завідуючого Археологічним відділом Природничо-історичного музею Полтавського губернського земства В.М.Щербаківського (1914–1916, 1919 рр.). Ці роботи принесли пам'ятці міжнародну славу. Для огляду стоянки та наукових консультацій В.М.Щербаківський запросив авторитетних фахівців (археолог В.О.Городцов, археолог та антрополог Л.Є.Чикаленко, геологи Г.Ф.Мірчинк, академіки В.І.Вернадський та О.П.Павлов, палеонтолог М.В.Павлова).

Після виїзду за кордон у 1922 році В.М.Щербаківський працював професором та ректором Українського вільного університету в Празі, а з 1945 року – в Мюнхені, здобувши реноме відомого археолога, мистецтвознавця, етнолога, музейного діяча та колекціонера, популяризатора української культури і науки.

Творчий доробок В.М.Щербаківського був гідно оцінений міжнародним науковим співтовариством. Однак на батьківщині вченого його наукова спадщина вивчена ще далеко недостатньо. Зокрема – внесок у вітчизняне палеолітознавство.

Зовсім не випадковою є також причетність до вивчення Гінців В.І.Вернадського, вченого-природознавця, фундатора української та російської геохімії, біогеохімії й радіогеології, основоположника вчення про біосферу та ноосферу, академіка, талановитого організатора науки, першого президента Української Академії наук (1918–1921 рр.), який неодноразово бував на Полтавщині.

Володимир Іванович двічі обстежував палеолітичну стоянку поблизу с. Гінці: самостійно (влітку 1901 р.) та у складі експедиції Полтавського музею (1915 р.). За наслідками досліджень ним була написана спеціальна наукова стаття, що не була, на жаль, видана. Взагалі ж, гінцівськими матеріалами вчений цікавився до кінця свого життя. До речі, 140-річчя з дня народження Володимира Вернадського теж широко відзначалося в Полтавській області у 2003 році.

1935 року розкопки поселення продовжив І.Ф.Левицький (експедиція Інституту історії матеріальної культури) за участю О.Я.Брюсова та І.Г.Підоплічки. Невеликі розкопки Гінців провів Лубенський музей у 1952 році. З 1977 по 1980 та у 1985 роках вивченням пам'ятки плідно займався В.Я.Сергін (м. Москва). З 1993 року на стоянці працює експедиція під проводом кандидата історичних наук Л.А.Яковлевої (м. Київ), керівника міжнародної програми «Гінці в контексті європейського палеоліту». Важливою в цих

роботах є участь доктора археології, професора Сорбоннського університету, чільного діяча Міжнародного союзу доісторичних та протоісторичних наук Ф.Джінджана та інших французьких колег.

Чим же приваблюють впродовж стількох років палеолітичні Гінці вчених?

Вивчення пам'ятки пролило світло на чимало сторінок життя та побуту давнього мисливського населення України – сучасників останнього зледеніння, котрі мешкали в Середній Наддніпрянщині 15–13 тис. років тому.

Гінцівські матеріали давно стали надбанням світової науки. Багато знахідок набули значення хрестоматійних. Саме до таких відноситься уламок бивня мамута, прикрашений тонким гравіруванням у вигляді довгої злегка зігнутої лінії, від якої відходять перпендикулярно короткі нарізки. Відомим американським дослідником А.Маршаком це зображення розшифроване як календарний запис.

Результати досліджень стоянки дали фахівцям численні дані для узагальнень та реконструкції історії пізньопалеолітичного населення регіону. Матеріали пам'ятки неодноразово публікувались й аналізувались у вітчизняній і закордонній фаховій літературі. Гінцівська стоянка стала широко відомою й увійшла практично в усі узагальнюючі та оглядові праці про кам'яну добу Східної Європи, підручники і довідники з палеоліту та первісної історії. Інформація про пам'ятку наводиться в багатьох енциклопедичних виданнях.

Відкриття й дослідження Гінців мало певний вплив і на розвиток інших гуманітарних та природничих наук. Зокрема, геологічне обстеження пам'ятки на початку 1870-х років, а саме виявлення там двох горизонтів морени, відділених один від одного шаром лесу, відіграло велику роль у формуванні льодовикової теорії, надавши докази неодноразовості зледеніння у Східній Європі. На цей аспект вказує у своїх працях видатний американський вчений, геолог і палеокліматолог Дж.Імбрі.

Матеріали з Гінців є у збірках Національного музею історії України (м. Київ), Державного історичного музею Російської федерації (м. Москва), Полтавського та Лубенського краєзнавчих музеїв. Крім того, колекції з розкопок пам'ятки зберігаються в Інституті археології

та Інституті зоології НАН України, Інституті археології Російської Академії наук.

Гінцівська палеолітична стоянка як пам'ятка археології національного значення включена до Державного реєстру нерухомих пам'яток України.

Отож, з огляду на значний дослідницький інтерес до Гінців з боку наукової громадськості нашої країни, близького й далекого зарубіжжя, враховуючи надзвичайне наукове і культурно-просвітнє значення стоянки, роль її відкриття для розвитку вітчизняного палеолітознавства та інших дисциплін, Полтавський і Лубенський краєзнавчий музеї виступили ініціаторами проведення міжнародної наукової конференції, спрямованої на відзначення 130-річчя відкриття Гінцівського поселення, палеоліту України й Східної Європи.

Ідею підтримали Інститут археології Національної Академії наук України, Полтавська обласна державна адміністрація, Полтавське обласне управління культури, Сорбоннський університет, Полтавський національний технічний університет імені Юрія Кондратюка, інші авторитетні установи й організації.

До складу оргкомітету увійшли провідні науковці – фахівці у галузі археології кам'яної доби, природничих наук, музейники, представники виконавчої влади.

Починаючи цю важливу справу, ми й не сподівалися на ту надзвичайну зацікавленість до участі в роботі конференції, що його проявила наукова громадськість як нашої країни, так і близького й далекого зарубіжжя. А це ще раз підтвердило актуальність вивчення Гінцівської пам'ятки.

Пропонований Вашій увазі збірник є лише одним з результатів конференції.

...Закінчилися палкі наукові дискусії, обмін інформацією, гіпотезами і теоріями. Учасники конференції роз'їхалися: хто додому, а хто – й відразу в чергову експедицію. Всі вони, сподіваюсь, надовго збережуть незабутні враження про гостинну Лубенщину. Кожен збагатився новими ідеями, планами подальших робіт. Тож наука про найдавніші стапи української історії ще не раз примножиться видатними відкриттями й масштабними дослідженнями. Крапку в цій справі ставити рано. У 130-річного вітчизняного палеолітознавства найцікавіші здобутки – попереду!

І.П.Глизь,
*начальник управління культури
Полтавської обласної
державної адміністрації*

ВСТУП

З 27 по 29 травня 2003 р. у м. Лубни Полтавської області відбулася Міжнародна наукова конференція «Гінцівська стоянка та проблеми кам'яного віку України», присвячена 130-річчю відкриття пам'ятки. Саме з відкриття Гінцівської стоянки розпочалося вивчення палеоліту в Східній Європі. Стимулом для проведення конференції стали дослідження в Гінцях міжнародної експедиції Інституту археології НАН України під керівництвом ст. н. с. ІА НАН України Л.А.Яковлевої за участю проф. Сорбоннського університету Франції Ф.Джінджана. Організатори цього представницького наукового форуму – Інститут археології НАН України, Полтавська обласна державна адміністрація, Сорбоннський університет, Полтавський національний технічний університет ім. Юрія Кондратюка, Управління культури Полтавської обласної державної адміністрації, Полтавський краєзнавчий музей, Центр охорони та досліджень пам'яток археології Управління культури Полтавської облдержадміністрації, Лубенська районна державна адміністрація, Лубенська районна рада, Лубенська міська рада, Лубенський краєзнавчий музей.

У роботі конференції брали участь близько 60 науковців – археологів, істориків, геологів, палеозоологів і палеоботаніків, які репрезентували понад 30 академічних науково-дослідних центрів, університетів, музеїв, інших закладів України, Росії, Франції й США. На конференції прочитано 42 наукові доповіді. Розглянуто широке коло проблем, пов'язаних із господарством, матеріальною культурою, соціальним устроєм та способом життя населення України за кам'яної доби, тогочасним природним середовищем. Особлива увага приділялася історії досліджень палеолітичних пам'яток України і суміжних територій, сучасному стану археології кам'яної доби, проблемам збереження та раціонального використання пам'яток цього періоду.

На відкритті конференції з вітальними словами до її учасників звернулися канд. пед. наук, заступник голови Полтавської обласної державної адміністрації П.Г.Шебет, перший заступник Лубенського міського голови Г.С.Тягло, канд. с.-г. наук, голова Лубенської районної ради В.М.Алексєнко.

З доповідями на пленарному засіданні виступили докт. іст. наук, проф. Л.Л.Залізняк (Інститут археології НАН України), який підвів підсумки вивченню кам'яної доби в Україні за останні 12 років і накреслив перспективи подальших досліджень. Канд. іст. наук Л.А.Яковлева (Інститут археології НАН України) розглянула основні методологічні принципи розкопок, стан бази даних та інтерпретаційні напрями досліджень поселень із житлами й іншими конструкціями із кісток мамонта Наддніпрянщини. Далі слово мала доктор філософії, проф. О.Соффер (Іллінойський університет, США), виступ якої, дотепно названий «Не каменем єдиним», присвячувався нестійким матеріалам у житті

INTRODUCTION

людини верхнього палеоліту. Докт. іст. наук В.Я.Сергін (Інститут археології РАН), за результатами своїх досліджень у Гінцях 1977–1981, 1985 рр., представив розкопані на той час об'єкти першого житлово-господарського комплексу і виклав міркування щодо вірогідного існування на поселенні чотирьох житлово-господарських комплексів за даними розкопок кінця XIX – початку XX століть. Докт. іст. наук, проф. М.І.Гладких (Київський національний університет ім. Тараса Шевченка) розкрив різні аспекти використання жител із кісток мамута – побутовий та культовий. Завершилося пленарне засідання доповіддю докт. іст. наук, проф. Н.Б.Леонісової (Московський державний університет ім. М.В.Ломоносова) про особливості формування культурного шару верхньопалеолітичних пам'яток (на прикладі стоянок півдня Східної Європи).

У наступні дні на конференції працювали секції: Палеоліту; Мезоліту – неоліту; «Історія вивчення кам'яної доби в Україні, проблеми збереження пам'яток»; «Природне середовище людини кам'яної доби».

Найчисленніша секція конференції розглядала проблеми пізнього палеоліту. В перший день її роботою керували докт. іст. наук, проф. Л.Л.Залізняк та доктор археології, проф. Ф.Джінджан, а в другий – докт. іст. наук, проф. М.І.Гладких та канд. іст. наук І.М.Гавриленко.

Низка доповідей була присвячена сучасним дослідженням Гінцівського верхньопалеолітичного поселення, канд. іст. наук Л.А.Яковлева (Інститут археології НАН України) та доктор археології, проф. Ф.Джінджан (Сорбоннський університет, Париж, Франція) підвели підсумок багаторічних розкопок стоянки Гінці. Доповідачі реконструювали загальну планіграфію пам'ятки, що мала два основних культурних горизонти, докладно спинилися на першому житлово-побутовому комплексі. Друга доповідь, представлена тими ж авторами спільно з канд. іст. наук Г.В.Сапожниковою (Відділ археології Північно-Західного Причорномор'я Інституту археології НАН України) стосувалась аналізу типології, трасології й археологічного контексту крем'яної індустрії Гінців за новими дослідженнями. В доповіді Ф.Джінджана дана характеристика крем'яної індустрії Гінців у контексті техно-комплексу верхнього та середнього басейну Дніпра пізньої пори верхнього палеоліту. Всі доповіді щодо досліджень у Гінцях будуть видані в першому томі монографії «Верхньопалеолітичне поселення Гінці», що готується до друку.

Канд. іст. наук В.М.Степанчук (Інститут археології НАН України) детально розглянув тафономію культурних решток і вміщуючих геологічних шарів нової, унікальної за збереженістю культурного шару стоянки Мира на Середньому Дніпрі. Канд. іст. наук Ю.Е.Демиденко (Кримська філія Інституту археології

НАН України) систематизував дані та навів основні парадигми інтерпретацій Орін'яку Західної і Центральної Європи. Представлена канд. іст. наук В.І.Усиком (Археологічний музей Інституту археології НАН України) доповідь, підготовлена у співавторстві з доктором філософії К.Монігал (Південний Методистський університет, Даллас, США), присвячувалася останнім дослідженням нової пізньопалеолітичної стоянки Сокирниця 1 у Закарпатті. Канд. іст. наук В.І.Беляєва (Санкт-Петербурзький державний університет) звернулася до питання багатостаровості стоянки Пушкарі І.

Канд. іст. наук О.О.Кротова (Інститут археології НАН України) окреслила проблеми датування та періодизації пам'яток степової зони доби верхнього палеоліту, канд. іст. наук В.С.Житеньов (Московський державний університет ім. М.В.Ломоносова) залучив інформацію про кісткові рештки хутрових звірів на верхньопалеолітичних пам'ятках Східної Європи для розв'язання питання щодо спеціалізації полювання у цю добу. Група дослідників у складі канд. геол.-мін. наук М.С.Комар (Інститут геологічних наук НАН України), канд. біол. наук Н.Л.Корнісць (Геологічний музей Національного науково-природничого музею НАН України), канд. іст. наук Д.Ю.Нужного (Інститут археології НАН України) та доктора біології С.Пеана (Музей національної природничої історії, Париж, Франція) на підставі матеріалів Межиріцької пізньопалеолітичної стоянки запропонувала реконструкцію природних умов пізнього плейстоцену й адаптації тогочасної людини в басейні Середнього Дніпра.

Канд. іст. наук М.П.Оленковський (Херсонська обласна інспекція охорони пам'яток) виклав свою позицію стосовно виокремлення деснянської східноєпіграфетської культури в палеоліті Подесення. З попередніми результатами дослідження пізньопалеолітичної майстерні біля с. Синичине Харківської області ознайомила колег канд. іст. наук І.А.Сніжко (Харківський історичний музей). І.В.Піструїл (Одеський національний університет ім. І.І.Мечникова) запропонував до розгляду критерії виділення та інтерпретацію пласких різців як специфічного знаряддя пізнього палеоліту. К.О.Виноградова (Московський державний університет ім. М.В.Ломоносова) доповіла про можливості застосування комп'ютерної техніки при виконанні мікростратиграфічних і планіграфічних досліджень в археології кам'яної доби. А.В.Главенчук (Одеський національний університет ім. І.І.Мечникова) за матеріалами виробничої ділянки пізньопалеолітичного поселення Анетівка 2 здійснила спробу виділення робочих місць, пов'язаних із крем'яним виробництвом. Комплексний аналіз кістяних вістер стоянок Бики Курської області виконала Н.Б.Ахметгалєєва (Курчатівський краєзнавчий музей, Росія). Д.В.Ступак (Інститут археології НАН України) поділився міркуваннями щодо технології розколювання кременю фінальнопалеолітичної стоянки Красносілья

Є. І.В.Кракало (Кременчуцький краєзнавчий музей) привернула увагу присутніх до колекції крем'яних матеріалів, зібраних у різні роки поблизу с. Мозолівка в гирлі р. Сули.

Робота секції «Історія вивчення кам'яної доби в Україні, проблеми збереження пам'яток» здійснювалася під керівництвом канд. іст. наук О.М.Титової та канд. іст. наук О.Б.Супруненко. З доповідями виступили: канд. іст. наук І.В.Сапожников (Відділ археології Північно-Західного Причорномор'я Інституту археології НАН України), він розповів про перших дослідників одних із найменш відомих палеолітичних пам'яток України – карстових печер Північного Надчорномор'я; канд. іст. наук О.Б.Супруненко (Центр охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації), який схаактеризував творчий та життєвий шлях перших дослідників Гінців. Особі одного з них – В.М.Щербаківського – присвятив свій виступ канд. іст. наук І.М.Гавриленко (Полтавський національний технічний університет ім. Юрія Кондратюка, Полтавський краєзнавчий музей). Канд. іст. наук О.М.Титова (Центр пам'ятокознавства НАН України і Українського товариства охорони пам'яток історії та культури) наголосила на проблемах музеєфікації нерухомих пам'яток кам'яного віку України. Л.І.Кучугура (Маріупольський краєзнавчий музей) ознайомила колег з раніше невідомими матеріалами до біографії дослідника палеоліту Донбасу В.М.Євсєєва. Т.М.Дяченко (Лубенський краєзнавчий музей) представила результати вивчення історії археологічного зібрання свого закладу.

Керівництво секції Мезоліту – неоліту випало на долю канд. іст. наук М.Т.Товкайла та Л.М.Лугової. Перший доповідач канд. іст. наук М.Т.Товкайло (Інститут археології НАН України) звернувся до проблеми датування буго-дністровського неоліту. В.О.Манько (відповідальний редактор видання «Кам'яна доба України») порушив питання про фінальнопалеолітичне та мезолітичне підґрунтя раннього неоліту Східної України. С.А.Теліженко (Луганська археологічна експедиція) розповів про комплекс доби неоліту багатостарової пам'ятки Зелена Горниця–IV на Середньому Дінці. Л.М.Лугова у співавторстві з І.С.Мельниковою (Полтавський краєзнавчий музей) повідомили про матеріали доби неоліту в зібранні музею, а І.М.Кулатова (Центр охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації) – про пам'ятки археології околиць с. Гінці Лубенського району. Один із наймолодших учасників конференції Д.В.Кіосак (студент Одеського національного університету ім. І.І.Мечникова) зробив цікаве повідомлення про можливості застосування в археології регресійних демографічних моделей.

Робота секції «Природне середовище людини кам'яної доби» спрямовувалася знаними фахівцями докт. іст. наук Л.Г.Мацкевим та докт. біол. наук Г.О.Пашкевич. Доповідь Л.Г.Мацкевого (Інститут

українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України) стосувалася проблеми початку заселення печер України. Докт. біол. наук Г.О.Пашкевич разом з канд. іст. наук О.О.Кротовою (Інститут археології НАН України) висвітлили результати досліджень верхньопалеолітичної стоянки Говоруха і представили палінологічну характеристику пам'ятки. Канд. геол.-мін. наук В.М.Закалюжний та І.К.Лядський (Полтавський державний педагогічний університет ім. В.Г.Короленка) розглянули пізньопалеолітичну мамутіву фауну як важливий біотичний чинник розвитку людського суспільства. Про фауністичні матеріали з Гінцівської палеолітичної стоянки в Полтавському краєзнавчому музеї повідомила співробітниця цього закладу Т.М.Кондратенко.

Учасників конференції очікувала насичена культурна та екскурсійна програма. Незабутні враження залишило відвідання Мгарського монастиря XVII ст. Співробітники Археологічного музею Інституту археології НАН України з нагоди конференції в рамках Міжнародного проекту INTAS-0879, координатор проф. Ж.-М.Женест (Франція), співкоординатор канд. іст. наук Л.В.Кулаковська (Україна), підготували виставку фотографій «Палеоліт України. Пам'ятки та дослідники».

Напружена робота під час секційних засідань щодня завершувалася виїздами на археологічні пам'ятки. 28 травня відбулося відвідання В'язівської мезолітичної стоянки, де І.М.Гавриленко ознайомив колег з основними результатами розкопок пам'ятки, здійсненими впродовж 1985, 1988, 1994 та 1995 рр. Учасники конференції наголосили на необхідності поновлення досліджень стоянки, котра на сьогодні чи

не найбільш яскраво характеризує мезолітичну добу в Україні та суміжних територіях і свій джерельний потенціал ще далеко не вичерпала.

29 травня учасники конференції відвідали Гінці, де з 1993 р. постійно проводяться розкопки міжнародною експедицією Інституту археології НАН України під керівництвом Л.А.Яковлевої за участю Ф.Джінджана. Екскурсія, проведена Л.А.Яковлевою, дала можливість наочно побачити результати рятувально-охоронних робіт, ознайомитися з геоморфологією та планіграфією пам'ятки, а також з методикою розкопок закритого типу, що проводяться під надійним захистом першого в Україні переносного ангара, конструкція якого відповідає всім міжнародним нормам і широко використовується при сучасних розкопках у Західній Європі. Після ознайомлення з пам'яткою відбулося обговорення доповідей, безпосередньо присвячених гінцівській проблематиці, та підведення підсумків конференції.

У Гінцях учасників конференції супроводжували голова Лубенської районної державної адміністрації О.П.Грицаєнко, начальник Управління культури Полтавської облдержадміністрації І.П.Глизь, а також радник з питань культури та співробітництва посольства Франції в Україні пан О.Гійом, який виступив з промовою про важливість українсько-французького наукового співробітництва, в тому числі в галузі археології, підкреслив значний внесок у цій справі сучасних досліджень у Гінцях і передав вітання учасникам конференції від Посла Франції в Україні.

Конференція в Лубнах 2003 р. – помітне явище в археологічному житті України. Тексти доповідей у повному обсязі публікуються у цій збірці.

Л.Л.Залізник,
І.М.Гавриленко,
Л.А.Яковлєва

ЗАЛІЗНЯК Л. Л.

КАМ'ЯНА ДОБА УКРАЇНИ: ПРОБЛЕМИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ

У статті підводиться підсумок досліджень кам'яної доби України за останні 12 років. Звертається увага на актуальні проблеми палеоліту, мезоліту і неоліту регіону.

Географічна позиція України на карті Європи зумовила надзвичайне багатство пам'яток археології на українських землях. Розташування в чотирьох природно-ландшафтних зонах спричинило наявність в Україні різноманітних археологічних явищ, які властиві кожній із цих природних зон.

Через Україну проходили великі міграційні шляхи первісності: свразійсько-степовий, балкансько-середземноморський, балтійсько-центрально-європейський. Протягом останніх тисячоліть хвилі кочовиків рухалися степовим коридором з Азії на південь України і далі в Європу. Від них в українських степах лишилися численні пам'ятки кіммерійців, скіфів, сарматів, гунів, болгар, аварів, хозарів, угрів, печенігів, торків, половців, татар тощо. Із Середземномор'я через Балкани, Подунав'я в Україну і далі в Східну Європу просунулися перші людські істоти, люди сучасного типу (*Homo Sapiens*), найдавніші землероби. Цим шляхом відбувалася греко-римська колонізація Північного Надчорномор'я, звідки цивілізаційні цінності (ідея державності, християнство, писемність тощо) поширювалися у грецькі, римські та візантійські часи на північно-східну частину Європейського континенту. З Південної Балтії й Центральної Європи коридором між Балтією та Карпатами на схід, у тому числі і в Північну Україну, з пізнього палеоліту котилися хвилі мігрантів культур лінгбі, свідер, кудайвіка, яніславиця, лінійно-стрічкової кераміки, лійчастого посуду, кулястих амфор, шнурової кераміки, тшинецької, милоградівської, пшеворської, вельбарської та ін.

Ці три міграційні потоки (балканський, балтійський, степовий свразійський) зробили археологічну карту України надзвичайно багатою на пам'ятки різних етнокультурних спільнот первісності. Однак багатство української археології дисонує з традиційно невеликою чисельністю українських археологів. В Україні всього близько 200 активно діючих археологів, тоді як у Великобританії – 4500, у США – 5500. У Польщі, населення і територія якої менші, а археологія значно бідніша за українську, археологів у десять разів більше, ніж у нас, а саме – близько 2000.

Нестача фахових археологів, разом із появою багатих колекціонерів старожитностей та бездіяльністю правоохоронних органів, стали причинами розквіту грабіжницької «чорної» археології в Україні.

Крім нечисленності археологів, до спадщини радянських часів можна віднести відірваність науки від

ZALIZNYAK L. L.

STONE AGE OF UKRAINE: PROBLEMS AND PERSPECTIVES

студентської молоді. Створення Академій наук СРСР та окремих союзних республік призвело до концентрації науковців у відірваних від університетів установах, а освіта студентів була перекладена на плечі окремої верстви викладачів. Їх персвантаженість лекціями не давала можливості сконцентруватися на науковій діяльності. Зрозуміло, що така ситуація шкодила як науці, так і освіті. Молодь не мала можливості здобувати знання безпосередньо від його генераторів, а науковці втратили можливість залучати в науковий процес здібну молодь.

Тому більше половини фахових археологів України традиційно концентруються в Інституті археології НАНУ в Києві. Відірваність від університетів академічної археології зумовила проблеми з комплектацією галузі здібною молоддю і врешті-решт призвела до катастрофічного старіння наукових кадрів. Ситуація ускладнилась різким падінням престижу науковця в очах громадськості. За даними соціології, за останнє десятиліття рейтинг наукового співробітника знизився на пострадянських просторах з 6 на 20 місце за шкалою престижності професій.

Успішною спробою залучення здібної молоді в археологію є відкриття у Києво-Могилянській академії магістерської програми «Археологія та давня історія України». Метою цієї освітньої програми є підготовка фахових археологів згідно з вимогами сучасної археологічної науки. Протягом двох років студенти слухають 35 курсів з археології, які читають провідні фахівці Інституту археології НАНУ: 1 член-кореспондент НАНУ, 6 докторів і 9 кандидатів історичних наук. Про ефективність цієї форми підготовки молодих археологів свідчить той факт, що половина першого випуску магістрів-археологів, який відбувся влітку 2002 р., уже працюють над дисертаціями за спеціальністю «Археологія». З них двоє стали аспірантами ІА НАНУ, двоє – аспірантами НаУКМА, ще двоє – співробітниками та пошукачами ІА НАНУ.

Сказане відносно сучасного стану української археології взагалі повною мірою стосується археології кам'яної доби зокрема.

Так, парадоксальна ситуація, коли багатство археологічних пам'яток поєднується з нечисленністю самих археологів притаманна і кам'яній археології України. Масо унікальні пам'ятки раннього палеоліту (Королеве). Гірський Крим належить до найбагатших

на печерні стоянки епохи муст'є регіонів Європи. Пізній палеоліт України з унікальними багатошаровими пам'ятками Подністров'я (Молодове), общинними поселеннями з житлами з кісток мамонта (Мізин, Добраничівка, Межиріч, Гінці), Амвросіївським кострищем бізонів добре знайомі науковцями поза межами України. У фінальному палеоліті та мезоліті відомо близько 15 окремих археологічних культур. Найдавніші неолітичні пам'ятки у Східній Європі досліджені саме в Україні, де нараховується 10 неолітичних археологічних культур.

Незважаючи на все це багатство, маємо менше ніж 40 діючих фахівців із кам'яної доби, з них 6 докторів і 27 кандидатів історичних наук. Це приблизно одна людина на культуру кам'яної доби України. Більшість із них мешкають у Києві. Провідною організацією з проблематики кам'яної доби в Україні є відділ кам'яного віку ІА НАНУ, де працює 10 співробітників. Ще по три-чотири фахівці є співробітниками відділу «Археологічний музей», Одеської та Кримської філій Інституту археології НАНУ. По два фахівці працюють у Київському національному університеті ім. Т.Г.Шевченка, Товаристві охорони пам'яток історії та культури в Києві, в Інституті українознавства НАНУ у Львові, в Одеському національному університеті ім. Мечникова, Донецькому красназнавчому музеї. У Луганську, Херсоні, Полтаві, Харкові, Луцьку мешкає по одному фахівцю.

Зосередження українських археологів в академічних установах, крім згаданого негативного фактору відриву від студентської молоді, безсумнівно, мало і позитивні наслідки. Утворилися дослідницькі колективи (наукові відділи), в яких через значну концентрацію вузькоспеціалізованих фахівців підтримувався високий рівень наукових досліджень. Ця якість передавалася молодим ученим, які формувалися в атмосфері наукових відділів АН. Іншими словами, концентрація в наукових відділах значної кількості спеціалістів, як правило, піднімає якісний рівень досліджень, що фактично визначає рівень розвитку конкретної галузі археології в країні.

Зрозуміло, що досягти такої високої концентрації вузьких спеціалістів як у наукових відділах Академії наук неможливо ні на окремих кафедрах університетів, ні в музеях через специфіку їх діяльності. Тому роль наукових відділів Інституту археології НАНУ для розвитку відповідних галузей археології в Україні є визначальною. Дезінтеграція будь-якого з них неминує призведе до падіння рівня досліджень у цій галузі по всій країні. Сказане повною мірою стосується відділу археології кам'яного віку НАНУ, який через такі механізми, як рекомендація до захисту дисертацій та до друку наукових праць тощо, визначає науковий стандарт досліджень у галузі кам'яної доби в Україні.

Серед негараздів, що випали українській археології за роки незалежності, слід згадати припинення фінансування державою польових досліджень, наукових відряджень та планових археологічних видань. Однак ці проблеми досить успішно

розв'язуються дослідниками за рахунок недержавного фінансування, що було абсолютно неможливо до 1991 р. Маються на увазі численні міжнародні проекти, за рахунок яких зараз фінансується значна частина археологічних експедицій, наукових видань, більшість зарубіжних відряджень на наукові конференції, наукових грантів тощо.

В наш час більшість польових досліджень пам'яток кам'яної доби здійснюються із закордонних джерел, а також коштом будівельників, навчальної практики студентів різних університетів, Товариства охорони пам'яток, різних чорнобильських програм тощо.

Особливо тісною була співпраця українських археологів із колегами Франції, Бельгії, Німеччини, США, Польщі. Завдяки залученню закордонних коштів проведені масштабні розкопки печерних стоянок палеоліту та мезоліту Гірського Криму (В.П.Чабай, Ю.С.Демиденко, О.О.Яневич, О.І.Євтушенко), а також стоянок Гінці на Полтавщині (Л.А.Яковлева, Ф.Джінджан), Межиріч (Н.Л.Корнієць, О.Соффер) і Семенівки (Д.Ю.Нужний) на Київщині, Молодове V у Подністров'ї (Л.В.Кулаковська, О.С.Ситник, І.Я.Борзіяк) й інші.

Середній палеоліт

Особливо результативними були розкопки печерних багатошарових стоянок гірського Криму Кабазі II, V, Буран-Кая III, Старосілля, Сюрень та інших фахівцями Кримської філії Інституту археології НАНУ на чолі з В.П.Чабаєм коштом і за особистою участю Е.Маркса (США) й М.Отта (Бельгія). Співробітники відділу археології кам'яного віку Ю.Г.Колосов, В.М.Степанчук, В.Ю.Коєн досліджували стоянки Заскальне V, Альошин грот, Габо, грот Скалистий. Результати багаторічних досліджень середнього палеоліту Криму відображені в монографіях Ю.Г.Колосова, В.М.Степанчука, В.П.Чабая [1993], В.М.Степанчука [2002].

Плідні дослідження пам'яток середнього палеоліту проведені на Поділлі О.С.Ситником. Закономірним наслідком багаторічних досліджень муст'єрських стоянок Пронятин, Єзупіль, Великий Глибочок, Ігровиця та інших стали дві фундаментальні монографії О.С.Ситника [2000; 2001]. В.К.Пясецький досліджував ранньопалеолітичні стоянки Рівненщини і Хмельниччини. Ю.В.Кухарчук вів наполегливий пошук раннього палеоліту на Сумщині. О.В.Колесник дослідив і ввів у науковий обіг палеолітичні стоянки Донбасу – Курдюмівку, Званівку, Вислу балку й ін.

Завдяки зусиллям згаданих фахівців у непростий час своєї історії Україна лишається в числі небагатьох європейських країн, де ведуться не тільки інтенсивні польові, але й теоретичні дослідження середнього палеоліту. Значний внесок у теорію антропогенезу вніс С.В.Смирнов. Зусиллями Ю.Г.Колосова, В.М.Степанчука, О.С.Ситника, О.В.Колесника продемонстрований генетичний зв'язок середнього палеоліту України з явищами, що розвивалися в Центральній та Західній Європі. Єдині закономірності культурно-історичного розвитку території України і

Центральної Європи в часи появи на континенті найдавніших людських істот повертає нас до давньої дискусії між С.М.Бібіковим та В.М.Гладиліним про кавказький і центральноєвропейський шляхи первинного заселення України. Новітні дані свідчать на користь останнього.

Останнім часом серед українських дослідників особливої гостроти набула загальноєвропейська проблема культурно-історичної суті середнього палеоліту та його хронологічних рамок. Унаслідок плідної дискусії це поняття міцно закріпилося в українському палеолітознавстві.

Завдяки новітнім методам генно-молекулярного аналізу палеоантропологічних решток у кінці ХХ ст. сталися суттєві зміни в розумінні проблеми походження *Homo sapiens*. Принципова відмінність геномів кроманьйонця і неандертальця засвідчила, що останній, схоже, не був нашим безпосереднім прашуrom. Це сенсаційне відкриття, як і численні археологічні факти тривалого співіснування неандертальців із людиною розумною в прильодовиковій Європі, стали підґрунтям для численних реконструкцій драматичного «ісходу» найдавніших *Homo sapiens* із чорного континенту на Близькій Схід і далі, в заселену неандертальцями Європу.

Судячи з археологічних матеріалів, тривале співіснування аборигенів Європи, неандертальців, із прибульцями, кроманьйонцями, відбувалося і на українських теренах. Зокрема, встановлено, що пізні кримські неандертальці, які лишили пам'ятки мікоксської та західнокримської традицій, між 36 і 27 тис. р. тому співіснували в горах Криму з ранніми кроманьйонцями, представленими оріньякськими шарами Сюрені I та селетським шаром С Буран-Каї III [Чабай, Марке, Отт, 1998]. Зокрема оріньякські горизонти Сирені I, продатовані 28–30 тис. р. тому, містять типові мікоксські вироби [Демиденко, 2002], а виразний селет Буран-Каї III з датами 36–32 тис. р. тому перекривала типова мікоксська індустрія. Отже, гірський Крим поряд із Піренейським та Апеннінським півостровами були останніми рефугіумами неандертальців у Європі, де вони мешкали поряд із *Homo sapiens* ще 28–30 тис. р. тому [Степанчук, 1997].

Нові археологічні дані свідчать про тривале співіснування різних видів людських істот і різноманітних типів культур від початку історії людства. Тобто доведену О.Шпенглером та Д.Тойнбі багатоваріантність історії людства з часів Стародавнього Єгипту й Шумеру слід екстраполювати в палеоліт [Залізняк, 2002].

Пізній палеоліт

Суттєве значення для розуміння перехідного періоду між мустьє та верхнім палеолітом, коли на зміну неандертальцям прийшли люди сучасного типу, проливають вже згадані оріньякські матеріали Сюрені I і селетські з Буран-Каї III (В.П.Чабай, Д.Е.Демиденко, О.О.Яневич) у гірському Криму. Надзвичайно цікаві дані отримані внаслідок комплексних досліджень

В.М.Степанчуком та В.Ю.Косном стоянки Міра під Запоріжжям. Культурний шар, що містив селетоїдний крем'яний інвентар, кістяні вироби, зуб *Homo sapiens*, кістки коня, був продатований за С–14 близько 27 тис. р. тому. Цікаво, що під ним виявився горизонт із кількома граветоїдними вістрями. Оріньякоїдні пам'ятки Закарпаття вивчав В.І.Ткаченко, який підготував монографію відповідної тематики. Багаторічні розкопки стоянки Пушкарі I на Десні продовжувала В.І.Беляєва.

Значні успіхи досягнуті в дослідженні мікрогравету або епігравету (за іншомовною термінологією) України. Маються на увазі численні пам'ятки пізньої пори верхнього палеоліту, крем'яний інвентар яких характеризується дрібними мікровістрями з притупленим кінцем (мікрограветами), які служили вкладеннями до складних наконечників метальної зброї. Це найчисленніша категорія стоянок пізнього палеоліту України. До неї належать такі відомі пам'ятки, як Мізин, Межиріч, Добранічівка, Гінці, Амвросіївна, Анетівка II, Велика Акаря тощо.

Значний внесок у джерельну базу, а також у культурно-господарську інтерпретацію цього явища зроблено новими плідними дослідженнями відомих стоянок Амвросіївка О.О.Кротовою, Анетівка II В.Н.Станко, Велика Акаря І.В.Сапожниковим та Г.В.Сапожnikовою. Останні докопали Велику Акаря на всій площі, довівши загальну площу розкопу до 300 кв. м і підготували фундаментальну монографію, присвячену стоянці й проблемам пізнього палеоліту Надчорномор'я [Сапожников, 2003].

Наполегливо працював над проблемою мікрогравету України Д.Ю.Нужний, який не тільки провів результативні розкопки на стоянках Семенівка, Шоломки, Бармаки, але й підготував якісне видання матеріалів згаданих пам'яток, а також крем'яних комплексів Добранічівки, Межирічів, Мізину та ін. Ним зроблено ряд цікавих спостережень щодо генези, культурної інтерпретації і періодизації цього явища.

М.П.Оленковський досліджував мікрограветські пам'ятки Нижнього Подніпров'я та Присивашся Дмитрівка, Вознесенка IV, Нововолодимирівка II, Солоне Озеро VI, IX та ін., а також працював над періодизацією мікрогравету. Поновила розкопки відомої стоянки Гінці разом із французькими колегами Л.А.Яковлєва. Вона ж вивчала специфіку мистецтва епігравету України на тлі палеолітичного мистецтва Європи. О.О.Яневич дослідив мікрограветські горизонти в печері Буран-Каї III, виділивши на цих матеріалах окрему буранкайську культуру. О.Ф.Горелік розкопав пізню епіграветську стоянку Роголик VII на Луганщині.

Проблеми мікрогравету обговорювалися на спеціальній конференції, що відбулася в Інституті археології НАНУ 1999 р., якій присвячений окремий випуск журналу «Археологія», 2000, № 2. Питанням культурно-хронологічної інтерпретації мікро- або епігравету України присвячені численні статті В.Н.Станко, М.І.Гладких, О.О.Кротовою, М.П.Олен-

ковського, Д.Ю.Нужного, І.В.Сапожникова, Л.Л.Залізняка, О.О.Яневича, С.В.Смолянинової, О.Ф.Гореліка та інших.

Підводячи підсумок спільній роботі різних дослідників, можна зробити висновок, що мікрогравет в Україні розвивався приблизно між 20 і 12 тис. до н. е., має прямі паралелі в синхронних пам'ятках мадлену Іспанії, Франції, Німеччини, інших країн Центральної Європи, а також в епіграветі Італії. Мистецтву мікрогравету властива схематизація зображень, яскраві приклади якої дає палеолітичне мистецтво Мізіна, Межиріччя, Гінців тощо. Судячи з фауністичних решток епіграветські мисливці полювали на великих ссавців холодних прильодовикових степів та лісостепів – мамонтів, бізонів, північних оленів, коней.

Однотипність крем'яного інвентарю утруднює періодизацію і культурний поділ мікрогравету України. Однак більшість учених погоджується з виділенням І.Г.Шовкоплясом та М.І.Гладких межиріччяської культури Середнього Подніпров'я, куди входять, крім однойменної стоянки, Добранічівка, Фастів, Семенівка, Гінці, які датуються 15–14 тис. тому.

Існує чотири головні версії походження епігравету України: 1) на різному підґрунті як стадіальне явище; 2) від власне гравету Подністров'я; 3) від віллендорфсько-костенківської культури або східного гравету; 4) від оріньяку Східної Європи. На користь останнього свідчать оріньякські елементи в найдавніших мікрограветських стоянках півдня – Амвросіївка, Анетівка II, Велика Акаржа. Зростання кількості мікрограветів у пізніх пам'ятках віллендорфсько-костенківської культури нібито свідчить на користь третього варіанта генези. Зменшення величини граветів від нижніх до верхніх шарів у цілому епіграветської стоянки Косоуди на Дністрі та генеза класичного епігравету Західної Європи на граветській основі є аргументами прибічників другої версії генези українського мікрогравету. Твердження про різне генетичне підґрунтя морфологічно подібних комплексів мікрогравету України виникло останнім як фактичне визнання переконливості аргументів прибічників кожної з трьох інших версій генези цього явища.

Лишається не розв'язаною проблема датування наймолодших мікрограветських пам'яток України. За аналогією із західноєвропейським мадленом мікрогравет, скоріше за все, зникає у ранньодріасовий (доалерсьодський) час. На початку фінального палеоліту його мікронабір починає геометризуватися. Виникають постмікрограветські культури з архаїчними сегментами (шанкобинська) і трапеціями (осокорівська). До найпізніших, фінальнопалеолітичних пам'яток можливо відносяться верхній шар Володимирівки, Рогалик VII, Солоне Озеро VI та ін. На користь доживання мікрограветських традицій до кінця палеоліту свідчить їх подальший розвиток у культурах раннього мезоліту (шпанська, кукрекська, кудлайська та ін.).

Важливим напрямом досліджень пізнього палеоліту в Україні протягом останнього десятиліття лишалися

проблеми способу життя, господарства, суспільного устрою мисливців льодовикової доби. Цей напрямок визначився ще у 80-ті роки, коли українські археологи запропонували нову методику реконструкції способу життя мисливських суспільств через їхній господарсько-культурний тип із залученням етнографічних аналогій [Залізник, 1989; 1991; Кротова, 1994; Яневич, 1990]. Особливо плідними у цьому відношенні були реконструкції господарсько-культурних типів або моделей господарської адаптації мисливців на північного оленя, лісових мисливців мезоліту, мисливців на бізона перигляціальних степів.

У 90-ті роки увага українських дослідників була звернута на вивчення способу життя мисливців на мамонта та мисливців на бізона прильодовикової Європи. Значною мірою це пояснюється наявністю в Україні унікальних стоянок із фауною мамонта (Мізин, Межиріч, Добранічівка, Гінці й ін.) і бізона (Амвросіївка, Анетівка II, Велика Акаржа), а також плідними розкопками у цей час пізньопалеолітичних пам'яток. Суттєвого прогресу досягнуто як у розумінні способу життя мисливців на мамонта Північної України [Залізник, 1993; 1998; 2003; Нужний, 1997; Яковлева, 2000], так і степових мисливців на бізона Надчорномор'я [Кротова, 1988; 1994; Сапожников, 1992; 2003; Залізник, 1990; 1996; 1998]. Матеріали амвросіївського кострища стали основою дослідження І.А.Сніжко з утилізації бізонів плейстоценовими мисливцями. Складні проблеми історичної інтерпретації пізнього палеоліту досліджував М.І.Гладких [1991].

Соціально-економічні проблеми археології кам'яної доби України розглянуті на спеціальному семінарі, присвяченому 80-річчю з дня народження І.Г.Шовкопляса, що пройшов у Києві у квітні 2001 р. Матеріали вийшли друком у журналі «Археологія» (2001, №№ 1, 2).

Співробітниця відділу археології кам'яного віку ІА НАНУ Л.А.Яковлева у співавторстві з французькими дослідниками вивчала і видала палеолітичні зображення з печери Англ-сюр-Англен, Франція [Iakovleva, Pinson, 1997].

Певні успіхи досягнуті українськими дослідниками в галузі фінального палеоліту. Заслугує на увагу фінальнопалеолітичне поховання, розкопане М.І.Гладких, С.М.Рижовим та М.О.Суховим на р. Гірський Тикич, а також досліджена ними стоянка Гордашівка на Черкащині. Тривалий час розкопував вузол фінальнопалеолітичних стоянок біля с. Рогалик на Луганщині О.Ф.Горелік. Результатам цих робіт присвячена його фундаментальна монографія 2001 р. Культурні та соціально-економічні проблеми фінального палеоліту розглядав у відповідних розділах своєї монографії Л.Л.Залізник [1998]. Він же видав монографію присвячену культурно-історичним проблемам фінального палеоліту басейнів Прип'яті, Німану, Верхнього Дніпра, Верхньої Волги [1999].

Технологію обробки кременю пам'яток Північної України досліджував В.І.Усик, а мезолітичних культур

Полісся – Д.В.Ступак. Єдиний в Україні фахівець у галузі трасологічного аналізу виробів із кременю Г.В.Сапожнікова працювала над крем'яними матеріалами зі стоянок Північно-Західного Надчорномор'я, Полісся, стоянки Гінці на Полтавщині. О.В.Сминтина вивчала складні процеси взаємодії людини та природи на матеріалах кам'яної доби України, а С.В.Смолянинова досліджувала крем'яний інвентар стоянок із басейну р. Кодима на Одещині.

Мезоліт

Україна надзвичайно багата на пам'ятки фінального палеоліту та мезоліту, що датуються Х–V тис. до н. е. Зараз у регіоні відомо близько 15 археологічних спільнот цього часу. Традиційний інтерес до мезолітичної проблематики за останні десять років приніс вагомий результат. Тривали багаторічні розкопки мезолітичних шарів печерної стоянки Буран-Кая III у Криму (О.О.Яневич) та унікального мезолітичного поселення В'язівки 4а під Лубнами з численними заглибленими в землю житлами (В.І.Непріна, І.М.Гавриленко, В.Ю.Коєн, Л.Л.Залізняк). Глибокий аналіз результатів багаторічних досліджень поселення В'язівки 4а міститься в монографії І.М.Гавриленка [2000]. Розкопки мезолітичних стоянок Добрянки та Пісочний Рів провів Л.Л.Залізняк.

Значне накопичення археологічних матеріалів унаслідок інтенсивних польових робіт у 70–80-х роках минулого століття стало підґрунтям численних узагальнень 90-х років. Зроблено суттєвий внесок у розв'язання проблеми первинного заселення лісової смуги Східної Європи. Сталося це на рубежі плейстоцену і голоцену в 10–7 тис. до н. е. за участю лінгбійських та свідерських мисливців басейнів Вісли, Прип'яті та Німану. Виділено дві зони фінального палеоліту й мезоліту України – генетично пов'язану з Південною Балтією поліську та степову надчорноморську. Глибокий аналіз мікролітів, які є визначальними виробами мезолітичних комплексів, зроблено в монографічному дослідженні Д.Ю.Нужного [1992]. Зусиллями багатьох дослідників здійснений культурний поділ строкатого мезоліту України, у межах якого зараз виділяється близько півтора десятка різноманітних культурних спільнот.

Протягом минулого десятиліття інтенсивно розроблялася соціально-економічна проблематика доби мезоліту. На основі власної методики реконструкції способу життя первісних мисливців через їх господарсько-культурний тип розроблена класифікація і дана характеристика 7 моделям господарської адаптації, що розвивалися на теренах України в останнє тисячоліття плейстоцену та на початку голоцену. Суттєвий внесок зроблено у вивчення устрою суспільств кам'яної доби. Запропоновані нові шляхи реконструкції соціальної структури первісних колективів через планіграфію поселень і залучення даних етнографії.

Результати цієї роботи знайшли висвітлення у 14 монографіях, присвячених проблемам фінального палеоліту та мезоліту України, які вийшли друком в

Україні й за кордоном протягом останнього десятиліття. Маються на увазі п'ять монографій Л.Л.Залізняка [1991; 1995; 1997; 1998; 1999], книжки М.П.Оленковського [1991; 2000], С.П.Смолянинової [1990], Л.Г.Мацкевича [1991], Д.Ю.Нужного [1992], С.М.Бібікова, В.Н.Станко, В.Ю.Коєна [1994], Г.В.Сапожнікової, Г.Ф.Коробкової, І.В.Сапожнікова [1995], І.М.Гавриленка [2000], О.Ф.Гореліка [2001]. Ці узагальнюючі праці присвячені глибокому аналізу фінального палеоліту та мезоліту окремих регіонів України. Цілісна картина складних культурно-історичних та соціально-економічних процесів, що мали місце в Україні в останні тисячоліття плейстоцену та на початку голоцену, представлена в монографії Л.Л.Залізняка [1998].

Разом із тим, в українському мезолітознавстві немало нерозв'язаних питань. Серед них – проблема абсолютної хронології і періодизації пам'яток. Значна частина старих радіокарбонівих дат не викликає довіри, а коштів на передаткування за новітніми методиками бракує. На заваді дослідникам хронології мезоліту стоїть застаріла палеогеографічна шкала, яка для рубежу плейстоцену та голоцену лишається некаліброваною. Новітні дані свідчать, що цей рубіж збігається з межею дріасу III та пребореалу і за календарною шкалою майже на 1000 р. давніший, порівняно з конвенційною датою початку голоцену – близько 10300 р. тому, за М.О.Хотинським [1977]. Без давно назрілої корекції хронології палеогеографічної шкали раннього голоцену відповідними фахівцями неможливо розробити науково коректну періодизацію мезоліту України.

Справа ускладнюється тим, що дослідники неоліту перейшли на калібровану шкалу й опустили початок неоліту в Україні в IX тис. до наших днів. Мезоліт виявився притиснутим до некаліброваної дати свого початку – 11300 р. тому, калібруванню якої заважає відсутність дендрохронологічної шкали на цей час. Отже, назріла нагальна необхідність у заміні конвенційної шкали раннього голоцену М.О.Хотинського на сучасну калібровану та в точному датуванні палеогеографічного рубежу між дріасом III та пребореалом, із якого починається мезоліт у середній смузі Європи.

Серед інших недоліків сучасного українського мезолітознавства – слабкий контакт із фахівцями з природничих наук (геологами, палеогеографами, палінологами, палеозоологами тощо). Наслідком цього є дефіцит пам'яток, вивчених комплексно, що негативно впливає на глибину багатьох досліджень.

Неоліт

Зараз в Україні є 7–8 активно діючих фахівців із неолітичної доби. На жаль, такі знані спеціалісти, як Д.Я.Телегін та В.І.Непріна, вже відійшли від проблематики через похилий вік. Разом із тим, Д.Я.Телегін підготував і видав у співавторстві з О.М.Титовою звід пам'яток дніпро-донецької культурно-історичної спільноти [1998]. О.М.Титова останні роки розкопує дніпро-донецькі пам'ятки на

Черкащині. Серед досягнень у галузі неоліту слід згадати плідні дослідження неолітичних культур волинської та лінійно-стрічкової кераміки Г.В.Охріменка, який видав двома книжками [Охріменко, 2000а; 2000б] результати своєї дисертаційної праці «Неоліт Волині». Неоліт Східної України протягом 90-х років досліджувала Н.С.Котова. Результати цих робіт видані індивідуальною монографією [2002], в якій авторка відстоює нетрадиційну для української археології версію неолітизації України не з Балкан, а зі сходу.

Монографію, присвячену пам'яткам бугодноістровської культури басейну Південного Бугу, готує М.Т.Товкайло. Дисертацію на тему «Крем'яний інвентар неолітичних культур України» підготував до захисту Д.Л.Гаскевич. Інтенсивні дослідження неолітичних пам'яток Південно-Східної України вів В.О.Манько. Їх результати знайшли відображення в численних публікаціях згаданого автора. Неоліт Східної України вивчали Н.С.Котова, О.Ф.Горелік, С.М.Дегерменджі. Розкопки неолітичного шару на стоянці Буран-Кая III дали підстави О.О.Яневичу звернутися в своїх публікаціях до проблем неоліту Криму. Антропологічний склад неолітичного та енеолітичного населення України розглядає в своїй монографії І.Д.Потсхіна [1999]. Неолітичні комплекси Надпоріжжя вивчає О.В.Тубольцев, а Ю.В.Панченко працює над дисертацією «Неоліт ямково-гребінцевої кераміки Північно-Східної України».

У неолітичній проблематиці України не розв'язаними лишаються питання абсолютної хронології пам'яток та періодизації окремих культурних явищ. Розв'язання складної проблеми поширення відтворюючого господарства можливе лише шляхом комплексних досліджень неолітичних поселень за активною участю палеогеографів і палеозоологів.

Протягом останнього десятиліття українські археологи започаткували чотири періодичні видання, в яких проблематика кам'яної доби є пріоритетною. Більше десяти років у Донецьку зусиллями співробітника Донецького краєзнавчого музею О.В.Колесникова видається «Археологический альманах». Співробітники кафедри археології та музеєзнавства Київського національного університету ім. Т.Г.Шевченка С.М.Рижов і М.І.Гладких видали 5 випусків «Vita antique». Кілька збірок «Древності Подонців'я» видав у Луганську В.О.Манько. Відділ археології кам'яного віку Інституту археології НАНУ за спонсорської допомоги видавництва «Шлях» здійснив випуск чотирьох номерів «Кам'яної доби України», де друкуються праці фахівців із проблематики кам'яного віку з усієї України.

Серед конференцій, наукових нарад та «круглих столів», присвячених проблемам кам'яної доби України, слід згадати періодичні наукові конференції, які систематично організовує О.О.Колесник на базі Донецького краєзнавчого музею. Кожні два роки проходить конференція «Кам'яна доба України» на базі

відділу кам'яного віку ІА НАНУ в Києві. Музейним відділом ІА НАНУ 2003 р. проведено «круглий стіл» на тему «Варіабельність у середньому палеоліті».

З початку 90-х років минулого століття в Україні вийшло друком 25 монографій та близько десяти збірок наукових статей із проблематики кам'яної доби. Маються на увазі монографії Ю.Г.Колосова, В.М.Степанчука, В.П.Чабая [1993], В.М.Степанчука [2002], О.С.Ситника [2001; 2002], І.В.Сапожникова [2003], Л.Л.Залізняка [1991; 1995; 1997; 1998; 1999], М.П.Оленковського [1991; 2000], С.П.Смольянинової [1990, 2003], Л.Г.Мацкевого [1991], Д.Ю.Нужного [1992], С.М.Бібікова, В.Н.Станко, В.Ю.Коєна [1994], Г.В.Сапожникової, Г.Ф.Коробкової, І.В.Сапожникова [1995], І.М.Гавриленка [2000], О.Ф.Гореліка [2001], Д.Я.Телегіна, О.М.Титової [1998], І.Д.Потехіної [1999], Г.В.Охріменка [2000а; 2000б], Н.С.Котової [2002].

Особливої уваги заслуговує спроба В.М.Гладиліна, М.І.Гладких, В.Н.Станко та Н.С.Котової узагальнити складні соціально-економічні та культурно-історичні процеси, що мали місце на території України за кам'яної доби, в першому томі «Давньої історії України», за що В.Н.Станко став лауреатом Державної премії України.

Незважаючи на скрутні часи, що пережила українська наука протягом останнього десятиліття ХХ ст., в археології кам'яного віку країни сталися певні позитивні зрушення. Припинення державного фінансування польових робіт, видавничої діяльності, наукових відряджень стимулювало дослідників до пошуків альтернативних джерел надходження коштів в археологію, зокрема шляхом кооперації із зарубіжними вченими, допомоги спонсорів тощо. Результативні розкопки стоянок, справжній видавничий бум, численні наукові конференції свідчать, що за роки незалежності українська археологія знайшла альтернативу державному фінансуванню.

Разом із тим, суттєвіша підтримка держави аж ніяк не завадила б археологічній науці України. Це підняло б її престиж, стимулювало прихід здібної молоді і зростання чисельності українських археологів, що, без сумніву, загальмувало б процес поширення кримінальної «чорної» археології. Остання поки що відносно мало зачепила нашу проблематику через фактичну відсутність попиту на чорному ринкові на крем'яні вироби.

Наслідком інтенсивних досліджень кам'яної доби в Україні у ХХ ст. стала величезна кількість наукових статей та численні монографії, присвячені регіональній проблематиці чи окремим аспектам найдавнішого минулого регіону. Уся ця величезна розрізнена інформація щодо епохи каменю в Україні потребує узагальнення, без якого вона вже не сприймається науковою громадськістю як у середині країни, так і за її межами. Інакше кажучи, нарізла нагальна потреба в підготовці фундаментальної узагальнюючої праці «Кам'яна доба України», яка б підвела підсумок вивченню найдавнішого минулого регіону протягом ХХ ст.

ЛІТЕРАТУРА

- Бибииков С.Н., Станко В.Н., Коен В.Ю. Финальный палеолит и мезолит горного Крыма. – Одесса, 1994. – 238с.
- Гавриленко І.М. Змішувальницька археологічна культура. – Полтава, 2000. – 128 с.
- Гладких М.І. Історична інтерпретація пізнього палеоліту. – К., 1991. – 44 с.
- Горелик А.Ф. Памятники Роголик-Переделкинського району. – Киев–Луганск, 2001. – 264 с.
- Демиденко Ю.Е. Сюрень І (Крим): загальний археологічний контекст і специфіка поселень раннього орін'яку типу кремс-дюфур // Археологія. – 2002. – № 2 – С. 3–10.
- Зализняк Л.Л. Охотники на северного оленя Украинского Полесья в эпоху финального палеолита. – К.: Наук. думка, 1989. – 182 с.
- Зализняк Л.Л. Социальная структура общества позднепалеолитических охотников приледниковой Европы // Каменный век на территории Украины. – К.: Наук. думка, 1990а. – С. 70–81.
- Зализняк Л.Л. Первобытные охотники открытых пространств // Вопросы археологии Юга Восточной Европы. – Элиста, 1990б. – С. 4–13.
- Зализняк Л.Л. Население Полесья в мезолите. – К.: Наук. думка, 1991. – 160 с.
- Зализняк Л.Л. Палеоекономічна реконструкція суспільств степових просторів // Археологія. – 1996. – № 3. – С. 29–39.
- Зализняк Л.Л. Передісторія України Х–V тис. до н. е. – К.: Вид-во «Бібліотека українця», 1998. – 307 с.
- Зализняк Л. Фінальний палеоліт північного заходу Східної Європи. – К.: НаУКМА, 1999. – 284 с.
- Зализняк Л.Л. Палеоліт і цивілізаційна концепція Шпенглера–Тойнбі // Археологія. – 2002. – № 1. – С. 14–24.
- Зализняк Л.Л. Мисливці на мамонтів: від екзотичних фантазій до прозаїчних реалій // Кам'яна доба. – К., 2003. – № 2.
- Колосов Ю.Г., Степанчук В.Н., Чабай В.П. Ранний палеолит Крыма. – К.: Наук. думка, 1993. – 223 с.
- Котова Н.С. Неолітизація України. – К., 2002. – 266 с.
- Кротова О.О. Виробництво та суспільні відносини населення Північного Причорномор'я в добу пізнього палеоліту // Археологія. – 1994. – № 1. – С. 19–31.
- Мацкевой Л.Г. Мезолит Запада Украины. – К.: Наук. думка, 1991. – 145 с.
- Нужний Д.Ю. Розвиток мікролітичної техніки в кам'яному віці. – К.: Наук. думка, 1992. – 187 с.
- Нужний Д.Ю. Проблема сезонної адаптації фінальнопалеолітичних мисливців на мамонтів Середнього Подніпров'я і нові епіграфічні пам'ятки у басейні Трубежу // Археологія. – 1997. – № 2. – С. 3–23.
- Оленковский Н.П. Поздний палеолит и мезолит Нижнего Днепра. – Херсон, 1991. – 200 с.
- Оленковский Н.П. Палеоліт і мезоліт Присивашся. Проблеми епіграфіки України. – Херсон, 2000. – 170 с.
- Охріменко Г.В. Культура лінійно-стрічкової кераміки на Волині. – Луцьк, 2000а. – 138 с.
- Охріменко Г.В. Волинська неолітична культура. – Луцьк, 2000б. – 152 с.
- Потехина И.Д. Население Украины в эпохи неолита и раннего энеолита по антропологическим данным. – К., 1999. – 215 с.
- Сапожникова Г.В., Коробкова Г.Ф., Сапожников И.В. Хозяйство и культура населения Южного Побужья в позднем палеолите и мезолите. – Одесса–СПб., 1995. – 198 с.
- Сапожников И.В. Большая Аккаржа. – К., 2003. – 304 с.
- Ситник О.С., Богущкий А.Б. Великий Глибочок. – Львів, 2000. – 118 с.
- Ситник О.С. Середній палеоліт Поділля. – Львів, 2001. – 214 с.
- Сминтина О.В. Зональність ранньопервісних культур. – Одеса, 2001. – 306 с.
- Степанчук В.М. Генезис та еволюція кримського палеоліту // Археологія. – 1996. – № 3. – С. 20–29.
- Степанчук В.Н. Поздние неандертальцы Крыма. Киик-кобинские памятники. – К., 2002. – 216 с.
- Телегин Д.Я., Титова Е.Н. Поселения днепро-донецкой этнокультурной общности эпохи неолита. – К.: Наук. думка, 1998. – 142 с.
- Яковлєва Л.А. Поселення з житлами з кісток мамонта Дніпровського басейну // Археологія. – 2000. – № 2. – С. 72–83.
- Jakovleva L., Pinson G. Angles-Sur-L'angin (Vienne). La Frise skulptee du-Roc-aux-Sorciers. – Paris, 1997.
- Zaliznyak L.L. The swidrian reindeer hunters of Eastern Europe. – Wilkau-Hasslau, 1995. – 152 p. – TF. 62.
- Zaliznyak L.L. Mesolithic forest hunters in Ukrainian Polessye. – Oxford, 1997. – 140 p.

SUMMARY

Ukraine is one of the richest by the stone age sites European country. The article is devoted to the achievements and the perspectives of modern Ukrainian stone age archaeology. One of important task of the last is preparing generalizing fundamental paper «Stone Age of Ukraine».

ЯКОВЛЕВА Л. А.

**ОСНОВНІ ЕТАПИ
ДОСЛІДЖЕНЬ ПОСЕЛЕНЬ
З ЖИТЛАМИ ТА ІНШИМИ
КОНСТРУКЦІЯМИ
З КІСТОК МАМОНТА
БАСЕЙНУ ДНІПРА
(ДО 130-РІЧЧЯ РОЗКОПОК
ГІНЦІВ)**

IAKOVLEVA L. A.

**THE BASIC STAGES OF
RESEARCHES OF THE SITES OF
THE DNIEPER BASIN WITH
DWELLINGS AND OTHER
CONSTRUCTIONS FROM THE
MAMMOTH'S BONES (TO THE
130-ANNIVERSARY OF THE
GINTZI SITE'S EXCAVATION)**

У статті висвітлюються основні методологічні принципи розкопок, стан бази даних та інтерпретаційні напрями досліджень щодо поселень із житлами з кісток і бивнів мамонта Дніпровського басейну пізньої пори верхнього палеоліту.

Початковий етап досліджень (70-і рр. XIX – початок XX століття).

Дослідження періоду “доісторії” у Західній Європі розпочалися з середини XIX століття – розкопками стоянок кам'яної доби у Франції, Іспанії, Італії, Бельгії, Англії, ревізією фундаментальної проблеми походження людини, гострими дебатами між прихильниками еволюціонізму та апологетами класичних догм католицизму. З накопиченням археологічних даних та утвердженням еволюціонізму як теоретичної основи методики дослідження “доісторію” стали розглядати як один із розділів археологічної науки.

Теоретичні засади “доісторії”, вивчення якої з самого початку було тісно пов'язане з геологією та палеонтологією, вперше найбільш послідовно були викладені в роботах французьких археологів Ж. Буше де Перта, Е. Ларте та Г. де Мортільє. Основні принципи досліджень базувалися, головним чином, на вертикальних стратиграфічних розрізах пам'яток кам'яної доби та їх кореляції з типологією артефактів, тоді як горизонтальним розкопкам, визначенню планіграфії стоянок, приділялося значно менше уваги. Зіставлення даних стратиграфії з типологією крем'яних артефактів та кістковим матеріалом дало змогу створити першу хронологічну схему, яка яскраво віддзеркалювала фундаментальне положення еволюціонізму – прямолінійний розвиток. Стратиграфія культурних шарів численних стоянок під навісами, гротами й печерами Перігору стала класичною для досліджень багатошарових пам'яток кам'яної доби, ілюстрацією послідовності етапів її розвитку.

Перша спроба такої хронології була запропонована Г. де Мортільє у 1869 році і остаточно завершена (після відповідної модифікації з вилученням орін'яку, який не вкладався в послідовну еволюцію форм) у 1872 році. Хронологія мала такий вигляд: **А. Палеолітична епоха:** I. Кам'яні індустрії: 1) епоха Ашель; 2) епоха

Мустьє; 3) епоха Солютре. II. Індустрії з каменю та кістки: 4) епоха Мадлен. **Б. Неолітична епоха.** [Mortilliet, 1872]. Ця перша хронологія, при всій її обмеженості, не тільки засвідчила значний розвиток у другій половині XIX століття західноєвропейської науки про добу каменю, але й накреслила основні напрями її дослідження, сприйняті також у Центральній та Східній Європі.

У цьому контексті слід згадати, що перші дослідження пізнього палеоліту в Східній Європі розпочалися у 1871-1873 рр. в Україні, в Гінцях, отримавши своє продовження на інших пізньопалеолітичних пам'ятках – в Карачарово (у 1877 р.) і в Костьонках (у 1879 р.). А також (у 1871 р.) – в Сибіру, в Іркутську. Необхідно відзначити також, що на всіх цих пізньопалеолітичних пам'ятках були вперше зафіксовані кістки мамонта – важлива складова культурного шару і планіграфії пізньопалеолітичних поселень відкритого типу на просторах Євразії. З повідомлень 1878 р. учителя чоловічої Лубенської гімназії Ф.І. Камінського і професора геології Київського університету К.М. Феофілактова про перші результати розкопок у Гінцях дізнаємось, що на незначній площі розкопу Ф.І. Камінського були знайдені окремі остеологічні рештки від 6 особин мамонта, визначені за підрахунками щелеп і зубів, фрагменти черепів, а також окремі кістки кінцівок і ребер та фрагмент рогу північного оленя, кістки невизначеної тварини. Також були зафіксовані сліди кісткового попелу і 47 крем'яних виробів.

Підсумовуючи результати цих розкопок та дані з розкопу Г.С. Кир'якова 1971 р. щодо окремих остеологічних решток мамонтів та інших невизначених тварин, переданих Г.С. Кир'яковим до Лубенської гімназії, а також відомості про знайдені крем'яні вироби, Ф.І. Камінський і К.М. Феофілактів дійшли висновку про наявність у Гінцях археологічної пам'ятки кам'яної доби [Камінський, 1878, с.147-152; Феофілактів, 1878, с.153-159]. При всій обмеженості

отриманих результатів, ми все ж маємо опис археологічних артефактів з культурного шару та геологічні умови пам'ятки, а також аргументацію дослідників щодо існування тут стоянки палеолітичної людини і їх висновок про заселення Східної Європи в епоху палеоліту. Ці дані активізували наступні розкопки в Гінцях. У 1891 р. термінові аматорсько-рятувальні роботи були здійснені власницею цих земель К.М. Скаржинською, до яких вона залучила В.І.Вернадського. Потім були варварські розкопки Р.І.Гельвіга (1904 -1906 рр.), що призвели до втрати частини пам'ятки.

Києво-Кирилівська стоянка. У 1893 році, відкриття В.В. Хвойкою, під час спостереження за земляними роботами в Києві по вулиці Кирилівський № 59-61, нової стоянки верхнього палеоліту та її подальші розкопки, за активної участі геологів, професорів В.Б. Антоновича і П.Я. Армашевського та ін. у 1894-1897, 1899-1900 рр., сприяли подальшим дослідженням пам'яток верхнього палеоліту Європи. Особливістю цих розкопок, при всій неповноті та обмеженості отриманих даних, було широке використання методики розкопок широкими площами, перші спроби дослідження планіграфії пам'ятки з фіксацією залягання археологічних артефактів у культурних шарах. Зіставлення даних планіграфії і стратиграфії дозволило виявити два культурних шари з фіксацією їх геологічного контексту. Так, на площі 600 кв. м розкрито верхній культурний шар, що складався з решток скупчень попелу, остеологічних решток тварин, розщеплених кременів. Нижній культурний шар був досліджений на площі 900 кв. м і складався зі значних скупчень фауністичних решток (де значно переважали кістки мамонта), скупчень попелу, розщеплених кременів [Армашевський, Антонович, 1897, с. 21-23; Антонович, 1900, с. 83; Армашевський, 1902, с. 141-144; Хвойка, 1901, 1903, 1913]. Серед залишеної польової документації В.В.Хвойка особливу цінність мають його якісні малюнки, які дають загальне уявлення про планіграфічне розміщення скупчень остеологічного матеріалу й стратиграфію пам'ятки. На Києво-Кирилівській стоянці були також знайдені перші витвори пізньопалеолітичного мистецтва у вигляді уламків бивня мамонта з різьбленням. Один із них, із складною графічною композицією, став першим широко відомим прикладом значного розвитку пізньопалеолітичного мистецтва на території Східної Європи [Хвойко, 1913; Яковлева, 1987]. Важливим здобутком було також те, що після завершення розкопок цієї пам'ятки її археологічні колекції були передані в музеї Київських старожитностей та мистецтв, де В.В. Хвойко працював хранителем. Деякі матеріали потрапили у Францію, після візиту до Києва А. Годрі та Ж. де Байя. З дозволу В.В. Хвойка вони відібрали деякі крем'яні знаряддя, відщепи й пластини для поповнення своїх археологічних колекцій. Експонування на виставці в Парижі частини цих матеріалів дозволило Ф.К. Вовку їх замалювати й

опублікувати [Вовк, 1899, 215-217]. Частина колекції крем'яних знарядь та їх дебітажу, що налічує 39 предметів, із колекції барона Ж. де Байя з Києво-Кирилівської стоянки, зберігається в музеї Національних старожитностей у Сен Жермен де Пре, де вони були описані та замальовані вперше у 2000 р. [Яковлева, 2000 а, с.13]. Широкомасштабні розкопки були проведені досить швидко і, на жаль, багато питань щодо структури поселення залишаються відкритими. Значну роль, щодо хронологічної атрибуції Києво-Кирилівської стоянки та її введення в науковий обіг європейського палеолітознавства, зробив Ф.К. Вовк, який був представником розвинених на той час шкіл західноєвропейського еволюціонізму й позитивізму. Перебуваючи у Франції як політичний емігрант з 1887 по 1905 рр., він сформувався як професійний учений у Сорбонському університеті в Парижі, де захистив докторську дисертацію по антропології у 1905 році. Ф.К. Вовк, використовуючи хронологію палеоліту Г. де Мортільє та методику його досліджень, вперше датує Києво-Кирилівську стоянку мадленською епохою. Таким чином Ф.К. Вовком, вперше була використана періодизація Г. де Мортільє, для атрибуції пам'яток кам'яної доби Східної Європи, яка набула свого тривалого розповсюдження й використання.

Мізин. Подальша активізація досліджень східноєвропейських пізньопалеолітичних пам'яток почалася з відкриттям на Чернігівщині Мізина в 1906 -1907 рр. Втім, відомості про знахідки кісток мамонта в Мізині надходили ще з 70 років XIX століття.

Перші невеликі розвідки були проведені в Мізині у 1907 році, в садибі С.І. Кошеля та біля неї. У 1908 р. матеріали цих розвідок були представлені на виставці XIV Археологічного з'їзду в Чернігові. Ф.К. Вовк, який на той час переїхав до Росії й отримав пост приват-доцента в університеті Санкт-Петербурга, оглянувши кістки мамонта та розщеплені кремені з Мізина, визначив їх як артефакти пізньопалеолітичної стоянки мадленської епохи [Протоколи, 1911, с.51, 127]. Наступного, 1908 року, на місці перших знахідок в Мізині Ф.К. Вовк, разом з С.І. Руденком, розпочали перші невеликі розкопки. Була закладена траншея площею 9 x 2 м, яка підтвердила наявність насиченого знахідками пізньопалеолітичного культурного шару [Волков, 1910].

У 1909 р., розкопки на площі до 18 кв.м біля розкопу 1908 р., були продовжені, під керівництвом Ф.К. Вовка, його учнями П.П. Єфименком і В.В. Сахаровим. Польові дослідження виявили насичений культурний шар стоянки, в якому, окрім кістяних решток, попелу, розщеплених кременів були знайдені перші витвори мобільного мистецтва та прикраси зі складним геометричним різьбленням [Єфименко, 1913; Volkov, 1913]. Розкопки 1912 року в Мізині, що були продовжені Л.Є. Чикаленком, П.А. Смеловим і Б.Г. Крижанівським, також виявили насичений культурний шар стоянки, в якому, окрім остеологічних та крем'яних артефактів, були знайдені орнаментовані та

неорнаментовані витвори мобільного мистецтва й прикраси [Чикаленко, 1912; Волков, 1913].

Отже, завдяки розкопкам 1908, 1909, 1912-1914, 1916 рр., що проводились під керівництвом Ф.К. Вовка його учнями, була відкрита і введена в обіг європейського палеолітознавства, ще одна нова пам'ятка верхнього палеоліту, що була датована мадленською епохою. Насичений культурний шар характеризувався скупченнями остеологічного матеріалу з домінуванням кісток мамонта, рештками вогнищ, значною кількістю крем'яних артефактів місцевого походження, що демонстрували послідовні етапи виготовлення знарядь і їх використання на стоянці. Складовим компонентом культурного шару Мізіна на розкопаних площах були також витвори мобільного мистецтва та прикраси, серед яких серійно представлені схематичні фігуративні зображення з геометричним декором та без нього. Морфологічний і стилістичний аналіз цих виробів дозволив окреслити своєрідність естетико-художніх традицій цього поселення [Iakovleva, 1995; 1999]. Важливим науково-історичним фактом є також збереження археологічних колекцій Мізіна в Національному Історичному музеї України в Києві, в МАЕ, в Санкт-Петербурзі, а також збереження польової документації в архівах ІА НАНУ та ІМК РАН.

Гінці. Паралельно з розкопками Мізіна, на запрошення нового землевласника Гінців Л.П. Клімова, в 1914 -1915, 1916 рр. розпочались нові розкопки в Гінцях, які проводились хранителем археологічного відділу музею Полтавського губернського земства В.М. Щербаківським, за участю в них В.І. Вернадського, В.А. Городцова, Г.Ф. Мірчинка, А.П. Павлової, М.В. Павлова, Л.С. Чикаленка [Щербаківський, 1919, с. 61-78; Scherbakiwskyj, 1926, p.100-116]. Участь В.А. Городцова в розкопках 1915 р. хоча й мала короткий термін (до 10 днів), однак була реалізована у формі публікації з описом методики розкопок, описом геологічного профілю та планіграфії стоянки, польовими спостереженнями й міркуваннями вченого, – ілюструючи певною мірою рівень розвитку палеолітознавства в Східній Європі того часу [Городцов, 1923, с.285–290; 1926, с.5–40].

З публікацій дослідників відомо, що вже на той час (1914-1916, 1919 рр.) на пам'ятці та прилеглих до неї територіях проводилася топографічна зйомка з використанням нівеліра. Були також обстежені найближчі берегові обриви річки Удай і яри Провалля і Сорочого яру [Щербаківський, 1919, с.64-65; Городцов, 1926, с.11-19]. Стратиграфічні спостереження, на основі розрізу основного розкопу, занотовані геологами В.І. Вернадським, О.П. Павловим, Г.Ф. Мірчиком, а також В.О. Городцовим і В.М. Щербаківським, висвітлювались в окремих публікаціях авторів (або залишились не опублікованими – стаття В.І. Вернадського). Вони ілюструють певні розбіжності у поглядах на геологію пам'ятки. Пізніше В.І. Громов, підсумовуючи ці публікації, надав своє бачення стратиграфії Гінців

[Громов, 1948, с.90–94], що потребує подальшого суттєвого з'ясування за даними сучасних розкопок.

Розкопки 1914-1916 рр., під час яких було розкрито 80 кв. м, здійснювались, головним чином, траншейним методом. Сліди численних вузьких траншей В.М. Щербаківського, що зустрічаються в стратиграфічних розрізах сучасних розкопок, ілюструють головну мету давніх розкопок – знаходження археологічного матеріалу. Після його знаходження, заглиблення траншей припинялось. Матеріал вибирався не завжди повністю, або просто залишався, а траншея засипалась. Саме завдяки цьому більшість траншей В.М. Щербаківського не доходила до нижнього шару, який залишився непошкодженим, що вказує на недосконалість вирішення дослідником питань стратиграфії Гінців.

Ці спостереження, зроблені ще І.Ф. Левицьким [Левицький, 1947], знайшли підтвердження під час наших розкопок у 90-х роках ХХ століття, що проводяться в контексті з'ясування загальної геоморфології пам'ятки [Iakovleva, Djindjian, 2001a]. Уже в перші роки розкопок, траншеї В.М.Щербаківського, що були позначені великими літерами латинського алфавіту А, В, С, D, E, F, G, H, прорізали як підвищену частину мису, так і його схили, що виходили в улоговину та яри, тільки частково з'ясувавши особливості рельєфу певних ділянок давньої поверхні стоянки [Щербаківський, 1919; Городцов, 1926]. Так, траншеї А, В, С виявили яр із заходу від стоянкового мису і були полишені. Траншеї D, F, за майже повної відсутності археологічного матеріалу визначені як крайові ділянки стоянки, на щастя, не доходили до культурних горизонтів, що дозволило їх сучасне дослідження й з'ясування планіграфії стоянки. Тільки на двох ділянках пам'ятки В.М. Щербаківський уперше визначив різницю залягання культурних решток, що коливалась від 2,19 до 4 метрів. [Левицький, 1947, с.203-205].

Використовуючи геологічний профіль Гінцівської пам'ятки, складений К.М. Феофілактовим, що мав деякі протиріччя, В.М. Щербаківський зазначив, що різниця в глибині залягання культурних решток, який він простежив на цих двох ділянках розкопу, пов'язана з особливостями рельєфу і висловив думку про їх одночасність, а також, про те, що знахідки на нижніх частинах улоговини були туди змиті з верхньої частини мису водними потоками [Щербаківський, 1926, с.108-112]. Однак вірні спостереження дослідника, щодо рельєфу даної частини пам'ятки, жодним чином не підтверджували думку про змивання культурних решток на нижні ділянки, що було детально проаналізовано розкопками І.Ф. Левицького в 1935 р. і підтверджено нашими розкопками [Левицький, 1947; Iakovleva, Djindjian, 2001a]. Таким чином, за розкопками 1914-1916 рр. в Гінцях, була наочно проілюстрована складність та недосконалість використання траншейного методу.

Цікавим фактом історії удосконалення методики розкопок траншеєю та переходу до методу розкопок

більш широкою площею, тобто у вигляді сучасного розкопу, були розкопки В.М. Щербаківського однієї з траншей. Використання методики розкопок більш широкою площею на підвищеній ділянці стоянкового мису, стало логічним наслідком розкопок однієї з траншей, яка прорізала центральну частину житла з кісток мамонта, котре було визначено саме як житло набагато пізніше. Сліди цієї траншеї, а також другої, що проходила по західному краю житла, були нами простежені в стратиграфічному розрізі під час розкопок у 90-х роках ХХ століття. На жаль знахідки в траншеї кісток та бивнів мамонта й решток вогнища центральної частини житла, а також інші артефакти були частково вибрані в 1914 р. і тільки пізніше, в 1915 р., розкопки були розширені з обох сторін траншеї Е у вигляді розкопу 10 x 6 м з квадратною сіткою 2 x 2 м, доведеного до глибини 2,8 м [Щербаківський, 1919; Городцов, 1926, с.14-17, 20].

Подальше розширення площі розкопу дозволило повністю відкрити залишки житла з кісток мамонта та оточуючі його ями, заповнені кістками мамонта та іншим остеологічним матеріалом, а також скупчення попелу, крем'яний та кістяний інвентар. Рештки житла та заглиблених у землю конструкцій з кісток мамонта, тобто ям, були визначені і описані як купи або групи кісток [Щербаківський, 1919; Городцов, 1926]. Інтерпретація цих археологічних об'єктів як куп кісток, позначених цифрами I, II, III, IV, V, VI, VII, була наслідком зняття культурного шару над ними та навколо них, а культурний шар був визначений дослідником як "пізніший делювіальний намул" [Левицький, 1947, с.221, 224-225]. Вибірання внутрішнього літологічного заповнення ям у супроводі розщеплених кременів, дрібних кісток та попелу, і привело до розчистки остеологічного заповнення ям у вигляді куп, так само як і житла, що також було інтерпретовано як велика купа покидьків [Щербаківський, 1919; Городцов, 1926].

Житло з кісток мамонта (купа I). Вперше рештки житла № 1 у Гінцях були визначені як найбільш значна (овальної форми і діаметром приблизно до 5,5 м) купа покидьків. Дослідники залишили її загальний опис, зафіксувавши порядок розміщення кісток мамонта. Була занотована значна кількість бивнів мамонта (приблизно до 30 одиниць), що зосереджувались на різних ділянках цього скупчення, з більшою їх концентрацією в середній частині. Також було простежено залягання лопаток, нижніх щелеп і особливо численних черепів мамонта, розміщених по колу у цьому потужному кістковому скупченні. На жаль, рештки 6 черепів обкладки центральної частини житла було знято і, разом з іншими кістками, бивнями та рештою артефактів (у тому числі виробами з кістки, рогу, бивня й кременя), перевезено до музею у Полтаву [Щербаківський, 1919, с.68-69; Городцов, 1926, с.22-24]. Таким чином, рештки житла втратили своє положення *in situ*, що значною мірою обмежило подальші дослідження І.Ф.Левицького, який, втім, уперше визначив купу I як рештки заглибленого житла обкладеного черепами й лопатками, зі значним

використанням бивнів мамонта [Левицький, 1947, с.222, 231-232, 235].

Дослідження В.Я.Сергіна в 1977 р. і повне зняття ним залишків уже частково розібраного в 1914-1915 рр. житла дозволили з'ясувати, що *in situ* було залишено 22 черепи, які або лежали, або були частково вкопані по зовнішньому колу житла, як і деякі лопатки та тазові кістки, що знаходились як по західному краю, так і ближче до центру. Сім штучних отворів у лопатках та два – в тазових дозволили виявити в Гінцях прийом скріплення цих груп кісток, який ми добре знаємо на ряді інших пам'яток Східної Європи з конструкціями з кісток мамонта [Сергін, 1981, с. 46-49, рис.1]. За архівними даними ІА НАН України, нам вдалось з'ясувати, що В.М. Щербаківський зафіксував 28 черепів мамонта у обкладці купи I (тобто житла). Про це він писав у своєму листі до Ф.К. Вовка. На жаль зняття у 1914-1915 рр. значної кількості археологічних артефактів, як у центральній частині житла, так і частково під залишеними кістками мамонта, не дає можливості з'ясувати мікростратиграфію. Рівною мірою це стосується і ям, що оточували житло.

Ями (купи II, III, IV, V, VI, VII). Купи II, III, IV, V, VI, VII, за нумерацією В.М. Щербаківського у 1935 р., І.Ф. Левицьким були ідентифіковані як ями-сховища й отримали іншу нумерацію. За його нумерацією, ями № 4, 5, 6, 7, 8 оточували житло зі сходу, півдня й заходу. Ями № 1, 2, 3, пошкоджені Р.І. Гельвігом, належали до другого комплексу [Левицький, 1947, с.224-232]. Ці об'єкти докладно були описані В.М. Щербаківським, В.О. Городцовим, уточнені й деталізовані І.Ф. Левицьким, а потім В.Я. Сергіним, тому немає сенсу повторювати в даній статті ці відомі дані [Щербаківський, 1919; Городцов, 1926; Левицький, 1947; Сергін, 1983]. Нові ями, знайдені нами в 90-х рр. і розкопані секторальним методом, дозволяють висвітлити їх одночасність на поселенні та сезонність використання.

Розкоп 1914-1916 рр., розташований далі на південь, на підвищеній частині мису з житлом із кісток мамонта, оточуючими його ямами та іншими скупченнями кісток мамонта (що можливо були також рештками певних конструкцій, із південної сторони), частково захопив ділянку розкопок Р.І. Гельвіга у 1904-1906 рр. Дані про цей розкоп не опубліковані, а з повідомлень Р.І. Гельвіга та свідків його діяльності відомо, що ним була знайдена певна кількість кісток і черепів мамонта, скупчення попелу, крем'яний інвентар. Щодо черепів неодноразово в літературі згадується цифра 40, про яку сповістив у приватній розмові Р.І. Гельвіг В.М. Щербаківському. Огляд остеологічних решток із розкопок Р.І. Гельвіга В.О. Городцовим дав набагато скромнішу цифру - 6 черепів [Городцов, 1923, с.9, 20; Щербаківський, 1919, с.62, 65]. Розвідками В.М. Щербаківського та В.О. Городцова на площі розкопу Р.І. Гельвіга, а потім розкопками І.Ф.Левицького були відкриті залишки значною мірою пошкоджених Р.І. Гельвігом ще трьох ям, що оточували з північної сторони потужне

скупчення кісткового попелу, порізане розкопами 1904-1906 рр. Цікавим є пояснення В.М. Щербаківського і В.О. Городцова з приводу планіграфічної структури цієї частини археологічної пам'ятки. Оскільки житло з кісток мамонта і ями, заповнені кістками та іншим матеріалом, були визначені як потужні купи покидьків, що ілюстрували наслідки активної діяльності мешканців поселення, то його житлова частина була визначена саме на ділянці, знищеній розкопом Р.І. Гельвіга [Щербаківський, 1919, с.72-73; Городцов, 1926, с.24].

Таким чином, на початку XX століття в Гінцях була вперше відкрита і частково досліджена, за методикою того часу, а частково знищена одна з центральних частин верхьопалеолітичного поселення з конструкціями з кісток мамонта. При всій обмеженості й недосконалоості польових досліджень В. М. Щербаківського, в їх процесі проходило поступове удосконалення методики розкопок більш широкою площею ніж вузька траншея, із залишанням на певних ділянках на своїх місцях, *in situ*, археологічних артефактів. Їх фіксація вже в той час була реалізована у вигляді креслень із масштабною двохметровою сіткою й фотографуванням. Однак, не зважаючи на ці заходи, плани складені кожним із двох дослідників, значно відрізняються між собою [Щербаківський, 1919; Scherbakiwskyj, 1926; Городцов, 1926]. Їх кореляція з подальшими розкопами, проведеними на тих же площах пам'ятки, має значні ускладнення. Описи культурного шару були здійснені в руслі поглядів на цю пам'ятку даних авторів, що ілюстрували рівень і відповідні інтерпретаційні напрями того часу.

Зазначимо, що В.М. Щербаківський після закінчення розкопок законсервував, щільно засипавши землею та закривши дерев'яною спорудою, залишки частково пошкодженого траншеєю житла та оточуючих його ям і решток інших конструкцій, що дало змогу майбутнім дослідникам повернутись до їх вивчення, із новими поглядами через досить тривалий час [Левицький, 1947; Сергин, 1981]. Археологічний матеріал із цих розкопок був перевезений до Полтавського музею. Подальший виїзд В.М. Щербаківського з України в 1922 р. з певною частиною археологічних та документальних матеріалів Гінців привів до їх зберігання у наукових закладах Чехії, Польщі та статті в журналі *Die Eiszeit*, що рідко згадувались в радянських публікаціях. Тільки в нових історичних умовах, на початку 90-х років, ім'я В.М. Щербаківського та інших перших дослідників Гінців, повернулися в українські видання, завдяки історіографічним дослідженням О.Б. Супруненка [Супруненко, 1991, 1993, 2000].

***

Драматичні події Першої світової війни, розпочатої в 1914 р., та наступної революції 1917 р. стали історичними факторами, що підвели ризику першого етапу досліджень пам'яток Східної Європи. Цей період, завдяки відкриттям перших пам'яток в Україні – Гінці, Києво-Кирилівська, Мізин, Протасів яр – та їх

археологічним розкопкам, дозволив отримати перші дані щодо заселення східноєвропейських територій в епоху верхнього палеоліту, які, відповідно до існуючої на той час періодизації, були датовані епохою мадлену (рис.1). Значна увага до цих досліджень, публікації їх результатів сприяли швидкому введенню відкритих пам'яток в обіг європейського палеолітознавства. Значний розвиток польових досліджень палеолітичних пам'яток у Європі також досить швидко виявив провідні тенденції польових досліджень на пізньопалеолітичних пам'ятках із значними скупченнями з кісток мамонта. Наявність насиченого культурного шару, що залягав *in situ* під кількома метрами геологічних нашарувань, та його специфіка вже з перших кроків польових досліджень виявили необхідність використовувати не тільки провідну на той час методику розкопок траншеєю та кесоном, але й методику розкопок більш широкою площею, що використовувалась у Гінцях та Києво-Кирилівський і пізніше стала звичайною щодо розкопок пам'яток Східної Європи.

Продовження досліджень після Першої світової війни й революції 1917 р. (20-40 рр. XX століття).

У 20-30 рр. XX століття дослідження пізньопалеолітичних поселень із житлами та іншими конструкціями з кісток мамонта пізньої доби верхнього палеоліту в Східній Європі, а також доля їх дослідників яскраво висвітлювали новий історичний період, пов'язаний з радикальними змінами політичних і економічних умов і становленням радянської археології. Смерть Ф. К. Вовка в 1918 році по дорозі з Петербурга до Києва стала символічним завершенням дореволюційних досліджень. Учні вченого – М.Я. Рудинський, С.І. Руденко, А.Носов, Г.А. Бонч-Осмоловський – в 30-х роках зазнали репресій. Л.С. Чикаленко і В.М. Щербаківський виїхали з країни в еміграцію.

Становлення радянської археології активно відбулось в кінці 20-30 рр. на основах пануючої теорії марксизму, хоча ще відчувався значний вплив еволюціонізму й позитивізму. Перш за все термін "доісторія" поміняли на термін історія, і палеолітознавство стало розділом історичної науки. Одним із провідних напрямів стали дослідження палеолітичних пам'яток не як археологічних об'єктів, а як решток мисливських поселень, стоянок, стійбищ, з метою вивчення їх планіграфії, що використовувалась як основа соціально-економічних реконструкцій первісного суспільства як першої історичної формації розвитку людства. Цей напрям достатньо швидко сформував основні методи розкопок і процедуру інтерпретації культурного шару як історичного джерела безпосередньо під час розкопок.

Спрямованість досліджень диктувала необхідність розкопок широкими площами для розкриття повної площі поселення, її історичної інтерпретації. Дефініції археологічних об'єктів, запозичені з етнографії, швидко склали поняттєвий апарат, за допомогою якого

визначались житла, вогнища, ями-сховища тощо. У 1927 році в Гагаріно, під час розкопок кесонним методом, С.Н. Замятніним була зроблена перша спроба дефініції археологічного об'єкту як житла відповідної форми з кам'яними блоками й кістками мамонта [Замятнін, 1927]. Розкопками П.П. Єфименка в Костьонках 1 (в 1931-1934 і 1936 рр.), була розкрита площа 36 x 15 м із насиченим і складним культурним шаром, що була визначена як площа поселення відповідної планіграфії, з великим центральним наземним житлом і невеликими житлами, заглибленими у землю, та ямами. Так уперше була запропонована глобальна інтерпретація культурного шару певних розмірів як єдиної структури поселення, сконструйованої з використанням кісток мамонта як будівельного матеріалу. Основні компоненти поселення, за даною реконструкцією, складались з великого наземного житла видовженої форми, з малих землянок овальної, округлої або неправильної видовженої форми, а також із ям-сховищ та вогнищ. Ця реконструкція швидко увійшла в обіг палеолітознавства, отримала визнання і стала поштовхом для подальших розкопок широкими площами з метою реконструкції інших поселень. У досить короткий термін у Супонево, Тимоновці 1, Пушкарях 1, Єлісеєвичих 1, Мальті, Буреті, Гінцях були розкриті значні площі і запропоновані інтерпретації різних структур поселень із варіаціями жител різних форм і розмірів, а також різних сезонів їх використання. Щодо Костьонків 1, де пізніше були знайдені ще дві подібні житлові споруди, то складність насиченого й потужного культурного шару до 90 см товщиною, а також розміри, форма і конструкція великого центрального житла, так само як і складність та певна схожість форм ям-землянок та ям-сховищ, так само як і їх заповнення археологічними артефактами та остеологічним матеріалом, – ставлять ряд питань як до польової методики, так і до когнітивної процедури визначення цих складних археологічних об'єктів, що періодично спричиняє дискусії [Воеводський, 1948; Гвоздовер, Григор'єв, 1990; Александрова, 1998; 2002; Амирханов, 1998; Булочникова, 1997; Iakovleva, 1999].

У 30-і роки загальна реконструкція культурного шару як решток пізньопалеолітичного поселення була запропонована П.І. Борисковським у Пушкарях 1. За підсумками розкопок М.Я. Рудинського в 1932-1933 рр. і П.І. Борисковського в 1937-1939 рр., останній визначає центральне наземне житло з 3-ма вогнищами загальною площею 12 x 4,5 м, а також вогнища відкритого типу. Для ілюстрації форми великих жител у Костьонках 1 і Пушкарях 1, П.П. Єфименком та П.І. Борисковським використано прийом штучного окреслення запропонованої форми на плані, який послідовно й широко використовувався в наступних інтерпретаціях інших дослідників на цих та інших пам'ятках.

Розкопки в Єлісеєвичих К.М. Полікарповича в 1930-1935 рр. і в 1946-1948 рр. також були спрямовані на реконструкцію поселення. Складний за характером

знахідок потужний культурний шар розкопок 1948 р., щільно насичений археологічним і остеологічним матеріалом (переважно кістками мамонта), інтерпретовано як велике округле житло з кісток мамонта діаметром 8 м із спальною ямою в центрі, розмірами 3,5 x 2,4 м і заглибленою на 0,70 м. Рештки іншої конструкції з кісток мамонта були визначені як конструкція вузького ходу 6,0 x 1,5 м [Поликарпович, 1968]. Реконструктивна інтерпретація скупчень кісток мамонта як житла з кісток мамонта Єлісеєвичів 1 пізніше була запропонована В.Я. Сергіним, за архівними матеріалами даних розкопок [Сергін, 1975]. Однак у 70-х роках запропоновані реконструкції поселення були детально проаналізовані Л.В. Греховою, з врахуванням нових даних розкопок. Опубліковані дані, з докладним описом характеру культурного шару нових розкопок, аналіз архівних матеріалів, з ілюстрацією обмежених можливостей їх використання, продемонстрували низку питань щодо запропонованих раніше інтерпретацій [Величко й ін., 1977, с.89-95, 119-121].

Яскравою ілюстрацією реконструкції пізньопалеолітичного поселення, за визначеною моделлю 30-х років, була інтерпретація Мальти. М.М. Герасимов під час розкопок у Мальті в 1928-1930, 1932, 1934, 1937 рр. визначив поселення зі складною планіграфією і різними за формою та сезонним призначенням житлами. Автором зафіксовано культурний шар потужністю від 35 до 75 см., щільно насичений археологічним матеріалом, остеологічними рештками і кам'яними плитами. За реконструкцією М.М. Герасимова поселення складалося з трьох типів жител. Найбільш тонкі лінзи культурного шару були інтерпретовані як рештки легких сезонних будівель. Потужні скупчення кам'яних плит, остеологічного матеріалу та пошелу неправильної видовженої форми були визначені як великі заглиблені у землю зимові житла, а інші скупчення були інтерпретовані як житла чотирикутної форми з кам'яних плит і крупних кісток тварин, з дахом із рогів північного оленя [Герасимов, 1931, 1933, 1935]. Вплив означених вище інтерпретацій значною мірою відчувається у висвітленні І.Ф. Левицьким результатів розкопок 1935 р. в Гінцях.

Розкопки в Гінцях в 1935 р. проводились І.Ф. Левицьким за участю О.Я. Брюсова, М.Є. Фоса, В.Г. Карцева, Д.З. Галича, І.Г. Підоплічка. Розкопки здійснювались значними площами з варіативним відкриттям культурного шару траншейним і кесонним методами та методом розкопок широкою площею, квадратами 8 x 8 м. За два місяці було розкрито 480 кв. м площі пам'ятки. За визначенням І.Ф. Левицького, метою досліджень була необхідність "піддати суворій критиці спостереження й висновки всіх попередніх дослідників, особливо спостереження стратиграфії", "перевірити й точно локалізувати на масштабному плані розкопки та траншеї до 1916 р.", "організувати планове дослідження Гінцівської стоянки" [Левицький, 1947, с.197]. Остання мета так і не здійснилась – розкопки тривали тільки один польовий сезон.

За даними І.Ф. Левицького, розкопки велися трьома групами дослідників, що працювали на різних ділянках пам'ятки. Одна група працювала на ділянках підвищеної частини мису, де були знову розкриті розкопи В.М. Щербаківського і Р.І. Гельвіга. Друга – продовжила розкопки на південний схід від розкопу Р.І. Гельвіга. Третя група дослідників зробила ряд траншей, що тягнулись вздовж сучасного яру, що оточував підвищену частину пам'ятки з північного сходу. На жаль, дослідниками не було опубліковано жодної спільної роботи за результатами розкопок 1935 р. А в окремих публікаціях І.Ф. Левицького, О.Я. Брюсова і І.Г. Підоплічка явно простежується протиріччя і непогодженість поглядів авторів щодо стратиграфії пам'ятки, планіграфії відповідних археологічних об'єктів та їх реконструктивної інтерпретації [Брюсов, 1940, с.88-92; Левицький, 1947, с.197-248; Підоплічко, 1969, с.45-51].

У найбільш докладній публікації І.Ф. Левицького виділено 5 культурних горизонтів Гінців *i, k, l, m, n* [Левицький, 1947]. За стратиграфічними розрізами, відкритими під час наших розкопок 90-х років, та їх кореляцією з розрізами 1935 р., тільки горизонти *i, k, l* виділені І.Ф. Левицьким, відповідають залягання культурних решток пам'ятки [Iakovleva, Djindjian, 1995, 2001a]. Нижній культурний горизонт *l*, простежений І.Ф. Левицьким на відкритих ділянках підвищеної частини пагорба та в його підніжжі, в улоговині і ярах ілюструє його складність і насиченість крем'яними й кістяними артефактами, попелом, остеологічним матеріалом, із явним домінуванням кісток мамонта. Верхній культурний горизонт *k*, чіткіше був простежений І.Ф. Левицьким на частково відкритих квадратах IX, X, XI, XXIV, XXV на площі 92 кв. м, а також на квадраті XIII [Левицький, 1947, с.206-211]. З урахуванням того, що квадрати XVII, XVII, XXI, XXII, XXIII, XII розкопувалися на початку століття і за умов далеко не повного розкриття в 1935 р. площі пам'ятки, яка потребувала подальших планомірних розкопок, питання кореляції цих двох основних горизонтів не могло бути остаточно вирішене.

На частково відкритих квадратах IX, X, XI, за описом автора та збереженими фотографіями, можливо прослідкувати спостереження І.Ф. Левицького щодо залягання горизонту *l* на глибині приблизно 4 м від сучасної поверхні, під смугастою 60-90 см товщею прошарків піску та глинистого суглинку, вище якої у прошарку суглинку залягав горизонт *k*, перекритий товщею суглинку з переривчастими тонкими прошарками піску [Левицький, 1947, с.242, таблиця II], що повністю підтвердилось сучасними розкопками [Iakovleva, Djindjian, 2001a].

В цілому І.Ф. Левицьким були здійснені роботи щодо зйомки нівеліром площі пам'ятки, описані численні геологічні розрізи, значною мірою з'ясована планіграфія пам'ятки і складені загальні плани, щоправда з деякими відмінностями один від одного й від плану А.Я. Брюсова [Левицький, 1947; Брюсов, 1940]. Значний прогрес відбувся в розумінні

планіграфії та інтерпретації складних археологічних об'єктів із скупченнями з кісток мамонта, тобто куп/груп із кісток мамонта, за інтерпретацією В.А. Городцова та В.М. Щербаківського. Так, І.Ф. Левицький, на площі розкопок 1904-1906 рр., 1914-1916 рр. запропонував реконструкцію планіграфії поселення з житлом округлої форми, обкладеним черепами, лопатками та іншими кістками, що було заглиблене в землю і мало вогнище в центрі. Бивні мамонта надавали йому сферичної форми [Левицький, 1947, с.231-232]. За автором, до цього житла, належали три невеликі за розмірами ями-сховища (№ 6, 7, 8), розміщені біля цього житла з півдня. Так уперше в Гінцях була визначена житлова структура, реалізована з використанням кісток мамонта, під впливом реконструкції поселення й напівземлянок, сконструйованих із використанням кісток мамонта Костьонк 1, запропонованої П.П. Сфименком.

Водночас І.Ф. Левицьким були визначені й інші типи жител у Гінцях. Біля житла з кісток мамонта автор бачив інше велике наземне житло видовженої форми з вогнищами, що являло собою, по суті, потужне скупчення кісткового попелу з розщепленими крем'яними та фрагментами кісток тварин, площею 16 кв. м. На його думку, до цього житла належали також дві ями – № 4 і 5. Рештки житла з ямами № 1, 2 і 3 автор визначав також на площі знищеного розкопу Р.І. Гельвіга. [Левицький, 1947, с.222-232, 233-235]. Третій тип жител у Гінцях І.Ф. Левицький реконструював у горизонті *k*, на частково розкопаних квадратах X, XI, XXIV, XXV. Скупчення попелу та вохри з дрібними фрагментами кісток тварин і розщепленими крем'яними, що мало форму овалу діаметром 4,25 м, було інтерпретоване автором як наземне житло складної конструкції, побудоване з використанням системи кілочків, від яких залишилися „ямки різної форми і різних розмірів”. За автором, споруда була “зроблена на каркасі з молодих дерев та кілочків із розколотих уздовж стовбурів і мала вигляд глиняного сферичної форми перекриття” [Левицький, 1947, с.206-211, рис.4].

Інтерпретація значних скупчень попелу овальної форми як наземних жител відповідних конструкцій піддавалась критиці учасниками розкопок 1935 р. Річ у тім, що І.Ф. Левицький ні в запропонованих ним кресленнях стратиграфічних розрізів, ні в їх текстових описах не фіксував ні наявних у культурному шарі численних кротовин, ні тонких мерзлотних тріщин, які є важливими складовими стратиграфічних розрізів та культурного шару Гінців і чітко простежуються за даними сучасних розкопок. На підступну роль кротовин (деякі з яких визначались І.Ф. Левицьким як сліди від ямок для кілків або жердин) у Гінцях та на інших пам'ятках, особливо звертав увагу І. Г. Підоплічко, критикуючи реконструкції скупчень попелу як решток наземних жител [Підоплічко, 1969, с.47].

В цілому загальна інтерпретація Гінців І.Ф. Левицьким, за розкопками 1935 р., висвітлює реконструктивну тенденцію того часу, за якою

визначалась варіативність типів житлових та інших структур у рамках одного поселення, з огляду на їх функціонування в часі й просторі. Так, житлові структури з житлами різних конструкцій на верхній площадці мису були визначені як довготривалі зимовища, тоді як скупчення попелу в улоговині, у супроводі кісток мамонта й інших тварин, визначені як короткочасні сезонні стоянки мисливців. Водночас у даній інтерпретації простежується вплив еволюційної теорії поступового розвитку, в даному випадку в реконструкції різних типів жител. Так, на думку автора, більш прості типи жител із кістками мамонта та без них були представлені в нижньому горизонті I, тоді як житло (тобто скупчення попелу) верхнього горизонту k було визначене як найбільш досконала й складна будівля [Левицький, 1947, с.233-235].

***

Період становлення радянського палеолітознавства та визначення основних напрямів досліджень історично завершився в 1941 р., з початком війни. Однак саме цей довоєнний період заклав фундаментальні напрями майбутніх розкопок та реконструктивні моделі їх результатів на наступні роки. Основні ідеї значною мірою були викладені в монографії П.П. Єфименка „Первісне суспільство”, яка на тривалий період стала фундаментальною працею радянського палеолітознавства [Єфименко, 1938]. У ній, по-перше, ще значно відчувався попередній вплив французького еволюціонізму й стадіальності. Характеристика відповідних стадій розглядалась у прямому зв'язку із змінами природного середовища й ілюструвала його важливу роль у розвитку первісного суспільства. За періодизацією й типологією Г. де Мортільє визначався відповідний хронологічний період палеолітичних пам'яток Євразії. Водночас за типологією крем'яних знарядь визначався тип індустрії певної групи пам'яток, із врахуванням їх особливостей у Східній Європі. Так, на Наддніпрянщині були визначені гінцівський, мізинський, кирилівський типи пам'яток. Реконструкція соціально-економічних відносин та ідеології пізньопалеолітичного суспільства базувалась на ідеях марксизму. Образ життя, соціальна структура пізньопалеолітичного суспільства, з використанням етнографії, ілюструвались, головним чином, за даними структури планіграфії окремих археологічних пам'яток, що визначались як стоянки або як довготривалі поселення з житлами різних конструкцій і різного сезонного призначення.

Дослідження після Другої світової війни і в пострадянський період (друга половина XX століття).

У 50-80-х рр. радянське палеолітознавство набуло значного розвитку. Активно розгорнулись польові дослідження як на вже відомих, так і на нових відкритих пам'ятках. На Наддніпрянщині були продовжені розкопки широкими площами: в Мізині - І.Г. Шовкоплясом (1954-1961 рр.); в Юдіново - В.Д. Будьком (1960-ті рр.), З.А. Абрамовою та Г.В. Григор'євою (1980-1998 рр.), Г.В. Григор'євою та Г.Ф.

Хлопачовим - по сьогодні; в Тимоновці - А.Н. Рогачовим і Д.А. Крайновим (1955 р.), Л.В. Греховою (1966-1968 рр.); в Єлісеєвичих - В.Д. Будьком і Л.В. Греховою (1963-1965 рр.), Л.В. Греховою (1979-1980 рр.); в Пушкарях - В.І. Беляєвою (з 1981 р. по сьогодні). Широкомасштабні розкопки розпочалися на нових пам'ятках: у Добранічівці - І.Г. Шовкоплясом (1953, 1967, 1969, 1971 рр.); у Фастові - І.Г. Шовкоплясом (1954 р.); у Межирічі - І.Г. Підоплічком (1965-1975 рр.), М.І. Гладких і Н.Л. Корнісць - з 1976 р.

Подальші дослідження на обмеженій площі першого житлового комплексу проводились і в Гінцях - В.Я. Сергінім (1977-1981, 1985 рр.). З 1993 р. по сьогодні розкопки в Гінцях ведуться Л.А. Яковлевою і Ф. Джінджаном.

В цілому накопичення археологічних даних, добутих під час розкопок на палеолітичних пам'ятках Євразії, привело не тільки до розвитку вже існуючих гіпотез, але й до висунення нових пропозицій та ідей. Однією з поширених тенденцій стали розробки дефініції археологічних культур. Термін “археологічна культура” з кількома варіантами його дефініції щодо палеоліту, використовувався вже на початку XX століття. Його використання в європейському палеолітознавстві ми знаходимо у роботах А. Брейля, П.П. Єфименка, Д. Гаррод, В.Г. Чайльда та ін. [Breuil, 1912; Єфименко, 1923; Garrod, 1926; Childe, 1929]. Новий поштовх поширенню в радянському палеолітознавстві терміну „археологічна культура” дали роботи А.Н. Рогачова, на основі розкопок багатопарових пам'яток Костьонко-Боршевського району [Рогачов, 1957], із подальшим загальним використанням у ряді узагальнюючих робіт [Палеолит СССР, 1984].

Другою категорією стало визначення в палеоліті історико-культурної (або етнокультурної) області як території з відповідним населенням, що за єдністю соціально-економічного розвитку та сталих зв'язків, мало загальні культурно-побутові (етнографічні) ознаки. На відміну від історико-культурної області, категорія природно-господарчої області (зони) була визначена за схожістю природних умов, що сприяли виникненню певного типу господарства, яке мало значні відміни від типу господарства в сусідніх зонах [Чебоксаров, Чебоксарова, 1971]. Визначення даних категорій для палеоліту, під впливом етнографії, достатньо швидко знайшли своє втілення в ряді робіт радянських археологів. Так на Наддніпрянщині І.Г. Шовкоплясом була визначена середньодніпровська культурно-етнічна область [Шовкопляс, 1965]. Водночас у регіонах Середнього й Верхнього Подніпров'я, на території протяжністю близько 400 км, визначено ряд культур: мізинську, межиріцьку, тимоновсько-юдіновську, єлісеєвську [Абрамова, Григор'єва, 1997; Аникович, 1998; Гладких, 1967, 1973, 1977, 2001; Грехова, 1970, 1971; Григор'єва, 1995, 1998, 2002; Шовкопляс, 1965]. Дискусії щодо критеріїв їх атрибуції, взаємозв'язків та впливу тривають і досі.

У даний історичний період дослідження палеоліту Євразії розроблялась гіпотеза активного впливу людини на навколишнє середовище, що стала опозиційною до поглядів П.П. Єфіменка щодо вирішального фактору природного середовища на розвиток палеолітичної культури [Замятин, 1951]. Визначення ролі природного фактора як підлегло-другорядного у свою чергу було тісно пов'язане з визначенням ролі полювання в економіці пізньопалеолітичних мисливців. Розвинене колективне полювання на великих стадних тварин, у тому числі й інтенсивне полювання на мамонтів, було визначено, головним чином, за фактором значної кількості остеологічного матеріалу на ряді поселень басейнів Дніпра та Дону, що традиційно інтерпретувались як довготривалі поселення. А також провідної ролі самого колективу мисливців, як соціальної основи первісного суспільства. У гіпотезі про полювання на стада мамонтів, значною мірою використовувались дані поселень із великими округлими житлами з кісток мамонта Наддніпрянщини. Доводилось, що мисливці мали значні запаси м'яса, які зберігались у викопаних на поселеннях ямах-сховищах. Збудувавши стаціонарні житла з кісток упольованих мамонтів та маючи запаси м'яса, що поповнювались іншими колективними полюваннями, люди мали все необхідне для багаторічного, достатньо комфортного проживання на обжитих поселеннях [Бибилов, 1969; Пидопличко, 1969; Шовкопляс, 1965].

У розвитку цього епічного сценарію навіть причини залишення поселень пов'язувались з багаторічними інтенсивними полюваннями на мамонта, внаслідок яких популяція цієї тварини значно зменшувалася у даному регіоні [Корнієць, 1962]. Паралельно продовжувала існувати опозиційна гіпотеза так званих мамонтових кладовищ, що виникали у природних пастках-колекторах річкових систем – заплавах, балках, де накопичувались трупи загиблих тварин, які зберігались в умовах мерзлоти. Знайшовши такі кладовища заморожених туш мамонтів, люди влаштовували біля них стійбища, вживаючи м'ясо тварин у їжу та використовуючи їх кістки як паливо [Брюсов, 1940, с.88-92; Громов, 1948, с.482-502; Верещагин, 1981, с.24-29].

У контексті цих ідей роль полювання на хоботного велетня плейстоценової фауни визначалась як другорядна та епізодична. За цим сценарієм мисливці, що полюють на різних тварин, ведуть рухливий спосіб життя. Завдяки інтенсивному використанню кісток померлих хоботних, вони створюють базові осінньо-зимові стоянки, які залишають у теплу добу, влаштовуючи на інших місцях весняно-літні тимчасові стоянки [Верещагин, Кузьмина, 1977, с.77-83; Soffer, 1985, р.390-404]. Варіативність запропонованих сценаріїв та їх дискусії, в першу чергу стало можливим завдяки інтенсивним розкопкам та атрибуції пам'яток із різним характером культурного шару, як типів пам'яток відповідного призначення. Так, окрім довготривалих поселень, були визначені сезонні

стоянки, стоянки-майстерні біля виходів крем'яної сировини тощо. Було поставлене й питання їх культурного та функціонального співвідношення [Рогачев, Аникович, 1984, с.188-226].

Один із прикладів інтерпретації різнофункціонального призначення пам'яток із різним характером культурного шару, розташованих на обмеженій території Середньої Наддніпрянщини, простежується за даними двох пам'яток - Фастова і Добранічівки, - розкопаних І.Г. Шовкоплясом у 50-70-х рр. Фастів був розкопаний на площі 220 кв. м за один польовий сезон 1954 р. Він був визначений як стоянка з культурними рештками, що розташовані на глибині 3,2 м від поверхні, на другій надзаплавній терасі правого берега балки, яка виходила в долину р. Унави, притоки р. Ірпін. Археологічні знахідки, у вигляді скупчень кісткового попелу, кісток мамонта й коня, крем'яних артефактів, локалізувались двома компактними групами в південно-західній і північно-східній ділянках розкопу, на відстані 4 м одна від одної. Цей культурний шар був інтерпретований як літня короткотривала сезонна стоянка невеликої групи мисливців, котрі залишили рештки двох вогнищ, біля кожного з яких було по три місця обробки кременю та запаси палива, у вигляді кісток упольованих молодих мамонтів і коней [Шовкопляс, 1955, 1956; Борисковський, Праслов, 1964, с.31]. На відміну від Фастова, Добранічівка, розкопана на площі 2000 м, визначена як довготривале поселення з чотирма стаціонарними зимовими житлами, ямами сховищами, рештками вогнищ та місцями обробки кременю [Шовкопляс, 1955]. Так у 50-70-і рр. за даними розкопок у Середній Наддніпрянщині на емпіричному рівні використовувалась модель атрибуції функціонального призначення та сезонності, а також часу існування (короткочасність/довгочасність) пам'яток за характером культурного шару (рис. 2).

Ця модель також знайшла своє втілення, в розвиненому варіанті, на прикладі п'ятих пам'яток Середньої Наддніпрянщини, з акцентуванням їх розташування на досить обмеженій території – 200 x 70 км., з кореляцією їх топографічного розміщення в басейні Дніпра та його приток [Борисковський, Праслов, 1964, с.9-10]. Так, підкреслювалось розташування Києво-Кирилівської стоянки на правому березі Дніпра, на відстані 60 км. від Фастівської, на Правобережжі. А також розташування Добранічівки на лівому березі Супою, лівої притоки Дніпра, за 70 км. на захід від якої знаходились Гінці – на правому березі Удаю, в басейні р.Сули, що є лівою притокою Дніпра. Існування Журавки за 40 км. на північ від Гінців на березі Удаю.

За схожістю типології крем'яних індустрій та за хронологією (пізня пора верхнього палеоліту), ця група пам'яток розглядалась як досить стисла у просторі й часі. Спираючись на дані давніх розкопок Києво-Кирилівської стоянки та Гінців, з інтерпретацією двох культурних шарів як таких, що мали розбіжності у часі й ілюстрували на цих пам'ятках „значні зміни в образі

життя й господарстві мисливців“, була запропонована гіпотеза, за якою їх нижні шари представляли собою довготривалі поселення із зимовими стаціонарними житлами з кісток мамонта та ямами сховищами, тоді як верхні шари були рештками сезонних короткотривалих стоянок. Інтеграція нових даних розкопок Фастова і Добранічівки, а також визначення Журавки як короткочасної сезонної стоянки, повною мірою окреслили модель, за якою такі пам'ятки, як Кирилівська (нижній шар), Гінці (нижній шар) і Добранічівка визначались як довготривалі поселення, тоді як Кирилівська (верхній шар), Гінці (верхній шар), Фастів і Журавка визначались як короткочасні сезонні стоянки [Борисковський, Праслов, 1964, с.9-10]. Тривалість існування поселень ілюструвалася насиченим культурним шаром, житлами з кісток мамонта та ямами-сховищами, тоді як досить бідний культурний шар, відсутність жител із кісток мамонта та ям, були критеріями визначення короткочасного існування сезонних стоянок. Водночас локальні скупчення кістяного вугілля й попелу визначались на різних пам'ятках по-різному, залежно від варіанту інтерпретації: або як легкі сезонні житла з вогнищами, або як вогнища просто неба.

У Журавці М.Я. Рудинским було визначено, що серед знарядь домінують мініатюрні вістря та платівки з притупленим краєм – так звані мікроліти, які дослідник визначав як вклади для мисливської зброї. Відсутність кінцевих скребачок – знарядь для обробки шкір – та значний процент мікролітів, а також характер культурного шару з численними дрібними фрагментами остеологічних решток тварин, дали автору підстави для висновку про короткочасне функціонування даної мисливської стоянки, з полюванням на байбаків, шкіри яких не оброблялися. Так за характером типологічного складу знарядь та їх процентним співвідношенням було запропоновано короткочасне існування мисливської стоянки, спрямованої на сезонне полювання [Рудинский, 1929, с.140-151; 1930, с.97-122].

В цілому, з огляду на базу використаних даних давніх розкопок, була запропонована модель у декількох варіантах, яка залишає ряд невизначених питань і потребує кореляції, особливо щодо Гінців, де сучасні розкопки висвітлюють ряд нових даних щодо інтерпретації верхнього й нижнього горизонтів. Однак цей напрям інтерпретацій, розроблений під значним впливом етнографії, ілюстрував тенденцію визначення мисливської території, атрибуції типу археологічної пам'ятки за її функціональним призначенням і терміном існування, а також співвідношенням різного типу пам'яток. Саме ці тенденції знайшли своє продовження в роботах Н.К. Верещагіна, І.С. Кузьминої, С.М. Бібікова, О. Соффер.

Складність і значні труднощі розробки моделей відповідного напрямку, так само як і реконструкції планіграфії за даними старих розкопок, нещодавно були детально розглянуті З.О. Абрамовою на прикладі пам'яток Верхньої й Середньої Наддніпрянщини [Абрамова, Григорьева, 1997, с.5-12, 63-75]. Аналіз

висвітлив, перш за все, необхідність всебічного критичного процесуального аналізу стану і характеру культурного шару кожної пам'ятки, ступінь його збереженості/деформованості, або навіть його відсутності. А також надзвичайну важливість урахування ступеня насиченості й специфіки різних ділянок культурного шару на розкопаних площах. Так само як і врахування повного або часткового розкриття площі археологічної пам'ятки, а також обережної обмеженості використання даних давніх розкопок. Як показано в даній роботі, навіть часткове неврахування визначених критеріїв і використання неповних і неточних даних із їх аплікацією, в підрахунках за відповідними математичними індексами визначення, використання архівних даних старих розкопок, як ілюстрації певної моделі, призводить до значної деформації висновків або їх протиріч, так само як і до неадекватних планіграфічних реконструкцій [Абрамова, Григорьева, 1997, с.71-74].

В цілому інтенсивні розкопки 50-80 рр. у Східній Європі також продовжили традиційну орієнтацію досліджень на подальші загальні реконструкції поселень із різними за конструкцією житлами, які розглядались як основа реконструкції образу життя та соціально-економічних відносин у пізньопалеолітичному суспільстві. Накопичення даних дозволило запропонувати класифікацію п'яти різних типів жител із конструкціями з кісток мамонта, серед яких визначено аносівсько-мізинський тип, як тип наземного кістково-земляного житла округлої форми з двома-чотирма оточуючими його ямами-коморами [Рогачев, Аникович, 1984, с.189]. До цього типу жител віднесені житла Костьонки 11 (шар 1а), Костьонки 2 у басейні Середнього Дону [Рогачев, 1953, 1962, с.15-16; 1970; Борисковський, 1963], а також житла Мізіна, Супонево, Юдіново, Гінців, Добранічівки, Межиріча [Левицький, 1947; Шовкопляс, 1965, 1972; Підопличко, 1969, 1976; Абрамова, 1995].

На території верхньої Наддніпрянщини визначено олександрівсько-пушкарівський тип житла, як довге наземне житло з рядом вогнищ у центральній частині, до якого віднесено довге житло Пушкарів 1. При всій неповноті та обмеженості цієї типології, яку дослідники вважали тільки попередньою, була зроблена спроба виділити різні типи конструкцій, що були здійснені з використанням або без використання кісток мамонта, а також кісток інших тварин і кам'яних блоків.

Особливого значення набули реконструкції жител аносівсько-мізинського типу у Наддніпрянщині, за даними розкопок Мізіна, Добранічівки, Межиріча. Реконструкція решток жител із кісток мамонта спиралась на етнографічні паралелі щодо округлих у плані жител двох типів: яранги й чуми народів крайньої Півночі. На прикладі жител Межиріча І.Г. Підопличком була запропонована реконструкція яранги сферичної форми з кісток мамонта – з цоколем, обкладкою цоколя, надцокольною обкладкою й дахом. А також із визначенням входу, забору біля входу, поду, вогнища,

точка, ями [Пидопличко, 1976, с.42-59]. За такими ж критеріями були інтерпретовані житла Добранічівки й Мізина [Пидопличко, 1969]. Даний тип житла-яранги знайшов своє втілення в об'ємній реконструкції першого межирицького житла і першого мізинського житла у Природничому музеї НАНУ в Києві. Запропонована реконструкція межирицьких жител викликає ряд питань і уточнень, що, на жаль, значною мірою не можуть бути перевірені за обмеженості польової документації, відсутності деталізованих планів з умовними горизонтами зняття кісток і їх глибинними позначками.

Другий тип реконструкції житла – у вигляді чуму – запропоновано І. Г. Шовкоплясом на прикладі жител Мізина. За даною інтерпретацією, житло мало конічну форму чуму і каркас із довгих дерев'яних жердин, вкритий шкурами. Ця споруда по зовнішньому колу була щільно обкладена великими кістками мамонта, в тому числі й черепами, що були вкопані у більшості випадків носовими частинами в землю. Більш дрібними кістками обкладались верхні частини стін житла [Шовкопляс, 1972, с.178-179]. У цьому варіанті реконструкції жител Добранічівки особлива увага приділялася зовнішній обкладці з вертикально вкопаними носовими частинами черепів мамонта. Ілюстрація цієї позиції черепів є в реконструктивних кресленнях жител Добранічівки, де на планах представлені тільки запропоновані позиції черепів мамонта, а *in situ* розміщення інших типів кісток відсутнє [Шовкопляс, 1972, с.179, 181, 182, рис.2, 3, 4]. Повна реконструкція добранічівських жител типу чуму представлена у формі художнього полотна в музеї Добранічівки, з експозицією решток четвертого житла й оточуючих його ям *in situ*, а також у формі натурально-об'ємної реконструкції третього житла в Переяславському музеї. Таким чином, запропоновані музейні об'єми реконструкції жител Наддніпрянщини – в обох варіантах (яранга або чум) – ще потребують свого документально-польового підтвердження, на жаль з обмеженими можливостями, завдяки рівню реєстрації бази даних, і залишають відкритими цілу низку питань.

Розкопки широкими площами в Мізині, Добранічівці, Межиричі, з пріоритетним напрямом пошуків і досліджень решток жител із кісток мамонта та об'єктів їх оточення, зробили можливим визначення типу планіграфії на цих пам'ятках. За характером розміщення житла як центрального об'єкта, оточуючих його ям, заповнених остеологічним матеріалом, решток вогнищ, місць обробки кременю, смітникових скупчень визначено відповідний тип планіграфії, що, за дефініцією І.Г. Шовкопляса, отримав назву господарсько-побутового комплексу [Шовкопляс, 1965, 1972]. Фактор повторення структурних елементів кожного з таких комплексів, так само як і факт їх розміщення на відстані 10-20 м один від одного у Добранічівці й Межиричі, привели до визначення можливості їх окремого господарчого функціонування в рамках поселення (рис.2).

Так у Добранічівці на площі 2000 кв. м. було відкрито чотири окремих господарсько-побутових комплекси, розміщених по дузі на певній відстані один від одного [Шовкопляс, 1972, с.176-182]. Ця кількість не може бути визначена точно, тому що частина пам'ятки була знищена земельними роботами ще до розкопок. Втім у планіграфії жител і оточуючих їх об'єктів явно простежується стандартна структура. Так, кожне з чотирьох жител – округле в плані, діаметром до 4 м – було оточене ямами. Стабільним було активне використання площадок біля кожного з чотирьох жител для влаштування вогнищ, робочих місць, а також для смітників із внутрішніх житлових вогнищ [Шовкопляс, 1972, с.178, рис.1]. Подібним також було центральне розміщення вогнища в трьох непошкоджених житлах. Більш складний устрій вогнища, з обкладкою його північної частини двома тазовими кістками мамонта, простежено в житлі № 3 [Шовкопляс, 1972, с.178, рис.3].

Визначення відокремленості й самостійності кожного з чотирьох господарсько-побутових комплексів Добранічівського поселення у свою чергу стало основою подальшої соціальної реконструкції, з висновком про ведення господарства кожною окремою парною сім'єю, що епізодично використовували центральну площадку поселення, яка залишалась майже порожньою [Шовкопляс, 1972, с.229-230]. У цій реконструкції висвітлюється, перш за все, однозначне визначення одночасності існування всіх жител як поселення, де проживала окрема община, що складалася з чотирьох парних сімей. Утім підтвердження цього факту археологічними даними не є доведеним. Розкопки в Добранічівці, розпочаті в 1953 р. (житловий комплекс № 1) були перш за все спрямовані на пошуки жител із кісток мамонта і проводились широкими площами з певними перервами в часі. Використання бульдозера в 1967 р. (житловий комплекс №2) і 1969 р. (житловий комплекс №3) для розкриття більш ніж 1100 кв. м площі пам'ятки за вказані два роки аж ніяк не сприяло деталізованим дослідженням мікстратиграфії, яка є головною для вирішення даних питань. Житловий комплекс № 4, відкритий в 1971 р. був розкопаний тільки частково і залишений *in situ*.

Межирич є найближчою аналогією Добранічівки. Пам'ятка була відкрита в 1965 р. і розкопувалася І.Г.Пидопличком за участю В.І.Свистуна, І.Б.Люріна, Н.Г.Тимченко та ін. Досвід попередніх розкопок пам'яток даного типу, з розташуванням жител із кісток мамонта на певній відстані одне від одного, призвів до попередніх розвідок на площі близько 1 га з використанням ручного буріння. У результаті пробурених по чотирьохметровій квадратній сітці 350 свердловин, вже в перші роки польових робіт була окреслена площа пам'ятки з визначенням приблизно п'яти жител [Пидопличко, Люрин, Тимченко, 1972, с.190]. Усього за весь час розкопок було зроблено 700 свердловин до глибини 5 м (деякі мали глибину до 12-15 м) [Пидопличко, 1976, с.11, рис.3; с.15-16]. План

буріння малим буром виявив розміщення основної площі археологічної пам'ятки на так званому південному мисі, а також присутність культурних решток у вигляді кісток, попелу, кременів на обмеженій площі сусіднього північного мису. Обидва пагорби були оточені балками, що виходили в долину річки Росави.

Оскільки основною метою досліджень у Межирічі було виявлення жител із кісток мамонта, розкопки були зосереджені на досить обмеженій площі центральної підвищеної ділянки південного мису, де знаходився центр поселення. Інтенсивні розкопки на площі 350 кв. м дозволили в достатньо короткий час – з 1965 по 1974 рр. – відкрити, дослідити й демонтувати три житла з кісток мамонта, більшість оточуючих їх ям, решток вогнищ, місць обробки кременю (так званих „робочих куточків”), потужних зольних скупчень (так званих „топталищ”, за термінологією І.Г. Підоплічка) [Підоплічко, 1976]. Планіграфія поселення, як і в Добраничівці, складалася з окремих господарсько-побутових комплексів, що знаходились на деякій відстані один від одного. Кожний комплекс мав округле житло з кісток мамонта діаметром від 6 м до 5 м і був оточений ямами, заповненими кістками мамонта, з присутністю кісток інших тварин, а також кістяних і крем'яних артефактів. Центральна частина між житловими комплексами, як і в Добраничівці, залишалась майже порожньою.

І.Г. Підоплічко вважав Межиріч довготривалим поселенням мисливців на мамонта, яке функціонувало в близьких до сучасних екологічних умовах десь 20 років приблизно 7000 років тому [Підоплічко, 1976, с.226]. Цей висновок був обумовлений невизнанням автором льодовикового періоду, яке він аргументував спираючись на результати розкопок у Межирічі, результати аналізів палінології, палеомалакології та розробленого ним колагенового методу визначення геологічного віку кісток мамонта з антропогенної системи [Підоплічко, 1976, с.19, 32-33, 225-226].

На відміну від запропонованих висновків, подальші мультидисциплінарні дослідження, за даними розкопок на пам'ятках верхнього палеоліту Наддніпрянщини – Єлісєєвичі 1 і 2, Тимоновка 1 і 2, Юдіново, Межиріч, Гінці, – підтвердили реконструкцію сухого й холодного клімату пленігліціального тундростепу й датування пам'яток у межах 15000 В.Р.-13500 В.Р. [Абрамова, 1995; Абрамова, Григор'єва, 1997; Величко та ін., 1977, 1997; Iakovleva, 1999a; Iakovleva & Djindjian, 2001a, 2002].

За інтерпретацією І.Г. Підоплічка, під час тривалого існування поселення Межиріч основою економіки його мешканців було розвинене полювання на стада мамонтів, що цілорічно паслися на широких заплавах Росі й Росави, заповнених соковитими „мамонтовими заростями” очерету та верболозу, а також кропиви, з якої отримували волокно [Підоплічко, 1976, с.19-20]. Саме поселення розглядалося автором як прототип першого пізньопалеолітичного села [Підоплічко, 1976, с.224]. У цьому контексті надавався докладний інтерпретаційний опис археологічних об'єктів як

ілюстрації багаторічного існування поселення. На емпіричному рівні, з використанням деяких етнографічних паралелей, була запропонована розгорнута інтерпретаційна картина функціонування Межиріцького поселення. І хоча модель багаторічного безперервного існування поселення залишає відкритими ряд питань, детальний опис археологічних об'єктів містив ряд цінних емпірико-дедуктивних спостережень.

Це стосується, перш за все, опису й аналізу остеологічного матеріалу трьох жител, за якими доводилось їх одночасне будівництво і використання. Нещодавно це було підтверджено ще раз, за результатами досліджень у Межирічі в 1997-1998 рр. ям № 6, 7 і 8, з висновком „про одночасність будівництва та використання жител № 1, 2, 4” [Корнієць, Сунцов, 1998, с.84]. Особливої уваги також заслуговує висновок І.Г. Підоплічка про функціонування у всіх трьох межиріцьких житлах внутрішніх, заглиблених у земляну підлогу вогнищ, а також їх центральної позиції в інтер'єрі (у першому й третьому житлах – ближче до південно-східної стіни, в другому – ближче до південно-західної). Простежено також використання кісток мамонта, у частковій обкладці вогнища лопатками та тазовими кістками в другому межиріцькому житлі, так само, як і обкладка вогнища двома тазовими – в третьому добраничівському житлі.

В інтер'єрі межиріцьких жител була простежена вертикальна позиція трубчастих кісток мамонта, частково вкопаних у землю, – так само, як і в першому мізинському житлі. Деякі з цих вертикально вкопаних кісток, за інтерпретацією автора, використовувались як вогнищеві конструкції [Підоплічко, 1976, с.120-122]. Не виключено також їх використання у якості стовпців для конструкції дерев'яного каркаса, по аналогії з вертикально вбитими в земляну підлогу мізинського житла трубчастими кістками та фрагментами бивнів. Був зроблений також висновок про інтенсивне використання в Межирічі вогнищ у житлах в зимовий період та їх багаторазове вичищення й вимітання попелу. Важливим було також спостереження, що інтер'єр межиріцьких жител освітлювався не тільки за допомогою вогнищ, але й штучних освітлювачів, виготовлених з епіфізів стегна мамонта. Усього було знайдено 8 таких блюдець-освітлювачів, які, за інтерпретацією автора, наповнювались жиром і підпалювались [Підоплічко, 1976, с.189-190].

На жаль, раптова смерть І.Г. Підоплічка перервала його дослідження в Межирічі. У 1976 р. археологічні розкопки на пам'ятці були продовжені М. І. Гладких, за участю В.І. Ляшевича, Л.М. Лук'яненко, Л.А. Яковлевої та ін. У цей же рік Н.Л. Корнієць паралельно провела на пам'ятці буріння ручним буром, щоб окреслити контури четвертого житла. Подальші розкопки М. І. Гладких і Н.Л. Корнієць, за участю різних спеціалістів, дозволили виявити четвертий житлово-господарський комплекс, що традиційно складався з житла діаметром 6 м, оточеного ямами та потужними

скупченнями попелу – “топталищами” [Гладких, Корнієць, 1979; Гладких, 1999; Gladkikh & all, 1984].

За даними мікростратиграфії, уперше в Межирічі було зафіксовано два культурних горизонти, відстань між якими становила від 12 до 20 см. Нижній, більш потужний, зафіксовано на рівні давньої поверхні, на якій побудовано житло № 4; верхній – на середньому рівні зовнішньої обкладки житла. Наявність двох горизонтів дала підставу для постановки питання не про осіле, а про тимчасове й періодичне перебування мисливців у Межирічі [Гладких, Корнієць, 1979, с.53].

Починаючи з 90-х рр., завдяки значним політичним змінам в Україні, стало можливим широке залучення до розкопок іноземних фахівців. У 1992 -1998 рр. в Межирічі були продовжені роботи Н.Л. Корнієць, О. Соффер, Д.М. Адовазіо, В.Ю. Сунцовим та ін. Протягом багатьох років у дослідженнях періодично брали участь А.А. Величко, Ю.Н. Грибченко, Е.І. Куренкова та ін. Дослідження проводились на площі 160 кв. м, що охоплювала четверте житло з прилягаючими до нього ямами та скупченнями попелу, а також – периферійні зони першого та другого житлово-побутових комплексів з недокопаними й новими археологічними об'єктами.

Ці дослідження дозволили, перш за все зв'язати площу попередніх розкопів І.Г. Підоплічка, М.І. Гладких і Н.Л. Корнієць. Ця площа проілюструвала вже відому структуру поселення з чотирма окремими житлово-господарськими комплексами та центральною зоною поселення, що була майже порожньою [Soffer & all., 1997]. База даних Межиріча поповнилася дослідженнями стратиграфії, палінології, детальними спостереженнями щодо поступового заповнення ям, дворазового використання внутрішньої площі четвертого житла, що підтверджувало попередні висновки про тимчасове перебування мисливців у Межирічі. Використання секторального методу розчистки ям також дозволило частково з'ясувати їх функціонування на поселенні. Дослідження інтер'єру житла, з використанням методу його розрізу по центру траншеєю, привело авторів до висновку про його використання виключно в зимовий період [Soffer & all., 1997, р.60-61]. Незважаючи на деякі непідтверджені робочі пропозиції щодо заглибленого входу в четверте житло, а також різні точки зору щодо характеру заповнення ям, завдяки даним дослідженням отримані нові результати [Soffer & all., 1997; Корнієць, Сунцов, 1998].

Мізин. Значна інформація, щодо варіативності та складності планіграфії поселень із конструкціями з кісток мамонта Наддніпрянщини висвітлюється за даними багаторічних розкопок Мізина, які були завершені І.Г. Шовкоплясом з 1954 по 1961 рр. Перша загальна реконструкція планіграфії Мізина як поселення з п'ятьма господарсько-побутовими комплексами з кісток мамонта, запропонована І.Г. Шовкоплясом після завершення розкопок, швидко увійшла в науковий обіг. Ця реконструкція об'єднала дані автора розкопок першого житла та оточуючих його

інших об'єктів у 1954-1956 рр. з даними давніх розкопок Мізина 1908-1932 рр., що мають ряд протиріч. Однак за планом-реконструкцією автора, саме тут визначено чотири житла [Шовкопляс, 1965, с.32-95]. Та ж сама частина поселення за іншим планом-реконструкцією представлена одним житлом, а все поселення представлене тільки двома житлами з кісток мамонта [Сергін, 1987].

Ці дві опозиційні реконструкції: 1 варіант – план поселення з п'ятьма житлового-господарчими комплексами; 2 варіант – план поселення з двома житлового-господарчими комплексами, на жаль, яскраво висвітлюють тільки документальний рівень архівної бази даних розкопок Мізина 10-30 рр. та ілюструють неможливість однозначного визначення планіграфії поселення. Саме такий висновок напрошується після огляду архівних матеріалів Мізина. Дані про давні розкопки початку ХХ століття свідчать, що в цей період розкопано значну площу центральної частини поселення, на якій були виявлені рештки складних конструкцій з кісток мамонта. Форма, розміри, архітектурні прийоми цих конструкцій не можуть бути однозначно з'ясовані і, тим більше, інтерпретовані, як і планіграфічна структура з житлами з кісток мамонта. А між тим, варіант плану-реконструкції поселення Мізин, з п'ятьма господарчо-побутовими комплексами з кісток мамонта, використано як основу для соціальних реконструкцій пізньопалеолітичної общини [Бібіков, 1969, с. 5-22; Шовкопляс, 1965].

За даними розкопок, пізньопалеолітичне поселення Мізин розташоване на лівому схилі широкої балки, що виходила в долину Десни. З півночі та з заходу площадка була обмежена і захищена високим крутим схилом. Найбільш високі північно-західні ділянки поселення мали природне поступове пониження у двох напрямках: на південь, де площадка виходила до гирла балки, та на південний схід, де вона поступово переходила до заплави балки. Із врахуванням природної форми площадки балочної тераси, поселення площею 1200 кв. м простягалося по основному схилу – з північного заходу на південний схід – на 70 м, досягаючи місцями ширини 25 м [Шовкопляс, 1965, с.32-35, 94]. Значна площа його центральної частини розкопувалася, з перервами, з 1908 по 1932 рр. і не може бути однозначно визначена, за браком археологічних даних.

Інші частини поселення розкопувалися І.Г.Шовкоплясом з 1954 по 1961 рр. Перший розкоп охоплював північно-західну частину, другий – південно-східну. У південно-східній частині, що знаходилась на нижніх ділянках площадки балочної тераси, житлових споруд із кісток мамонта не було. А в північно-західній частині, що знаходилась на вищих, більш захищених ділянках, були відкриті рештки одного житла з кісток мамонта [Шовкопляс, 1965, с.35-62]. Рештки цього житлового комплексу Мізина на верхній, північно-західній частині площадки ілюструють складність планіграфії та її спільні й

індивідуальні риси, порівняно з іншими пам'ятками (рис.3).

Як і на інших пам'ятках, велике стаціонарне округлої форми житло з кісток мамонта діаметром 6 м мало центральну позицію. Своєрідність планіграфії простежується у розміщенні великих ям по дузі з однієї сторони від житла, на відміну від Гінців, Добранічівки та Межиріча, де ями оточували житло. Однак, слід уточнити, що з південної сторони житла край розкопу 1914 р. зафіксований на відстані двох метрів, і остаточно планіграфія та кількість ям залишаються нез'ясованими. Особливою рисою Мізина є використання кісток мамонта не тільки для будівництва житла, але й для інших конструкцій, про що свідчить характер розташування груп кісток на поверхні площадки.

На відстані одного метра на північний схід від житла зафіксовано довгий ряд частково заглиблених у землю кісток мамонта, що використовувались як заслон від вітру, можливо вкритий шкурами. Захисні функції заслону пояснюють розташування поблизу нього вогнища, розміщеного на поверхні замуленої ями [Шовкопляс, 1965, с.54-59]. За архівними даними по Мізину НА ІА НАНУ вдалось з'ясувати, що в розкопі 1912 р., що прилягає з південно-східної сторони до розкопу 1954-1956 рр. залягали рештки якоїсь іншої видовженої конструкції з черепів і кісток мамонта – західно-східної орієнтації, довжиною до 8 м [Чикаленко, 1912]. Достатньо докладний опис щільного залягання цих кісток, наданий Л.С.Чикаленком у звіті Ф.К.Вовку, дозволяє вбачати у їх розміщенні саме видовжену конструкцію, схожу на конструкцію з кісток мамонта 1955-1956 рр. Інтерпретація решток цієї конструкції як житла з кісток мамонта округлої форми ніяк не підтверджується ні кресленнями, ні фотографіями, саме тому, що такої форми не було.

Таким чином, за даними стратиграфії Мізина з'ясовується послідовність функціонування частини поселення з житлом із кісток мамонта №1 на північно-західній частині балкової площадки. Один з етапів існування був пов'язаний з викопуванням ям та початком їх функціонування, далі відбулося будівництво житла. Ями поступово заповнювались остеологічним матеріалом, в тому числі й уже використаними кістками та бивнями. Завдяки геокліматичним процесам поверхня поселення і, перш за все, ями поступово перекривались ґрунтом, про що свідчать стерильні горизонтальні прошарки піску і супіску як в основному стратиграфічному розрізі, так і в стінках ям. Це чітко простежується й за опублікованими архівними фотоматеріалами [наприклад, Шовкопляс, 1965, с.37, рис.17; с.90. рис.48].

Після остаточного природного захоронення ям на їхній поверхні у центральній частині, де зберігались заглиблення, були влаштовані невеликі надвірні вогнища. Одне з них із залишками насиченого культурного шару було захищене видовженою

конструкцією з кісток мамонта. Друга подібна видовжена конструкція була споруджена з південного сходу від житла №1. Таким чином, на даній площі поселення простежується поступова модифікація її складної планіграфії протягом певних етапів існування поселення, вірогідно з перервами його сезонного використання [Яковлева, 2000, с.76-77].

Далі на південний схід по схилу балки суміжна частина пам'ятки, розкопана в 20-30-і рр., ілюструє продовження поселення. Однак рештки складних конструкцій з кісток мамонта, що супроводжуються насиченим культурним шаром, на жаль, за станом польової документації не підлягають однозначній реконструкції їх загальної планіграфії.

На іншій, розкопаній у 60-х роках південно-східній частині поселення, яка знаходилася на нижніх ділянках площадки балкової тераси, простежується зона, що мала інше призначення, пов'язане з переробкою мисливської здобичі. Залишки невеликих вогнищ, характер крем'яних знарядь та остеологічні рештки тварин, серед яких зафіксовані в анатомічному порядку частини скелетів вовків і песців, свідчить, що на певних ділянках цієї зони обробляли туші хутряних звірів [Шовкопляс, 1965, с.76-80].

Таким чином у Мізині виразно простежується складна планіграфія з організацією основних житлово-господарських зон (на підвищених ділянках площадки балкової тераси) та допоміжних зон, пов'язаних із переробкою мисливської здобичі (на понижених її частинах, що виходять на дно балки, геоморфологічно пов'язаної із широкою заплавою річки).

У **Гінцях**, за даними розкопок останнього десятиріччя, простежена складність і особливості планіграфії поселення з конструкціями з кісток мамонта, а також активне використання прилеглих до нього зон; висвітлені питання різносезонності та багаторазовості перебування в даній місцевості мисливців близько 14 500 В.Р. С 14 AMS.

Розкопки Л.А. Яковлевої та Ф. Джінджана в Гінцях розпочалися в 1993 р. і тривають по сьогоднішній день. У різні роки в них приймали участь французькі спеціалісти з археології, палеозоології, географії, геології В. Дюжарден, Е. Дескро, С. Тімола, Е. Вінерон, С. Конік. Визначення палінології здійснені Л. Марамбат. Трасологічні дослідження проводяться Г.В. Сапожниковою. З короткими консультативними візитами пам'ятку відвідували палінолог Н.П. Герасименко, геологи Ю.Н. Грибченко і Е.І. Куренкова.

Особливість Гінців полягає у використанні мисливцями не тільки території стоянкового місця, а й значних прилеглих територій. Пам'ятка розташована на північному місі низької тераси правого берега р.Удай, у так званому Проваллі між селами Гінці й Духове. З півдня її площа замикається високим вододільним схилом. З інших сторін вона обмежена неглибокими ярами та широкою улоговиною річки. Розкопками встановлена значна відмінність сучасного рельєфу від того, який був під час використання території пам'ятки:

Розкопки загальною площею 230 кв. м. проведено в зонах V, VIa, VIb, VIc – на північному, північно-східному, східному, північно-західному схилах стоянкового мису та в улоговині і неглибокому й широкому яру на сході. Кореляція сучасних розкопок із попередніми дозволила з'ясувати наявність двох основних культурних горизонтів на широкій площі пам'ятки, що ілюстрували багаторазове й різносезонне її використання як базового поселення поліфункціонального призначення [Яковлева, 2000, 2001; Яковлева, Джинджан, 2001; Iakovleva, 2001a, 2001b; Iakovleva, Djindjian, 2001a, 2001b, 2002].

За даними мікростратиграфії та стратиграфії, на верхніх, раніше не копаних ділянках мису, простежено два основних горизонти, насичених культурними рештками. Вони залягали один під одним на глибині 1,8-3,0 м від сучасної поверхні. Товщина тонких прошарків лесоподібного суглинку й піску між ними має 25-15 см. По мірі поступового падіння схилів мису, їх товщина поступово зростає й набуває в підніжжі мису, на нижніх ділянках улоговини та в ярах, різниці в 60-90 см. А за даними розкопок 2003 р., уперше проведених на південному мисі, має розбіжність 1,12 см. Послідовність розкопок дозволила вперше простежити особливості давнього рельєфу, що саме і пояснює значні розбіжності глибини на верхніх і нижніх ділянках, і висвітлює одночасність їх використання давнім населенням Гінців на широкій площі пам'ятки.

Ця стратиграфія свідчить, по-перше, про геокліматичні процеси інтенсивного і досить швидкого заповнення дна улоговини та оточуючих північний стоянковий мис неглибоких і широких ярів, в ході схилових процесів ґрунтом із більш високих геоморфологічних рівнів, що були пов'язані з кліматичними особливостями прильодовикової тундростепової зони, з періодичними сезонними відтаюваннями ґрунту в умовах існування мерзлоти і пиловими бурями із льодовика. В результаті цих процесів відбулася достатньо швидка модифікація природного рельєфу на території пам'ятки в період її багаторазового й різносезонного використання групами мисливців.

В цілому з'ясовано, що вибір місця розташування поселення Гінці був пов'язаний з наявністю в цій місцевості значної кількості остеологічних решток *Mammuthus primigenius Blumenbach*. Кістки та бивні цієї тварини широко використовувалися для будівництва житлових комплексів, їх опалювання (вогнища в житлі, надвірні вогнища), а також як сировина для утилітарних виробів із бивня й кістки. Вирішальним фактором вибору місця розташування самого поселення була позиція підвищеної площадки північного мису, що мав природне поступове пониження на північ, північний схід та північний захід – до широкої улоговини та неглибоких і широких ярів, що виходили в долину річки. Ця стратегічна позиція мису, по-перше, була найбільш оптимальною для розміщення жител і оточуючих їх ям-колекторів та

інших конструкцій з кісток мамонта. По-друге, вона відкривала широкий огляд долини річки, де зосереджувались пасовиська. За даними гінцівської фауни можна вважати, що пасовиська в долині періодично і інтенсивно використовувалися мамонтами, північними оленями, бізонами, які становили основний об'єкт полювання. Присутність у фауні хижаків: ведмідь, вовк, песець, росомеха ставили питання контролю території поселення від цих тварин, на яких також полювали для отримання шкір і остеологічного матеріалу для різноманітних виробів. Геоморфологічна ситуація Гінців ілюструвала також захищеність стоянкового мису з півдня високим вододільним схилом і водночас наявність достатньо зручного переходу від улоговини до плато. Низка цих природних факторів і обумовила багаторазове використання даної місцевості мисливцями [Яковлева, 2000, 2001; Iakovleva, 2001; Iakovleva, Djindjian, 2001a, 2001b].

Початковий етап опанування площадкою, обраною для влаштування Гінцівського поселення, проходив у теплий сезон року. У цей період в улоговині та ярах відбувався збір кісток і бивнів мамонта, необхідних для будівництва жител та інших споруд і взагалі влаштування поселення. У теплий період року на підвищеній площадці північного мису перш за все викопувалися ями. За даними наших розкопок північно-західних і східних ділянок першого житлово-господарського комплексу з'ясовано, що на дні двох ям знайдені остеологічні рештки байбаків (*Marmota bobak*, визначення Е. Дескром) – тварин, які могли бути впольовані тільки в теплий період року, оскільки протягом тривалих холодних періодів вони перебувають у сплячці, в глибоких норах. Ці дані добре корелюються з палеозоологічними даними, отриманими в Юдіново, щодо полювання на байбаків у літній період [Саблін, 2002, с.107].

У Гінцях також під час наших розкопок на означених ділянках першого житлово-побутового комплексу, на дні двох ям (№ 10 і 12) були знайдені остеологічні рештки північних оленів, які залягали в анатомічному положенні. Ці знахідки співпадають із даними з розкопок В.Я. Сергіна, де у двох інших ямах (№ 4 і 5) цього житлово-господарського комплексу були також знайдені анатомічні групи скелетів північних оленів *Rangifer tarandus guettardi*. Дослідження фрагментів черепів північних оленів із цих ям, дозволили визначити весняно-літній період полювання на цих тварин. Цей висновок базувався на детальному аналізі фрагментів черепів дорослих оленів із скинутими рогами, які бувають безрогими тільки короткий період: кінець травня – червень, а ялові самиці є безрогими тільки у березні – квітні [Белан, 1982, с.20-26]. Присутність остеологічних решток північних оленів на поселенні фіксується й за даними розкопок В.М. Щербаківського й І.Ф. Левицького [Пидопличко, 1936, 1969, с.60]. Розкопки, що ми провели далі на схід і на північний схід від першого житлово-господарського комплексу у підніжжі

стоянкового мису, де на древній поверхні були виявлені анатомічні групи скелетів північних оленів і крем'яні знаряддя, виразно свідчать про полювання на північних оленів та утилізацію цієї мисливської здобичі.

Отримані дані ілюструють активне перебування людей в Гінцях у теплий період року, під час якого проходило поступове облаштування поселення, що супроводжувалось полюваннями в даній місцевості. Значний термін функціонування поселення Гінці був пов'язаний з перебування людей на ньому в житлах із кісток мамонта протягом тривалих холодних періодів року. За даними мікростратиграфії з'ясована періодична відсутність людей на поселенні. Періоди відсутності людей у цій місцевості були пов'язані з періодичними полюваннями та експедиціями з метою поповнення сировини (кремій, бурштин, гірський криштал та ін.). Повернення на поселення вимагало викопування нових ям, оновлення вже існуючих, ремонтування жител та інших конструкцій, спорудження нових.

Планіграфічна структура Гінцівського поселення перш за все висвітлюється за даними розкопок першого житлово-господарського комплексу, багаторічні розкопки якого ми завершили, завдяки сучасним розкопкам його північних, північно-західних, північно-східних та західних ділянок (рис.5). Підсумовуючи дані попередніх (1914-1915, 1935, 1977-1979 рр.) і сучасних (1993-1998 рр.) розкопок, ми вперше можемо висвітлити складність і своєрідність першого житлово-господарського комплексу в Гінцях. Його планіграфія ілюструє структуру поселення з житлами аносовсько-мізинського типу. У центрі даної площі розміщене велике округле наземне житло діаметром 5,5 м, з внутрішнім, заглибленим у підлогу в центрі вогнищем. Житло сконструйоване з використанням 28 черепів, вкопаних і поставлених по колу, а також вертикально вкопаних лопаток і тазових кісток (Щербаківський, 1919 та архівні дані; Левицький, 1947, с.231-232; Сергін, 1981), які скріплювались в групи, завдяки штучним отворами (Сергін, 1981, с.46-49, рис.1).

У конструкції житла значну роль виконували бивні (приблизно 30 екз.), як важливий елемент його сферичної форми (Левицький, 1947, с.231). На жаль, часткова розбірка житла 1914-1915 рр., так само як і деяких ям, що оточували житло, не дає можливості їх повної реконструкції. Це велике житло було оточене по колу 9-ма ямами, різної форми й розміру (№ 4-11). За збереженою нами першою нумерацією І.Ф. Левицького, ями № 1-3 відносяться до іншого комплексу, тому нумерація ям першого житлово-побутового комплексу починається з № 4 (єдина нумерація, яка використовувалася і В.Я. Сергінін – у попередніх публікаціях та звітах, і нами). П'ять ям (№ 4-8) досліджувались В.М. Щербаківським, І.Ф. Левицьким і В.Я. Сергінін. В.Я. Сергін розкопав також яму № 9 і розпочав дослідження ями № 10, яке завершили ми [Левицький, 1947, с.224-229; Сергін, 1983, с.23-30; Яковлева, Джинджан, 1995].

Нами були розкопані ями №11 і 12. Таким чином, уперше в структурі житлово-побутового комплексу

Гінців було зафіксовано дев'ять ям, які оточували по колу велике наземне житло та ілюстрували різний характер їх заповнення остеологічними й крем'яними артефактами, їх різнофункціональне призначення. Ця кількість ям значно перевищує кількість ям, відомих на поселеннях аносовсько-мізинського типу в Мізині, Добраніцівці, Межирічі, Юдіново, Аносовці 2. На жаль, за браком мікростратиграфічних досліджень давніх розкопок, вичерпна картина їх одночасного функціонування на поселенні не може бути однозначно вирішена.

За даними сучасних розкопок вдалося з'ясувати одночасність функціонування північно-західної й західної частин першого житлово-побутового комплексу. Локальним центром цієї ділянки площею 36 кв. м. була невелика, овальна, діаметром 3 м, оригінальна, трохи заглиблена в землю споруда з бивнів і кісток мамонта, вперше зафіксована на Наддніпрянських поселеннях [Iakovleva, 2001]. Також уперше було зафіксовано розміщення поруч із цією конструкцією ями № 12. На відстані 2 м на північний схід була вперше знайдена мала яма №11. Зафіксовані також скупчення попелу, численні фрагменти перепалених кісток і крем'яних артефактів, залишки вогнища, із жовтою вохрою в центрі, що ілюструє її термічну обробку. Особливістю цієї ділянки була також локальна концентрація крем'яних артефактів (знарядь та продуктів дебітажу), а також значна присутність жовтої й червоної вохри. За даними археологічного контексту їх розміщення в культурному шарі на цій ділянці, типолого-морфологічними та трасологічними дослідженнями, вперше виявлене різнофункціональне призначення відповідних локальних зон [Djindjian, Saporjikova, Iakovleva, 2003].

Завершення в цілому досліджень першого житлово-побутового комплексу в Гінцях дозволили також виявити, що характерною рисою планіграфічного розміщення археологічних об'єктів є те, що маси попелу потужністю до 10-12 см знаходились за лінією ям на північному заході, заході й сході. Вони включали кісткове вугілля, фрагменти кісток, крем'яні артефакти. У цілому ці потужні смітникові зони були результатом інтенсивного використання й періодичного вичищення центрального вогнища в житлі, а також результатом утримання надвірних вогнищ і наслідком робіт із кременем, кісткою, бивнем, рогами. Розкопки, проведені в 2001-2003 рр., виявили продовження території поселення далі на північ.

Інша, південна частина стоянкового мису Гінців, найбільше постраждала від розкопок кінця XIX – початку XX століть. За даними цих розкопок, що носять обмежений і неточний характер, будь-яка планіграфічна реконструкція цієї частини поселення, на нашу думку, не може бути однозначно доведена. Спроби таких реконструкцій носять гіпотетичний характер і не підлягають перевірці. Хоча певні міркування щодо існування другого житлово-побутового комплексу Гінців періодично піднімаються в літературі і мають свої вади [Щербаківський, 1919; Городцов, 1926;

Левицький, 1947; Пидопличко, 1969; Яковлева, Джинджан, 2001].

Подальша планіграфія поселення Гінці, пов'язана з нижнім горизонтом, виявлена нами далі на схід і північний схід. Тут, безпосередньо за смітниковими зонами у підніжжі стоянкового мису, простежуються остеологічні рештки північних оленів у супроводі крем'яних виробів, а ще далі на схід, за траншеєю І.Ф.Левицького (із горизонтом І, насиченим кістками мамонта), у не глибокому й широкому давньому яру і в улоговині – зафіксовані остеологічні рештки бізона, оленів і домінуючі кістки мамонтів, а також потужні скупчення попелу, що були рештками відкритих вогнищ, і нечисленні крем'яні знаряддя. Наявність цих зон, пов'язаних з обробкою туш тварин, сортуванням остеологічного матеріалу значно розширює загальну територію поселення та поглиблює традиційне уявлення про планіграфію мисливських поселень Середньої Наддніпрянщини, обмежених стоянковим мисом. Встановлено також, що житлові комплекси, розташовані на підвищених частинах мису, були безпосередньо пов'язані із зонами діяльності на його північно-східних і східних схилах, в улоговині річки та ярах.

Таким чином, за даними сучасних розкопок та їх кореляцією з даними попередніх розкопок, у Гінцях вимальовується картина функціонування поселення зі складною планіграфічною структурою на північному стоянковому мисі, яке на перших етапах свого існування було пов'язане з інтенсивним використанням нижніх ділянок улоговини і ярів, що оточували мис. Мультифункціональна діяльність цієї різнорельєфної території була пов'язана з добуванням і сортуванням остеологічного матеріалу та облаштуванням поселення конструкціями з кісток мамонта, а також – з утилізацією мисливської здобичі. Геокліматичні процеси швидкого заповнення дна улоговини та оточуючих стоянковий мис неглибоких ярів ґрунтом із більш високих геоморфологічних рівнів спричинили досить швидко модифікацію природного рельєфу на території пам'ятки в період її багаторазового й різносезонного використання групами мисливців. На заключних етапах використання даної місцевості, схили північного стоянкового мису мали значно менший ухил і плавно переходили в долину, а оточуючі його яри були заповнені ґрунтом. З урахуванням змін у рельєфі, мисливці продовжували використовувати дану територію зі змінами планіграфічної структури верхнього горизонту, яка найбільш чітко проявляється на північно-східних, східних і південно-східних ділянках.

Використання пізньопалеолітичними мисливцями даної місцевості в Гінцях з'ясовано завдяки отриманню серії дат за зразками із сучасних розкопок. Ця серія має 12 нових дат із лабораторії Оксфорда, що коливається в межах 14 500 BP по C-14 AMS (Iakovleva, 1996, 1998, 2001; Iakovleva, Djindjian, 2001a, 2002; Djindjian, Kozłowski, Otte, 1999, p.419-420). У Гінцях комплектація серії датування по C-14 AMS ведеться

систематично. Відбір зразків проводиться кожного польового сезону, що дає можливість безпосередньо датувати різні археологічні об'єкти на всіх розкопаних площах, включаючи конструкції з кісток мамонта, внутрішнє заповнення ям, відкриті площадки на підвищеній частині мису, як і остеологічні скупчення, що рясно вкривають схили пагорба улоговини та дно неглибоких ярів.

Отримана серія дат Гінців, за даними сучасних розкопок, для обох культурних горизонтів концентрується довкола 14 500 BP C-14 AMS (більше уточнення неможливе з-за специфіки даного методу досліджень). Її кореляція із серіями дат з інших пам'яток, дозволяє наочно проілюструвати, що на території Верхньої й Середньої Наддніпрянщини поселення з житлами й іншими конструкціями з кісток мамонта існували в достатньо стислий проміжок часу – в межах 15 000-14 000 B.P [Iakovleva, 1998, 2000; Iakovleva, Djindjian, 2001a, 2002].

Висновки

1. За 130 років польових досліджень на поселеннях із житлами й іншими конструкціями з кісток і бивнів мамонта Наддніпрянщини відбулося значне накопичення інформації різнорівневого й різнопрофільного характеру, яка є фундаментальною основою для створення сучасної бази даних, за відповідними критеріями й визначеною процедурою дослідження. На цьому шляху є ряд ускладнень. Перш за все вони стосуються даних із розкопок кінця XIX – початку XX століть, використання яких має ряд обмежень, що пов'язане з науковим рівнем цих даних, які висвітлюють початкові етапи становлення палеолітознавства. Аналіз публікацій та архівних документів із старих розкопок розкриває значний вплив на індивідуальне бачення пам'ятки її дослідником (дослідниками) інтерпретаційних напрямів тих часів, пов'язаних із використанням певних польових методик і методів обробки матеріалу, які не дозволяють провести однозначну комплектацію сучасної бази даних. До певної міри це стосується й деяких розкопок першої половини XX століття. Це явище розкриває загальні тогочасні наукові тенденції й ілюструє тісний взаємозв'язок палеолітознавства з етапами становлення і шляхами розвитку археологічної науки у відповідному історичному контексті. У цілому комплектація бази даних, спираючись на матеріали розкопок другої половини XX століття, із залученням матеріалів попередніх етапів, суттєво збагачується й кристалізується завдяки новим результатам польових досліджень та їх інтерпретації у контексті сучасних тенденцій.

2. Визначення хронологічного періоду існування поселень із житлами й іншими конструкціями з кісток мамонта Наддніпрянщини базується, головним чином, на серіях дат C-14 AMS. На даному етапі досліджень створена достатньо ґрунтовна база даних. Найбільші серії дат мають Гінці, Юдіново, Єлисеєвичі І, Межиріч. Скромніше число дат належить Тимоновці І і 2, Мізину, Добраничівці, Кієво-Кирилівській, Супонево та ін.

Оскільки серії дат певних пам'яток, особливо зроблених за старим, „класичним” методом С-14, мають значні розбіжності, то існує дві інтерпретаційні тенденції визначення хронології цих пам'яток: 1) широкий хронологічний діапазон часу, від 21,600 BP (одна з дат Мізіна) до 12,700 BP (дата Добранічівки); 2) більш стислий діапазон, 15 000 BP - 13 000 B.P. [Абрамова, 1995, с.9-10; 1997, с.134-137; Djindjian, Kozłowski, Otte, 1999, р.246-249; Грибченко та ін., 2002, с.93].

Остання серія з 12-и дат, отримана в Гінцях за даними сучасних розкопок із двох культурних горизонтів, з різних ділянок пам'ятки і з різних археологічних об'єктів наочно проілюструвала функціонування пам'ятки близько 14 500 BP. [Iakovleva, 1996, р.23-31; 1999a, р.123-131; 2001, р.35-43; Iakovleva, Djindjian, 2000, 2001, р.85-94; 2002, р.137-143]. Кореляція цієї серії із серіями дат інших поселень, із залученням даних геології щодо дат Мізіна [Величко и др., 1997, с.170], планіграфічної структури поселень і витворів мистецтва Верхньої та Середньої Наддніпрянщини [Iakovleva, 1999b, р.117-120] дозволяє визначити існування даних поселень Наддніпрянщини в межах 15 000 BP - 14 000 BP.

3. Результати більш ніж столітніх досліджень визначають існування даних поселень на обмеженій географічній території близько 400 км, витягнутій з півночі на південь у басейні Дніпра і його великих та малих приток – Десни, Судості, Супою, Сули, Удаю, Росі. Певна варіативність їх геологічно-ландшафтною ситуації ілюструє низку життєво важливих факторів функціонування й захищеності поселення в оточуючому палеоекологічному середовищі пізньої пори верхнього палеоліту.

Одним із визначальних критеріїв вибору місця розташування більшості поселень, була їх позиція на площадці надзаплавної річкової тераси середніх та низьких рівнів, що прилягала до високого вододільного схилу, оточеного балками і ярами. У такій природно-ландшафтній ситуації вибір місця поселення пов'язувався з геоморфологією балок, що виходили в долину річки. Захищеність площадки поселення високим вододільним схилом від вітрів та можливість огляду долини річки, де зосереджувалися тварини, створювали виключно сприятливі умови для проживання людей і їх мисливської діяльності, а також (при необхідності) – оборони від хижаків. Важливим критерієм вибору місця для даного типу поселень була наявність у цій місцевості природних колекторів остеологічних решток мамонтів (як основного будівельного й утилітарного матеріалу), зосереджених у заплавах, балках та ярах, які виходили у долину річки. Ці провідні фактори вибору місця даного типу поселень Наддніпрянщини диктували пошуки розв'язання питань забезпеченості крем'яною сировиною, так само як і бурштином, вохрою, мушлями, необхідність у яких визначалась низкою утилітарних та естетико-символічних потреб мисливського населення. Віддаленість деяких поселень від джерел сировини

ілюструє ісрархію головних і підлегло-другорядних факторів щодо місця функціонування основних базових поселень, сезонних міграцій та періодичних експедицій населення Верхньої й Середньої Наддніпрянщини, обмежених у просторі й часі.

4. Створення складної планіграфії базових поселень із житлами й іншими конструкціями з кісток мамонта Наддніпрянщини ілюструє одне з оптимальних рішень виживання людини в умовах холодного клімату прильодовикової європейської зони на відкритих рівнинних ландшафтах, де відсутні природні сховища. Планіграфія поселень диктувалась розмірами й конфігурацією площадки балкової тераси, так званим стоянковим мисом, завдяки чому, поряд із загальними рисами, вони мали свої особливості розташування й устрій житлових, господарчих, смітників та інших зон. Однак з'ясування повної планіграфії поселень, реконструкції житлових та інших споруд, окремих зон не може бути повним через недосконалість давніх розкопок на ряді пам'яток. Ускладнення також простежуються в значних змінах культурного шару, пов'язаних із мерзлотними деформаціями на певних пам'ятках Верхньої Наддніпрянщини. Втім Єлісєвичі 1, Тимоновка 1 і 2 ілюструють складну планіграфію поселення, з рештками наземних та заглиблених споруд із кісток мамонта, реконструкція яких не може бути повною. Планіграфія поселень із рештками наземних жител аносівсько-мізинського типу в Гінцях, Мізині, Юдіново, Добранічівці, Межирічі демонструє, поряд із загальними, їх своєрідні риси. Це проявляється в планіграфічній структурі кожного житлово-господарського комплексу, який, окрім житла що займало центральну позицію, мав супроводжуючі об'єкти у вигляді інших конструкцій, ям, вогнищ, смітникових зон та ін. Добранічівка й Межиріч розкривають існування своєрідного плану поселень, за яким кожне з чотирьох великих наземних жител, схожих за формою й розмірами, оточених по колу ямами були розташовані одне від одного на відстані 10-20 метрів. В Юдіново відстань між житлами є більш варіативною, так само як і розміри жител. Окремі ями, або їх відсутність біля жител, також ілюструють особливості планіграфії Юдіново. Мізин розкриває дещо іншу планіграфічну структуру, де житло з однієї із сторін оточене видовженою дугоподібною конструкцією з кісток мамонта, за якою розташовані ями. Друга подібна конструкція простежується на такій самій відстані, як і перша, з іншого боку житла.

Гінці репрезентують інший варіант планіграфії першого житлово-господарського комплексу. Окрім великого житла, оточеного по колу значним числом ям, уперше в Середній Наддніпрянщині виявлено невелику заглиблену овальну конструкцію з бивнів і кісток мамонта, біля якої знаходилась яма, перекрита бивнями мамонта. Оточуючі їх інші об'єкти та склад супутніх крем'яних і кістяних виробів ілюструють різнофункціональність цієї частини поселення. Існування інших, ніж округлі житла і ями, конструкцій

з кісток мамонта в Гінцях також простежено за матеріалами давніх і сучасних розкопок, що тривають.

Виявлення, окрім жител і ям, інших конструкцій з кісток мамонта в Гінцях, Мізині, Тимоновці 1, Єлісєєвичих 1 ілюструє розвиненість оригінальної архітектури з кісток мамонта й складність та варіативність планіграфії поселень Наддніпрянщини.

Площа поселення Гінців, Мізина, Юдіново не обмежувалась житлово-господарськими комплексами, вона мала своє продовження на нижніх ділянках тераси. Ці зони, де зафіксовані остеологічні рештки тварин, вогнища, крем'яні, кістяні та інші артефакти, були пов'язані з утилізацією туш тварин та сортуванням остеологічного матеріалу і функціонували одночасно з житловими комплексами як важливі складові компоненти мисливського поселення.

5. Термін функціонування поселень є дискусійним питанням. За однією гіпотезою, поселення функціонували без перерви упродовж ряду років [Пидопличко, 1969, 1976; Шовкопляс, 1965], за іншою їх термін обмежувався холодною порою року [Верещагин, Кузьмина 1977; Soffer, 1985, Soffer & all 1997]. Усебічне використання даних палеозоології [Белан, 1982; Саблін, 2002], стратиграфічних паралелей [Бінфорд, 1993], мікростратиграфії [Гладких, Корнієць, 1979; Iakovleva, Djindjian 2001a] і когнітивний аналіз бази даних [Яковлева, 2000, 2001] дозволяють запропонувати більш гнучку модель їх періодичного функціонування – протягом як холодних, так і теплих сезонів, із термінами відсутності людей на поселеннях, пов'язаних з активним різносезонним використанням мисливської території, полюваннями й необхідністю поповнення запасів сировини для створення різнофункціональних предметів утилітарного та естетико-символічного призначення.

6. Дослідження остеологічних решток із базових поселень Наддніпрянщини досить повно окреслили склад фауни [Бибилова, Белан, 1977] перигляціального тундро-степу пізньої пори верхнього палеоліту [Величко и др., 1977, 1997]. Серед тварин цієї холодолюбної фауни чітко виділяються такі, що були об'єктом полювання і мали, з різних причин, життєво важливе значення для адаптації людини до суворих кліматичних умов прильодовикової зони відкритих рівнинних ландшафтів. Завдяки низці природних факторів на даній території набув свого розвитку один із типів палеоекономіки з комплексним мисливством і збиральництвом. Мамонт та деякі види стадних копитних були пріоритетними видами м'ясного промислу. Використання шкір північних оленів, коней, бізонів та ін. для покриття жител і інших споруд, імовірно було також одним із мотивів полювання. Північний олень, песець, вовк, заєць визначаються також як об'єкти хутряного промислу, із подальшим використанням їх остеологічних решток. М'ясо тварин як основа харчового раціону, шкіри тварин для покриття каркасу жител, так само як і для пошиття шкіряного теплового одягу в умовах холодного клімату з тривалим зимовим періодом, окреслювали першорядні

фактори даної мисливської економіки. Полювання на відповідні види тварин та зосередження на даній території природних колекторів остеологічного матеріалу, його добування, сортування і поліфункціональне використання для будівництва житлового комплексу та його опалення, виготовлення знарядь, зброї, витворів мистецтва – окреслюють стабільні життєво важливі компоненти, використовувані людиною завдяки фауністичному світові. Різноманітне використання відповідних остеологічних решток тварин – для будівництва жител та інших споруд (кістки мамонта, інших тварин у незначній кількості), для знарядь (бивень мамонта, ріг північного оленя, кістки мамонта, копитних, хижаків, іноді гризунів), для зброї (переважно бивень), для витворів мистецтва (бивень), для прикрас (бивень, зуби хижаків, іноді копитних) – було однією з провідних рис створення предметного середовища на базовому поселенні.

7. За даними більш ніж столітніх польових досліджень можна визначити, що характерними рисами розвитку матеріальної й духовної культури населення даного регіону були: поширення базових поліфункціональних поселень із складною планіграфічною структурою розташування жител та інших наземних і заглиблених у землю споруд із кісток мамонта; складність житлової архітектури; різноманітність знарядь із бивня, рогу, кістки; типологічно стабільні набори крем'яних знарядь, виготовлених переважно з пластин і мікропластин; розвинений геометричний орнамент; дрібна фігуративна пластика схематичного характеру; прикраси із бурштину, бивня, мушель, зубів тварин.

Загальний характер поселень, пов'язаний з активною мисливською діяльністю у різні сезони, переробкою здобичі, пошиттям одягу, створенням предметів утилітарного і естетико-символічного призначення та введенням їх в обіг, висвітлює поліфункціональність даних поселень та широкий спектр різнохарактерної діяльності мисливського суспільства.

8. Створення предметів естетико-символічного середовища було важливим напрямом діяльності на базових поселеннях. За допомогою відповідних типів речей та їх декорування визначались доміанти естетичних смаків та символіка, пов'язана з комунікативними та соціально-інформативними функціями мистецтва. Загальні риси художньої діяльності на ряді поселень простежуються в широкому використанні дрібних прикрас із визначених матеріалів для декорування одягу та тіла, оздобленні складним геометричним орнаментом певних типів утилітарних і не-утилітарних речей, існуванні дрібної фігуративної пластики певної стилізації, а також розвиненості архітектури з кісток мамонта і поєднанні її утилітарних та естетико-символічних функцій [Абрамова, 1962; Grigorieva, 1999; Iakovleva, 1999b; Яковлева, 1989, 1991, 1999a, 2000, 2001].

Особливість архітектурних традицій Мізина й Межиріча проявляється у використанні геометричного орнаменту, намальованому фарбами на кістках мамонта в стінній конструкції житла. Настінний розпис об'єднує перше житло Мізина і перше житло Межиріча. Часткова пофарбованість черепів мамонта в стінній обкладці жител об'єднує перше житло Мізина і четверте житло Межиріча [Яковлева, 1999в.; Iakovleva, 2001b]. Естетико-символічні аспекти житлової архітектури проявляються також у своєрідних архітектурних композиціях із кісток мамонта у зовнішній обкладці жител Межиріча [Яковлева, 1985,

1991а, 1999б, 2001]. Взаємозв'язок архітектурних композицій житла та графічних композицій на жіночих статуетках Межиріча висвітлює своєрідність втілення теми жінки на базовому поселенні, в контексті: жінка – житло – мамонт, з кісток якого воно було побудовано.

В цілому у контексті поліфункціонального характеру пізньопалеолітичної художньо-символічної творчості, за даними поселень, визначається певна спорідненість та взаємозв'язки груп населення Верхньої й Середньої Наддніпрянщини, обмежених у просторі й часі.

ЛІТЕРАТУРА

Абрамова З.А. Палеолитическое искусство на территории СССР. Свод археологических источников. – А 4–3. – М–Л., 1962. – 84 с.

Абрамова З.А. Верхнепалеолитическое поселение Юди-ново. – Вып.1. – СПб., 1995.

Абрамова З.А., Григорьева Г.В. Верхнепалеолитическое поселение Юдиново. Вып.3. – СПб., 1997. – 148 с.

Абрамова З.А., Григорьева Г.В., Кристанцен М. Верхнепалеолитическое поселение Юдиново. – Вып.2. – СПб., 1997. – 162 с.

Аникович М.В. Днепро-Донская историко-культурная область охотников на мамонтов: от “восточного граветта” к “восточному эпиграветту” // Восточный граветт. – М.: Научный мир, 1998. – С.35–66.

Антонович В.Б. Памятники каменного века, найденные в Киеве в течение трех последних лет // Труды X Арх. съезда. – Т.3 – 1900. – С.83–85.

Александрова М.В. “Идеология” раскопок и приоритеты археологического исследования (у истоков советской методики раскопок палеолитических поселений) // Восточный граветт. – М.: Научный мир, 1998. – С.142–150.

Александрова М.В. Идеология раскопок в “новой методике” П.П. Ефименко // Особенности развития Верхнего палеолита восточной Европы. Костенки в контексте палеолита Евразии. – Вып.1. – СПб., 2002–С.25–32.

Армашевський П.Я. О стоянке человека палеолитической эпохи по Кирилловской улице в Киеве // Труды XI Арх. съезда. – Т.1. – 1902. – С.141–144.

Армашевський П.Я., Антонович В.Б. Публичные лекции по геологии и истории Киева. – К., 1897. – С.21–23.

Белан Н.Г. Позднеплейстоценовый северный олень Поднепровья // Фауна и систематика. – М., 1982 – С.20–26.

Борисковський П.И. Палеолит Украины // МИА. – № 40. – М–Л.: Изд-во АН СССР, 1953. – 464 с.

Борисковський П.И., Праслов Н.Д. Палеолит бассейна Днепра и Приазовья // САИ. – Вып. 1–5. – М.–Л.: Наука, 1964 – 56 с.

Бибилов С.Н. Некоторые аспекты палеоэкономического моделирования палеолита // СА. – 1969. – С.5–22.

Бибилова В.И., Белан Н.Г. Локальные варианты и группировки позднепалеолитического террио-комплекса юго-восточной Европы // Бюл. МОИП. – Вып. 3. – Отд. биол. – 84. – 1979. – С.3–14

Брюсов А.Я. Гонцовская стоянка. – СА. – V. – 1940. – С.88–92.

Булочникова Е.В. Крупные ямы Авдеево и Костенок I // Материалы международной конференции Каменный век Европейских равнин. 1997 –Сергиев Посад, 2001. – С.44–46

Величко А.А., Грехова Л.В., Грибченко Ю.Н., Куренкова Е.И. Первобытный человек в экстремальных условиях среды. Стоянка Елисеевичи. – М., 1997. – 191 с.

Величко А.А., Грехова Л.В., Губонина З.П. Среда обитания первобытного человека Тимоновских стоянок. – М., 1977. – С.82.

Верещагин Н.К. Записки палеонтолога. – Л.: Наука, 1981. – 91с.

Верещагин Н.К., Кузьмина И.Е. Остатки млекопитающих из палеолитических стоянок на Дону и Верхней Десне // Мамонтовая фауна Русской равнины и Восточной Сибири. / Труды ЗИН АН. – Т.72. – Л., 1977. – С.77–83.

Вовк Хв. Передісторичні знахідки на Кирилівській улиці у Києві // Матеріали до українсько–руської етнології. – Львів: Вид-во Наукового товариства ім.Шевченка у Львові, 1899а – С.1–17.

Вовк Хв. Палеолітичні знахідки на Кирилівській улиці у Києві (додаток до попередньої статті // Матеріали до українсько–руської етнології. – Львів:

Вид-во Наукового товариства ім.Шевченка у Львові, 1899б. – С.211–219.

Волковъ Ф. Палеолитическая стоянка въ с. Мезинь, Черниг. Губ. (предварительное сообщение) // Труды XIV Арх. Съезда. – Т.3 – М., 1910. – С.1–9.

Гвоздовер М.Д., Григорьев Г.П. Новое в методике раскопок открытых стоянок верхнего палеолита // Краткие сообщения ИА АН СССР. – Вып.202. – 1990. – С.21–23.

Герасимов М.М. Мальта – палеолитическая стоянка. – Иркутск, 1931.

Гладких М.И. Каменный инвентарь Добраничевской стоянки // Археологические исследования на Украине в 1967 г. – Вып.2. – К. – С.83–89.

Гладких М.И. Поздний палеолит лесостепного Приднепровья. Автореф. дис. канд. ист. наук. – К., 1973. – 24 с.

Гладких М.И. Некоторые критерии определения культурной принадлежности позднепалеолитических памятников // Проблемы палеолита Восточной и Центральной Европы. – Л., 1977. – С.137–143.

Гладких М.И. Кремневый инвентарь Межиричского позднепалеолитического поселения // Vita Antiqua. – № 3–4. – К., 2001. – С.15–21.

Гладких М.И., Корнієць Н.Л. Нова споруда з кісток мамонта із Межиріччя // Вісник АН УССР. – 1979. – № 9. – С.50–54.

Гладких М.И. Древнейшая архитектура по археологическим источникам эпохи палеолита // Vita Antiqua. – Вып.1. – К., 1999. – С.29–33.

Городцов В.А. Археология. – Т.1. Каменный период. – М.: Госиздат, 1923. – 397с.

Городцов В.А. Исследование Гонцовской палеолитической стоянки в 1915 г. // Тр. отд. археологии РАНИОН. – Вып.1. – М., 1926. – С.5–40.

Грехова Л.В. Тимоновские стоянки и их место в позднем палеолите Русской равнины. Автореф. дис. канд. ист. наук. – М., 1970. – 20 с.

Грехова Л.В. Кремневый комплекс стоянки Тимоновка 2 и однотипные памятники Деснинского бассейна // История и культура восточной Европы по археологическим данным. – М.: Изд-во Сов. Россия, 1971.

Григорьева Г.В. Работы на верхнепалеолитической стоянке Юдиново в 1995 г. СПб.

Григорьева Г.В. Исследования верхнепалеолитического поселения Юдиново в 1996–1997 гг. – СПб. – С.3–49.

Григорьева Г.В. К вопросу о существовании Днепро-Донецкой историко-культурной области // Особенности развития Верхнего палеолита Восточной Европы / Костенки в контексте палеолита Евразии. – Вып.1. – СПб., 2002. – С.63–67.

Громов В.И. Палеонтологическое и археологическое обоснование стратиграфии континентальных отложений четвертичного периода на территории СССР (млекопитающие, палеолит) // Труды

Геол. ин-та АН СССР. – Вып.64. – Серия геологии. – 17. – 1948. – С.482–502.

Ефименко П.П. Каменные орудия палеолитической стоянки в с.Мезине Черниговской губ. // Ежегодник Русского антропологического общества при Санкт-Петербургском университете. – Т.IV. – 1913.

Ефименко П.П. Доисторическая археология, ее значение и перспективы в областном изучении // Краеведение. – Л., 1923. – № 2. – С.93–98.

Ефименко П.П. Костенки I. – Л., 1958.

Ефименко П.П. Первобытное общество. – Л., 1938.

Замятнин С.Н. О возникновении локальных различий в культуре палеолитического периода // Труды института этнографии АН СССР. Новая серия. – Т.XVI. – М., 1951.

Замятнин С.Н. Раскопки у с. Гагарино (верховья Дона ЦЧО) // ГАИМК. – Вып.118. / Палеолит СССР. – 1935. – С.26–77.

Каминский Ф.И. Следы древнейшей эпохи каменного века на р.Суле и ее притоках // Труды III Арх. съезда. – Т.1. – К., 1878. – С.147–152.

Корнієць Н.Л. Про причини вимирання мамонта на території України // Високі фауни України і суміжних територій. – К., 1962. – С.96–169.

Корнієць Н.Л., Гладких М.И., Величко А.А. та ін. Межирич. АПППРР. – М., 1981. – С.106–119.

Корнієць Н.Л., Сунцов В.Ю. Дослідження Межиріччя // Археологічні відкриття в Україні 1997–1998 рр. – К. – С.82–84.

Кузьмина И.Е., Саблин М.В. Песцы позднего плейстоцена верховьев Десны // Материалы по мезозойской и кайнозойской истории наземных позвоночных. – СПб., 1993. – С.93–104.

Рогачев А.Н., Аникович М.В. Поздний палеолит Русской равнины и Крыма // Палеолит СССР. – М.: Наука, 1984. – С.161–271.

Рудинский М.Я. Досліди в Журавці // Антропологія. – II, 1928. – К., 1929. – С.140–151.

Рудинский М.Я. Журавка. // Антропологія. – III, 1929. – К., 1930. – С.97–122.

Левицький І.Ф. Гонцівська палеолітична стоянка (за даними досліджень 1935 р.) // ПРУ. – Т.1. – К., 1947. – С.197–248.

Палеолит СССР. – М.: Наука, 1984. – 382 с.

Пидопличко И.Г. Фауна Гонцовской палеолитической стоянки // Природа. – 1936. – №2. – С.113–116.

Пидопличко И.Г. Новые данные о фауне Мезинской стоянки // КСИА АН СССР. – Вып. 8. – К., 1959.

Пидопличко И.Г. Позднепалеолитические жилища из костей мамонта на Украине. – К., 1969. – 162 с.

Пидопличко И.Г. Межиричские жилища из костей мамонта. – К., 1976. – 239 с.

Пидопличко И.Г. Люрин И.Б., Тимченко Н.Г. К вопросу о хозяйстве, быте и культуре позднепалеолитического населения в связи с раскопками в с.Межирич // МИА. – Вып.7 / Палеолит и неолит СССР. – Л., 1972. – С.189–192.

Поликарпович К.М. Палеолит Верхнего Поднепровья. – Минск, 1968. – С.53–70.

Протоколы // Труды IV Арх. съезда в г. Чернигове. – Т.III. – М., 1911.

Рогачев А.Н. Многослойные стоянки Костенковско–Борщевского района на Дону и проблема развития культуры в эпоху верхнего палеолита на Русской равнине // МИА. – Вып.45. – М.–Л., 1957. – С.188–192.

Рогачев А.Н., Аникович М.В. Поздний палеолит СССР // Поздний палеолит Русской равнины и Крыма. М.: Наука, 1984. – С.161–271.

Саблин М.В. Палеозоология стоянок Верхней Десны: новые данные // Материалы Международной конференции „Верхний палеолит – верхний плейстоцен”. – СПб., 2002. – С.107–109.

Сергин В.Я. Структура Мезинского палеолитического поселения. – М., 1987. – 104 с.

Сергин В.Я. Раскопки жилища на Гонцовском палеолитическом поселении // КСИА АН СССР. – Вып.165. – М., 1981. – С. 43–50.

Сергин В.Я. Назначение больших ям на палеолитических поселениях // КСИА АН СССР. – Вып.173. – М., 1983. – С.23–31.

Супруненко О.Б. Вадим Щербаківський: сторінки біографії // Архівний збірник на посвяту 90-річчю Полтавської вченої архівної комісії. – Полтава: Вид-во „Полтава”, 1993. – С.86–100.

Супруненко О.Б. Археологія в діяльності першого приватного музею України (Лубенський музей К.М.Скаржинської). – К.–Полтава: Археологія, 2000. – 392 с.

Супруненко О.Б., Ф.І. Камінський – дослідник пам'яток археології Полтавщини // Археологія. – К., 1991. – № 3. – С.69–75.

Феофилакт К.М. О местонахождении кремневых орудий человека вместе с костями мамонта в с. Гонцах на р. Удае Лубенского уезда Полтавской губ. // Труды III Арх. съезда. – Т.I. – К., 1878. – С.153–159.

Хвойка В.В. Каменный век Среднего Приднепровья // Труды XI Арх. съезда. – Т.I. – М., 1901. – С.736–754.

Хвойка В.В. Киево–Кирилловская стоянка и культура эпохи мадленской // Археологическая летопись Южной России. – №1. – 1903 – С.26–36.

Хвойка В.В. Древние обитатели Среднего Поднепровья и их культура в доисторические времена. – К., 1913. – С.1–8.

Чикаленко Л.Є. Розкопки 1912 р. в Мізині. – НА ІА НАНУ Ф.А.В.. – 41 –. 1912, 12 с.

Шовкопляс И.Г. Палеолитическая экспедиция 1954 г. // КСИА АН УССР. – Вып.5. – 1955. – С.3–12.

Шовкопляс И.Г. Добраничевская стоянка на Киевщине (некоторые итоги исследования) // МИА. Вып.185. – 1972. – С.177–188.

Шовкопляс И.Г. Мезинская стоянка. – К.: Наукова думка, 1965. – 327 с.

Щербаківський В.М. Розкопки палеолітичного селища в с.Гонцах Лубенського повіту в 1914 і 1915 р.

// Записки Українського наукового товариства дослідження й охорони пам'яток старовини та мистецтва на Полтавщині. – Вип.1. – Полтава, 1919. – С.61–78.

Чебоксаров Н.Н., Чебоксарова И.А. Народы, расы, культуры. – М., 1971. – 271с.

Яковлева Л.А. Архитектурный орнамент древних жилищ // Строительство и архитектура. – К.: Будівельник, 1985. – №10. – С.25–26.

Яковлева Л.А. К изучению гравировки на бивне из Кирилловского позднелпалеолитического поселения // Исследования социально–исторических проблем в археологии. – К.: Наукова думка. – С.177–186.

Яковлева Л.А. Схематические позднелпалеолитические женские статуэтки Поднепровья // Первобытная археология. – К., 1989. – С.42–54.

Яковлева Л.А. Роль женщины в позднелпалеолитической общине (по материалам искусства Восточной Европы и Сибири) // Древняя история населения Украины. – К., 1991а. – С.6–17.

Яковлева Л.А. Жилище в мировосприятии палеолитического человека (по материалам поселения Межирич) // Духовная культура древних обществ на территории Украины. – К.: Наукова думка, 1991в. – С.8–19.

Яковлева Л.А. Организация жилой структуры стоянок с настенным и мобильным искусством Мезина и Среднего Мадлена // Тез. докладов конференции “Особенности развития верхнего палеолита Восточной Европы”. – СПб.: Изд-во. РАН ИМК, 1999б. – С.77–79.

Яковлева Л.А. Нові дані про археологічні колекції з Кирилівської стоянки з розкопок В.В. Хвойко // Ант. – К., 2000а. – № 4/2. – С. 96.

Яковлева Л.А. Поселення з житлами із кісток мамонта Дніпровського басейну // Археологія. – К., 2000б. – №2. – С.72–83.

Яковлева Л.А. Культура пізньопалеолітичного населення України // Історія української культури. – Т.I. – К., 2001. – С.71–98.

Яковлева Л., Джинджан Ф. Нові дослідження на пізньопалеолітичній стоянці Гінці // Археологічні дослідження у Полтавській області. – Вип.3. – Полтава. – С.23–25.

Яковлева Л., Джинджан Ф. Новые исследования верхнелпалеолитической стоянки Гонцы на Украине // Материалы международной конференции “Каменный век Европейских равнин”. 1997 – Сергиев Посад, 2001. – С.47–50.

Binford L.R. Bones for Stones. Consideration of Analogues for Features Found on the Central Russian Plain // From Kostenki to Clovis: Upper Paleolithic–Paleo–Indian Adaptations. – New York–London, 1993. – С.108–123.

Breuil H. Les subdivisions du Paleolithique superieur et leur signification // Congres Internationale d'Anthropologie et d'Archeologie prehistorique. Compte Rendu de la XIV-e Session. – Geneve, 1912.

Djindjian F., Kozłowski J., Otte M. Le Décolithique supérieur en Europe. – Paris: Armand Colin, 1999. – 474 c.

Djindjian F., Sapojnikova G., Iakovleva L. Flint economy at Gonsty (Ukraine). Typological – technological, function approaches & spatial implications in a late paleolithic mammoth bone campe site // EAA, 9 meeting 10–14 septembre. – 2003. – P.130

Childe V.G. The Danube in Prehistory. – Oxford, 1929.

Garrod D. The Upper Paleolithic in Britain. – Oxford, 1926.

Gladkikh M.I., Kornietz N.L., Soffer O. Mammoth bone dwellings on the Russian Plain // Scientific American. – 1984, novembre. – C.164–175.

Grigorieva G.V. L'outillage osseux du site du paleolithique supérieur de Yudinovo (Russie) // L'Anthropologie. – T.103. – Paris, 1999. – n 2. – P.265–287.

Iakovleva L. Recherches sur le paleolithique supérieur d'Ukraine (1991–1995) // UISPP, commission VIII. – ERAUL. – 76. – 1996. – P.23–31.

Iakovleva L. Les récentes datations C-14 sur les habitats de la grande plaine russe Orientale // 3-ème Congress International 14-C et Archeologie à 1998. – Lyon, 1999a. – P.123–131.

Iakovleva L. L'art dans les habitats du Paleolithique supérieur d'Europe orientale // L'Anthropologie. – T.103. – Paris, 1999b. – P.93–120.

Iakovleva L. Recherches sur le paleolithique supérieur de l'Ukraine (1997–2000) // XIVe Congress UISPP, Liege, Commission VIII. ERAUL. – 97. – 2001a. – P.35–43.

Iakovleva L. Les habitats en os de mammoth de chasseurs paleolithiques d'Ukraine // Dossiers d'Archeologie. – n 266. – septembre. – 2001a. – P.36–47.

Iakovleva L., Djindjian F. Epigravettian settlement models in the Dniepr basin in the light of the new

excavations of the Gontsy site (Ukraine) // Proceedings of the international conference on mammoth site studies. Publications in Anthropology 22 University of Kansas. – Lawrence, 2001a. – P.85–94.

Iakovleva L., Djindjian F. New data on mammoth bone dwellings of Eastern Europe in the light of the new excavations of the Gontsy site (Ukraine) // La terra degli elefanti. Atti del. 1. Congresso internazionale – Roma, 2001b. – P.280–283.

Iakovleva L., Djindjian F. Les nouvelles recherches sur le site de Gontsy (Gontsy) dans le contexte des recherches anciennes et actuelles sur les habitats du bassin du Dniepr supérieur et moyen depuis plus d'un siècle // The upper paleolithic – upper pleistocene: dynamics of natural events and periodization of archaeological cultures ed. N.D. Praslov. – Saint-Petersburg, 2002. – P.137–143.

Mortilliet G. Classification des diverses périodes de l'Age de la Pierre // Comptes rendu du Congrès Internationale d'Anth. et d'Arch. Préhistorique. – Bruxelles, 1872.

Soffer O. The Upper paleolithic of Central Russian Plain. – Orlando, 1985.

Soffer O., Adovasio J.M., Kornietz N.L., Velichko A.A., Gribchenko Yu.N., Lenz, B.R., Suntsov V.U. Cultural stratigraphy at Mezhiritch an upper Paleolithic site in Ukraine with multiple occupations // Antiquity. – 71. – 1997. – P.48–62.

Scherbakiwskyj V. Eine palaolithische Station in Honci (Ukraine) // Die Eiszeit. – Leipzig, 1926. – Band III., H.2. – S.100–116.

Volkov F. Nouvelles découvertes dans la station paleolithique de Mezine // Congrès International d'Anthropologie Préhistorique. XIV session. – T.I. – Genève, 1913.

SUMMARY

The knowledge of the area of the mammoth bone dwellings settlements is today limited to middle and upper Dniepr basin over a landscape of about 400 x 200 km² and within a chronology between 15,000 and 14,000 BP : Gonsty, Mezine, Kiev–Kirilovskaia, Dobranichivka, Mejiriche, Elisseevichi 1, Ioudinovo, Suponevo, Timonovka 1, 2. The important role of terrace promontory, near a large paleoravine, offered the opportunistic location of a settlement for both mammal hunting the bone collection. The type of paleoeconomy with complex hunting and gathering was developed. Hunting for mammoth, reindeer, horse, bison were the priority kinds of meat huntings and of hides huntings (except of mammoth). Wolf, arctic fox, and hare were the main objects of fur hunting. Hunting for certain kinds of animals, the concentration of natural mammoth bone accumulations, and wide diverse use for the equipment of a main basic settlement. Settlements of the mammoth bone dwellings were occupied periodically in different seasons (warm season and cold season). The periods of interruption of their vital activity, which is generally characteristic of the way of life of hunter-gatherers societies. Many basic settlements are characterized by monumental buildings made with mammoth bone. The choice and the composition of bone materials of the settlements, in addition to their building functions, in showing esthetic and symbolic manifestations, which may be seen in the settlement architecture.

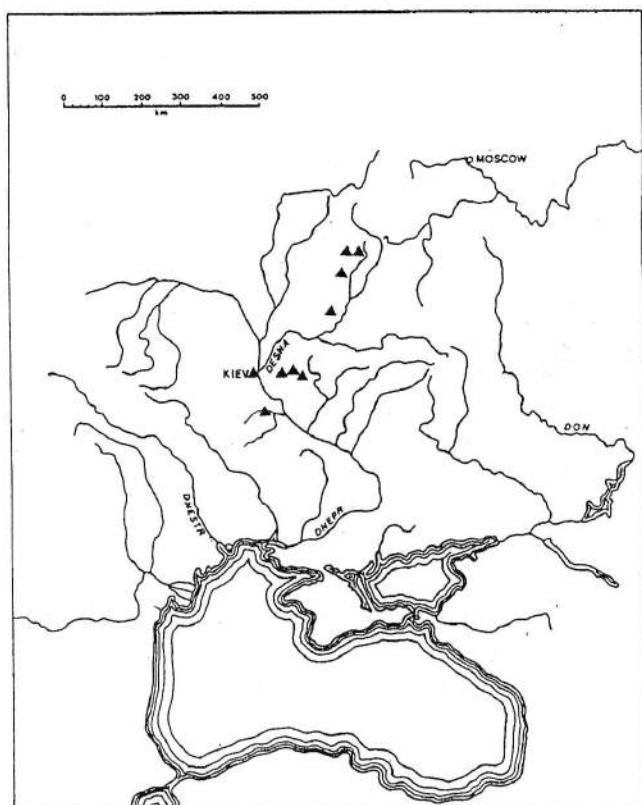

Рис. 1. Карта пам'яток з мамонтовою фауною пізньої пори верхнього палеоліту басейну Дніпра.

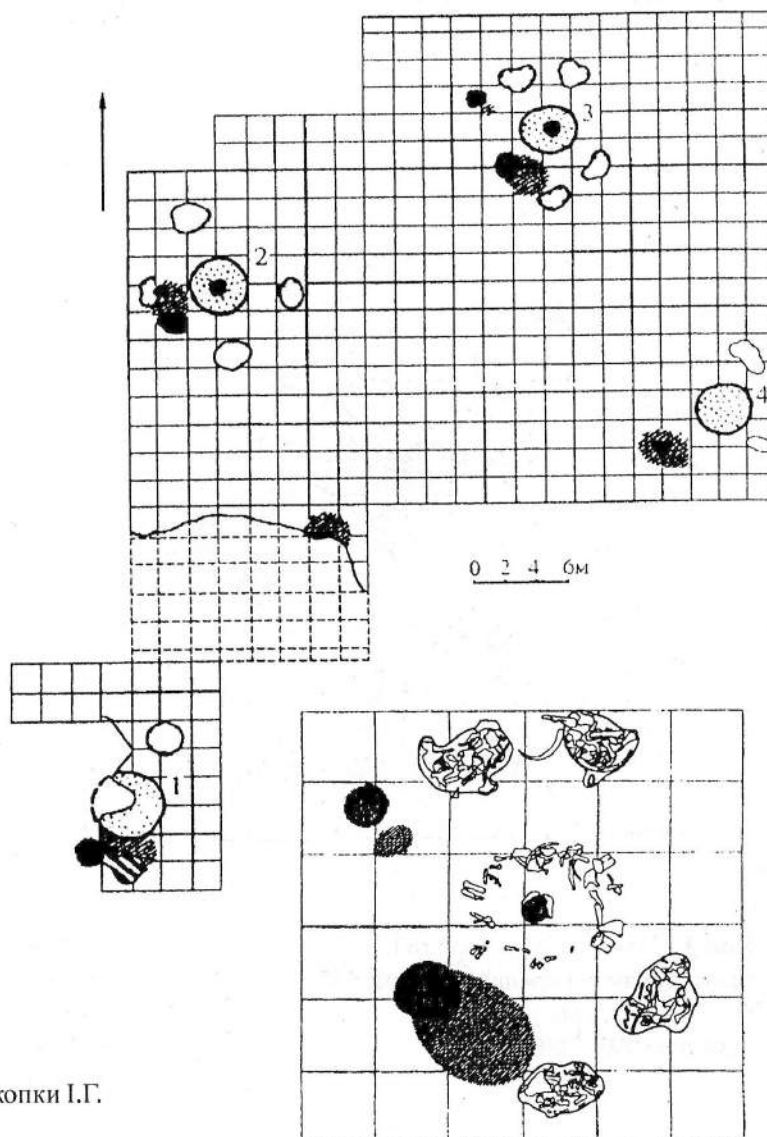
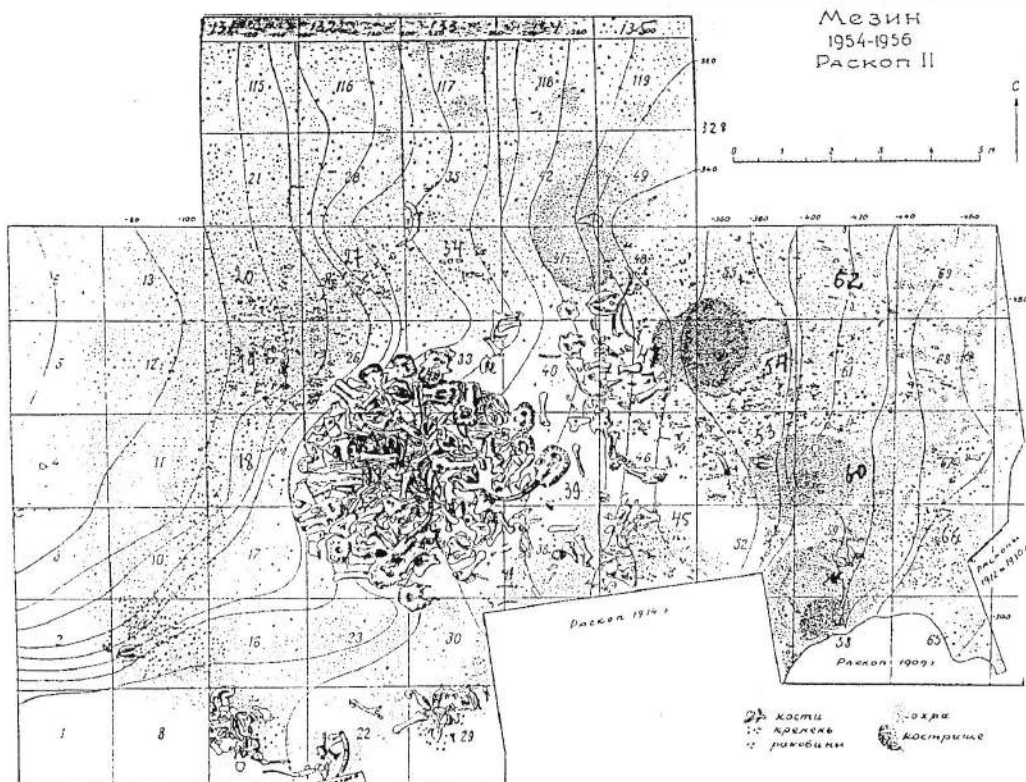
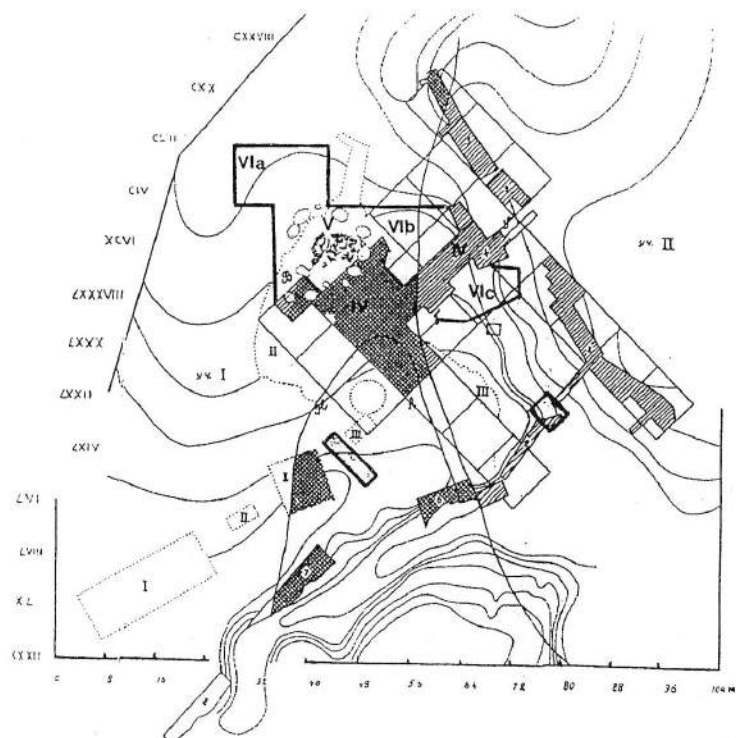

Рис. 2. План поселення Добранічівка (розкопки І.Г. Шовкопляса).

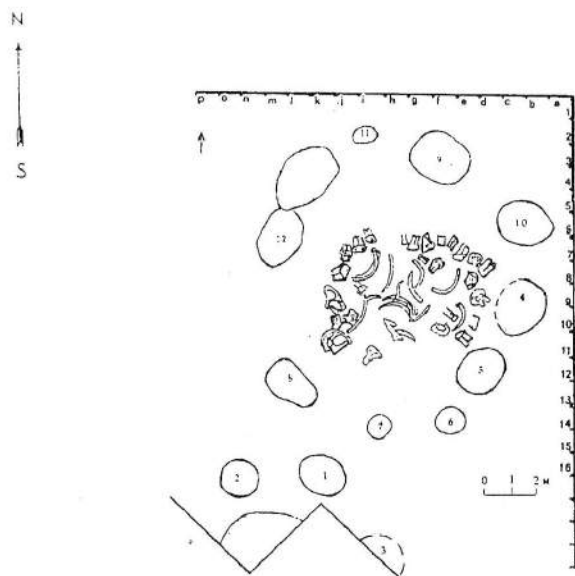

Рис. 3. План першого господарсько-житлового комплексу Мізіна (розкопки І.Г. Шовкопляса 1954–1955 рр.).

Рис. 4. План Гінців (розкопки І.Ф. Левицького 1935 р., з нанесенням попередніх розкопів 1873, 1891, 1904–1906, 1914–1915 рр.; розкопки Л.А. Яковлевої та Ф. Джінджана 1993–2003 рр.).

Рис. 5. План першого господарсько-житлового комплексу Гінців (за даними розкопок В.М. Шербаківського 1914–1915 рр., І.Ф. Левицького 1935 р., В.Я. Сергіна 1977–1979 рр., Л.А. Яковлевої та Ф. Джінджана 1993–1998 рр.).

САПОЖНИКОВ И. В.

**ИЗ ИСТОРИИ ИССЛЕДОВАНИЙ
КАМЕННОГО ВЕКА УКРАИНЫ:
ПАЛЕОЛИТИЧЕСКИЕ
КАРСТОВЫЕ ПЕЩЕРЫ
СЕВЕРНОГО ПРИЧЕРНОМОРЬЯ**

SAPOZHNYKOV I. V.

**FROM A HISTORY OF RE-
SEARCHES OF STONE AGE OF
UKRAINE: THE PALEOLITHIC
KARST CAVES TO NORTH OF
BLACK SEA**

Каждое научное поколение открывает в прошлом новые черты... Случайное и неважное в глазах ученых одного десятилетия получает в глазах другого нередко крупное и глубокое значение.

В.И. Вернадский

Статья посвящена одним из наименее известных палеолитических памятников Украины, выявленным в карстовых пещерах Северного Причерноморья.

В связи с подготовкой к 130-летию юбилею открытия поселения в Гонцах – первого палеолитического памятника Украины – автор данной статьи просмотрел существующую литературу по истории отечественного палеолитоведения и с сожалением вынужден признать, что данному направлению не уделяется должного внимания. Сказанное в первую очередь относится к исследованиям, проведенным до 30–40-х годов прошлого века. Исходя из этого, настоящая статья посвящена одной из почти не разработанных тем – археологической интерпретации находок, выявленных в разное время, но преимущественно в середине XIX века, в карстовых образованиях Северного Причерноморья*. Актуальность поставленной темы очевидна, так как именно эти палеонтологические и геологические работы во многом стали базой для открытия палеолита в Украине, подготовив к нему не только ученых, но и широкие круги просвещенной общественности.

Действительно, уже первые раскопки в 1846 г. сразу двух пещер с обильными остатками «допотопных животных» в Одессе получили широчайший научный резонанс как внутри Российской империи, так и за ее пределами [Прил.; Открытие..., 1846; Nordmann, 1846; Eihvald, 1862; Барбот-де-Марни, 1869; и др.]. Однако мне удалось установить, что еще в 1657 г. турецкий путешественник Эвлия Челеби записал в Аккермане (Белгороде-Днестровском) сообщение о том, что незадолго до его приезда там была выявлена аналогичная пещера: «Однажды, когда очищали ров, открылся вход в какую-то пещеру. Многие из воинов

вошли в нее и вынесли оттуда множество человеческих черепов. Это были пожелтевшие черепа размером в добрую меру ячменя. Потом были извлечены берцовые кости рук многих сотен людей, и в каждой было по пять–шесть локтей длины. Обнаружились также кости ребер и нижних челюстей размером по два–три аршина. Осмотрев это, люди сказали: «Все во власти Аллаха!». И снова все положили обратно в пещеру, а вход в нее заделали раствором извести с толченым кирпичом». В другом месте своего дневника Эвлия написал, что под одной из башен-ворот крепости «на высоких сводах этих ворот подвешены на цепях зубы Салсала [великана – персонажа турецкой мифологии] весом в шесть окка [почти 8 кг] и кости челюстей его размером по два кулача [около 4 м]» [Эвлия, 1961, с. 36–37]. Не принимая во внимание явную фантастичность данного описания, подчеркнем сам факт выявления карстовой костеносной пещеры в пантических известняках, мощный горизонт которых был прорезан при строительстве рва вокруг крепости, а сам известняк в виде пиленых блоков был использован для возведения ее стен, бастионов и зданий [Бруяко, Сапожников, 2000].

Подчеркнем, что тот же путешественник сообщил о находках каких-то древних кремневых изделий, поскольку некоторые из предметов (в том числе так называемых «стрел джиннов»), найденных им на поверхности песчаных дюн Камр аль-кум к югу от Аккермана, после пребывания в огне костра для очищения от силы злых духов «...не сгорели, не обуглились, не попортились. Жар огня даже не подействовал на них. И когда мы вынули их из огня, то

* Сейчас, по данным директора палеонтологического заповедника ОНУ К.К.Пронина, которому автор выражает благодарность за консультации, в регионе известно несколько сотен различных карстовых объектов – воронок, полостей и др., из которых около 100 являются пещерами. В 10–11 из них были выявлены кости ископаемых животных. Четыре местонахождения, первое из которых было открыто Т.Г.Грицаем в 1929 г. на берегу Водяной балки в Одессе, относятся к среднему и верхнему плиоцену, но их характеристика выходит за рамки работы, тем более, что по ним существует обширная историография [Гапонов, 1954; Одинцов, 1954; Рошин, 1957; Грицай, 1958; Яцко, 1962, с. 34–36; и др.].

увидели, что они словно кусок льда!» [Эвлия, 1961, с. 39; Сапожников, 1994, с. 5]. Как видим, первые упоминания о находках каменных артефактов и фауны доисторического периода в Украине следует отнести к середине XVII в. от Р. Х. Они являются одними из наиболее ранних свидетельств подобного рода для территории всей Европы, но, как видим, эти открытия были случайными, а не являлись результатом целенаправленных изысканий.

Следующий этап уже научных исследований и раскопок карстовых объектов Северного Причерноморья связан с именем выдающегося палеонтолога, геолога и биолога Александра Давидовича Нордмана (24.05.1803–25.06.1866 гг.). В 1832–1848 гг., будучи профессором Ришельевского лицея, он жил в Одессе, где сделал свои наиболее важные открытия. О его жизни и деятельности написан целый ряд статей и монография [Пузанов, 1969; Плесская, 1999, с. 287–290; Зайцев, 1995; и др.], но мы остановимся лишь на фактах его исследований ископаемых фаун, которые можно связать со временем существования палеолитического человека, хотя ряд его работ посвящен описаниям более ранней третичной фауны региона, например статья «Об ископаемых остатках первобытного мира» [ЖМНП. – 1844; и др.].

В одном из своих ранних очерков А.Д.Нордман сообщает, что в ходе полевых работ «вблизи Одессы при устье Днестра я нашел ископаемые слоновые кости», а также упоминает о находке в 1837 г. «костлявого слоновьего скелета в Симферополе при копании колодца» [Нордман, 1838, с. 2–3]. Нам трудно сказать что-либо о скелете слона в Крыму, но, исходя из геологии отложений низовий левого берега Днестровского лимана, представленных главным образом четвертичными лессами и ископаемыми почвами, можно с большой долей вероятности предположить, что здесь ученому удалось обнаружить останки мамонта.

О ходе и итогах раскопок двух карстовых образований – в Карантинной балке в Одессе (в 1846 г.) и у с. Нерубайское (в 1846–1847 гг.) А.Д.Нордман написал довольно много [Нордман, 1847; Nordmann, 1847], в том числе и в своей фундаментальной четырехтомной монографии на немецком языке «Палеонтология Южной России» [Nordmann, 1858–1860], но, к сожалению, последнее издание отсутствует в библиотеках Украины. Тем не менее, его статья в «Одесском вестнике», которую мы публикуем в приложении, содержит весьма ценную информацию об исследованиях пещер, хотя и по состоянию на начало 1847 г., то есть в ней отсутствуют данные о работах лета того же года. Данный пробел удалось заполнить благодаря тому, что геолог Н.И.Барбот-де-Марни привел целый ряд цитат из этой монографии [1869]. Несколько ценных дополнений и уточнений, в том числе и о пещере в Карантинной балке, сделал современник ее раскопок, известный одесский ученый А.А.Скальковский [1867]. Не исключено также, что именно его перу принадлежит беглое описание этих

раскопок, анонимно опубликованное еще в 1846 г. [см.: Открытие..., 1846].

Итак, исходя из содержания названных источников, можно сказать, что пещера в Карантинной балке была выявлена случайно при прокладке водосточных труб (ливневой канализации? – И.С.) [Открытие..., 1846, с. 3]. Она находилась на правом берегу этой балки, почти в центре Одессы, чуть выше Строгоновского моста [Прил.]. А.А.Скальковский уточнил, что «остатки некоторых допотопных животных целыми кучами покоились в пещерках под скалами 1-й части г. Одессы под магазином и домом Н.Я.Новикова, над Карантинной балкой» [Скальковский, 1867, с. 225]. Это место достаточно уверенно можно связать с задворками дома № 10 по современной улице Ю.Олеши (бывш. Карантинной, позднее – Лизогуба).

А.Д.Нордман написал, что ему удалось раскопать 5–6 куб. сажень костеносных отложений на входе в «обширную пещеру или несколько природных мин» [Прил.], то есть он, как и А.А.Скальковский, не исключал наличия в месте раскопок не одного, а нескольких карстовых образований, хотя исследовано было, по-видимому, лишь одно из них, да и то частично.

Ученый привел следующую литологию отложений: «...когда были сняты слои наноса и пресловутого чернозема, работа была прервана тем, что наткнулись на одесский раковинный известняк. Известняк этот толщиной более двух сажен [4 м 26 см]..., и в нижних слоях особенно твердый, был разобран в пространстве 6 кв. сажен и за ним следовала желтая, смешанная с песком и рухляком глина [лесс], точно такая же, какая в Одессе и ее окрестностях встречается часто, местами достигая толщины 6–8 сажен [12,7–17 м]. Глина эта, хотя и залегает ниже раковинного известняка, без всякого сомнения, принадлежит однакож дилuviуму. Яма, наполненная этой глиной..., обнаруживала всюду, насколько я мог делать раскопки, различного рода ископаемые кости. Кости лежали в большом беспорядке, одни из них оказались поломанными и поврежденными, а другие были в полном сохранении и местами перемешаны с округленными водою валунами раковинного известняка. Костеносная глина имела толщины лишь 5 футов [1 м 52 см] и лежала на беловато-желтом, весьма тонком песке, состоящем из зерен кварца и переломанных раковин *Cardium litt.* и *Drissena Brodli*. В этом песке костей я уже не находил, но нашел раковины *Helix*, каковы *H. Ligata*, *H. Pupa*, и *H. Clausilia*, точно такие, какие и теперь встречаются в степи» [Nordmann, 1858, pt. I, s. III; цит. по: Барбот-де-Марни, 1869, с. 12–13].

Уже в 1867 г. это место, по словам Н.И.Барбота-де-Марни, «было совсем завалено», что не позволило ему, профессиональному горному инженеру и подполковнику, разобрать «геологические условия нахождения этих остатков» [Барбот-де-Марни, 1869, с. 12]. В то же время, осмотр данного места автором в ноябре 2002 г. показал, что какая-то часть этого карстового объекта вполне могла сохраниться в погребенном виде до наших дней в обрыве

Карантинной балки под фундаментами и за стенами хозяйственных построек, в одной из которых сейчас расположен ресторан «Амстердам».

Что касается находок, то это были кости целого ряда животных, определенные самим А.Д.Нордманом. Среди них преобладали останки пещерного медведя (14–15 особей), а также представлены кости гиены (3 ос.), волка (3 ос.), лисицы (3 ос.), пещерного льва – ? (2 ос.), слоновых (2 ос.), носорога (1 ос.), оленей (3 вида), буйвола и быка (2 вида, один из которых, возможно, бизон), диких лошадей (?), лофиодонта (1 ос.), каких-то птиц и других видов (точно не названы) [Прил.].

В 1846 и 1847 гг. А.Д.Нордман провел раскопки как минимум на трех участках обширного карстового объекта, представленного пещерой и воронками и расположенного на берегу Нерубайской балки, в 1,07 км от правого берега Хаджибейского лимана. Заполнение данной пещеры было почти таким же, как и в Карантинной балке, но здесь не отмечен подстилающий стерильный слой песка, а также подчеркивается, что кости имели гораздо лучшую сохранность [Прил.]. В своей монографии автор раскопок так описывает стратиграфию местонахождения, характер находок и их происхождение: «Кости попадают частью в многочисленных трещинах и пещерах на двух [4,27 м] или трех [6,5 м] саженях под раковинным известняком, частью же под черноземом, будучи покрыты валунами. Дилuviальная глина, как и в одесском глинище, желта, часто смешана с песком, а местами с черной землей, образованием своим одолженной органическим остаткам. Кости никогда не являются окаменелыми, но кальцинированными; они жирны на ощупь, скоро твердеют на воздухе и отделяют неприятный запах. Объяснение, как произошло накопление такой костной массы, весьма просто. Подобно тальвегу у Новиковского моста в [более позднее название Полицейский – второй мост на Карантинной балке, выше Строгоновского] в Одессе, и здешняя долина от деревни Нерубай была речным ложем, по которому вода, текшая с севера на юг, влекла с собой остатки минувшего периода и отлагала их в открытых расселинах и пещерах древнего известняка» [Nordmann, 1858, pt. I, s. V; цит. по: Барбот-де-Марни, 1869, с. 17–18]. Как видим, А.Д.Нордман по сути выделил в Нерубайском (если судить по ориентации долины – к востоку от центральной части села у церкви) два типа карстовых образований – карстовые воронки и пещеры.

Известно, что в 1846 г. у Нерубайских хуторов им было раскопано «в трех различных точках... не более 8–10 куб. саженей» [Прил.], а всего за два полевых сезона – 20–25 кв. саж. (80–100 кв. м) [Пузанов, 1969, с. 60]. Это говорит о том, что основные по объему и площади раскопочные работы имели место в 1847 г. Мощность костеносного горизонта не указана, но ясно, что останки принадлежали преимущественно крупным пещерным медведям, которые были выделены

А.Д.Нордманом в особый вид – *Ursus spelaeus odessanus*. По данным ученого, здесь были найдены останки почти 400 особей этого животного (в 1846 – 72 ос.) [Пузанов, 1969, с. 60; сравн. с Прил.]. В сборах 1846 г. присутствовали также кости слоновых (3 ос.), гиены (3 ос.), мастодонта (1 ос.), носорога (1 ос.), диких лошадей, буйвола или быка, оленей, овцы (1 ос.), антилопы (1 ос.) и др. [Прил.], то есть набор фауны здесь был менее разнообразным, чем в Одессе.

К сожалению, мы сразу же вынуждены признать, что коллекцию костей из Нерубайского нельзя признать единой и цельной, так как они были выявлены как в пещере (главным образом останки медведя), так и в карстовых воронках, число которых было не менее двух. Даже анализ списка этой фауны затруднен тем, что позднее все находки из Одессы и Нерубайских хуторов были объединены в одно собрание. В 1848 г. эти и другие экспонаты богатой коллекции А.Д.Нордмана были вывезены им в Финляндию, где сразу же после его смерти выкуплены за 6 тыс. марок у его дочерей консисторией Гельсингфорского университета [Пузанов, 1969, с. 42]. Какая-то часть этих сборов оказалась в Санкт-Петербурге в фондах Зоологического института РАН. По-видимому, это были преимущественно эталонные образцы новых, выделенных им видов ископаемых животных, в частности *Ursus spelaeus odessanus*. Во всяком случае, известно, что кости пещерного медведя из раскопок 1846–1847 гг. хранятся там под №№ от 10292 до 10423 [Барышников, 1987, с. 40 и сл.]. Там же есть и какое-то количество костей пещерного льва (обломки челюстей и зубы – обр. № 1138), выявленные «в делювии и пещерных отложениях Q₃ Одессы» [Верещагин, 1971, с. 163]. Эти факты позволяют утверждать, что еще при жизни, работая в Гельсингфорсе, А.Д.Нордман передал часть своих палеонтологических сборов Российской АН. Так, известно, что в 1864 г. он подарил Ботаническому саду АН в Санкт-Петербурге свой гербарий, собранный на юге Российской империи [Пузанов, 1969, с. 42].

Позднее, на основании монографии А.Д.Нордмана и ознакомления с материалами, Э.Эйхвальд отнес к одесской фауне доисторического периода (более поздней, чем так называемая моласская фауна кишиневских известняков – см. Прил.) следующие ископаемые формы, кости которых были выявлены в Одессе и в Нерубайском. Всего в этом списке названо 19 видов животных, из которых 4 впервые были определены и описаны А.Д.Нордманом: мамонт – ? (*Elephas primigenius* Blab.), бык или тур (*Bos primigenius* Boj.), антилопа сайга (*Antilope saiga affinis sed major* Nord.), благородный олень (*Cervus elaphus fossilis* Cav.), верблюд (*Camelus sivalensis* Cautley et Falconer), дикая свинья (*Sus scrofa fossilis* Cav.), шерстистый носорог (*Rhinoceros tichorhinus* Pall.), пещерная кошка, лев – ? (*Felix spelaea* Goldf.), пещерная гиена (*Hyaena spelaea* Goldf.), пещерный медведь (*Ursus spelaeus* Blum.), пещерный волк (*Canis spelaeus* Goldf.), лисица (*Canis vulpes fossilis* Cav.), волк

южный (*Canis fossilis meridionalis* Nord.), суслик (*Spermophilus fossilis ponticus* Nord.), слепыш (*Spalax diluvii* Nord.), бобр (*Castor spelaeus* Mynst.), заяц (*Lepus diluvianus* Cav.), лошадь (*Equus fossilis* Cav.), осел (*Equus asinus fossilis minor et major*) [Eihvald, 1860, s. 377].

Как видим, этот перечень несколько отличается от списка А.Д.Нордмана 1847 г. [Прил.]. Здесь уже не фигурируют явно более ранние мастодонт и лофиодонт, а также овца, но появился верблюд, осел и другие животные. Как видим, еще при жизни ученого возникли трудности с определением видового состава фауны из заполнения одесского карста, но этот вопрос требует специального изучения палеонтологами и, естественно, обязательного ознакомления с монографией «Палеонтология Южной России» и другими специальными работами А.Д.Нордмана.

Говоря о роли А.Д.Нордмана в истории археологии, нельзя не сказать о том, что он был одним из участников экспедиции 1841 г. на остров Фидониси (Змеиный), а также первым, кто в 1833 г. (?) собрал и описал археозоологические материалы Ольвии. В руинах последней он нашел кости быка, лошади, собаки, рыб, орла, а также раковины *Ceritium*, которые, как он полагал, были завезены туда в древности из Греции [Nordmann, 1859, pt. II, s. 148; цит. по: Барбот-де-Марни, 1869, с. 75–76, 129]*.

Примечательно, что уже в середине 1960-х гг. палеонтолог Б.Куртен отобрал из коллекции Хельсинского университета образец кости пещерного медведя, по которому была получена абсолютная радиоуглеродная дата 26930 ± 980 лет до наших дней [Kurten, 1969; Барышников, 1994, с. 43]. Хотя Б.Куртен полагал, что эти кости были найдены в Одессе, сам факт изобилия останков данного вида именно в Нерубайском позволяет говорить о том, что полученная дата определяет возраст этой пещеры, а не первого карстового объекта, раскопанного А.Д.Нордманом.

Позднее карстовые образования у с. Нерубайского еще не раз привлекали к себе внимание ученых. Так, в 1860 г. их посетил академик Ф.Ф.Брандт [Скальковский, 1867, с. 224], а в 1867 г. упомянутый выше геолог Н.И.Барбот-де-Марни. Его описания геологии местонахождения представляют особый интерес. Приведем его заключение дословно: «Поездка в Нерубай показала мне, что во всем обрыве материка, обращенном к лиману, одесский известняк занимает верхние части обнажений и почти не покрыт наносом. Обвалы известняка закрывают зеленую глину, которая однакож хорошо видна на дне балки. В Нерубае, неподалеку от церкви, в балке, заключающей

Тарасовские каменоломни, мне самому удалось найти несколько обломков костей. Они лежали в сильно песчанистой глине, которая как-бы выполняла пустоты между дикарем, имеющим тут до 2-х аршин [1,42 м] толщины и пильным камнем» [Барбот-де-Марни, 1869, с. 18, рис. 2 на с. 19]. К сожалению, приведенный ученым рисунок этой каверны выполнен без масштаба, но, исходя из приведенной мощности слоя так называемого «дикаря», общая глубина этой полости, открытой сверху, могла достигать 3-х м при длине (диаметре) у дна до 5–6 м.

Что касается выходов известняка в Нерубайской балке, то как раз такие пласты известняка, которые выходили на поверхность и были почти не перекрыты более поздними отложениями, местные жители разрабатывали открытым способом. По свидетельству начала 1880-х гг., в такой добыче «заключается то удобство, что нет опасности [обвала] для рабочих, но зато такие каменоломни занимают большое пространство и к тому же верхний слой камня всегда хуже» [Материалы..., 1883, с. 250; Сапожников, 1999, с. 87, 89]. Именно этот, верхний горизонт известняка, который долго находился на поверхности, был очень плотным и плохо поддавался распиливанию на блоки, назывался «дикарем».

В 1880–90-х гг. карст окрестностей Одессы описывали геологи И.Ф.Синцов, Н.А.Соколов, а позже и другие ученые [Рошин, 1957, с. 117–118]**, но для нас особенно важна почти забытая характеристика стратиграфии района нерубайских каменоломен 1904 г. Она принадлежит Н.И.Криштафовичу, который известен палеолитоведам своими геологическими исследованиями таких палеолитических памятников, как Гонцы, Гура-Пулавская, Костенки, Кирилловская в Киеве, Ильская и др. Он сообщил, что приехал в Одессу потому, что в 1903 г. появились газетные известия о случайных находках в Нерубайской и впадающей в нее Фоминой балках костей конечностей, зубов и других костей мамонта. «Эти именно соображения привели меня в с. Нерубайское. Ознакомившись с геологическим строением окрестностей этого села, я нашел лучшие разрезы на месте ломки одесского известняка (из которого построена и продолжает строиться Одесса), находящиеся близ самого села. Здесь многочисленные ямы и штольни, расположенные на возвышенности вдоль берега балки, достигают глубины до 3–4 саженей [6,4–8,5 м] и изобилуют прекрасными разрезами интересовавшего меня костеносного слоя. Приведу один из этих разрезов, наиболее полный и типический для этой местности:

* А.Д.Нордману принадлежит первенство открытия (в том же году – ?) [Пузанов, 1969, с. 72–73] культурного слоя толщиной до 1,4 м на юго-восточном берегу о. Березань, который Н.И.Барбот-де-Марни (в 1867–1868 гг.) определил как кухонные остатки (*kjoekenmoedding*) [Барбот-де-Марни, 1869, с. 77–78].

** С 1975 г. К.К.Пронин провел значительные поисковые работы под Одессой, в ходе которых обнаружил три новых пещеры с четвертичной фауной (костями пещерного медведя и др. животных) под Усатовым и еще одну пещеру в Нерубайском, в районе Тарасовских каменоломен. Последний объект ученый сопоставляет с пещерой А.Д.Нордмана (устное сообщение). Все эти памятники требуют изучения путем раскопок, их разведочные материалы не опубликованы, сведения о находках в них следов жизнедеятельности человека отсутствуют.

а) Чернозем – мощность до 1 арш. [0,71 м];

б) Желтый неслоистый суглинок, мощностью до 18 арш., содержащий в себе куски и обломки нижележащего известняка и множество костей, в большинстве случаев поломанных, очень рыхлых и трухлявых, распределяющихся в толще суглинка очень неравномерно: местами эти кости переполняют породу, местами их почти вовсе нет; скопления костей приурочиваются, главным образом, ко впадинам и котловинам, образованным в поверхности известняка; самый суглинок наиболее мощно сохранился в этих же неровностях на поверхности известняка, вне которых он местами совершенно выклинивается;

в) Песчаный известняк – 2 арш.;

г) Ноздреватый известняк, разрабатываемый на строительный материал.

Почвенный слой (чернозем) и желтый суглинок (б) во многих пунктах этой возвышенности совершенно отсутствуют и в таких случаях известняки (в и г) выходят на поверхность.

Изучение костеносного суглинка (б) не подтвердило моего предположения о связи его с деятельностью человека: весьма тщательные наблюдения и пробные раскопки нигде не обнаружили ни малейших следов деятельности человека. Наоборот, вся совокупность наблюдений не только здесь, в Нерубае, но и вообще в окрестностях Одессы свидетельствует, что в данном случае этот костеносный слой обязан своим происхождением исключительно деятельности лишь геологических процессов, в связи с особенностями геологических событий в первую половину послетретичного времени» [Криштафович, 1907, с. 181–182].

Насколько мне известно, после Н.И.Криштафовича карстовые отложения в районе Нерубайского более или менее целенаправленно изучались преимущественно палеонтологами и спелеологами. Кроме этого, есть отрывочное сообщение о том, что в 1920 или 1930-х гг. были найдены «кости ископаемых медведя, льва, гиены, быка и др. в пещерах-каменоломнях» [Фабрициус, 1951, с. 43]. Поскольку точное место этой находки не указано, его можно связать как с Одессой, так и с Нерубайским, которое долгое время находилось на землях г. Одессы.

Для нас важно, что, несмотря на негативное заключение Н.И.Криштафовича, пещеру в Нерубайском считал археологическим памятником П.П.Ефименко, который включил ее под № 148 в список местонахождений верхнего палеолита СССР [Ефименко, Береговая, 1941, с. 273]. Позднее он дал такую характеристику пещеры: «К сожалению, условия и вообще вся обстановка этой исключительно интересной находки не получили должного освещения в отчетах Нордмана, и нет возможности судить, были ли здесь обнаружены какие-либо следы человеческой деятельности. Последнее, в свете других находок, о которых будет сказано ниже (имеется в виду пещера в Ильинке, открытая в 1938 г.), представляется все же достаточно правдоподобным» [Ефименко, 1953, с. 231].

Итак, пещера в Нерубайском могла бы остаться интересным, но все-таки лишь палеонтологическим местонахождением, если бы Т.Г.Грицаем не была открыта пещера Ильинка, в исследованиях которой приняли участие профессиональные археологи.

О раскопках этой пещеры на правом берегу Куяльницкого лимана 1938–1941, 1944–1946 гг., в которой, кроме фаунистических остатков, были выявлены палеолитические каменные и костяные орудия труда, а также обработанные кости животных, написано много в доступных читателям работах [Рошин, 1939; 1941; Ефименко, 1949; 1953, с. 231–232; Підопличко, 1949; 1956, с. 99–100; Добровольский, 1950; Замятнин, 1950; Борисковский, 1953, с. 69–70, 418; Шовкопляс, 1962, с. 33–34; Борисковский, Праслов, 1964, с. 19–20; Пронин, 1999; и др.]. В настоящее время наиболее общепринятой интерпретацией Ильинки, которой придерживается автор статьи, является следующая. Эта карстовая полость долгое время была логовом пещерных медведей, которое неоднократно использовалось людьми как убежище (охотничий лагерь). На основании анализа каменного инвентаря Ильинка датируется ранним этапом верхнего палеолита. С этой датировкой хорошо согласуется приведенная выше абсолютная дата пещеры у Нерубайского, что позволяет довольно четко синхронизировать названные памятники [Серебрянный, 1980, с. 79–80; Саножников, Саножникова, 1989; Саножников, 1990; 1994, с. 13–18, рис. 5–7].

Приведем суммарный список фауны Ильинки по И.Г.Пидопличко [1956, с. 99–100; Борисковский, Праслов, 1964, с. 20; сравн.: Серебрянный, 1980, с. 80, в списке которого где есть явные ошибки]. Заметим, что в целом состав животных Ильинки хорошо соотносится с фаунистическим комплексом Нерубайского и, по мнению И.Г.Пидопличко, свидетельствует о наличии в окрестностях пещеры лесостепного ландшафта и сравнительно теплого, засушливого климата с малоснежными зимами [Пидопличко, 1949]. Подчеркнем, что в Ильинке полностью отсутствуют кости мамонта, а носорог представлен лишь одной костью (как в Нерубайском и Карантинной балке), и это позволяет допустить, что данный вид мог и не быть одновременным другим животным основного комплекса. Исходя из соотношения количества костей и особей, можно говорить о том, что, кроме медведей, в пещере жили барсуки, гиены и другие хищники, а их основной добычей были лошади, бизоны и олени. Именно они, как и сами пещерные медведи, были охотничьими объектами для палеолитических людей (табл.).

В целом, приведенные факты позволяют сопоставить основные фаунистические комплексы Нерубайского и Ильинки со временем дофиновского горизонта схемы М.Ф.Веклича [1982, с. 49, рис. 5]. Известно, что этот горизонт датируется от 30 до 22 тыс. лет тому назад [Веклич, 1982, с. 49, рис. 5], а время существования его среднего, наиболее теплого

подгоризонта df_b , с которым, скорее всего, непосредственно и связаны эти памятники, приблизительно можно оценить в 28–25 тыс. лет тому назад*.

Таким образом, на основании сказанного можно сделать вывод о том, что костеносные карстовые образования региона представлены двумя основными типами. К первому из них относятся пещеры у Нерубайского, Ильинки и Усатова (и, может быть, в Карантинной балке – всего 6–7 объектов), а также четыре упомянутых выше пещеры с плиоценовой фауной, выявленные в одесских катакомбах на правом берегу Водяной балки. Они являлись логовами хищников, заполненными глинами или лессами через трещины в потолке [Грицай, 1958; Рошин, 1957; Одинцов, 1962; Яцко, 1962, с. 34–35]. Ко второму типу относятся воронки и другие открытые полости, заполненные сверху как рыхлыми отложениями, так нередко и костями. Их фаунистические комплексы, как правило, составлены из разновременных и разнообразных материалов. Аналогичная картина зафиксирована на Урале, где также исследованы как собственно пещеры, так и ловушки костных остатков воронковидной или коридорно-галерейной формы [Бибилов, 1950, с. 73–74; Гуслицер, Канивец, 1965, с. 43–49, 120–121; Петрин, Смирнов, 1977, с. 61–62, 69–70; и др.].

Безусловно, наши выводы были бы гораздо более корректными и убедительными, если бы А.Д.Нордману в 1846–1847 гг. удалось обнаружить каменные орудия труда. Однако вспомним, что первые палеолитические

орудия были выявлены Буше-де-Пертом во Франции в 1847 г., а их подлинность признана лишь в 1859 г. [Мортилье, 1903, с. V]. Понятно, что биолог и палеонтолог А.Д.Нордман во время своих раскопок под Одессой не был знаком с французскими каменными орудиями и не мог определить таковые, но именно его исследования послужили надежной базой для открытия палеолита в Украине вскоре после его смерти.

Остаются весьма перспективным не только раскопки уже известных, но и дальнейший поиск новых карстовых образований с палеолитическими находками в Северном Причерноморье. Вспомним, что более 50 лет назад С.Н.Замятнин дал следующие рекомендации: «Поиски погребенных пещер и навесов с палеолитическими остатками надо будет развернуть в таких местах, где, согласно старым традиционным представлениям, ожидать их совершенно не приходилось. В первую очередь, среди таких районов нужно указать область распространения рыхлых понтических известняков, тянущуюся вдоль всего северного побережья Черного моря... Рыхлость этих известняков обуславливает, с одной стороны, то, что даже относительно молодые остатки находятся в них в уже разрушенных пещерах; с другой стороны, палеонтологические находки одесских катакомб свидетельствуют о том, что карстовые явления в этих известняках были развиты уже в плиоцене и что остатки человека и его культуры, которые здесь можно искать, могут восходить к самому началу четвертичного периода, к самой начальной поре человеческой истории» [Замятнин, 1950а, с. 62–63].

Табл. Список животных, найденных в пещере Ильинка

виды животных	кол-во костей	кол-во особей
Пещерный медведь (<i>Ursus spelaeus</i>)	29336	374
Гиена (<i>Hyaena spelaea</i>)	12	3
Волк (<i>Canis lupus</i>)	9	4
Лисица (<i>Vulpes vulpes</i>)	5	4
Корсак (<i>Vulpes corsak</i>)	3	3
Барсук (<i>Meles meles</i>)	524	51
Лев (<i>Macrofelis spelaea</i>)	6	1
Заяц-русак (<i>Lepus europaeus</i>)	2	2
Малый сеноставец (<i>Ochotona pusilla</i>)	8	3
Дикобраз (<i>Histryx</i>)	2	2
Малый слепыш (<i>Spalax leucodon</i>)	8	4
Хомяк (<i>Cricetus cricetus</i>)	1	1
Лошадь (<i>Equus equus</i>)	14	4
Носорог (<i>Rhynoceros antiquitatis</i>)	1	1
Зубр (<i>Bison priscus</i>)	24	4
Сайга (<i>Saiga tatarica</i>)	3	3
Косуля (<i>Capreolus capreolus</i>)	2	2
Благородный олень (<i>Cervus elaphus</i>)	11	2
Всего:	29971	468

* При датировке комплексов находок из названных пещер автор отталкивался от состава фауны и абсолютной даты Нерубайского, однако не исключен их более ранний возраст (время витачевского горизонта схемы М.Ф.Веклича – ?), но при сохранении характеристики каменного и костяного инвентаря Ильинки как верхнепалеолитического.

ЛИТЕРАТУРА

- Барбот-де-Марни Н. Геологический очерк Херсонской губернии. – СПб.: В тип. В.Демакова, 1869. – X, 167 с.
- Барышников Г.Ф. Пещерный медведь в палеолите Крыма // ТЗИН. – 1987. – Т. 165. – С. 38–65.
- Бибиков С.Н. Пещерные палеолитические местонахождения в нагорной полосе Южного Урала // СА. – 1950. – Т. XII. – С. 66–104.
- Борисковский П.И. Палеолит Украины: Историко-археологические очерки // МИА. – М.–Л.: Изд-во АН СССР, 1953. – № 40. – 464 с.
- Борисковский П.И., Праслов Н.Д. Палеолит бассейна Днестра и Приазовья // САИ. – М.–Л.: Наука, 1964. – Вып. А 1–5. – 56 с., 31 табл. ил.
- Бруйко И.В., Сапожников И.В. Белгород-Днестровская крепость как памятник военно-инженерного искусства: основные этапы истории конца XIV – начала XIX вв. // Stratum plus. – 2000. – № 5 (в печати).
- Веклич М.Ф. Палеозанность и стратотипы почвенных формаций верхнего кайнозоя. – К.: Наук. думка, 1982. – 202 с.
- Верещагин Н.К. Пещерный лев и его история в Голарктике и в пределах СССР // ТЗИН. – 1957. – Т. XXII. – С. 123–199.
- Гапонов Е. Следы карстовых явлений в понтических известняках юга Украинской ССР // ТОГУ. Сер. геол. и геогр. наук. – 1954. – Т. II. – С. 7–19.
- Грицай Т.Г. Ископаемые млекопитающие в карстовых пещерах Одессы // Природа. – 1958. – № 6. – С. 107.
- Гуслицер Б.И., Канивец В.А. Пещеры Печорского Урала. – М.–Л.: Наука, 1965. – 134 с.
- Добровольський А.В. Печера коло с. Іллінки Одеської області // Археологія. – 1950. – Т. IV. – С. 152–155.
- Ефименко П.П. Короткий звіт про археологічні експедиційні дослідження ІА АН УРСР // ВАН УРСР. – 1949. – № 5 (133). – С. 3–11.
- Ефименко П.П. Первобытное общество. – К.: Изд-во АН УССР, 1953. – 663 с.
- Ефименко П.П., Береговая Н.А. Палеолитические местонахождения СССР // Палеолит и неолит СССР / МИА. – М.–Л.: Изд-во АН СССР, 1941. – № 2. – С. 254–292.
- Зайцев Ю.П. Биология моря // Очерки развития науки в Одессе. – Одесса, 1995. – С. 166–186.
- Замятнин С.Н. О характере культурных слоев в пещере у с. Ильинки, Одесской области // Археологія. – 1950. – Т. IV. – С. 143–151.
- Замятнин С.Н. О первоначальном заселении пещер // КСИИМК. – 1950а. – Вып. XXXI. – С. 55–63.
- Криштафович Н.И. О геологическом исследовании палеолитических стоянок Европейской России летом 1904 г. // Древности: ТМАО. – 1907. – Т. XXI. – Вып. 2. – С. 174–183.
- Материалы для оценки земель Херсонской губернии. – Т. I.: Одесский уезд. – Херсон, 1883. – XVIII, 385, 132, II с.
- Мортилье Г., Мортилье А. Доисторическая жизнь: происхождение и древность человека. – СПб.: Изд. «XX Век», 1903. – XX, 576 с.
- Нордман А. О городе Одессе в естествоиспытательном отношении. – Одесса, 1838. – 20 с.
- Нордман А. Об открытии в Одессе и в окрестностях сего города ископаемых остатков допотопных животных // Одес. вестник. – 1847. – № 24. – 22-го марта. – С. 125–127.
- Одинцов И.А. Одесское местонахождение ископаемых фаун в карстовых пещерах // ТОГУ. Сер. геол. га геогр. наук. – 1962. – Вып. 8. – С. 100–110.
- Открытие пещеры с остатками допотопных животных в Одессе // ЖМНП. – 1846. – Ч. LI. – Отд. VII. – С. 3–4.
- Петрин В.Т., Смирнов Н.Г. Палеолитические памятники в гrotах Среднего Урала и некоторые вопросы палеолитоведения Урала // Археологические исследования на Урале и в Западной Сибири. – Свердловск: Изд-во УГУ, 1977. – С. 56–71.
- Плесская-Зебольд Э.Г. Одесские немцы. 1803–1920. – Одесса: ТЭС, 1999. – 520 с.
- Підоплічко І. Розкопки палеолітичної стоянки Іллінка в 1946 р. // АП. – 1949. – Т. II. – С. 323–325.
- Пронин К. Пещера Ильинка // Свет. – 1999. – № 1(20). – С. 30–32.
- Пузанов И.И. А.Д.Нордман. – М.: Наука, 1969. – 82 с.
- Рошин А.Д. Нові місця знаходження печерного ведмеда з залишками палеоліту // Вісті АНУ. – 1939. – № 9–10. – С. 68–71.
- Рошин А.Д. Ископаемые млекопитающие с. Ильинки // ТД наук. сесії Одеськ. держ. педін-ту. – Одеса, 1941. – С. 79–80.
- Рошин А.Д. Карстові утворення в понтичному вапняку в околицях Одеси // ТОГУ. Сер. геол. га геогр. наук. – 1954. – Вып. 5. – С. 117–124.

Сапожников И.В. О датировке и искусственных сооружениях пещеры Ильинка // Реконструкция древних верований: источники, метод, цель: ТД конф. – Л., 1990. – С. 29–31.

Сапожников И.В. Палеолит степей Нижнего Приднестровья. – Ч. I. Памятники нижнего и раннего этапа позднего палеолита. – Одесса, 1994. – 78 с.

Сапожников И.В. Каменные кресты предместий Одессы: конец XVIII–XIX вв. – Ильичевск: Элтон 2–Гратек, 1999. – 100 с.

Сапожников И.В., Сапожникова Г.В. Новое о пещере Ильинка // Четвертичный период. Палеонтология и археология. – Кишинев: Штиинца, 1989. – С. 179–187.

Серебрянный Л.Р. Древнее оледенение и жизнь. – М.: Наука, 1980. – 128 с.

Скальковский А. Пятая или загородная часть г. Одессы // ТОСК. – 1867. – Вып. 2. – С. 217–228.

Фабрициус И.В. Археологическая карта Причерноморья Украинской ССР. – Вып. I. – К.: Изд-во АН УССР, 1951. – 156 с.

Шовкопляс І.Г. Кам'яний вік на території Української РСР. – К.: Рад. школа, 1962. – 119 с.

Эвлия Челеби. Книга путешествия: извлечение из сочинения турецкого путешественника XVII века. – Вып. I: Земли Молдавии и Украины. – М.: Изд-во восточ. лит-ры, 1961. – 338 с.

Яцко И.А. Следы заболеваний на ископаемых скелетах плиоценовых верблюдов из карстовых пещер в окрестностях Одессы // ТОГУ. Сер. геол. га геогр. наук. – 1962. – Вып. 8. – С. 34–64.

Eihvald E. Über die Sdägetierfauna der neuen Molasse des sydlichen Russland und die sich an die Molasse anschliessende vorhistorische Zeit der Erde // Bulletin de la société des naturalistes de Moscow (БМОИП). – 1860. – Vol. IV.

Kurten B. Radiocarbon Date for the Cave Bear Remains (Ursus Spelaeus) from Odessa // Soc. Scient. Fennica. Comm. Biolog. – 1969. – Vol. 31. – P. 1–3.

Nordmann A. Decouverte de gites riches en ossements fossiles faites en 1846 à Odessa et dans les environs de cette ville // Journal d'Odessa. – 1847. – № 26.

Nordmann A. Palacontologie Süed Russlands. – Pt. I–IV. – Helsingfors, 1858–1860.

SUMMARY

The article is dedicated to one of the less known paleolithic monuments of Ukraine, revealed in karst caves to North of Black Sea. Though, the earliest mentions of such objects concern to middle of 17c., their first scientific excavations by A.D.Nordman in 1846–1847 years were effected. In the work, the process and results of these researches are described. For interpretation of their results, of the materials from Ilyinka-cave which has been excavated in 1938–1941, 1944–1946 years, and geologic observations of 19–20 cc. are involved. In the region two kinds of karst formations are. To typical caves it is necessary to attribute Nerybayskoe, Ilyinka, on the Vodyana balka etc., and finds and faunistic complexes of two first of them, concern to an early stage of the Upper Paleolith (time of an middle level of Dofinivka subhorizon – df_b), and the others – to epoch of Pleistocene. In the open crater-traps the faunistic residual meets not less often, but their complexes frequently are mixed and occurring at different times.

Приложение

А.Д.НОРДМАН

ОБ ОТКРЫТИИ В ОДЕССЕ И В ОКРЕСТНОСТЯХ СЕГО ГОРОДА ИСКОПАЕМЫХ ОСТАТКОВ ДОПОТОПНЫХ ЖИВОТНЫХ

[Нордман, 1847, с. 125–127]

К числу занимательнейших и весьма редких событий бесспорно принадлежит открытие в Одессе и в окрестностях сего города значительного количества ископаемых костей допотопных животных, на которое ученые не приминут обратить особое внимание. Взгляд на эти остатки приводит к заключениям, которые проливают новый свет на первобытную природу и некогда существовавших обитателей ныне голых, однообразных и совершенно безлесных степей южной России – в высшей степени возбуждающей любознательность просвещенного наблюдателя. Пред нами внезапно является обширное собрание больших и мелких млекопитающих животных, которые, в следствие насильственных переворотов природы,

истреблены с земной поверхности, или коих сродственные породы отчасти еще существуют под другими полосами широты и в теплейших поясах.

Сперва найдено мною в ущельи так называемой Карантинной балки, под толстым слоем одесского раковинного известняка в желтой наносной глине множество ископаемых костей. Местность (собственно в городе Одессе), по причине прилегающей стены, не дозволила произвести разыскания на обширном пространстве, и, не взирая на то, что раскопано только около 5–6 кубических сажень – добыча была очень успешна, при благосклонном пособии, оказанном его превосходительством господином одесским военным губернатором назначением рабочих людей для раскапывания пещеры и при любознательном участии

проводившего работы по проведению в этом месте труб городского архитектора Каэтана Осиповича Даллаквы.

Вырыты отдельные части: 2-х слонов, 1 носорога, 1 лофиодонта (животного наиболее сходного с тапиром), 2-х пород буйвола, 3-х пород оленя, 14–15 экз. медведя, 3-х гисн, некоторых других плотоядных зверей, животного походящего на бобра и, наконец, нескольких птиц.

По вероятностям, жолобина, вмещавшая эти остовы, образует вход в обширную пещеру или несколько природных мин, наполненных наносной глиною и ископаемыми костями, и простиравшихся под обширные постройки, вблизи находящиеся.

В течение того же лета, ознакомившись с своеобразными местными почвенными отношениями, простирал я мои разыскания и на окрестности Одессы и открыл в 12 верстах от города и в 1 версте от Куяльницкого [Хаджибейского – И.С.] лимана, при так называемых Нерубайских хуторах, другое ложе ископаемых костей – богаче первого во всех отношениях. И здесь кости заключаются в желтой песчаной наносной глине, около 1–4 сажень под поверхностью земли; частью покрыты одесским раковинным известняком, частью почти непосредственно находятся под черноземом. Кости тут лучше сохранились и нередко составные части остовов лежат неразрозненно. Ложе занимает, кажется, значительное пространство, и из обстоятельства, что многие из костей, обыкновенно весьма ломких, совершенно сохранились, – явствует, что потоки вод, поглотивших это множество животных, местами были менее стремительны и потому кости могли спокойно осаждаться. И в этом месте мною раскопано в 3-х различных точках поныне не более 8–10 куб. сажень.

Хотя точное определение пород животных может последовать лишь только по сравнении открытых предметов с экземплярами, находящимися в значительных зоологических кабинетах, в Мюнхене, Дармштадте и Париже, между тем представляется следующее обозрение костей, уже вырытых в обоих местах.

Животные толстокожие

Слонов 5, и именно, 8 зубов жевательных и соответствующее первому числу [5] количество частей остовов. Из числа жевательных зубов 4 так чрезвычайно малы, как они вообще не попадают; [они] не принадлежат однако же молодым экземплярам, потому что уже стерты по венчикам и следственно могут относиться только к особой мелкой породе.

Мастодонт 1, найден на Нерубайских хуторах.

Носорогов 2, найдены в Одессе и на Нерубайских хуторах.

Лофиодонт 1, найден в Одессе.

Лошадей 7, найдены в Одессе и на Нерубайских хуторах.

Зебра (Гиппарион) 1, найдена на Нерубайских хуторах.

Двухкопытных

Буйволов и быков 4, 3-х пород, в Одессе и на Нерубайских хуторах.

Род, составляющее среднее между быком и оленем 1, найден в Одессе.

Оленей 6, несколько пород, в Одессе и на Нерубайских хуторах.

Овца 1, найдена на Нерубайских хуторах.

Антилопа 1, найдена там же.

Плотоядных

Гиена 6, найдена в Одессе и на Нерубайских хуторах.

В последнем месте между прочими нижняя челюсть, совершенно уцелевшая, со всеми зубами.

Из рода собаки 3, найдена только в Одессе, величиною со взрослого волка.

Из рода кошки 2, величиною, приближающуюся к ныне существующему льву, но особой породы, в Одессе.

Меньших плотоядных животных, сродственных барсуку и кунице 14, в Одессе и на Нерубайских хуторах.

В наибольшем количестве найдены кости *медведей* всех возрастов – престарелых с совершенно стертыми зубами и таких, у коих зубы еще не прорезались, следственно еще не рожденных. Выкопано много частей черепов, 59 челюстей и 1.200 отдельных зубов, принадлежащих, судя по числу этих костей, не менее 72-м медведям.

Одесский ископаемый медведь, сколько я в состоянии заключить по изображениям и лежащими предо мною сочинениям, не может быть пещерный медведь (*Ursus spelaeus*) Западной Европы, а составляет другую породу. Он величиною превосходит все доселе найденные ископаемые породы.

Грызунов

Зайцев 2, найдены на Нерубайских хуторах.

Подобное бобру животное 1, в Одессе.

Малых грызунов 3, на Нерубайских хуторах.

Сверх того несколько *птиц*.

Всего вырыто 4.560 штук костей, челюстей 82, зубов 1.830, которые можно отнести более к 107-ми экземплярам и 24-м различным породам.

Совершенно невозможно и приблизительно определить, какое несметное число допотопных животных погребено вокруг Нерубайских хуторов.

Замечание достойно одно обстоятельство, и именно: что при этих разысканиях найдены в массе одесского раковинного известняка кости земных млекопитающих, принадлежащих более древней формации, нежели наносная почва.

К сему нужно присовокупить, что в течение того же года я поручал производить раскапывания и в каменоломнях окружности города Кишинева, которые, хотя и не увенчались подобным блистательным успехом, но тем не менее были удачны, при содействии ученого садовника А.Д.Денчинка. Отрытые кости, встречающиеся в массе находящегося там раковинного известняка, принадлежат не наносам, а гораздо древнейшей формации: они отличаются от костей

открытых на Нерубайских хуторах и в Одессе тем, что совершенно окаменели в такой степени, что при ударе твердым телом звенят, частью насыщены железом и принадлежат вовсе другим родам животных, как-то: 2-м породам *виверр*, 2-3 экз. *подобным тюленю*, 1 *моржу* и 2-м животным *походящим на дельфина*. Кости 2-х из сих пород вырыты в таком значительном количестве, что мне было бы возможно сложить из них почти совершенно полные остовы.

Никогда еще в нашем обширном отечестве не было открыто такого обильного количества разнородных животных исчезнувшего мира.

Взгляд на купы животных, в незапамятные времена кочевавших в южной России, истребленных насильственными переворотами, внезапно происшедшими на земной поверхности, приводит нас, между прочим, к следующим вопросам:

1) Отличны ли специфически эти животные от описанных уже ископаемых пород Западной Европы?

2) Обитали ли эти животные в стране, в которой мы теперь находим их окаменелые остатки или они издавна занесены потоками вод?

Второй вопрос я в состоянии теперь уже решить, несмотря на возражения, которые могут быть сделаны; ибо в пасти большого медведя еще торчат кости пережевывающегося животного, на которых ясно видны следы угрызания зубов. Также находится у меня челюсти еще нерожденных экземпляров медведей.

3) Почему не найдены и следы деревьев, тогда как между открытыми костями находят остовы очевидно принадлежащие обитателям лесов?

При открытии весны я имею в виду продолжить начатые разыскания. Предлежащие материалы и, пред сим, в различных местностях Новороссии случайно найденные ископаемые кости (наиболее слоновые), которые мне были доставлены разными лицами, между прочими, господами полковником Левшиным, Диком, Инглези, Зориным, де-Антонини, Водзинским, Сабанским, Хрустальевым и моими слушателями, студентами: Пицолкою, Залогою, Руккером, Сикаром, Яловицким и Жульцинским, доставляют мне возможность составить пространное сочинение, «Палеонтологию южной России» или описание животных допотопных, населявших некогда наш край.

Эту статью, о предмете коей я доносил как начальству, так и Академии Наук в Санкт-Петербурге, вице-президенту Московского общества испытателей природы, почтенному юбилю доктору Фишеру фон-Вальдгейму и объемлющему всю область естественных наук славному Гумбольту, я заключаю просьбою к просвященным помещикам: при случайном отыскании ископаемых костей благосклонно мне их сообщать, и таким образом споспешествовать сочинению, приготавливаемому к изданию.

ГАВРИЛЕНКО І. М.

ВАДИМ ЩЕРБАКІВСЬКИЙ ТА ДОСЛІДЖЕННЯ ГІНЦІВСЬКОЇ ПІЗНЬОПАЛЕОЛІТИЧНОЇ СТОЯНКИ

У статті аналізується творчий доробок В.М.Щербаківського як дослідника Гінцівської стоянки. На підставі вивчення архівних матеріалів, документації Полтавського краєзнавчого музею, вцілілої частини колекції з розкопок у зіставленні з даними публікацій самого вченого, його епістолярної спадщини робиться спроба на сучасному науковому рівні висвітлити результати польових досліджень Гінців 1914–1916 рр.

В.М.Щербаківський, що його наповнений драматичними подіями, просочений гіркотою довгої еміграції і смерті на чужині, та все ж надзвичайно плідний життєвий шлях тривав з 1876 по 1957 рр., – відомий археолог, мистецтвознавець, етнолог, музейний діяч і колекціонер, пам'яткоохоронець, популяризатор української культури й науки, автор близько ста наукових праць та мистецьких видань, чий творчий доробок був гідно оцінений міжнародним науковим співтовариством. У той час, коли на батьківщині його ім'я замовчувалося, вчений обирався дійсним членом Чеської Академії наук, Міжнародного антропологічного інституту у Франції, Словацького наукового товариства, Наукового товариства імені Шевченка у Львові, Української вільної Академії наук, був нагороджений сербським орденом Святого Сави. І тільки зі здобуттям Україною незалежності з'явилася низка публікацій, спрямованих на висвітлення біографії дослідника, аналіз його наукових ідей та творчих здобутків [Франко, 1992; Супруненко, 1993; Ульяновський, 1995; Мовша, Шарафутдінова, 1996], зокрема, пам'яті Щербаківського присвячено було спеціальний випуск «Полтавського археологічного збірника» (Полтава, 1995). Історіографи приступили до вивчення епістолярної спадщини вченого [Кононенко, Супруненко, 1994; 1995].

Однією з яскравих сторінок польової археологічної діяльності В.М.Щербаківського стали розкопки знаменитого Гінцівського палеолітичного поселення, в ході яких були виявлені рештки стаціонарного житла з кісток мамута та кількох господарських ям. Велися ці роботи впродовж 1914–1916 рр. і, за оцінкою ряду провідних учених-палеолітознавців, стали першими масштабними й комплексними дослідженнями пам'ятки, здійсненими на належному науковому рівні. Фахівці, чий авторитет у галузі первісної історії є безперечним, характеризували їх як зразкові, досконалі в методичному відношенні, зіставляючи з розкопками Мізинської стоянки, здійсненими Ф.К.Вовком [Борисковський, 1947, с. 91]. П.П.Єфименко поставив розкопки В.М.Щербаківського наступними після досліджень Ф.К.Вовка в переліку робіт, котрі вивели вітчизняну науку про палеоліт із тривалого стану животіння. А про самі ці розкопки писав, що вони,

ГAVRYLENKO I. M.

VADIM SHCHERBAKIVSKY AND RESEARCHES OF THE GINTZI UPPER PALEOLITHIC SITE

завдяки ретельності, залученню багатьох видних спеціалістів та ґрунтовності описів, значною мірою прояснили особливості давнього поселення [Ефименко, 1934, с. 345, 440].

Результативність польових досліджень В.М.Щербаківського довгий час залишалася неперевершеною. Так, експедиція Інституту археології АН УРСР та Державного Історичного музею (м. Москва), очолена І.Ф.Левицьким, при діяльній участі О.Я.Брюсова та І.Г.Підоплічки у 1935 р., розкривши 480 м² площі пам'ятки (з частковим, на площі 37 м², перекриттям розкопу 1914–1916 рр. [Левицький, 1947, с. 219]), натрапила на периферійні ділянки основних комплексів. Тому ці роботи більше висвітлювали питання стратиграфії та геологічних умов, ніж планування і характеру пам'ятки [Ефименко, 1953, с. 552; Сергін, 1988б, с. 5; 1989, с. 10].

Не втратили своєї вагомості наслідки досліджень В.М.Щербаківським Гінців й на сьогодні. Невипадково В.Я.Сергін, один із провідних сучасних знавців палеоліту Середньодніпровського регіону, підкреслює значущість внеску Щербаківського у вивчення пам'ятки: попри те, що ні він, ні учасник розкопок 1915 р. В.О.Городцов не зрозуміли сутності виявлених об'єктів, їхня документація виявилася настільки якісною, що в подальшому дозволила віднайти ключ до пам'ятки іншим археологам. Фактично цими дослідниками був опублікований перший план «кістяного» житла, що відіграло важливу роль у формуванні уявлень про характер та форми палеолітичного домобудівництва [Сергін, 1981б, с. 43; 1988б, с. 5; 1989, с. 10].

Такі оцінки досягнень ученого набувають ще більшого звучання з огляду на те, що попередні чотири десятиріччя, котрі відділили роботи В.М.Щербаківського від моменту відкриття Гінців Ф.І.Камінським, плідністю не вирізнялися: серйозними дослідниками пам'ятка не розкопувалася, а дилетантські роботи тільки зіпсували значну частину її площі [Ефименко, 1934, с. 440]. Та й загалом 1880–90-ті рр. відзначалися в Російській імперії занепадом уваги до вивчення палеоліту. Навіть ті окремі стоянки, що були виявлені раніше, не піддавалися більш детальним фаховим польовим археологічним

дослідженням, а жодна з колекцій не була вивчена і видана відповідно до вимог, які висувала провідна на той час західноєвропейська наука [Бонч-Осмоловский, 1934, с. 60; Ефименко, 1934, с. 344].

Що ж до попередніх аматорських розкопок Гінців, то нерідко вони набували хижацького спрямування. В.М.Щербаківський [1919б, с. 61] указував: «...це селище розкопувано було усяким, хто тільки хотів», зокрема він повідомляв про якихось студентів, котрі копали по ночах і при цьому «розігрівали себе горілкою». Як непрофесійні, а то й як грабіжницькі, браконьєрські чи варварські, кваліфікуються також роботи приват-доцента медичного факультету університету св. Володимира Р.І.Гельвіга, здійснені протягом 1904–1906 рр. із розкриттям досить великої площі. Останній не залишив ніяких відомостей про наслідки своїх розкопок і навіть не подбав про збереження знахідок [Городцов, 1926, с. 9; Сергин, 1988б, с. 5; 1989, с. 10].

Безсумнівно, інтерес В.М.Щербаківського, тодішнього завідувача Археологічного відділу Природничо-історичного музею Полтавського губернського земства, до Гінцівської стоянки стимулювали саме роботи в Мізині Ф.К.Вовка. Адже на час його (Щербаківського) досліджень палеоліт на Україні фактично був відомий лише за матеріалами кількох виявлених і описаних місцезнаходжень та двох досить повно, як на той час, вивчених пам'яток – Кирилівської і Мізинської стоянок. Першу відкрив у 1883 р. В.В.Хвойка. Розкопки здійснювалися у взаємодії з В.Б.Антоновичем та іншими вченими впродовж 1884–1900 рр. Честь наукового відкриття Мізину належить Ф.К.Вовкові (1908 р.), роботи тут проводилися під його загальним керівництвом та за діяльної участі учнів видатного вченого, зокрема П.П.Єфименка, також у 1909, 1912–1914, 1916 рр. [Бонч-Осмоловский, 1934, с. 60; Борисковский, 1947, с. 85–91; Борисковский, 1953, с. 11–20].

Однак розкопки В.В.Хвойки, хоч і набули широкого, в т. ч. міжнародного розголосу, не змінили суттєво ситуації. Перші зрушення в розумінні пам'яток давньої кам'яної доби й застосуванні до їхнього вивчення методів, накопичених світовою науковою спільнотою, пов'язані саме з роботами Ф.К.Вовка. Близкучі здобутки досліджень Мізинської стоянки поклали початок новим пошукам на ниві палеоліту, невдовзі, на жаль, перерваним першою світовою війною та наступними подіями [Бонч-Осмоловский, 1934, с. 60; Ефименко, 1934, с. 344–345].

Контакти з Ф.К.Вовком, звертаючись до нього, як до шанованого старшого колеги й авторитетного вченого, Щербаківський підтримував ще з 1911 р., спочатку – у формі листування, яке згодом привело до особистого знайомства і приятельного спілкування [Кононенко, Супруненко, 1995, с. 167, 174–175].

Узагалі В.М.Щербаківський, учень В.В.Хвойки та В.Б.Антоновича, починав свій науковий шлях як історик мистецтва, вивчав народну архітектуру, однак на початок робіт у Гінцях він мав уже величезний

досвід розкопок різноманітних археологічних пам'яток [див.: Бирюков, 1995, с. 18, 20], хоча безпосередньо зі стоянками доби палеоліту не стикався. Про рівень його кваліфікації свідчить хоча б те, що кандидатуру Щербаківського на посаду хранителя (завідувача) археологічного відділу Полтавського музею запропонував управі губернського земства в 1912 р. Д.І.Яворницький [Франко, 1992, с. 55; Невідомий лист., с. 108].

По зайнятті посади досліднику випало остаточно впорядкувати передану до Полтави величезну археологічну колекцію відомої лубенської меценатки К.М.Скаржинської, що містила чимало палеолітичних матеріалів із Гінців, та завершити створення першої археологічної експозиції музею земства [Супруненко, 2000, с. 190; Гавриленко й ін., 2002, с. 51, 54]. Сучасники високо цінували внесок ученого в розбудову археологічного відділу. Розпочавши активні наукові студії, він вивів цей підрозділ з інертного стану, а музейне зібрання збагатив багатьма важливими і цікавими знахідками з ряду пам'яток. Польові роботи В.М.Щербаківського відзначала ретельна підготовка, належна технічна оснащеність, комплексність [Гавриленко, 1993, с. 9–10].

Готуючись до досліджень Гінців, учений планував уточнити датування стоянки, особливості матеріальної культури її мешканців, а також геологічні умови пам'ятки. Спонукало його до здійснення даних робіт і спричинене грабіжницькими розкопками «сумне становище цього дуже цікавого палеолітичного селища». Фахівець-археолог вважав своїм моральним обов'язком «врятувати від можливої руйнації решту того, що ще там залишилося» [Щербаківський, 1919б, с. 62].

Безпосереднім же поштовхом до розгортання розкопок Гінців стала пропозиція власника цих земель Л.П.Климова, члена Полтавської губернської земської управи, продовжити вивчення стоянки для поповнення музейного зібрання. Управа погодилася, результатом чого стали підготовчі розкопки, здійснені впродовж червня й липня 1914 р. В.М.Щербаківським [Щербаківський, 1919б, с. 62; Городцов, 1926, с. 9]. За свідченням В.О.Городцова, «серйозно і правильно поставлені розвідки дали гарні результати: на невеликій розкритій площі були виявлені кістки, які належали щонайменше п'ятьом мамутам та кільком іншим дрібнішим викопним тваринам, а також значна кількість крем'яних знарядь, скалок та кілька кістяних виробів». На ретельність і акуратність цих робіт вказує, зокрема, виявлення кісток досить невеликих тварин [Городцов, 1926, с. 9–10].

Сам Щербаківський повідомляв Ф.К.Вовку, що з розкритої площі 4 м² походило багато подібного мізинському крем'яного «начиння», а також 7 черепів мамута (частини черепних коробок із бивневими трубками) і чимало бивнів, фрагменти рогів і зуби північного оленя, зуби ведмеда, можливо, зуби вовка, дрібні кістки зайця, черепашка *Unio*, уламок дуже дрібної, менше від 1 мм завдовжки, мушлі спіральної-

циліндричної форми. Частина знахідок була забрана до музею. Інші кістки, зокрема бивні мамутів, після розчистки дослідник законсервував, засипавши шаром ґрунту товщиною 1 м, чого виявилось цілком достатнім, щоб вони чудово збереглися до наступного польового сезону [Кононенко, Супруненко, 1995, с. 171–172]. Отже, твердження, начебто у 1914 р. були вибрані всі знахідки з траншеї [Сергин, 1981б, с. 43, з посиланням на рукописний звіт Щербаківського], розходиться з іншими повідомленнями останнього.

Вирішивши розширити масштаб досліджень, земство в березні 1915 р. спеціально розглянуло на одному із засідань питання їхнього організаційного забезпечення. Як експерти на нього були запрошені директор Київського музею старовини і мистецтва М.Ф.Біляшівський та хранитель доісторичного відділу Російського історичного музею В.О.Городцов. Тоді ж було вирішено запропонувати взяти участь у вивченні пам'ятки академікові В.І.Вернадському, як геологові, та В.О.Городцову, як кваліфікованому археологові-первіснику [Городцов, 1926, с. 9].

Скориставшись нагодою, В.О.Городцов оглянув у музеї земства всі предмети з Гінцівської стоянки, передані К.М.Скаржинською та здобуті у попередньому сезоні. А 5 травня російський учений відвідав розкопки пам'ятки, які до його приїзду вже розпочалися кількома пробними траншеями. Цей візит не був тривалим, із тексту самого Городцова випливає термін близько десяти днів, за повідомленням В.М.Щербаківського – тільки шість [Sierbakiwskyj, 1927, s. 28]. Згодом відомий археолог наголошував, що добре забезпечені матеріально й технічно дані роботи мали надзвичайно плідні наслідки як за загальним обсягом, так і за чисельністю та яскравістю знахідок. А ефективності досліджень величезною мірою сприяло «симпатичне, цілком грамотне ставлення до справи Полтавського губернського земства» [Городцов, 1926, с. 9–11].

Крім В.І.Вернадського й В.О.Городцова, в 1915 р. до вивчення матеріалів у польових умовах Щербаківський залучив й інших авторитетних археологів та представників природничих і гуманітарних наук: археолога й антрополога Л.Є.Чикаленка, геологів Г.Ф.Мірчинка, академіка О.П.Павлова, палеонтолога М.В.Павлову. Зі знахідками – крем'яними та кістяними виробами – у Полтавському музеї в 1917 р. ознайомився Ф.К.Вовк [Щербаківський, 1919б, с. 62–63], якого автор розкопок неодноразово запрошував зробити це ще у 1915 р. [Кононенко, Супруненко, 1995, с. 171, 173, 174]. Проте під час відвідин Ф.К.Вовком Полтавського музею влітку 1916 р. Щербаківський був відсутній, що, як можна судити з їхнього листування, перешкодило тоді ознайомленню знаного вченого зі всіма гінцівськими здобутками свого молодшого колеги [там само, с. 174–175].

Звертаючись по допомогу до фахівців-природознавців, В.М.Щербаківський цілком міг брати за взірць Ф.К.Вовка, який при розкопках Мізинської стоянки вперше застосував комплексне вивчення її археологами, палеонтологами та геологами

[Шовкопляс, 1957, с. 7]. Хоча вже й першовідкривач Гінців Ф.І.Камінський мав кваліфікованого консультанта-геолога в особі професора Київського університету К.М.Феофілактова, котрий ретельно дослідив стратиграфію пам'ятки та геологічну ситуацію в її найближчих околицях [Феофілакт, 1878].

Показово, що до числа землекопів В.М.Щербаківський спеціально запросив трьох кваліфікованих робітників із більш ніж двадцятирічним археологічним досвідом, набутим в експедиціях В.В.Хвойки [Городцов, 1926, с. 11], у тому числі, можливо, й під час розкопок Кирилівської стоянки. Тож, вірогідно, вони були знайомі з особливостями досліджень палеолітичних стоянок.

Усього впродовж 1914–1916 рр. було охоплено 80 м² площі поселення. Крім того, була здійснена інструментальна топографічна зйомка пам'ятки та навколишньої місцевості, суттєво уточнений геологічний розріз, виконаний раніше К.М.Феофілактовим, чому знову ж таки сприяла добра оснащеність технічними засобами та картографічними матеріалами. В розпорядженні експедиції перебували такі дорогі інструменти, як астролябія, нівелір, фотографічний апарат [Городцов, 1926, с. 11]. Останніх В.М.Щербаківський мав кілька, що дозволяло йому виконувати й стереоскопічні знімки [Кононенко, Супруненко, 1995, с. 172].

Вдале розташування розкопу дозволило відразу ж, у 1914 р., виявити, а в наступному році й розкрити кілька палеолітичних об'єктів у вигляді окремих скупчень кісток та інших матеріалів: один житлового призначення (купа I, за позначеннями дослідника) та чотири господарського (купи II–V). Усі вони були ретельно розчищені й зафіксовані на планах, причому значна увага приділялася просторовому розташуванню кісток. З метою подальшого перевезення й експонування скупчень у музеї монолітами найбільші кістки, залишені на своїх місцях, були законсервовані й засипані землею [Щербаківський, 1919б, с. 66–67].

Ще два скупчення кісток, виявлені на краю розкопу 1915 р., В.М.Щербаківський не розбирав, зафіксувавши лише присутність в одному скупченні 5 хребців мамута, оскільки планував остаточно дослідити ці об'єкти в наступному сезоні [Кононенко, Супруненко, 1995, с. 172].

Крім збереження виявлених скупчень у вигляді монолітів (це була пропозиція В.О.Городцова), розглядався й варіант спорудження над ними, безпосередньо на місці, своєрідного павільйону [Городцов, 1926, с. 34; Кононенко, Супруненко, 1995, с. 172]. А поки відшукувалися необхідні кошти, Щербаківський, добре розуміючи важливість ретельного вивчення скупчень із метою з'ясування їхнього призначення, щоб «по можливості не рушити цієї конфігурації», подбав про їхнє захоронення. При цьому дослідник виходив і з відсутності в музеї належних умов для зберігання остеологічних матеріалів: «вони од суші у нас у музею скоріше

пропадуть, ніж у землі». Консервація розчищених скупчень кісток, досліджених упродовж польового сезону 1915 р., полягала у їхній засипці шаром ґрунту товщиною 0,75 м, перекритті дерев'яним дубовим склепом, поверх якого було насипано ще 1,5 м землі [Кононенко, Супруненко, 1995, с. 172, 173].

Здійснюючи розкопки з урахуванням досвіду своїх попередників, В.М.Щербаківський застосував деякі методичні прийоми, котрі пізніше, з середини 1930-х рр., утворили основу методики дослідження палеолітичних пам'яток школи П.П.Єфименка [Черныш, 1985, с. 55; Борисковский, 1989, с. 256], а саме – одночасне розкриття широкої площі та залишення виявлених предметів на своїх місцях до остаточного розбирання культурного шару [Гавриленко, 2002а, с. 32–33].

В.О.Городцов [1926, с. 10–11] недвозначно вказує: з метою з'ясування планування та відношення один до одного різних предметів, покинутих на місці стоянки, і наочного вирішення, «чому і яким чином відбулося саме це, а не інше групування», культурні нашарування розчищалися одноразово по всій площі розкопу так, щоб, по можливості, до кінця робіт крупні кістки та камені залишалися на своїх місцях, звільнені від ґрунту зверху та з боків.

На момент прибуття Городцова експедиція встигла закласти траншеї А, В, С, D, у його присутності – ще дві (Е, F) [Городцов, 1926, с. 10]. Як з'ясував пізніше І.Ф.Левицький [1947, с. 204], глибина траншей В.М.Щербаківського та його попередників була неоднаковою – від 2,3 до 4 м. Траншеї А, В, С натрапили на давній виярок, що обмежувала площу стоянки із заходу. Траншеї D і F, за висновком обох дослідників, пролягли через периферійні ділянки зайнятого стоянкою підвищення (західну та східну відповідно) і теж культурних решток не дали. Тільки траншея Е виявилася перспективною й була розгорнута у розкоп довжиною 10, шириною 6, глибиною понад 2,8 м [Городцов, 1926, с. 14–15, 17, 20], розбитий на 2-метрові квадрати [Щербаківський, 1919б, с. 65].

В.О.Городцов зосередив свою увагу на з'ясуванні геологічних умов залгання решток давньої стоянки і перевірці спостережень та висновків Ф.І.Камінського й К.М.Феофілактова згідно з останніми досягненнями науки. Для цього були складені плани місця розкопок і найближчих околиць, оглянуті й описані всі найбільш важливі природні розрізи берегових обривів, побудовано геологічний профіль берега р. Удаю через площу розкопок. Здійснені дослідження мали сприяти визначенню місця пам'ятки у хронологічних та культурних класифікаціях. Результати цих спостережень були видані російським археологом [Городцов, 1926, с. 10–19], а їхня ретельність отримала схвальну оцінку фахових геологів-четвертинників [Громов, 1948, с. 90].

Варто мати на увазі, що плани розкопок, як власних, так і попередніх дослідників, укладені В.М.Щербаківським [1919б, рис. 3] та В.О.Городцовим [1926, табл. I, рис. 2], відрізняються в багатьох деталях. На

цій обставині наголошували І.Ф.Левицький [1947, с. 197] і В.Я.Сергін [1981б, с. 43].

Охоплена розкопом В.М.Щербаківського площа з півночі примкнула до розкопу Гельвіга, який, у свою чергу, межував із ямами, розкритими перед тим Ф.І.Камінським і К.М.Скаржинською, та господарськими ямами поміщиків Кир'якових [Щербаківський, 1919б, с. 65; Городцов, 1926, с. 20].

Намагаючись отримати інформацію про результати робіт Р.І.Гельвіга, Щербаківський у приватній розмові дізнався, що тим були викопані до 40 черепів мамутів та багато інших кісток (при відсутності хребців та ребер), знайдене кістяне шило, передане ним геологу М.І.Криштафовичу [Щербаківський, 1919б, с. 62; Кононенко, Супруненко, 1995, с. 172], котрий ще раніше, у 1902 р., відвідував пам'ятку з геологічною дослідницькою метою [Криштафович, 1902]. За свідченнями місцевих селян, при розкритті Гельвігом решток великого вогнища траплялися й вироби з кременю. Однак палеонтологічні матеріали не були передані на зберігання до музеїв, крім хіба що кількох бивнів мамута. Фауністичні рештки виявилися зваленими на горіщі покинутого санаторію, що його починав облаштовувати Гельвіг. В.О.Городцов нарахував там 6 так чи інакше ушкоджених черепів молодих мамутів та кілька рогів північного оленя. Долю знахідок крем'яних виробів простежити не вдалося [Щербаківський, 1919б, с. 62; Городцов, 1923, с. 286; 1926, с. 9], існує думка, що київський археолог-аматор узагалі не збирав їх [Сергін, 1989, с. 11]. Зрештою, вже публікуючи результати власних досліджень, Щербаківський пропонував Р.І.Гельвігу, якщо той документував розкопки, зробити спільний зведений план [Щербаківський, 1919б, с. 65].

Частково розкривши площу розкопу Гельвіга, В.М.Щербаківський переконався, що не всі кістки зі скупчення були виїняті на поверхню, значна частина залишилася на місці, засипана на глибину приблизно 0,75 м землею. І за десятиліття ці кістки, а серед них траплялися й бивні мамутів, збереглися дуже добре [Кононенко, Супруненко, 1995, с. 173]. Згодом І.Ф.Левицький, досліджуючи ділянку на захід від південної частини основного розкопу Щербаківського, виявив очеретяне перекриття, влаштоване Р.І.Гельвігом (?) над розкритим ним і повністю нерозібраним прошарком із рештками вогнища, кістками тварин та виробами з кременю горизонту I [Левицький, 1947, с. 227–228].

В.М.Щербаківський убачав подібність виявленого Гельвігом скупчення культурних решток із дослідженим ним самим найбільшим скупченням № I, розташованим метрів на 10 північніше [Кононенко, Супруненко, 1995, с. 172]. Натомість І.Ф.Левицький доводив, що зустрінуті тоді черепи мамутів походили з трьох ям: № 1 (купа IV Щербаківського) та №№ 2 і 3 горизонту I, за його (Левицького) системою позначок [Левицький, 1947, с. 228]. Точка ж зору сучасних дослідників є ближчою до поглядів В.М.Щербаківського. Так, В.Я.Сергін дійшов думки, що розкоп

Р.І.Гельвіга охопив цілий житлово-господарський комплекс, подібний до виявленого Щербаківським, і припускав, що ще один такий комплекс був розкопаний на пам'ятці вперше Ф.І.Камінським, а взагалі цими трьома комплексами їхня загальна кількість у межах поселення не вичерпується [Сергин, 1988б, с. 6; Сергин, 1989, с. 11].

Вдало розпочаті дослідження Гінців, кульмінаційним моментом яких став 1915 р., недовзі довелося згорнути у зв'язку з участю Російської імперії у світовій війні. У 1916 р., про який збереглося найменше відомостей, схоже, вивчалися суміжні з основним розкопом ділянки з розкриттям досить невеликої площі і розчисткою двох господарських ям (купи VI та VII). Загалом учений вважав, що здійснені ним дослідження поставили більше запитань, ніж дали відповідей. А тому потрібно продовжити розкопки, проводячи їх ще ретельніше, із застосуванням останніх методологічних напрацювань та технічних досягнень, що вимагало значних асигнувань [Щербаківський, 1919б, с. 75–76], яких уже не знаходилося.

Щоправда, у 1919 р. В.М.Щербаківський знову повертається в Гінці, але за браком коштів йому вдалося здійснити тільки інструментальну топографічну зйомку пам'ятки і навколишньої місцевості – «для вияснення верстоописних (стратиграфічних) питань» [Хроніка..., с. 97]. Тоді було промільовано 1206 м із виконанням замірів через кожні 10 м [Щербаківський, 1919б, с. 65].

У цей час В.М.Щербаківський активно займався розбудовою пам'яткоохоронної справи на Полтавщині [Нестуля, 1992]. Турбувався він і станом Гінцівського палеолітичного поселення, наголошуючи на необхідності охорони пам'ятки від самовільних розкопок і намагаючись привернути увагу до цих завдань наукових інституцій та відповідних адміністративних органів [Щербаківський, 1919б, с. 76].

На жаль, результати досліджень В.М.Щербаківського опубліковані неповно й досить поверхово. Відомості про розкопки 1914–1915 рр. були зачитані ним у вигляді реферату 23 січня 1919 р. на засіданні Українського наукового товариства досліджування й охорони пам'яток старовини та мистецтва на Полтавщині [Засідання..., с. XIII–XIV] і за рішенням його членів оприлюднені у першому випуску журналу Товариства [Щербаківський, 1919б]. Ця невеличка стаття мала характер попереднього повідомлення. Щербаківський розглядав також можливість видання друком інформації про дослідження Гінців у котромусь із київських видань, однак цей задум залишився нереалізованим [Франко, 1992, с. 56], як і намір опублікувати результати робіт, здійснених у 1916 та 1919 рр. [Щербаківський, 1919б, с. 75].

Разом із тим, В.М.Щербаківський намагався всіляко пропагувати гінцівські матеріали, зокрема, він подбав про їхнє відображення в експозиції Полтавського музею. У виданому вченим провіднику по археологічному відділу в популярній формі висвітлювалося значення отриманої колекції для

відтворення життя та побуту населення пізньопалеолітичної доби [Щербаківський, 1919а, с. 1–3]. Про результати своїх досліджень Щербаківський розповідав і під час різноманітних публічних лекцій, зокрема на курсах українознавства в м. Хоролі у 1917 р. [Бирюков, 1995, с. 21].

Однак висвітлити у фаховій літературі глибше й детальніше підсумки вивчення Гінців В.М.Щербаківському не вдалося. Причиною того стали зовнішні чинники – «обставини політичного життя», як писав М.Я.Рудинський [1928, с. 33], а не брак, скажімо, досвіду чи спеціальних знань. Події Першої світової війни, буремні роки національно-визвольних змагань, нарешті, встановлення більшовицької диктатури – ось те політичне тло, яке не могло не позначитися на діяльності вченого. Остаточно зневірившись, у березні 1922 р. він емігрував з радянської України до Праги [Франко, 1992, с. 57].

Умови, в яких досліднику доводилося працювати напередодні цього вирішального кроку, яскраво характеризує його лист від 30.12.1921 р. до брата Данила: «Погано, бо у музеї мороз і ледве можна писати. Не палять і не буде опалюватися... Хочеться видавати, але сил немає... Звичайно, і у нас, як і у Києві, усе тяжче жити, і минулу зиму я ледь пережив... як буде з продуктами – не знаю. Песимізм мій росте» [цитуються за: Ульяновський, 1995, с. 62].

Однак вважати, що за таких складних життєвих обставин В.М.Щербаківський припинив активну наукову діяльність, було б невинуватою помилкою. Щоб переконатися у його відданості справі, варто згадати хоча б обставини обстеження ним плейстоценового місцезнаходження поблизу с. Сергіївки на р. Пселі влітку 1921 р., коли дослідник, отримавши повідомлення про виявлені фауністичні матеріали, пішки подолав 170 км, а на зворотному шляху до Полтави був ще й пограбований [Scherbakiwskij, 1927, s. 29].

Саме вимушена еміграція не дозволила вченому продовжити розпочаті дослідження й опрацювати належним чином здобуті колекції. А про те, що він зберігав інтерес до палеолітичних студій і на чужині, свідчать дві його публікації німецькою мовою в журналі «Die Eiszeit», органі віденського Інституту досліджень льодовикового періоду. Перша зі статей безпосередньо присвячувалася матеріалам Гінців [Scherbakiwskij, 1926], друга – висвітленню результатів досліджень В.М.Щербаківським місцезнаходжень плейстоценових матеріалів із Полтави (територія цегельного заводу Беллі) та вищезгаданої Сергіївки, а також матеріалів із деяких нещодавно відкритих на Україні палеолітичних пам'яток, невідомих ще західноєвропейським спеціалістам [Scherbakiwskij, 1927; Гавриленко, 2002б]. Звертався в останній праці дослідник і до гінцівської проблематики, полемізуючи з В.О.Городцовим стосовно фауни стоянки.

До речі, російський археолог теж здійснив публікації окремих матеріалів пам'ятки та власних спостережень за ходом розкопок [Городцов, 1923,

с.285–290; 1926]. Ще раніше повідомлення про роботи Щербаківського в Гінцях з'явилися у західно-європейській археологічній періодиці [Breuil, 1924; Burkitt, 1925].

Згодом В.М.Щербаківський звертався до палеолітознавчих досліджень у зв'язку зі своєю викладацькою діяльністю. Прочитаний ним в Українському Вільному Університеті в Празі узагальнюючий курс лекцій був виданий окремою книгою під назвою «Палеоліт» (Прага, 1938 р.). Крім відомостей загального плану, автор подав характеристики розвитку палеолітичної культури в конкретних регіонах. У відповідних місцях (с. 41) учений згадував і про власні відкриття. Зміст книги був почасти повторений, розширений і поданий більш концептуально у виданні «Кам'яна доба в Україні», що побачило світ у Мюнхені в 1947 р. [Ульяновський, 1995, с. 85–86].

Певний час після від'їзду В.М.Щербаківського зберігалися його наукові контакти з вітчизняними колегами (щоправда не пов'язані з палеолітознавством). У 1930 р. в Києві вийшла друком його стаття «Магнітна інклінація і датування кераміки» – остання в радянській Україні [Ульяновський, 1995, с. 66–67]. Після цього, хоча причини еміграції вченого не носили політичного забарвлення (Щербаківський прагнув пройти кваліфіковане медичне обстеження у зв'язку з хворобою серця [Франко, 1992, с. 57; Кононенко, Супруненко, 1994, с. 175]), його ім'я надовго було викреслене з української науки й культури.

Ставши по від'їзді на Батьківщині персоною, ім'я котрої було не бажано, а то й небезпечно згадувати, не встигнувши завершити розпочату велику дослідницьку роботу, В.М.Щербаківський не зміг реалізувати до кінця свій творчий потенціал фахівця-палеолітознавця. Знайомству ж радянських археологів з працями дослідника, що побачили світ за кордоном, перешкоджала важкодоступність деяких видань, особливо – пов'язаних з емігрантськими колами.

І все ж вивчення архівних матеріалів, документації Полтавського краєзнавчого музею, вцілілої частини колекції з розкопок, при уважному аналізі відповідних публікацій та епістолярної спадщини самого В.М.Щербаківського (багато з перелічених джерел тільки починають увходитися до наукового обігу), дозволяє на сучасному рівні описати, прокоментувати, а по можливості й проінтерпретувати результати його досліджень Гінців. Велике значення в цьому мають і спостереження, здійснені під час наступних розкопок пам'ятки.

Так, багато важливої інформації для розуміння сутності та особливостей виявлених Щербаківським об'єктів принесли розкопки В.Я.Сергіна, який займався дослідженнями пам'ятки з 1977 по 1980 і у 1985 р., розпочавши свої роботи з вивчення ділянки, в цілому розкопаної і потім засипаної В.М.Щербаківським, а згодом розкритої на периферійній частині і без розбирання засипаної І.Ф.Левицьким [Сергін, 1988б, с. 5–6]. Крім того, Сергін дослідив ділянки на північ і

захід від розкопу 1915 р., котрі раніше не вивчалися [Сергін, 1989, с. 10].

Умови розташування пам'ятки, стратиграфія культурних нашарувань

Описуючи місце знаходження пам'ятки, В.М.Щербаківський зробив це з неабиякою ретельністю, видно, далася взнаки його вища математична освіта [Курінний, 1994, с. 125; Ульяновський, 1995, с. 21], зокрема вказав географічні координати стоянки з точністю до секунди: 50°9'12" пн. широти, 30°24'50" сх. довготи [Щербаківський, 1919б, с. 63–64].

Уже у 1914 р. дослідник здійснив нівелірувальні проміри місцевості навколо стоянки, побудувавши розріз від вершини яру, через пам'ятку, до літнього рівня води в заплаві р. Удай. Відмітки висоти фіксувалися через кожні 5 м на крутих схилах та через 10 м на рівнинних ділянках і пологих схилах [Щербаківський, 1919б, с. 63; рис. 1].

Геологічний опис стоянки мав зробити професор В.І.Вернадський. В.М.Щербаківський уже після завершення польового сезону 1915 р. листувався з ним, надаючи необхідну інформацію щодо стратиграфії пам'ятки. Зокрема, повідомляв про різницю в глибині залягання різних кісток під поверхнею ґрунту: товщина самого кісткового шару коливалася від 0,4 до 0,9 м, а потужність ґрунту над підніжжям кісткового шару – від 2,3 до 2,95 м. Крім того, В.М.Щербаківський надсилав план розкопок Гінців 1914–1915 рр. та 4 фотографії з наступними підписами: «Яма под костями мамонта. Сдвиг осадочных слоев», «Выемка образца из Сорочьей балки», «Глубокая яма в западной стороне раскопа», «Яма под костями мамонта со сдвигом» [Кононенко, Супруненко, 1995, с. 173; Супруненко, 1995, с. 181–182]. Зауважимо, що Сорочий яр розташовувався в селі Гінці на відстані приблизно 1 км від стоянки [Щербаківський, 1919б, с. 65].

Спеціально для з'ясування стратиграфічної ситуації у 1915 р. на пам'ятці була закладена чимала кількість траншей, прокопаних у різних напрямках і на різну глибину. Одна з них досягла позначки 7 м від сучасної поверхні, а наступні 5,5 м перевірялися способом буріння [Щербаківський, 1919б, с. 64–65]. Сітку своїх траншей В.М.Щербаківський побудував, дотримуючись рельєфу, радіально від місця розкопок 1914 р. – вздовж і впоперек тераси [Левицький, 1947, с. 204].

Таким чином, закид І.Ф.Левицького [1947, с. 204], буцімто Щербаківський та його попередники менш за все цікавилися геологічною стратиграфією й ще менше – топографією та характером самих давніх поселень, орієнтуючись на відшукування кісток і крем'яних виробів, стосовно першого є абсолютно необґрунтованим.

У всіх траншеях, закладених до від'їзду В.О.Городцова, а їх було 6 (А, В, С, D, E, F), спостерігалась однакова стратиграфічна картина: зверху залягав шар чорнозему, нижче – жовтуватий лесоподібний із мергельними зростками суглинок із

більш чи менш чітко вираженою шаруватою структурою, іноді – з тонкими прошарками чистого кварцового піску. В траншеї D лесова маса була пройдена на глибину 5 м, але підніжжя даного шару досягти не вдалося [Городцов, 1926, с. 14–16].

Траншеї А, В, С засвідчили існування в давнину виярка, що обмежував площу стоянки із заходу і на момент розкопок простежувався у вигляді западини. Траншеї А та С перетнули її вздовж (траншея С пройшла фактично по дну цього виярка протягом близько 35,5 м), а траншея В – уперек. Зі сходу ж, навпаки, яр, котрий нині відділяє зайняте стоянкою підвищення від сусіднього, у давнину ще не існував. На це вказувала, за переконанням В.О.Городцова [1926, с. 14, 17], стратиграфія траншеї F.

Стратиграфія пам'ятки безпосередньо на місці стоянки, за розрізом основного розкопу (траншеї E), описувалася українським та російським археологами з деякими розбіжностями. Необхідно пояснити, що на момент написання статті 1919 р. В.М.Щербаківський не отримав висновків геологів О.П.Павлова і Г.Ф.Мірчинка (вони були опубліковані в узагальнюючих працях цих учених уже у 1930-х рр., коментарі до них див.: Громов, 1948, с. 91–94). В.І.Вернадський підготував спеціальну статтю «О палеолитической стоянке в Гонцах», яка не була надрукована і, на думку самого її автора, безслідно зникла [Кигим, 1991, с. 13, 15]. Проте зараз з'явилась інформація, що ця геолого-стратиграфічна праця збереглася [Кононенко, Супруненко, 1995, с. 176; Супруненко, 1995, с. 178, 182]. Як наслідок, характеризуючи стратиграфію пам'ятки, В.М.Щербаківський виходив із «власних вимірів та міркувань». Нижче першими подаються визначення й заміри глибин Городцова [1926, с. 15], другими, через знак «/» – В.М.Щербаківського [1919б, с. 64–65]:

1. Чорнозем – 0,7 м / лісовий суглинок – 0,6 м.

2. Лесоподібний делювій із мергельними зростками у вигляді невеликих ізольованих конкрецій – 2,13 м / лес – 2,2 м (підніжжя цього шару потужністю близько 0,7 м / 0,6 м містило у великій кількості вироби з кременю й кістки, а також рештки тварин мамутової фауни, нижче від яких простежувалися такі самі лесові делювіальні відклади / «смуґаста верства удасового намулу» потужністю близько 10 м).

Підніжжя стоянки, являючи собою природний пологий скат нижньої частини берега, мало помітний нахил у напрямі річкової долини, понижуючись через кожні 10 м на 9 см. Такий укіс зумовило відповідне похиле залягання ще глибшого мергельного шару [Щербаківський, 1919б, с. 64–65; Городцов, 1926, с. 21].

Обидва дослідники вважали пам'ятку одношаровою, з чим рішуче не погодився І.Ф.Левицький. Останній доводив, що тераса ур. Провалля заселялася періодично кілька разів, і виділяв 5 відповідних горизонтів, що фіксувалися на різній глибині, від 2,19 до 4 м і більше від поверхні сучасного ґрунту. Рештки стоянок трьох верхніх горизонтів (і, k, l) залягали *in situ* в делювіальному суглинку, а нижні

горизонти перебували у вторинному заляганні. Горизонт m було виділено у верхній частині вохристого лесоподібного суглинку над шаром мореного намулу, нечисленні ж рештки, виявлені в горизонті n, були замулені в намівах мореного суглинку по всій терасі. Досліджені В.М.Щербаківським об'єкти пов'язувалися з горизонтом l [Левицький, 1947, с. 205, 216; рис. 9].

Заперечив І.Ф.Левицький також висновки Щербаківського й Городцова про відсутність культурних нашарувань у більшості з траншей, стверджуючи, що цими траншеями існуючі горизонти або були прорізані й не розпізнані, що призвело до втрати відповідних ділянок культурного шару, або до даних горизонтів не дійшли зовсім [Левицький, 1947, с. 204–205, 215]. Усього він поставив у вину В.М.Щербаківському знищення траншеями 39,2 м² горизонту l [там само, с. 219].

Ділянки між скупченнями матеріалу в розкопі 1915 р. були майже позбавленими знахідок, а якщо ті й траплялися, то складалися з невеликих уламків кісток, поодиноких крем'яних скалок або знарядь [Городцов, 1926, с. 24]. Так, простір між скупченнями №№ I, II, IV, V загальною площею близько 6 м² практично не містив виробів із кременю чи кістки. Разом з тим, на верхнім рівні залягання кісток у скупченнях дана ділянка виявилася вкритою тонким, 2 см завтовшки, шаром дуже дрібного, перетертого і перемішаного з глиною кісткового перепалу у вигляді аморфної плями з нечіткими межами. Оскільки остання підстелялася стерильним жовтим лесом, В.М.Щербаківський [1919б, с. 67] пов'язав утворення цього прошарку (вже після припинення існування поселення) зі змивами з верхівок скупчень, які ще не встигли перекритися пізнішими відкладами на відміну від поглиненими ними підніж скупчень. Однак І.Ф.Левицький дійшов іншої думки, зіставивши цей «намул» з горизонтом k, котрий залягав вище від горизонту l із залишками стаціонарного «кістяного» житла [Левицький, 1947, с. 205, 224, 230], тоді як В.Я.Сергін, навпаки, підтримав припущення автора розкопок 1914–1916 рр. [Сергін, 1981б, с. 49].

Виходячи з геологічних умов залягання, складу фауни (відсутність волохатого носорога), особливостей крем'яної індустрії (зокрема, наявності мініатюрних підокруглих скребачок та граветтоїдних платівок), характеру виробів з кістки, В.М.Щербаківський і В.О.Городцов зійшлися на датуванні пам'ятки кінцем мадленської доби, визнаючи її молодшою за Мізинську й Кирилівську стоянки, з чим погоджувався Ф.К.Вовк [Щербаківський, 1919б, с. 63, 73–75; Городцов, 1923, с. 290; 1926, с. 10, 33–34]. І саме таке датування Гінців, конкретизоване в світлі наступних досліджень палеоліту Східної Європи, нині є загальноприйнятим.

Що ж до стратиграфії пам'ятки, то традиційно вже в сучасній літературі вона в узагальненому вигляді характеризується наступним чином. Палеолітичні культурні рештки залягають на глибині 2,2–4 м від поверхні у нижній частині делювіальних лесоподібних суглинків, над алювіальними шаруватими лесоподібними супісками другої надзаплавної тераси.

Значний розкид палеолітичних решток по вертикалі дослідники пояснюють як кількарізною заселення стоянки, так і розвинутими явищами гляціодислокацій, зумовленими давнім мерзлотним режимом [Громов, 1948, с. 89–94; Ефименко, Береговая, 1941, с. 272; Борисковский, 1953, с. 305, 308, 326; Борисковский, Праслов, 1964, с. 34]. В останньому випадку мова має йти й про дію осідання, притаманного ділянкам швидкого накопичення рихлих делювіальних матеріалів [Сергин, 1978в; 1979].

Житлові та господарські споруди

Дослідженнями В.М.Щербаківського були виявлені і частково досліджені рештки кількох об'єктів, різного, як з'ясувалося пізніше, призначення, що мали вигляд відмінних за розмірами скупчень, основу яких утворювали бивні й інші кістки мамута. Щербаківський називав ці об'єктами купами, його російський колега – групами.

Скупчення містили чисельні, однак анатомічно розрізнені фауністичні рештки, що супроводжувалися знахідками окремих вуглинок (деревних, за Городцовим), дуже обвугленими осколками кісток тварин, інколи темними прошарками ґрунту, зазвичай наповненими виробами з кременю і кістки. Потужність скупчень сягала 0,65 м. Крем'яні знаряддя та скалки, як і решта дрібних знахідок, траплялися по всій їхній товщі, концентруючись, проте, в нижніх частинах [Городцов, 1926, с. 20].

Дореволюційні дослідники, прийнявши скупчення за звалища сміття, не зрозуміли причини відмінності у глибині залягання об'єктів, наприклад, підніжжя скупчення № II було приблизно на 0,5 м нижчим від скупчення IV. В.О.Городцов [1926, с. 21] пояснив це тим, що поверхня стоянки не була рівною, а перемежалася улоговинками й западинами. І.Ф.Левицький же доводив, що частина з ям унаслідок тривалого використання була закладена кістками, бивнями, побутовим сміттям доверху, а в інших, експлуатованих недовго, такі матеріали залягали безпосередньо на дні; ями мали однакову глибину, хоч і розташовувалися на різних висотах пагорбка [Левицький, 1947, с. 231].

Методичним прорахунком під час розкопок 1914–1916 рр. було наступне: замість того, щоб вибрати матеріал із розчищених зверху скупчень, вивчаючи їхні конструкції, характер і розміщення різних елементів із заповнення, об'єкти обкопували з боків [Левицький, 1947, с. 224–225; Борисковский, 1953, с. 310]. Однак залишення В.М.Щербаківським на місці великих кісток, котрі утворювали елементи конструкції житла й заповнення господарських ям, згодом дало змогу І.Ф.Левицькому уточнити контури ям та житла, рештки якого (і кількох ям) остаточно дослідив В.Я.Сергін [Сергин, 1978а; 1981б].

Нижче подається опис скупчень згідно з нумерацією В.М.Щербаківського, з якою лише частково збігається нумерація Городцова. Російським дослідником були описані 4 «групи скупчень». У групу № I він виділив східний сектор скупчення I. Скупчення №№ II, III були

однаково позначені обома авторами. А під групою № IV В.О.Городцов розглядав західний сектор скупчення I та, вірогідно, купу IV Щербаківського. До того ж на зведеному плані Городцова [1926, табл. III] відстань між різними об'єктами виглядає зменшеною, не збігається з планом Щербаківського [1919б, рис. 4] й конфігурація скупчень та їхнє взаємне розташування. Складається враження, що В.О.Городцов, який описував і замальовував скупчення ще не до кінця розчищеними, при виконанні зведеного плану користувався кількома окремими досить точними схемами, але не мав достовірної інформації щодо загальної планіграфічної ситуації. Можливо, дещо ним просто забулось, адже його публікація вийшла друком через десять років після проведення розкопок.

Скупчення I (стаціонарне житло)

Об'єкт був виявлений у 1914 р. і продовжував вивчатися у наступному році. Центральна частина скупчення, що вирізнялося найбільшими розмірами (загальна площа близько 25 м²), була розібрана, а матеріали з неї забрано до Полтавського музею. Зокрема, туди потрапили 6 уламків різних черепів мамутів, до 10 бивнів, кілька лопаток, «кільканадцять ріняків» (валунів), крем'яні та кістяні вироби й деякі інші матеріали [Щербаківський, 1919б, с. 68, 70].

Дослідники звернули увагу, що в розташуванні матеріалів, із яких складалося скупчення, існував певний порядок [Щербаківський, 1919б, с. 65–66; Городцов, 1926, с. 24]. По периферії розміщувалися важкі й великі кістки мамутів: черепи (з вилученими бивнями та іншими ушкодженнями), масивні нижні щелепи, лопатки. В середині концентрувалися дрібніші речі: ребра, роги північного оленя, кістки менших за розмірами звірів, розпорошений кістковий перепал. Зверху цей матеріал перекривався кістками середньої величини, а також бивнями й окремими лопатками [Щербаківський, 1919а, с. 3; 1919б, с. 68]. Дрібні предмети – уламки мамутових кісток та кісток невеликих тварин, крем'яні знаряддя і скалки – зустрічалися по всій площі скупчення, концентруючись, однак, у його центральній частині, дещо зміщено до південного краю (ділянка АВ, за Городцовим), де седимент мав помітно темніше забарвлення і містив включення дрібних вуглинок [Городцов, 1926, с. 21; табл. III]. Однак жодних слідів деревного вугілля у скупченні не знайдено [Щербаківський, 1919б, с. 68].

Черепи мамутів розташовувалися з трьох боків скупчення: західного, північного і східного. Частина з них лежала на лобних ділянках, інші були встановлені лобами догори, інколи майже вертикально. Однак бивневими трубками майже всі черепи виявилися оберненими донизу й назовні [Щербаківський, 1919б, с. 69; Городцов, 1926, с. 22]. Як з'ясував В.Я.Сергін, більшість із них були вкопані носовими частинами в долівку [Сергин, 1988б, с. 6]. Цікаво, що в бивневих трубках деяких черепів знаходилися дрібні побутові предмети: вироби з кременю, кістяні шила й голка, тощо [Щербаківський, 1919б, с. 69]. Очевидно, що

користуватися ними можливо було в безсніжний період року.

У публікації В.М.Щербаківський [1919б, с. 69] повідомляв, що черепів мамутів налічувалося 27, у листі ж до Ф.К.Вовка називав інше число – 28 [Кононенко, Супруненко, 1995, с. 172]. Оскільки В.Я.Сергін при розчистці об'єкта зафіксував присутність 22 черепів [Сергін, 1981б, с. 43; 1988б, с. 6], а 6 черепів були вивезені до Полтави [Щербаківський, 1919б, с. 70], загальну кількість черепів з огорожі житла слід визначити у 28 одиниць.

Внутрішній простір скупчення був заповнений бивнями та меншою мірою лопатками і тазовими кістками мамута [Сергін, 1989, с. 11]. Точну кількість бивнів установити не вдалося через їхню значну фрагментованість. За орієнтовну можна прийняти цифру 30 [Щербаківський, 1919б, с. 69]. Залягали бивні приблизно над серединою скупчення, лише трохи видаючись кінцями назовні. Вершини їхніх дугоподібних вигинів були обернені догори, чого не спостерігалось в інших скупченнях, а такого положення можливо було досягнути, як гадав В.О.Городцов [1926, с. 21–22; табл. IV], лише при навмисному вкладанні бивнів на опуклу основу. Схоже, при руйнуванні будівлі бивні, зорієнтовані гострими кінцями вгору, тільки опустилися до підлоги, навіть не розвернувшись у стійкіше положення [Сергін, 1990, с. 50].

Переважає більшість із 30 виявлених лопаток входила до зовнішнього оточення і розташовувалася сторчма, притискаючись під кутом приблизно 40 до інших кісток. Ті ж лопатки, що знаходилися по середині скупчення, залягали горизонтально, перекриваючи дрібніші кістки [Щербаківський, 1919б, с. 69; Городцов, 1926, с. 24].

Закономірностей у розміщенні тазових кісток, представлених трьома половинками та однією цілою, не помічено. Нижніх щелеп («скивиці» у Щербаківського) мамутів знайдено 6 [Щербаківський, 1919б, с. 69].

Лопатки й тазові кістки, що займали внутрішній простір скупчення, найвірогідніше, звалилися зі стін та покрівлі житла [Сергін, 1989, с. 11]. Показова наявність у багатьох лопатках, двох тазових і стегновій кістці пробитих отворів діаметром від 2–2,5 до 8 см. Деякі з лопаток мали по дві такі дірки. Як припустив В.Я.Сергін, дані кістки, підвішені мотузкою чи ремнем на переваження через кровлю, використовувалися для притискання покриття зі шкур до дерев'яного каркаса житла. Вказаний технічний прийом зближує Гінці з північною групою поселень середньодніпровського типу [Сергін, 1978а; 1978б, с. 134; 1978в; 1981б, с. 44–46; 1988б, с. 6].

Розколюванням для видобування кісткового мозку пояснив В.М.Щербаківський малу кількість трубчастих кісток мамутів: 4 шт. (стільки ж їх зустрів і В.Я.Сергін [1981б, с. 43]), з них три виявилися ушкодженими [Щербаківський, 1919б, с. 70; Городцов, 1926, с. 21]. Однак виймання мозку не потребувало цілковитого розтрощення кісток, яке мав на увазі вчений.

Дві трубчасті кістки, обернені гострими навскіс відбитими кінцями донизу, стояли майже у вертикальному положенні в південній частині скупчення [Городцов, 1926, с. 21–22; табл. III–IV]. Схоже, саме вони входили до складу описаного В.Я.Сергіним конструктивного вузла, що оформляв вхід до житла (за своєю складністю він не знайшов поки що аналогів у палеолітичному будівництві). Загалом правий бік входу оформлювали 2 черепи без бивнів, 3 стегнові кістки, бивень та кілька дрібніших кісток. Усі вони, крім черепа менших розмірів, були частково вкопані або присипані землею. Три кістки мали штучно зроблені отвори. У більшому черепі, оберненому лобом до входу, була розкрита тильна частина лівої бивневої альвеоли. У вкопаної дистальним кінцем крупної стегнової кістки відбитий проксимальний кінець, що стирчав над поверхнею, відкривав вільну порожнину. В оберненому вгору епіфізі іншої стегнової кістки була вирізана губчаста тканина і сформована таким чином заглибина. Діаметр отворів-гнізд указує на поперечник жердин (від 5 до 7–8 см), котрі, з великою вірогідністю, вставлялися своїми нижніми кінцями в кістки й обрамляли праву частину вхідного отвору [Сергін, 1978а; 1978б, с. 134; 1981б, с. 48–49; 1988б, с. 6]. До початку ж власних досліджень Гінців В.Я.Сергін [1971, с. 307] припускав, що житло могло мати вхідну арку з бивнів мамута.

Ребер мамутів у скупченні трапилося досить мало – не більше від 20. Усі вони були зламані або перерізані та зберігали сліди шкрябання чи різання крем'яними знаряддями. Нечисленними були й хребці – менше 10, у т. ч. один хвостовий [Щербаківський, 1919б, с. 70].

В.О.Городцов [1926, с. 23–24] повідомляв про переважання у скупченні кісток молодих мамутів, хоча траплялися й рештки старих особин. Із заповнення, крім великих кісток мамута – конструктивних елементів споруди, походили дрібніші фауністичні матеріали, пов'язані з харчуванням мешканців житла та з виготовленням ними різноманітних речей із бивнів, кісток і рогів тварин.

За визначеннями В.М.Щербаківського [1919б, с. 70], це були кілька шматків рогу північного оленя, декілька зубів ведмеда, зуби вовка, певна кількість хребців та інших кісток зайця, рештки ще якихось гризунів, мушлі річкових молюсків *Unio* та *Anodonta*. В.О.Городцов [1923, с. 287; 1926, с. 24] згадував розбиті черепи й щелепи різних жуйних тварин, окремо виділяючи трубчасту кістку бика та ріг лося, що викликало заперечення В.М.Щербаківського [Sierbakiwskyj, 1927, s. 28–29]. Ф.К.Вовку полтавський археолог писав, що кісток коней чи бичахих скупчення не містило [Кононенко, Супруненко, 1995, с. 172].

Реєстр виробів із кістки включав виготовлені із заячих гомілкових кісток шила (3 цілих, 18 поламаних), оздоблене кільцевими нарізками шило (в дійсності наконечник дротика) з мамутового бивня, «фібулу» з тієї ж сировини, голку, матеріалом для якої виступила, на думку автора розкопок, гомілкова кістка оленя, молотоподібний інструмент з рогу північного оленя,

фрагмент нижньої щелепи ведмедя зі штучно розширеним природним отвором та одним іклом (за припущенням Щербаківського, це була підвіска чи амулет) і багато різних невизначених уламків виробів, вирізаних із бивнів мамута [Щербаківський, 1919б, с. 70, 75; рис. 5; 6].

Колекція крем'яних виробів складалася з 46 скребачок, 27 «різаків», 2 проколов, 3 нуклеусів та кількох сотень скалок [Щербаківський, 1919б, с. 70].

Після розкопок В.Я.Сергіна перелік знахідок із заповнення житла поповнився виробами з кістки (руків'я тесла з рогу північного оленя, шила з кісток дрібних тварин, вістря й інші предмети), тригранними гематитовими стрижнями, бурштином, аналогічними знайденим у Добранічівці виробами з гірського кристалю чи подібної до нього породи. Останній використовувався для виготовлення таких самих знарядь, що й кремінь. Гематитові стрижні мали залощений робочий кінець, що може вказувати на їхнє використання для нанесення червоної фарби на порівняно м'яку поверхню. У складі фауністичних матеріалів зафіксована присутність кісток мамута, оленя, ведмедя, крупного птаха, зайця та, вірогідно, пєсця [Сергін, 1978б, с. 133–134; 1978в].

Трактування і самого В.М.Щербаківського, і його російського колеги розглядуваного об'єкта як звалища сміття пояснюється загальним рівнем тогочасної науки, передусім інтерпретаційними можливостями побутуючої тоді в археології кам'яної доби наукової парадигми [Гавриленко, 2002а]. Згодом І.Ф.Левицький, спираючись на інформацію обох учених й виходячи з власних спостережень, визначив «купу» І як «руїну житла типу напівземлянки», призначеної для зимового сезону й конструктивно цілковито відмінної від решти розкритих у 1914–1916 рр. об'єктів – господарських ям. Дослідник вважав, що черепи і лопатки, щільно розставлені навколо споруди, покоїлися на земляній підсишці, призначенням якої був захист від «напливів води», утеплення і зміцнення будівлі. Наземна частина житла мала форму сферичної конструкції, зміцненої розставленими по колу бивнями. Покрівля споруди, крім того, складалася з хмизу і дерну (?) [Левицький, 1947, с. 231, 235].

З висновком про заглибленість житла порівняно з оточуючою поверхнею на 0,4 м погодилися інші дослідники [Борисковский, 1953, с. 309–310; Борисковский, Праслов, 1964, с. 35], а П.П.Єфименко [1953, с. 553] вважав його землянкою. Однак В.Я.Сергін з'ясував, і не останню роль у цьому відіграло повідомлення В.М.Щербаківського про співвідношення глибин залягання дрібних культурних матеріалів та великих кісток (перші знаходилися на рівні спідньої частини кісткового скупчення, але не нижче), що рівень долівки житла та рівень давньої поверхні практично збігалися [Сергін, 1981б, с. 49–50].

Розчистивши рештки житла, В.Я.Сергін зафіксував наступне. По лінії північ–південь вони охоплювали простір у 5,5 м завдовжки, із заходу на схід – 5,7 м.

Потужність скупчення сягала 0,6–0,7 м. Відповідно до падіння місцевості верхні частини кісток південного та південно-східного країв знаходилися приблизно на 0,5 м вище від північно-західного. З північно-східного боку та в центрі, куди заходила траншея 1914 р., культурний шар був відсутній. Збереглися кісткова огорожа житла та невеликі ділянки завалу стін. Але і тут у всіх доступних місцях – поміж крупних кісток і з-під них – дрібні предмети виявилися вилученими. Тільки під плоскими кістками мамута ці матеріали, що відкладалися в основному на долівці, залягали в своєму первісному положенні [Сергін, 1978а; 1978в; 1981б, с. 43; 1988б, с. 6].

Долівку житла вкривав щільний шар із дрібних уламків великих кісток, кісточок дрібних тварин, окремих виробів із кременю та вкраплень шматочків червоної і жовтої фарби товщиною до 10 см, забарвлений попелом у сірий колір [Сергін, 1988б, с. 6].

За І.Ф.Левицьким [1947, с. 231–232], корисна площа споруди, виміряна по внутрішніх краях черепів мамутів, сягала у напрямі схід–захід щонайбільше 4,2–4,5 м, а по осі північ–південь – 3,8 м. В.Я.Сергін [1988б, с. 6; 1989, с. 11] оцінив діаметр житлового простору приблизно у 3,5 м.

Ділянку АВ, за позначеннями Городцова, дослідники традиційно розглядають як місце вогнища [Левицький, 1947, с. 232], найвірогідніше – наземного [Сергін, 1989, с. 11]. Розташовувалося воно в центральній частині житла, дещо зміщено до входу, на що вказувала наявність тут перегорілої маси, зафіксованої В.М.Щербаківським [Сергін, 1981б, с. 49].

В.Я.Сергін на цьому місці у підлозі виявив 3 ямки глибиною від 15–20 до 37 см, діаметром від 14 до 40 см, а призначення прилягаючих до краю вогнища заглибин пов'язав із приготуванням їжі («пекарні ямки») та зі збереженням побутових речей [Сергін, 1978а; 1979; 1981б, с. 48–49; 1988б, с. 6].

При спорудженні житла застосовувалось як вкопування черепів мамутів альвеолами бивнів у землю на глибину 20–30 см, так і прикладання їх до остова будівлі або до вже спорудженої огорожі з черепів. Вриті черепи слугували основою призьби, з північно-західного боку укріпленої другим рядом укопаних черепів, а через деякий час тут були вкладені у третій ряд ще 2 черепи. По зовнішньому краю західної частини призьби розташовувалися у похилому положенні лопатки мамутів. Не виключено, що частина кісток південно-західної частини зовнішньої огорожі була встановлена на невисокий насип, імовірно споруджений з ґрунту, вийнятого при копанні розташованої поряд господарської ями. Розширення кісткової огорожі із західного боку пояснюється потребою посилити захист основи споруди від дії опадів, котрі приходили переважно із заходу [Сергін, 1978б, с. 134; 1978в; 1981б, с. 49–50].

Таким чином, остаточними розкопками об'єкта встановлено, що житло було наземним, у плані

округлим або дещо овальним, оберненим виходом на південь [Сергин, 1978в]. Облаштування входу в сторону півдня – риса, притаманна порівняно довготривалим житлам. Робилося це з метою більш повного використання сонячного тепла. Однак у даному випадку ситуація ускладнювалася тим, що вхід був обернений проти схилу плато. Це унеможливлювало огляд долини безпосередньо з житла та змушувало вибудовувати водовідвідні пристосування [Сергин, 1981б, с. 50].

Сезон функціонування житла не може визначатись як виключно зимовий, низка фактів указує на продовження його використання в теплу пору року, якщо не цілорічно [Сергин, 1988а, с. 20].

Скупчення II

Розташовувалося за 3 м південніше житла, мало підокруглу форму з діаметром до 1,5 м [Щербаківський, 1919б, с. 70]. Глибина дна об'єкта сягала нижчих відміток, порівняно з іншими. В.О.Городцов [1926, с. 22] вважав, що тут кістки й сміття скидалися в природну заглибину, утворену, наприклад, на місці вивернутої з корінням деревини. Однак згодом з'ясувалося, що у 1915 р. було розкрито спідню частину штучної ями, в якій тільки й зосереджувалися кістки, а це може вказувати на її нетривале використання. Сама ж яма за ступенем заглибленості не відрізнялася від решти [Левицький, 1947, с. 231].

Із заповнення походило небагато фауністичних матеріалів. У їхньому визначенні дослідники дещо розходилися. В.О.Городцов [1926, с. 22–23] вважав, що вони належали переважно одному дуже молодому мамутові – новонародженому або навіть утробному, на користь чого свідчить розмір кісток. Наприклад, гомілкові мали в довжину тільки 17,5 см. Останні залягали парою, в природному сполученні, з чого слідувало, що відрізана у колінному з'єднанні нога була вміщена до ями разом із м'ясом. З тією самою твариною зіставлялися шматки черепа, що розламався, обидві лопатки (одна абсолютно ціла), кілька трубчастих кісток, фаланги пальців, хребці, ребра та ін. Крім цих матеріалів, скупчення містило рештки дорослішого, однак усе ж молодого мамута, можливо, двох, – зламані бивні, дві трубчасті кістки (цілу й розбиту), крупні хребці з відпаленими, але присутніми апофізами. Кістки інших звірів були представлені уламками черепа оленя, кількома ребрами порівняно невеликої тварини, можливо, того ж таки оленя або якогось бика.

З опису ж В.М.Щербаківського випливає, що порівняно невеликі кістки, головним чином гомілки, належні, як він гадав, старим мамутам «пігмейської породи», перекривали собою незначну купку дрібного перепалу (шматочків дуже обвуглених і розтрісканих кісток), котрий містив кілька крем'яних виробів («різачок» та 13 дрібних скалок), невизначені уламки речей, виготовлених із бивнів мамутів, а також інші рештки тварин: зуби, стегнову й гомілкову, п'яні кістки, фрагменти ребер «малого мамута», 16 хребців і кряж зайця (з використання слова «хребет»), можна припустити, що дані кістки перебували в анатомічному

порядку), 3 уламки нижньої щелепи та 6 хребців північного оленя [Щербаківський, 1919б, с. 70–71]. Додамо до цього переліку й валунчик розміром з кулак, згаданий В.О.Городцовим [1926, с. 23].

Отже, фауністичні матеріали, котрі можна визнати за запаси їжі (нижня частина ноги молодого мамута, хребет зайця), залягали в ямі вперемішку з побутовим сміттям. Однак не виключено, що харчова утилізація відповідних частин тіла даних тварин не передбачала порушення анатомічного зв'язку самих кісток, і вони потрапили до ями теж як покидьки.

Скупчення III

Ця яма, діаметром близько 1,2 м, розташовувалося за 2,5 м на схід від попередньої. Матеріали у ній – дрібні кістки та кістковий лом – залягали без певної системи [Щербаківський, 1919б, с. 71]. Інформація дослідників щодо фауністичних решток [Щербаківський, 1919б, с. 71; Городцов, 1926, с. 23] не збігається в деталях. Більш повним є перелік Щербаківського. Серед мамутових кісток він називав стегнову (Городцов визначав її належність дуже молодій тварині) й плечову кістки, 2 апофізи, кілька фрагментів черепа, шматок бивня (у Городцова: бивні, що порозпадалися на окремі шматки), 2 ребра (можливо, їх Городцов називав виробами з кістки, оскільки одне було перерізане, інше несло три нарізки), 3 хребці, уламок зуба, а В.О.Городцов згадував ще й фалангу мамута. Далі перший автор повідомляв про рештки північних оленів: шийний хребець (атлант), прихвостовий хребець, роздавлений, до того ж неповний череп, 2 шматки верхніх щелеп, уламок нижньої щелепи з двома зубами, «кільканадцять» фрагментів ребер, епіфізи гомілок, фалангу. Завершували список кістки зайця, зокрема від лапки. Російський же археолог вів мову про щелепи кількох зайців та гризуна, розміром із зайця, й особливу увагу приділив знахідці кісток двох заячих лапок, котрі зберігали анатомічний порядок, а отже, й були відрізані з м'язами та, вірогідно, зі шкурою.

Обидва автори констатують присутність у заповненні ями крем'яних знарядь та скалок, В.М.Щербаківський [1919б, с. 72] – ще й валуна, розколотого вдовж на дві частини.

З викладеного робимо висновок, що функцією ями, принаймні останньою, було викидання сміття та іншого непотребу.

Скупчення IV

Від житла яму відділяла відстань близько 5 м у напрямі півдня. Заповнення складалося, головним чином, із великих кісток мамутів: 5 цілих, чималих розмірів бивнів, 3 шматків черепа, лопатки, 4 гомілкових кісток, апофізу, деяких інших кісток, а також 2 невеликих зубів. Крім них, знайдені фрагмент виробу незрозумілого призначення з бивня мамута у вигляді дощечки, круглий валун діаметром близько 10 см, крем'яні нуклеус, 7 скребачок, 6 «різаків», знаряддя, подібне до свердла, невелика кількість скалок [Щербаківський, 1919б, с. 72–73]. Яму вирізняли серед інших більші розміри, однак твердження, що її площа складала приблизно 7 м² [там само, с. 72], є явною

помилкою, некритично повтореною іншими авторами [Борисковський, 1953, с. 310]. Відстань між крайніми кістками скупчення, згідно з планом самого Щербаківського [1919б, рис. 4], дорівнює щонайбільше 2,51,4 м, а це становить 3,5 м².

У 1935 р. об'єкт, позначений І.Ф.Левицьким як яма № 1, був обкопаний із заходу, північного заходу та півдня. Яма, глибиною 0,67 м, мала овальний контур, витягнутий із півночі – північного заходу на південь – південний схід. Довжина її тут становила 1,7 м. Стінки були похилими, східна вирізнялася крутішим нахилом. Західний бік ями був зовсім зрізаний під час обкопування кісток у 1915 р., тож кут нахилу стінки тут лишився нез'ясованим. Розміри ями набагато перевищували об'єм кісток, котрі утворювали її заповнення. Крім кісток, у яму скидалося сміття.

Першими на дно ями потрапили бивень невеликої, карликової на думку Левицького, породи мамута (біля північно-східної стінки) та розбитий череп (у центр). Від останнього добре збереглася передня частина з бивневими трубками (самі бивні були вибиті). Вище залягали інші великі кістки мамута – гомілкova й стегнова, 3 лопатки, кілька шматків другого розбитого черепа і, нарешті, – щільно складені один біля одного цілі й поламані бивні тварин різного віку та розмірів. У розташуванні цих кісток дослідник убачав упорядкованість, доводячи, що яма мала не тільки господарське призначення: «Захоронення черепа в закладеній лопатками спідній частині ями безперечно мало ритуальний характер і зроблене було незабаром після того, як вирили яму. Спершу в ній поховали і заклали кістками череп мамута, а згодом в яму з розташованого поблизу житла почали зсипати сміття та дрібні кісткові покидьки». Виходячи з цих міркувань, учений заперечував тлумачення ям як місць, призначених виключно для зберігання кісток. Також він вважав, що рештки мамута з даної ями та зі скупчення II належали одній особині, а потрапили вони до двох суміжних об'єктів із розташованого поблизу житла [Левицький, 1947, с. 225–227; рис. 12].

Дослідник подав детальний перелік матеріалів із заповнення ями, суттєво доповнений, порівняно з 1915 р. Він уключав: цілі та в уламках бивні, фрагменти зубів, частини розбитих черепів, інші кістки мамутів (привертає увагу інформація про вміщення до ями частини хребта у складі 5 хребців), уламок тазової кістки та кілька шматків ребер північного оленя, фрагмент ребра бізона, розрізнені кістки з усіх частин кістяка бабака, уламки перепалених кісток мамута й інших тварин, 15 крем'яних відщепів, різець, скребачку, дрібну грудочку червоної фарби [Левицький, 1947, с. 227].

Зауважимо, що думка про ритуальне захоронення черепа мамута в ямі не здобула підтримки інших фахівців. Незрозуміла мотивація такого поховання. Бракує й аргументів щодо впорядкованості у розміщенні кісток нижньої частини заповнення ями.

Скупчення V

Розташовувалося на південний захід від житла, займаючи площу близько 1 м². Містило майже виключно великі кістки: біля десяти досить довгих, але тонких бивнів, багато фрагментів бивнів, 2 зуби і лопатку мамутів. Поміж ними трапилися кілька крем'яних платівок [Щербаківський, 1919б, с. 73].

1977 р. ця яма (№ 8, за Левицьким) докопана В.Я.Сергіним. Зафіксовано, що вона мала овальну в плані форму (1,31,85 м при глибині близько 0,6 м). У заповненні знайдені до 10 бивнів, 2 лопатки, нижня щелепа, тазова, черепна та інші кістки мамута, фрагменти рогів і частина кінцівки з копитом північного оленя, кілька кісток інших тварин, зокрема зайця [Сергин, 1978а; 1978в].

Скупчення VI

Яма, споруджена за 1,5 м до південного сходу від краю житла, була розчищена у 1916 р. без зміщення великих предметів, після чого засипана. Вивчалася також у 1935 р. (№ 5, за Левицьким) та 1979 р. [Левицький, 1947, с. 224; Сергин, 1980].

І.Ф.Левицький зазначав, що його попередники залишили нерозібраною тільки частину північно-східного сектора об'єкта, шириною 0,3 м. Яма мала розміри 2,0–1,65 м, глибину 0,9–1 м [Левицький, 1947, с. 230; рис. 13]. Проте ці дані не узгоджуються з інформацією В.Я.Сергіна: діаметр – до 1,7 м (при неправильно округлій формі), глибина – до 0,75 м. Останній дослідник з'ясував, що стінки ями були майже вертикальні, днище понижувалося до центру (так само характеризував вертикальний перетин об'єкта Левицький); заповнення ями щільне, утворене з кісток мамута (17 цілих та крупних передніх частин бивнів, майже цілий череп, великі уламки черепів), решток оленя (уламки щелеп із зубами, черепи та зчленування кісток ніг), кісток коня, зайця, великого птаха. Разом із ними зустрінуті 108 виробів із кременю (знарядь – 13) та кілька шматочків гематиту. Найцікавіша знахідка – епіфіз стегнової кістки мамута з випаленою губчатою масою, вірогідно, жировий світильник. Заповнення розділялося на три яруси. У верхньому й нижньому переважали бивні, в середньому – черепні кістки мамута. Кістки середніх і дрібних тварин зустрічалися в усіх ярусах. В нижньому ярусі між бивнями залягали близько 20 уламків черепних кісток, шматки зубів, плоских і трубчастих кісток мамутів, багато кісток середніх і дрібних тварин, включаючи черепи, нижні щелепи, анатомічні групи кісток кінцівок, тобто утилізовані й непотрібні предмети, вкинуті до ями. Описано також кілька невеликих скупчень вуглисто-попільної маси – вогнищного викиду [Сергин, 1980; 1983, с. 26; рис. 5].

Скупчення VII

Історія дослідження об'єкта, позначеного Левицьким як яма № 4, аналогічна попередньому [Левицький, 1947, с. 224; Сергин, 1980]. Розташовувався він за 2 м до сходу від житла [Сергин,

1980] та на відстані 1,2 м до північного сходу від ями № 5. І.Ф.Левицький [1947, с. 228–230; рис. 13] з'ясував, що в 1916 р. яма була обкопана зі сходу, з півночі та з південного заходу вузькими, 0,4–0,65 м завширшки, траншеями. Її діаметр становив 2,2 м, глибина – 0,8 м. Верхня частина котловану, глибиною 10 см, розширювалась, далі, на 60 см, стінки спускалися вертикально, нарешті, останні 10 см, власне дно ями, мали сферичну форму. Дно встеляв шар обвуглених кісток товщиною до 10 см.

За даними ж В.Я.Сергіна, яма мала неправильну овальну форму, розміри 2,3х1,8 м та глибину близько 0,7 м. Кістки й інші предмети з її заповнення залягали щільно притиснутими один до одного у палевому суглинку, насиченому кістковим вугіллям. Поблизу днища ці матеріали були занурені у викиди вогнищної маси. Попільні скупчення, що справляли враження кухонних викидів і супроводжувалися зосередженням кісток середніх та дрібних тварин, простежені ще в кількох місцях. Кісткове вугілля зустрічалось порівняно рівномірно, не утворюючи суцільних скупчень. Факти, які свідчили б про умисне викладання кісток, відсутні. Рештки середніх і дрібних тварин зустрічалися в різних частинах заповнення, тоді як чисельність крупних кісток донизу меншала. Ділянки нижньої поверхні кількох крупних кісток облягали невеликі лінзи піску. Всього виявлені 3 черепи, 5 крупних кісток кінцівок, лопатка з пробитим отвором та обламаним гребенем, 3 цілих і 3 половини бивнів, половина нижньої щелепи й кілька ребер мамута. У великій кількості представлені кістки оленя: черепи, кістки кінцівок, хребці (останні нерідко перебували в анатомічному порядку). Траплялися також рештки вовка, песця, зайця, байбака. З ями походять 235 крем'яних виробів, у т. ч. 31 знаряддя, та кістяне шило. Одне з ребер мамута, довжиною 49 см, було перетворене на землекопне знаряддя, а стегнова кістка цієї ж тварини мала пробиту біля кінця стінку [Сергін, 1980; 1983, с. 24–25; рис.4].

***

Першим довів, що розглянуті об'єкти в дійсності були не наземними купами побутового сміття, а штучними заглибинами, І.Ф.Левицький, котрий розглядав їх як сховища для різних запасів, необхідних при веденні осілого мисливського господарства [Левицький, 1947, с. 222, 224, 235]. При цьому дослідник не раз докоряв В.М.Щербаківському, «який так і не зміг розібратися ні в стратиграфії, ні в конструкційних деталях виявлених ним ям-сховищ» [там само, с. 230].

Однак суперечки щодо призначення великих господарських ям палеолітичних поселень не вщухали довго. Одні вчені вбачали у них сховища для зберігання: а) м'ясної їжі на випадок зимового голодування; б) великих кісток та бивнів як сировини для виготовлення різноманітних предметів та будівельних потреб; в) кісток як запасів палива. Інші автори частину ям вважали своєрідними спорудами житлового призначення. Деякі фахівці розглядали самі ями як рештки конструкцій жител [детальніший виклад цих

поглядів та їхню критику див.: Сергін, 1983, с. 24, 26–28].

В.Я.Сергін до розв'язання проблеми залучив результати власних досліджень господарських ям Гінцівської стоянки (№№ 4 і 5, за нумерацією Левицького). Його висновки є досить переконливими і зводяться до наступного. Початкова функція ям – зберігання продуктів харчування, перш за все м'яса. Кожна окрема яма слугувала впродовж року. Викопували її до настання морозів, потім завантажували м'ясом, запаси якого періодично поповнювалися, а з приходом тепла заповнювали покидьками, накопиченими під час зими й пізніше. Аргументами на користь останнього твердження слугують: 1) наявність у більшості ям вугілля та попелу, що походили, значною мірою, з відкритих вогнищ, котрі мали розкладатися в перехідний і теплий сезони; 2) саме з безморозним періодом пов'язане утворення піщаних лінз у ямі № 4; 3) зустрінуті в обох ямах черепи північних оленів зі скинутими рогами належали самицям, а ті скидають роги, як свідчать сучасні спостереження, на рубежі травня – червня, ялові оленіці – наприкінці лютого – на початку березня [Сергін, 1983, с. 26–29].

Інше питання, пов'язане з результатами розкопок В.М.Щербаківського, стосується зв'язку господарських ям зі стаціонарним житлом. І.Ф.Левицький тільки «купи» III, II, V (ями-сховища №№ 6, 7, 8, відповідно), розміщені навколо південної частини житла, на віддалі від входу, пов'язав із цією спорудою (I^а, за його нумерацією), тоді як виникнення решти ям зіставив з функціонуванням інших об'єктів, зокрема з конструктивно відмінним від першого розкопаним ним житлом I^а – легким наземним [Левицький, 1947, с. 232, 235, 236], що його П.Й.Борисковський [1953, с. 309] інтерпретував як тимчасове літнє помешкання. Однак, згідно з висновками В.Я.Сергіна про сезон функціонування господарських ям, логічніше припускати причетність ям №№ 1, 2, 3 (нумерація Левицького) до житлово-господарського комплексу, знищеного роботами Р.І.Гельвіга, центром якого, схоже, теж виступало «кістяне» житло, розраховане на холодний зимовий період.

До складу житлово-господарського комплексу, виявленого В.М.Щербаківським, входили «купи» №№ V, II, III, VI, VII, а також ще дві ями, зафіксовані В.Я.Сергінін на північ та на північний схід від житла (остання залишилася повністю не розкопаною) [Сергін, 1981а; 1987; 1989, с. 11]. Ці 7 крупних господарських ям незамкнутою із заходу дугою оточували житлову споруду, знаходячись на відстані 2–3 м від її стін та одна від одної. Така значна кількість ям у складі єдиного житлово-господарського комплексу, крім Гінців, відома тільки на Мізинському поселенні (I комплекс) [Сергін, 1981а].

Проблема одночасності / послідовності функціонування зазначених об'єктів та загальної тривалості використання людиною всього житлово-господарського комплексу залишається нерозв'язаною.

Один із напрямків її розв'язання – з'ясування, якою кількістю господарських ям упродовж одного сезону могли користуватися мешканці житла, проте гінцівські матеріали, принаймні з ділянок уже розкопаних, цьому допомогти не можуть.

Чотири ями з семи були споруджені неподалік від входу до житла. Облаштування ям для зберігання м'яса чи інших харчових запасів у зимовий період збоку або біля входу в житло зафіксоване у багатьох етнографічних мисливців та рибалок Півночі. Подібне взаєморозташування житла і господарської ями зустрінуто на ранньомезолітичній стоянці В'язівка 4а у Посуллі [Гавриленко, 2000, с. 97; 2001, с. 186], що можна розглядати як збереження більш давньої традиції, пов'язаної з пізньопалеолітичним епіграветтським населенням регіону. Очевидно, що використовувати гос-по-дарську яму, розміщену поряд із по-меш-канням, неподалік від входу, було найзручніше.

Якщо ж прийняти як робочу гіпотезу припущення, що першими внаслідок зручності використання були споруджені ями, котрі знаходилися найближче до входу житла, то ступінь віддаленості ями від останнього може вказувати на послідовність виникнення функціонально пов'язаних із житлом господарських споруд.

Колекція з розкопок В.М.Щербаківського

Скупчення після розчищення розбиралися дослідником лише частково. До музею потрапили кістки з менших «куп», а також усі дрібні остеологічні рештки, кістяні та крем'яні вироби і лише окремі великі кістки – бивні, фрагменти черепів, лопатки й тазові кістки мамутів – із більших за розмірами «куп». Решта кісток, котрі слугували конструктивними деталями цоколя та перекриття житла, а також утворювали заповнення господарських ям, залишилися законсервованими в первісному стані на своїх місцях [Щербаківський, 1919б, с. 66–67; Кононенко, Супруненко, 1995, с. 173]. Забрав до Полтави вчений і всі ті кістки, які мали сліди погризів тварин чи зазнали ушкоджень (злами, нарізки тощо) внаслідок людської діяльності [Щербаківський, 1919б, с. 67]. Отже, здійснений ним відбір предметів для зберігання в музеї є методично виправданим навіть з точки зору сьогоденних вимог [див., напр.: Сергин, 1990, с. 52].

Матеріали розкопок 1914–1915 рр. отримали №№ 2719–2934 за Каталогом археологічного відділу, т. II, що становило 216 номерів. Усього було записано 35 кістяних виробів (усі, в т. ч. наконечник дротика, визначені як шила) та 181 виріб з кременю. Для більшості речей вказувалося місце залягання на тій чи іншій ділянці розкопу. Занотовувалися й інші цікаві обставини, наприклад виявлення кількох шил у черепях мамутів.

З музейного опису видно, що розташування знахідок фіксувалося поквратно чи за їхнім зв'язком з об'єктами, а в межах більшого скупчення, тобто житла, виділялися також окремі ділянки (всього – 5).

З цією інформацією частково перегукуються опубліковані В.М.Щербаківським [1919б, с. 70–73]

відомості щодо кількості та складу знахідок із заповнення об'єктів.

Унесені до каталогу крем'яні та кістяні вироби не вичерпували всієї колекції. Необліковані ж матеріали перебували в Археологічному відділі «в тому стані, в якому їх залишив дослідник» [Рудинський, 1928, с. 34], тобто не опрацьованими ні в науковому плані, ані як предмети музейного зберігання до початку 1930-х рр., коли всі матеріали з Гінців, у т. ч. раніше незаінвентаризовані, занесли до інвентарних книг №№ 21, 24, 25 Полтавського державного краєзнавчого музею. Збірка Щербаківського, включаючи фауністичні рештки, зразки ґрунту і т. п., отримала тоді номери від 20007 до 28567 (з пропусками), що становило 1662 записи. Враховуючи ж, що під одним номером нерідко описувалося кілька однотипних знахідок, їхня реальна кількість була значно більшою.

Подальша доля колекції, значна частина якої загинула в роки війни, та її сучасний стан висвітлені в окремій статті [Гавриленко й ін., 2002].

Нині збірка археологічних матеріалів із Гінців у Полтавському краєзнавчому музеї нараховує 112 одиниць (98 виробів з кременю, 14 – з кістки). З них лише одна крем'яна скребачка пов'язана з роботами К.М.Скаржинської 1891 р. (рис.1:53) [Рудинський, 1928, с. 35, табл. I, 7], решта походить із розкопок В.М.Щербаківського. Чотири крем'яні вироби були відшукані вже після здійсненої нещодавно звірки колекції, тож до попередньої публікації [Гавриленко й ін., 2002] вони не потрапили.

Свого часу речові здобутки розкопок В.М.Щербаківського були видані фрагментарно, з неякісними ілюстраціями (це зумовлювалося можливостями використаного друкарського обладнання, зокрема літографічним відтворенням зображень), а зроблені дослідником визначення та описи крем'яних виробів [Щербаківський, 1919б, с. 70–75] не відповідають сучасним вимогам. Частину матеріалів оприлюднив друком В.О.Городцов, подавши малюнки 31 крем'яного виробу (в т. ч. платівок без вторинної обробки) та 13 кістяних виробів [Городцов, 1923, с. 288–289; 1926, с. 28–32, табл. V]. М.Я.Рудинський із числа знахідок Щербаківського замалював 2 знаряддя з кременю [Рудинський, 1928, с. 34–35, табл. I, 11–12]. Наведені П.П.Єфименком та П.Й.Борисковським характеристики виробів із кременю та кістки, що входили до складу колекції, адекватно відображають загальні особливості індустрії пам'ятки, але супроводжувалися вони зображеннями лише окремих речей [Єфименко, 1953, с. 553–555; Борисковский, 1953, с. 313–323; Борисковский, Праслов, 1964, с. 34–35], виконаними, схоже, в ході особистого ознайомлення з матеріалами довоєнної збірки Полтавського музею.

Спробуємо ж узагальнити наявну інформацію щодо колекції з розкопок В.М.Щербаківського.

Вироби з кременю

Згідно з описом В.О.Городцова, основними рисами гінцівської крем'яної індустрії були наступні:

домінуючий тип заготовки – довгі й вельми вузькі ножеподібні платівки з дво- та тригранною спинкою, чисельність поміж знарядь скребачок досить дрібних розмірів і типологічно різноманітних, серед яких траплялися подвійні зразки і вироби, комбіновані з різцями, велика кількість різців, насамперед ретушних типів, хоча наявні також серединні зразки та різноманітні подвійні різці, присутність платівок і вістер із затупленою крайкою типу «la gravette», нечисельність й атиповість проколів та знарядь інших категорій, зокрема рубальних. Учений підкреслював невеликі розміри та гарне огранювання нуклеусів стоянки, що, на його думку, разом із відсутністю відбійників та якісністю платівок указувало на використання відтискової техніки [Городцов, 1923, с. 288; 1926, с. 28–30]. Однак кількісні параметри комплексу дослідник не наводив (знайомий лише з частиною колекції, він і не міг цього зробити). Не містили таких відомостей і праці інших, згаданих вище фахівців.

Через суттєві розходження не дозволяють скласти вичерпні уявлення про типологічний та кількісний склад збірки також каталожний опис і стаття В.М.Щербаківського 1919 р. Використана в першому джерелі термінологія не містить істотної інформації для морфолого-типологічних визначень: для скребачок відзначалася тільки форма леза (тому більшість із них наречені напівокруглими), для різців – розміщення робочої крайки (переважали ліві). Кількісне співвідношення різних категорій виробів було таким: скребачок – 91, різців – 79, скребачок, комбінованих із різцями – 7, комбінованих з проколками – 1, вістря неретушоване, проколка, пила – по 1 (разом 181 предмет).

У публікації, яку можна вважати наступним етапом опрацювання колекції, вчений повідомляв, що загалом із розкопаної площі походило 95 «шкрібачок», 75 «різачків», 2 проколки, 1 «пила» та до 20 «нетипових» виробів із кременю [Щербаківський, 1919б, с. 74], що в сумі становить 193 (звичайно, якщо комбіновані знаряддя не обліковувалися кілька разів залежно від кількості робочих лез різного призначення). Однак характеризувалися ці знаряддя недостатньо – побіжно як приклади для підтвердження датування стоянки мадленським часом автор описав лише деякі речі.

Назви окремих категорій знарядь узяті в лапки не випадково. Причина цього – не тільки особливості тогочасної орфографії. Порівняння зображених речей із підписами до малюнків переконує, що терміном «угнута шкрібачка» дослідник міг позначити не скребачку, в сучасному розумінні, а зовсім інший виріб, наприклад бічний виїмчаторетушний різець [Щербаківський, 1919б, рис. 7, 4; 10, I, II], або скобель, виготовлений на бічній крайці платівки [там само, рис. 9, I]. При цьому останній був розміщений поміж «нетипового начиння»; в тій же групі знаходимо й подвійний скісноретушний різець, виготовлений на платівці, хоча у підписі він названий правильно: «різак бічний двоконечний» [там само, рис. 9, VI].

Учений, схоже, виділяв у комплексі два основні типи виробів: скребачки й різці. Перші розділялися на «вишуклі», до яких потрапляли звичайні типові півкруглі (під цією назвою розумілися кінцеві скребачки на видовжених скалках із дугоподібними лезами) й скребачки неправильної форми (кінцеві з опуклими асиметричними лезами, що могли мати гострі виступи), а також скребачки «угнуті» (цю категорію утворювали виїмчаторетушні різці та, якщо б такі були, кінцеві скобелі). Різак (зазвичай – різці) представлені були «різаками-шкрібачками» (наявність слідів підправки нуклеуса на голівці платівки теж сприймалася за скребачкове лезо), подвійними різакми, крім того, за формою робочої крайки, виокремлювалися різці у формі дзьоба папуги (з використанням французького терміна bec de perroquet), прямі різак, косі або діагональні й бічні (критерії цього розподілу лишаються незрозумілими), а за місцем розташування робочої грані – ліві чи праві. Вироби, що мали якісь відмінності від цих основних категорій потрапляли в групу «нетипового начиння», серед останнього розглядалися «скребачка угнута з боку» (платівка зі скобелеподібною виїмкою на бічній крайці), окремі різці, якщо вони мали додаткові, не пов'язані з основною функцією ділянки ретуші на бічних крайках. Ретушовані платівки характеризувалися як «ножики з ретушованим лезом», правильні ножеподібні платівки – «ножі без ретушу». Проколки не мали детальнішого типологічного розмежування. Вироби без вторинної обробки розподілялися на «скалки»: «lames» (платівки) та «відщепки» [Щербаківський, 1919б, с. 72–75].

Функцією скребачок дослідник вважав «вишолоблення» кістяних виробів, а знарядь із ретушованими виїмками – обробку кістяних шил та голок [Щербаківський, 1919б, с. 72, 73].

Не вносять певності й записи до музейних інвентарних книг, виконані у 1930-х рр. Усього тоді були обліковані понад 375 крем'яних виробів (скребачки – більше ніж 65; різці – понад 7; різці, комбіновані з ножами – 2; ножі на платівках – більше ніж 37; скалки ретушовані – 4; уламки знарядь – понад 68; скобелі – 2; проколки – 32; сокири – 3; «різак» – 1; «рубало» – 1; свердла – 2; нуклеуси – 12; нуклеуси, перетворені на «гемблі» (масивні скобелеподібні знаряддя) – 4; скалки різних видів – більше ніж 81; первинні (?) скалки – 13; платівки – 27; різноманітні уламки кременю – кількість не може бути встановлена; відбійники – 3; жовно – 1; не конкретизовані вироби з кременю – 5 екз.) [Гавриленко й ін., 2002, с. 58]. Несподівано велика кількість проколів і занадто мала чисельність різців, переважання серед знарядь детальніше неідентифікованих виробів, позначених як уламки, наштовхують на роздуми про недостатню кваліфікацію авторів визначень. Тож з цієї інформації можна запозичити лише мінімально можливе число предметів із кременю у складі колекції з розкопок 1914–1916 рр. – 375 одиниць.

В.Я.Сергін намагався підрахувати загальну кількість виробів, виявлених у різних об'єктах житлово-господарського комплексу, розкритого Щербаківським. Зі стаціонарної житлової будівлі та пов'язаних із нею господарських ям походило 1599 речей, у тому числі 370 знарядь, а з урахуванням недокументованих знахідок сумарна кількість кременю могла становити, на його думку, близько 3600 екземплярів [Сергін, 1989, с. 11]. Нам, з огляду на наведені вище дані, остання цифра видається завищеною.

На щастя, збереглися і нещодавно були відшукані 6 таблиць рисунків крем'яних знарядь із розкопок 1914–1915 рр., власноруч виконані В.М.Щербаківським. Забрані дослідником до Праги, після війни вони разом з іншими матеріалами «буржуазно-націоналістичної» української еміграції були повернуті в Україну, де довгий час переховувалися у закритому фонді [ЦДАВО. – Ф. 3864. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 136–138, 140–142]. Всього вченим були замальовані 182 знаряддя (до музейного каталогу, як пам'ятаємо, увійшло 181).

Рисунки виконані простим олівцем на аркушах міліметрового паперу іноземного виробництва. Поверх кожного зображення проставлявся його порядковий номер, інколи – номер ділянки розкопу (у двох випадках, коли всі замальовані предмети походили з одного квадрата, його номер фіксувався на верхньому полі аркуша), а також, літерою «h», – місце вимірювання товщини предмета (сама вона вказувалася цифрами збоку; профілі речей не зображалися). Цікаво, що деякі з кременів, повернутих після спроби вивезення в роки війни до Німеччини, зберегли відповідні позначки олівцем, часто – на тих самих ділянках, що й на малюнках.

Таблиці малюнків на полях мали пояснюючі написи українською та російською мовами. Простим олівцем або тушшю вказувалася назва пам'ятки, рік розкопок, а якщо аркуш цілком займали зображення однотипних, на думку автора, предметів – на верхнє поле виносилася їхня загальна назва. Поряд з окремими малюнками простим олівцем зроблені примітки, такі, як «подвійний», «гострий край», «двойной», «обломок» тощо. Для нанесення спеціальних позначок під деякими зображеннями використовувалися кольорові олівці, наприклад кількість робочих лез скребачок фіксувалася короткими вертикальними червоними рисочками: однією та двома, відповідно (для одинарних скребачок ця позначка могла проставлятися на початку ряду, якщо він повністю складався з такого типу виробів). Зміст позначок жовтим олівцем – короткі косі чи горизонтальні штрихи, котрі супроводжували малюнки різців, залишається незрозумілий.

Написи, певно, зроблені в різний час, причому перші з них – російською мовою і простим олівцем, адже часто такі слова містять виправлення українською, виконані тушшю (наприклад, у слові «Гонцовск.» друга літера «о» замінена на «і»).

Оскільки тушшю рік усюди проставлений однаковий – «1914», а на одній таблиці зберігся й

олівцевий напис «1915», напрошується висновок, що дати позначалися по пам'яті й можуть не завжди відповідати істині.

Вірогідно, В.М.Щербаківський у ході роботи над крем'яним комплексом змінював свої визначення. Так, на арк. 138 він поставив по дві червоні рисочки поряд із зображеннями двох скребачок, комбінованих на протилежних кінцях із ретушними різцями (видно, спочатку дослідник вважав ці скребачки подвійними), але потім дописав біля однієї «begin» (тобто різець), біля другої з одного кінця «скребок», з іншого – «різець».

Розподіл знарядь за різними таблицями показує, що, крім основних категорій («шкрібачки» й «різак») та нечисленного «нетипового начиння», Щербаківський був схильний виділити також «Шкрібачки вузькі і перехідного до різаків типу» (такою є загальна назва даної таблиці). Кожна з цих речей, за одним винятком, була позначена червоною цифрою «3». На інших аркушах дана позначка теж маркувала знаряддя, в яких дослідник убачав перехідні форми від скребачок до різців: скребачки, комбіновані з різцями; скребачки з дуже вузькими робочими лезами.

Цифрова фіксація товщини крем'яних виробів дозволила зіставити малюнки з записами у каталозі, де зазначалися довжина, ширина й товщина кожного предмета, й уточнити умови та дату знаходження всіх речей. Таким чином ми отримали майже повний список знарядь із розкопок 1914–1915 рр., доповнений ілюстраціями.

Існували, можливо, й інші малюнки, оскільки не всі знаряддя, зображені на рисунках, збігаються з уміщеними в публікацію В.М.Щербаківського 1919 р.

Порівняння зображень з оригіналами засвідчує високу точність прорисовування дослідником загальних контурів крем'яних виробів та огранювання їхніх дорсалів. Лише напрямок хвилястого зламу вказувався ним, на жаль, у поодиноких випадках.

На підставі малюнків В.М.Щербаківського і крем'яних виробів з його колекції, котрі збереглися у фондах Полтавського краєзнавчого музею, наведемо характеристику основної частини знаряддевого комплексу, здобутого розкопками 1914–1915 рр. Маємо вагомий підстави сподіватися, що цей опис цілком адекватно відобразить особливості та склад всієї збірки виробів із вторинною обробкою, виявлених за три роки досліджень, адже обсяг робіт 1916 р. був незначним.

Кремінь, що походив з пам'ятки, двох основних кольорів: темно-сірий, інколи майже чорний, та світло-сірий, при незначній товщині – напівпрозорий. Окремі зразки темно-сірого кременю є плямистими від дрібних сірих включень. Незначний відсоток речей несе на спинках залишки кірки: білої крейдяної та жовтяної, що буває за кольором чорною, темно-сірою або темно-коричневою. Відразу під жовтяною кіркою зустрічався світло-коричневий прошарок, подекуди теж плямистий. Товщина останнього могла досягати близько 0,5 см, так що поодинокі вироби, виготовлені з цієї частини крем'яного жовна, й самі мають відповідний колір.

Первинні відщепи, хоч і нечисленні, все ж траплялися в збірці. Наприклад, одна зі скребачок сформована на первинному відщепі з чорною жовняною кіркою (рис.2:20). Цей факт суперечить твердженню П.Й.Борисковського [1953, с. 313] про цілковиту відсутність в крем'яному комплексі Гінців скалок, спинку яких вкриває кірка, а отже, і висновку про те, що поселення зовсім не відіграло ролі майстерні, місця, куди приносилися жовна й шматки кременю, здійснювалося їхнє розщеплення та виготовлення з отриманих заготовок знарядь.

За походженням значна частина сировини може бути зіставленою з трахтемирівським, що під Каневом, родовищем, де у відслоненнях підосви високого правого берега Дніпра на поверхню виходять крейдиані відклади з конкреціями темного, майже чорного кременю з характерною жовтою підкіркою. Саме така сировина використовувалася епігравецькими мисливцями межирицької культури Середнього Подніпров'я, на що вказують матеріали поселень Межирич, Добранічівка, Семенівка 2 [Залізняк, 1998, с. 18; Нужний, 1997, с. 9–10]. Не виключено також, що зустрінутий у Гінцях у меншій кількості темно-сірий, плямистий від численних світлих включень кремій походить з Десни. Там він зустрічається у крейдианних відкладах Новгород-Сіверського Полісся [Залізняк, там само].

До речі, В.М.Щербаківський відзначав невеликі розміри крем'яних виробів стоянки та значну, на його думку, утилізацію знарядь – «зужиття їх здебільшого з обох боків», що пов'язав з відсутністю в регіоні покладів якісної сировини, адже найближчі відомі йому крейдиані виходи, на Чернігівщині й Харківщині, розташовувалися на віддалі понад 300 верст [Щербаківський, 19196, с. 75].

У переважній більшості крем'яні вироби не патиновані, це пояснюється їхнім заляганням на значній глибині [Шовкопляс, 1965, с. 117]. Лише окремі грані деяких речей «оконтурює» дуже легка блакитнувата патина. Виняток становить одна широка платівка, зі спинки суцільно вкрита подібною «вуаллю». Виріб зберіг рештки жовняної кірки та коричневої підкірки, тож через перебування у зовнішньому шарі жовна дана скалка могла зневоднитися дужче за інші, що, зрештою, й викликало її більшу патинізацію.

Одна зі скребачок почервоніла й розтріскалася від перебування у полум'ї, але відбулося це в період функціонування палеолітичного поселення чи під час пожежі музею, відповісти складно.

Скалки без вторинної обробки (так звані «заготовки») та відходи виробництва збереглися у мінімальній кількості, а інші підстави для відтворення інформації про цю частину комплексу (описи чи малюнки) відсутні. В.М.Щербаківський замалював лише один виріб, вірогідно платівчастий відщеп (рис.4:44). Це змушує обмежитися тільки наведенням відповідних статистичних даних (табл.1). Зауважимо лиш, що окремі з наявних неретушованих платівок

мають уздовж бічних крайок дрібні вищербинки – сліди використання.

Судячи з негативів попередніх відколів на спинках деяких платівок, для розщеплення використовувалися одно- та двоплощинні нуклеуси, а наявні скалки підживлення ядрищ, переоформлені у знаряддя, вказують, що площадки нуклеусів могли бути як прямими (2 екз.), так і косими (1 екз., кут 118°).

Крем'яну індустрію відзначає яскраво виражена платівчастість. Відщепові або близькі їм за характером заготовки – аморфні уламки, поперечні скалки підживлення площадок нуклеусів для виготовлення знарядь використовувались як виняток. Платівки недбало ограновані, зі злегка вигнутим профілем, здебільшого середньої товщини, мають нерівні й непаралельні крайки. Довжина цілих екземплярів коливається в межах 3,5–5,5 см, але могла сягати й понад 7 см. Більшість платівок середньоширокі та широкі (максимальна ширина – 2,7 см), скалки шириною менше ніж 0,7 см одиничні.

Платівчасті заготовки при виготовленні знарядь фрагментувалися (табл.2). Для основних категорій знарядь (скребачки, різці, геометричні мікроліти та вістря) відбиралися, насамперед, медіальні частини скалок. Тільки ретушовані платівки, в т. ч. зі скобелеподібними виїмками, використовувалися як цілими, так і попередньо розчленованими. Поширена в Гінцях техніка виготовлення знарядь на коротких перетинах платівок, як давно з'ясовано, є характерною для найпізнішої пори палеоліту [Борисковский, 1953, с. 314], зокрема подвійні скребачки зменшених пропорцій у пізньопалеолітичних комплексах прильодовикової зони Європи з'являються лише на завершальних етапах плейстоцену [Нужний, 2000, с. 50].

Спостерігається така залежність між товщиною платівки та видом знаряддя, з неї виготовленої. Тонкі, товщиною 0,25–0,5 см, слугували напівфабрикатами для мікролітів, вістер і ножеподібних інструментів, різці оформлялися на заготовках товщиною від 0,3 до 0,75 см, скребачки – від 0,4 до 1,2 см.

Найширші платівчасті заготовки йшли на виготовлення скребачок, для різців годилися рівною мірою й широкі, й середньоширокі скалки, мікронабір же формувався майже виключно на найвужчих, поміж наявних, платівках.

Провідна група знарядь – скребачки, домінуючий серед них тип – кінцева платівчаста (рис.1:1–62). Крім грубувато огранованих платівок використовувалися близькі до них платівчасті відщепи (напр.: рис.1:63) і дещо товщі поздовжні скалки підживлення фронтальних частин нуклеусів (рис.2:16,17), котрі за їхніми пропорціями цілком можна долучити до платівок. Більшість з кінцевих скребачок виготовлені на вкорочених заготовках. Вироби, оформлені на фрагментованих скалках, мають довжину до 3,4 см, при ширині 1,2–2,4 см. Відповідно, поодинокі знаряддя, виготовлені на цілих або майже цілих платівках, вирізняються більшою довжиною – до 5,7 см. Робочі

леза кінцевих скребачок розташовувалися переважно на дистальних частинах заготовок і мали правильну дугоподібну форму.

Певна кількість кінцевих платівчастих скребачок є подвійними (рис.2:1–9). Витягнуті пропорції останніх не дозволяють зарахувати їх до підокруглих скребачок, навіть коли ретуш з кінця скалки заходить на бічні крайки або коли леа розташовані досить близько одне від одного.

Украй обмежена кількість кінцевобічних платівчастих скребачок (рис.2:10–12) указує на випадковість цієї форми.

Відщепові скребачки за місцем розташування робочих крайок розпадаються на кілька груп, при деякому кількісному переважанні підокруглих, у яких леа займає близько двох третин периметра (рис.2:29–36), трохи менше кінцевих (рис.2:13–15, 18–21). Траплялися кінцеві подвійні (рис.2:26–28) та кінцевобічні форми (рис.2:22–25). Окрім аморфних відщепів та уламків кременю, у 2 випадках скребачки виготовлялися на поперечних скалках підживлення площадок нуклеусів (рис.2:18,26).

За матеріалами інших досліджень Гінців простежено, що хоча в індустрії пам'ятки відомі підокруглі скребачки, котрі нагадують азильські типи, однак відретушовані леа ніколи не оперізують їх цілком [Борисковский, 1953, с. 317; Борисковский, Праслов, 1964, с. 34].

Нечисленні високі скребачки траплялися поміж виробів усіх типів і з'явилися, певно, при використанні заготовок надмірної товщини, особливо – технологічних скалок (рис.1:55; 2:6,16,18,26).

Значна частина скребачок комбінувалася з різцями, а скоріше переоформлялася (після затуплення лез?) для використання в іншій функції чи ушкоджувалася при такій спробі. Найчастіше це були кінцеві платівчасті скребачки, поєднані на протилежних кінцях скалок із бічними різцями – скісно- (рис.2:39–43,47) чи виїмчаторетушними (рис.2:46). Двічі за площадку для зняття різцевої скалки слугував простий злам платівки, стільки ж разів – додатково необроблений протилежний скребачковому лезу кінець, що приводило до формування кутових (рис.2:37,45,50) та серединного (рис.2:44) різців. Тричі різцева скалка знімалася ударом безпосередньо по скребачковому лезу кінцевої (рис.2:49), кінцевобічної (рис.2:38) та кінцевої подвійної скребачок (рис.2:48), а утворені таким чином різці слід розглядати як бічні опуклоретушні.

Інші випадки наявності додаткових, крім скребачкових лез, ділянок вторинної обробки на тому чи іншому виробі не обов'язково вказують на зміну функції знаряддя. Так, одна з речей оброблена на кінці, протилежному робочому, підгострюючою ретушню, вірогідно, це підгісування для закріплення інструменту в руків'ї (рис.1:50). Серед подвійних кінцевих скребачок одна має ділянку підгострюючої ретуші вздовж бічної крайки (рис.2:7). До речі, нерегулярні плоскі фасетки простежуються на аналогічних частинах деяких інших кінцевих платівчастих

скребачок, що говорить про ймовірність епізодичного використання їхніх гострих необроблених крайок для різальних операцій. Це припущення підтверджується трасологічним вивченням гінцівських скребачок із розкопок 1935 р. [Борисковский, 1953, с. 317].

Різці перебувають на другому за чисельністю місці. Заготовками всіх їх слугували платівки. Бічні різці (рис.3:1–55) виготовлялися за допомогою стрімкої та напівстрімкої ретуші. Пануючий серед них підтип, як і загалом поміж різців, – скісноретушний, при чому 14 знарядь є подвійними (рис.4:1–14). Бічних виїмчаторетушних (рис.3:51), прямо- (рис.3:49,50) та опуклоретушних різців (рис.3:52,54,55) мало. Можливо, вони є результатом переоформлення у різці інших знарядь, як наприклад кінцевих скребачок в опуклоретушні різці. Частина скісноретушних нагадує знаряддя, названі в літературі бічними різцями з ретушню, що плавно переходить на крайку, протилежну різцевому відколові (рис.3:20,23,25,31,41,42).

Бічні подвійні різці, оформлені на протилежних кінцях заготовок, однаково оброблених діагональним затуплюючим ретушуванням, при сходженні таких крайок за обрисами нагадують видовжені трапеції (рис.4:1–4), коли ж площадки різцевих відколів були паралельними – паралелограми (рис.4:5–14). До подвійних різців ми зарахували й вироби, що за формально-типологічними ознаками визначаються як різці, комбіновані з гостроскошеними вістрями, тобто одна з площадок для різцевого відколу, попри її ретельну підготовку, залишилася у них невикористаною (рис.4:3–5,8). Ці речі дають додаткові аргументи на користь висновку, що наявні у збірці гостроскошені вістря виступали напівфабрикатами різців.

Узагалі ж, існує справедлива думка, що бічні подвійні різці демонструють не якийсь специфічний тип різцевого інструменту, а динаміку переоформлення останніх у процесі використання [Рогачев, Аникович, 1984, с. 199]. Між іншим, багаторазове підправлення ріжучої кромки властиве в комплексі оформленню різців усіх типів. Один скісноретушний різець, вірогідно невдалий, швидше можна визначити як діагональний, комбінований із кутовим, на зламі платівки, різцем (рис.3:53). Присутні й інші бічні різці, поєднані з кутовими (рис.4:16) або ж з серединними багатогранковими (рис.4:15,17).

Кутові різці виготовлялися на зламах платівок, один із них є подвійним (рис.4:18–22).

Окремі різці комбінувалися, а ймовірніше, переоформлювалися з різальних (ножеподібних) знарядь, на що вказує наявність на їхніх бічних крайках підгострюючої ретуші (рис.3:20,49); на відповідних ділянках деяких інших інструментів присутні дрібні нерегулярні фасетки, утворені в результаті використання в зазначеній функції (рис.3:21,23,29; 4:8,14,22).

Різцеві відколи інколи були майже плоскими і заходили на черевце чи спинку заготовки (рис.3:16,42; 4:9,14,16), але, вірогідно, це сталося випадково,

внаслідок невдалих ударів, коли різцева скалка відділялася під гострим кутом до площини платівки.

При виготовленні мікролітів та вістер застосовувалося дрібне стрімке і напівстрімке ретушування. Серед виробів, що збереглися, присутні 4 платівки з затупленою бічною окрайкою, котра лише в одному випадку вирізняється помітною опуклістю, у решти ж є майже прямою. Типологічно ці речі розподіляються так: 2 мікровістря з виділеними черешками, у яких гострий кінець отриманий завдяки сходженню необробленої та обробленої окрайок у дистальній частині заготовки (рис.4:35,36); платівка із затупленою окрайкою та обома кінцями – видовжений прямокутник (рис.4:42); платівка із затупленою окрайкою, у якої протилежна окрайка зазублена виїмками, в т. ч. ретушованими (рис.4:38). Профілі платівок із затупленою окрайкою майже прямі. Ретуш зрізала лише найтоншу частину окрайки, не надто заходячи в «тіло» заготовки. Черешки мікровістер формувалися: в одному випадку – виїмкою ретушованої окрайки, в другому – ретушуванням обох окрайок в базальній частині виробу.

На малюнках В.М.Щербаківського розпізнаються вістря з частково затупленою бічною окрайкою (рис.4:37), підтрикутнозагострене вістря (рис.4:30) та три платівки із затупленим (?) кінцем, у однієї з яких частково ретушовані також бічна окрайка і другий кінець (рис.4:39–41). Три останні речі, з огляду на пропорції, незначну ширину й товщину (0,5, 0,3 та 0,2 см) можна атрибутувати як атилові видовжені прямокутники чи, принаймні, як їхні напівфабрикати.

Представлені в комплексі гостроскошені вістря (рис.4:23–29), найвірогідніше, є заготовками скісноретушних різців – однієї з провідних категорій знарядь. Крім випадків недооформлення подвійних різців, це припущення побічно підтверджується більшою шириною (до 1,9 см) платівчастих заготовок, відібраних для виготовлення гостроскошених вістер, тоді як решта мікронабору сформована на дрібних платівках, близьких за шириною (0,8–1 см) до мікролітичних.

Гадки, що платівки та відщепи з навскісно зрізаним ретушним кінцем демонструють проміжну стадію виготовлення бічних різців, дійшли й інші дослідники, аналізуючи колекції Мізину [Рогачев, Аникович, 1984, с. 199] та Семенівки 2 [Нужний, 1997, с. 15]. Однак, оскільки оформлення різця було кінцевою стадією утилізації скалки (після зняття різцевого відколу її подальше перевикористання, як правило, виключалося), гостроскошені вістря перед цим могли використовуватися як ножі або якимось іншим чином.

Серед ретушованих платівок 2 речі мають скобелеподібні виїмки, оформлені вздовж бічних окрайок стрімкою та напівстрімкою ретушню по вентралу (рис.4:50,51). Решта скалок несуть епізодичні ділянки дрібної ретуші, що слідує за контуром заготовки, а також окремі вищербинки. Схоже, такі фасетки утворилися в процесі використання платівок із наявними гострими окрайками і є так званою

ретушню утилізації, а не результатом навмисної обробки, тож правильніше вважати ці вироби платівками зі слідами роботи. Фасетки частіше розташовуються вздовж дорсалу, але інколи вони зустрічаються й на вентралі (рис.4:45–49,52,53). На думку фахівців, подібні сліди з'являлися внаслідок короточасного використання знарядь при виконанні випадкових, несистематичних робіт різного характеру: розрізання м'яса, обробки кістки, дерева, інших матеріалів; тоді як для платівок-скобелів найвірогіднішим видається їхнє вживання при обробці поверхонь округлих стрижнеподібних предметів типу кістяних наконечників дротиків [Борисковский, 1953, с. 252–255; Шовкопляс, 1965, с. 126, 160]. Судячи з розмірів ретушованих виїмок, описані скобелі були придатні для обробки стрижнів, діаметр яких не перевищував 1,5 см.

Один виріб, зображений Щербаківським, нагадує ретушований відщеп (рис.4:43).

У комплексі була наявна невеличка серія перфораторів, виготовлених на різноманітних заготовках. У двох проколов, одна сформована на видовженій поперечній скалці підживлення площадки нуклеуса (рис.4:34), друга на аморфному відщепі (рис.4:31), на жальце перетворений існуючий гострий кінець, у першому випадку підправлений дрібною напівстрімкою ретушню, в другому – підгострюючим протилежним ретушуванням. Заготовками двох інших перфораторів виступили платівки (рис.4:32,33). Екземпляр, що зберігся, з жальцем, оформленим стрімким ретушуванням, схоже, мав подібне вістря на протилежному кінці скалки.

Кістяні вироби

Кістяні вироби з розкопок В.М.Щербаківського теж були видані неповно, збереглася ж частина з них. Наявність детальних публікацій про початковий склад збірки та її сучасний стан [Гавриленко й ін., 2002, с. 57–62; Гавриленко, у друці] дозволяє обмежитися стислим описом.

Колекція виробів із кістки та кісток зі слідами обробки, згідно з інвентарними книгами 1930-х рр., нараховувала 148 одиниць і складалася з кількох типологічних груп і низки індивідуальних форм.

Найбільш масовими знаряддями (39 шт.) були шила (проколки), переважно виготовлені з розрізаних по діагоналі трубчастих кісток зайця, рідше – песця. Невідділені епіфізи слугували зручними упорами для руки, підгострені жалами демонструють заполірованість, що виникла, вірогідно, в процесі роботи. Всі шила, котрі збереглися, належать до одного типу. За формою та величиною (довжина від 5 до 9 см) вони цілком подібні до таких самих знарядь з інших пізньопалеолітичних стоянок басейну Дніпра. Чи були наявні в колекції інструменти аналогічного призначення, але зроблені з кісток вовка, бивнів мамута або ж рогів оленя, як повідомляє музейна документація, залишається незрозумілим.

Стосовно 35 кістяних шил, записаних до Археологічного каталогу особисто Щербаківським, с

відомості щодо розмірів та умов знаходження. Так, 2 речі виявлені у бивневих трубах черепів мамутів, що входили до складу огорожі житла. Там само знайдено й принаймні одну з п'яти голок, виготовлену з гомілкової кістки північного оленя (?), котра мала розміри: довжина – 5,5 см, товщина – 0,1 см, діаметр отвору вушка – 0,5 мм [Щербаківський, 19196, с. 69, 70, 75, рис. 6, 8].

Не були свого часу розпізнані представлені в сучасній колекції 2 уламки наконечників дротиків підовального перетину, виготовлені з бивня мамута. Один із них, оздоблений кільцевими поперечними нарізками, Щербаківський [19196, с. 70, 75, рис. 6, 6] вважав шилом.

Із заповнення житла походило молоткоподібне знаряддя з рогу північного оленя [Щербаківський, 19196, с. 70, 75, рис. 5]. Інвентарні книги повідомляють про ще один такий виріб, а також про кайлоподібне (?) знаряддя з оленього рогу та клиноподібне – з кістки мамута. Вони втрачені, однак подібні знахідки досить типові для пізнього палеоліту прильодовикової смуги Східної Європи.

Індивідуальні форми представлені «фібулою» – невеличким фігурним виробом із бивня мамута, що за формою нагадує деякі палеолітичні «жезли» [Борисковский, 1953, с. 323–324; Борисковский, Праслов, 1964, с. 34–35], однак за призначенням, швидше, може трактуватися як застібка для одягу [див.: Бадер, 1983, с. 17–18]. І саме застібкою або головною шпилькою вважали знахідку перші її дослідники [Щербаківський, 19196, с. 70, 71, 75, рис. 6, 7; Городцов, 1923, с. 289; 1926, с. 31; Рудинський, 1928, с. 34].

Далі назвемо ще більш мініатюрний виріб, котрий своїм виціленим фрагментом нагадував попередній або мав вигляд двозубої виделочки [Гавриленко, у друці]. Дещо схожий невеличкий кістяний предмет із поселення Межиріч, на жаль, теж обламаний по розширеній частині, розглядається як сторожок до мисливської пастки [Філіпов, 1984, с. 39, рис. 4, 2].

Кілька речей могли відігравати роль підвісок, можливо – амулетів. Це заложене від тривалого використання ікло вовка [Городцов, 1926, с. 31–32, табл. V, рис. 44], що його З.О.Абрамова [1962, с. 40] вважала прикрасою, та фрагмент нижньої щелепи бурого ведмеда з одним іклом і розширеним (шляхом свердління) природним отвором. Щоправда, вказівка В.М.Щербаківського на зламність ікла змушує не відкидати й утилітарну функцію виробу [Щербаківський, 19196, с. 69, 70, 75, рис. 5].

Останній предмет та деякі інші речі з розкопок ученого («фібула», наконечник із кільцевими нарізками, голка) набули значення хрестоматійних при ілюструванні матеріальної культури суспільства пізньопалеолітичних мисливців на мамутів [див., напр.: Давня історія України, с. 72, рис. 16, 5, 8–10].

Значного розголосу отримала й знахідка у господарській ямі в 1916 р. шматка бивня мамута з вигравірованою вздовж усього уламка тонкою, злегка

вигнутою лінією, від якої під прямим кутом відходили, чергуючись у певній ритміці, рисочки різної довжини. Про своє відкриття, зроблене в кабінетних умовах, при промивці вкритих вапняною кіркою остеологічних матеріалів «соляним квасом» В.М.Щербаківський повідомив Ф.К.Вовка, бажаючи дізнатися, чи не траплялися йому подібні речі, для чого навів у листі схематичне зображення предмета. Сам же дослідник розглядав його як своєрідну бирку – «запис якихось речей». Залишається тільки пошкодувати, що намір ученого сфотографувати бивень залишився нереалізованим [Кононенко, Супруненко, 1994, с. 170–173; мал. 3; 4; 1995, с. 175], адже після виїзду Щербаківського до Праги ця унікальна річ, зберігаючись укупі з банальними фауністичними матеріалами стоянки, напевно, загинула під час пожежі будинку Полтавського музею 1943 р. [Кононенко, Супруненко, 1994, с. 168].

Оскільки гравіювання не узгоджувалося з контурами бивня, дослідники заперечили його виключно орнаментальне значення [Борисковский, 1940, с. 94, рис. 65; Борисковский, 1953, с. 324, рис. 168; Борисковский, Праслов, 1964, с. 35; Абрамова, 1962, с. 40, табл. XXXIX, 2], а О.Маршак розпізнав у ньому місячно-календарний запис [Marshack, 1972, р. 38–41, fig. 5; 6]. Услід за ним, й інші автори називають виріб «рахівною лінійкою», необхідною при фіксації подій місячного циклу [Давня історія України, с. 107–108].

Про інші кістяні вироби, представлені переважно в уламках, наявні джерела не зберегли чітких і зрозумілих відомостей щодо їхньої форми чи призначення. Серед них – бивень мамута з убитим у нього каменем та шматок бивня з гладковишліфуваною прямою гранню, котрий міг, на думку В.О.Городцова, що описав його [1926, с. 31], бути фрагментом якогось дуже ретельно обробленого предмета.

До збірки потрапило й чимало кісток із нарізками, насічками, зарубками та іншими слідами обробки, найчастіше це були бивні мамута, ребра різних тварин, роги північного оленя. Зокрема В.М.Щербаківський [19196, с. 69] вважав, що деякі розколоті вздовж з однією пласкою гранню фрагменти бивнів зі зскупчення І призначалися для подальшого виготовлення з них якихось виробів. Ще 3 кістки невказаної належності відповідно до записів до інвентарних книг мали сліди пофарбування.

В колекції перебувала й пробита лопатка мамута, яку після робіт В.Я.Сергіна можна зіставити зі згаданими при описі решток житла іншими елементами покрівлі споруди.

Фауна

Війна, розпочата у 1914 р., перешкодила обробці фауністичних матеріалів фахівцями-палеонтологами [Щербаківський, 19196, с. 63]. Цим мав займатися Г.Ф.Мірчинк, тодішній приват-доцент Московського університету, однак результати його роботи невідомі [Городцов, 1923, с. 286]. Тож В.М.Щербаківський та його науковий консультант В.О.Городцов

користувалися власними визначеннями, що викликало певні суперечності між ними.

Обидва дослідники сходилися в тому, що найбільш численними були рештки мамутів (вони домінували), північних оленів і зайців. Далі московський археолог називав поодинокі кістки бика, лося, бурого ведмеда, уламок ікла кабана, зуб вовка [Городцов, 1923, с. 287; 1926, с. 26], тоді як його опонент залишав відкритим питання наявності бика, підкреслюючи, що в будь-якому випадку *Bos priscus* не відігравав важливої ролі в економічному житті мешканців стоянки, присутність же лося і кабана заперечував категорично, а відповідні рештки, ріг у першому випадку, шматок емалі – у другому, зіставляв з ланню (*Cervus dama*) та з ведмедем, котрого відносив до виду печерного [Щербаківський, 19196, с. 70; Sierbakiwskyj, 1927, s. 28], що встигло ввійти до інших видань [Ефименко, 1953, с. 353].

Проте аналіз музейної документації 1930-х рр., яка, схоже, ґрунтувалася на визначеннях І.Г.Підоплічки [Гавриленко й ін., 2002, с. 59], та публікації останнього, здійснені на підставі вивчення фауни з розкопок І.Ф.Левицького та з колекції Полтавського музею [Підоплічка, 1936; Підоплічка, 1938, с. 146; 1947, с. 14–17; 1956, с. 107], дозволяють констатувати походження з площі, дослідженої В.М.Щербаківським, решток таких тварин промислової групи, в порядку зменшення кількості: мамута, північного оленя, зайця, вовка, байбака, песця, ведмеда бурого. Всього однією кісткою були репрезентовані бізон, рись і росомаха. Крім того, в заповненні ями № 5 В.Я.Сергіним знайдені кістки коня [Сергін, 1983, с. 26], відсутні в інших об'єктах даного житлово-господарського комплексу [Щербаківський, 19196, с. 75; Підоплічка, 1947, с. 12].

Непромислова група представлена кістками ховраха, щура водяного, сліпця звичайного.

В приватному листуванні В.М.Щербаківський відзначав також рештки птаха – сойки [Франко, 1992, с. 56].

Перелік малакофауни, за музейною документацією, обмежується 1 черепашкою *Unio* та 2 мушлями пеназваного виду. Можливо, вони належали іншому річковому молюскові – *Anodonta*, якого теж згадував Щербаківський [19196, с. 70]. В.О.Городцов [1923, с. 288; 1926, с. 26] гадав, що обидва види до культурного шару могли потрапити випадково, наприклад, бути занесені птахами. З іншого боку, ці молюски придатні для споживання людиною, що може вказувати на певне поширення збиральництва [Борисковский, 1953, с. 325]. Остання версія є більш переконливою з огляду на знаходження мушель у заповненні стаціонарного житла. А сам факт наявності решток молюсків серед харчових покидьків може виступати додатковим свідченням функціонування помешкання не лише впродовж холодного періоду року.

Багато уваги приділили перші дослідники житлово-господарського комплексу стану збереженості решток мамутів. Так, В.М.Щербаківський констатував диспропорційне співвідношення різних частин кістяків тварин: при чисельності бивнів і черепів траплялося

вкрай мало тазових кісток і хребців [Щербаківський, 19196, с. 67]. Деякі кістки мамутів, зокрема зі скупчення I, мали сліди погризів дрібних тварин [Городцов, 1926, с. 22].

З усіх черепів мамутів із житла, розчищення яких застав В.О.Городцов, бивні були вибиті, а один бивень (він належав дуже молодій тварині) відламаний біля носових кісток [Городцов, 1923, с. 287; 1926, с. 22]. В.Я.Сергін, дослідивши залишені на місці 22 черепи, засвідчив, що, крім двох випадків, бивневі альвеоли виявилися порожніми. Зуби в більшості випадків теж були виламані. При цьому наявні ознаки виламування ще свіжих бивнів [Сергін, 19816, с. 43]. До ям черепи також потрапляли з уже вилученими бивнями і зубами [Щербаківський, 19196, с. 67].

Очевидно, бивні виламувалися з черепів, оскільки передбачалося використання останніх в обкладці тих чи інших споруд, а самі бивні, крім того що знаходили важливе застосування в конструкції жител, слугували цінним матеріалом для виготовлення різноманітних знарядь, побутових речей та прикрас.

В.О.Городцов використав гінцівські матеріали для розв'язання проблеми, актуальної дотепер: шляхом полювання здобувала мамутів палеолітична людина чи їхні рештки, виявлені на стоянках, є результатом збиральництва й утилізації трупів загинув тварин?

Усі черепні коробки мамутів із дослідженого комплексу були розбиті у давнину з розкриттям мозкової порожнини. Розбитою виявилася й більшість трубчастих кісток [Щербаківський, 19196, с. 67; Городцов, 1926, с. 20, 22, 25, 31]. Оскільки мозок, заради якого розкривалися черепи, – ніжна речовина, що швидко псується і не може зберігатися довгий час у замороженому стані, утилізувати подібним чином доцільно було лише голови впольованих тварин, а не викопаних замерзлих трупів [Городцов, 1923, с. 287; 1926, с. 25–26]. Переважання решток молодих особин свідчило, на переконання вченого, про вибірковий характер полювання на мамутів [Городцов, 1926, с. 25].

Обидва аргументи – вилучення мозку та значна питома вага кісток молодяку – знайшли підтримку як свідчення мисливського походження решток мамутів у фауні Гінців у працях інших дослідників [Борисковский, 1953, с. 208, 325; Сергін, 19816, с. 43–44].

З домінування кісток мамута В.О.Городцов схилявся зробити висновок, що саме ця тварина виступала основним об'єктом полювання, а отже, й харчування. Проте співвідношення фауністичних решток на користь мамута могло скластися штучно – крупні кістки мали кращі шанси зберегтися порівняно із залишками дрібних тварин [Городцов, 1923, с. 287; 1926, с. 25].

На підставі ж знахідок у заповненні однієї з ям анатомічних груп кісток лапок зайця вчений реконструював спосіб знімання шкурок із тушок тварин, котрий передбачав відрізання і викидання кінцівок [Городцов, 1926, с. 23].

Табл. 1. Крем'яний інвентар дослідженого В.М.Щербаківським житлово-господарського комплексу

НАЗВА ВИРОБУ	Кількість	% від загального числа знарядь
Скребачки: на платівках кінцеві / кінцеві подвійні —“— кінцевобічні на відщеплах підокруглі —“— кінцеві / кінцеві подвійні —“— кінцевобічні	100* 65 / 9 3 9 7 / 3 4	45,4
Різці: бічні на платівках у т. ч. скісно- / виїмчасто- / опукло- / пряморетушні кутові на платівках	77 72 67 / 1 / 2 / 2 5	34,8
Комбіновані знаряддя (всі – на платівках): скребачки кінцеві, комбіновані з різцями бічними / кутовими / серединними —“— кінцеві подвійні, комбіновані з бічними різцями —“— кінцевобічні, комбіновані з бічними різцями	14 8 / 3 / 1 1 1	6,3
Геометричні мікроліти та вістря: вістря гостроскошені вістря із затупленою окрайкою та виділеним черешком вістря з частково затупленою окрайкою вістря (?) підтрикутнозагострені прямокутники видовжені прямокутники видовжені атипові платівки із затупленою окрайкою	16 7 2 1 1 1 3 1	7,2
Платівки ретушовані: зі скобелеподібними виїмками з ділянками дрібної ретуші	9 2 7	4,1
Відщепи ретушовані	1	0,4
Перфоратори	4	1,8
Усього знарядь, виготовлених на платівках / на відщеплах	221 196 / 25	88,7 / 11,3
Платівки без вторинної обробки: товщиною 0,7–1,4 см товщиною понад 1,4 см	7 5 2	
Відщепи без вторинної обробки, технологічні скалки: відщепи платівчасті лусочки скалки різцеві	10 5 1 4	
Усього скалок без вторинної обробки	17	
Усього речей у комплексі	238	

* До підрахунків включена скребачка з колекції К.М.Скаржинської, представлена у нинішній збірці Полтавського краєзнавчого музею, однак, вірогідно, не пов'язана з даним житлово-господарським комплексом.

Табл. 2. Характер платівчастих заготовок житлово-господарського комплексу, розкопаного В.М.Щербаківським (за збіркою Полтавського краєзнавчого музею)

НАЗВА ВИРОБУ	Платівки середньоширокі				Платівки широкі			
	цїлі	про-ксі-маль-ні ча-стини	меді-альні части-ни	дис-тальні части-ни	цїлі	про-ксі-маль-ні ча-стини	меді-альні части-ни	дис-тальні части-ни
Платівки без вторинної обробки	3		1	1		1		1
Скребачки		1	1	3	1	4	11	6
Різці	1		9	1		1	12	
Геометричні мікроліти та вістря	1	2	3				1	
Платівки ретушовані	2	1	1	1	3		1	
Перфоратори			1					
Усього по групах	7	4	16	6	4	6	25	7
	33				42			

Інші матеріали з розкопок

Про знахідки точильних каменів, призначених для заточування і шліфування дрібних кістяних виробів, таких, як шила й голки, повідомляв В.О.Городцов, а камені неправильної форми використовувалися, на його думку, для розбивання невеликих кісток чи якоїсь подібної роботи нерегулярного характеру [Городцов, 1923, с. 289; 1926, с. 30]. Аналогічних поглядів дотримувався П.Й.Борисковський, але він також припускав, що кам'яні плитки зі слідами стертості та пришліфування могли слугувати зернотерками [Борисковский, 1953, с. 323]. В музейних документах дані вироби позначені як камені відшліфовані (2 шт.), точильний камінь, камінь шліфувальний для кістки, виготовлений з пісковика, та сокира кам'яна.

До складу колекції входили численні (не менше ніж 51 шт.) зразки лесу, вохри, попелу, шматки бурштину, гематиту (кривавику), пісковика, граніту. З повідомленнями інвентарних книг цілком кореспондують знахідки В.Я.Сергінін [1978б, с. 134; 1978в] у заповненні житла бурштину та гематитових стрижнів. Узагалі ж, конкретні викопного середньодніпровського бурштину, як і вироби з нього, нерідко знаходять на пізньопалеолітичних пам'ятках епіграфеттської межирицької культури. Такі матеріали відомі в колекціях належних до цієї спільноти Межиричів, Добранічівки, Семенівки 2, як і більш давнього Мізинського поселення [Шовкопляс, 1965, с. 286; Нужний, 1997, с. 18].

Колекцію Щербаківського супроводжували документальні матеріали: 3 схеми (план розташування стоянки; план пам'ятки з позначенням розкопів Ф.І.Камінського, Р.І.Гельвіга та власних; виконаний В.О.Городцовим розріз Гінцівської стоянки по

меридіональній лінії) і 2 фото (вигляд місця розташування стоянки та робочий момент розкопок). Вірогідно, в ході польових досліджень знімків було зроблено значно більше, адже в попередньому повідомленні про результати розкопок учений шкодував, що позбавлений можливості у цьому виданні відтворити фотографічні ілюстрації, й збирався обов'язково це зробити в детальніших публікаціях [Щербаківський, 1919б, с. 65], а дві світлин 1915 р. з Полтавського музею із зображеннями ями 1 (купа IV) наводив у своїй праці І.Ф.Левицький [1947, с. 244, табл. IV, 3; с. 245, табл. V, 16].

***

Здійснена нами спроба реконструювати основні результати розкопок В.М.Щербаківським Гінцівської палеолітичної стоянки ще раз підтвердила надзвичайну плідність цих робіт. З'ясувалося також, що багато інформації, котра вважалася втраченою, збереглося, щоправда, розпорошеною по різних, часто важкодоступних, джерелах. Однак зведені воедино, ці дані дозволяють скласти цілком адекватне уявлення як про конструктивні особливості виявлених у 1914–1916 рр. археологічних об'єктів, так і про характерні риси крем'яної та кістяної індустрії мешканців стоянки, проливають світло на окремі сторони їхнього способу життя та модель господарської адаптації, а в дечому – навіть на складний духовний світ давнього населення прильодовикової зони Східної Європи. Значною мірою дякувати за таку можливість ми повинні самому Вадимові Щербаківському, котрому тільки виключно складні життєві обставини завадили повноцінно завершити розпочату дослідницьку програму.

ЛІТЕРАТУРА

Абрамова З.А. Палеолитическое искусство на территории СССР // САИ. – М.–Л.: Изд-во АН СССР, 1962. – Вып. А 4–3. – 85 с., 63 табл. ил.

Бадер О.Н. О назначении так называемых «жезлов» // Изыскания по мезолиту и неолиту СССР. – Л.: Наука, 1983. – С. 14–18.

Бирюков В.П. В.М.Щербаковский и его лекции по археологии на курсах украиноведения в городе Хороле, Полтавской губ. (июль, 1917 г.) // ПАЗ. – Полтава, 1995. – № 4. – С. 14–36.

Бонч-Осмоловский Г.А. 10 лет советских работ по палеолиту // Природа. – 1934. – № 2. – С. 60–64.

Борисковский П.Й. Людина кам'яного віку на Україні: Наук.-попул. нарис. – К.: Вид-во АН УРСР, 1940. – 130 с.

Борисковский П.Й. Огляд історії вивчення палеоліту України // Археологія. – К., 1947. – Т. I. – С. 85–99.

Борисковский П.И. Палеолит Украины: Историко-археологические очерки // МИА. – М.–Л.: Изд-во АН СССР, 1953. – № 40. – 464 с.

Борисковский П.И. Петр Петрович Ефименко. Воспоминания ученика // СА. – М., 1989. – № 3. – С. 253–259.

Борисковский П.И., Праслов Н.Д. Палеолит бассейна Днепра и Приазовья // САИ. – М.–Л.: Наука, 1964. – Вып. А 1–5. – 56 с., 31 табл. ил.

Гавриленко І.М. Зимівниківська археологічна культура (до історії ранньомезолітичного населення Лівобережної України). – Полтава: АСМІ, 2000. – 128 с.

Гавриленко І.М. Житлово-господарські комплекси мезолітичної стоянки В'язівки 4а: спроба реконструкції // Vita antiqua. – К.: Стилос, 2001. – № 3–4. – С. 180–188.

Гавриленко І.М. В.Щербаківський і житла Гінцівської стоянки: відкриття, яке не могло відбутися // Титульний етнос: здобутки, втрати. – Полтава-Опішне, 2002а. – С. 29–39.

Гавриленко І.М. Стаття В. Щербаківського про деякі палеолітичні та палеонтологічні місцезнаходження України (Sierbakiwskyj V.

Bemerkungen über neue und wenig bekannte paläolithische Stationen in der Ukraine // Die Eiszeit. – Leipzig, 1927. – Band IV. – S. 27–30, mit 2 Abb.) // Кам'яна доба України. – К.: Шлях, 2002б. – С. 106–111.

Гавриленко І.М. Кам'яні та кістяні вироби Гінцівського пізньопалеолітичного поселення (за матеріалами Полтавського краєзнавчого музею) // У друці.

Гавриленко І.М., Лугова Л.М., Мельникова І.С. Матеріали Гінцівської палеолітичної стоянки у Полтавському краєзнавчому музеї (з історії формування колекції) // Археологічний літопис Лівобережної України. – Полтава, 2002. – № 1. – С. 51–64.

Гавриленко М.І. До історії археологічного відділу Полтавського республіканського історико-краєзнавчого музею // Полтавський археологічний збірник. – Полтава: Полт. літератор, 1993. – № 1. – С. 9–16.

Городцов В.А. Археология. Т. I. Каменный период. – М., Пг.: Госиздат, 1923. – 397 с.

Городцов В.А. Исследование Гонцовской палеолитической стоянки в 1915 г. // Тр. отд. археологии РАНИОН. – М., 1926. – Вып. I. – С. 5–40.

Громов В.И. Палеонтологическое и археологическое обоснование стратиграфии континентальных отложений четвертичного периода на территории СССР (млекопитающие, палеолит) // Труды ин-та геологич. наук. – М.: Изд-во АН СССР, 1948. – Вып. 64. – 521 с.

Давня історія України: В 3 Т. – К.: Наук. думка, 1997. – Т. I: Первісне суспільство. – 558 с.

Ефименко П.П. Дороговое общество: Очерки по истории первобытно-коммунистического общества // Известия ГАИМК. – М.–Л.: Соцэкгиз, 1934. – № 79. – 532 с.

Ефименко П.П. Первобытное общество. Очерки по истории палеолитического времени. – 3-е изд. – К.: Изд-во АН УССР, 1953. – 663 с.

Ефименко П.П., Береговая Н.А. Палеолитические местонахождения СССР // Палеолит и неолит СССР / МИА. – М.–Л.: Изд-во АН СССР, 1941. – № 2. – С. 254–292.

Залізняк Л.Л. Передісторія України Х–V тис. до н. е. – К.: Вид-во «Бібліотека українця», 1998. – 305 с.

Засідання Українського наукового товариства дослідження й охорони пам'яток старовини та мистецтва на Полтавщині // Записки Українського наукового товариства дослідження й охорони пам'яток старовини та мистецтва на Полтавщині. – Полтава, 1919. – Вип. I. – С. XI–XVI.

Кигим С.Л., В.В.Докучась, В.І.Вернадський та Полтавщина // Полтавський краєзнавчий: сторінки історії та колекції. – Полтава, 1991. – С. 5–20.

Кононенко Ж.О., Супруненко О.Б. З епістолярної спадщини Вадима Щербаківського // ПАЗ. – Полтава, 1994. – № 2. – С. 167–176.

Кононенко Ж.О., Супруненко О.Б. Листи Вадима Щербаківського до Федора Вовка // ПАЗ. – Полтава, 1995. – № 4. – С. 167–177.

Криштафович Н.И. Станции древнейшего палеолитического человека на территории Европейской России и их геологический возраст // Дневник XI съезда русских естествоиспытателей и врачей. – СПб., 1902. – № 4. – С. 133–134.

Курінний П. Історія археологічного знання про Україну. – Вид. 2-ге, репринтне. – Полтава, 1994. – 140 с.

Левицький І.Ф. Гонцівська палеолітична стоянка (За даними досліджень 1935 р.) // Палеоліт і неоліт України. – К.: Вид-во АН УРСР, 1947. – Т. I. – С. 197–247.

Мовша Т. Г., Шарафутдінова І.М. Вадим Щербаківський (до 120-річчя від дня народження) // Археологія. – К., 1996. – № 3. – С. 132–133.

Невідомий лист Д.І.Яворницького / Публ., коментарі та передмова Супруненка О.Б. // Полтавський археологічний збірник. – Полтава: Полт. літератор, 1993. – № 1. – С. 107–111.

Нестуля О.О. В.М.Щербаківський і охорона пам'яток Полтавщини // АЗ ПКМ. – Полтава, 1992. – Вип. 2. – С. 59–63.

Нужний Д.Ю. Проблема сезонної адаптації фінальнопалеолітичних мисливців на мамонтів Середнього Подніпров'я і нові епіграветські пам'ятки у басейні Трубежу // Археологія. – К., 1997. – № 2. – С. 3–23.

Нужний Д.Ю. Епіграветські пам'ятки Овруцького кряжу // Археологія. – К., 2000. – № 2. – С. 37–56.

Пидопличко І.Г. Фауна Гонцовської палеолитической стоянки // Природа. – 1936. – № 2. – С. 113–116.

Підоплічко І.Г. Матеріали до вивчення минулих фаун УРСР. – К.: Вид-во АН УРСР, 1938. – Вип. 1. – 176 с.

Підоплічка І.Г. Дослідження палеоліту в УРСР // Палеоліт і неоліт України. – К.: Вид-во АН УРСР, 1947. – Т. I. – С. 7–39.

Підоплічко І.Г. Матеріали до вивчення минулих фаун УРСР. – К.: Вид-во АН УРСР, 1956. – Вип. 2. – 234 с.

Рудинський М. Археологічні збірки Полтавського музею // Збірник, присвячений 35-річчю Музею. – Полтава, 1928. – Т. I. – С. 29–62.

Сергин В.Я. Рец.: І.Г.Підопличко. Позднепалеолитические жилища из костей мамонта на Украине. Изд-во «Наукова думка». 1969 // СА. – М., 1971. – № 3. – С. 306–307.

Сергин В.Я. Исследование палеолитического жилища в Гонцах // Археологические исследования на Украине в 1976–1977 гг. / ТД XVII конф. ИА АН УССР. – Ужгород, 1978а. – С. 20.

Сергин В.Я. Раскопки в Гонцах // Природа. – 1978б. – № 12. – С. 133–134.

Сергин В.Я. Раскопки палеолитического жилища в Гонцах // АО 1977 г. – М.: Наука, 1978в. – С. 83.

Сергин В.Я. Раскопки Гонцовского палеолитического поселения // АО 1978 г. – М.: Наука, 1979. – С. 402.

Сергин В.Я. Раскопки жилищно-хозяйственного комплекса в Гонцах // АО 1979 г. – М.: Наука, 1980. – С. 336–337.

Сергин В.Я. Раскопки в Гонцах // АО 1980 г. – М.: Наука, 1981а. – С. 310.

Сергин В.Я. Раскопки жилища на Гонцовском палеолитическом поселении // КСИА. – М.: Наука, 1981б. – Вып. 165. – С. 43–50.

Сергин В.Я. Назначение больших ям на палеолитических поселениях // КСИА. – М.: Наука, 1983. – Вып. 173. – С. 23–31.

Сергин В.Я. Работы в Гонцах // АО 1985 г. – М.: Наука, 1987. – С. 410.

Сергин В.Я. К основной проблематике палеолитических поселений среднеднепровского типа // Охрана и исследование памятников археологии Полтавщины / ТДС обл. науч.-практич. семинара. – Полтава, 1988а. – С. 20–21.

Сергин В.Я. Раскопки Гонцовского поселения // 1000-летие города Лубны / ТДС обл. науч.-практич. конф. – Лубны, 1988б. – С. 5–7.

Сергин В.Я. Гонцовское палеолитическое поселение // Охрана и исследования памятников археологии Полтавщины / II обл. науч.-практич. семинар. – Полтава, 1989. – С. 10–12.

Сергин В.Я. Исследование памятников среднеднепровского типа // КСИА. – М.: Наука, 1990. – Вып. 202. – С. 49–53.

Супруненко О. Вадим Щербаківський: сторінки біографії // Архівний збірник на посвяту 90-річчю Полтавської вченої архівної комісії. – Полтава: Вид-во «Полтава», 1993. – С. 86–100.

Супруненко О.Б. З листування з Володимиром Вернадським // ПАЗ. – Полтава, 1995. – № 4. – С. 178–183.

Супруненко О.Б. Археологія в діяльності першого приватного музею України (Лубенський музей К.М.Скаржинської). – К. – Полтава: Археологія, 2000. – 392 с.

Ульяновський В. Вадим Щербаківський: життя, наукова діяльність, доля творчої спадщини // Вст. ст. до кн.: Щербаківський Вадим. Українське мистецтво: Вибрані неопубліковані праці. – К.: Либідь, 1995. – С. 5–101.

Феофилактов К.М. О местонахождении кремневых орудий человека вместе с костями мамонта в с. Гонцах на р. Удае Лубенского уезда Полтавской

губ. // Труды III Археологического съезда. – К., 1878. – Т. 1. – С. 153–159.

Філіпов О.К. Обработка та використання кістяних предметів на пізньопалеолітичному поселенні Межиріччя // Археологія. – К., 1984. – № 48. – С. 35–47.

Франко О.Е. В.М.Щербаковский – исследователь Полтавщины (по архивным материалам) // АЗ ПКМ. – Полтава, 1992. – Вып. 2. – С. 55–58.

Хроніка // Записки Українського наукового товариства дослідження й охорони пам'яток старовини та мистецтва на Полтавщині. – Полтава, 1919. – Вып. I. – С. 95–105.

Черныш А.П. Поздний палеолит // Археология Украинской ССР. – К.: Наук. думка, 1985. – Т. 1. – С. 54–83.

Шовкопляс І.Г. Археологічні дослідження на Україні (1917–1957). – К.: Вид-во АН УРСР, 1957. – 424 с.

Шовкопляс І.Г. Мезинская стоянка (к истории Среднеднепровского бассейна в позднелпалеолитическую эпоху). – К.: Наук. думка, 1965. – 327 с.

Щербаківський В. Провідник по археологічному відділу Полтавського Народного Музею з коротким описом передисторичного життя на Полтавщині. – Полтава: Друкарня Я.Е.Брауде, 1919а. – IV + 25 с.

Щербаківський В. Розкопки палеолітичного селища в с. Гонцях, Лубенського повіту в 1914 і 1915 р. // Записки Українського наукового товариства дослідження й охорони пам'яток старовини та мистецтва на Полтавщині. – Полтава, 1919б. – Вып. I. – С. 61–78.

Breuil І. // L'Anthropologie. – O. XXXIV. – 1924. – 5. – P. 427.

Burkitt M.C. Archeological work in Ukrain by Professor Scerbakivskyi // The Antiquaries journal. – July 1925 (Vol. V, 1 3). – P. 273–277.

Marshack A. The roots of civilization. The cognitive beginnings of man's first art, symbol and notation. – New York, 1972. – 413 p.

Scerbakiwskij V. Eine paläolithische Station in Honci (Ukraine) // Die Eiszeit. – Leipzig, 1926. – Band III., H. 2. – S. 100–116.

Scerbakiwskyj V. Bemerkungen über neue und wenig bekannte paläolithische Stationen in der Ukraine // Die Eiszeit. – Leipzig, 1927. – Band IV. – S. 27–30.

SUMMARY

At the article, results of excavation late paleolithic site Gintzi by Vadim Shcherbakivsky, are analyzed. His works were made in 1914–1916 years in the conditions worsening political and economical situation in Russian empire. The researcher could not continue field researches and finish scientific processing of the extracted materials.

Fortunately, some documentary sources, which full enough have allowed to characterized design features of the objects revealed by Vadim Shcherbakivsky – stationary dwelling from the mammoth bone and some householder's holes, were kept. Besides, we have an opportunity to describe the flint and bone products founded in filling of these objects. All this information important for reconstruction of the model of economic adaptation of the ancient population near-glacial zones of the East Europe.

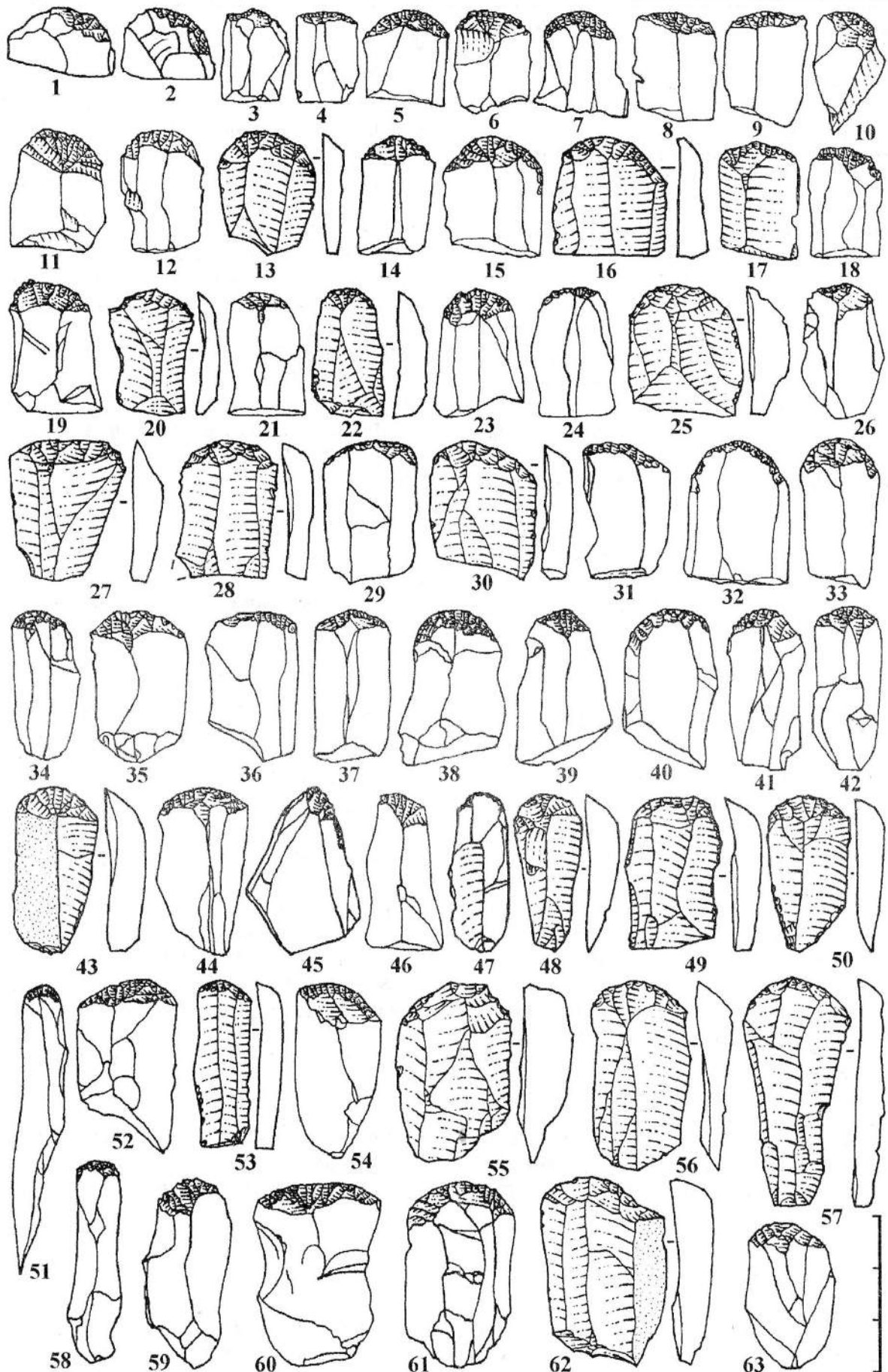

Рис. 1. Крем'яні скребачки (тут і далі: напрямок хвилястого зламу вказано для виробів, які збереглися до сьогоднішнього дня або були замальовані В.О.Городцовим [1926, табл. V], М.Я.Рудинським [1928, табл. I], П.П.Ефименко [1953, рис. 269; 270], П.Й.Борисковским [1953, рис. 167; Борисковский, Праслов, 1964, табл. XXX]).

Fig. 1. Flint scrapers.

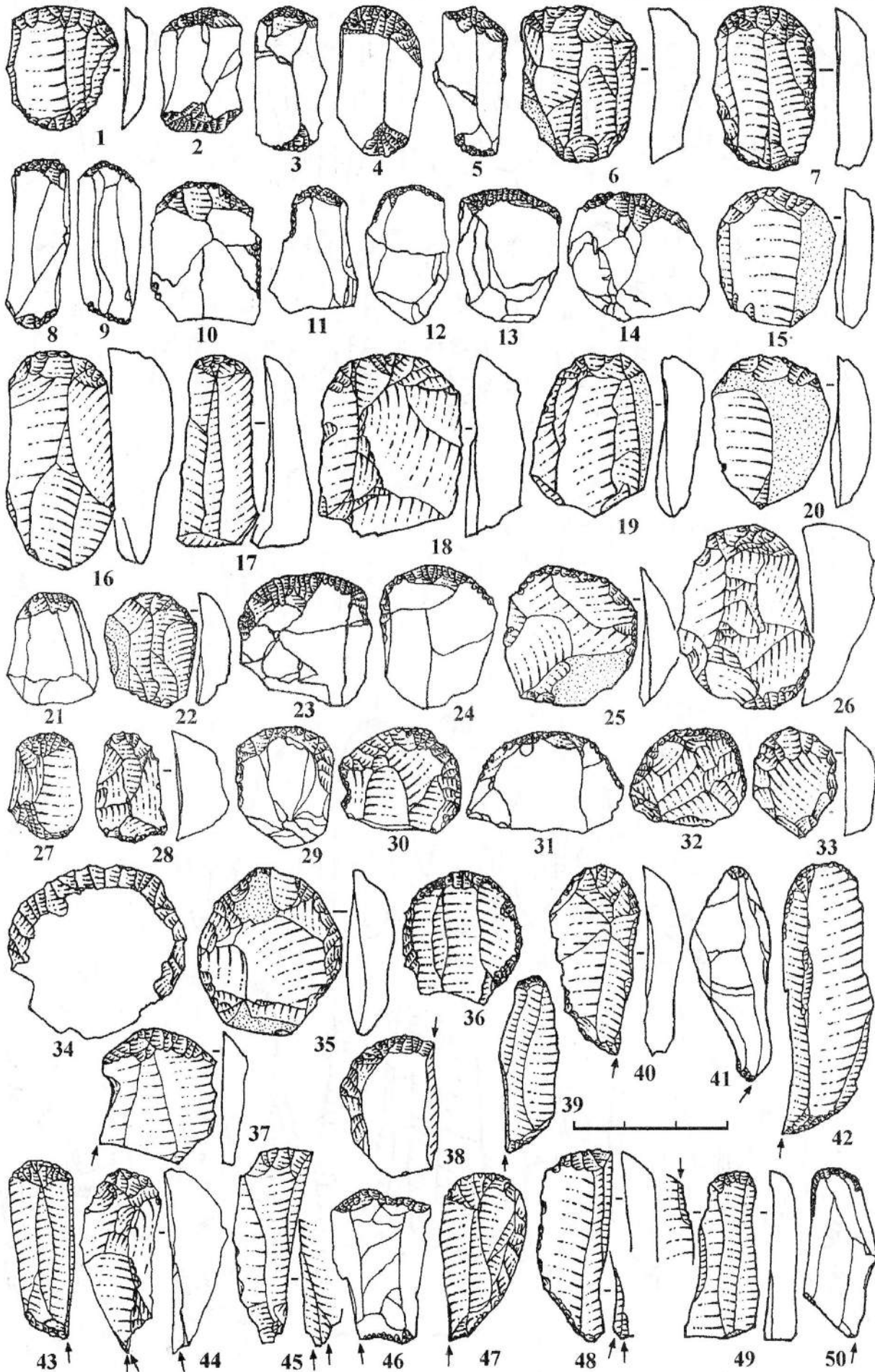

Рис. 2. Крем'яні вироби: скребачки (1-36), скребачки, комбіновані з різцями (37-50).
 Fig. 2. Flint tools: scrapers (1-36), burin-scrapers (37-50).

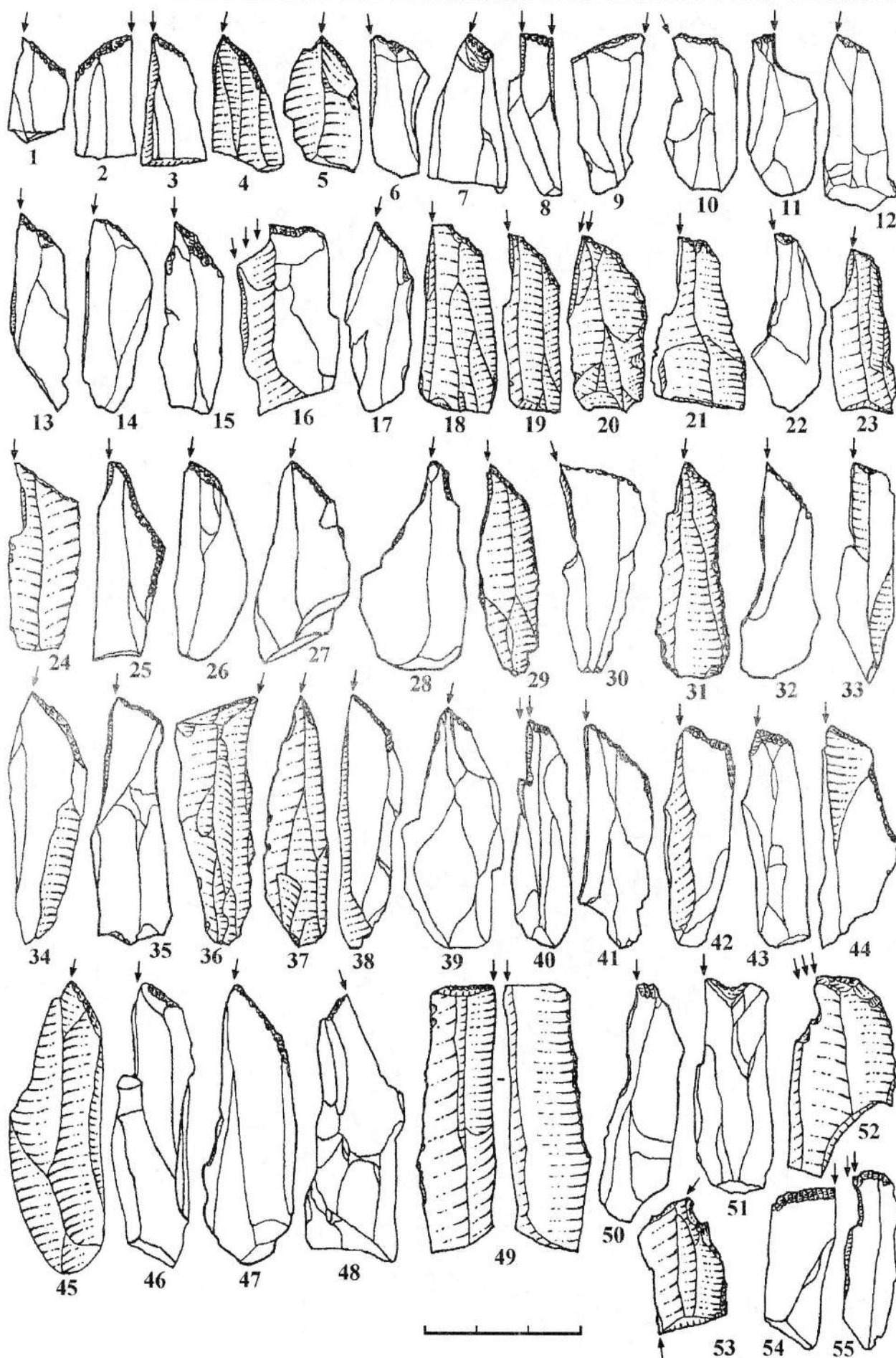

Рис. 3. Крем'яні різці.
Fig. 3. Flint burins.

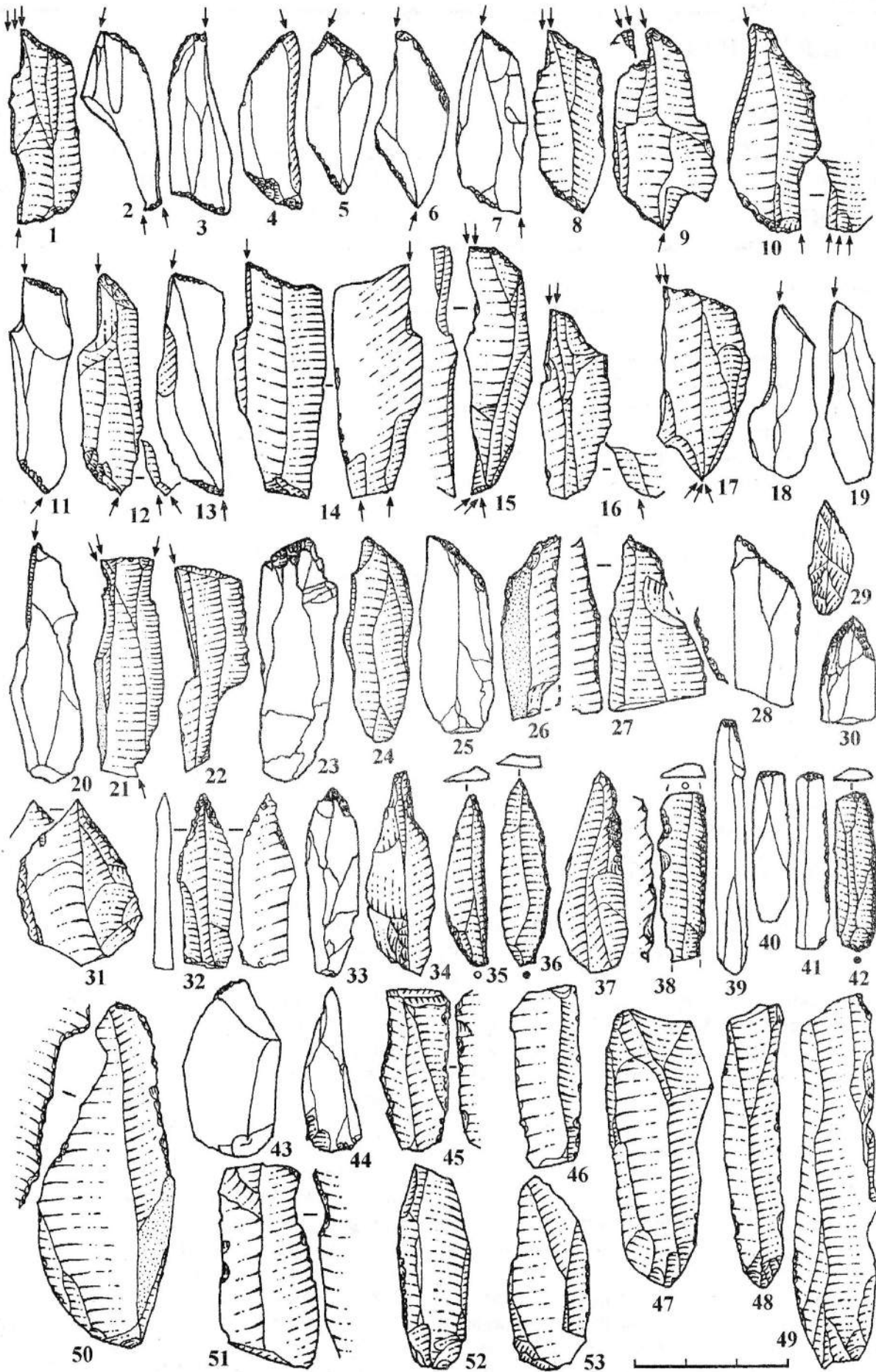

Рис. 4. Крем'яні вироби: різці (1–22), мікроліти та вістря (23–30, 35–42), проколки (31–34), відщеп ретушований (43), відщеп платівчастий (44), платівки ретушовані (45–53).

Fig. 4. Flint tools: burins (1–22), microliths and points (23–30, 35–42), borers (31–34), retouched flake (43), atypical blade (44), retouched blades (45–53).

СМОЛЬЯНИНОВА С. П.

ИСТОРИЯ ИССЛЕДОВАНИЯ КАМЕННОГО ВЕКА СТЕПНОГО ПОБУЖЬЯ

Статья посвящена истории исследования каменного века степного Побужья. В ней отражены точки зрения исследователей на хронологию, периодизацию и культурные явления региона.

Первые сведения о каменном веке Южного Побужья получены лишь в 30-е гг. XX в. Накопление, систематизация материала и исследование памятников с тех пор шло неравномерно. Наиболее интенсивные работы проведены в 40-х и 70–90-х гг. прошлого столетия. Период, охватывающий промежуток с начала 30-х гг. до Великой Отечественной войны, связан с открытием памятников каменного века на этой территории. Толчком к выявлению стоянок каменного века послужили археологические изыскания в бассейне Южного Буга в связи с сооружением Бугской электростанции, когда тут работала комплексная археологическая экспедиция во главе с Ф.А.Козубовским.

Археологические разведки проводились в разные годы сотрудниками Одесского археологического музея, Николаевского краеведческого музея, Одесского госуниверситета, Палеолитическим отрядом ЛОИА и ОАМ во главе с П.И.Борисковским, Николаевской экспедицией во главе с О.Г.Шапошниковой, Причерноморской экспедицией во главе с В.Н.Станко, краеведами С.К.Рахубенко, В.И.Красковским.

В степном Побужье раскапывались позднепалеолитические стоянки Лески, Ивашково VI, Срединный Горб, Анетовка I, Анетовка II, Анетовка XIII, Сагайдак I, мезолитическая стоянка Познанка, неолитические поселения Гард, Гард 3 и Гард 4, Миколина Броярка, Мельничная Круча, Саврань, Новорозановка, Пугач, Ташлык 2 и др. Эти работы связаны с именами П.В.Харламповича, В.Н.Даниленко, П.И.Борисковского, Г.В.Григорьевой, В.Н.Станко, В.И.Никитина, Н.Т.Товкайло и др. ученых. Благодаря этим исследованиям, в степном Побужье открыто более ста памятников каменного века.

Таким образом, исследования последних десятилетий создали значительную источниковедческую базу памятников каменного века Побужья, которая позволила предпринять попытки построения периодизации и культурно-хронологического их членения. Раннепалеолитические памятники региона изучены недостаточно. Они малочисленны и невыразительны, представлены сборами на поверхности и не дают возможности судить о путях заселения региона в раннем палеолите. Однако их

SMOLYANINOVA S. P.

HISTORY OF ARCHAEOLOGICAL RESEARCH IN PREHISTORY OF THE STEPPES OF THE SOUTHERN BUG RIVER BASIN

наличие позволяет предполагать, что регион Побужья был освоен древним человеком в конце ашеля – мустье.

В середине 40-х гг. были проведены А.П.Чернышом раскопки многослойной палеолитической стоянки Владимировка, расположенной в Среднем Побужье, но севернее – в Кировоградской области [Черныш, 1947; 1949; 1950; 1953; 1953a]. На основе анализа кремневого инвентаря культурных слоев Владимировки и известных к тому времени палеолитических памятников сопредельных территорий А.П.Черныш построил первую схему периодизации палеолита и мезолита Побужья [Черныш, 1953, с. 71–74]. И хотя археологические датировки культурных горизонтов Владимировки впоследствии разными авторами уточнялись, предложенная А.П.Чернышом схема периодизации долгие годы оставалась единственной и не потеряла своего значения до наших дней. До середины 70-х гг. материалы Владимировки оставались опорными для изучения хронологии и периодизации палеолита Северо-Западного Причерноморья.

Схема культурно-исторической периодизации позднего палеолита Северного Причерноморья, предложенная В.Н.Станко в 1982 г., предусматривала четыре хронологические группы, в которые входили и памятники Побужья [Станко, 1982, с. 97–111]. К первой хронологической группе, которая представляла собой заключительный этап ранней поры позднего палеолита, были отнесены стоянки Сагайдак I, седьмой и восьмой слои Владимировки. Ко второй хронологической группе, по времени соответствующей максимуму ошашковского оледенения, относились Анетовка I, Анетовка II, Владимировка (6–4 слои) и Ивашково поле. Третья хронологическая группа, датированная позднеледниковьем – 14–16 тыс. л. н., была представлена третьим слоем Владимировки и Червоной Греблей. В четвертую хронологическую группу входили первый и второй слои Владимировки, Ивашково VI и Срединный Горб.

В середине 80-х гг. в Побужье было выделено две линии развития: анетовская позднеледниковская культура, которую продолжают в позднем мезолите памятники кукрекского типа, и гребениковская культура, которой в раннем мезолите предшествуют памятники типа Царинки и Гаврилова Яра с геометрическими микролитами [Станко,

Смолянинова, 1985, с. 18]. Схема периодизации памятников позднего палеолита отличалась от предшествующей лишь тем, что в финальный палеолит была включена стоянка Анетовка II, но с получением радиоуглеродных дат для этого комплекса он занял место в хронологической группе памятников, соответствующих максимуму ошашковского оледенения [Станко, Свеженцев, 1988, с. 116–119; Станко, Григорьева, Швайко, 1989, с. 101; Смолянинова, 1990, с. 90]. В дальнейшем с появлением новых памятников и получением для некоторых из них радиоуглеродных датировок периодизация памятников палеолита уточнялась, но существенных изменений не претерпела [Станко, 1997].

В автореферате кандидатской диссертации Г.В.Сапожникова не соглашается с предложенными датировками многих памятников. По ее мнению, лишь комплекс Анетовки I относится к среднему этапу позднего палеолита, комплекс Абузовой балки – к самому концу мезолита, в то время как все остальные памятники датируются финальной порой позднего палеолита [Сапожникова, 1986, с. 6, 13]. В связи с отсутствием раннемезолитических стоянок в Побужье не может быть прослежена линия анетовской культуры от позднего палеолита до конца мезолита. Автор отрицает выделенную ранее анетовскую культуру в Побужье и видит «в позднем палеолите существование разновременных и различных по облику инвентаря памятников, относящихся преимущественно к его финальной поре. В позднем мезолите на данной территории сосуществовали племена гребениковской и кукрекской культур» [Сапожникова, 1986, с. 14].

Работа Г.В.Сапожниковой представляла собой первую попытку реконструкции хозяйственно-производственной деятельности населения региона Побужья в позднем палеолите и мезолите, основанную на трасологическом изучении коллекций памятников. Несомненно заслуживают внимания выводы о различных функциональных типах стоянок – охотничьих лагерях и базовых стойбищах, выделенных на основе анализа состава орудийных групп.

В вышедшей в 1995 г. коллективной монографии Г.В.Сапожниковой, И.В.Сапожникова и Г.Ф.Коробковой взгляды Г.В.Сапожниковой за это время претерпевают изменения и теперь авторы соглашаются с существованием анетовской культуры, но ограничивают ее средним этапом позднего палеолита преимущественно степного Побужья [Сапожникова, Коробкова, Сапожников, 1995, с. 143]. Анетовскую культуру образуют, по их мнению, Анетовка I, Ивашково VI, Анетовка и Анетовка II. Кроме того, авторы выделяют новую среднебугскую (владимирскую) культуру, в которую входят 8–6, 4–1 слои Владимировки, Лески, Срединный Горб, Ивашково поле, и датируют ее временем позднеледниковья – заключительным этапом позднего палеолита лесостепи. Впрочем, новая культура за последние годы поддержки не получила.

А.А.Кротова выделила в развитии позднего палеолита Северного Причерноморья три основных периода, куда включены и памятники Побужья: к раннему периоду, охватывающему позднебугское – дофиновское время (35–22 тыс. л. н.), отнесены Лески и Сагайдак I; к среднему, соответствующему позднедофиновско–раннепричерноморскому времени (21–16 тыс. л. н.), отнесены Анетовка I и Анетовка II; к позднему периоду, датируемому позднепричерноморским временем (15–10 тыс. л. н.), к финальнопалеолитической группе памятников, относится Ивашково VI [Кротова, 1994, с. 21].

В статье В.Ю.Коена и М.Отта предлагается последовательность отдельных хронологических горизонтов, в которые включены и памятники Побужья [Cohen, Otte, 1996, p. 367]. К зеленохutorскому горизонту, датируемому концом молодого-шекснинского интерстадиала, отнесена Анетовка 13. Сагайдакский горизонт (начало–середина максимума ошашковского оледенения) представлен Сагайдаком I, анетовско-амвросиевский горизонт (конец максимума ошашковского оледенения) – Анетовкой I и Анетовкой II, Лесками, 6–4 слоями Владимировки. С каменнобалковским горизонтом (начало позднего гляциала – дриас I – беллинг) авторы связывают в Побужье 1 и 2 слои Владимировки, с шап-кобинским горизонтом (конец позднего гляциала – дриас II, аллеред, дриас III) – Срединный Горб и Царинку.

Свою культурно-историческую периодизацию памятников позднего палеолита юга Украины предложил Н.П.Оленковский. К ранней поре позднего палеолита им отнесен комплекс стоянки Лески, ближайшие аналогии которому он видит в Среднем Поднестровье. Лески, по его мнению, свидетельствуют о возможном продвижении в Южную Украину носителей молодовской культуры в пределах 28–25 тыс. л. н. [Оленковский, 1999, с. 16; 2000, с. 148]. В среднюю пору позднего палеолита в Северном Причерноморье им прослеживаются три культурно-исторические линии развития. Первой является пережиточно-ориньякоидная, представленная двумя видами памятников: Сагайдаком I и Анетовкой I. Н.П.Оленковский считает, что на основании этих стоянок можно выделить отдельные культуры – сагайдакскую и анетовскую ориньякоидную. Вторая линия – это Нововладимирская культура в Нижнем Поднепровье. Третью представляет культура начальнo-эпиграветтской стоянки Анетовка II. Автор рассматривает индустрию этого памятника как дальнейшее развитие культурных традиций среднестровского граветта, который первоначально базируется на комплексах типа седьмого слоя Молодово V [Оленковский, 1999, с. 16–17; 2000, с. 144; 2000а, с. 373]. К поздней поре позднего палеолита Побужья Н.П.Оленковским отнесена стоянка Ивашково VI, комплекс которой, по его мнению, имеет черты финальноэпиграветтского памятника с элементами тардиграветта [Оленковский, 1999, с. 18].

На мой взгляд, тенденция выделения культур, представленных одним эпонимным памятником, может привести к неоправданному росту культурных явлений региона, что не обязательно соответствует исторической реальности.

В последнее время И.В.Сапожниковым уточнена схема периодизации поселений среднего этапа позднего палеолита степей, синхронизируемого с раннепричерноморским подгоризонтом, которая предусматривает подразделение на три уровня [Сапожников, 2002, с. 55]. Первый совпадает с начальной фазой валдайского оледенения и датируется 22–21 тыс. л. н. К нему отнесены в Побужье поселения Сагайдак I и Анетовка I. Второй уровень соответствует максимальной фазе валдайского оледенения (21–20 тыс. л. н.) и представлен в Побужье поселением Анетовка II. Для заключительной фазы валдайского оледенения (18–16,5 тыс. л. н.) в степях отсутствуют надежно датированные памятники.

Неоднозначную оценку получили и датировки многих памятников Побужья. Это касается, в первую очередь, материалов многослойной стоянки Владимировка, расположенной севернее, но часто привлекаемой в качестве аналогий. Автор раскопок Владимировки А.П.Черныш датировал три верхних слоя стоянки ранним азилом по находке в них небольшого количества сегментов примитивной низкой удлиненной формы [Черныш, 1953, с. 65]. Четвертый слой он относил к концу эпохи мадлена – началу азила [1953, с. 68]. Материалы пятого–восьмого слоев А.П.Черныш датировал позднемадленским временем [1953, с. 73].

П.И.Борисковский отмечал как хронологический показатель отсутствие костей носорога в культурных слоях Владимировки. Отдельные находки этих костей без сопровождения культурными остатками под нижним горизонтом дают основание предполагать исчезновение носорогов в бассейне Южного Буга в период существования поселения. По фаунистическим остаткам, кремневому инвентарю, характеру самого поселения П.И.Борисковский датировал Владимировку концом мадленского и началом азийского времени [Борисковский, 1953, с. 376].

Д.Я.Телегин не согласился с отнесением верхних слоев Владимировки к мезолитической (азийской) эпохе [Телегин, 1982, с. 26, 48]. П.П.Ефименко семь верхних горизонтов связывал с концом палеолитического периода и указывал на относительную древность нижнего горизонта в связи с находками костей мамонта [Ефименко, 1953, с. 560, 620].

Г.П.Григорьев считает, что слои 1–6 представляют самые конечные фазы верхнего палеолита [Григорьев, 1970, с. 55]. А.Н.Рогачев и М.В.Аникович отнесли Владимировку ко времени позднеледниковья (16 – 8 тыс. лет до н. э.), считая ее по условиям отложения, характеру культурных слоев и частично по кремневому материалу близкой к стоянкам порожистой части Днепра [Рогачев, Аникович, 1984, с. 221]. Указывая на

небесспорность датировки этих стоянок финалом палеолита – началом мезолита, авторы считают, что критерии отнесения их к этому времени утратили свое значение, а глубина залегания нижних слоев, в которых встречены остатки мамонта и шерстистого носорога, возможно, свидетельствуют об их более древнем возрасте (начало позднеледниковья? раннеосташковское время?) [1984, с. 220].

В последнее время в связи с обращением многих исследователей к проблеме граветта и эпиграветта комплексы Владимировки не были обойдены вниманием. Н.П.Оленковский 8–5 слои стоянки относит к культуре восточного граветтьена, подразумевая под нею культуру граветтийского пути развития. 4-й слой он считает переходным от восточного граветтьена к восточному эпиграветтьену и сопоставляет его с днестровско-волинской культурой, датируемой 20–16 тыс. л. н. [Оленковский, 2000а, с. 372]. По его мнению, 4 и 3 слои являются свидетельством продвижения на восток эпиграветтского населения в период 17–15 тыс. л. н. [Оленковский, 2000, с. 148–149]. 1 слой, относящийся к заключительной поре позднего палеолита граветтийского пути развития, трудно связать с какой-либо культурой [Оленковский, 2000, с. 147].

Л.Л.Зализняк 1–3 слои Владимировки связывает с позднейшими восточнограветтскими памятниками и относит к финальному палеолиту [Зализняк, 1994, с. 233], верхний слой называет эпиграветтским памятником конца плейстоцена [Зализняк, 2000, с. 4].

Таким образом, если прежде три верхних слоя Владимировки считались раннемезолитическими, то теперь мало кто сомневается в их финальнопалеолитическом возрасте. Большинство авторов склонны видеть в индустриях Владимировки развитие культуры местного населения. В.Ю.Косен и М.Отт считают 8 и 7 слои Владимировки принадлежащими к молодой культуре Днестровского региона [Cohen, Otte, 1996, p. 368].

В течение позднего палеолита в регионе Побужья прослеживается развитие культуры местного населения, представленной памятниками Лески, Владимировка, Ивашково поле, и переселение из Центральной Европы населения, оставившего памятники ориньякоидного облика (Сагайдак I, Анетовка I). Вследствие слияния местных и пришлых традиций в период максимального похолодания складывается единая культурно-историческая общность – анетовская культура, которая доживает на этой территории до мезолита. Отмечено расселение ее племен и на другие территории. В финальном палеолите наблюдается влияние населения молодой культуры на местные племена.

В позднем палеолите, как и в мезолите, наибольшие затруднения возникают из-за неоднозначности датировок многих памятников, следствием чего является отсутствие единства среди исследователей в вопросе периодизации позднепалеолитических и мезолитических комплексов. В связи с тем, что среди

исследователей нет единого мнения о критериях выделения раннего мезолита, многие известные памятники одними относятся к позднему палеолиту, другими – к раннему мезолиту. Е.В.Смытына, рассматривающая ранний мезолит в отрезке дриас III – пребореал (11000–9300 лет назад), относит к этому периоду финальнопалеолитические и раннемезолитические стоянки. Для Побужья это первый и второй слои Владимировки, Срединный Горб, Ивашково VI, Червоная Гребля, Царинка, Гаврилов Яр, Анетовка, Новоархангельское [Сминтина, 2001, с. 57, рис. 39; 2002, с. 45, рис. 1].

Открытая еще в начале 30-х гг. Ф.А.Козубовским стоянка Анетовка была отнесена им к неолиту [Козубовский, 1933, с. 46], но уже в следующей публикации атрибутирована как мезолитическая [Козубовский, 1935]. В обеих статьях ничего не говорится о присутствии в коллекции орудий геометрических форм, о которых пишет И.В.Фабрициус [Фабрициус, 1951, с. 100]. К сожалению, из трехтысячной коллекции сохранилось немногим более 300 кремней. Ряд исследователей датируют Анетовку поздним палеолитом [Черниш, 1954, с. 91; Береговая, 1960, с. 132; Борисковский, Красковский, 1961, с. 26; Телегин, 1982, с. 26, 48; Сапожникова, Коробкова, Сапожников, 1995, с. 99], другие – ранним мезолитом [Станко, 1972, с. 253–256; 1980а, с. 102; Колосов, 1971, с. 71; Смольянинова, 1990, с. 57–59].

Не менее противоречивую атрибуцию получили материалы стоянки Царинка, которую В.Н.Станко отнес к раннему мезолиту по общему облику кремневого инвентаря, соотношению групп орудий и наличию архаичных трапедий [Смольянинова, Станко, 1976, с. 117; Станко, 1977, с. 48–49; 1980а, с. 102–103; 1986, с. 24]. Эту датировку разделяют и другие авторы [Смольянинова, 1990, с. 90; Оленковский, 1983, с. 86, 87; 1991, с. 164]. Д.Я.Телегин в своей обобщающей монографии датировал Царинку началом позднего мезолита [Телегин, 1982, с. 49, табл. 6], но в дальнейшем согласился с ее раннемезолитическим возрастом [Телегин, 1985, с. 66].

Другая группа исследователей считает, что кремневый инвентарь Царинки имеет финальнопалеолитический облик и на этом основании датирует его концом плейстоцена [Григорьева, 1982, с. 110–111; 1983, с. 57; 1992, с. 18; Горелик, 1986, с. 6; Сапожникова, 1986, с. 9; 1986а, с. 132–133; Сапожникова, Коробкова, Сапожников, 1995, с. 144].

Нерешенность этой проблемы не повлияла на установление культурной принадлежности Царинки. Так, Н.П.Оленковский, открывший в Нижнем Поднепровье стоянку Леонтьевку с аналогичными трапециями, отмечая сходство ее материалов со слоем 3в Осокоровки I и Ворона I, выделил осокоровский культурный вариант [Оленковский, 1980, с. 30]. После публикации комплекса Царинки он также был присоединен к этому варианту [Оленковский, 1983, с. 86–87]. Несколько позднее исследователь предложил

объединить памятники, аналогичные Леонтьевке, в осокоровскую культуру. Им разработана периодизация культуры, в рамках которой предусмотрена последовательная смена трех хронологических этапов: первый, представленный верхним слоем Боршево II, Ворона I, слоем 3в Осокоровки I (поздний палеолит); второй – Леонтьевкой и большинством Рогаликских стоянок (поздний палеолит); третий – Царинкой, Гавриловым Яром, Прогоном, Рогаликом I, Дримайловкой I (ранний мезолит) [Оленковский, 1991, с. 184; 1994, с. 195; 1996, с. 75, 81; 1999, с. 19]. По мнению Н.П.Оленковского, осокоровская культура сложилась на основе эпиграветтских культур центральноевропейского происхождения и североприазовской культуры кавказского происхождения [Оленковский, 1999, с. 19].

Согласен с Н.П.Оленковским в выделении осокоровской культуры Л.Л.Зализняк, считающий ее возраст финальнопалеолитическим. Он допускает возможность участия восточного граветта в генезисе осокоровской культуры. По его мнению, небольшое количество резцов, среди которых преобладают угловые, скребки на отщепах, отсутствие граветтоидных острий дают основание считать комплекс Царинки наипозднейшим среди известных памятников культуры [Зализняк, 1994, с. 234–235].

В.Ю.Коен выделил в осокоровской культуре две локальные группы: рогаликскую на Северском Донце и Леонтьевку, Царинку, Гаврилов Яр в Северо-Западном Причерноморье [Коен, 1992, с. 7]. В генетической связи осокоровской культуры с памятниками типа верхнего слоя Боршево II он сомневается.

Д.Я.Телегин выделяет в мезолите юга Украины три основные общности или циклы культурного развития: крымско-белолесскую с сегментами, рогаликско-гребениковскую с трапециями и кукрекскую с особыми кукрекскими вкладышами [Телегин, 1999, с. 15]. Рогаликско-гребениковская общность включает памятники гребениковской культуры и типа Царинки в Северном Причерноморье, а также типы: Осокоровка, Леонтьевка, Сурской остров V, Ненасытец на Днепре, Рогалик, Моспино – в Донбассе и бассейне Северского Донца [Телегин, 1999, с. 17]. Отличия в облике трапедий указанных памятников Д.Я.Телегин связывает с разным их хронологическим положением. По его мнению, Осокоровка IIIв, Рогалик 2 относятся к финальнопалеолитическому периоду, Царинка, Рогалик I – к раннему, Гребеники, Ненасытец, Моспино – к позднему мезолиту [Телегин, 1999, с. 18].

Еще в середине 80-х гг. А.Ф.Гореликом было предложено понятие рогаликско-царинковской культурной области, в которую он включил индустрии типа Царинки, Леонтьевки и Рогаликских стоянок [Горелик, 1986, с. 6]. По его мнению, сложение этой области происходило на основе памятников типа верхнего слоя Боршево II и Ворона I с участием степной каменнобалковской культуры. Он полагал, что граветтоидные острия с острокосженными концами и

прямоугольники позднепалеолитических памятников были морфологическими предшественниками трапезий «осоковоровского типа».

В своей последней обобщающей работе А.Ф.Горелик сближает Царинку с комплексом памятников типа Передельское I – Рогалик II «А» по технологии раскалывания кремня, набору типов нуклеусов и заготовок, считая их однокультурными и оставленными близкоккультурным населением [Горелик, 2001, с. 313]. Соглашаясь с существованием двух позднепалеолитических этапов рогаликско-царинковской области, автор считает наиболее спорным выделение третьего раннемезолитического этапа, к которому относят Рогалик-Якимовскую стоянку (Рогалик I) и Царинку. По его мнению, бытование этого единства связано с доголоценовым временем [Горелик, 2001, с. 314]. А.Ф.Горелик полагает, что «формирование памятников рогаликско-царинковского культурного единства происходило при значительном определяющем участии части культур, входивших в Днепро-Донецкую область, при этом соотношение культурных традиций, повлиявших на образование каждого из комплексов рогаликско-царинковской культуры, Осоковрки Шв и Леонтьевки, было разным, в силу чего сложился отмеченный выше гетерогенный характер рогаликско-царинковского культурного единства» [Горелик, 2001, с. 317].

Точку зрения А.Ф.Горелика о рогаликско-царинковском единстве, сформировавшемся на базе гонцовско-боршевских памятников, разделяют и другие авторы [Смольянинова, 1990, с. 62; Станко, 1991, с. 8; Смытына, 2000, с. 468]. По мнению В.Н.Станко, периодизация памятников, культурно близких Царинке, должна выглядеть следующим образом: Осоковрка I (слой Шв) – Рогалик II – Леонтьевка (плейстоценовые индустрии) – Царинка (ранний мезолит, ранний голоцен) [Станко, 1986, с. 23–24]. Он считает, что памятники типа Осоковрки I и Царинки являются ранней фазой развития гребениковской позднемезолитической культуры в Северном Причерноморье [Станко, 1986, с. 26]. В своей обобщающей работе по мезолиту Украины В.Н.Станко пишет: «Склавшись на основі традиційної культури місцевого населення Надпоріжжя і лівобережного степу за участю північних компонентів (запозичень та проникнень), матеріальна культура поселень рогалицько-царинської культурно-історичної області на початку мезоліту була неоднорідною і поділялася на декілька локальних угруповань (рогалицьке на Сіверському Донці, леонтьївське у Нижньому Подніпрів'ї, царинське у межиріччі Бугу та Дністра), які в подальшому своєму розвитку привели до формування у пізньому мезоліті нових археологічних культур» [Станко, 1997б, с. 131].

Таким образом, в финале позднего палеолита – в начале мезолита под влиянием индустрий более северных памятников гонцовско-боршевского типа в Нижнем Поднепровье складывается рогаликско-царинковское культурное единство. Царинковская

локальная группа в междуречье Южного Буга и Днестра считается пришлой на эту территорию с востока. В позднем мезолите на основе консолидации с местным населением здесь формируется новая культурно-историческая общность – гребениковская культура, представленная стоянками Познанкой, Еленовкой, Слободкой, Васильевкой, Казанкой. В мезолите в степном Побужье продолжают развиваться традиции анетовской культуры. Ее памятники (Абузова балка, Концеполь, Синюхин Брод, Сагайдак I (верхний слой), Бубинка и др.) концентрируются в основном в междуречье Южного Буга и Ингула.

Материалы исследованных в послевоенные годы на Южном Буге нескольких десятков неолитических памятников позволили В.Н.Даниленко выделить южнобугскую неолитическую культуру. Впоследствии, когда было установлено, что материалы памятников, обнаруженных и раскопанных В.И.Маркевичем на Днестре, аналогичны южнобугским, новая археологическая культура получила название буго-днестровской [Даниленко, 1969; Маркевич, 1974]. Территориально она располагалась в бассейне среднего течения Южного Буга и Днестровско-Прутского междуречья. В буго-днестровской культуре выделяются южнобугский и днестровский локальные варианты.

В.Н.Даниленко считал, что переход от мезолита к неолиту в Северо-Западном Причерноморье происходил «под знаком ассимиляции местной позднеархаической культуры гребениковского типа и возникновения взамен ее архаико-неолитической культуры приазовско-кукрекского склада» [Даниленко, 1969, с. 176]. Гребениковская культура явилась генетической основой раннего мезолита типа Матвеева кургана в Приазовье [Крижевская, 1992, с. 115]. Некоторые исследователи высказывают мнение о миграции гребениковских племен в Приазовье в середине 7 тыс. до н. э. и о синхронности развития гребениковской и буго-днестровской культур [Манько, 2002, с. 148, 152]. В результате стратиграфических наблюдений в буго-днестровской культуре было выделено несколько этапов развития. Древнейшая фаза буго-днестровской культуры относится к докерамическому неолиту. По материалам Побужья в раннем неолите с керамикой были выделены две фазы: скибинецкая и соколецкая. Развитый неолит представлен печерской и самчинской фазами. В позднем неолите – савранская фаза и хмельникская, относящаяся к рубежу неолита и медного века. Фазы днестровского варианта буго-днестровской культуры в основном совпадают с выделенными В.Н.Даниленко для Южного Буга.

Однако в вопросе нижней даты неолита взгляды исследователей расходятся. В.Н.Даниленко считал, что буго-днестровская культура охватывает весь период неолита от мезолита до медного века, т. е. с середины VII до середины IV тыс. до н. э. [Даниленко, 1969, с. 149]. Другие авторы полагали, что переход от мезолита к неолиту приходится на середину VI тыс. до н. э. [Пассек, Черныш, 1970, с. 122; Маркевич, 1974, с. 164;

Телегин, 1985а, с. 115]. Позже Д.Я.Телегин писал о развитии буго-днестровской культуры в пределах первой половины V – начала IV тыс. до н. э. [Телегин, 1990, с. 7]. Сейчас эту культуру датируют второй половиной VI – началом IV тыс. до н. э. [Котова, 1996, с. 33].

По изотопным датировкам материалов южнобугских неолитических памятников, полученных в последние годы, удалось выяснить, что буго-днестровская культура существовала около 1000 лет, примерно половина этого времени приходится на савранскую фазу, в то время как более ранние фазы длились не более 100–150 лет [Відейко, Ковалюх, 1998, с. 66]. На основе полученных дат буго-днестровская культура датируется между серединой VII и серединой VI тыс. до н. э., что подтверждает мысль В.Н.Даниленко о ранней дате буго-днестровского неолита и не подтверждает ее существование на протяжении 2000 лет.

Памятники буго-днестровской культуры в степном Побужье представлены лишь поздней фазой ее развития, в которой Н.Т.Товкайло выделяет три этапа [Товкайло, 1998, с. 14]. Д.Л.Гаскевич, изучавший кремневый инвентарь неолитических памятников Украины, сформировавшихся на местной мезолитической основе, разделил их на две группы [Гаскевич, 2002, с. 103]. В первую группу вошли памятники днестровского варианта буго-днестровской культуры, условно названные по микронабору «трапециидными», во вторую – южнобугского варианта культуры с «острийно-трапециидным» микронабором.

Исследованиями Николаевской экспедиции в Побужье удалось синхронизировать позднюю фазу буго-днестровской культуры с раннетрипольской и установить, что местный поздний неолит не является генетической подосновой трипольской культуры

[Шапошникова, Товкайло, 1989, с. 97]. Об этом же свидетельствуют и данные абсолютного датирования [Бурдо, Ковалюх, 1998, с. 60]. Таким образом, племена буго-днестровской культуры в Побужье доживают до прихода трипольского населения, которым они были ассимилированы [Давня історія України, 1997, с. 173].

Накопленный за прошедшие десятилетия материал, с одной стороны, увеличил источниковедческую базу памятников каменного века Побужья, а с другой – выявил значительные трудности в его интерпретации. И дело не только в неравнозначности оценки комплексов, собранных на поверхности или полученных в результате раскопок. Геологическая неизученность многих памятников, отсутствие абсолютных дат, палинологических определений делает невозможным объективное сопоставление их комплексов. Радиоуглеродные датировки для имеющих таковые памятников часто подвергаются сомнению, если они не укладываются в готовые схемы авторов. Остается единственный путь сопоставления индустрий разных стоянок – технико-типологический, то есть самый субъективный путь, который вызывает наибольшие расхождения при отнесении комплексов к тем или иным хронологическим периодам или культурам. Именно фактором различного датирования одних и тех же памятников позднего палеолита и мезолита Побужья, в частности, и Северного Причерноморья, в целом, основанным на типологическом методе, определяется дискуссионность многих проблем, связанных с построением схем хронологии и периодизации, культурно-исторической интерпретации явлений региона. Возможно, в будущем при накоплении данных комплексного исследования памятников удастся решить сегодняшние проблемы.

ЛИТЕРАТУРА

Береговая Н.А. Палеолитические местонахождения СССР // МИА. – М.–Л.: Изд-во АН СССР, 1960. – № 81. – 220 с.

Борисковский П.И. Палеолит Украины: Историко-археологические очерки // МИА. – М.–Л.: Изд-во АН СССР, 1953. – № 40. – 464 с.

Борисковский П.И., Красковский В.И. Памятники древнейшей человеческой культуры Северо-Западного Причерноморья. – Одесск. книжн. изд-во, 1961. – 37 с.

Бурдо Н.Б., Ковалюх М.М. Нові дані про абсолютне датування Трипілля А // Археологічні відкриття в Україні 1997–1998 рр. – К., 1998. – С. 60–61.

Відейко М.Ю., Ковалюх М.М. Ізотопне датування пам'яток буго-дністровської (БДК) культури // Археологічні відкриття в Україні 1997–1998 рр. – К., 1998. – С. 65–66.

Гаскевич Д.Л. Дослідження крем'яного інвентаря неолітичних культур України // Археологічні відкриття в Україні 2000–2001 рр. – К., 2002. – С. 98–105.

Горелик А.Ф. Мезолит бассейна Северского Донца и Северо-Восточного Приазовья: Автореф. дис... канд. ист. наук. – Л., 1986. – 16 с.

Горелик А.Ф. Памятники Рогаликско-Передельского района. Проблемы финального палеолита Юго-Восточной Украины. – Луганск: РИО ЛИВД, 2001. – 366 с.

Григорьев Г.П. Верхний палеолит // Каменный век на территории СССР / МИА. – М.: Наука, 1970. – № 166. – С. 43–63.

Григорьева Г.В. Позднепалеолитические памятники с геометрическими микролитами на Русской равнине // ТД XI конгресса ИНКВА. – М., 1982. – Т. III. – С. 110–111.

Григорьева Г.В. Позднепалеолитические памятники с геометрическими микролитами на Русской

равнині // КСИА. – М.: Наука, 1983. – Вып. 173. – С. 55–61.

Григорьева Г.В. Позднепалеолитические памятники с геометрическими микролитами в Северном Причерноморье (к вопросу о датировке) // Пізньопалеолітичні пам'ятки центру Північного Причорномор'я (нові матеріали). – Херсон, 1992. – С. 11–20.

Даниленко В.Н. Неолит Украины. – К.: Наук. думка, 1969. – 238 с.

Ефименко П.П. Первобытное общество. Очерки по истории палеолитического времени. – 3-е изд. – К.: Изд-во АН УССР, 1953. – 663 с.

Залізник Л.Л. Фінальний палеоліт Лівобережної України // Археологический альманах. – Донецк, 1994. – № 3. – С. 231–244.

Залізник Л.Л. Етнокультурні процеси у пізньому палеоліті та проблема епігравету // Археологія. – 2000. – № 2. – С. 4–11.

Коен В.Ю. Некоторые новые данные о культурно-историческом процессе в Азово-Черноморском регионе в X–XI тыс. до н. э. // СА. – 1992. – № 2. – С. 5–19.

Козубовський Ф. Археологічні дослідження на території БОГЕСу (1930–1932 рр.). – К., 1933. – 98 с.

Козубовський Ф. Первісна стоянка на р. Бакшалі коло с. Анетівки (басейн Південного Бугу) // Наукові записки ІМК, кн. 5–6. – К., 1935. – С. 113–124.

Колосов Ю.Г. Мезоліт // Археологія Української РСР. – К.: Наук. думка, 1971. – С. 64–77.

Крижевская Л.Я. Начало неолита в степях Северного Причерноморья. – СПб., 1992. – 177 с.

Кротова О.О. Виробництво та суспільні відносини населення Північного Причорномор'я в добу пізнього палеоліту // Археологія. – 1994. – № 1. – С. 19–31.

Манько В.О. Старобільська стоянка // Кам'яна доба України. – К.: Шлях, 2002. – С. 132–153.

Маркевич В.И. Буго-днестровская культура на территории Молдавии. – Кишинев: Штиинца, 1974. – 174 с.

Оленковский Н.П. Позднепалеолитическая стоянка Леонтьевка на Нижнем Днепре // Археологические исследования на Украине в 1978–1979 гг.: ТД XVIII конф. ИА АН УССР. – Днепропетровск, 1980. – С. 29–30.

Оленковский Н.П. Стоянка Леонтьевка на Нижнем Днепре // Материалы по археологии Северного Причерноморья. – К.: Наук. думка, 1983. – С. 77–88.

Оленковский Н.П. Поздний палеолит и мезолит Нижнего Днепра. – Херсон, 1991. – 200 с.

Оленковский Н.П. Культурно-историческая грация позднего палеолита Нижнеднепровского региона // Археологический альманах. – Донецк, 1994. – № 3. – С. 193–203.

Оленковский М.П. Кавказька складова у фінальному палеоліті та мезоліті південної України // Археологія. – 1996. – № 3. – С. 74–85.

Оленковский М.П. Історико-культурний та хронологічний аспекти пізнього палеоліту півдня

України // Археологічна збірка Херсонської обласної державної інспекції охорони пам'яток. – Херсон, 1999. – № 1. – С. 13–21.

Оленковский М.П. Палеоліт та мезоліт Присивашья. Проблеми епігравету України. – Херсон: Придніпров'я, 2000. – 170 с.

Оленковский Н.П. Центральноевропейский эпіграветт и восточно-граветтийские культуры Украины // Stratum plus. – СПб.–Кишинев–Одесса–Бухарест, 2000а. – № 1. – С. 368–377.

Пассек Т.С., Черныш Е.К. Неолит Северного Причерноморья // Каменный век на территории СССР. – МИА. – 1970. – № 166. – С. 117–133.

Рогачев А.Н., Аникович В.М. Поздний палеолит Русской равнины и Крыма // Палеолит СССР / Археология СССР. – М.: Наука, 1984. – С. 162–271.

Сапожников І.В. Сюрень І – «Кримська загадка» або закономірне явище у пізньому палеоліті південної України // Кам'яна доба України. – К.: Шлях, 2002. – С. 43–56.

Сапожникова Г.В. Взаимоотношения культур и хозяйственных комплексов финального палеолита и мезолита Южного Побужья: Автореф. дис... канд. ист. наук. – Л., 1986. – 16 с.

Сапожникова Г.В. О культурно-исторической и хозяйственной интерпретации Царинки // Хозяйство и культура доклассовых и раннеклассовых обществ: ТД III конф. молодых ученых ИА АН СССР. – М., 1986а. – С. 132–133.

Сапожникова Г.В., Коробкова Г.Ф., Сапожников И.В. Хозяйство и культура населения Южного Побужья в позднем палеолите и мезолите. – Одесса–СПб., 1995. – 198 с.

Смольянинова С.П. Палеолит и мезолит степного Побужья. – К.: Наук. думка, 1990. – 107 с.

Смольянинова С.П., Станко В.Н. Разведки памятников каменного века на севере Одесской области // Археологические и археографические исследования на территории Южной Украины. – К.–Одесса: Вища школа, 1976. – С. 112–126.

Смытына Е.В. Палеоэкологическое районирование степной Украины в эпоху раннего мезолита // Stratum plus. – СПб.–Кишинев–Одесса–Бухарест, 2000. – № 1. – С. 463–476.

Смнтинна О.В. Зональність ранньопервісних культур. – Одеса: Астропринт, 2001. – 305 с.

Смнтинна О.В. Поняття жилого простору в контексті дослідження ранньомезолітичних культур степової України // Археологія. – 2002. – № 1. – С. 44–50.

Станко В.Н. Типы памятников и локальные культуры в мезолите Северного Причерноморья // Палеолит и неолит СССР. Т. VII / МИА. – Л.: Наука, 1972. – № 185. – С. 252–261.

Станко В.Н. Основные особенности и хронология памятников мезолита степей Северного Причерноморья // КСИА. – 1977. – Вып. 149. – С. 46–53.

Станко В.Н. Ранний мезолит степей Северного Причерноморья // Первобытная археология: поиски и находки. – К.: Наук. думка, 1980а. – С. 90–109.

Станко В.Н. Мирное. Проблема мезолита степей Северного Причерноморья. – К.: Наук. думка, 1982. – 174 с.

Станко В.Н. К проблеме сложения гребениковской культуры // Исследования по археологии Северо-Западного Причерноморья. – К.: Наук. думка, 1986. – С. 13–26.

Станко В.Н. Культурно-исторический процесс в мезолите Северо-Западного Причерноморья // Северо-Западное Причерноморье – контактная зона древних культур. – К.: Наук. думка, 1991. – С. 5–17.

Станко В.Н. Промысел бизонов в палеолите Северного Причерноморья // Записки исторического факультета. – Одеса, 1997. – Вып. 5. – С. 3–10.

Станко В.Н. Эпоха мезоліту // Давня історія України: В 3 т. – К.: Наук. думка, 1997б. – Т. 1: Первісне суспільство. – С. 114–156.

Станко В.Н., Григорьева Г.В., Швайко Т.Н. Позднепалеолитическое поселение Аветовка II. Вопросы культурно-исторической периодизации позднего палеолита Северного Причерноморья. – К.: Наук. думка, 1989. – 137 с.

Станко В.Н., Свеженцев Ю.С. Хронология и периодизация позднего палеолита и мезолита Северного Причерноморья // БКИЧП. – 1988. – № 57. – С. 116–120.

Станко В.Н., Смольянинова С.П. Исследование палеолита и мезолита степного Побужья // СА. – 1985. – № 4. – С. 5–20.

Телегин Д.Я. Мезолітичні пам'ятки України (IX–VI тисячоліття до н. е.). – К.: Наук. думка, 1982. – 255 с.

Телегин Д.Я. Памятники эпохи мезолита на территории Украинской ССР. – К.: Наук. думка, 1985. – 183 с.

Телегин Д.Я. Вопросы культурно-хронологического членения и синхронизации

памятников неолита // Археология Украинской ССР. – К.: Наук. думка, 1985а. – Т. 1. – С. 110–118.

Телегин Д.Я. Степное Поднепровье и Нижнее Подунавье в неолите–энеолите // Каменный век на территории Украины. – К.: Наук. думка, 1990. – С. 6–17.

Телегин Д.Я. Про культурно-етнографічні спільності на півдні України в мезоліті, їх генезис та участь у неолітизації регіону // Археологія. – 1999. – № 3. – С. 14–27.

Товкайло М.Т. Неоліт степового Побужжя: Автореф. дис... канд. іст. наук. – К., 1998. – 17 с.

Фабрициус И.В. Археологическая карта Причерноморья Украинской ССР / Вып. 1. Междуречье Днестра – Южного Буга. – К.: Изд-во АН УССР, 1951. – 153 с.

Черныш А.П. Палеолитическая стоянка у с. Владимировки // КСИИМК. – 1947. – Вып. 21. – С. 47–54.

Черныш О.П. Пізньопалеолітична стоянка коло с. Володимирівки // АП УРСР. – 1949. – Т. 2. – С. 284–288.

Черныш А.П. Новые исследования Владимировской палеолитической стоянки // КСИИМК. – 1950. – Вып. 31. – С. 89–95.

Черныш О.П. Володимирівська палеолітична стоянка. – К.: Вид-во АН УРСР, 1953. – 75 с.

Черныш А.П. Владимировская палеолитическая стоянка // БКИЧП. – 1953а. – № 17. – С. 43–51.

Черныш О.П. Карта палеоліту УРСР. Матеріали і дослідження по археології УРСР // Наукові записки Інституту суспільних наук, Львівський філіал АН УРСР. – К., 1954. – Т. 2. – С. 67–143.

Шапошникова О.Г., Товкайло Н.Т. Некоторые итоги исследования многослойного поселения Пугач на Южном Буге // Первобытная археология. – К.: Наук. думка, 1989. – С. 86–97.

Cohen V., Otte M. Some chronological problems of the Upper Paleolithic Azov–Pontic area in light of new radiocarbon data from Crimea // Prehistoire Europeenne. – 1996. – Vol. 9. – P. 363–392.

SUMMARY

The article discusses results of many years of archaeological studies of Paleolithic, Mesolithic and Neolithic sites in the Southern Bug River Basin. Since first archaeological excavations in 1930s carried out in connection with construction of the Bug Power Plant, more than 100 sites have been discovered in the region. The author discusses problems associated with dating some of the sites as well as reviews time periods, chronological schemes and cultural processes proposed for prehistory of the region.

КУЧУГУРА Л. И.

**НОВЫЕ МАТЕРИАЛЫ
К БИОГРАФИИ
ИССЛЕДОВАТЕЛЯ
ПАЛЕОЛИТА ДОНБАССА
В.М.ЕВСЕЕВА**

В.М.Евсеев (1912–1955) открыл и начал изучать уникальный верхнепалеолитический Амвросиевский комплекс. Большая часть коллекции 1935 г. считается утраченной. Предлагается новая информация о жизненном пути исследователя и версия, где можно искать утраченную часть коллекции 1935 года.

В 1937 г. в фонды Донецкого областного музея краеведения (далее – ДОМК) в г. Мариуполе поступила коллекция из раскопанных В.М.Евсеевым Амвросиевского «костища» и стоянки (1935 г.)¹ [Евсеев, 1949, с. 276; Саенко, 1993, с. 68]. Она содержала 13497 кремневых изделий, 1 вырезку из «костища» и 11 монолитов – стратиграфических разрезов, большую фаунистическую коллекцию и 305 фотонегативов – снимков с нее, полевую документацию: 6 фото, 116 негативов, 22 рисунка². Ныне в фондах Мариупольского краеведческого музея (далее – МКМ) насчитывается 202 кремневых изделия и 36 фаунистических находок из раскопок 1935 г.³ По данным И.А.Снежко, сейчас коллекция кремневых изделий из Амвросиевского комплекса содержит более 100000 кремней [Снежко, 2001, с. 13]. Интерес к комплексу не угасает. Мы хотим проследить историю коллекции 1935 г. (большая часть ее утрачена) и прояснить отдельные моменты биографии В.М.Евсеева в связи со значительными расхождениями данных о нем в публикациях.

Виктор Михайлович Евсеев родился 27 июля 1912 г. в г. Юзовке (сейчас г. Донецк). Там же он закончил курс средней школы, а с 1927 г. «... начал работать в музее [г. Сталино, сейчас г. Донецк], где и проработал до 1937 г. ... В период с 1930 по 1935 год учился в [Ворошиловградском педагогическом] институте, а в летнее время работал в музее»⁴. В 1929 г. – в качестве участника геологического кружка – В.М.Евсеев работал в экспедициях музея [Колесник, Полидович, 1999, с. 44]. В 1930–32 гг. он обследовал и раскапывал курганы у Гладковского рудника [Усачук, 1991, с. 46; 1993, с. 46, 47, 51; 1994, с. 100, 101], а также у с. Григорьевка (1932 г.) [Усачук, 1993, с. 47]. Эти работы В.М.Евсеев начинал вместе с авторитетным исследователем Н.Е.Макаренко и перенял у него опыт полевых исследований [Усачук, 1993, с. 52]. В 1932 г. Евсеев по заданию директора музея краеведения провел разведку по верхнему и среднему течению р. Кринка [Косикова, 1994, с. 6–11]. В районе с. Амвросиевка он собрал коллекцию кремневых изделий, которая навела его на мысль о наличии здесь неолитической кремневой мастерской⁵. Исследования

KUCHUGURA L. I.

**NEW MATERIALS TO THE
BIOGRAPHY OF V.M.EVSEEV,
THE RESEARCHER OF THE
PALEOLITH OF THE DONBASS
REGION**

В.М.Евсеева 1933–1934 гг. нам достоверно не известны.

По нашим данным, с 1930 г. в Сталинском музее краеведения работал Григорий Григорьевич Афендик. В 1932 г. он принял участие в раскопках в г. Сталино⁶. В 1934 г. уже в качестве директора музея вместе с художником В.А.Головатым и фотографом О.Е.Грейлихом (оба – сотрудники Сталинского музея) он произвел музейную экскурсию по Чистяковскому и Амвросиевскому районам Донецкой обл., в значительном объеме повторив маршрут разведки В.М.Евсеева 1932 г.⁷ У церкви с. Амвросиевка были найдены кремневые отщепы, которые «подтверждают существование здесь неолитической мастерской, а возможно, и стоянки»⁸. В этом же году Г.Г.Афендик принял участие – в составе экспедиции Сталинского музея – в раскопках кургана у поликлиники г. Сталино⁹. Вероятно, вместе с ним работал тогда же В.М.Евсеев.

19 августа 1935 г. в ходе разведки по р. Кринке В.М.Евсеев открыл Амвросиевскую стоянку и «костище» у Казенной балки. А затем в течение 51 дня (сентябрь, октябрь 1935 г.) на средства и силами сотрудников только Сталинского музея раскапывался этот комплекс. Г.Г.Афендик был консультантом В.М.Евсеева при раскопках, делал зарисовки местности и костей бизона, определял фаунистические находки¹⁰ [Евсеев, 1949, с. 265]. В фонды Сталинского музея краеведения поступили коллекции из раскопок. В.М.Евсеев и Г.Г.Афендик в этом же году провели археологическую разведку в Амвросиевском районе и раскопали ряд курганов у Амвросиевки, у с. Голопуповка и хутора Цюпко¹¹ [Усачук, 1994, с. 97, 98, 100, 103] и курган у с. Калиновка.

В 1935 г. В.М.Евсеев завершил курс обучения на математическом факультете, а затем заочно обучался на историческом факультете (до 1940 г.) Ворошиловградского пединститута [Цвейбель, 1978, с. 12; Колесник, Полидович, 2001, с. 3].

В сентябре–ноябре 1936 г. Г.Г.Афендик с В.М.Евсеевым в составе экспедиции Сталинского музея исследовали грунтовой могильник у Маяцкого городища, городища у сел Сидорово и Маяки и 3 кургана между этими селами¹². В конце июля – начале

августа 1936 г. Г.Г.Афендик раскопал курган на правом берегу р. Мокрая Волноваха и собрал подъемный материал у с. Большая Каракуба на правом берегу р. Кутурка¹³. В сентябре этого же года он раскопал селище у хутора Зливки Лиманского района и собрал кремневые изделия на дюнах, а также у хуторов Хайловщина, Дубовка¹⁴. В этих работах также мог принимать участие и В.М.Евсеев.

Для издания находок из раскопок и разведок Н.В.Сибилёва сотрудники Сталинского музея В.М.Евсеев и фотограф О.Е.Грейлих 28–29 марта 1937 г. обработали его коллекции в с. Банном¹⁵, при этом В.М.Евсеев вёл дневник работ.

Заполняя в 1948 г. «Листок по учету кадров», В.М.Евсеев указал, что в 1927–1937 гг. он занимал должность заведующего отделом истории Сталинского музея НКО¹⁶.

В 1937 г. по решению Президиума облисполкома были реорганизованы музеи региона: в Мариуполе был организован областной краеведческий музей, а в г. Сталино – областной музей революции¹⁷ [Приазовский пролетарий, 1937; Божко, 2000]. В Мариуполь были переданы и археологические коллекции (в том числе и из Амвросиевки), а сам В.М.Евсеев переехал туда же. Он работал заведующим отделом истории в ДОМК в г. Мариуполе¹⁸ [Приазовский пролетарий, 1937]. В 1937 г. В.М.Евсеев – уже в составе сотрудников музея в г. Мариуполе – принял участие в экспедиции по сбору «каменных баб» и был фотографом в этой поездке¹⁹. 18 апреля 1938 г. В.М.Евсеев и Г.Г.Афендик (он, видимо, остался в г. Сталино²⁰) обследовали в Зинцевой балке г. Мариуполя стоянку неолита (?), открытую в 1928 г. П.М.Пиневиным, где собрали подъемный материал²¹. В июне 1938 г. В.М.Евсеев раскопал курган эпохи бронзы в окрестностях г. Краматорска²².

В 1939 г. В.М.Евсеев доставил в ДОМК стелу VI–VII вв. н. э. [Швецов, 1980]. В этом же году в районе завода им. Ильича г. Мариуполя был раскопан курган эпохи бронзы²³. Возможно, его раскопки провёл В.М.Евсеев.

В 1939 г. он находился полгода в рядах Красной Армии²⁴. В 1936–1939 гг. В.М.Евсеев работал над отчетом о раскопках 1935 г. в Амвросиевке и изданием материалов комплекса. Его отчет 1935 г. не датирован²⁵. Однако, исходя из примечаний и того факта, что текст отчета, иллюстрации, таблицы почти идентично воспроизведены в издании материалов стоянки [Евсеев, 1949], можно утверждать, что до 1940 г. отчет был завершен. Ведь набор первого тома (выпуски I–VII) «Палеоліт і неоліт України» подготовлен до 1941 г., а напечатан он лишь в 1949 г. [Евсеев, 1949, см. шмуцтитул].

В качестве заведующего отделом истории В.М.Евсеев упоминается и в 1940 г.²⁶ Весной 1940 г. во время поездки в природный заповедник «Каменные могилы» (верховье р. Каратыш – притока р. Берды) В.М.Евсеев открыл там неолитическую стоянку²⁷.

Весной 1941 г. музей предполагал произвести археологические раскопки по исследованию «татаро-

монгольского городища» у с. Ялта с привлечением учителей и учеников г. Мариуполя [В краеведческом музее, 1941]. Тогда же В.М.Евсеев вместе с сотрудниками музея прошел ряд разведочных маршрутов. 18 апреля при осмотре Зинцевой балки были зафиксированы курганы на водоразделе вблизи порта²⁸, 21 апреля совершена поездка на «Каменные могилы» (собран подъемный материал на неолитической стоянке и на кургане)²⁹, 25 апреля сделан глазомерный план курганный группы у Самариной балки³⁰, 25–26 мая отмечены курганы между с. Мангуш и с. Ялта, засняты 7 «каменных баб» в селах Мангуш и Ялта (2 взяты в музей)³¹. В музей были переданы фото, фотонегативы и отчеты о поездках. Из «могилы № 1» на аэродроме г. Мариуполя В.М.Евсеев доставил в музей скифскую стелу³² [Мелюкова, 1952].

В начале 1941 г. В.М.Евсеев по-прежнему заведовал отделом истории, а с февраля по апрель – и фондами музея³³. В связи с отъездом директора музея на переподготовку В.М.Евсеев со 2 мая по 8 июля исполнял обязанности директора музея³⁴.

С началом войны на него легли многочисленные дополнительные обязанности: организовать ночные дежурства, бомбоубежище в здании музея, занятия по военной подготовке³⁵. В музее было сокращено штатное расписание. В.М.Евсеев был назначен ученым секретарём с 8 июля, затем ещё принял на хранение фонды и фотолабораторию³⁶. В сентябре группу работников музея привлекли для оборонных работ на 12 дней, возглавлял её В.М.Евсеев³⁷.

8 октября 1941 г. Мариуполь был оккупирован фашистами. В.М.Евсеев в этот же день покинул город и пошел вслед за линией фронта на восток³⁸ [Усачук, Горбов, Звагельский, 1995, с. 202].

Накануне немецкой оккупации Мариуполя коллекции музея не эвакуировались. В период оккупации города (с 8 октября 1941 г. по 10 сентября 1943 г.) музей работал, начиная с 16 октября 1941 г.³⁹ Археологические коллекции находились в том же здании, что и до войны. Фонды музея были взяты под охрану новой властью, их принял на хранение работавший в Мариупольском музее с 1937 г. Т.Я.Крестинский. В апреле–мае 1942 г. была произведена сверка фондов⁴⁰. Видимо, сверка была связана с поездкой-инспекцией главной рабочей группы оперативного штаба рейхсканцелярии Розенберга. Группа работала в Мариуполе 20–24 июля 1942 г.⁴¹ В отчетах по итогам поездки сообщалось, что в фондах музея хранились 13000 предметов из раскопок Амвросиевки⁴². В газетных сообщениях о музее также отмечалось, что коллекции из Амвросиевки хранятся в полном составе [Історія краєзнавчого музею, 1942]. Металлургические предприятия Мариуполя в начале войны были эвакуированы на Урал, туда и добрался В.М.Евсеев к декабрю 1941 г. 3 декабря датировано его заявление о приёме на работу в трест «Азовстальстрой», эвакуированный из Мариуполя, с 18 декабря он зачислен на должность инспектора отдела кадров (заведовал «военным столом»)⁴³ в г.

Каменск-Уральский. В этой же должности он работал до марта 1948 г.⁴⁴ (с 1944 г. – в Мариуполе), хотя в 1947 г. ему пришлось работать в геодезическом бюро треста⁴⁵. В 1947 г. В.М.Евсеев был награжден медалью «За доблестный труд в Великой Отечественной войне»⁴⁶. С 12 марта по 3 декабря 1949 г. В.М.Евсеев занимает должность начальника административно-хозяйственного отдела треста «Азовстальстрой» уже в самом Мариуполе⁴⁷. Таким образом, в послевоенный период В.М.Евсеев в Мариупольском музее не работал, что прослеживается и по книгам приказов музея⁴⁸, об этом же писала и Д.С.Цвейбель [Цвейбель, 1978, с. 13]. В этот же период археологической экспедиции в музее не было, а пополняли археологическую коллекцию единичные, случайно найденные предметы⁴⁹.

С июля 1938 г. в ДОКМ в г. Мариуполе в должности лаборанта отдела природы работала Елена Николаевна Вайнер⁵⁰. В феврале 1941 г. она, согласно предъявленному паспорту, стала числиться Н.Е.Екимовой⁵¹. Она же приняла в июле 1941 г. библиотеку музея⁵² и подчинялась непосредственно В.М.Евсееву⁵³. По её воспоминаниям, еще в предвоенные годы она принимала участие в разведочных маршрутах В.М.Евсеева в окрестностях Мариуполя [Колесник, Полидович, 2001, с. 5]. Видимо, в связи с эвакуацией 18 августа 1941 г. Е.Н.Екимова была освобождена от работы в Мариупольском музее⁵⁴. В 1941–1943 гг. она работала в г. Каменск-Уральский на заводе № 705⁵⁵. В 1942 г. В.М.Евсеев и Е.Н.Екимова поженились. В 1944 г. оба они вернулись в Мариуполь⁵⁶. Е.Н.Екимова действительно работала в Мариупольском музее в послевоенный период – с 5 сентября 1946 г.⁵⁷ по 9 мая 1948 г.⁵⁸ в должности экскурсовода.

Музей во время войны не пострадал и быстро восстановил свою деятельность после освобождения Мариуполя.

В литературе бытует мнение, что В.М.Евсеев работал в Мариупольском музее с 1948 г. [Косикова, 1994, с. 12] или с 1949 г. [Колесник, Полидович, 2001, с. 5]. Дата «1948 г.» продиктована письмом Ю.Н.Захарука от 2 августа 1947 г., в котором он благодарит В.М.Евсеева за оказанную помощь в работе с коллекциями музея и высказывает желание, чтобы тот вернулся к занятиям археологией⁵⁹. Действительно, В.М.Евсеев знал фонды музея и мог дать информацию Ю.Н.Захаруку о наличии нужных ему материалов. А дата «1949 г.» связана с письмом П.П.Ефименко от 21 августа 1948 г., в котором он приветствует желание

В.М.Евсеева вернуться к археологии⁶⁰. Но там же четко указано и на другое обстоятельство: П.П.Ефименко сообщает В.М.Евсееву о проблеме с жильём в Киеве. Именно туда, надо полагать, и собирался переехать на жительство В.М.Евсеев. Возможно, это было связано и с работой (уже после войны?) над публикацией материалов Амвросиевской стоянки [Евсеев, 1949]. Таким образом, можно окончательно утверждать, что в послевоенный период В.М.Евсеев в Сталинском областном музее краеведения в г. Мариуполе не работал.

В 1948 г. в музее началась переинвентаризация фондов⁶¹. Тогда в инвентарные книги было вписано 1738 предметов из Амвросиевского комплекса, т. е. между 1942 г. и 1948 г. было утрачено (?) 11759 изделий. В 1950 г. В.М.Евсеев переехал в г. Сталино, приняв предложение возглавить заново создающийся там областной краеведческий музей [Цвейбель, 1978, с. 13; Гитис, 1999, с. 65; Колесник, Полидович, 2001, с. 5] в связи с гибелью фондов собственно Сталинского музея революции в годы войны [Койнаш, 1999, с. 50]. С начала 1951 г. Сталинский областной краеведческий музей в г. Жданове (Мариуполе) стал Ждановским [городским] краеведческим музеем (далее ЖКМ). В.М.Евсеев стал требовать возвращения в г. Сталино коллекций, изъятых из него в 1937 г. в г. Мариуполь (Жданов). В 1954–1956 гг. из фондов ЖКМ в Сталинский музей были переданы многие коллекции, в том числе и 1646 предметов из Амвросиевки.

Возможно, часть коллекции В.М.Евсеева из раскопок Амвросиевского комплекса хранится в Москве. В 1951 г. Б.Н.Граков изучал в ЖКМ скифскую статую, найденную В.М.Евсеевым в 1941 г. (см. выше). Судя по письму Б.Н.Гракова от 14 сентября 1951 г., адресованному директору ЖКМ М.С.Клименко, в Институте зоологии АН СССР (г. Москва) очень заинтересовались фаунистической коллекцией из Амвросиевки, а она была обширной («ящички» находок). Предполагалось доставить эти материалы в Москву для обработки их В.И.Грозовым⁶². Возможно, упакованные вместе с костями кремневые изделия, которые могли по какой-либо причине не разобрать после войны, и оказались (?) в фондах Института зоологии в Москве.

В 1951 г. В.М.Евсеев продолжил и полевые работы – изучение Гладковских курганов на окраине Сталино [Усачук, 1993, с. 51, примеч. 13]. В ноябре 1955 г. В.М.Евсеев скончался [Косикова, 1994, с. 17].

¹ [Евсеев В.М.] Амвросиевская палеолитическая стоянка. Отчет о раскопках 1935 г. – МКМ. – № 6252 – Д. – С. 15.

² МКМ. По инвентарным книгам 1948 г. № 1, 14, 15, 16, 17, 19, фотонегативам, отчету В.М.Евсеева.

³ МКМ. Инвентарная книга № 1, 1981–1982 гг.

⁴ Дело В.М.Евсеева. – Архив отдела кадров ЗАО строительно-монтажной фирмы «Азовстальстрой». – Личное дело уволенных «Е». 1943–1949 гг. – Оп. № 1

«Л». – Ед. хр. 83 по перечню № 705–706. – Л. 30–44. – Л. 30, 32.

⁵ Евсеев В.М. Отчет о поездке по Макеевскому и Чистяковскому районам Донецкой обл. в 1932 г. – ДОКМ. – Архив В.М.Евсеева. – Без №. – Л. 5. – Цит. по Косиковой Е.В., 1994, с. 11.

⁶ Кучугура Л.И. История археологической коллекции Мариупольского краеведческого музея. Собиратели.

Исследователи. – МКМ. – Научный архив. – № И – 15/2001. – С. 6.

⁷ Отчет о командировке сотрудников Сталинского краеведческого музея Афендика Г.Г., Головатого В.А., Грейлиха О.Е. в Чистяковский и Амвросиевский районы Донецкой обл. – МКМ. – Научный архив. – № И-1. – С. 5–13.

⁸ Там же. – С. 10.

⁹ Кучугура Л.И. История... – С. 6; приложение, с. 19.

¹⁰ [Евсеев В.М.] Амвросиевская... – С. 1, 2.

¹¹ Кучугура Л.И. История... – С. 5, приложение, с. 13, 19.

¹² МКМ. По материалам записей в инвентарных книгах 1948 г., фотонегативов, полевой документации Г.Г.Афендика. – № 6791–6796–К.

¹³ МКМ. По материалам фотонегативов и инвентарных книг 1948 г. – № 485–и.

¹⁴ МКМ. Инвентарные книги 1948 г. – № 8142–и, № 8144–и. Инвентарная книга № 1 1981–1982 гг. – № 274а, № 1235а.

¹⁵ МКМ. Фотонегативы № 1820–1870/II.

¹⁶ Дело В.М.Евсеева... – Л. 30 об.

¹⁷ Божко Р.П. Областной музей краеведения в Мариуполе. – МКМ. – Научный архив, № И – 28, 1999. – С. 1.

¹⁸ Дело В.М.Евсеева... – Л. 30 об., л. 32.

¹⁹ МКМ. Инвентарные книги 1948 г. – № 1712–и.

²⁰ Кучугура Л.И. История... – Приложение, с. 19.

²¹ Евсеев В.М. Отчет о рекогносцировке по Зинцевой балке (вблизи г. Мариуполя) 18.IV.1941 г. – МКМ. – № 6249–Д.

²² МКМ. – № 925а, 1250а, 1361–1362а.

²³ МКМ. – № 28–30а, 1281–1287а.

²⁴ Дело В.М.Евсеева... – Л. 31.

²⁵ [Евсеев В.М.] Амвросиевская...

²⁶ Мариупольский областной музей краеведения. Книга приказов 1940–1941 гг. – МКМ. – № 6090–Д. – С. 2.

²⁷ Евсеев В.М. Отчет о поездке на заповедник «Каменные могилы» 21 апреля 1941 г. – МКМ. – № 6248–Д.

²⁸ Евсеев В.М. Отчет о рекогносцировке...

²⁹ Евсеев В.М. Отчет о поездке на заповедник...

³⁰ Евсеев (В.М.) Отчет о поездке вдоль побережья Азовского моря от г. Мариуполя до Мелекино. 25.IV.1941 г. – МКМ. – № 6250–Д.

³¹ Евсеев В.М. Отчет о поездке по маршруту Мелекино – Ялта – Мангуш [25–26.05.1941 г.] – МКМ. – № 6251–Д.

³² Письмо В.М.Евсеева к М.Я.Рудинскому от 31 мая 1952 г. – НА 1А НАНУ. – Фонд ВУАК. – Фонд М.Я.Рудинского (?). – МКМ. – № 1359 а.

³³ Мариупольский областной музей краеведения. Книга приказов 1940–1941 гг... – С. 23, 44.

³⁴ Там же. – С. 49, 77.

³⁵ Там же. – С. 43–44, 67, 70.

³⁶ Там же. – С. 77, 80, 85.

³⁷ Там же. – С. 88–89.

³⁸ Дело В.М.Евсеева... – Л. 32 об.

³⁹ Приказы по Мариупольскому музею краеведения 1941–1943 гг. – МКМ. – № 6091–Д. – С. 17.

⁴⁰ Приказы по Мариупольскому музею краеведения в период немецкой оккупации с 16.XI.1941 по 2.IV.1944г. – МКМ. – № 6093–Д. – Приказ № 7 от 28.04.1942 г.

⁴¹ Сообщение об информационной поездке в Мариуполь 20–24 июля 1942 г. – ЦА ВО ВУУ. – Ф. 3676, оп. 1, д. 1 (Штаб канцелярии Розенберга для оккупированных восточных областей). – Машинопись перевода. – МКМ. – № 3787 н/в сов.

⁴² Там же. – Л. 81.

⁴³ Дело В.М.Евсеева... – Л. 35.

⁴⁴ Там же. – Л. 30 об, 33, 40.

⁴⁵ Там же. – Переводная записка от 1 июля 1947 г.

⁴⁶ Там же. – Л. 31 об.

⁴⁷ Там же. – Л. 30 об., 44.

⁴⁸ Сталинский областной музей краеведения г. Мариуполь. Приказы директора музея по основной деятельности и по кадрам. 1946 г. – То же. 1947 г. – То же. 1948 г. – То же. 1949 г. – То же. 1950 г. – МКМ. – Архив канцелярии.

⁴⁹ Кучугура Л.И. История... – С. 10.

⁵⁰ Личное дело Екимовой Елены Николаевны. – ДОКМ. – Автобиография.

⁵¹ Мариупольский областной музей краеведения. Книга приказов 1940–1941 гг... – С. 24.

⁵² Там же. – С. 24.

⁵³ Там же. – С. 86.

⁵⁴ Там же. – С. 86.

⁵⁵ Личное дело Екимовой... – Автобиография, запись в трудовой книжке.

⁵⁶ Дело В.М.Евсеева... – С. 30 об.; Личное дело Екимовой... – Автобиография.

⁵⁷ Сталинский областной музей краеведения г. Мариуполь. Приказы директора по основной деятельности и по кадрам. 1946 г. – МКМ. – Архив канцелярии. – Приказ № 6.

⁵⁸ То же. 1948 г. – МКМ. – Архив канцелярии. – Приказ № 40.

⁵⁹ Архив В.М.Евсеева. Переписка 1951–1954 гг. – ДОКМ. – Без №. – Письмо от 2.IX.1947 г.

⁶⁰ Там же. – Письмо от 21.VIII.1948 г.

⁶¹ Приказ № 31 от 14 апреля 1948 г. – Приказы с № 1 по 83 директора музея по основной деятельности и кадрам. 8.I.1948–20.XII.1948 г. – МКМ. – Архив канцелярии.

⁶² Письмо Б.Н.Гракова к М.С.Клименко от 14.IX.1951 г. – МКМ. – Научный архив. – И-5, 1951.

ЛИТЕРАТУРА

Божко Р.П. Испытание войной // Приазовский рабочий. – Мариуполь, 2000. – 5 мая.

В краеведческом музее // Комсомолец Донбасса. – Сталино, 1941. – 7 января.

Гитис С.А. Немного истории // Донбасс. – Донецк, 1999. – № 8 (спецвыпуск), сентябрь–октябрь. – С. 45, 49, 59, 65, 72, 75.

Евсеев В.М. Палеолітична стоянка Амвросіївка (попередній звіт про розкопки 1935 р.) // Палеоліт і неоліт України. – Т. I. – Вип. V. – К., 1949. – С. 265–281.

Історія краєзнавчого музею // Маріупольська газета. – № 46, 14 серпня 1942 р. – С. 4.

Койнаш Т.П. Из истории формирования коллекций // Донбасс. – Донецк, 1999. – № 8 (спецвыпуск), сентябрь–октябрь. – С. 50–51.

Колесник А.В., Полидович Ю.Б. Виктор Михайлович Евсеев // Донбасс. – Донецк, 1999. – № 8 (спецвыпуск), сентябрь–октябрь. – С. 44–45.

Колесник А.В. Полидович Ю.Б. В.М.Евсеев – ученый и музейный работник // Літопис Донбасу: Краєзнавчий збірник. – Донецьк, 2001. – Спеціальний випуск 8. – С. 3–7.

Косикова Е.В. Исследователь древностей Донетчины Виктор Михайлович Евсеев (1912–1955) // ДАС. – Донецк, 1994. – Вып. 5. – С. 5–19.

Мелюкова А.И. Каменная фигура скифа-воина // КСИИМК. – М., 1952. – № 48. – С. 125–129.

Приазовский пролетарий. – Мариуполь, 1937. – 1 июня. – С. 4.

Саенко Р.И. Мариупольская коллекция // Археологический альманах. – Донецк, 1993. – № 1. – С. 68.

Сніжко І.А. Утилізація мисливської здобичі на Амвросіївському пізньопалеолітичному комплексі: Автореф. дис... канд. іст. наук. – К., 2001. – 20 с.

Усачук А.Н. Исследование курганов срубного времени (по материалам архива и фондов Донецкого краеведческого музея) // 100-річчя Полтавського краєзнавчого музею. Матеріали ювілейної наукової конференції. – Частина 2. – Полтава, 1991. – С. 46–48.

Усачук А.Н. Раскопки Н.Е.Макаренко и В.М.Евсеева на территории Донецка // ДАС. – Донецк, 1993. – Вып. 3. – С. 46–52.

Усачук А.Н. Исследования В.М.Евсеева в восточных районах Донецкой области // ДАС. – Донецк, 1994. – Вып. 5. – С. 97–104.

Усачук А.М., Горбов В.М., Звагельський В.Б. Невідомий альбом малюнків Миколи Макаренка // ПА3. – Полтава, 1995. – Вип. 3. – С. 199–214.

Цвейбель Д.С. Рассказы о каменном веке: Неизвестное об известном. – Донецк, 1978. – С. 7–37.

Швецов М.Л. Стела V–VII вв. из Приазовья // СА. – 1980. – № 4. – С. 268–269.

SUMMARY

V.Evseev (1912–1955) discovered and started scientific research the Upper palaeolithic site and «bone bed» by Amvrosievka Donbass region in 1935. Articles about the investigator life are met with mistakes. Mariupol local museum have custody of records allowing to clear his course of life. It is considered that the most part of excavation collection was lost. We assume it will be found.

КОНОНЕНКО О. М.

ПАЛЕОЛІТИЧНА СТОЯНКА РАДОМИШЛЬ: ІСТОРІОГРАФІЯ

У статті подано короткий огляд публікацій, присвячених верхньопалеолітичній стоянці Радомишль. Розглядаються різні точки зору стосовно культурної приналежності поселення, його планіграфії, культурних решток.

130 років відділяє нас від моменту відкриття стоянки Гінці – першої верхньопалеолітичної пам'ятки в Україні. Саме тоді і розпочалось вивчення завершальної доби давнього кам'яного віку. За цей час відкрито й досліджено сотні місцезнаходжень, з'ясовуються питання хронології та культурної належності стоянок, багато цікавих доробок з'явилося для палеогеографічних реконструкцій, житлобудування тощо. Однією з найбільш актуальних проблем у палеолітознавстві є проблема переходу від середнього до верхнього палеоліту, питання співіснування цих пам'яток, взаємовпливи та взаємозв'язки, проблема акультурації тощо. Досить жваво ці питання дискутуються саме останнім часом. Разом із тим, наявна джерельна база з верхнього палеоліту використовується нерівномірно, поза увагою залишилось чимало пам'яток, матеріали яких із тих чи інших причин не були монографічно введені в науковий обіг. До розряду останніх, беззаперечно, відносяться такі стоянки, як Куличівка, Липа на Волині, Пушкарі та Ключі на Десні, Добранічівка у Середньому Подніпров'ї, Радомишль на Житомирщині.

Стало вже майже традицією, спираючись на попередні публікації авторів розкопок і додавши до цього абсолютно поверхове «ознайомлення» з матеріалами названих пам'яток, залучати їх до теоретичних висновків та інтерпретаційних побудов. Значною мірою це стосується матеріалів стоянки Радомишль.

Стоянка Радомишль була відкрита в середині 1950-х рр. на правобережному Поліссі на околиці м. Радомишль Житомирської обл., досліджувалась експедицією Інституту археології АН УРСР під керівництвом д. і. н. І.Г.Шовкопляса.

У процесі розкопок було відкрито чотири пункти (Радомишль I–IV), які, на думку І.Г.Шовкопляса, були складовими єдиної стоянки (рис. 1). Залежно від рівня залягання культурного шару від сучасної поверхні на кожному з пунктів простежувався різний стан збереженості фауністичних решток та стратиграфічного залягання артефактів. Під час розкопок було здобуто багатотисячну колекцію крем'яних виробів і численні фауністичні рештки.

Проте, незважаючи на вагомий результат польових досліджень, матеріали стоянки Радомишль не були повноцінно введені до наукового обігу. Автор розкопок

KONONENKO O. M.

THE PALEOLITHIC SITE OF RADOMYSHL': THE BIBLIOGRAPHY

обмежився лише публікаціями загальної характеристики пам'ятки [Шовкопляс, 1964; 1965], представивши її як найдавнішу верхньопалеолітичну стоянку в Україні. На його думку, вона відноситься до початкової пори пізнього палеоліту Східної Європи і є одним з етапів переходу муст'єрської культури у верхньопалеолітичну (а саме – оріньяцьку). Саме ці дві публікації стали основним джерелом, до якого зверталися інші дослідники, а визначення пам'ятки як найбільш ранньої верхньопалеолітичної стоянки ввійшло до академічних видань [Бібіков, 1971, с. 433; Шовкопляс, 1971б, с. 45; Черныш, 1985, с. 68]. У кількох публікаціях І.Г.Шовкопляс, розглядаючи господарсько-побутові комплекси верхнього палеоліту, приділяє окрему увагу скупченням кісток, виявленим на стоянці, та інтерпретує їх як залишки житлових споруд. На його думку, на початковій порі верхнього палеоліту первісна община, будучи поділена на окремі малі сім'ї, вела спільну господарську та виробничу діяльність. Шість скупчень кісток, визначених як сліди давніх жител, одна (загальна) яма-сховище, спільне зовнішнє вогнище та спільне місце обробки кременю (рис.2), виявлені на стоянці, вважалися фактичним доказом на користь даної теоретичної реконструкції [Шовкопляс, 1958а, с. 45; 1971а; 1977, с. 119; Шевченко, Шовкопляс, 1982, с. 8–9]. Визначаючи місце стоянки серед інших пам'яток кам'яної доби, І.Г.Шовкопляс запропонував об'єднати такі поселення, як Радомишль, Пушкарі I, Ключі, Новгород-Сіверський, Погон, в одну групу пам'яток ранньої (оріньяцько-солотвейської) пори верхнього палеоліту, що відображають собою місцевий (локальний) середньодніпровський варіант верхнього палеоліту Східної Європи [Шовкопляс, 1969, с. 36; Шевченко, Шовкопляс, 1982, с. 9–10]. Стоянка Радомишль в цьому списку зазначалася як найбільш рання пам'ятка даного хронологічного періоду. До цієї думки присєдналася група інших дослідників [Гладилін, Шовкопляс, 1972, с. 40–41]. Побіжно згадуючи Радомишль ще в кількох окремих публікаціях, автор розкопок наводив лише загальні, вищезазначені дані, не доповнюючи нічим суттєвим [Шовкопляс, 1958а; 1958б; 1958в; 1969; Пидопличко, Шовкопляс, 1961, с. 81–82].

Неодноразово в літературі наводилися порівняння матеріалів Радомишля з крем'яною індустрією таких пам'яток, як Куличівка (нижній шар), Липа I [Савич,

1975, с. 112–113], Іванівці (Словаччина) [Борисковский, 1963, с. 120; Шовкопляс, 1964, с. 102], Жорнов [Аникович, 1991, с. 24].

Визначаючи культурну приналежність стоянки, більшість дослідників користувалися тезою Шовкопляса І.Г. про віднесення Радомишля до оріньяцької культури [Рогачев, Аникович, 1984, с. 176–177; Станко, Гладких, 1997, с. 57; Аникович, 1998, с. 26]. Однак М.В.Аникович, що свого часу переглядав матеріали стоянки, не погоджується з думкою автора розкопок про датування Радомишля як найранішої пам'ятки пізнього палеоліту [Аникович, 1991, с. 23; 2001, с. 45–46], до його поглядів також приєдналася О.Соффер [Soffer, 1985, р. 96–97]. В.Ю.Коєн та В.М.Степанчук відносять індустрію Радомишля (разом із матеріалами стоянки Жорнів) до групи з умовною назвою «пластинчастий оріньяк» [Коєн, Степанчук, 2001, с. 96]. Відсутність абсолютних дат, чіткого стратиграфічного та геологічного опису ускладнює можливість точного датування стоянки Радомишль.

Ще одне дискусійне питання – присутність у крем'яному комплексі муст'єрських виробів. І.Г.Шовкопляс, описуючи стоянку, попередньо звернув увагу на наявність незначного відсотка муст'єрських виробів – дископодібних нуклеусів, підтрикутних пластин та відщепів, серед знарядь – гостроконечників та скребел. Із фактом наявності в одному комплексі крем'яного інвентарю верхньопалеолітичних і муст'єрських форм погоджується більшість дослідників [Борисковский, 1963, с. 120; Рогачев, Аникович, 1984, с. 176; Станко, Гладких, 1997, с. 57, 62, 66, 83–84]. М.І.Гладких, розглядаючи дане питання, підтверджує відсутність у комплексі Радомишля виробів з двобічною обробкою та вважає, що підоснову стоянки варто шукати в муст'єрських пам'ятках із левалуазькою технікою розколювання [Гладких, 1973, с. 20].

Натомість, інші дослідники (Ю.Е.Демиденко, В.І.Усик), аналізуючи «дископодібні нуклеуси» комплексу з'ясували, що: «...«диски» Радомишля являються пренуклеусами... морфологически связаны с серией клиновидных ядрищ стоянки... а техника первичного раскалывания позднепалеолитическая представляется единообразной параллельной, в объемной и торцевой модификациях нуклеусов» [Демиденко, 1987, с. 43–44; Усик, 2001; 2002]. Тобто відсутність середньопалеолітичної техніки

розколювання ставить під сумнів наявність у комплексі Радомишля муст'єрських виробів узагалі.

Під час польових досліджень було опубліковано дві статті стосовно кісткових решток стоянки [Корнієць, 1959; 1962]. Фауністичний комплекс стоянки був найкраще представлений на місцезнаходженні Радомишль І. Тут зібрано рештки 46 особин мамонта та по 1 особині коня, північного оленя, бізона. Саме ці кістки, на думку І.Г.Шовкопляса, стали складовими житлових споруд поселення. Як уже зазначалося, на площі стоянки було реконструйовано рештки шести куренеподібних споруд. Проте висловлювалися й інші думки, відмінні від поглядів автора розкопок. В.Я.Сергін у своїй дисертаційній роботі піддав критиці окремі скупчення, припускаючи, що скупчення III та V є складовими однієї овальної споруди, а походження скупчення IV могло бути випадковим (рис.2) [Сергін, 1974, с. 8–9]. Сумніви про достовірність реконструкцій жител та їхню кількість висловлювала також О.Соффер. На її погляд, для поселення з такою кількістю жител (6) на стоянці виявлено замало кісток мамонтів [Soffer, 1985, р. 96].

Побіжно в ряді публікацій автор розкопок торкався питання одночасності існування поселення на всіх чотирьох місцезнаходженнях стоянки та наявності єдиного культурного горизонту. Ці припущення не були остаточно підтверджені чи спростовані іншими дослідниками.

Загалом, аналізуючи архівні дані та ряд публікацій, присвячених Радомишлю, можна зробити висновок про неповноцінність висвітлення проблеми походження й існування стоянки. Відсутність повної публікації типології крем'яного інвентарю не дозволяє остаточно визначити місце стоянки в рамках верхнього палеоліту. Характеризуючи комплекс, висловлюються кардинально-протилежні погляди щодо наявності чи відсутності муст'єрських виробів у комплексі, а відповідно – і щодо культурної приналежності. Слабке висвітлення геологічних даних по стоянці та відсутність абсолютного датування не дають можливості остаточно визначити стратиграфічну ситуацію. Ці та інші проблеми не дозволяють повноцінно оперувати матеріалами стоянки Радомишль у контексті дослідження проблеми початкової пори верхнього палеоліту. Розв'язання цих питань є найбільш актуальним у сучасному палеолітознавстві.

ЛІТЕРАТУРА

Аникович М.В. Ранняя пора верхнего палеолита Восточной Европы: Автореф. дис... докт. ист. наук. – СПб.: ИИМК, 1991. – 40 с.

Аникович М.В. Днепро-Донская историко-культурная область охотников на мамонтов: от «восточного граветта» к «восточному эпиграветту» – Восточный граветт. – М.: Научный мир, 1998. – С. 35–67.

Аникович М.В. «Степная зона» – одна из трех ИКО верхнего палеолита Восточной Европы // Каменный век Старого Света. – СПб., 2001. – С. 10–12.

Бібіков С.М. Схема хронологічних співвідношень пам'яток палеоліту і мезоліту Української РСР // Археологія Української РСР. – К.: Наук. думка, 1971. – Т. 1. – С. 432–433.

Борисковский П.И. Очерки по палеолиту бассейна Дона // МИА. – М.–Л., 1963. – № 121. – 231 с.

Гладилин В.М., Шовкопляс І.Г. Про локальні відміни у палеоліті (На матеріалах України і сусідніх територій) // Матеріали XIII конференції Інституту археології АН УРСР. – К.: Наук. думка, 1972. – С. 36–44.

Гладких М.И. Поздний палеолит лесостепного Приднепровья: Автореф. дис... канд. ист. наук. – Л., 1973. – 22 с.

Демиденко Ю.Э. Некоторые вопросы классификации каменной индустрии и хронологии Радомишльского позднепалеолитического поселения // Актуальные проблемы историко-археологических исследований: ТД VI Респ. конф. молодых археологов. – К.: Наук. думка, 1987. – С. 43–44.

Коев В.Ю., Степанчук В.М. Переход от среднего к верхнему палеолиту в Восточной Европе: проблемы таксономии и хроностратиграфии // *Vita antiqua*. – К.: Стило, 2001. – № 3–4. – С. 78–107.

Корнієць Н.Л. Нове місцезнаходження пізньопалеолітичної фауни на Україні // Праці / АН УРСР. Інститут зоології. – К., 1959. – Т. 15. – С. 126–127.

Корнієць Н.Л. Про причини вимирання мамонта на території України // Вископні фауни України і суміжних територій. – К.: Вид-во АН УРСР, 1962. – Вип. 1. – С. 91–169.

Пидопличко І.Г., Шовкопляс І.Г. Палеолит Українського Полісся // ТКИЧП. – М., 1961. – Т. XVIII. – С. 75–88.

Рогачев А.Н., Аникович В.М. Поздний палеолит Русской равнины и Крыма // Палеолит СССР / Археология СССР. – М.: Наука, 1984. – С. 162–271.

Савич В.П. Пізньопалеолітичне населення Південно-Західної Волині. – К.: Наук. думка, 1975. – 136 с.

Сергин В.Я. Палеолитические жилища европейской части СССР: Автореф. дис... канд. ист. наук. – М., 1974. – 27 с.

Станко В.Н., Гладких М.И. Епоха пізнього палеоліту // Давня історія України: В 3 Т. – К.: Наук. думка, 1997. – Т. 1: Первісне суспільство. – С. 51–113.

Усик В.И. К вопросу о «гигантолитах», топорах и формах мустьерских нуклеусов в позднепалеолитических комплексах (По материалам ремонта коллекций комплекса 2 Королеве 2 и стоянки Радомишль) // *Vita antiqua*. – К.: Стило, 2001. – № 3–4. – С. 167–179.

Усик В.И. Технологічні аспекти виготовлення клиноподібних нуклеусів у пізньому палеоліті // Археологія. – 2002. – № 2. – С. 10–19.

Черныш А.П. Поздний палеолит // Археология Украинской ССР. – К.: Наук. думка, 1985. – Т. 1. – С. 54–83.

Шевченко А.И., Шовкопляс І.Г. Палеолит Киевского Приднепровья: Препринт. – К., 1982. – 59 с.

Шовкопляс І.Г. До питання про характер жител пізнього палеоліту // ВАН УРСР. – 1958а. – № 2. – С. 38–49.

Шовкопляс І.Г. Експедиції Інституту археології АН УРСР в минулому році // УІЖ. – 1958б. – № 2. – С. 153–157.

Шовкопляс І.Г. Експедиційні дослідження Інституту археології АН УРСР в 1956–1957 рр. // ВАН УРСР. – 1958в. – № 7. – С. 24–34.

Шовкопляс І.Г. Отчет о работе Палеолитической экспедиции Института археологии АН УССР по раскопкам Радомишльской стоянки в 1957 и 1959 гг. / НА ІА НАНУ. – № 1957–1959/12. – 19 с.

Шовкопляс І.Г. Палеолітична стоянка Радомишль (Попереднє повідомлення) // Археологія. – 1964. – Т. XVI. – С. 89–102.

Шовкопляс І.Г. Отчет о работе Палеолитической экспедиции Института археологии АН УССР в 1959 и 1963–65 гг. по раскопкам Радомишльской стоянки. // НА ІА НАНУ. – № 1963–1965/10. – 16 с.

Шовкопляс І.Г. Радомишльская стоянка – памятник начальной поры позднего палеолита // Стратиграфия и периодизация палеолита Восточной и Центральной Европы. – М.: Наука, 1965. – С. 104–116.

Шовкопляс І.Г. До питання про характер розвитку культури пізнього палеоліту (на матеріалах УРСР і сусідніх територій) // Археологія. – 1969. – Т. XXII. – С. 31–54.

Шовкопляс І.Г. Господарсько-побутові комплекси пізнього палеоліту // Археологія. – 1971а. – № 3. – С. 13–21.

Шовкопляс І.Г. Пізній палеоліт // Археологія Української РСР. – К.: Наук. думка, 1971б. – Т. 1. – С. 39–64.

Шовкопляс І.Г. Хозяйственно-бытовой комплекс позднего палеолита. Его состав и назначение // БКИЧП. – М.; Л., 1977. – № 47. – С. 115–120.

Soffer O. The Upper Palaeolithic of the Central Russian Plain. – Orlando, San Diego, New York, Toronto: Academic Press, Inc., 1985. – 539 p.

SUMMARY

The Radomyshl' site (Ukraine) is one of the peculiar Upper Paleolithic industry of the Eastern Europe discovered in middle of XX century. There are only a several dimes of short notes and few articles represented the different opinions about the typological definition of Radomyshl's industry. The author collected all available bibliography to base possibilities for re-examinations of stone assemblage in context of typological variability of Eastern European Upper Paleolithic.

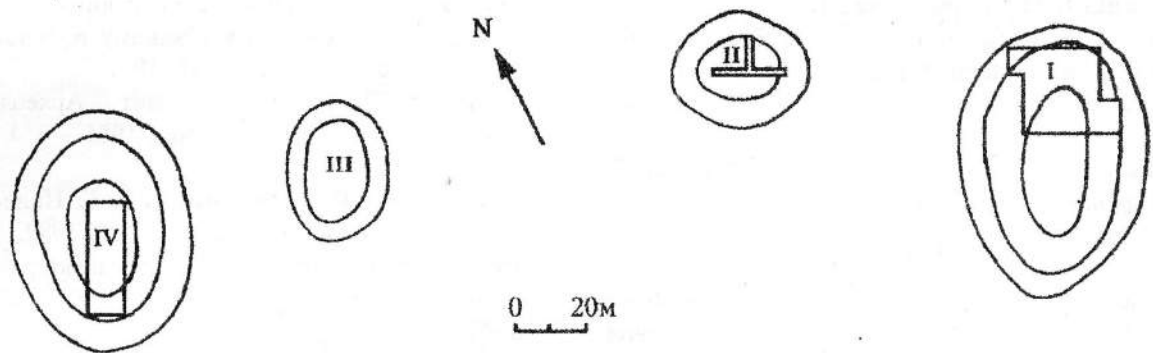

Рис. 1. Розташування місцезнаходжень I–IV Радомишльської стоянки (за: Шовкопляс, 1964, рис. 2).
Fig. 1. Locations (I–IV) of Radomyshl' site.

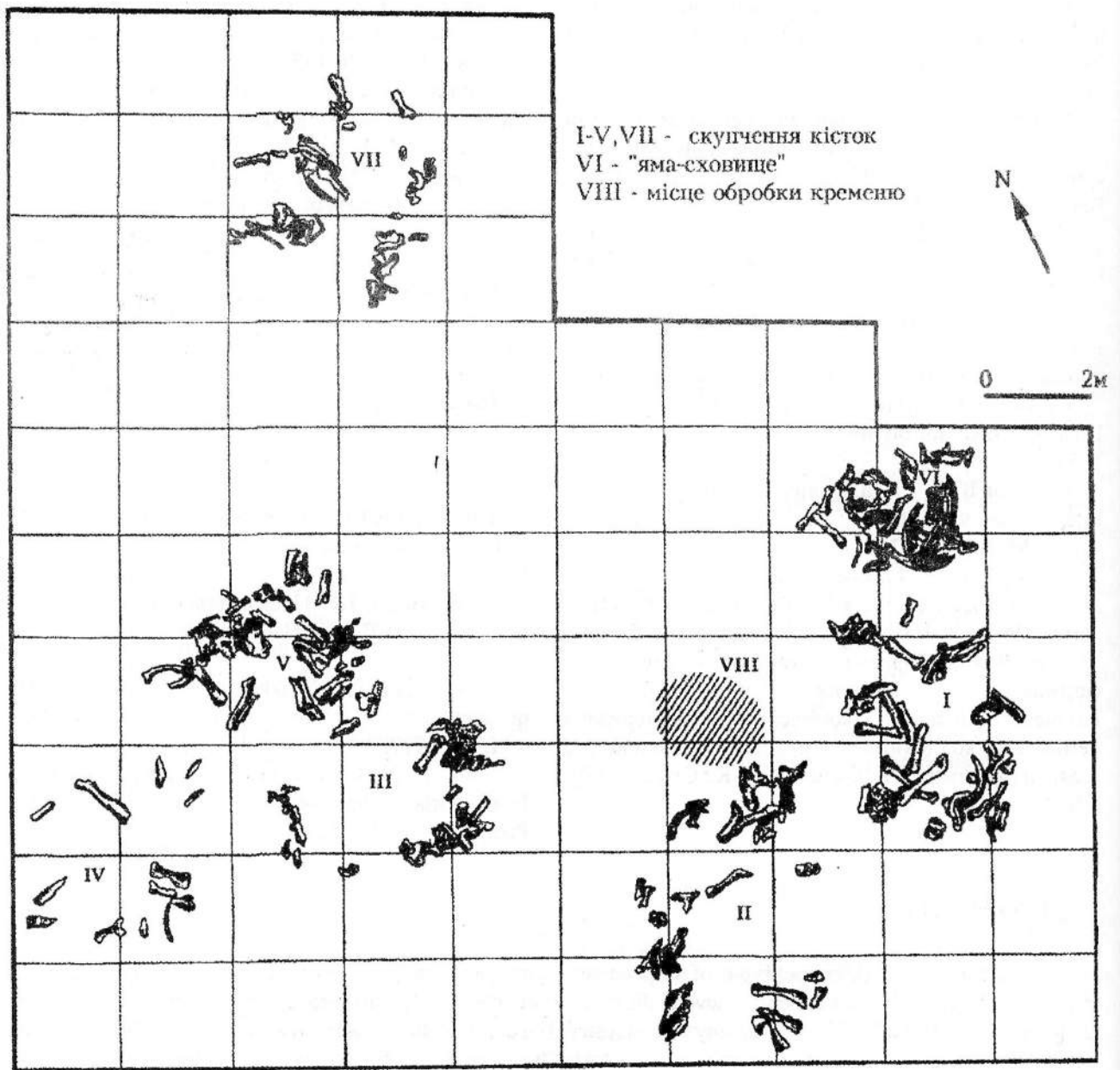

Рис. 2. Загальний план розкопу пункту Радомишль I (за: Шовкопляс, 1964, рис. 3).
Fig. 2. The plan of excavation area of location Radomyshl' I.

ДЯЧЕНКО Т. М.

З ІСТОРІЇ АРХЕОЛОГІЧНОГО ЗІБРАННЯ ЛУБЕНСЬКОГО КРАЄЗНАВЧОГО МУЗЕЮ

У статті розглядається історія виникнення та подальшого формування археологічної колекції Лубенського краєзнавчого музею.

Початок музейній справі на Лубенщині покладено заснуванням у 1873 р. з ініціативи та зусиллями Ф.І.Камінського і М.Т.Симонова музею Лубенської чоловічої гімназії, в археологічному відділі якого гідне місце зайняли знахідки із с. Гінців, що зумовили сенсаційне відкриття першої відомої на території Східної Європи пізньопалеолітичної стоянки. Археологічний напрям у всі роки був одним із провідних у діяльності Лубенського краєзнавчого музею. Зараз його колекція широко відображає багатий спектр археологічних досліджень посульського краю.

Один із найбільш цікавих експозиційних відділів, які є в Лубенському краєзнавчому музеї, — відділ археології. Значну допомогу в його створенні надав директор Центру охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації, кандидат історичних наук О.Б.Супруненко, з яким понад двадцять років співпрацює колектив нашого музею. Сама ж музейна археологічна збірка нараховує кілька тисяч експонатів, зібраних у різні роки, переважно під час роботи експедицій та розвідувальних загонів, які досить часто проводили дослідження на території Лубенського району [Банкова, Дяченко, Мошнікова, 1991, с. 26].

Але музейна колекція могла б бути значно багатішою, якби в ній знайшли місце всі ті відкриття та знахідки, що принесли славу нашому лубенському краю. Адже саме тут, на березі Удаю, у 1873 р. викладач Лубенської чоловічої гімназії Ф.І.Камінський разом із професором геології Київського університету К.М.Феофілактовим провели археологічні розкопки Гінцівської пізньопалеолітичної стоянки [Шовкопляс, 1992, с. 11]. Цьому сенсаційному відкриттю передував дарунок власника маєтку в с. Гінці Г.С.Кир'якова, який навесні 1873 р. передав для створення навчального музею Лубенської гімназії кістки мамонта, знайдені ще два роки тому під час виконання земляних робіт на території його землеволодіння [Федір Камінський..., с. 8]. Пізніше Григорієм Степановичем було передано цьому ж музею чимало цінних експонатів — гербарій, археологічні та палеонтологічні знахідки, документи, фольклорні записи [Ванцак, Супруненко, 1995, с. 8].

Восени 1874 р. доповідь Ф.І.Камінського про сенсаційне відкриття у Гінцях була заслухана на III Археологічному з'їзді в Києві, а пізніше опублікована разом із переліком речових знахідок епох палеоліту,

DYACHENKO T. M.

FROM HISTORY OF ARCHEOLOGICAL COLLECTION OF THE LUBNY LOCAL LORE MUSEUM

енеоліту і бронзового віку з Нижнього Посулля, що зберігалися в музеї Лубенської чоловічої гімназії [там само, с. 23]. Його експозицію відкривала карта, виконана самим Камінським, де було позначено місцезнаходження кам'яних знарядь і кісток мамонта в Полтавській губернії. У навчальному музеї експонувались 47 виробів із кременю, кістяні шило та вістря, 14 великих кісток мамонта з Гінцівської стоянки, а також кремені із сумнівними слідами обробки з яру, розташованого поряд із Лубенською гімназією та із с. В'язівки Лубенського повіту [Супруненко, 2000, с. 53].

Археологічні дослідження Ф.І.Камінський проводив на відповідному науковому рівні з притаманною йому детальністю й акуратністю. Останні роки свого життя він віддав створенню і систематизації експозиції та колекції Лубенського музею К.М.Скаржинської — одного з перших приватних музеїв України. Саме завдяки постаті Ф.І.Камінського археологічний напрям став одним із визначальних у діяльності цього музейного закладу [там само, с. 56–57].

Формування археологічної колекції Лубенського краєзнавчого музею пов'язане з діяльністю його директора у 1918–1920 рр., відомого археолога Г.Я.Стеллецького. Це з його приїздом до Лубен у серпні 1918 р. у період правління уряду гетьмана П.Скоропадського було відкрито Лубенський Український музей. У цей час до музею потрапило чимало предметів археології: кам'яні половецькі баби із с. Таранденці, давньоруська кольчуга, кілька зразків ліпленого посуду бронзового віку, уламки античного посуду. До музею Г.Стеллецького також потрапили рештки археологічної колекції з музею Лубенської чоловічої гімназії, розграбованого з початком громадянської війни [Козюра, 1997, с. 6]. У 1918–1919 рр. відбулося об'єднання цих двох музейних закладів, і в подальшому в місті функціонує Лубенський краєзнавчий музей.

Нині в його колекції зберігається список 64-х статей Г.Я.Стеллецького з археології та історії України. Протягом 1918–1923 рр. як археолог він працює на Лубенщині та поза її межами. У фондах Лубенського краєзнавчого музею також збереглися кілька його схем-креслень розкопок городищ і могильників біля сіл Хитці, Тишки, Новаки, Калайденці [ЛКМ, інв. №№

2723–2727]. Поряд із цим Гнат Якович займався дослідженням місця розташування замку і резиденції князів Вишневецьких у Лубнах, системи підземних ходів, що були побудовані в середньовічному місті [Ванцак, Супруненко, 1995, с. 79].

Активну збиральницьку та дослідницьку діяльність розгорнув один із наступних завідувачів музею – І.Я.Плескач. Відомі його звіти Всеукраїнському археологічному комітетові про археологічні дослідження на Лубенщині, а також друковані праці, зокрема стаття «Шліфовані сокири-молоти Лубенського музею» в журналі «Антропология» за 1929 р. До речі, краєзнавчий музей у Лубнах і зараз має досить цікаву колекцію шліфованих сокир-молотів періоду енеоліту – бронзи [Банкова, Дяченко, Мошнікова, 1991, с. 28–30].

За часів воєнного лихоліття музей було розграбовано. Вціліла лише невелика частина довоєнного зібрання. Створенням археологічної колекції в повоєнний період разом з іншими працівниками музею займався науковий співробітник, а згодом директор музею І.І.Горенко [там само, с. 9]. До кінця 1940-х рр. вона збагатилася не лише окремими знахідками, але й зборами Посульської експедиції ІА АН УРСР на чолі з Ф.Б.Копиловим. Саме в цей час І.І.Горенко відкрив поселення епохи енеоліту–бронзи біля с. Мацькова Лучка в ур. Струлева гора. Він доклав багато зусиль для укладання облікових карток на археологічні пам'ятки, складання їх паспортів, опису знахідок, а також створення археологічного експозиційного відділу, який було суттєво доповнено під час реекспозиції музею 1988 р. Цінність археологічної збірки Лубенського краєзнавчого музею в тому, що в ній представлено майже всі періоди нашої давньої історії, починаючи з часів пізнього палеоліту.

У 1970-ті рр. розкопки пізньопалеолітичного поселення у Гінцях проводив Брянський палеолітичний загін ІА АН СРСР на чолі з В.Я.Сергінім. Ним було досліджено житлово-побутовий комплекс, що складався з житла, кількох господарських ям, решток вогнищ [Сергін, 1988, с. 6]. До музею було передано залишки черепів, кістки, зуби мамонта, крем'яні знаряддя праці. Протягом останніх років вивченням Гінцівської стоянки спільно із французькими спеціалістами займається кандидат історичних наук, старший науковий співробітник ІА НАН України Л.А.Яковлева [Яковлева, Джинджан, 1995, с. 21–25].

У 1984 р. між селами Великий В'язівок та Олександрівка Лубенського району відкрито стоянку доби мезоліту В'язівок 4а. Кілька років ця мезолітична стоянка досліджувалась В'язівоським загonom охоронної експедиції Центру охорони та досліджень пам'яток археології, яку очолював І.М.Гавриленко, нині кандидат історичних наук [Гавриленко, 2002]. З цього поселення в музеї експонуються крем'яні наконечники стріл, скребки, різці, передані загonom.

Значна кількість предметів нашої музейної археологічної збірки відноситься до періоду Київської Русі. Адже в X–XII ст. на її південних кордонах було збудовано Посульську оборонну лінію. На початку 1980-х рр. у Лубнах працювала Лівобережна слов'яноруська експедиція ІА АН УРСР на чолі з О.В.Сухобоковим над дослідженням решток літописної фортеці Лубен на Верхньому Валі [Сухобоков, 1988, с. 4]. Матеріали цих розкопок, що дали можливість нашому місту відсвяткувати тисячолітній ювілей, експонуються і зберігаються у Лубенському краєзнавчому музеї.

У 1970–80-ті рр. на території Лубенського, Оржицького та Лохвицького районів працювала Посульська археологічна експедиція ІА АН СРСР на чолі з Ю.Ю.Моргуновим по дослідженню пам'яток археології Посулля періоду Київської Русі [Моргунов, 1996]. Особливо ретельним було визначення залишків давньоруського літописного городища Сиспород (біля сучасного с. Мацьківці Лубенського району). До Лубенського краєзнавчого музею потрапила значна частина знахідок цієї експедиції. У свій час планувалось будівництво археологічного музею на місці городища, але через нинішню матеріальну скруту ця мрія лишається недосяжною.

Значний науковий інтерес має підйомний матеріал з масиву «змійових валів» та поселення-сховища XIII–XIV ст. біля с. Олександрівка – результати досліджень розвідувального загону Полтавського краєзнавчого музею в кінці 1980-х рр. на чолі з О.Б.Супруненком [НА ЛКМ, інв. № 122].

Лубенський краєзнавчий музей підтримує постійні зв'язки з місцевими археологами-краєзнавцями. Так, робітник «Лічмашприлад» О.В.Сидоренко допомагає музею у влаштуванні археологічних виставок, бере участь у проведенні розвідувальних робіт в околицях Лубен та експедиціях Центру охорони та досліджень пам'яток археології, виступає на обласних і всеукраїнських конференціях з археологічних питань.

Є в музейній колекції також чимало цінних випадкових знахідок, зокрема періоду раннього залізного віку. Наприклад, 1986 р. під час копання могили в с. Єнківцях було виявлено вістря списа й унікальну скіфську прикрасу для кінської вуздечки, або ж для сагайдака зі стрілами. Вона являє собою бронзову хрестоподібну бляху з характерним для скіфського часу зооморфним зображенням [Кулатова, 1995, с. 139–147].

Отже, заснуванню першого музею в Лубнах передувало сенсаційне відкриття Гінцівської пізньопалеолітичної стоянки. Дослідження археологів на Лубенщині знаходили відображення в експозиції та фондах Лубенського краєзнавчого музею впродовж усієї його історії, а в певні періоди археологічний напрямок узагалі був визначальним у діяльності музею. Хотілось, щоб так було і надалі.

ЛІТЕРАТУРА

- Банкова Л.А., Дяченко Т.М., Мошнікова Т.С. Лубенський краєзнавчий музей: Путівник. – Харків: Прапор, 1991. – 117 с.
- Ванцак Б.С., Супруненко О.Б. Подвижники українського музейництва: (Григорій Кир'яков, Федір Камінський, Катерина Скаржинська, Гнат Стеллецький). – Полтава, 1995. – 136 с.
- Гавриленко І.М. В'язівська мезолітична стоянка: Первісне населення України. – Полтава: ВІД «Археологія» ЦОДПА, 2002. – 56 с.
- Козюра І.В. Розвиток історичного краєзнавства на Лубенщині в 20–30 рр. ХХ ст. – Лубни, 1997. – 35 с.
- Кулатова І.М. Хрестовидна бляха скіфської доби з Єнківець у Посуллі // ПАЗ. – Полтава, 1995. – Вип. 3. – С. 139–147.
- Моргунов Ю.Ю. Древнерусские памятники поречья Сулы. – Курск, 1996. – 159 с.
- Сергин В.Я. Раскопки Гонцовского поселения // 1000-летие города Лубны / ТДС обл. науч.-практич. конф. – Лубны, 1988. – С. 5–7.
- Супруненко О.Б. Археологія в діяльності першого приватного музею України (Лубенський музей К.М.Скаржинської). – К.–Полтава: Археологія, 2000. – 392 с.
- Сухобоков О.В. Археологические исследования к юбилею г. Лубны (Раннеславянское поселение Засулье и древнерусский город Лубен) // 1000-летие города Лубны / ТДС обл. науч.-практич. конф. – Лубны, 1988. – С. 3–5.
- Федір Камінський (1845–1891): Наукова та епістолярна спадщина / Укл. Т.П.Пустовіт, О.Б.Супруненко. – Полтава, 1992. – 180 с.
- Шовкопляс І.Г. Вдалиний початок // АЗ ПКМ. – Полтава, 1992. – Вип. 2. – С. 10–14.
- Яковлева Л.А., Джинджан Ф. Новые археологические исследования на позднепалеолитической стоянке Гонцы // ПАЗ. – Полтава, 1995. – Вип. 3. – С. 21–25.

SUMMARY

The sensational opening of the upper paleolithic site Gintsi was preceded the creating of the first museum in Lubny. The archeologists' researches on the Lubny district were display in an exposition and funds of the Lubny Local Lore Museum during all its history. In the some periods the archeological direction was determine in activity of the museum.

ТИТОВА О. М., КЕПІН Д. В.

ПРОБЛЕМИ МУЗЕЄФІКАЦІЇ НЕРУХОМИХ ПАМ'ЯТОК КАМ'ЯНОГО ВІКУ УКРАЇНИ

Коротко висвітлено основні моменти, пов'язані з консервацією і музеєфікацією нерухомих пам'яток кам'яного віку з прикладами відповідних об'єктів в Україні, Росії, Європі. Розвинуто тезу про доцільність створення археопарків двох підтипів – археологічних скансенів та археодромів.

Останнім часом особливо актуальними стають проблеми вивчення, збереження й використання археологічної спадщини, зокрема нерухомих пам'яток кам'яного віку, що є унікальними свідками виникнення, становлення та розвитку світової культури. Саме такі об'єкти, маючи непересічне науково-пізнавальне значення, становлять також неабиякий інтерес для суспільства і в якості історико-культурного ресурсу туризму, мало знаного й досі майже не використаного, який, однак, може сприяти оновленню та поживленню цієї важливої галузі бізнесово-виховної діяльності держави за умови фахової і раціональної організації процесу музеєфікації виявлених об'єктів та включення їх до відповідних туристичних маршрутів. Одними з першочергових є визначення найцікавіших первісних пам'яток, їх кваліфіковане дослідження і консервація найпоказовіших нерухомих об'єктів.

Оскільки у вітчизняній практиці майже не відомі зразки названого використання пам'яток первісної археології, доцільно вивчити й творчо використовувати світовий і особливо європейський теоретичний та практичний досвід.

Важливе методологічне значення у цьому відношенні мають міжнародні правові документи ЮНЕСКО з охорони історико-культурної спадщини, зокрема «Рекомендація, що визначає принципи міжнародної регламентації археологічних розкопок» (1956), «Рекомендація з умов збереження характеру ландшафтів та стоянок» (1962), «Рекомендації по збереженню культурної спадщини, яка знаходиться у небезпеці від державних та приватних робіт» (1968), «Конвенція про охорону всесвітньої культурної і природної спадщини» (1972), а також «Міжнародна хартія по консервації та реставрації пам'яток і визначних місць» («Венеціанська хартія», 1964), «Хартія по охороні та використанню археологічної спадщини» («Лозаннська хартія», 1990) ІКОМОС.

Так, у параграфі 9 «Рекомендацій по збереженню культурної спадщини...» говориться, що «держави – члени співдружності повинні надавати пріоритет заходам збереження культурної спадщини *in situ*», тобто консервації [Daifuku, 1972, р. 36–39]. У «Венеціанській хартії» сказано про те, що «...консервація пам'ятки передбачає збереження її навколишнього середовища»,

TYTOVA O. M., KEPIN D. V.

THE PROBLEMS OF THE MUSEIFICATION OF THE IMMOVABLE MONUMENTS OF STONE AGE UKRAINE

а також указується на можливість переміщення пам'ятки тільки у виняткових випадках, коли не можна її зберегти *in situ*. У «Лозаннській хартії» проголошено, що при польових дослідженнях надається пріоритет методам, які не «...руйнують пам'ятки... замість повних розкопок». Кінцевою метою таких робіт є музеєфікація археологічних пам'яток [Прибега, 1992, с. 53–54, 66–67].

Складовою частиною музеєфікації пам'яток первісної археології є консервація. Спинимосся на загальних принципах підготовки нерухомих пам'яток до експонування (музейного показу). При цьому необхідно враховувати як вид пам'ятки (відомі різні типологічні підходи), так і структурні елементи культурного шару: скупчення артефактів, рештки заглиблених жител, легких житлових споруд, житлових майданчиків, вогнищ, господарських ям-сховищ, робочих місць, майстерні тощо.

При відборі пам'яток до експонування доцільно керуватися наступними принципами: історико-культурна значущість пам'ятки; ступінь її збереженості; характер матеріалу; масштаби археологічних розкопок та ступінь вивчення пам'ятки; можливість довготривалої консервації і доступність для відвідувачів.

Для більшої наочності та яскравішого експозиційного враження важливо зберегти не тільки зовнішній вигляд пам'ятки, але й матеріал, із якого вона виготовлена. Окремі ділянки культурного шару повинні залишатися у непорушеному стані, що дає можливість майбутнім дослідникам перевірити висновки попередників, а відвідувачам – ознайомитися з методом роботи, застосованим на пам'ятці.

Консервація має забезпечити непорушність автентичності пам'ятки і не повинна загрожувати знищенням її елементів [Титова, 1998, с. 118].

Вибір того чи іншого методу консерваційних заходів залежить також і від факторів, що впливають на їхню збереженість, головними з яких є природні – фізичні, хімічні, біологічні, мікробіологічні процеси, стихійні лиха, та антропогенні – господарська діяльність, урбанізація, масовий туризм, останнім часом ще й так звана «чорна археологія». Крім того, консервація забезпечує схоронність об'єктів у тому вигляді, у якому

вони дійшли до нашого часу або були розкопані археологами, а також збереження історично пов'язаної з ними території. Останнє зумовлює встановлення зон охорони пам'яток археології: зони пам'ятки – заповідної зони, що використовується як музей; охоронної зони, що має завдання збереження та відновлення видових перспектив з боку головних підходів до пам'ятки і повинна передбачати сучасний інженерний благоустрій території; зони регулювання забудови – для збереження далеких ландшафтних фонів видових перспектив та композиційної ув'язки нової забудови з пам'яткою археології; зони композиційного впливу пам'ятки.

У переважній більшості пам'ятки первісної археології, в тому числі кам'яного віку, доходять до нашого часу у фрагментованому стані. Фахівці з консервації та реставрації цих пам'яток наголошують на тому, що неможливо дати однозначні рекомендації до обробки кожного виду об'єктів, адже ступінь їх збереженості різний. Відрізняються й умови, в яких вони знаходилися. Коли є сумніви щодо вибору методу обробки, то краще нічого не застосовувати, а намагатися зберегти об'єкт в умовах, близьких до тих, при яких він знаходився у ґрунті. При відсутності кваліфікованого фахівця для відбору об'єкта і матеріалів для його обробки пам'ятку не треба чіпати, краще знову засипати до появи необхідних умов її збереження [Dowman, 1970].

В Україні за останні десятиріччя набуто значний досвід із наукової методики дослідження та консервації жител, інших споруд палеолітичної доби [Підоплічко, 1976]. Це дозволяє відтворити історію первісної архітектури з найдавнішого часу. При вивченні палеолітичних жител у 60–70-х рр. XX ст. були апробовані і деякі заходи музеєфікації [Гладких, 1972, с. 106–107]. Основні методичні принципи консервації та музеєфікації археолого-архітектурних пам'яток пізнішого часу також можуть бути застосовані при вивченні та збереженні пам'яток кам'яного віку [Консервация..., 1969; Методические основы..., 1973; Методические основы..., 1987]. Важливі також і наукові публікації О.М.Бадера, М.М.Булатова, М.І.Грекова, присвячені організації археологічних музеїв-заповідників [Бадер, 1978, с. 138–153; Булатов, 1975, с. 77–113; 1982, с. 84–114; Греков, 1985].

Зокрема, при дослідженні пізньопалеолітичного поселення Межиріччя на Черкащині І.Г.Підоплічко та І.Г.Шовкопляс після ретельної фіксації першого житла з кісток мамонтів у розкопі перенесли його до Музею палеонтології НАН України, де зробили реконструкцію споруди. Частина бивнів мамонтів була закріплена на місці розкопок спиртовим розчином шелаку, клеєм БФ, полівінілацетатним клеєм, гіпсом та іншими засобами.

Такий же метод застосовано І.Г.Шовкоплясом при дослідженні Мізинського пізньопалеолітичного поселення на Чернігівщині. Реконструкція одного з жител зараз експонується у Музеї палеонтології НАН України. Цим же вченим під час дослідження Добранічівського пізньопалеолітичного поселення на

Київщині застосовано два прийоми збереження відкритих решток господарсько-побутових комплексів (далі ГПК). Так, рештки ГПК № 4 були законсервовані на місці, і таким чином розкоп перетворився на музей «Добранічівська стоянка» (відкритий 1977 р. як філіал Яготинського історичного музею), а рештки ГПК № 3 взято монолітом разом із землею, що оточувала його, й перенесено до Переяслав-Хмельницького музею народної архітектури та побуту. Над рештками ГПК № 3 збудовано дерев'яний павільйон, який композиційно вписався у структуру археологічної секції цього музею.

Не менш цікавим є досвід консервації та музеєфікації пам'яток кам'яного віку у Росії. 1951 р. було розпочато музеєфікацію багатопалатного пізньопалеолітичного поселення Костьонки XI (Аносівка II) (Воронезька обл.) під керівництвом О.М.Рогачова. У 1960–1965 рр. над рештками одного з господарсько-побутових комплексів збудовано павільйон-сарай із розкопом усередині (площею 150 кв. м, глибиною 2 м), укріпленим цеглою. З 1967 р. розпочалося будівництво павільйону площею 120 кв. м (30х40 м) на 18 колонах, із цегляними стінами та рандбалками у вигляді фундаменту, що дозволяє проводити розкопки біля стін павільйону. Кістки у розкопі законсервовано полімерами – синтетичними смолами. Передбачалось облаштування території навколо пам'ятки: будівництво готелю на 12 місць та автомобільної бруківки довжиною 5 км. Планувався також показ у павільйоні-музеї вирізок ям-сховищ, поховань тощо. Але через відсутність фінансування та невдалу консервацію втілити у життя весь проєкт не вдалося. У 80-х рр. В.В.Попов запропонував створити природно-археологічний заповідник на площі 8 кв. км Костьонківсько-Боршевського району, де зосереджено 60 верхньопалеолітичних поселень. Планувалося зведення легких конструкцій на колонах із навісними стінами над пам'ятками Костьонки 1, 4, 8, 13, 14, 18, Боршево 2.

Під керівництвом З.О.Абрамової у 80-х рр. було здійснено музеєфікацію пізньопалеолітичного поселення Юдиново 1, що у Брянській обл. Впродовж тривалого часу рештки двох жител консервувалися тонким шаром дисперсії полівінілацетату (ПВА). Над розкопом збудовано павільйон площею 120 кв. м, висотою більше ніж 6 м (глибина культурного шару 2,3–2,7 м від денної поверхні). Проте відсутність вентиляції призвела до суттєвої зміни мікроклімату. Були розроблені нові заходи щодо очищення кісток та методи їхньої консервації [Мельникова, 1991, с. 47–50]. Для очищення використовували воду, ізопропиловий спирт, перекис водню, ПВА, мило. Для захисту від мікроорганізмів проведено біоцидну обробку кісток хімічними речовинами пролонгованої дії. З метою одночасного закріплення та гідрофорбізації поверхні кістки застосована поліорганосилоксанова смола К-9. У якості біоцидів вибрано було дві екологічно чистих суміші – полімерні препарати АБП-40 та катапол. Ці речовини рекомендовано застосовувати у вигляді водяних розчинів або домішок до реставраційних

матеріалів для підвищення їхньої біостійкості. Вони вважаються перспективними для консервації палеолітичних стоянок і захисту жител від біопшкоджень.

При розкопках пізньопалеолітичного поселення Авдєєво (Курська обл.) у 1948 р. для вибирання кісток та бивнів мамонта застосовано роз'ємні гіпсові форми. Після цього вони відновлені у Музеї антропології Московського державного університету ім. М.В.Ломоносова [Кириков, 1953, с. 139–142].

Інший підхід до консервації решток первісних поселень було застосовано професором Андре Леруа-Гураном, палеонтологом Ізабелю Ру Рат, Жіллем Гоше, Мітелем Бризійоном при дослідженні багаточислового поселення Пенсєван у 60–80-х рр. Пам'ятка розташована на березі р. Сєни, поблизу Парижа (департамент Сєна-та-Марна) [Gaucher, р. 211–217]. Було музеєфіковано ділянку культурного шару з рештками господарсько-побутових комплексів, що датуються мадленським часом (бл. 10 тис. років до н. е.). Використання новітньої апаратури та технології з фіксації знахідок дозволило вже у жовтні 1965 р. відкрити два зали експозиції. Це у свою чергу сприяло створенню Центру досліджень та документації, яким керує відділ археології Міністерства культури Франції. В експозиції Музею-стоянки демонструються рештки першого ГПК і відтворена структура стоянки стародавніх мисливців. Структура ГПК репродукована за допомогою м'яких матриць, виконаних із латексу (каучуку). Це дозволило Центру створити «гіпсотеку», де або у гіпсі, або у синтетичній гумі консервуються реальні зображення структур, які неминуче руйнуються при розкопках. Проте, як зауважив Жілль Гоше, консервація палеолітичних поселень просто неба у багатьох випадках неможлива, і тому весь ансамбль (комплекс) таких пам'яток треба переносити до стаціонарного музейного приміщення. Копії – відливи господарсько-побутових комплексів – передані до Музею природничої історії (Париж), Музею Людини (Париж), Національного музею Сен-Жермен-ан-Ле (Париж), Моравського музею (Брно). Копія повного ансамблю Пенсєван знаходиться у Національному музеї Передісторії (Париж).

Єдиною поховальною пам'яткою епохи палеоліту, що була законсервована *in situ* на теренах колишнього СРСР, є поховання на пізньопалеолітичній стоянці Сунгир, розташованій поблизу м. Володимира. Консерваційні роботи з 1964 по 1980 рр. проводилися під керівництвом О.М.Бадєра. Над похованням збудовано павільйон-музей «Палеолітична стоянка Сунгир», що входить до складу Володимиро-Суздальського державного історико-культурного та художнього музею-заповідника.

Виникають проблеми із застосуванням консерваційних робіт на таких пам'ятках первісності, як петрогліфи. В Україні першим дослідником, який приділив належну увагу цій категорії джерел, був М.Я.Рудинський [Титова, 1998, с. 40–44]. Досліджуючи унікальну пам'ятку-святилище Кам'яна могила на

Мелітопольщині у 50-х рр., він використав закріплюючі матеріали та естампажі для зняття копій більшості зображень на пісковикі. В 70-ті рр. розроблено проєкт оформлення підземних переходів між стародавніми скельними навісами-гrotами, печерами з малюнками. 1986 р. створено Державний історико-археологічний заповідник «Кам'яна могила», який може і повинен стати справжньою перлиною туристичних маршрутів України.

Із 60-х рр. постійно проводяться роботи з консервації відомих пізньопалеолітичних петрогліфів Капової печери (або Шульган-Таш) [Щєлинський, 1990, с. 89–94]. Пам'ятка є Прибельським філіалом Башкирського державного заповідника, територія якого охоплює 26,9 тис. га (створено 1971 р.). Під керівництвом О.М.Бадєра розроблено програму збереження пам'ятки, до якої входить розкриття та консервація малюнків, обладнання входу, організація оглядових маршрутів в інтер'єрі печери і забезпечення їх сухими настилами, сходами, у небезпечних місцях поручнями, освітлення, спорудження у залах рисунків спеціальних оглядових майданчиків. Найцінніші групи рисунків планувалося захистити сталевими сітками, перед входом до печери та у залах рисунків установити пояснювальні тексти, передбачити провідників та екскурсоводів.

У 1968 р. під керівництвом Ю.А.Савватєєва була музеєфікована група петрогліфів в урочищі Бєсові Слєдки на р. Виг в Карелії [Савватєєв, 1983]. Над скелею зведено захисний будинок-павільйон із бетону та скла площею 18х10 м, висотою близько 2 м. На пам'ятці, що є філіалом Карельського краєзнавчого музею, застосовано і новий спосіб зняття копій – графітні протирки петрогліфів (цей спосіб використовував і В.М.Даниленко при фіксації зображень із Кам'яної могили). Савватєєв запропонував у виключних випадках, коли неможливе збереження наскельних малюнків *in situ*, використовувати метод випилювання петрогліфів та перенесення до стаціонарного музейного приміщення (знову згадаймо Кам'яну могилу – відомий усім моноліт із зображенням бика-мамонта, перевезений до Києва).

Методиці польового дослідження петрогліфів приділили увагу відомі російські археологи Я.А.Шєр і М.А.Дєвлєт [Шєр, 1980; Дєвлєт, 1990, с. 83–89]. Шєр у 1963 р. розробив методику копіювання петрогліфів на матриці, виготовлені з пластмаси (стиракрил та бутираль (маркатил)). Методи, запропоновані цими дослідниками для збереження наскельних зображень, були схвалені Міжнародним комітетом із наскельного живопису ІКОМОСу. Зазначимо, що консерваційні заходи, які застосовуються на даних видах пам'яток, а саме: зволоження стародавнього живопису; висвітлення петрогліфів крейдою або фарбою; застосування вапнякового розчину; зняття гіпсових зліпків за допомогою хімікатів, – негативно відбиваються на матеріальній структурі пам'ятки. Тому сьогодні перевага віддається непрямым заходам захисту

таких пам'яток (водовідведення, козирки тощо).

Відносно нещодавно, у 1989 р., створено унікальний культурний і природний музей-заповідник «Томська писаниця» (Південний Сибір), що включає 12 експозиційних зон, серед них: стародавнє святилище Томська писаниця доби бронзи; музей наскельного мистецтва; археодром – реконструкції стародавніх жител та поховань. Підходи до петрогліфів оформлені анотаціями, обладнані сходами, альтанками, містками з поручнями, які забезпечують безпеку відвідувачів.

Європейський досвід охоронних заходів на нерухомих пам'ятках із каменю свідчить про необхідність захисту їх від зволоження, очищення каменю та знищення рослинності, знесолення, замоноличення тріщин, структурного зміцнення каменю.

Рухомі мегалітичні пам'ятки доцільно експонувати, коли це неможливо зробити *in situ*, у природному парку або у штучно створеному ландшафтному середовищі (парках, скверах, бульварах). Так, у Переяслав-Хмельницькому музеї народної архітектури та побуту в археологічній секції експонуються мегалітичні пам'ятки доби енеоліту–середньовіччя, перевезені з різних місць виявлення. Для їхнього збереження використовуються скляні та металеві навіси, скляні ковпаки, а також альтанки.

Таким чином, методи польової консервації, які використовуються на пам'ятках первісної археології, розподіляються на дві групи: методи природної консервації; методи штучної консервації за допомогою різноманітних штучних консервантів. У цьому плані особливе значення мають полімерні матеріали – синтетичні смоли. Вони безколірні, добре зберігають первісну фактуру і колір пам'ятки. При обробці смоли забезпечують досить високу міцність. Не меншою мірою застосування тих чи інших консерваційних заходів залежить від методів дослідження пам'ятки: технології проведення розкопок, розчищення, закріплення і у випадку необхідності – відбору предмета з культурного шару. З музеєфікацією пам'яток у першу чергу пов'язане закріплення решток археологічних комплексів або окремих об'єктів, збереження вже закріплених решток у межах розкопу. Крім того, необхідне створення просторової зони та облаштування території навколо пам'ятки.

Після проведення археологічних розкопок із метою захисту відкритих пам'яток дослідники рекомендують використовувати покриття, які створені на основі трансформуючих, пневмотичних, каркасних та інших конструкцій [Лебедев, 1982, с. 278–282]. Один із найновіших прикладів такого захисту відкритого культурного шару – металевий складний ангар над розкопом на пізньопалеолітичній стоянці Гінці.

Моделювання історії та культури стародавнього населення України музейними засобами вимагає розроблення нових типів музеїв. Особливо це стосується ознайомлення широкого кола відвідувачів із досягненнями фахівців у галузі вивчення давньої архітектури (найінформативнішого і комплексного джерела дослідження способу життя давніх суспільств), для чого необхідне створення інтер'єрних тематико-експозиційних комплексів, основою яких повинно стати реконструйоване житло.

Давні об'єкти доцільно демонструвати в археопарках двох підтипів – археологічних скансенів та археодромів – музеях відтворених пам'яток, експериментальних поселеннях. Перший підтип передбачає музеєфікацію відкритих споруд, тобто проведення археологічних і геолого-гідрологічних досліджень, консервації, у виняткових випадках реставрації й реконструкції відкритих споруд, інженерного впорядкування відповідної території, створення експозиції з нерухомих та рухомих об'єктів. Скансен як музей оригіналів чи реконструйованих нерухомих об'єктів, розташованих просто неба, є однією з форм демонстрації експонатів у сучасній музеології. За думкою провідних музейників і археологів Європи (К.Скленаржа, І.Неуступного, І.Плейнерової тощо), археологічний скансен – найкраща форма інтерпретації досягнень археології й найкращий спосіб презентації первісного способу життя, що не можуть дати стаціонарні експозиції звичайних музеїв.

Археодроми можна розмішувати у місцях концентрації пам'яток археології, які неможливо зберегти *in situ*, але природний ландшафт місцевості дозволяє оголосити їх території геолого-археологічними чи природно-археологічними заповідниками. Можна організувати такий археопарк у природному парку або на спеціально відведеній території (наприклад, у Музеї народної архітектури та побуту України).

Подальше розроблення методики музеєфікації пам'яток первісної археології з урахуванням можливості їх використання у різноманітних варіантах туристичних маршрутів є достатньо перспективною справою. На жаль, Україна значно відстає у розвитку цього питання від Європи та світу в цілому, де в останні десятиліття особливої популярності набули різні види зеленого туризму з перебуванням на експериментальних давніх поселеннях чи спеціальні тури по визначних пам'ятках археології (див. додатки). Думаємо, на часі створення спеціальної програми музеєфікації й використання історико-культурних, зокрема археологічних, ресурсів для розширення та поглиблення туристичної діяльності в Україні.

Табл. 1. Музеєфіковані пам'ятки первісної архітектури в Європі

Країна	Назва музею	Дата створення чи відкриття	Епоха	Примітки
1. Болгарія	Музей у природній печері (Рудопський карст), м. Чепеларі	Засновано 1967 р., відкрито 1975р.		Є розділ археології, присвячений використанню печери давньою людиною
	Некрополь у с. Дуранкулак біля м. Дуран	1983	Енеоліт	
2. Великобританія	Стоунхендж, Евебері біля м. Солсбері у Вільширі	1901	Неоліт енеоліт бронза	1976 р. створено «Доісторичний парк під відкритим небом навколо Стоунхенджу». 1986 р. занесено до Списку всесвітньої спадщини
	Поселення Ле-Фуаж на о-ві Гернсі	1981	Неоліт	
3. Данія	Наукова стежка – «Археопарк» поряд із замком Месгар недалеко від м. Орхус	Сер. 70-х рр.	Неоліт енеоліт	Об'єкти зведено з різних місць виявлення країни, а також зроблено реконструкції. Експонуються об'єкти римського часу та епохи вікінгів.
4. Ірландія	Поселення в Ейшліпарку	1980	Неоліт	
5. Іспанія	Печери Альтаміра, Кастільо (провінція Сантандер), Сантімаміне (провінція Біскайя) та ін.	?	Пізній палеоліт	У Північній Іспанії на 1981 р. було музеєфіковано 29 печер із живописом пізньопал. часу.
	Петрогліфи на п-ові Іберіан	?	Неоліт бронза	1998 р. унесені до Списку всесвітньої спадщини
6. Італія	Надро – музей-парк у Валькамониці	1982	Пізній палеоліт неоліт бронза	Є зображення, що датуються І тис. до н.е. Продовжується музеєфікація.
7. Нідерланди	Дольмен недалеко від Хавельте, реконструйований дольмен біля сел. Схонорш й ін. (провінція Дренте)	?	Неоліт бронза	На 1998 р. законсервовано 53 дольмени, з них 52 у провінції Дренте.
8. Португалія	Доісторичний наскельний живопис у долині Куа	?	Пізній палеоліт	Унесені до Списку всесвітньої спадщини у 1998 р.
9. Словаччина	Печера Доміца	1956	Пізній палеоліт неоліт	Відкрита 1926 р. Входить до природного заповідника «Ландшафтна область Словецький карст».
10. Польща	Кшеменки Опатовські	1950 рр.	Енеоліт	Музеєфіковані шахти з видобутку кременю.
11. Угорщина	Печера у с. Вертемсьольше за 50 км від Будапешту	1963	Ранній палеоліт	
	Археологічний музей біля сел. Вестьо	1982	Неоліт	На 1983 р. у країні музеєфіковано 53 археол. пам'ятки

12. Україна	Переяслав-Хмельницький музей народної архітектури та побуту	1964	Пізній палеоліт неоліт бронза	Площа музею 30 га. Секція археології – об'єкти зведені з різних місць. Є об'єкти раннього залізного віку та середньовіччя.
	Археологічний музей «Добранічівська стоянка»	1977	Пізній палеоліт	Музеєфікований четвертий господарсько-побутовий комплекс (далі ГПК). Є філіалом Яготинського історичного музею ім. Т.Шевченка.
	Печера Чокурча. Автономна Республіка Крим	Середина 80-х рр.	Ранній палеоліт	Рештки законсервовано.
	Державний історико-археологічний заповідник «Кам'яна могила» на Мелітопольщині	1986	Пізній палеоліт бронза	Площа 15 га. Є петрогліфи, що датуються скіфо-сарматським часом
13. Франція	Печера Ласко біля м. Монтіньяк (департамент Дордонь)	1948	Пізній палеоліт	Відкрита 1940 р. У 1984 р. завершено музеєфікацію. Створено копію печери.
	Печера Ніо біля м. Тулузи (департамент Ардеш)		Пізній палеоліт	Відкрита 1907 р. Музеєфіковано у 70-х рр. Створено копію печери. 1981 р. видано циркуляр «Про консервацію гротів». На 1981 р. у країні законсервовано 156 гротів, печер, скельних навісів (із них 50 музеєфіковано і відкрито для відвідувачів)
	Поселення Пенсеван недалеко від Парижа (департамент Сена-та-Марна)	1965	Пізній палеоліт	Музеєфіковано перший ГПК 1956 р. Створено Центр досліджень та документації. Музеєфікацію закінчено у 1981 р.
14. Чехія	Печера – Над – Качакем	1987	Палеоліт	
	«Археопарк» – Прага – Троя на Фарках	1998	Пізній гальштат	Продовжується створення «експериментальної» зони.

Табл. 2. Музеєфіковані пам'ятки первісної археології у країнах Азії, Африки, Південної Америки, Австралії та Океанії

Країна	Назва музею	Дата створення чи відкриття	Епоха	Примітки
АЗІЯ				
1. Ізраїль	«Археопарк» у м. Єрусалимі	1985	Єнеоліт бронза	Також музеєфіковано споруди римського часу.
	Поселення Атліташ біля м. Хайфи	1989		Після завершення розкопок пам'ятки первісності музеєфікуються.
2. Індія	Поселення Бурцагом у штаті Кашмір	1985	Неоліт	1968 р. у країні було 20 «археопарків».
3. Кіпр	«Археопарк» – поселення у м. Кірокіті	1990	Неоліт	Відкрите 1934 р., музеєфікація продовжується. 1998 р. занесено до Списку всесвітньої спадщини.
4. Китай	Музей археології у с. Баньпо біля м. Ксіан (провінція Шанхай)	1980	Неоліт	Відкрито у 1953 р. Досліджена площа 50 тис. кв. м, Музеєфіковано 3 тис. кв. м. Музеєфікація продовжується.
	Археологічний музей у м. Хуаніш (провінція Хубей)	1984	Єнеоліт	Музеєфікована площа рудні складає 1700 кв. м.
5. Пакистан	Поселення Мохенджодаро біля м. Карачі	1925	Неоліт	У 1974 р. завершено будівництво «Археопарку».
	Поселення Сарайкала біля м. Ісламабада	1972	Бронза	Музеєфіковано також об'єкти індуської цивілізації.
6. Японія	Поселення Юсукеон культури Дземон у Нагано Префектур	1987	Неоліт	Реконструйовано 3 житла.
АФРИКА				
1. Алжир	Музей під відкритим небом Тассілі н'Ажер	?	Неоліт	1978 р. петрогліфи внесено до Списку всесвітньої спадщини. Музеєфікація продовжується.
	м. Айн-Сефра, м. Ель-Баяр	?	Неоліт	Музеєфікація петрогліфів розпочата у середині 50-х рр.
2. Кенія	Печери у підніжжя гори Елгон	?	Пізній палеоліт неоліт бронза	Консервація петрогліфів живопису розпочата у 1989 р.
3. Лівія	Музей під відкритим небом Феццан	?	Неоліт	Консервація петрогліфів розпочата у 1955 р.
4. Марокко	Печери біля м. Касабланка	1955	Ранній палеоліт	
5. Південно- Африканська Респ.	Гори Брандберк, печери Маак	?	Неоліт	Консервація петрогліфів розпочата у 50-х рр.
6. Танзанія	Печери у провінції Конфа-Іранді	?	Пізній палеоліт бронза	Музеєфікація розпочата у 60-і рр.
7. Туніс	«Археопарк» – музей- поселення Картадж. Націон. археол. парк	1973	Бронза	Музеєфіковано також об'єкт римського часу, середньовіччя. 1985 р. занесено до Списку всесвітньої спадщини.
ПІВДЕННА АМЕРИКА				
1. Бразилія	Національний парк Серрада-Капівара (штат Піауї)	1989	Пізній палеоліт єнеоліт	Площа парку 130 000 га. Законсервовано 260 місцезнаходжень із петрогліфами (з них 40 музеєфіковано і відкрито для відвідувачів). Також музеєфіковано рештки жител епохи неоліту. Музеєфікація триває.
АВСТРАЛІЯ ТА ОКЕАНІЯ				
1. Австралія	Музей під відкритим небом у р-ні Архемленд та Кімберлі	?	Мезоліт- неоліт	Консервація петрогліфів та печерного живопису розпочата у 60-х рр.

Табл. 3. Музеєфіковані пам'ятки первісної археології у Російській Федерації

Назва музею	Дата створення чи відкриття	Епохи	Примітки
1. Археологічний музей «Костьонки»	1979	Пізній палеоліт	Із 1951 р. розпочато музеєфікацію багаточислового поселення Костьонки ІІ (Аносовка ІІ). Філіал Воронежського обласного краєзнавчого музею.
2. Археологічний музей «Палеолітична стоянка Сунгир»	1981	Пізній палеоліт	Входить до складу Володимиро-Суздальського державного історико-культурного та художнього музею-заповідника.
3. Капова печера (Шульган-Таш)	1971	Пізній палеоліт	Прибельський філіал Башкирського державного заповідника. Музеєфікація триває.
4. Культурний і природний музей- заповідник «Томська писаниця» (Південний Сибір)	1989	Бронза	Включає 12 експозиційних зон. Серед них музей наскельного мистецтва та «Археодром».
5. Музей історії первісного мистецтва «Бесові сліди» у Карелії	1968	Неоліт єнеоліт	Філіал Карельського краєзнавчого музею. У 1980 р. розроблено генеральний план Шашсько-Муромського національного парку.
6. Археологічний музей «Юдиново»	1984	Пізній палеоліт	Філіал Брянського краєзнавчого музею. Музеєфіковано поселення Юдиново І.
7. Ігнатіївська печера біля с. Сергіївка, Челябінська обл.	1985	Пізній палеоліт	Музеєфікація триває.
8. Історичний та географічний музей Аркам, Челябінська обл.	1991	Бронза	Музеєфікація триває.
9. Етнографічний музей народів Забайкалля у м. Улан-Уде (Бурятія)	1973	Пізній палеоліт Бронза Неоліт	Площа 100 га. В археологічному відділі експонуються оригінали, зведені з різних місць виявлення регіону, а також зроблено реконструкції.
10. Музей історії культури народів Сибіру та Далекого Сходу в м. Новосибірську		Пізній палеоліт	Проект розпочато у 1970 р. З 1991 р. функціонує археологічна секція.

Табл. 4. Археодроми з первісної археології в Європі

Країна	Назва музею	Дата створення чи відкриття	Епоха	Примітки
1. Австрія	Музей стародавніх споруд у парку-замку в Аспарні недалеко від Містелбаха	Створено у 1963 р. Відкрито у 1970 р.	Пізній палеоліт Неоліт Енеоліт	Також реконструйовано середньовічні споруди.
2. Бельгія	Археопоселення у Гено, регіон Блікі-Обеш'ї		Неоліт Бронза	Також реконструйовано житла епохи раннього залізного віку та галльського часу.
3. Данія	Поселення в Аллерслеві	1958	Неоліт	
4. Нідерланди	Експериментальне поселення на Полдеру Флево	1975	Пізній палеоліт Неоліт	
5. Норвегія	Музей «Кон-Тікі» у м. Ослогія	1957	Неоліт Бронза	Також експонуються оригінали.
6. Франція	Біауні-Таїллі у Бургундії	1978	Палеоліт Неоліт	Є реконструкції споруд галло-римського часу.
	Париж-Рен-Рон	1980	Палеоліт Бронза	Також проводяться експерименти з металургії заліза.
7. Чехія	Дитячий скансен-табір первісності «Альтаміра», недалеко від м. Космоносі та м. Младе-Болеслав	1986	Гальштат (?)	
8. Німеччина	Музей первісної архітектури під відкритим небом на берегах Боденського озера біля м. Радольфцелль	Створено у 1922 р. Відкрито у 1938 р.	Кам'яний вік Бронза	

Табл. 5. Археопарки (пам'ятки різних народів)

1. Недалеко від м. Павлікені (створений у 1971 р., відкритий у 1985 р.) – античний час. Болгарія.
2. Місто Колонія Патерна (?) Піа Аполінаріус Аугуста Емеріта Рауріка (Аугуста Рауріка) (відкритий у 1985 р.). Швейцарія.
3. Археопарк – археодром – Музей стародавньої металургії на поселенні Нова Слупя (відкритий у 1960 р.). Польща.
4. Археопарк – археодром Екторп на о-ві Еланд (створений у 1974 р., відкритий у 1998 р.) – ранній залізний вік. Швеція.

Табл. 6. Археодроми

1. Біскупін недалеко від м. Познань (відкритий у 1958 р.) – ранній залізний вік. Польща.
2. Лейре недалеко від м. Роскілле (створений у 1963 р., відкритий у 1964 р.) – ранній залізний вік. Данія.
3. Батсер Хілл недалеко від м. Портсмута у графстві Гемпшир (створений у 1972 р., відкритий у 1973 р.) – залізний вік. Великобританія.
4. Селище Дюппель у Берліні – Цеглендорфі (відкрите у 1975 р.) – середньовіччя.
5. Бржезно недалеко від м. Лоуні (відкрито у 1981 р.) – слов'янський час. Чехія.
6. «Доісторичний портрет Гуї Ендховен» (відкритий у 1998 р.) – середньовіччя. Нідерланди.
7. Національний парк Торо недалеко від м. Шизуокі на о-ві Хонсю (відкритий у 1975 р.) – ранній залізний вік. Японія.

ЛІТЕРАТУРА

- Бадер О.Н. Музеефикация археологических памятников // СА. – 1978. – № 3. – С. 138–153.
- Булатов Н.М. Принципы организации археологических музеев-заповедников // Вопросы охраны, реставрации и пропаганды памятников истории и культуры / Труды НИИ культуры. – М., 1975. – Т. 28. – Вып. III. – С. 77–113.
- Булатов Н.М. Опыт музеефикации археологических (каменных) остатков на территории РСФСР // Там же. – М., 1982. – № 109. – С. 84–114.
- Гладких М.І. Пізньопалеолітичні житла, методи їх консервації та експонування // Археологія. – 1972. – № 6. – С. 106–107.
- Греков Н.И. Сохранение и современное использование архитектурно-археологических памятников (на примере античных и раннесредневековых памятников): Автореф. дис... канд. арх-ры. – М., 1985.
- Дэвлет М.А. О методике полевого изучения наскальных изображений // КСИА АН СССР. – 1990. – Вып. 202. – С. 83–89.
- Кириянов А.В. Применение разъемных гипсовых форм при археологических раскопках // КСИИМК. – Л., 1953. – Вып. XLIX. – С. 139–142.
- Консервация архитектурно-археологических памятников южных районов СССР: Материалы совещания / Под ред. О.Н.Бадера и П.А.Володина. – М., 1969. – 100 с.
- Лебедев Ю.С., Самохина Т.М. Использование трансформируемых сооружений для защиты и экспозиции археологических памятников // СА. – 1982. – № 3. – С. 278–282.
- Мельникова Е., Мамонова И. Химико-биологические исследования жилища первобытного человека эпохи палеолита // Сообщения Гос. Эрмитажа. – СПб., 1991. – № LV. – С. 47–50.
- Методические основы приспособления и использования памятников культуры / ТДис к Пленуму НМС (г. Калинин, 9–11 окт. 1973 г.). – М., 1973. – 110 с.
- Методические основы охраны и использования памятников археологии: Сб. науч. тр. / Науч. ред. член-корр. АН СССР В.Л.Янин. – М., 1987. – 160 с.
- Пидопличко И.Г. Межиричские жилища из костей мамонта. – К., 1976. – 239 с.
- Прибсга Л.В. Міжнародна охорона історико-культурної спадщини // Праці Центру пам'яткознавства. – 1992. – Вип. I. – С. 53–54, 66–67.
- Савватеев Ю.А. Наскальные рисунки Карелии. – Петрозаводск, 1983.
- Титова О.М. Деякі проблеми збереження нерухомих пам'яток археології // АЛЛУ. – Полтава, 1998. – № 1/2. – С. 118.
- Титова О. Дослідник наскельних зображень з Кам'яної могили // Вісник УТОПІК. – 1998. – № 1. – С. 40–44.
- Шер Я.А. Петроглифы Средней и Центральной Азии. – М., 1980. – 328 с.
- Щелинский В.Е. Исследование Каповой пещеры (к методике изучения первобытных пещерных святилищ) // КСИА АН СССР. – М., 1990. – Вып. 202. – С. 89–94.
- Daifuku H. Monument conservation programmes // Museums and monuments. – Paris: UNESCO, 1972. – Vol. XIV. – P. 36–39.
- Dowman E.A. Conservation in field archaeology. – London, 1970. – 170 p.
- Gaucher G. Pincevent a prehistoric site museum // Museum. – Vol. XXXIII. – № 4. – P. 211–217.

SUMMARY

This article is devoted to the general methodical principles (conservation and museification) immovable monuments of Stone Age. The analyses of the international law documents on this question is being given. The special attention has been paid to the conservation of the paleontological ivory, anthropological remains, rock art (painting and graving) and others. The experience of Ukraine, Russia and France concerning the preliminary measures of immovable monuments (both complexes and separate objects) for the exposing (museum showing) is being analysed as well.

In the conclusion the authors state the method of «cow» which provides the exposing of above-mentioned objects indoors of different kinds to be the best method for preservation of excavated monuments of the prehistory archeology.

The immovable monuments of the prehistory archeology may be preserved at two regims of exposing: 1. Complexes – i. e. in a regime of the archeological Skansen – Disneyland. 2. Separate objects – the exposing is being provided in a regime of a reservation.

КУЛАКОВСЬКА Л. В.

ЛЕВАЛУАЗЬКА ЗАМАЛЬОВКА ІЗ КОРОЛЕВОГО

У статті характеризується левалуазька колекція шару III стоянки Королеве (Виноградівський р-н, Закарпатська обл.).

Одним з найбільш яскравих середньопалеолітичних проявів на стоянці Королеве є левалуазька колекція шару III. Основна маса знахідок походить із розкопу VI в урочищі Бейвар. Вони пов'язані з суглинком, насиченим марганцевими стяжіннями, над палеогрунтом останнього міжзледеніння (рисс-вюрм, еем), який може бути віднесеним до стадій 5–а, в – 4. Колекція нараховує 1238 предметів, виготовлених, переважним чином, з андезиту (93%), а також із кварциту, кременю, обсидіану. Андезитові вироби патиновані, мають світло-сірий колір. Поверхня знахідок шорстка на дотик. Саме останній факт є досить важливим із точки зору стратиграфічної позиції шару. Як показують численні спостереження над матеріалами Королевого, андезитові знахідки, що походять із лесових відкладів (незважаючи на їх вік), мають менш зруйновану, гладку на дотик поверхню, а ті, що пов'язані з викопними ґрунтами, є більш шорсткими, ніздрюватими, мають численні лунки. Зважаючи на це, автор схиляється до думки, що датування шару III стадією 5–а, в є більш логічним.

У зібранні цього шару – пренуклеуси, нуклеуси, відщепи та пластини, відколи переоформлення нуклеусів та знарядь, знаряддя праці, лусочки та уламки.

Первинна обробка. В колекції – 56 (4,6%) нуклеусів і 7 пренуклеусів. Вони виготовлені здебільшого на уламках андезитової сировини, кілька оформлено на кварцитових гальках.

Нуклеуси репрезентовано: левалуазькими, радіальними, однонаправленими, паралельного способу сколювання (біпродольними й біпоперечними) та невизначеними.

Левалуазькі віднесено до нуклеусів для відщепів із радіальним способом підготовки робочої поверхні (Levallois centripete preferentiel) – 60%. Їм притаманна практично однакова (овальна чи підчотирикутна) форма, стабільні, витримані розміри (в середньому 6,8х7х2,7 см), характерні ознаки: наявність двох ієрархізованих площин (розколювання і підготовки периферійних ударних площадок), вибір місця для основної ударної площадки, дистальна та латеральна випуклість робочої поверхні, застосування твердого відбійника. Серед них виділено:

KULAKOVSKA L. V.

THE LEVALLOIS' ETUDE FROM KOROLEVO SITE

1. Нуклеуси з негативом одного відщепу

Ця група виробів найбільш виразна, серійна. Оформлення нуклеуса розпочиналось з надання йому певної форми. З цієї метою оббивкою по всьому периметру створювались периферійні ударні площадки. З цих площадок проводилось розколювання на саму робочу поверхню, яке було направлене на надання їй певної випуклості. Мета ця досягалась доцентровими невеликими тонкими сколами. Наступним етапом формування було створення основної спеціальної ударної площадки, з якої і був знятий запланований відщеп. Площадка могла бути фасетованою, багатогранною, двогранною. Звичайно, класичним варіантом є випукла фасетована площадка. Робоча поверхня цієї категорії нуклеусів старанно підготовлена, зберігає негатив відщепу правильної овальної форми, який займає практично всю поверхню розколювання. По її краю залишається лише вузький обідок, сформований залишками попередніх сколів підготовки. Профіль цих нуклеусів найчастіше має напівсферичну форму (рис.1). У колекції досить часто зустрічаються випадки ремонту (рис.1:3). Один із нуклеусів спочатку мав підчотирикутну форму і розміри 7х6,5х4,2 см. Робоча поверхня була старанно оформлена неглибокими сколами, тильна сторона – оббита з чотирьох сторін крупними відколами, які сходилися в одному місці. Ударна площадка, розташована на короткому боці заготовки, підправлена тонкими фасетками. Майстер дещо схибив в процесі розколювання, і разом з відщепом відійшла частина бічної поверхні ядрища. Отриманий відкол є масивним. Власне, тут ідеться про відщеп *debordant* (відщеп, який зняв частину краю нуклеуса) й *outrépasse* (відщеп, який зняв низ нуклеуса), іншими словами – випадок *un accident de taille* (рис.2). Залишковий нуклеус перепідготовки не підлягав (рис.2:3).

Два нуклеуси цієї категорії віднесено до типу *Victoria West*.

2. Нуклеуси левалуазькі радіальні, підготовлені до сколювання

Це вироби, які пройшли всі стадії підготовки до основного сколювання. Їх можна назвати нуклеусами невикористаними. Для них характерна правильна форма, старанне оформлення тильної поверхні, мають

* Ця колекція об'єднала матеріали шарів III та IV–а [Кулаковская, 1989]. У роботі характеризуються винятково знахідки з розкопу VI. Опубліковані раніше колекції походили з різних досліджених об'єктів в урочищах Гострий Верх та Бейвар, а також матеріалів, зібраних на поверхні.

місце сформовані периферійні площадки. Випуклість робочої поверхні створена доцентровими сколами. Обов'язковим атрибутом є наявність спеціальної фасетованої ударної площадки, з якої і планувалось зняття левалузького відщепу (рис.3:1). Залишається незрозумілим, чому нуклеуси так і не були використані. Можна було б допустити той варіант, що вони є на стадії перепідготовки до наступного сколювання, але подібні вироби в колекції наявні також і мають дещо інший вигляд. Більше того, практично всі левалузькі нуклеуси шару мають один і той же розмір, який є свого роду стандартом.

3. *Нуклеуси левалузькі радіальні, перепідготовлені після циклу розколювання.*

Робоча поверхня цих нуклеусів, окрім негативу першого зняття (а інколи і наступного), зберігає негативи наступних сколів підправки (вони зазвичай невеликі та неглибокі), що, як правило, «заходять» на поверхню попередніх негативів. У всьому іншому (підготовка тильної поверхні, периферійні ударні площадки) вони тотожні звичайним левалузьким (рис.3:2,3).

Наступна за кількістю категорія нуклеусів – радіальні (27%). Вони мають практично такі ж стабільні розміри та форму, як і левалузькі. Їх можна віднести до категорії *Levallois recurrent centripete*, але... відсутність єдиної підготовленої ударної площадки та негативів попередньої підправки або наступної перепідготовки на робочій поверхні не дозволяє нам назвати їх левалузькими.

У колекції 1130 відколів. Серед них – відщепи, пластини, сколи переоформлення нуклеусів та знарядь. Однозначно переважають відщепи радіальні. Показник пластин – 13%. Левалузькі відколи представлені переважно відщепами, пластин мало. Це – зняття правильної округлої або овальної форми, практично однакових розмірів. Ударні площадки фасетовані. Спинки вкриті негативами ледве помітних сколів, що сходяться в центрі (рис.4). Безперечно тут наявна стандартизація форми та розмірів цих зразків (рис.4:3–4). ІЛ – 10%, ІІ strict – 13,6%. Фасетовані площадки, як правило, характерні для левалузьких сколів.

Типологічна характеристика. В колекції 12 (1%) знарядь.

- Скребла поперечні випуклі – 1
- Скребла вентральні – 1 (рис.4:2)
- Скребла кутові – 1 (рис.4:1)
- Виїмчасті – 4
- Зубчасті – 1
- Скребки атипові – 2
- Січка – 1 (це – масивне знаряддя, виготовлене на напівпервинному відщепі, робочий край його має сліди досить крупних фасеток – рис.5).

Так виглядає інструментарій шару III. Знаряддя праці тут несерійні. Свого часу в колекції цього шару була опублікована підбірка кварцитових скребел [Кулаковська, 1989, рис. 21, 22]. Нетипова форма заготовки, нехарактерна для комплексу лускувата та скалярна ретуш, елементи акомодатії вносили певний

дисонанс у колекцію. При більш детальному опрацюванні матеріалів шару III з'ясувалось, що стратиграфічна позиція цих виробів досить відносна, в зв'язку з чим вони були вилучені з колекції.

Невиразність типології, очевидно, можна пояснити кількома факторами:

- левалузьким характером зібрання. Досить часто в цих індустріях інструментарій нечисленний та одноманітний, інколи він відіграє роль вторинного елемента, оскільки основна увага була націлена на технологічний процес;

- периферійністю розкопаної ділянки. На момент початку робіт у Королевому значна частина стоянки була зруйнована кар'єром, саме в перші роки знахідки III шару часто можна було зібрати в досить чіткій стратиграфічній позиції на стінках розрізу (рис.1:4);

- функціональним призначенням стоянки. Найбільш виразною складовою колекції є андезитові левалузькі нуклеуси з негативом одного відколу. Відповідних їм андезитових відщепів небагато. І навпаки, найбільш яскраві зразки левалузьких відщепів виготовлено із кварциту (рис.4), при повній відсутності кварцитових левалузьких нуклеусів будь-якої стадії підготовки. Припущення про існування левалузької майстерні на кварцитовій сировині у III-му шарі Королевого II [Кулаковська, 1989, с. 109–110] видається досить сумнівним з огляду на той факт, що наявні там нуклеуси все-таки більше тяжіють до радіальних і серед них немає жодного класичного левалузького. Ситуація виглядає парадоксальною: на стоянці з'являлись класичні левалузькі відщепи із кварциту і зникали аналогічні андезитові вироби. Припустити, що на рівні III шару Королевого йдеться виключно про майстерню все-таки складно, хоча б тому, що відбійники (обов'язковий компонент майстерні) репрезентовано одним екземпляром (пренуклеус-відбійник) та кількома невиразними фрагментами.

Окрім колекції з розкопу VI, знахідки III шару зафіксовано в розкопах XI (Бейвар), XII та шурфі 26 (Гострий Верх). На всіх цих ділянках знайдено класичні левалузькі нуклеуси й, що цікаво, інколи з відщепами.

Отже, індустрія шару III Королевого є левалузькою, непластинчастою та нефасетованою з невиразним набором знарядь праці.

Левалузька індустрія добре представлена на місцезнаходженнях поблизу с. Рокосове у Хустському районі. Власне тоді і заговорили вперше про левалузькі знахідки у Закарпатті [Петрунь, 1972; Гладилін, Ситливий, 1990, табл. XXXV]. Багаторазові обстеження цих місцезнаходжень Закарпатською палеолітичною експедицією під керівн. В.М.Гладиліна засвідчили відсутність там стратиграфії, а разом і перевідкладеність знайдених тут артефактів. Левалузькі вироби присутні і в колекціях, зібраних на поверхні у Малому Раковці [Гладилін, Ситливий, 1990, табл. XXXIX], у Чорні I [Кулаковська, 1989, рис. 61, 62]. Їх технологічна характеристика схиляє до думки, що хронологічно вони синхронні шару III Королевого. Левалузький феномен останнього до сьогоднішнього

дня не має аналогів на сусідніх територіях. Подібні левалуазькі індустрії відсутні в Угорщині, Словаччині, Чехії та Польщі. Швидше за все, левалуазькі прояви у Румунії (Кенітай і Ріпічені Ізвор) мають інші

технологічні характеристики і більш близькі до молодовського левалуа.

Поява саме такого ювелірного левалуа у Карпатах, його походження та подальша доля залишається поки що загадкою.

Стаття підготовлена в рамках міжнародного проекту INTAS-0879.

ЛІТЕРАТУРА

- Гладилин В. Н., Ситливый В. И. Ашель Центральной Европы. – К.: Наук. думка, 1990. – 267 с.
Кулаковская Л. В. Мустьерские культуры Карпатского бассейна. – К.: Наук. думка, 1989. – 126 с.
Петрунь В. Ф. Леваллуазские мастерские обсидиановых орудий Закарпатья и проблема сырья // Матеріали XIII конференції Інституту археології АН УРСР. – К.: Наук. думка, 1972. – С. 86–92.

SUMMARY

At palaeolithic Korolevo site (Transcarpathian region) in the upper part of the last interglacial paleosoil was excavated Middle Palaeolithic level III with levallois core reduction strategy. The assemblage consists of more than 1200 pieces 95% of which are made of local volcanic andesite. Technically the palaeolithic industry is characterized by levallois tortois (centre pit) reduction strategy. Cores correspond to criteria determination of levallois cores: presence of the working and back surfaces, predetermined striking platforms, special formation of the convex working surface.

The cores and flakes removed from that cores are standardized. Implements are not indicative. Scrapers predominate, accommodation elements uncommon, bifacial flaking uncommon too.

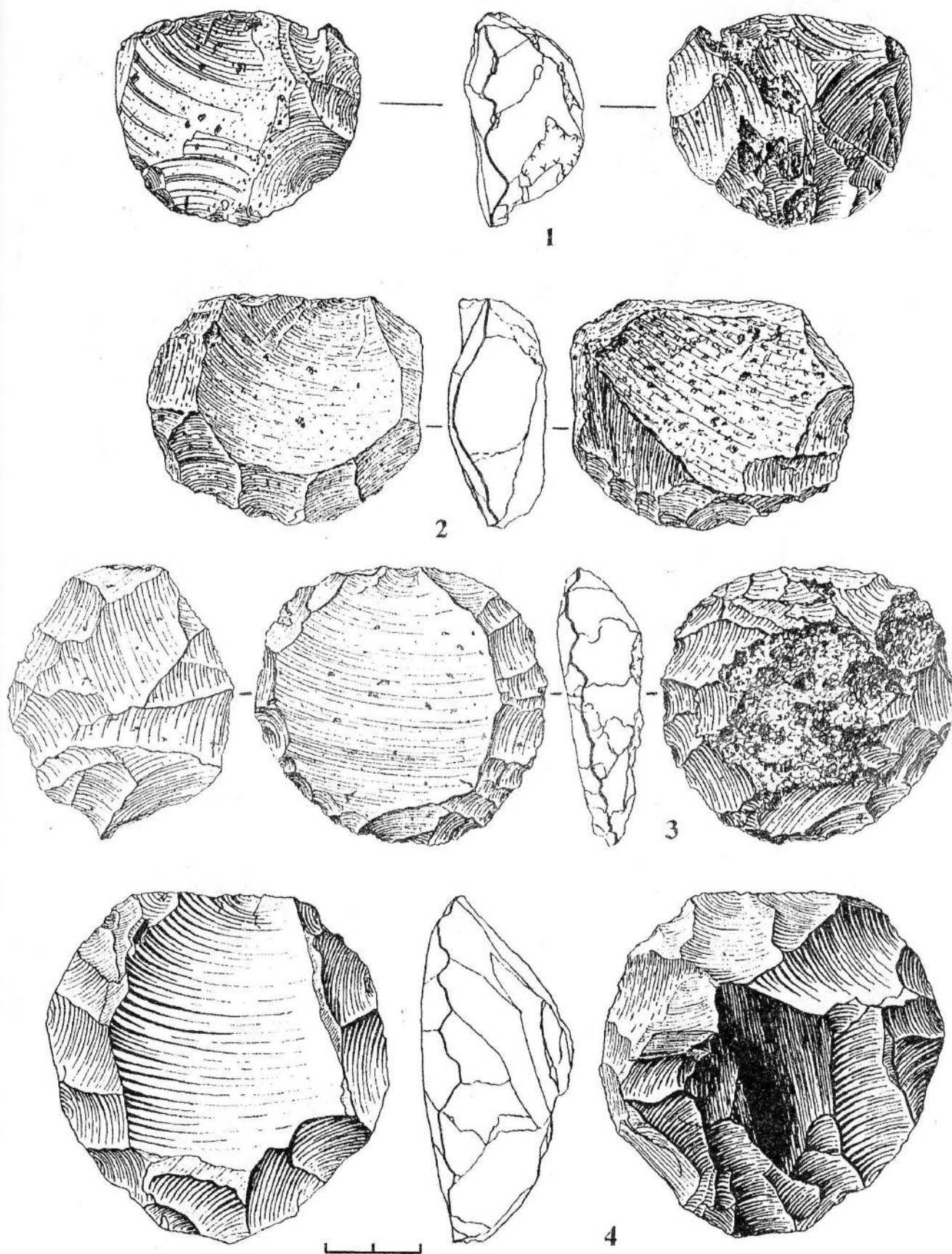

Рис. 1. Королеве, шар III. Левалуазькі нуклеуси.
Fig. 1. Koroleve, level III. Levallois cores.

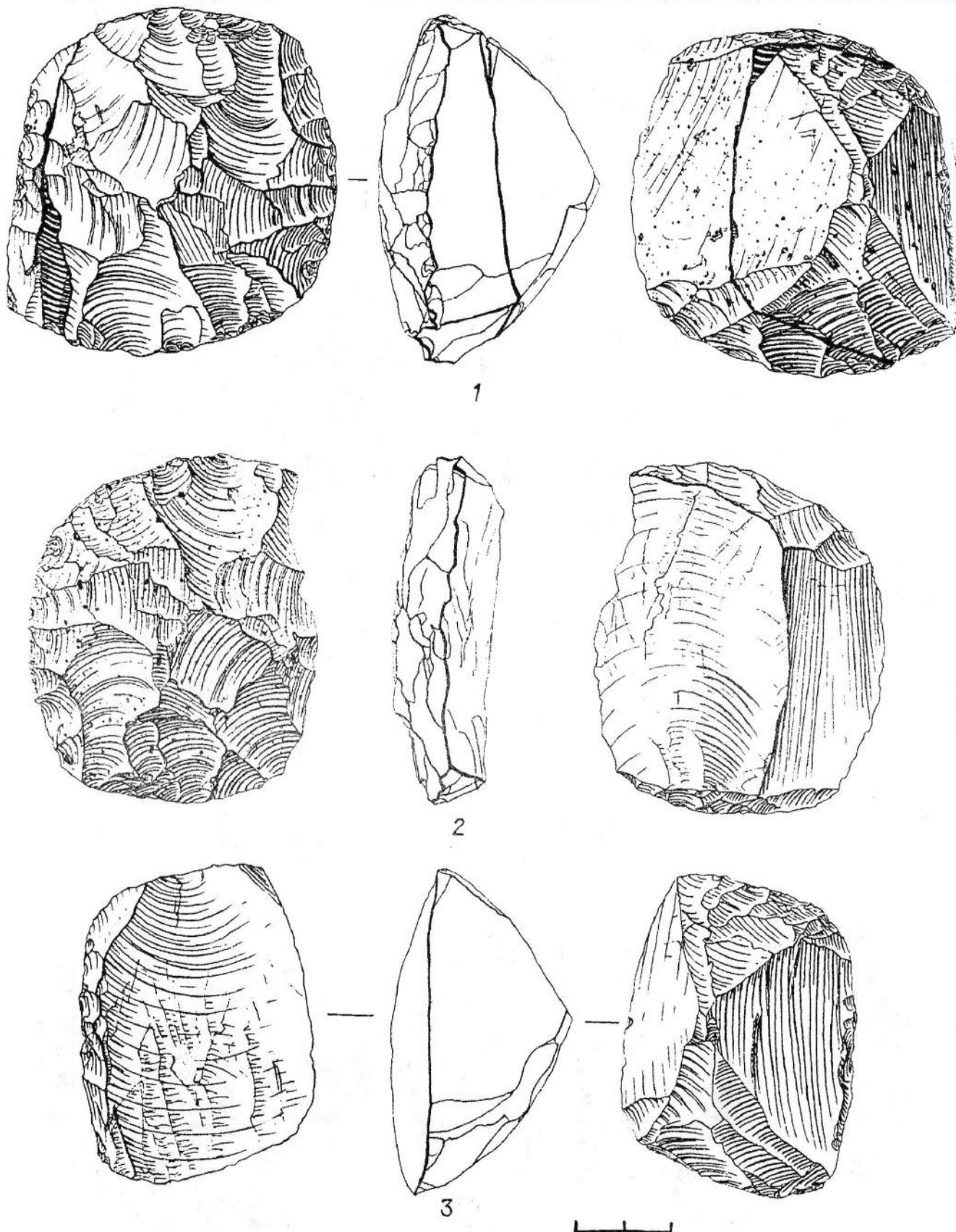

Рис. 2. Королеве, шар III. Левалуазький нуклеус з відщепом.
Fig. 2. Koroleve, level III. Levallois core with flake.

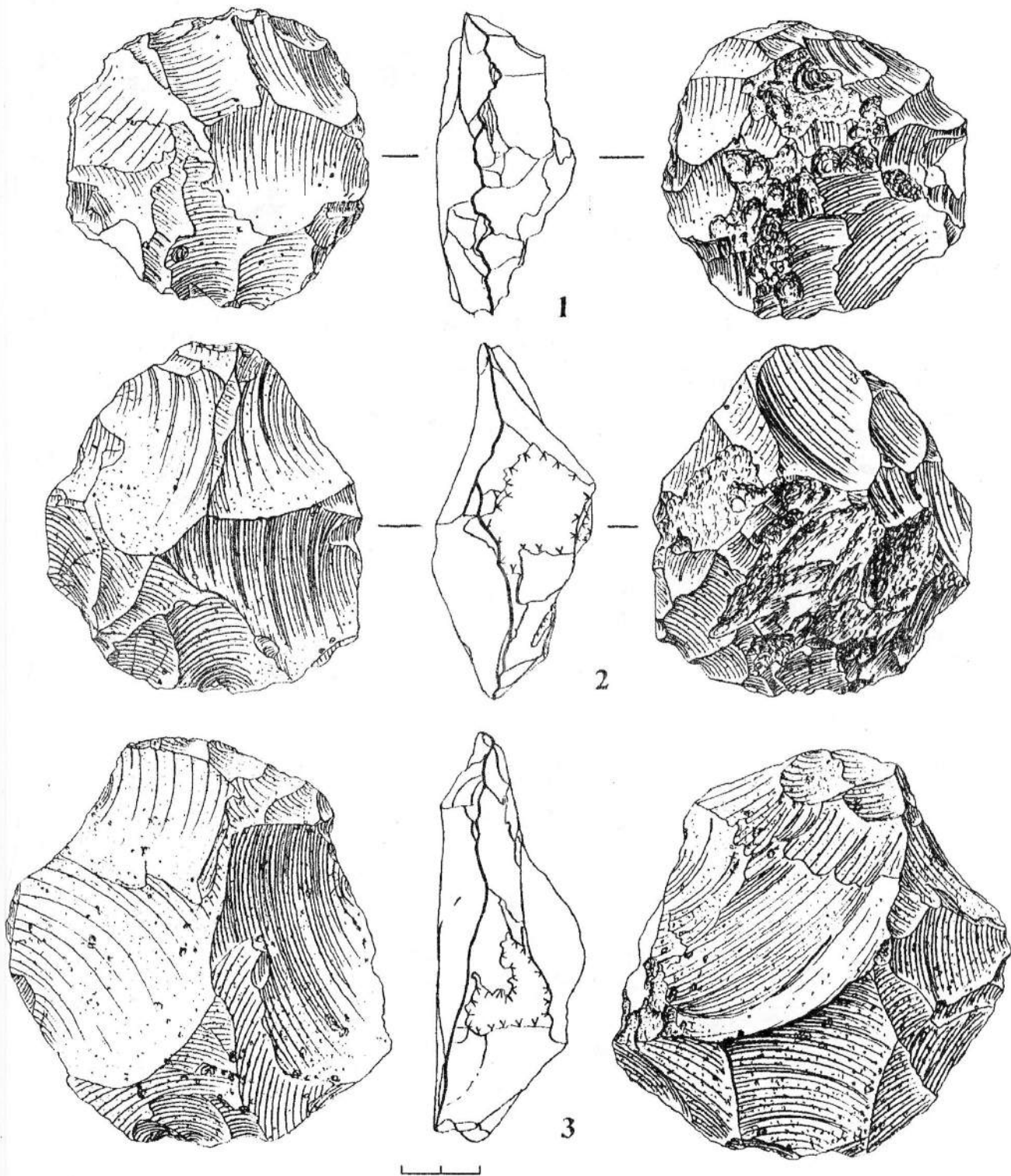

Рис. 3. Королеве, шар III. Левалуазькі нуклеуси, підготовлені (1) та перепідготовлені (2-3).
Fig. 3. Koroleve, level III. Prepared (1) and reprepared (2-3) Levallois cores.

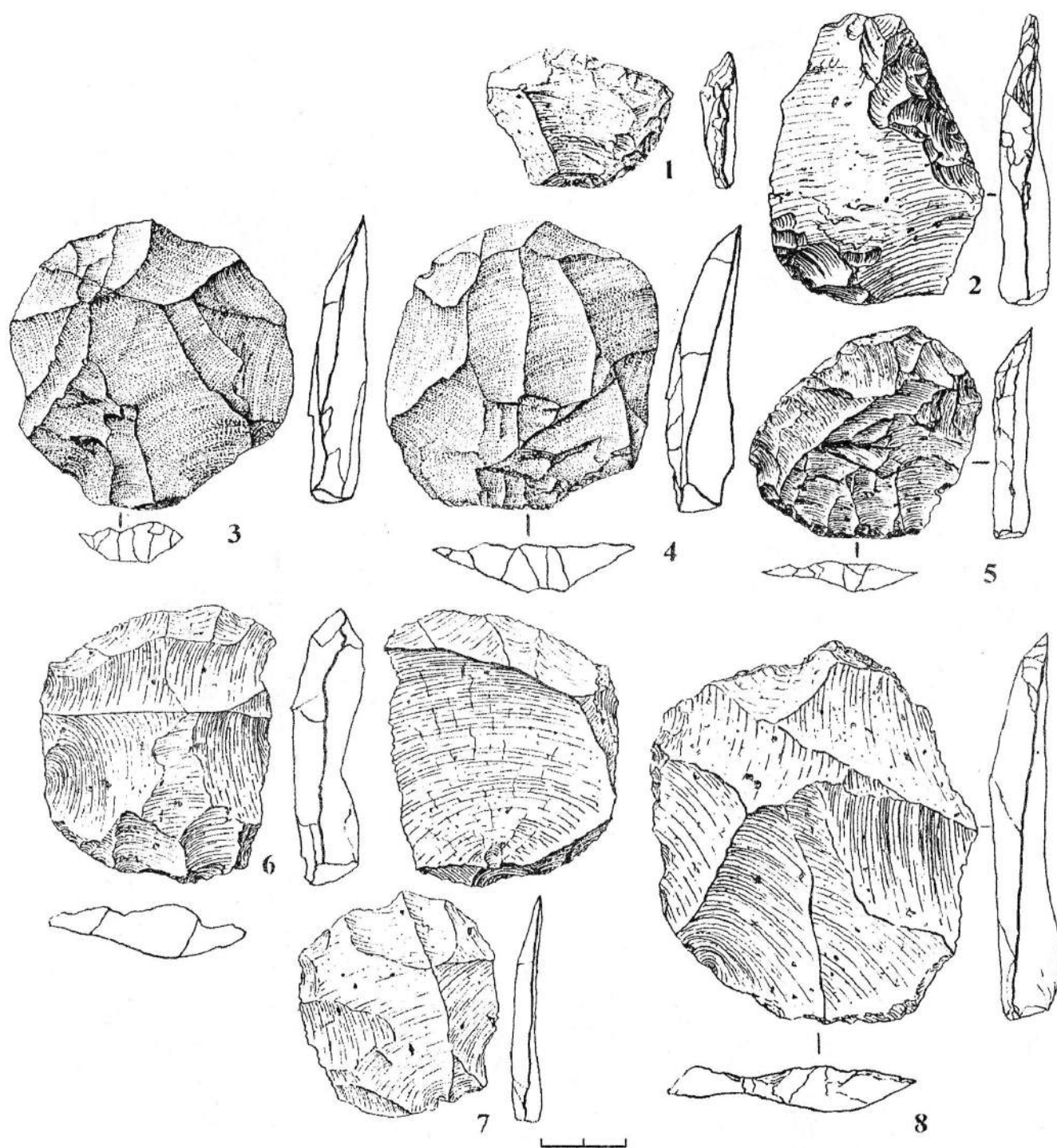

Рис. 4. Королеве, шар III. 1-2 – знаряддя праці, 5-8 – левалуазькі відщепи.
Fig. 4. Koroleve, level III. 1-2 – tools, 5-8 – Levallois flakes.

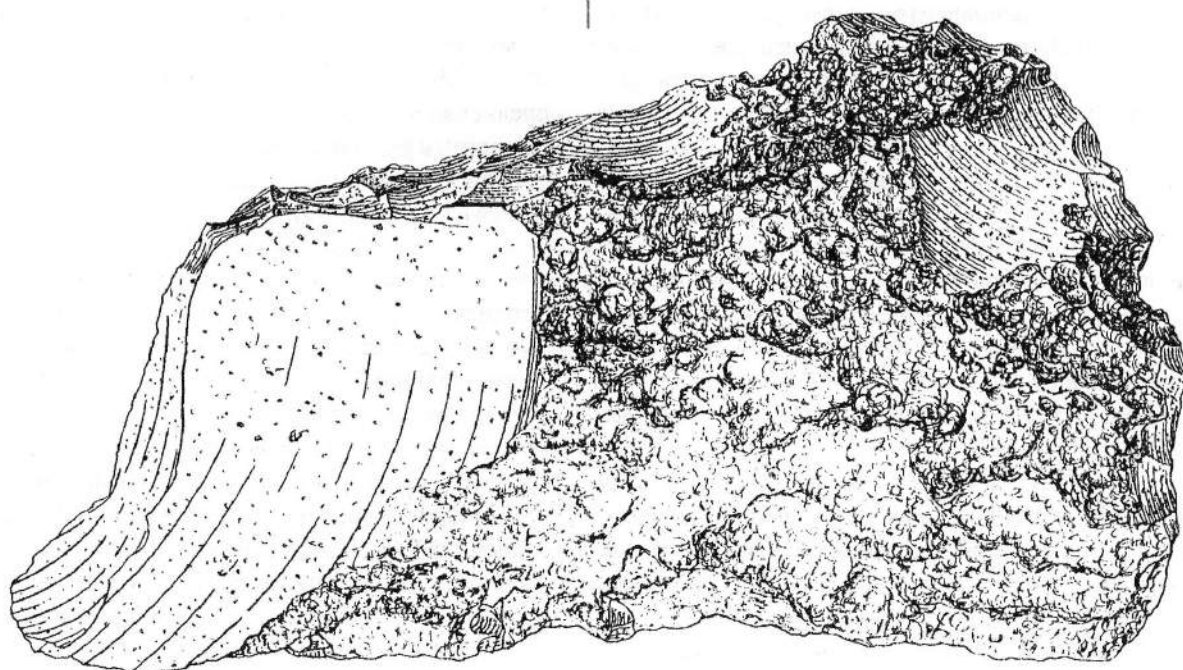
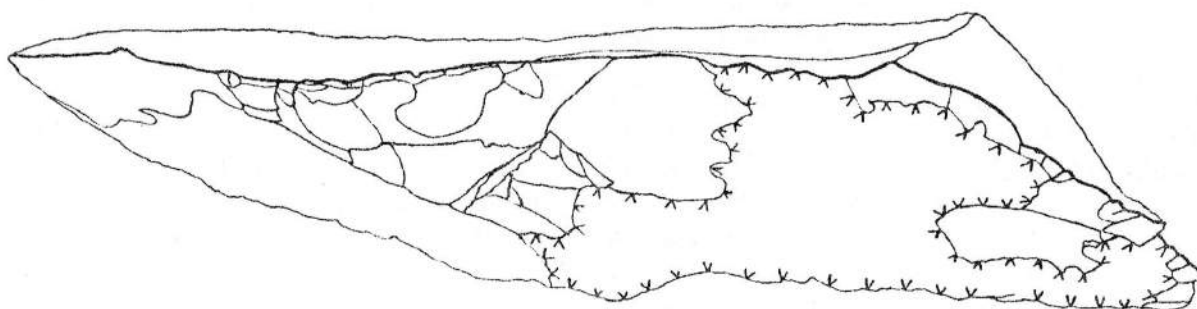
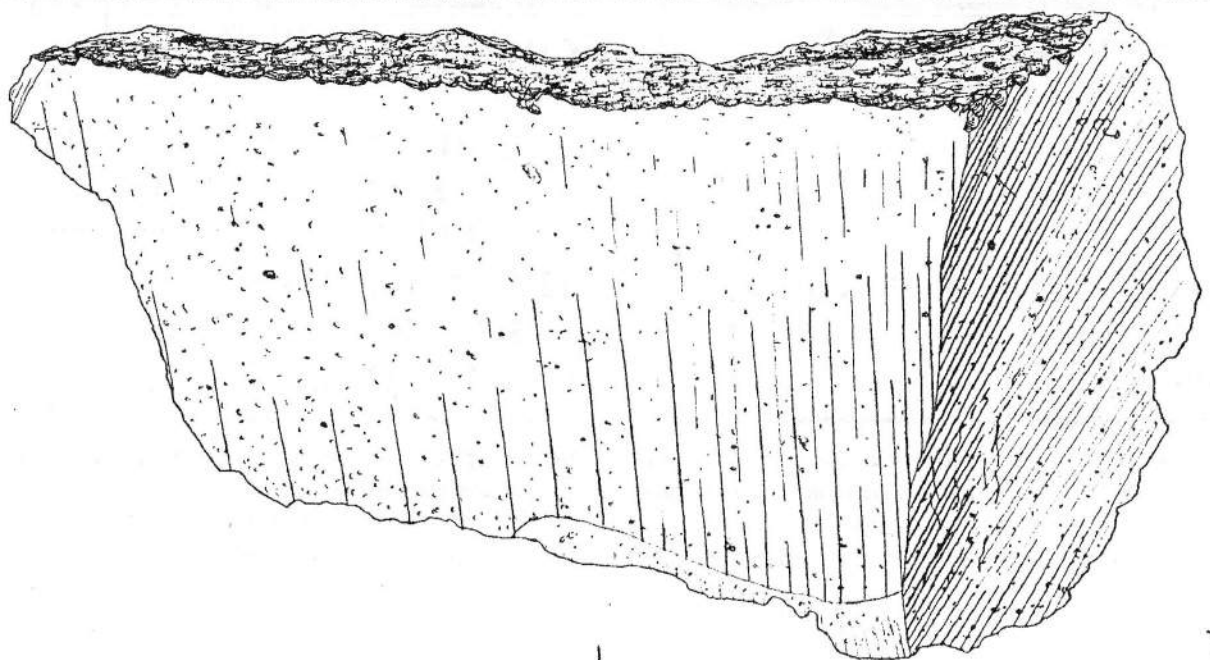

Рис. 5. Королеве, шар III. Січка.

Fig. 5. Koroleve, level III. «Sichka» (Hachoir).

ЧАБАЙ В. П.

ХРОНОЛОГИЯ И ЭКОЛОГИЯ ПЕРЕХОДА ОТ СРЕДНЕГО К ВЕРХНЕМУ ПАЛЕОЛИТУ В ВОСТОЧНОЙ ЕВРОПЕ

В статье рассматриваются основные подходы к проблеме перехода от среднего к верхнему палеолиту на Восточноευропейской равнине. На основании анализа данных по хронологии и экологических условиях переходного периода отстаивается вывод о том, что появление ранних верхнепалеолитических комплексов в Восточной Европе связано с миграцией носителей верхнепалеолитических методов обработки кремня и кости из иных регионов.

Первая версия перехода от среднего к верхнему палеолиту в Восточной Европе была предложена Г.А.-Бонч-Осмоловским [1928; 1934] в конце 20-х – начале 30-х годов прошлого века. Исходя из общих воззрений на непрерывный и поступательный характер эволюции, Г.А.Бонч-Осмоловский предполагал, что неандертальцы – носители «древнепалеолитических» методов обработки камня – физически трансформировались в *Homo sapiens* [1934, с. 155]. При этом трансформация коснулась не только антропологического облика, но и материальной культуры. Для подтверждения тезиса о постепенном перерастании материальной культуры неандертальцев в материальную культуру *Homo sapiens* использовались материалы нижнего слоя Сюрени I, где было обнаружено сочетание мустьерских и ориньякских изделий [Бонч-Осмоловский, 1934, с. 150]. Главной причиной и основным толчком указанных трансформаций Г.А.Бонч-Осмоловский считал наступившее к этому времени оледенение, изменившее «весь органический мир», вместе с которым «должен был измениться и человек с его культурой» [1934, с. 147]. Г.А.-Бонч-Осмоловский не указывал, какие именно мустьерские комплексы могли стать генетической подосновой верхнего палеолита, хотя и предполагал определенную технологическую связь в изготовлении и использовании ряда типов орудий Сюрени I и Шайтан-Кобы: «... в нижнем слое Сюрени I среди архаических орудий имеется мустьерского типа острокопечник, оживленный подобно шайтан-кобинскому резцовым сколом» [1934, с. 149].

С этого времени идея поступательной эволюции мустьерских неандертальцев в верхнепалеолитические *Homo sapiens* стала ведущей в исследованиях советских археологов. «Если историческая преемственность эпохи мустье, с одной стороны, и позднего палеолита, с другой, не может вызывать у нас никаких сомнений, остается все же недостаточно выясненным, в каких конкретных формах происходила смена при-

CHABAI V. P.

THE MIDDLE TO UPPER PALEOLITHIC TRANSITION IN EASTERN EUROPE: THE ECOLOGICAL AND CHRONOLOGICAL PERSPECTIVES

митивного неандертальского типа человеком современного физического склада» [Ефименко, 1953, с. 262].

Насыщение положения «исторической преемственности» конкретным содержанием стало достижением следующего этапа в изучении палеолита Крыма и Восточноευропейской равнины. А.А.Формозов [1958] предложил рассматривать среднепалеолитический кремневый комплекс Староселья как генетическую подоснову костенковско-стрелецкой культуры, а обнаруженные в том же Староселье человеческие остатки сыграли роль очередного связующего звена между неандертальцами и человеком современного физического типа. Эта идея была единодушно поддержана рядом исследователей, которые, как, впрочем, и сам А.А.Формозов, не стали затруднять себя ее доказательствами. Более того, несмотря на крах «старосельского мальчика» как связующего звена антропологических характеристик неандертальцев и *Homo sapiens* [Monigal et al., 1998], гипотеза генетической связи крымских среднепалеолитических индустрий с двусторонними орудиями и верхнепалеолитической костенковско-стрелецкой культуры оказалась поразительно жизнестойкой [Аникович, 2000].

В настоящее время существуют три основных подхода к проблеме перехода от среднего к верхнему палеолиту в Крыму и Восточноευропейской равнине. Причем первые два являются логическим продолжением эволюционистского подхода. Достаточно большая группа исследователей предполагает возможность перерастания среднепалеолитических индустрий в верхнепалеолитические посредством внешнего толчка [Аникович, 2000; Кoen, Степанчук, 2000; 2001; Вишняцкий, 2000, с. 261; Cohen, Stepanchuk 1999]. Роль внешнего толчка отводится ориньякским комплексам, которые, появившись на территории Восточной Европы с целым набором передовых достижений, сумели «убедить» местных неандертальцев в преимуществах верхнепалеолитического образа жизни. Подобная форма «убеждения» была названа аккультурацией. При

этом из-за недостатка антропологических материалов признаки проявления процесса аккультурации ищутся и «находятся» только в комплексах материальной культуры.

Второй подход к проблеме перехода предполагает эволюцию местного среднего палеолита в верхнепалеолитические комплексы [Вишняцкий, Нехорошев, 2001; Матюхин, 2002а; 2002б]. К процессу аккультурации некоторые сторонники данного подхода относятся скептически, полагая, что среднепалеолитические индустрии имели сами по себе достаточный потенциал для перехода к верхнему палеолиту [Матюхин, 2002а, с. 99].

Третий подход основан на отрицании генетической связи среднепалеолитических и верхнепалеолитических индустрий Восточной Европы или какого-либо значимого их взаимодействия, которое могло бы привести к появлению переходных и / или верхнепалеолитических комплексов [Чабай и др., 1998; 2000; Чабай, 1999; 2000; Маркс, Чабай, 1998; Chabai, 1996; 2000; 2001а; 2001б]. Иными словами, появление ранних верхнепалеолитических комплексов в Восточной Европе объясняется миграцией носителей верхнепалеолитических методов обработки кремня и кости из иных регионов [Chabai, 2001б]. При этом местным неандертальцам отводится роль наблюдателей, которые вряд ли как-либо взаимодействовали с пришлым населением.

Указанные подходы не новы. Все они в той или иной степени являются перенесением на восточноевропейский материал известных на Ближнем Востоке, Северной Африке, Центральной и Западной Европе концепций перехода от среднего к верхнему палеолиту, получивших название «acculturation», «continuity» и «discontinuity» [см. анализ в: Zilhão, 2001].

Конкурирующие подходы к интерпретации перехода от среднего к верхнему палеолиту по-разному анализируют имеющуюся базу источников. В целом, согласия нет по нескольким основным вопросам, среди которых, пожалуй, наиболее важными являются гомогенность привлекаемых источников и хронологические рамки переходного периода. Также большое значение для понимания процессов перехода имеет природная обстановка, на фоне которой произошла смена не только кремневых комплексов, но и антропологического типа их носителей. Впрочем, анализ палеоэкологической ситуации пока еще не был даже вовлечен в данную дискуссию.

ХРОНОЛОГИЧЕСКИЕ РАМКИ ПЕРЕХОДНОГО ПЕРИОДА И ПРОБЛЕМА ГОМОГЕННОСТИ ИСТОЧНИКОВ

Определение хронологических рамок переходного периода позволяет очертить круг кремневых комплексов и характеристик окружающей среды, имеющих непосредственное отношение к смене технокомплексов и антропологических типов их носителей. *«Мы будем очень далеки от установления подробных моделей культурных систем и их трансформаций на протяжении перехода, пока подобно историкам, изучающим Гражданскую войну в Америке, не установим, что она длилась 4 года (а не 4 недели или столетие) и за-*

вершилась победой янки» [Harrold, 1991, p. 181]. Если то, чем завершился переходный период, более-менее очевидно, то его протяженность во времени требует серьезного обоснования. Абсолютно не ясно почему, например, при изучении генезиса городцовской и стрелецкой культур используются материалы Ильской и Заскальной V, культурный слой IV [Аникович, 2000], которые существовали десятки тысяч лет до первых проявлений верхнего палеолита в Восточной Европе? Или какое значение для понимания перехода от среднего к верхнему палеолиту имеют индустрии Брынзен, Анетовки II и Амвросиевки [Cohen, Stepanchuk, 1999], датирующиеся от 26 до 14 тыс. лет назад? С другой стороны, еще недавно кажущаяся крамольной идея о сосуществовании среднепалеолитических и верхнепалеолитических индустрий [Chabai, 1996] нашла подтверждение не только в Крыму, но и в других регионах Европы [Zilhão, 1996; Uthmeier, 2000; Carbonell et al., 2000; Kuhn, Bietti, 2000]. Факт сосуществования среднепалеолитических и верхнепалеолитических комплексов позволил предложить хронологические рамки переходного периода, которые определяются, с одной стороны, временем появления наиболее ранних верхнепалеолитических индустрий, а с другой – временем существования наиболее поздних среднепалеолитических комплексов [Чабай, 2003]. Древнейшие верхнепалеолитические памятники появляются в Восточной Европе около 38/36 тыс. лет назад [Синицын и др., 1997, с. 27; Синицын, 2000; 2002а; 2002б], тогда как среднепалеолитические индустрии доживают на этой же территории до 29/28 тыс. лет назад [Чабай и др., 1998]. Таким образом, переходный период в Восточной Европе длился около 10 тыс. лет, с 38/36 до 29/28 тыс. лет назад.

В целом памятники, используемые для анализа перехода от среднего к верхнему палеолиту в Восточной Европе, представлены несколькими территориальными группами: волынской, прудо-днестровской, днепровской, донской, крымской и северокавказской [Anikovich, 1992; Cohen, Stepanchuk, 1999; Аникович, 2000; Кoen, Степанчук, 2000; 2001; Голованова, 2000; Чабай и др., 1998; Чабай, 2000]. Причем прудо-днестровские памятники расположены на рубеже с Центральной Европой, а северокавказские – на рубеже с Азией.

Прудо-днестровские комплексы

Традиционно для анализа перехода от среднего к верхнему палеолиту используются верхнепалеолитические материалы стоянок Молодова I и V, Миток Малу Галбен, Брынзен и памятников прутской культуры (Гордишешты, Корпачи, Рипичени Извор, слои 1а, 1б, 2а и 2б). При этом необходимо отметить, что указанные комплексы не равнозначны как с точки зрения гомогенности и однозначности интерпретации кремневого инвентаря, так и с точки зрения их хронологического положения.

Для 3 слоя Брынзен характерен невероятный разброс дат, причем ни одна из них не древнее 26600±300 (ОхА-4122). Абсолютно прав А.А.Синицын, указывая на «несоответствие предполагаемого археологическо-

го возраста радиоуглеродному» в отношении 3 слоя Брынзен [Синицын и др., 1997, с. 39]. Для комплексов Корпачи, Мыс, Гординешты пока не получены даты. Индустрия Корпачи, 4 слой, датируется 25250 ± 300 (GrN-9758). Трудно сказать что-то определенное об индустрии Рипичени Извор, «*nivelul aurignacian*» Ib, кроме того, что он датируется около 28 тыс. лет (табл. I) и соотносится с отложениями, соответствующими интерстадиалу Арси–Денекамп–Штилфрид В [Păunescu, 1993, p. 17–22, 137]. Из 152 орудий, обнаруженных в этом слое, 85 экз. относятся к зубчато-выемчатым изделиям. Остальные типы представлены единичными изделиями. Индекс ориньякских типов составляет всего 3,29 [Păunescu, 1993, p. 137–138]. Приблизительно такое же содержание ориньякских типов обнаружено в нижележащем слое Ia и вышележащих ориньякских и граветтских слоях [Păunescu, 1993, p. 133, 144, 149, 156]. Таким образом, в настоящее время не представляется возможным утверждать что-либо определенное о технико-типологической дефиниции «ориньякских» слоев Рипичени Извор.

Пожалуй, только ранние граветтские слои Молодова V, 8–10, а также материалы ориньякской мастерской Миток Малу Галбен могут быть с уверенностью отнесены к переходному периоду (табл. I). Стратиграфическое положение и геохронологические определения указанных комплексов не противоречат друг другу [Иванова, 1987; Черныш, 1987, с. 27–35; Otte, Chirica, 1993; Haesaerts, 1993; Damblon et al., 1996; Borziac, Chetaru, 1996]. Технологическая гомогенность ориньякских и граветтских материалов Миток Малу Галбен, 12b–9b, 7b, с одной стороны, и ранних граветтских комплексов Молодова V, культурные слои 8–10, с другой, не вызывают сомнений.

В целом установлено, что ориньякские поселения в Миток Малу Галбен (ориньякские слои I, II, III) существовали в течение отложения седиментационных циклов 12a–9b, что, по мнению П.Эзарца, приблизительно соответствует временному отрезку 33000–29500 лет [Damblon et al., 1996, p. 194]. М.Отт датирует два нижних ориньякских слоя из седиментационных циклов 12a–9b не столь широко – 29500–31000 лет [Otte et al., 1997, p. 282]. Не совсем ясен характер индустрии, обнаруженной в отложениях седиментационного цикла 8b, который датируется около 27500 лет [Damblon et al., 1996, p. 194].

В отложениях последующих седиментационных циклов 7b–6b обнаружены граветтские комплексы (граветтские слои I, II, III, IV). П.Эзарц считает, что отложения седиментационных циклов 7b–6b датируются от около 26500 до 25000 лет назад [Damblon et al., 1996, p. 194]. И.А.Борзияк и Л.В.Кулаковская несколько иначе оценивают возраст отложений 7b–6a седиментационных циклов – 29–25 тыс. лет назад [Борзияк, Кулаковская, 1998, с. 55]. В принципе имеющиеся даты для седиментационного цикла 7b допускают оба варианта трактовки нижней границы граветтских поселений Миток Малу Галбен (табл. I). Хотя точка зрения П.Эзарца выглядит геологически и биостратиграфически

более обоснованной [Damblon, 1997; Damblon, Haesaerts, 1997].

Так или иначе, но принципиально важно то, что ориньякские и ранние граветтские слои в Миток Малу Галбен, циклы 10a–8 и ранний граветт Молодова V происходят из интерстадиальных отложений, соответствующих интерстадиалам Штилфрид Б и Дольни Вестонице. Тогда как ориньякские материалы из седиментационных циклов 12–10b в Миток Малу Галбен отложились во время стадиальных условий, предшествующих интерстадиалу Штилфрид Б [Damblon et al., 1996, p. 221].

Волынь

Анализ волыньских памятников значительно затруднен из-за недостаточной информативности, содержащейся в публикациях, посвященных их описаниям [Савич, 1975; Пясецкий, 1991; 1992]. Хронологическое положение культурных слоев Кулычивки, как, впрочем, и их дробные технико-типологические характеристики, остаются не выясненными. Нет уверенности в том, что индустрии Кулычивки не были смешаны во время исследования памятника. Попытка найти в комплексе нижнего слоя «ориньякский компонент» [Степанчук, Коен, 2002] завершилась неудачей, так как для определения такового одних только массивных скребков явно не достаточно. Единственно, что можно с уверенностью утверждать, так это технологическую связь нижнего слоя Кулычивки с *богунисьеном* [Demidenko, Usik, 1993a; 1993b]. Исходя из хронологии богунисьена, постулируемая дата для нижнего слоя Кулычивки (31000, без лаб. номера) выглядит сильно омоложенной и вряд ли соответствующей действительности. Несмотря на наличие ряда дат в интервале от 25 до 28 тыс. лет, технико-типологические характеристики индустрий многослойной стоянки Жорнов [Пясецкий, 1991; 1992] остаются не ясными.

Днепр

Недавно открытая в нижней части Поднепровья стоянка Мира активно используется в обобщающих работах по переходной проблематике [Коен, Степанчук, 2000; 2001; Cohen, Stepanchuk, 1999]. Однако детальное описание стратиграфии, хронологии и технико-типологических особенностей данной индустрии еще не опубликовано.

Средний Дон

Хроно-стратиграфия костенковских памятников определяется благодаря наличию в отложениях стоянок реперных геологических слоев, имеющих почти повсеместное распространение, и многочисленным радиоуглеродным датировкам. Геологическими реперами послужили слой вулканического пепла и две пачки гумусированных отложений. Причем, слой вулканического пепла залегает между указанными пачками гумусированных отложений. В результате комплексных геохронологических исследований было сделано предположение о том, что нижний гумус датируется в пределах 32–36 тыс. лет назад, а верхний гумус – 27–32 тыс. лет назад [Праслов, Рогачев, 1982; Праслов, 1984, с. 30–31; Синицын и др., 1997, с. 27–29]. Культурные слои костенковских памятников, залегающие в нижнем и

верхнем гумусе, были отнесены к стоянкам древней и средней хронологических групп, соответственно.

Считается, что стоянки древней хронологической группы представлены следующими комплексами: Костенки 1, V слой; Костенки 6; Костенки 8, IV слой; Костенки 11, V слой; Костенки 12, II и III слои; Костенки 14, IV слой и горизонты IVa, IVb; Костенки 17, II слой [Синицын и др., 1997, с. 27; Синицын, 2000; 2002a].

При этом необходимо отметить, что Костенки 8, IV слой; Костенки 11, V слой; Костенки 12, II слой, не продатированы. Материалы Костенок 6 (Стрелецкая 2), залегающие в нижнем гумусе под линзами вулканического пепла, переотложены [Рогачев, Аникович, 1982б, с. 90], а полученные даты не соответствуют ожидаемому возрасту нижнего гумуса (табл.2). Еще более сомнительно отнесение к древней хронологической группе материалов Костенок 11, V слой, которые были обнаружены в шурфе на глубинах 3,6–4,45 м. Эта пачка отложений включает низы верхнего гумуса, подстилающую его прослойку суглинков и очередную прослойку гумусированного суглинка. Причем единственный целый стрелецкий наконечник происходил из суглинка, подстилающего верхний гумус [Рогачев, Попов, 1982, с. 130].

Обоснованным представляется отнесение к нижнему гумусу V культурного слоя Костенок 1 [Лазуков, 1982, с. 23]. Древность данного комплекса подтверждается рядом абсолютных дат [Синицын и др., 1997, с. 51]. Не вызывает сомнений стратиграфическое и хронологическое положения Костенок 12, III слой, Костенок 14, IV слой, IVa и IVb горизонты, и Костенок 17, II слой (табл.2).

Материалы продатированных стоянок Костенки 1, V слой, Костенки 6 и Костенки 12, III слой, относятся к костенковско-стрелецкой культуре, комплекс кремневого и костяного инвентаря Костенок 17, II слой – к спицынской культуре. Существует предположение, что немногочисленный комплекс Костенки 12, II содержит технико-типологические характеристики, присущие спицынской культуре [Рогачев, Аникович, 1982в, с. 138]. Если это так, то в Костенках 12 представлено стратиграфическое соотношение стрелецкой (III слой) и спицынской (II слой) культур. Достаточно яркие, но немногочисленные верхнепалеолитические материалы Костенки 8, IV слой; Костенки 14, IV и IVa слои, пока еще не получили культурных дефиниций [Синицын, 2002a].

Таким образом, из общего количества стоянок древней хронологической группы для исследования проблем переходного периода могут быть использованы комплексы Костенок 1, V слой, Костенок 12, III слой (стрелецкая культура), Костенок 17, II слой (спицынская культура), Костенок 8, IV слой, и Костенок 14, IV слой, горизонты IVa и IVb (верхний палеолит без дальнейших дефиниций). Хронологическое положение материалов Костенок 6 и Костенок 11 как относящихся к древней хронологической группе вряд ли можно считать доказанным.

Декларируемое соответствие нижнего гумуса интерстадиалу Хенгело [Рогачев, Аникович, 1984, с. 166] не находит подтверждения в абсолютных датах, полученных для комплексов, происходящих из этих отложений. Палинологические определения также не позволяют отнести время отложения нижнего гумуса к интерстадиалу Хенгело, как, впрочем, нет достаточных оснований для утверждения «о соответствии гумусных отложений межстадиальным, относительно теплым условиям» [Синицын и др., 1997, с. 26]. Наиболее полно изученные в палинологическом отношении разрезы Костенок 1, 14 и 17 продемонстрировали, что культурные слои древней хронологической группы заключены между палинозонами, соответствующими гражданскому (Хенгело) и брянскому (Арси) межстадиалам [Спиридонова, 2002]. В основном радиоуглеродные датировки для Костенок 1, V слой, Костенок 12, III слой, Костенок 14, IV слой, горизонты IVa, IVb, и Костенок 17, 2 слой, соответствуют общепринятому возрасту данного стадиала. С другой стороны, палеомагнитные характеристики разреза Костенки 14 позволяют значительно удревить нижнюю пачку отложений [Герник, Гуськова, 2002]. Однако палеомагнитная хронология Костенок 14 противоречит радиоуглеродным и палинологическим определениям.

В настоящее время в слое вулканического пепла культурные остатки обнаружены только в Костенках 14 – горизонт в пепле (ГП) [Синицын, 2002a]. Одна из радиоуглеродных дат предполагает возраст этого горизонта около 32 тыс. лет назад (табл.3). Данная дата не противоречит хронологии выше и ниже лежащих слоев Костенок 14 (табл.3). К сожалению, пыльца в горизонте пепла не сохранилась. То есть осталось не выясненным, относится ли ГП к брянскому межстадиалу, как вышележащий III слой, или к кашинскому межстадиалу, как ниже лежащий IVa горизонт. Вместе с тем, предполагается, что на Русской равнине нижняя хронологическая граница брянского межстадиала проходит около 33 тыс. лет назад [Markova et al., 2002]. Если это действительно так, то ГП, скорее всего, отложился во время брянского межстадиала.

Предполагается, что стоянки средней хронологической группы, залегающие в верхней гумусированной толще, представлены следующими памятниками: Костенки 1, III слой; Костенки 5, III слой; Костенки 8, II и III слои; Костенки 11, IV слой; Костенки 12, I и Ia слои; Костенки 14, II и III слои; Костенки 15, Костенки 16, Костенки 17, I слой, Борщево 3 и 4 [Синицын и др., 1997, с. 28].

Вместе с тем, необходимо отметить, что немногочисленные находки IV слоя Костенок 11 «залегают разрозненно ... в основании бурого суглинка и гумусированных линзах» [Рогачев, Попов, 1982, с. 130]. То есть связь материалов IV слоя Костенок 11 с верхней гумусированной толщей не совсем четкая. Более того, данный комплекс не продатирован. Также не продатированы и к тому же носят явно переотложенный характер материалы III слоя Костенок V [Рогачев, Аникович, 1982а, с. 87].

Далеко не очевидно соотношение «средней части бурого лёссовидного суглинка», в котором залегает III культурный слой Костенок 1 [Рогачев и др., 1982, с. 62], и верхнего гумуса. По мнению Г.И. Лазукова [1982, с. 23], в верхнем гумусе Костенок 1 залегает IV слой, а не третий. С другой стороны, по крайней мере, две радиоуглеродные даты ($\text{GrN}-17117$ и $\text{OxA}-7073$) позволяют относить данный комплекс к средней хронологической группе, в то время как большинство дат находится за её пределами (табл.3). Правда, для одной из «подходящих» дат ($\text{OxA}-7073$) послужила образцом «кость человека» [Синицын и др., 1997, с. 50]. Ранее об этой антропологической находке из III слоя Костенок 1 не сообщалось. Восемь из 13 дат позволяют уверенно датировать комплекс III слоя Костенок 1 временем около 25 тыс. лет назад, что не противоречит предполагаемому времени существования подстилающего его верхнего гумуса (27–32 тыс. лет назад).

Несколько омоложенным, по сравнению с предполагаемым возрастом верхнего гумуса, выглядит ряд дат для Костенок 8, II слоя, Костенок 12, I, Ia слоев, и Костенок 14, II, III слоев (табл.3). Артефакты Костенок 15 залегают в нижней части верхнего гумуса и подстилающих его суглинках [Рогачев, Синицын, 1982, с. 162]. Не исключено, что стратиграфически это самый древний памятник средней хронологической группы [Рогачев, Синицын, 1982, с. 162]. Однако это предположение противоречит его радиоуглеродным датировкам (табл.3). Также не укладываются в рамки средней хронологической группы даты для I слоя Костенок 17, который залегает в верхней части верхнего гумуса.

О стратиграфии, хронологии и кремневом инвентаре стоянок Борщево 3 и Борщево 4 на основании имеющейся информации какие-либо выводы явно преждевременны [Синицын и др., 1997, с. 28].

Таким образом, похоже, что с увеличением объема информации, в первую очередь, абсолютных дат, количество достоверных памятников средней хронологической группы, как и её временные рамки, будут еще неоднократно корректироваться. Метод «отсекания» молодых, не укладывающихся в 27-тысячный рубеж дат [Синицын и др., 1997, с. 28] не представляется обоснованным. Тем более, что «серийные определения», как, например, в случае с Костенками I, слой III, дают возможность «отсечь» не молодые, а, напротив, древние даты. Положение о соответствии верхнего гумуса, а заодно и залегающих в нем индустрий интерстадиала Арси–Денекампа–Паудорфа [Рогачев, Аникович, 1984, с. 166; Синицын и др., 1997, с. 29] может быть принято как рабочая гипотеза, нуждающаяся, в первую очередь, в хронологическом и палинологическом подтверждениях. Одним из очевидных уточнений в рамках данной гипотезы может быть расширение верхней временной границы средней хронологической группы до 24 тыс. лет назад. Хронологические рамки 33–24 тыс. лет назад вполне укладываются во время существования интерстадиала Арси–Денекамп–Брянский [Markova et al., 2002] и находят большее соответствие датировкам памятников средней хронологической группы. Недавно проведенные палинологические ис-

следования подтвердили, что комплексы Костенок 14, слои 2 и 3, а также Костенок 1, слой 3, отложились во время брянского межстадиала [Спиридонова, 2002].

Крым

Постановка проблем гомогенности источников и хронологических рамок переходного периода, а также попытки их решения были уже сделаны для крымских материалов [Чабай, 2000; Демиденко, 2000]. Исходя из того, что наиболее ранним верхнепалеолитическим комплексом на территории Крыма является Буран-Кая III, слой C, датирующийся около 32 тыс. лет назад, а наиболее поздние среднепалеолитические комплексы Сюрень I, горизонты H, G, и Буран-Кая III, слой B, датируются около 29/28 тыс. лет назад, было установлено, что рамки переходного периода охватывают отрезок времени от 32 до 29/28 тыс. лет назад (табл.4), что, согласно биостратиграфическим колонкам Кабази II и Буран-Кая III, соответствует времени интерстадиала Арси (Денекамп) и предшествующего ему стадиала [Gerasimenko, 1999; in press; Markova, in press]. То есть в Кабази II претендентами на право называться позднейшими среднепалеолитическими комплексами Крыма являются горизонты A3A – A4, II/1A – II/7E. Также, на основании абсолютных датировок и палинологических определений, ко времени Арси и предшествующего ему стадиала относятся Заскальная VI, культурные слои II, III, IIIa, и Заскальная V, культурные слои I и II, Пролом I (табл.4).

На роль ранних верхнепалеолитических комплексов Крыма, кроме уже упомянутой индустрии Буран-Кая III, слой C, претендуют ориньякские слои Сюрень I (табл.4). С другой стороны, достаточно сложно использовать при анализе переходного периода кремневый комплекс Буран-Кая III, слой E. Причиной тому не только отсутствие абсолютных дат, но и невыразительность типологической структуры, обусловленная малочисленностью материала [Marks, Monigal, 2000], хотя его верхнепалеолитический характер более чем вероятен.

Таким образом, переход от среднего к позднему палеолиту в Крыму в максимальном исчислении охватывал время интерстадиала Арси и предшествующего ему стадиала. В это время в Крыму бытовали микокские, западнокрымские, «восточноселетские» и ориньякские комплексы.

Северный Кавказ

Продатированные финальные среднепалеолитические комплексы Северного Кавказа представлены материалами стоянок Мезмайская, слои 2, 2A и Матузка, слои 4B–C [Голованова, Хоффекер, 2000]. В целом, радиоуглеродные даты для этих памятников укладываются в промежуток времени от 32 до 36 тыс. лет назад (табл.5). В Мезмайской пещере приведенные даты для слоев 2 и 2A косвенно подтверждаются радиоуглеродной хронологией нижележащих культурных слоев 2B–4 (40660 ± 1600 , LE-3599) и 3 (>45000 , LE-3841) [Голованова и др., 1998, с. 96]. По мнению Л.В. Головановой, Мезмайской, 2, 2A, и Матузке, 4B–C, синхронны материалы Монашеской пещеры, слои 2, 3A, 4, Губского навеса 1, слои 5–7, и Баранахи 4, слой 2 [Го-

лованова, Хоффекер, 2000, с. 36–38]. Однако это мнение не бесспорно, и, хотя оно поддерживается другими исследователями, для его подтверждения или опровержения необходимо установить абсолютную хронологию отложений Монашеской пещеры, Губского навеса I и Баракаевской пещеры [Беляева, 1999, с. 196].

Проблема определения ранних верхнепалеолитических индустрий Северного Кавказа намного сложнее. На эту роль претендуют материалы Мезмайской, слой 1С, и Каменноостской, нижний слой [Голованова, 2000]. Методика раскопок Каменноостской пещеры [Формозов, 1971] оставляет желать лучшего. Не исключено, что в процессе раскопок не только была утеряна часть материалов [Голованова, 2000, с. 170], но смешаны разные в культурном отношении слои стоянки, происходящие из более чем метровой пачки отложений. К тому же для материалов Каменноостской пещеры отсутствуют какие-либо хронологические определения. Вместе с тем, кремневый комплекс Каменноостской содержит выразительный ориньякский компонент [Demidenko, 2000–2001].

Для слоя 1С Мезмайской была получена радиокарбонная дата «по образцу, взятому из очага» (?) – 32010 ± 250 , Beta-113536 [Голованова, 2000, с. 166]. Не совсем ясно, что именно послужило образцом для данной даты. Несмотря на наличие перерыва в осадконакоплении между слоем 1С и подстилающим его слоем 2 с мустьерскими артефактами [Голованова, 2000, с. 172], существенные различия в полученных датах отсутствуют. Мезмайская, слой 2, датируется «по кости» – 32230 ± 740 , Jc-4735. Не исключено, что именно различие исходного материала для образцов из слоя 1С, с одной стороны, и слоя 2, с другой, привело к столь высокой схожести дат [Голованова, 2000, с. 166].

Основываясь на дате для слоя 1С, а также на технико-типологическом анализе материалов этого же слоя Л.В. Голованова считает, что «индустрия слоя 1С Мезмайской пещеры ближе всего материалам ахмарских индустрий» [Голованова, 2000, с. 175].

Вряд ли столь отдаленные аналогии уместны. Технико-типологически кремневый комплекс Мезмайской, слой 1С, вполне укладывается в характеристики эпиграветта юга Восточной Европы. Безусловно, имеющаяся дата «по образцу, взятому из очага» не соответствует общепринятым представлениям о хронологии эпиграветтских индустрий. Однако примеры столь «удачного» датирования уже были. Так, эпиграветт слоя 6–2 Буран-Каи III по образцу кости получил дату 30740 ± 460 , OxA-6882. Эта дата противоречила не только общепринятым представлениям о хронологии эпиграветта, но и хроно-стратиграфии разреза Буран-Кая III [Чабай, 2000, с. 64]. Какого-либо внятного объяснения этой даты специалистами-датировщиками не последовало. То есть, вероятнее всего, дата для слоя 1С Мезмайской, как и дата слоя 6–2 Буран-Каи III, ошибочна.

Таким образом, кремневый комплекс Мезмайской, слой 1С, не имеет отношения к проблеме перехода от среднего к верхнему палеолиту. С другой стороны, нет оснований для сомнений в хронологии среднепалео-

литических комплексов стоянок Мезмайская, слои 2, 2А, и Матузка, слои 4В–С. То есть именно эти комплексы хронологически соответствуют времени переходного периода.

Особенности хронологии переходного периода

С точки зрения стратифицированности отложений и имеющихся на сегодня хронологических исследований полноценными источниками для изучения переходного периода могут быть признаны ряд стоянок Прута, Днестра, Дона, Крыма и Северного Кавказа. Крымские памятники переходного периода представлены микокскими индустриями Заскальной V, I и II культурные слои, Заскальной VI, II, III, IIIa культурные слои, Буран-Каи III, слой В, Сюрени I, пачки горизонтов G–H, западнокрымскими горизонтами А3А, А4, II/1А–II/7Е в Кабази II, восточноселетской Буран-Каи III, слой С, и ориньякской Сюрени I, пачки горизонтов G–F. Соотношение радиоуглеродных дат, палинологических определений и характер инвентаря ориньякских и раннеграветтских материалов стоянок Днестро-Прутского междуречья Миток Малу Галбен и Молодова V не вызывают сомнений. В долине Дона полноценными источниками для изучения переходного периода являются спицынские индустрии Костенки 17, I, II; Костенки 12, II; стрелецкие индустрии Костенки I, V; Костенки 12, Ia, III; городцовские индустрии Костенки 12, I; Костенки 14, II, III; Костенки 15; Костенки 16; тельманская индустрия Костенки 8, II; ориньякские индустрии Костенки 14, ГП, Костенки I, III; и ряд незначительных по численности находок, но чрезвычайно ярких верхнепалеолитических индустрий, таких как Костенки 14, IV, IVa, IVb. Во время переходного периода бытовали микокские индустрии Северного Кавказа во 2 и 2А слоях Мезмайской и в пещере Матузка, слой 4В. На сегодняшний день нет достаточных оснований считать, что к переходному периоду могут относиться палеолитические комплексы Брынзены, Гординешты, Корпач, Рипичени Извор, слои Ia, Ib, 2a и 2b, Жорнов и Кулычивка.

Хронология переходного периода от среднего к верхнему палеолиту в Восточной Европе определяется датами для наиболее ранних верхнепалеолитических индустрий Дона, с одной стороны, и временем существования наиболее позднего микока Крыма, с другой. То есть датами $36280 \pm 360/350$ (Костенки 12, III слой), $36780 \pm 1700/1400$ (Костенки 17, II слой) для стрелецкой и спицынской индустрий и датами 28520 ± 460 (Буран-Кая III, B1), 28450 ± 600 (Сюрень I, H) для крымского микока. Исходя из наиболее древних дат для верхнепалеолитических комплексов, нижняя хронологическая граница переходного периода может трактоваться в интервалах 38/36 тыс. лет назад. При этом имеющиеся биостратиграфические определения для костенковских и крымских памятников предполагают, что наиболее древние верхнепалеолитические памятники соответствуют стадияльным условиям, последовавшим за интерстадиалом Хенгело [Спиридонова, 2002; Gerasimenko, in press]. Верхний рубеж переходного периода определяется рядом практически идентичных дат для микокских комплексов Крыма (табл.4), обна-

руженных в Буран-Кае III, слой В (ОхА-6673, ОхА-6674), и Сюрени I, горизонт Н (ОхА-8249). Если учесть допустимые погрешности для данных дат, то верхний хронологический рубеж переходного периода проходил не позднее 27 тыс. лет, а, скорее всего, около 29/28 тыс. лет назад. Биостратиграфические исследования указывают на то, что данные индустрии отложились во время интерстадиала Арси-Денекам-Брянский.

Таким образом, исходя из имеющихся на сегодня данных, переходный период от среднего к верхнему палеолиту в Восточной Европе датируется от 38/36 до 29/28 тыс. лет назад и подразделяется на два хронологически последовательных этапа: первый – стадильный (38/36–33/32 тыс. лет назад) и второй – интерстадиальный (33/32–29/28 тыс. лет назад).

Палеоэкология переходного периода Восточной Европы

Время от 40 до 25 тыс. лет назад отличалось чрезвычайной нестабильностью климатических условий, что само по себе создает объективные трудности при попытках «втиснуть» результаты палеоклиматических реконструкций в традиционно принятые для этого периода интерстадиальные и стадильные циклы.

Черноморский бассейн

В целом в позднем плейстоцене колебания уровня Черного моря соответствуют гляциоэвстатическим изменениям уровня Мирового океана [Алексеев и др., 1986, с. 140–141, 170–180; Cheralyga, 1984]. На протяжении вюрма Черноморский бассейн претерпел две регрессии и одну трансгрессию. Пик послекарантаской регрессии, соответствующей раннему вюрму – калининскому оледенению, составил около –100 м. Затем последовала сурожская трансгрессия, которая соотносится со временем молодого-шекснинского межледниковья – средним вюрмом. В результате сурожской трансгрессии уровень черноморского бассейна несколько повысился, но все же не достиг современного и составил –30 м [Алексеев и др., 1986, с. 176]. Очередная новозвксинская регрессия, соотносимая со временем ошакского оледенения, вновь понизила уровень Черного моря до –90 м [там же, с. 172]. Достаточно надежно обосновано, что во время новозвксинской регрессии Керченский пролив «представлял собой долину р. Дон, а на месте Азовского моря располагалась обширная аллювиальная равнина» [там же, с. 175]. Сухопутным был и обширный черноморский шельф.

Достоверных вюрмских морских отложений в Азовском море не обнаружено, что может означать отсутствие вюрмского бассейна Азовского моря. Впрочем, для исчезновения Азовского моря, как свидетельствуют источники исторического времени (Страбон), не требовались столь значительные изменения уровня моря. В VI–IV веках до н. э. хватило падения уровня моря до отметки –4–13 м [Щеглов, 1978, с. 15–17] или –2–3 м [Подгородецкий, 1994, с. 23], чтобы Азовское море превратилось в Меотское болото.

«Исчезновение» Азовского бассейна приводит к тому, что реки восточного Крыма превращаются в восточные притоки Дона. В позднем плейстоцене р. Ку-

бань впадала непосредственно в Черное море неподалеку от палеодельты Дона.

Крым

На основании палинологических исследований разреза Кабази II было установлено, что на смену интерстадиала Хенгело пришли интерфазиял Ле Кот, стадиял и интерстадиал Арси [Gerasimenko, 1999]. Отложения, соответствующие Ле Кот, не были обнаружены в других крымских разрезах. Времени интерфазияла Ле Кот соответствуют археологические горизонты II/7E, II/7D, II/7C, II/7AB, II/7, II/6 на стоянке Кабази II. Для крымских предгорий этого времени реконструированы лесостепные ландшафты. В лесах преобладала сосна при незначительном содержании таких широколиственных пород, как граб и можжевельник. Травяной покров отличался, в целом, мезофильным характером. Климатические условия могут быть охарактеризованы как континентальные.

Стадиял, последовавший за интерфазиялом Ле Кот, отличался существенной аридизацией и похолоданием климата. Почти полностью исчезла пыльца древесных пород. Вероятно, сосна, ольха, береза сохранились лишь в долинах рек. Преобладали ксерофильные степные ландшафты [Gerasimenko, 1999; in press; Markova, in press]. Климат – резко континентальный. Со стадильными условиями ассоциируются отложения, вмещающие археологические горизонты II/1A, II/1, II/2, II/3 Кабази II, II культурный слой Заскальной V и горизонт С в Буран-Кае III.

Для крымских предгорий времени интерстадиала Арси (Денекам) характерны лесостепные ландшафты [Губонина, 1985; Gerasimenko, 1999; in press; Markova, in press]. В лесах, наряду с сосной, произрастал дуб и граб, а преобладание мезофильных трав позволяет сделать заключение о луговом характере степи. Климат – умеренно континентальный. Во время интерстадиальных условий в Крыму бытовали носители индустрий Заскальная V, слой I, Кабази II, горизонты А3А–А4, Сурень I, F–H, Буран-Кае III, В.

Вне зависимости от приведенных климатических изменений, в Крыму главными объектами охоты были обитатели открытых засушливых пространств – сайга (*Saiga tatarica*) и гидрунтиновая лошадь (*Equus hydruntinus*), тогда как мамонт, благородный и северный олени занимали подчиненное положение [Lopez Bayon, 1998; Patou-Mathis, 1999; in press].

Средний Дон

Палеоклиматические реконструкции Костенковско-Борщевского района основываются на изучении трех основных разрезов: Костенки 14, Костенки 1 и Костенки 17 [Маласова, Спиридонова, 1982; Спиридонова, 1991; 2002]. В целом индустрии древней и средней хронологических групп соответствуют 14 палинозомам – с 8 по 21 включительно.

С 8 палинозоной соотносятся отложения, включающие материалы IVб горизонта Костенок 14 и V слоя Костенок 1 [Спиридонова, 2002, с. 246]. Среди древесных пород безраздельно господствует сосна (до 80%) при незначительном участии березы. Состав трав определяется преобладанием полыней. Климатические

условия оцениваются как сухие и холодные. С 12 палинозоной связаны отложения, содержащие IVa горизонт Костенок 14 и II слой Костенок 17. Характеристики растительности по образцам из Костенок 14 и Костенок 17 несколько отличаются. Для Костенок 14, горизонт IVa, утверждается преобладание травянистых растений (42–54%), тогда как древесные породы составляют около 35%. Древесные породы представлены елью (55–60%) и сосной (34–36%) [Спиридонова, 2002, с. 240]. Несколько по-иному 12 палинозона была оценена в разрезе Костенок 17. Здесь утверждается господство древесных пород (80–90%), среди которых доминирует ель (60–80%). «Пыльца трав присутствует в виде единичных зерен злаков, астровых, герани. Среди споровых встречены споры зеленых мхов, папоротников и плаунов» [Малясова, Спиридонова, 1982, с. 237]. Климат «был холоднее современного, с умеренно теплым и влажным летом. Количество атмосферных осадков превышало расход влаги на испарение» [Малясова, Спиридонова, 1982, с. 238]. «Этот интервал отчетливо фиксируется на стоянке Костенки 17, где встречены культурные остатки II слоя» [там же, с. 237]. Причем еловые леса этого времени относятся к северотаяжским [там же, с. 238].

Отложения, связанные с III слоем Костенок 14, соответствуют 14–15 палинозомам [Спиридонова, 2002]. «Наиболее широко распространенными лесами по-прежнему оставались ельники» [Спиридонова, 2002, с. 241]. Если Костенки 14, III стратиграфически соотносятся с низами верхней гумусированной толщи, то: «Эти леса можно определить, скорее всего, как среднетаяжские, поскольку роль гипоарктических видов, если они и были, была ничтожно мала» [Малясова, Спиридонова, 1982, с. 241]. По мнению Е.А. Спиридоновой [2002, с. 241], «данный этап отвечает началу нового, брянского межстадиального потепления». В целом, по сравнению с предыдущими палинозомами, споро-пыльцевые спектры брянского межстадиала содержат гораздо меньше пыльцы древесных растений [Спиридонова, 2002, с. 241].

В костенковских памятниках древней и средней хронологических групп преобладает (35–66%) широкопалая лошадь (*Equus latipes*) и донской заяц (*Lepus taitaicus*). Широкопалая лошадь была хорошо приспособлена для обитания «на сравнительно мягком грунте лесостепных и лесных биотопов» [Верещагин, Кузьмина, 1982, с. 227]. Ареал обитания широкопалой лошади охватывал Южное Зауралье и юг Западной Сибири [Верещагин, Кузьмина, 1982, с. 229]. Донской заяц обитал «на Русской равнине, Урале и в Восточной Сибири, доходя до побережья Полярного бассейна» [Верещагин, Кузьмина, 1982, с. 231].

Пруто-Днестровский регион

Палинологический спектр верхней почвы Молодова I, соответствующей условиям интерстадиала Арси (Денекамп), представлен двумя эпизодами. Для раннего эпизода характерны лесостепные сообщества с преобладанием среди древесных пород пыльцы ольхи черной (до 59%) при наличии целого спектра широколиственных пород: граба, липы, бука, дуба, клена, ясеня.

Во время позднего эпизода «увеличение сухости, а, возможно, и похолодание климата привели к ... распространению березово-сосновых лесов и степных пространств» [Болиховская, Пашкевич, 1982, с. 139].

В Молодова V описанным выше эпизодам соответствует палинозона II [Пашкевич, 1987, с. 148–149]. Палинозона II характеризуется растительностью «лесостепного облика. Значительные площади были заняты хвойными лесами, древостой которых образовывали сосна обыкновенная, сосна кедровая, ель, иногда пихта и лиственница. В защищенных местах распространялись ассоциации из хвойных пород с примесью широколиственных» [Пашкевич, 1987, с. 149]. Открытым ландшафтам вполне соответствует видовой состав териофауны. В Молодова V, слои 8–10, преобладают лошади (*Equus caballus* L.), представлены северные олени и, в меньшей степени, — мамонты [Алексеева, 1987, с. 158]. Считается, что появление северного оленя объясняется осенне-зимними откочевками с более северных районов его летнего обитания [Алексеева, 1987, с. 160].

Северный Кавказ

Фактологическая база для палеоклиматических реконструкций для времени переходного периода носит отрывочный характер. Известно, что: «Для слоев 2 и 2A Мезмайской пещеры характерны грызуны альпийских лугов, преобладание мезоксерофильных травянокустарничковых растений, с верхами слоя 2 связан уровень обеднения дендрофлоры» [Голованова и др., 1998, с. 97], а во время отложения слоя 4B в пещере Матузка произрастали широколиственные влажные леса [Голованова, Хоффекер, 2000, с. 47]. При этом надо учитывать, что Мезмайская пещера расположена на высоте 1350 м над уровнем моря.

Основные черты палеогеографической ситуации переходного периода

Приведенный краткий обзор продемонстрировал ряд региональных особенностей в эволюции ландшафтов и климата на протяжении переходного периода. Во-первых, для Пруто-Днестровского междуречья и Крыма характерны лесостепные и степные ландшафты. На Среднем Дону преобладали бореальные лесные и луговые ландшафты. При этом лесная растительность Крыма и Пруто-Днестровского междуречья представлена разнообразными вариантами композиции сосны и дубово-грабовых широколиственных пород, тогда как на среднем Дону основную роль играла ель в композиции с сосной и березой, что и предопределило таежный характер лесных сообществ.

Во-вторых, аркто-бореальные виды флоры, характерные для Среднего Дона, полностью отсутствуют либо слабо выражены в Крыму и Пруто-Днестровском междуречье, что свидетельствует о более мягком климате.

В целом, во время переходного периода на территории Пруто-Днестровского междуречья и Крыма господствовали открытые лесостепные и степные ландшафты, являющиеся результатом умеренно холодного, временами засушливого климата, тогда как на территории Среднего Дона господствовали, в основном,

вариации влажных таежных лесов и луговых пространств, отражающие более холодный и влажный климат.

Таким образом, во время переходного периода или интерстадиала Арси–Брянск и предшествующего ему стадиала Пруто–Днестровское междуречье и Крым, с одной стороны, и средний Дон, с другой, принадлежали к разным физико-географическим зонам, существенно различающимся флористическими, фаунистическими комплексами и климатом. Среднее течение Дона относилось к таежному поясу, тогда как Пруто–Днестровское междуречье и Крым – к поясу степи и лесостепи. Вместе с тем, по фаунистическим данным, таежные сообщества во время брянского межстадиала на Русской равнине не носили непрерывного распространения, а имели «островной» характер [Markova et al., 2002, p. 394].

И наконец, крымские и костенковские памятники переходного периода были расположены в бассейне Дона. К палеodelьте Дона была близка палеodelьта р. Кубань, на притоках которой расположены поздние микокские памятники Северного Кавказа. Таким образом, географический треугольник с вершинами Крым, Средний Дон, Северный Кавказ был тесно связан речными системами.

Особенности переходного периода в Восточной Европе

В историческом плане переходный период (33/32–29/28 тыс. лет назад) можно подразделить на два этапа – первый, до повсеместного распространения ориньякских комплексов на территории Восточной Европы, и поздний, соответствующий времени широкого территориального распространения ориньякских комплексов. С точки зрения хронологии переходного периода речь может идти о событиях до и после 33/32 тыс. лет назад. Иными словами, первый этап переходного периода соответствует стадиальным условиям, тогда как второй – интерстадиальным (Арси–Брянск). На протяжении обоих этапов только на территории Крыма отмечается сосуществование поздних среднепалеолитических и ранних верхнепалеолитических индустрий, тогда как на Северном Кавказе представлены только среднепалеолитические индустрии раннего этапа, а на Среднем Дону и в бассейнах Днестра и Прута бытовали только верхнепалеолитические комплексы, но на протяжении всего переходного периода (рис. 1; 2).

Первый этап переходного периода представлен двумя среднепалеолитическими индустриями – микокской в Крыму и на Северном Кавказе и западнокрымской, локализованной пока только в Крыму (рис. 1). Типологическая структура финала западнокрымского мустье и микока не выходит за рамки среднего палеолита. Носителями микокских комплексов были неандертальцы [Колосов, 1986, с. 68–74]. Верхнепалеолитические комплексы раннего этапа – селетоидный на среднем Дону (стрелецкая культура) и в Крыму (восточный селет) и спицынская культура на Дону – обладают яркими, самобытными технологиями обработки камня и кости, не имеющими аналогий в предшествующих, синхронных и последующих индустриях. Не исклю-

чено, что человеческие зубы из Костенок 17, II слой, и Костенок 14, IVb, свидетельствуют о первом появлении человека современного антропологического типа на территории не только среднего течения Дона, но и всей Восточной Европы. Причем самые древние в Восточной Европе остатки человека современного вида ассоциируются с каменными и костяными артефактами спицынской культуры и верхнепалеолитической каменной и костяной индустрии Костенок 14, IVb, не получившей пока более узких технико-типологических дефиниций [Борисковский и др., 1982; Синицын, 2002a]. То есть недавно открытые комплексы Костенки 14, горизонты IVa и IVb, являются резервом типологической вариативности верхнепалеолитических индустрий переходного периода. В конце первого этапа переходного периода на западной окраине Восточной Европы появились ориньякские комплексы – Миток Малу Галбен, седиментационные циклы 12–10b (рис. 1).

Второй этап переходного периода (33/32–29/28 тыс. лет) характеризуется тем же составом крымских среднепалеолитических комплексов (рис. 2). Антропологические остатки не обнаружены, однако, нет никаких оснований предполагать смену антропологического типа носителей микокских индустрий. Как, впрочем, нет оснований для утверждений о появлении каких-либо технологических и типологических инноваций в позднем микокке [Demidenko, in press]. Количество и разнообразие верхнепалеолитических комплексов значительно увеличилось: стрелецкие, городцовские, ориньякские и тельманские на Дону; ориньякские индустрии в Крыму; ориньяк и граветт бассейна рек Прут и Днестр (рис. 2). Похоже, что хронологически и стратиграфически ориньяк Дона (Костенки 1, III) несколько позднее временных рамок переходного периода. Ориньяк Крыма и городцовская культура Дона являются результатом деятельности человека современного антропологического типа. На Северном Кавказе достоверные памятники этого этапа отсутствуют. Если центрально-европейское происхождение Пруто–Днестровского ориньяка и граветта, а также ориньяка Крыма и Дона не вызывает сомнений [Hahn, 1977; Otte et al., 1997; Demidenko et al., 1998], то определение технико-типологических аналогий для городцовских и тельманских кремневых и костяных комплексов является значительно более сложной проблемой. По крайней мере, в указанных индустриях наблюдается полное отсутствие технологических и типологических черт, которые могли бы быть расценены как микокский и ориньякский компоненты.

Индустрии переходного периода достаточно успешно эксплуатировали как минимум два отличающихся по физико-географическим условиям региона. Носители финальных среднепалеолитических индустрий предпочитали умеренно холодные и относительно засушливые лесостепные и степные условия Крыма. Носители спицынской, городцовой, тельманской индустрий и верхнепалеолитических комплексов IVa, IVb горизонтов Костенок 14 ассоциируются с холодными и относительно влажными условиями таежных

лесов и лугов. Тогда как «селетоидные» и ориньякские индустрии продемонстрировали достаточно широкие адаптивные возможности – от таежных условий Среднего Дона до степей Крыма. Если, действительно, предположить генетическую связь между стрелецкой культурой Дона и восточноселетской индустрией Крыма, то появление носителей первой в Крыму могло быть вызвано экстремальными климатическими условиями, возникшими на среднем Дону в конце отложения нижнего гумуса [Малясова, Спиридонова, 1982, с. 239], то есть около 32 тыс. лет назад, что соответствует датам для Буран-Каи III, слой С. Направление миграций Крым – Средний Дон в немалой степени обусловлено тем, что оба региона были связаны единой речной системой. Посещение донскими ориньяками черноморского побережья подтверждается находками черноморских моллюсков в III слое Костенок 1, но это событие произошло, скорее всего, не ранее 25 тыс. лет назад. То есть, что касается переходного периода, то можно предположить наличие эпизодических оттоков определенной части населения с территории среднедонских бореальных лесов и лугов в степи и лесостепи Крыма. Причем, причиной данных миграций могло стать только экстремальное ухудшение условий обитания на среднем Дону.

В ходе переходного периода отчетливо наблюдается наличие двух зон «вторжения» в Восточную Европу носителей верхнепалеолитических технологий, ассоциирующихся с людьми современного антропологического типа: западной и восточной. На первом этапе с востока проникают разнообразные, не имеющие европейских аналогов спицынская, стрелецкая и верхнепалеолитические индустрии Костенок 14, IVa, IVb, а с запада – носители центрально-европейского ориньяка (рис.1). На втором этапе, после повсеместного распространения ориньяка, на западных рубежах Восточной Европы появляются индустрии второй стадии центрально-европейского граветта, а на востоке – городцовская и тельманская индустрии (рис.2). В течение всего переходного периода в Крыму не прекращается развитие местных микокских и западнокрымских комплексов, которые хронологически и стратиграфически «переслаиваются» с западными ориньякскими и восточными селетоидными «визитерами», проявляя при этом завидное упорство в неприятии «более передовых» верхнепалеолитических технологий.

Если восточноевропейские ориньякские и «граветтоидные» индустрии переходного периода технико-типологически достаточно близки своим центрально-европейским аналогам, то для стрелецких, спицынских, городцовских каменных и костяных изделий достаточно сложно подыскать аналогии на территории Центральной Европы. Не исключены азиатские корни населения, «вторгшегося» в Костенковско-Борщевский регион [Гладилин, Демиденко, 1989], хотя могут быть

и восточноевропейские, но, в любом случае, связь с таежным поясом представляется необходимой.

Появление человека современного антропологического типа в Восточной Европе связано с несколькими путями. Один из них – центрально-европейский, он ассоциируется с ориньякскими и граветтскими индустриями. О прародине весьма пестрой в технологическом и антропологическом отношении второй группы (или нескольких групп), представленной спицынской и городцовской культурами, можно утверждать лишь связь с поясом таежных лесов Евразии. Похоже, что Костенковско-Борщевский район является юго-западной окраиной ареала «таежных» индустрий, носителями которых были люди современного антропологического типа. Неандертальцы – носители крымских и кавказских среднепалеолитических индустрий вряд ли принимали какое-либо участие в сложении верхнепалеолитических комплексов. Завершается переходный период, а вместе с ним и впечатляющая индустриальная и антропологическая вариабельность, широким распространением в Восточной Европе открытых степных ландшафтов и «граветтоидных» комплексов, имевших, по-видимому, центрально-европейское происхождение.

Таким образом, представленный сценарий перехода от среднего к верхнему палеолиту в Восточной Европе носит географически детерминированный миграционистский характер. Для применения эволюционистской модели, тем более в «аккультурационном» её проявлении, нет достаточных оснований. Теоретически «всё могло бы быть совсем не так» и аккультурационная эволюционистская модель могла бы быть принята, если, например: во-первых, имела бы место хронологически и стратиграфически подтвержденная смена среднепалеолитических комплексов верхнепалеолитическими или «переходными» индустриями, а не сосуществование среднепалеолитических и верхнепалеолитических индустрий. Во-вторых, ориньяк, как главный претендент на роль «аккультуратора», должен был бы появиться в Восточной Европе раньше, чем стрелецкие, спицынские индустрии и верхний палеолит Костенок 14, IVa и IVb. В-третьих, хорошо было бы найти своеобразных гибридов палеоантропов и неолитов или антропологически переходные формы, да еще в качестве носителей ранних верхнепалеолитических или переходных индустрий, а не жесткое соответствие неандертальцев крымскому и кавказскому микокку, а человека современного антропологического типа – спицынской, городцовской и Костенок 14, IVb индустрий. А после всего этого ответить на вопрос: «Как и чем надо было «аккультурировать» микокское неандертальское население Крыма и Кавказа, чтобы оно, добровольно оставив лесостепные и степные предгорья, переселилось в таежные леса, при этом технологически и антропологически трансформировавшись в носителей стрелецкой и городцовской культур?»

Данное исследование выполнено в рамках международного проекта ZI 276/7-1 «Funktionale Variabilität im späten Mittelpaläolithikum auf der Halbinsel Krim, Ukraine» при финансовой поддержке фонда Deutsche Forschungsgemeinschaft.

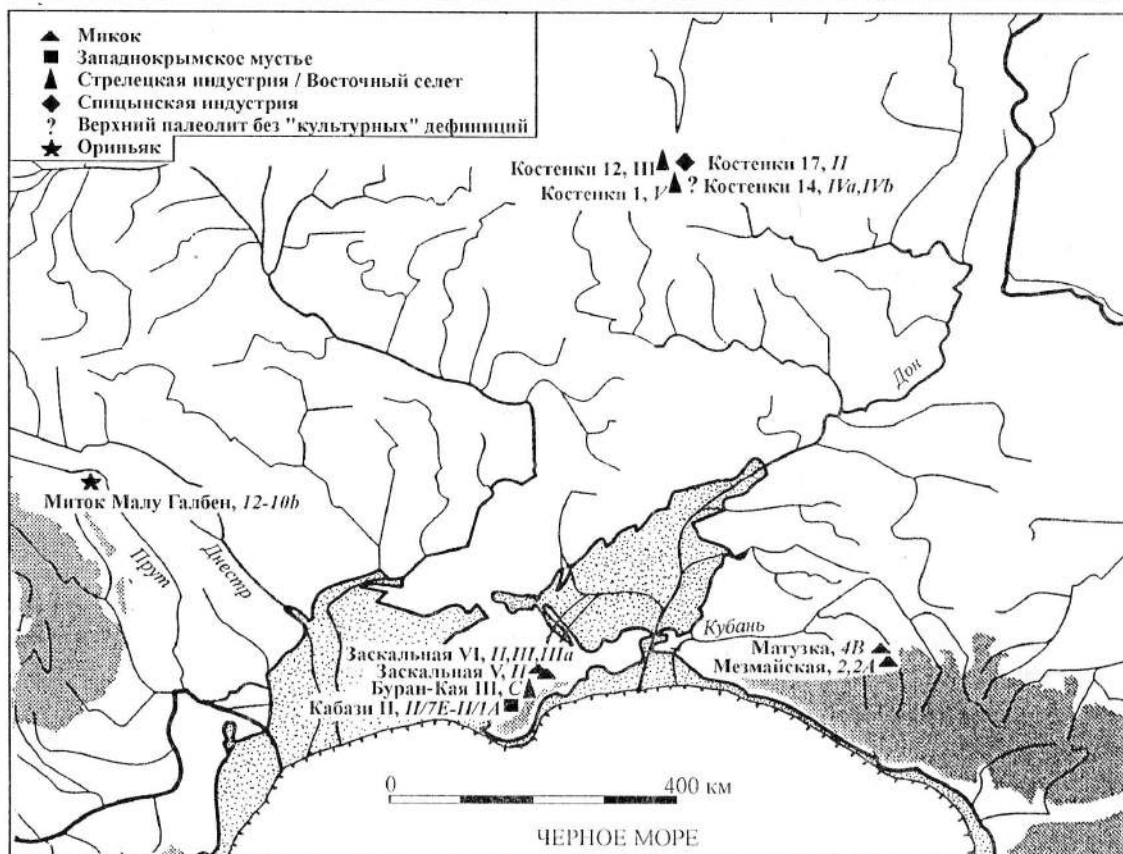

Рис. 1. Восточноевропейские индустрии первого этапа переходного периода: 38/36 – 33/32 тыс. лет назад.

Fig. 1. Eastern Europe from 38/36 to 33/32 ca BP: the first stage of Middle to Upper Paleolithic transitional period.

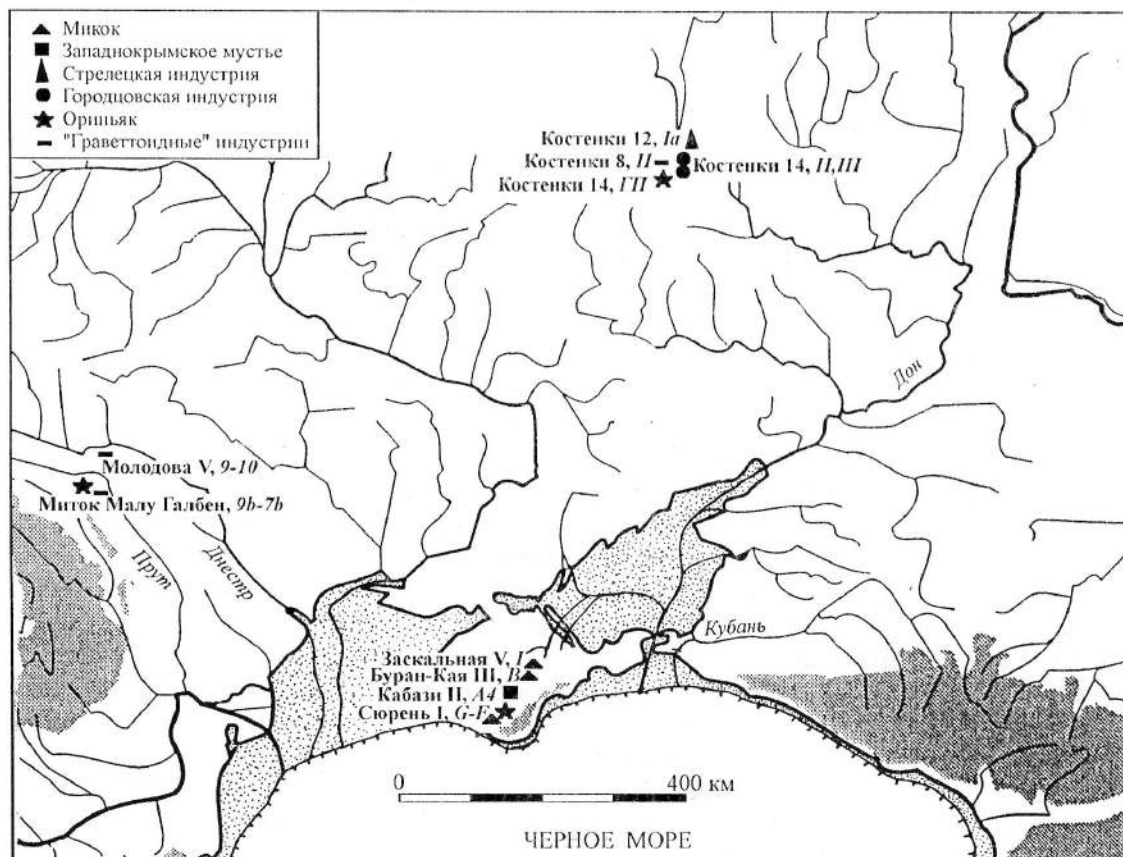

Рис. 2. Восточноевропейские индустрии второго этапа переходного периода: 33/32 – 29/28 тыс. лет назад.

Fig. 2. Eastern Europe from 33/32 to 29/28 ca BP: the second stage of Middle to Upper Paleolithic transitional period.

Табл. 1. Хронология памятников переходного периода в бассейнах рек Прут и Днестр
(по: Иванова, 1987; Păunescu, 1993; Damblon et al., 1996)

Стоянка, слой	Лаб. №	Даты	Индустрия
Рипичени Извор, auriacian Ib	Bln-809	28400±400	???
Молодова V, 8 культурный слой	ЛУ-14	>24600	Граветт
Молодова V, 9 культурный слой	ЛУ-15a	29650±1320	
	ЛУ-156	28100±1000	
Миток Малу Галбен, 7b	GrN-13006	23070±180	
	OxA-2033	24800±430	
	GrN-14913	25330±420	
Миток Малу Галбен, 7b mid.	GrN-18815	26500±460/440	
	GrN-18880	26020±650/600	
	GrN-18881	26380±600/500	
	GrN-18879	26300±450/430	
	GrN-18882	25080±500/470	
Миток Малу Галбен, 7b	GrN-18883	26110±1050/930	
	OxA-1778	27500±600	Граветт / Ориньяк
Миток Малу Галбен, 8b	GrN-12636	28910±480	
	GrN-15453	27100±1500	
	GrN-14914	27410±430	Ориньяк
	GrN-12637	31850±800	
Миток Малу Галбен, 9b	GrN-13007	>24000	
	GrN-15451	26530±400	
	GrN-14037	26910±450	
	GrN-15454	29410±310	
	GrA-1355	25380±120	
Миток Малу Галбен, 10b	GrN-15456	25930±450	
	GrA-1648	31000±330	
Миток Малу Галбен, 11 sup.	GrN-15457	24400±2200/1700	
	GrN-20443	30240±470/440	
	GrN-20770	31160±570/530	
Миток Малу Галбен, 11 sup., очаг	OxA-1646	31100±900	
Миток Малу Галбен, 11 inf.	GrN-20442	30920±390	
Миток Малу Галбен, 12a	GrN-20444	31160±550/510	
Миток Малу Галбен, 12b	GrA1357	32730±220	

Табл. 2. Костенки. Хронология стоянок древней группы
(по: Синецын и др., 1997; Синецын, 20026).

Стоянка, слой	Лаб. №	Даты	Стратиграфия	Индустрии
Костенки I, V слой	ГИН-6247	>18800	залегают в нижнем гумусе	Стрелецкая
	ЛЕ-2030	27390±300		
	ЛЕ-3542	30170±570		
	GrA-5557	32300±220		
	GrA-5245	34900±350		
	GrA-5245	37900±2800/2100		
Костенки 6	ГИН-8023	21100±200	залегают в переотложенном нижнем гумусе	
	ГИН-8572	31200±500		
Костенки 12, III слой	ГИН-8021	>31000	залегают в нижнем гумусе	Верхний палеолит
	GrA-5551	36280±360 / 350		
Костенки 14, IV слой	OxA-4116	27460±390		
	OxA-4117	27710±410		
Костенки 14, IVa г-нт	ЛЕ-5271	27400±5500		
	ГИН-8025	29700±400		
	GrN-22277	33280±650 / 600		
	GrA-13301	33200±510 / 480		
	OxA-9567	32060±260		
Костенки 14, IVb г-нт	GrA-13293	32180±450/420		
	GrA-13302	34940±630 / 590		
	OxA-9568	32600±280		
	OxA-9569	35280±330		
	GrA-15957	36040±250		
Костенки 17, II слой	GrA-15961	36540±270/260		
	ЛЕ-1436	32780±300		Спицынская
	GrN-10512	32200±2000/1600		
	GrN-12596	36780±1700/1400		

Табл. 3. Костенки. Хронология стоянок средней группы
(по: Сеницын и др., 1997; Сеницын, 2002б).

Стоянка, слой	Лаб. №	Даты	Стратиграфия	Индустрии
Костенки 1, III слой	ГИН-4848	20900±1600	залегают над верхним гумусом	Ориньяк
	ГИН-2942	>22000		
	ГИН-4850	24500±1300		
	ГИН-6248	25400±400		
	ГИН-4852	25600±100		
	ГИН-4902	25700±600		
	ЛЕ-3541	25730±1800		
	ГИН-4849	25900±2200		
	GrN-22276	25820±400		
	ГИН-4885	26200±1500		
	GrN-17117	32600±400		
	ОхА-7073	32600±1100		
	АА-5590	38080±5460/3200		
Костенки 8, II слой	ОхА-7109	23020±320	залегают в верхнем гумусе	Тельманская
	ГИН-7999	24500±450		Городцовская / Стрелецкая
	GrN-10509	27700±750		
Костенки 12, I-Ia слои	ТА-154	20900±390		Городцовская
	ЛУ-1749	24420±310		
	ЛУ-1821	29030±560		
Костенки 12, I слой	ГИН-89	23600±300		Стрелецкая
	ГИН-8019	24000±800		
	ГИН-8574	26300±300		
Костенки 12, Ia слой	GrA-5552	28500±140		Городцовская
	ЛЕ-1428a	28700±400		
	ЛЕ-1428б	30240±400		
	ЛЕ-1428в	31150±150		
	ЛЕ-1428г	31900±200		
	GrN-7758	32700±700		
Костенки 14, II слой	ЛЕ-1400	19300±200		Спицынская?
	То же в ЛУ	25090±310		
	ГИН-8030	25600±400		
	ЛУ-59a	26400±660		
	ЛУ-59б	28200±700		
	GrA-10945	26700±190		
	GrA-13292	27860±270/260		
	GrA-13312	29240±330/320		
	GrN-12598	28380±220		
Костенки 14, III слой	ОхА-4115	28580±420		Ориньяк
	ГИН-79	14300±460		
	ОхА-9566	26970±180		
	GrA-15960	28370±140		
	GrA-15955	29320±150		
	GrA-13288	31780±430/410		
Костенки 15	GrN-21802	30080±590/550		
	ЛЕ-1430	21720±570		
	ГИН-8020	25700±250		
Костенки 16	ЛЕ-1431	25100±150		
	ЛЕ-5270	27400±100		
	ГИН-8033	26800±600		
	ГИН-8031	28200±500		
Костенки 17, I слой	ГИН-8076	21100±600		
	ГИН-8074	23000±800		
	ГИН-8075	24300±500		
	GrN-10511	26750±700		
Костенки 14, ГП	GrA-18053	32420±440/420	залегают в вулканическом пепле	Ориньяк
	GrA-18230	20640±170/160		

Табл. 4. Крым. Хронология переходного периода
(по: Чабай и др., 1998; Чабай, 2000).

Стоянка, слой	AMS, «standard»	AMS, «tripeptide»	ESR, LU	Индустрия
Сюрень I, Fb2	OxA-5155, 29950±700			Ориньяк
Сюрень I, Ga	OxA-5154, 28450±600			Ориньяк
Сюрень I, H	OxA-8249, 28200±440			Ориньяк / Микок
Буран-Кая III, B1	OxA-6673, 28840±460			Микок
	OxA-6674, 28520±460			
Пролом I, в. слой*	GrA-13917, 30510±580/530			
	GrA-13919, 31300±630/580			
Буран-Кая III, C	OxA-6672, 32350±700			Восточноселетская
	OxA-6869, 32200±650			
	OxA-6868, 36700±1500			
Кабази II, II/1A			30000±2000	Западнокрымская
Кабази II, II/1	OxA-4770, 31550±600			
Кабази II, II/2	OxA-4771, 35100±850			
Кабази II, II/4	OxA-4858, 32200±900			
Кабази II, II/5	OxA-4859, 33400±1000			
Кабази II, II/7AB			36000±3000 38000±4000	
Заскальная VI, II	OxA-4131, 30110±630		Микок	
Заскальная VI, III		OxA-4772, 35250±900		
Заскальная VI, IIIa	OxA-4132, 30760±690	OxA-4773, 39100±1500		
Заскальная V, II		41800±3100		

* Даты по Пролому I опубликованы В.Н.Степанчуком [2002].

Табл. 5. Поздний микок Северного Кавказа
(по: Голованова, Хоффекер, 2000).

Стоянка, слой	Лаб. №	Дата	Индустрия
Мезмайская, слой 2	ЛЕ-4735	32230±740	Микок
Мезмайская, слой 2A	Beta-53896/CAMS-2999	35760±400	
	Beta-53897/ETH-9817	36280±540	
Матужка, 4B	ЛУ-3692	34200±1410	

ЛИТЕРАТУРА

- Алексеев М.Н., Чистяков А.А., Щербаков Ф.А. Четвертичная геология материковых окраин. – М.: Недра, 1986. – 241 с.
- Алексеева Л.И. Териофауна многослойной стоянки Молодова V // Многослойная палеолитическая стоянка Молодова V. Люди каменного века и окружающая среда / И.К.Иванова, С.М.Цейтлин (ред.). – М.: Наука, 1987. – С. 153–162.
- Аникович М.В. Начальная пора верхнего палеолита Восточной Европы // Время последних неандертальцев. – Stratum plus. – СПб.–Кишинев–Одесса–Бухарест, 2000. – № 1. – С. 11–30.
- Беляева Е.В. Мустьерский мир Губского ущелья (Северный Кавказ). – СПб., 1999. – 210 с.
- Болиховская Н.С., Пашкевич Г.А. Динамика растительности в окрестностях стоянки Молодова I в позднем плейстоцене (по материалам палинологического исследования) // Молодова I. Уникальное мустьерское поселение на Среднем Днестре / Г.И.Горецкий, И.К.Иванова (ред.). – М.: Наука, 1982. – С. 120–145.
- Бонч-Осмоловский Г.А. К вопросу об эволюции древнепалеолитических индустрий // Человек. – 1928. – № 2–4. – С. 147–186.
- Бонч-Осмоловский Г.А. Итоги изучения крымского палеолита // ТМАИЧПЕ. – 1934. – Вып. V. – С. 114–183.
- Борзіяк І.О., Кулаковська Л.В. Гравет Подністров'я. Загальний огляд // Археологія. – 1998. – № 4. – С. 55–63.
- Борисковский П.И., Праслов Н.Д., Аникович М.В. Костенки 17 (Спицынская стоянка) // Палеолит Костенковско-Борщевского района на Дону. 1879–1979. Некоторые итоги полевых исследований / Н.Д.Праслов, А.Н.Рогачев (ред.). – Л.: Наука, 1982. – С. 181–186.

- Верещагин Н.К., Кузьмина И.Е.** Фауна млекопитающих // Палеолит Костенковско-Борщевского района на Дону. 1879–1979. Некоторые итоги полевых исследований / Н.Д.Праслов, А.Н.Рогачев (ред.). – Л.: Наука, 1982. – С. 223–232.
- Вишняцкий Л.Б.** «Верхнепалеолитическая революция»: география, хронология, причины // Время последних неандертальцев. – *Stratum plus*. – СПб.–Кишинев–Одесса–Бухарест, 2000. – № 1. – С. 245–271.
- Вишняцкий Л.Б., Нехорошев П.Е.** Рубеж среднего и верхнего палеолита на Русской равнине (в свете результатов изучения стоянки Шлях в Волгоградской области) // Нижневолжский археологический вестник. – 2001. – Вып. 4. – С. 8–24.
- Герник В.В., Гуськова Е.Г.** Палеомагнитные характеристики отложений разреза ст. Костенки 14 (Маркина гора) // Костенки в контексте палеолита Евразии. Особенности развития верхнего палеолита Восточной Европы / А.А.Синицын (ред.). – СПб., 2002. – С. 247–249.
- Гладилин В.Н., Демиденко Ю.Э.** К происхождению костенковско-стрелецкой культуры: Европа или Азия? // Четвертичный период. Палеонтология и археология. – Кишинев, 1989. – С. 187–194.
- Голованова Л.В.** Рубеж среднего и позднего палеолита на Северном Кавказе // Время последних неандертальцев. – *Stratum plus*. – СПб.–Кишинев–Одесса–Бухарест, 2000. – № 1. – С. 158–177.
- Голованова Л.В., Хоффекер Д.Ф., Харитонов В.М., Романова Г.П.** Мезмайская пещера (результаты предварительного изучения 1987–1995 гг.) // РА. – 1998. – № 3. – С. 85–98.
- Голованова Л.В., Хоффекер Д.Ф.** Микок на Северном Кавказе // Археологический альманах. – Донецк, 2000. – № 9. – С. 35–64.
- Губонина З.П.** Условия обитания палеолитического человека в предгорьях Крыма // Палинология четвертичного периода. – М.: Наука, 1985. – С. 95–103.
- Демиденко Ю.Э.** «Крымская загадка» – среднепалеолитические изделия в раннем ориньяке типа Кремс-Дюфур Сюрени I: альтернативные гипотезы для решения проблемы // Время последних неандертальцев. – *Stratum plus*. – СПб.–Кишинев–Одесса–Бухарест, 2000. – № 1. – С. 197–224.
- Ефименко П.П.** Первобытное общество. Очерки по истории палеолитического времени: 3-е изд. – К.: Изд-во АН УССР, 1953. – 663 с.
- Иванова И.К.** Палеогеография и палеоэкология среды обитания людей каменного века на среднем Днестре. Стоянка Молодова V // Многослойная палеолитическая стоянка Молодова V. Люди каменного века и окружающая среда / И.К.Иванова, С.М.Цейтлин (ред.). – М.: Наука, 1987. – С. 94–123.
- Косен В.Ю., Степанчук В.Н.** Вариабельность перехода от среднего к верхнему палеолиту: новые данные из Восточной Европы // Время последних неандертальцев. – *Stratum plus*. – СПб.–Кишинев–Одесса–Бухарест, 2000. – № 1. – С. 31–53.
- Косен В.Ю., Степанчук В.Н.** Переход от среднего к верхнему палеолиту в Восточной Европе: проблемы таксономии и хроностратиграфии // *Vita Antiqua*. – К., 2001. – № 3–4. – С. 78–107.
- Колосов Ю.Г.** Аккайская мустьерская культура. – К.: Наук. думка, 1986. – 223 с.
- Лазуков Г.И.** Характеристика четвертичных отложений района // Палеолит Костенковско-Борщевского района на Дону. 1879–1979. Некоторые итоги полевых исследований / Н.Д.Праслов, А.Н.Рогачев (ред.). – Л.: Наука, 1982. – С. 13–37.
- Малясова Е.С., Спиридонова Е.А.** Палеогеография Костенковско-Борщевского района по данным палинологического анализа // Там же. – С. 234–245.
- Маркс Э.Э., Чабай В.П.** Переход от среднего к позднему палеолиту в Крыму // Палеоэкология плейстоцена и культуры каменного века Северной Азии и сопредельных территорий / А.П.Деревянко (ред.). – Новосибирск, 1998. – Т. 2. – С. 421–439.
- Матюхин А.Е.** О ранней поре позднего палеолита бассейна Нижнего Дона // Костенки в контексте палеолита Евразии. Особенности развития верхнего палеолита Восточной Европы / А.А.Синицын (ред.). – СПб., 2002а. – С. 81–101.
- Матюхин А.Е.** Мустьерские индустрии бассейна Дона в свете проблем среднего палеолита // Верхний палеолит – верхний плейстоцен: динамика природных событий и периодизация археологических культур. – СПб., 2002б. – С. 114–119.
- Пашкевич Г.А.** Палинологическая характеристика отложений многослойной стоянки Молодова V // Многослойная палеолитическая стоянка Молодова V. Люди каменного века и окружающая среда / И.К.Иванова, С.М.Цейтлин (ред.). – М.: Наука, 1987. – С. 141–151.
- Подгородецкий П.Д.** Природа Западного Крыма в античную эпоху // Северо-Западный Крым в античную эпоху. – К.: Наук. думка, 1994. – С. 11–29.
- Праслов Н.Д.** Геологические и палеогеографические рамки палеолита. Развитие природной среды на территории СССР и проблемы хронологии и периодизации палеолита // Палеолит СССР / Археология СССР. – М.: Наука, 1984. – С. 18–40.
- Праслов Н.Д., Рогачев А.Н. (ред.).** Палеолит Костенковско-Борщевского района на Дону. 1879–1979. Некоторые итоги полевых исследований. – Л.: Наука, 1982. – 284 с.

- Пясецкий В.К.** Палеолитическое местонахождение Жорнов: верхний культурный слой // СА. – 1991. – № 2. – С. 131–147.
- Пясецкий В.К.** Мустьерский культурный слой палеолитического местонахождения Жорнов и некоторые вопросы стратиграфии палеолита // СА. – 1992. – № 2. – С. 113–126.
- Рогачев А.Н., Аникович М.В.** Костенки 5 // Палеолит Костенковско-Борщевского района на Дону. 1879–1979. Некоторые итоги полевых исследований / Н.Д.Праслов, А.Н.Рогачев (ред.). – Л.: Наука, 1982а. – С. 85–88.
- Рогачев А.Н., Аникович М.В.** Костенки 6 (Стрелецкая 2) // Там же (1982б). – С. 88–91.
- Рогачев А.Н., Аникович М.В.** Костенки 12 (Волковская стоянка) // Там же (1982в). – С. 132–140.
- Рогачев А.Н., Попов В.В.** Костенки 11 (Аносовка 2) // Там же. – С. 116–131.
- Рогачев А.Н., Праслов Н.Д., Аникович М.В., Беляева В.И., Дмитриева Т.Н.** Костенки 1 (стоянка Полякова) // Там же. – С. 42–66.
- Рогачев А.Н., Силицын А.А.** Костенки 15 (Городцовская стоянка) // Там же. – С. 162–171.
- Рогачев А.Н., Аникович М.В.** Поздний палеолит Русской равнины и Крыма // Палеолит СССР / Археология СССР. – М.: Наука, 1984. – С. 162–271.
- Савич В.П.** Пізньопалеолітичне населення південно-західної Волині. – К.: Наук. думка, 1975. – 134 с.
- Силицын А.А.** Нижние культурные слои Костенок 14 (Маркина гора) в контексте проблематики раннего верхнего палеолита // Время последних неандертальцев. – Stratum plus. – СПб.–Кишинев–Одесса–Бухарест, 2000. – № 1. – С. 125–146.
- Силицын А.А.** Нижние культурные слои Костенок 14 (Маркина гора) (раскопки 1998–2001 гг.) // Костенки в контексте палеолита Евразии. Особенности развития верхнего палеолита Восточной Европы / А.А.Силицын (ред.). – СПб., 2002а. – С. 219–236.
- Силицын А.А.** Костенки 14 (Маркина гора). Абсолютные даты // Костенки в контексте палеолита Евразии. Особенности развития верхнего палеолита Восточной Европы / А.А.Силицын (ред.). – СПб., 2002б. – С. 255.
- Силицын А.А., Праслов Н.Д., Свеженцев Ю.С., Сулержицкий Л.Д.** Радиоуглеродная хронология верхнего палеолита Восточной Европы // Радиоуглеродная хронология верхнего палеолита Восточной Европы и Северной Азии. Проблемы и перспективы / А.А.Силицын, Н.Д.Праслов (ред.). – СПб., 1997. – С. 21–66.
- Спирidonova Е.А.** Эволюция растительного покрова бассейна Дона в верхнем плейстоцене – голоцене. – М.: Наука, 1991. – 221 с.
- Спирidonova Е.А.** Палинологическое обследование возраста отложений стратиграфической колонки стоянки Костенки 14 (Маркина гора) // Костенки в контексте палеолита Евразии. Особенности развития верхнего палеолита Восточной Европы / А.А.Силицын (ред.). – СПб., 2002. – С. 237–246.
- Степанчук В.Н.** Поздние неандертальцы Крыма. Киик-кобинские памятники // Bibliotheca Vita Antiqua. – К.: Стило, 2002. – 215 с.
- Степанчук В.Н., Коен В.Ю.** Индустрия третьего слоя стоянки Кульчивка. Западная Украина // Костенки в контексте палеолита Евразии. Особенности развития верхнего палеолита Восточной Европы / А.А.Силицын (ред.). – СПб., 2002. – С. 102–115.
- Формозов А.А.** Пещерная стоянка Староселье и ее место в палеолите // МИА. – М.: Изд-во АН СССР, 1958. – № 71. – 123 с.
- Формозов А.А.** Каменноостская пещера – многослойная стоянка в Прикубанье // Палеолит и неолит СССР. Т. VI / МИА. – Л.: Наука, 1971. – № 173. – С. 100–116.
- Чабай В.П.** Финал среднего палеолита и ранняя пора позднего палеолита в Крыму // Особенности развития верхнего палеолита Восточной Европы. – СПб., 1999. – С. 73–74.
- Чабай В.П.** Особенности перехода от среднего палеолита к позднему палеолиту в Крыму // Время последних неандертальцев. – Stratum plus. – СПб.–Кишинев–Одесса–Бухарест, 2000. – № 1. – С. 54–83.
- Чабай В.П.** Крым в контексте среднего палеолита Восточной Европы // Проблеми варіабельності середнього палеоліту України / Л.В.Кулаковська (ред.). – К.: Шлях, 2003. – С. 77–104.
- Чабай В.П., Маркс Э.Э., Отт М.** Вариабельность среднего и ранней поры позднего палеолита Крыма (предварительные итоги международного археологического проекта) // Археологія. – 1998. – № 4. – С. 19–47.
- Чабай В.П., Демиденко Ю.Э., Евтушенко А.И.** Палеолит Крыма: методы исследований и концептуальные подходы. – Симферополь–Киев, 2000. – 104 с.
- Черныш А.П.** Эталонная многослойная стоянка Молодова V. Археология // Многослойная палеолитическая стоянка Молодова V. Люди каменного века и окружающая среда / И.К.Иванова, С.М.Цейтлин (ред.). – М.: Наука, 1987. – С. 7–93.
- Щеглов А.Н.** Северо-Западный Крым в античную эпоху. – Л.: Наука, 1978. – 159 с.
- Borziac I., Chetaru N.** La zone Dniestr–Prut // Gisements du Paleolithique Superieur Ancien entre le Dniestr et la Tissa / V.Chirica (éd.). – Iași, 1996. – P. 5–69.
- Carbonell E., Vaquero M., Maroto J., Rando J.M., Mallol C.** A geographic perspective on the Middle to Upper Paleolithic transition in the Iberian Peninsula // The Geography of Neandertals and Modern Humans in Europe and the Greater Mediterranean / O.Bar-Yosef and D.Pilbeam (eds.). – Cambridge: Harvard University, 2000. – P. 5–34.

- Chabai V.P.** Kabazi-II in the context of the Crimean Middle Paleolithic // *European prehistory*. – 1996. – Vol. 9. – P. 31–48.
- Chabai V.P.** The evolution of Western Crimean Mousterian industry // *Neanderthals and Modern Humans – Discussing the Transition: Central and Eastern Europe from 50.000–30.000 B. P.* / J.Orschiedt and G.-C.Weniger (eds.). – Mettmann: Neanderthal Museum, 2000. – P. 196–211.
- Chabai V.P.** The Late Middle and Early Upper Paleolithic in Crimea (Ukraine) // *Les premiers homes modernes de la Peninsule Iberique* / J.Zilhao, Th.Aubry, A.F.Carvalho (eds.). – Lisboa, 2001a. – P. 25–25.
- Chabai V.P.** The chronological and industrial variability of the Middle to Upper Paleolithic transition in Eastern Europe // The paper present at XIVth International Congress of Prehistoric and Protohistoric Sciences, 4 September, 2001. – Liege, 2001b.
- Chepalyga A.L.** Inland sea basins // *Late Quaternary environments of the Soviet Union* / A.A.Velichko (ed.), H.E.Wright and C.W.Barnosky (translation eds.). – Minneapolis: University of Minnesota Press, 1984. – P. 229–247.
- Cohen V.Yu., Stepanchuk V.N.** Late Middle and Early Upper Paleolithic Evidence from the East European Plain and Caucasus: A New Look at Variability, Interactions, and Transitions // *Journal of World Prehistory*. – 1999. – 13 (3). – P. 265–319.
- Damblon F.** Palaeobotanical study of representative Upper Palaeolithic sites in the Central European Plain // *European Prehistory*. – 1997. – Vol. 11. – P. 245–253.
- Damblon F., Haesaerts P., Van Der Plicht J.** New datings and considerations on the chronology of Upper Palaeolithic sites in the Great Eurasiatic plain // *European Prehistory*. – 1996. – Vol. 9. – P. 177–231.
- Damblon F., Haesaerts P.** Radiocarbon chronology of representative Upper Palaeolithic sites in the Central European Plain: a contribution to the sc-004 project // *European Prehistory*. – 1997. – Vol. 11. – P. 255–276.
- Demidenko Yu.E.** The European Early Aurignacian of Krems-Dufour type industries: a view from Eastern Europe // *European Prehistory*. – 2000–2001. – Vol. 16–17. – P. 147–162.
- Demidenko Yu.E.** Buran-Kaya III, layer B: the lithic assemblage // *The Paleolithic of Crimea*. / V.Chabai, K.Monigal, and A.Marks (eds.). – Vol. 3. – ERAUL, in press.
- Demidenko Yu., Usik V.** On the Levallois Technique in the Upper Palaeolithic // *Actes du XII Congrès International des Sciences Préhistoriques et Protohistoriques* / J.Pavuk (ed.). – Bratislava, 1993a. – P. 239–242.
- Demidenko Yu.E., Usik V.I.** The problem of changes in Levallois technique during the technological transition from the Middle to Upper Palaeolithic // *Paléorient*. – 1993b. – Vol. 19/2. – P. 5–15.
- Demidenko Yu.E., Chabai V.P., Otte M., Yevtushenko A.I., Tatartsev S.V.** Siuren-I, An Aurignacian in the Crimea // *Prehistoire de d'Anatolie. Genese de deux mondes* / M.Otte (ed.). – ERAUL 85. – 1998. – Vol. 1. – P. 367–414.
- Gerasimenko N.** Late Pleistocene vegetational history of Kabazi II // *The Paleolithic of Crimea*. / V.Chabai and K.Monigal (eds.). – Vol. 2. – ERAUL 87. – 1999. – P. 115–141.
- Gerasimenko N.** Vegetation history of Buran-Kaya III // *The Paleolithic of Crimea. The Middle Paleolithic of Western Crimea* / V.Chabai, K.Monigal, and A.Marks (eds.). – Vol. 3. – ERAUL, in press.
- Haesaerts P.** Stratigraphic du gisement Paleolithique de Mitoc Malul Galben // *European Prehistory*. – 1993. – Vol. 3. – P. 67–71.
- Hahn J.** Aurignacien, das ältere Jungpaläolithikum in Mittel- und Osteuropa // *Fundamenta*. – Köln, Wien: Böhlau, 1977. – Reihe A. – Bd. 9. – 355 p.
- Harrold F.B.** The elephant and the blind men: paradigms, data gaps, and the Middle – Upper Paleolithic transition in Southwestern France // *Perspectives on the past. Theoretical biases in Mediterranean hunter-gatherer research* / G.A.Clark (ed.). – Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 1991. – P. 164–182.
- Kuhn S.L., Bietti A.** The Late Middle and Early Upper Paleolithic in Italy // *The Geography of Neandertals and Modern Humans in Europe and the Greater Mediterranean* / O.Bar-Yosef and D.Pilbeam (eds.). – Cambridge: Harvard University, 2000. – P. 49–76.
- López Bayón I.** La faune de Siuren-I (Crimée), analyse préliminaire // *Prehistoire de d'Anatolie. Genese de deux mondes* / M.Otte (ed.). – ERAUL 85. – 1998. – Vol. 1. – P. 415–425.
- Markova A.K.** Small mammal fauna from Buran-Kaya III site // *The Paleolithic of Crimea*. / V.Chabai, K.Monigal, and A.Marks (eds.). – Vol. 3. – ERAUL, in press.
- Markova A.K., Simakova A.N., Puzachenko A.Yu., Kitaev L.M.** Environments of the Russian Plain during the Middle Valdai Briansk Interstade (33,000–24,000 yr B.P.) indicated by fossil Mammals and Plants // *Quaternary Research*. – 2002. – Vol. 57. – P. 391–400.
- Marks A., Monigal K.** The Middle Paleolithic / Upper Paleolithic iterface at Buran-Kaya III // *Neanderthals and Modern Humans – Discussing the Transition: Central and Eastern Europe from 50.000–30.000 B. P.* / J.Orschiedt and G.-C.Weniger (eds.). – Mettmann: Neanderthal Museum, 2000. – P. 212–226.
- Monigal K., Marks A.E., Usik V.** Human remains at Starosele // *The Paleolithic of Crimea. The Middle Paleolithic of Western Crimea* / A.Marks and V.Chabai (eds.). – Vol. 1. – ERAUL 84. – 1998. – P. 101–116.
- Otte M., Chirica V.** Atelier Aurignacien a Mitoc Malul Galben // *European Prehistory*. – 1993. – Vol. 3. – P. 55–66.

Otte M., Noiret P., López Bayón I. Aspects of the Upper Palaeolithic in Central Europe // *European Prehistory*. – 1997. – Vol. 11. – P. 277–301.

Patou-Mathis M. Archeozoologic analysis of the Middle Paleolithic fauna from selected levels of Kabazi II // *The Paleolithic of Crimea. The Middle Paleolithic of Western Crimea* / V.Chabai and K.Monigal (eds.). – Vol. 2. – ERAUL 87. – 1999. – P. 41–74.

Patou-Mathis M. The archeozoological analyzes of Buran-Kaya III, level B assemblage // *The Paleolithic of Crimea*. / V.Chabai, K.Monigal, and A.Marks (eds.). – Vol. 3. – ERAUL, in press.

Păunescu A. Ripiceni-Izvor. Paleolitic și Mezolitic. – Bucuresti: Editura Academiei Române, 1993. 225 p.

Uthmeier T. Stone tools, «time of activity», and the transition from the Middle to the Upper Palaeolithic in Bavaria (Germany) // *Neanderthals and Modern Humans – discussing the transition: Central and Eastern Europe from 50,000–30,000 B.P.* / J.Orschiedt and G.-C.Weniger (eds.). – *Wissenschaftliche Schriften des Neanderthal Museums*, Bd. 2. – Mettmann: Neanderthal Museum, 2000. – P. 133–150.

Zilhão J. The extinction of Iberian Neanderthals and its implications for the origins of Modern Humans in Europe / *Actes du XIII Congrès International des Sciences Préhistoriques et Protohistoriques*. – Forli, 1996. – Vol. 2. – P. 299–312.

Zilhão J. Anatomically archaic, behaviorally modern: the last Neanderthals and their destiny. – Amsterdam: Drieëntwintigste Kroon-Voordracht, 2001. – 93 p.

SUMMARY

There were two core regions for Modern Humans dispersal in Eastern Europe: the Central European belt of forest-steppe / steppe and taiga forests of Eastern Europe and / or Asia. The Eastern European model of «Transitional Period» based on of two steps scenario. First, between Hengelo and Arcy the Modern Humans of taiga origin (Spitsynskaya and Streletskaya industries) populated mainly the central part of Eastern European Plain. During that time, the Middle Paleolithic and Early Upper Paleolithic coexisted in environmentally different regions: Middle Paleolithic inhabited the Northern Caucasus and Crimea; the Upper Paleolithic – Mid Don region. Second, during the Arcy Interstadial the Modern Humans of Central European origin (Aurignacian and Gravettian) following the steppe expansion, replaced the local Middle and Early Upper Paleolithic variability. After Arcy, on the territory of Eastern European Plain became the time of Gravettian uniformity.

СТЕПАНЧУК В. Н.

**ТАФОНОМИЯ КУЛЬТУРНЫХ
ОСТАТКОВ И ВКЛЮЧАЮЩИХ
ГЕОЛОГИЧЕСКИХ СЛОЕВ
НА СТОЯНКЕ
МИРА**

STEPANCHUK V. N.

**TAPHONOMY
OF CULTURAL REMAINS
AND CULTURE-BEARING
GEOLOGICAL LAYERS
AT THE SITE OF MIRA**

Статья посвящена анализу тафономии новой многослойной позднеплейстоценовой стоянки Мира на Среднем Днепре. Делается вывод об очень хорошей геологической и археологической сохранности слоев, что важно, если принять во внимание, что индустрии Миры имеют прямое отношение к проблематике перехода от среднего к верхнему палеолиту на территории Восточной Европы.

Введение

Стоянка под открытым небом Мира расположена в долине Днепра на его правом берегу возле с. Каневское, примерно в 15 км к югу от г. Запорожья, под 47°40' СШ и 34°50' ВД. Культурные остатки залегают на глубине около 10 м в теле аллювиальной террасы высотой около 18–20 м над уровнем реки и 40 м над уровнем моря [Stepanchuk et al., 1998; Stepanchuk, Cohen, 2001]. Первые находки были обнаружены в срезе борта современной небольшой балки, разрезавшей тело террасы. Геология стоянки изучалась Н.П.Герасименко и П.Эзартсем. Колонка отложений включает до 30 литологических слоев, отражающих изменения окружающей среды на протяжении последних 30 тыс. лет. Археологические слои увязываются с погребенными почвами, которые датируются, согласно украинской стратиграфической схеме, поздним Витачевым. Радиоуглеродные датировки соответствуют геологическому определению возраста слоев и группируются в промежутке 27–28 тыс. лет назад. Состав фауны грызунов (данные Л.И.Рековца), а также крупной и средней фауны (данные О.П.Журавлева и П.В.Пучкова) согласуются с геохронологической датировкой.

На стоянке зафиксировано три археологических слоя: I (верхнее палеолитическое обитание), II/1 (естественный (?) пожар), II/2 (нижнее палеолитическое обитание). I слой наиболее богат находками, в том числе и разнообразными объектами и остатками жилой конструкции. Индустрия слоя характеризуется смешанными средне- и верхнепалеолитическими технологическими и типологическими чертами и находит аналогии в микокских материалах и материалах раннего верхнего палеолита района Костенок (городцовская и стрелецкая культуры). II/2 слой на вскрытом участке был сравнительно беден. Индустрия содержит небольшое число пластинок с притупленной спинкой, находящих общие аналогии в материалах древнего граветта и более четкое сходство с материалами некоторых ориньякских стоянок.

Можно сделать вывод о том, что в случае Миры мы имеем дело: а) с индустрией, демонстрирующей черты среднего и верхнего палеолита (слой I) и б) с перекрыванием более развитой индустрии (слой II/2) индустрией более архаичной (слой I) [Stepanchuk et al., in press]. Ответственность заключений, которые могут следовать из этих выводов, требует тщательного анализа тафономии археологических остатков.

Геологический аспект тафономии культурных слоев стоянки

Каждый из археологических слоев коррелируется с особым литологическим или педогенетическим эпизодом. Так, слой II/2 относится ко времени существования нижней погребенной почвы из двух, зафиксированных в 24 литослое. После формирования верхней почвы 24 литослоя отложения были перекрыты аллювиальным наносом. Затем здесь вновь начинает формироваться почва (литослой 22). Слой I коррелируется с верхним гумусом этой почвы, а слой пожара II/1 соотносится с ее нижним гумусом. Формирование верхнего горизонта почвы продолжалось и после прекращения функционирования стоянки слоя I. Спустя некоторое время отложения были вновь перекрыты тонкой прослойкой речного аллювия, на котором начал формироваться очередной горизонт почвы (литослой 20). Древняя балка, открывшаяся, а затем заполненная осадками во время формирования литослоев 13–15, не повредила культурные слои. Ныне существующая балка разрезала всю пачку отложений в районе стоянки. Часть культурных отложений, по-видимому, краевая и не насыщенная находками, была при этом разрушена. Ближайшие к склону балки участки культуросодержащих горизонтов трансформировались, как это было установлено во время раскопок.

Вплоть до момента врезки ныне существующей балки, действие коллювиальных процессов следует полностью исключить, поскольку все горизонты находок на вскрытом участке практически горизонтальны, с перепадами не более 10 см на ближайших соседних участках. Эти поверхности были

перекрываются сверху согласной пачкой поздне-четвертичных и голоценовых отложений.

С геологической точки зрения литологические слои, включающие горизонты обитаний I, II/2 и пожара II/1, не имеют признаков водной эрозии. Однако следует предполагать, что интенсивные подтопления урочища, зафиксированные аллювием 23 и 21 литослоев, вероятнее всего, приводили к слабому размыву поверхности почв 22 и 20 литослоев. Важно, что седимент обоих подтоплений представлен мелкозернистыми песками, что отражает низкую энергетику водных потоков. Процессы размыва не обнажили поверхности горизонтов с культурными остатками. В случае горизонта II/2 остатки палеолитического обитания оставались отделенными от поверхности вероятного размыва еще одним горизонтом почвы. Горизонт II/1 также отделялся от поверхности размыва сравнительно мощной толщей отложений, вмещающих и остатки слоя I. Основной уровень остатков I слоя располагался в толще погребенной почвы 22 литослоя, непосредственно перекрывающейся аллювием 21 литослоя. Эта почва, вероятнее всего, испытала воздействие слабых водных потоков, отчасти, возможно, снесших и переместивших верхний ее горизонт. Горизонт седимента включающего и перекрывающего остатки I слоя имеет разную мощность над горизонтом с находками (от нескольких до 7–8 см). Возможно, неоднородность мощности объясняется различной скоростью почвообразования на разных участках урочища. Возможно также, что различные участки урочища испытали разный по интенсивности размыв поверхности. Во всяком случае, предполагаемый размыв ни на одном из исследованных участков стоянки не обнажил поверхности основного горизонта залегания остатков обитания. Таким образом, следует сделать вывод о практической ненарушенности отложений с антропогенными остатками действием водной эрозии во время слабых периодических подтоплений и аномальных поднятий уровня воды в реке.

Литослои 17–19 (аллювиальные пески) документируют нахождение урочища под водами реки. Эрозионные процессы, смыв и отложение материалов проходили в условиях низкой энергетики. Процессы трансформации затрагивали только толщу указанных литослоев и верхи подстилающего 20 слоя. Нижележащие уровни с палеолитическими остатками оставались вне зоны действия этих процессов. Последствием нахождения стоянки под водами реки во время субаквальной фазы, а также кратковременных подтоплений территории было значительное увлажнение культуросодержащих седиментов. Эти процессы, однако, не могли привести к пространственному перераспределению остатков. Следует сделать вывод о том, что отложения, включающие антропогенные остатки, сохранились неприкосновенными во время размыва поверхности

урочища в период субаквальной фазы истории местного ландшафта.

В седименте 19 слоя, согласно данным Н.П.Герасименко и П.Эзартса, зафиксированы тонкие крио-дессикационные трещины длиной до 30 см. Пески по ним иногда до 15 см проникают в нижележащую толщу. В процессе раскопок нижние участки трещин иногда фиксировались на поверхности 20 литослоя. Эпизод резкого похолодания, вероятно, может сопоставляться со Смоленским криогенным горизонтом [Velichko et al., 1997]. Действие криогенных явлений, однако, также не оказало влияния на уровни, включающие остатки палеолитического обитания.

Нарушение горизонтального залегания слоев, включающих объекты I, II/1 и II/2 слоев, зафиксировано на краевых участках вскрытой площади, непосредственно примыкающих к склону современной балки (линия Б). Повреждение археологических слоев было вызвано осыпанием рыхлой массы песков, подстилающих плотные культуросодержащие седименты и последующей просадкой и смещением объектов I, II/1 и II/2 слоев. Но, судя по общей планиграфической ситуации распространения объектов археологических слоев (рис.1–3), эти процессы захватили периферийные, слабонасыщенные остатками участки, и, следовательно, повреждение слоев было минимальным.

Резюмировать можно следующим образом: литологические слои, включающие остатки жизнедеятельности палеолитического человека, не доставляют свидетельств интенсивной водной эрозии и криогенных трансформаций. Положение остатков на практически горизонтальной поверхности исключает действие склоновых процессов как во время накопления остатков обитания, так и в послееккумуляционную фазу. Некоторая часть площади обитания была, возможно, уничтожена выносом седиментов из ныне существующей балки. Фиксируется нарушение первоначального положения культуросодержащего слоя на ряде участков, непосредственно прилегающих к склону современной балки. Однако эти процессы не затронули основную вскрытую площадь культурных слоев. В целом, приведенные показатели позволяют расценивать степень сохранности стоянки как очень хорошую с геологической точки зрения.

Археологический аспект тафономии остатков, обнаруженных в I, II/1 и II/2 археологических слоях

Распределение остатков по горизонтали

I слой

Остатки слоя представлены костями, в том числе обожженными, обработанным кремнем, каменными осколками и артефактами, костяными орудиями и поделками, многочисленными древесными углями, различными ямами и ямками. Большинство находок и объектов I слоя приурочено к ЮВ части раскопа, к линиям кв. 21–26 В–Ж. Насыщенный остатками слой уходит в В и С стенки раскопа (линии 20–21 и 3). Участки к 3 от основного скопления остатков менее

насыщенны находками, а кв. 21–23 линии Б практически их лишены. Вряд ли это объясняется краевым положением этих участков, непосредственно примыкающих к борту современной балки. Так, на находящихся в таком же положении кв. 24–25 Б находки имеются. Следует обратить внимание на то, что и на ряде участков, значительно удаленных от склона современной балки, остатки также практически отсутствуют (кв. 27Д, 25–26 Ж) (рис.1). Большинство кремней тяготеет к ЮВ части раскопа, в сторону реки. Концентрация изделий и отходов кремнеобработки исключительно высока на участках 21–23 В–Е, здесь сосредоточено 73,3% всего обработанного кремня слоя. Падение слоя от крайней западной точки вскрытого участка слоя (кв. 35 А) до крайней восточной точки (кв. 21 Ж), то есть на протяжении около 18 м, составляет 21 см. По линии 21–22 наблюдается также легкое падение слоя вглубь склона, составляющее на расстоянии 6 м около 10 см (кв. 22 Б, 22 З).

II/1 слой

Слой с остатками естественного (?) пожара в пределах вскрытой площади имеет довольно четко очерченные границы. Скопления древесного угля, представляющие собой остатки сгоревших стволов и веток сосны (порода определена Ф.Дамбломом), концентрируются на кв. 23–36 Б–Ж (рис.2). Таким образом, зоны особой концентрации остатков I и II/1 археологических слоев не совпадают. Важно подчеркнуть, что любительский раскоп 1995–1996 гг. не затронул поверхности II/1 археологического слоя. Горизонт сгоревших объектов залегает практически горизонтально. На уровне этого горизонта не прослеживается легкий уклон поверхности в ЮВВ направлении, отмеченный для I археологического слоя. Поверхность горизонта монотонная, с небольшими западинами и возвышениями.

II/2 слой

Нижний (II/2) археологический слой также не был нарушен любительскими работами 1995–1996 гг. Находки и объекты слоя сосредоточены в пределах двух отчетливых участков. Первый из них связан с кв. 21–23 В–Ж, а второй – с кв. 26–31 Б–Д (рис.3). Оба участка содержат незначительное число обработанного кремня и фаунистических остатков, древесные угли, отдельные объекты. Примечательно то, что один из этих участков находится вне зоны основной концентрации находок верхнего археологического слоя (кв. 26–31 Б–Д), в то время как второй участок (21–23 В–Ж) совпадает с ней. Нижний слой также залегает практически горизонтально, с перепадом до 7 см. Работами 2000 г. вскрыты малонасыщенные участки. Следовательно, мы имеем дело либо с остатками крайне непродолжительного посещения, либо раскопками вскрыт периферийный участок палеолитического поселения.

***

Сравнение планиграфического размещения остатков I, II/1, II/2 археологических слоев можно суммировать следующим образом. Каждый из слоев

залегает практически горизонтально. Поверхности всех трех горизонтов была монотонно горизонтальной, с небольшими западинами и возвышениями. Лишь для верхнего слоя фиксируется легкий наклон в СВВ и СВ направлении. Зоны повышенной концентрации находок и объектов в различных слоях пространственно не совпадают либо совпадают лишь частично. Находки и объекты I слоя тяготеют к ЮВ части раскопа. Объекты II/1 слоя тяготеют к СЗ части раскопа и отсутствуют на участках максимальной концентрации находок перекрывающего I слоя. Находки и объекты II/2 слоя демонстрируют два участка концентрации, лишь один из которых совпадает с участком особой концентрации находок I слоя, но отделен от него горизонтом слоя II/1, не содержащим никаких объектов.

Распределение остатков по вертикали

Стерильная прослойка между I и II/1 слоями в среднем составляет около 10 см, а между II/1 и II/2 слоями – примерно 15 см. Взаимное соотношение слоев изменяется от участка к участку и иллюстрирует различные профили поверхности почвы в момент накопления на ней остатков каждого из слоев. Толща, отделяющая один слой от другого, довольно сильно варьирует, изменяясь от 4 до 20 см. Однако во всех случаях, и это характерно для любого участка вскрытой площади, между объектами различных слоев обязательно присутствует стерильный прослой.

I слой

Вертикальный разброс находок в I слое составляет в среднем 5–9 см. Различие глубин залегания предметов может объясняться не идеальной горизонтальностью поверхности, на которой происходило накопление остатков. Определенную роль сыграло втаптывание остатков в почву во время обитания. Перемещение предметов (в особенности мелких) по вертикали могло происходить в результате биотурбации. Однако эти нарушения не были очень интенсивными и не привели к сколько-нибудь значительному искажению первоначального пространственного положения остатков.

II/1 слой

Слой отличается от вышележащего по специфике основных объектов: это древесные угли, фиксирующие сгоревшие фрагменты дерева. Здесь практически отсутствуют фаунистические и кремневые находки. Несколько ямок, обнаруженных на уровне этого слоя, связаны с обитанием верхнего палеолитического слоя. Перепад глубин залегания объектов слоя варьирует в пределах отдельного квадрата от 1 до 9 см. Все объекты слоя расположены горизонтально или субгоризонтально. Компактное залегание остатков слоя по вертикали свидетельствует в пользу практической ненарушенности горизонта остатков.

II/2 слой

Слой наименее насыщен остатками и объектами. Содержит кремневые изделия, кости, древесные угли, ямки и другие объекты. Перепад глубин залегания объектов варьирует в пределах отдельного квадрата в среднем от 1 до 3 см. Все находки слоя расположены

горизонтально или субгоризонтально. Интерес представляет положение кремневых орудий на кв. 26 Г. Все они располагаются параллельно друг к другу и примерно одинаково ориентированы длинной осью. Такое расположение, очевидным образом, не может носить случайный характер. Следовательно, мы имеем здесь дело с хорошим примером незатронутости слоя процессами, ведущими к нарушению первоначальной пространственной позиции остатков. Очень компактное залегание остатков слоя по вертикали и наличие явных планиграфических свидетельств ненарушенности слоя согласно свидетельствует в пользу его практической неповрежденности.

***

Анализ распространения остатков в слоях I, II/1 и II/2 можно подытожить следующим образом. Наиболее компактно по вертикали залегающий слой – II/2 – имеет среднюю мощность до 3 см, то есть толщину одной находки. Наименее компактно расположены по вертикали остатки самого насыщенного I слоя. Средняя мощность этого слоя оценивается в 7–9 см. Средняя мощность слоя II/1 – 4–5 см. I слой доставляет наибольшее число указаний на вероятную миграцию по вертикали мелких кремневых и каменных артефактов и фрагментов кости. Этот процесс может быть объяснен как действием антропогенных факторов, так и явлениями биотурбации. Вместе с тем мигрировали наиболее мелкие предметы, а более крупные оставались на месте, как это хорошо фиксируется наличием основного горизонта находок.

Распределение остатков в трехмерных координатах

I слой

Из 560 сравнительно крупных кремней лишь 7 (1,25%) имеют вертикальное положение, а еще 7 – наклонное. Положение наклонно или вертикально залегавших предметов по линии Б и В, вероятно, может быть связано со склоновыми процессами.

Подавляющее число костей также залегало горизонтально или субгоризонтально. Имеются вертикально или субвертикально расположенные обломки костей. Причины вертикального и наклонного положения костей могут быть различны. Естественные причины и случайные факторы, скорее всего, ответственны за положение наклонных костей. Практически все такие находки (6 костей на кв. 24–25 Д и одна – на кв. 26 Е) увязываются с верхней частью скопления костей вытянутой с СЗ на ЮВ каплевидной формы (участок кв. 24–26 Д и примыкающая часть кв. 26 Е; рис.1). Наклон кости составляет 37–50°. Нет единообразия в ориентации углубленной и более приподнятой частей кости по сторонам света. Вертикально расположенных костей – 14. Часть из них, мелкие фрагменты, могли принять такое положение во время разрушения верхов культурного слоя. Другая часть, представленная более крупными фрагментами и входящая в состав скоплений, вероятнее всего, приняла такое положение в результате действий

человека. Еще одна часть, несомненно, намеренно установлена в вертикальном положении.

Ровно треть костей ориентированы С–Ю, следующая по численности группа СВ–ЮЗ (почти 29% костей), В–З и СЗ–ЮВ представлены примерно равными долями (15–17%).

Согласно наблюдениям, перемещенные потоком предметы обычно ориентируются либо параллельно, либо перпендикулярно направлению потока или склона. Водный поток обычно заглубляет конец предмета, расположенный выше по течению: мелкие частицы вымываются из-под него и откладываются за оконечностью, лежащей ниже по течению [Dibble et al., 1997, p. 641 со ссылками]. В месте стоянки Мира ориентация течения Днепра примерно СВ–ЮЗ. Костей с такой и перпендикулярной ей ориентацией насчитывается около 44%. Костей с оконечностью, заглубленной вверх по течению – одна из семи. Таким образом, имеющиеся данные свидетельствуют в пользу практической ненарушенности остатков слоя.

II/1 слой

Слой включает остатки естественного (?) пожара: фрагменты обгоревших стволов и ветвей, рассеянные угольки и сажистые примазки. Отдельные фрагменты обгоревшего дерева достигали 1,5 м длины при ширине до 30–35 см. Компактное залегание углей часто позволяет реконструировать примерные размеры и ориентацию сгоревших объектов. Был проведен анализ ориентации стволов и ветвей по сторонам света и относительно направления течения реки. Распределение демонстрирует два пика. Ориентация основной массы объектов расположена под углом к направлению течения Днепра. Это указывает на случайное распределение объектов, не связанное с действием потока воды.

II/2 слой

Данные для анализа пространственной ориентации длинномерных артефактов отсутствуют.

***

Анализ ориентации длинномерных остатков I и II/1 археологических слоев позволяет утверждать их случайное распределение в пространстве. Нет указаний на нарушение их положения в связи с действием водных потоков.

Тафономические аспекты палеонтологической серии остатков (слои I и II/2)

I слой Мира на отдельных участках исключительно насыщен фаунистическими остатками, образующими местами подобие костной брекчии. Лабораторная опись костей верхнего слоя насчитывает 2359 фрагментов. II/2 слой доставил лишь несколько десятков костей, здесь практически отсутствуют обожженные фрагменты. Как нижний, так и, в особенности, верхний слои доставляют фрагменты и осколки кости небольших размеров, в среднем около 10 см. Промывка седиментов, включающих остатки слоя I, доставила сотни тысяч мельчайших фрагментов (от 0,1 до 10 мм), большинство которых является продуктами разрушения более крупных костей.

Физическая сохранность фаунистических остатков

Сохранность костей I и II/2 слоев в целом не очень высокая, что связано с перенасыщенностью влагой включающей пачки седиментов. Имеются как фрагменты очень невысокой сохранности, так и вполне плотные и крепкие. Часть костей в разной мере испытала на себе воздействие огня, они, как правило, сохранились хорошо. Значительная часть мелких осколков и обломков кости сохранилась очень неудовлетворительно. Согласно заключению Л.И. Рековца, изучавшего серию костных остатков грызунов, материал фрагментарный, разрозненный, не окатанный, не очень хорошей сохранности, инситуного тафономического типа. Состав и сохранность материала свидетельствует о том, что он захоранивался на месте гибели животных, без последующего переотложения и без длительного и активного участия воды.

Из 2359 учтенных фрагментов костей 153 имеют характерные раковистые изломы, получающиеся при ломании свежей кости, 30 повреждены корнями, 6 повреждены погрызами, 129 имеют разнообразные механические повреждения (нарезки и царапины – 109, зарубки – 3, вмятины – 10, сквозную пробоину – 1, ретушь – 4). Часть фрагментов толстостенных диафизов использовалась в качестве ретушеров (30). Имеется также несколько фрагментов костяных поделок и просверленных зубов, главным образом, лисьих. Естественные повреждения (погрызы, нарушения корневищами) немногочисленны. Фрагменты кости, поврежденные корнями растений, не образуют скоплений и равномерно представлены по всей вскрытой площади слоя единичными находками.

Пространственное распределение костных остатков, принадлежащих одной особи животного

Установление пространственного положения фрагментов одной кости или костей, принадлежащих одной особи, является важным средством для установления одновременности использования территории или минимального размера одновременно использованной территории [Enloe, David, 1989]. Как замечают Х.Диббл и соавторы, сборки костей даже более ценны, чем ремонтаж каменных изделий [Dibble et al., 1997].

Находки костей в анатомической связке

Отмечено несколько случаев находки костей в анатомической связке. Назовем некоторые из них. Так, на участке кв. 25 Е было обнаружено компактное скопление костей лошади, содержащее верхний конец метакарпа, верхние части грифельных костей, шесть костей запястья и два фрагмента пястной (?) кости. На участке кв. 25 Ж были найдены фрагмент метаподия, I и II фаланга лошади. На границе кв. 26 Е и Ж обнаружены обломки грифельной, метатарз, а также таранная, пяточная и суставные кости предплюсневой ряда лошади. Кв. 26 и 27 Д доставили также скопления лисьих II и III фаланг в положении, близком анатомическом. При этом находка на кв. 26 Д представляла собой перекрещенные и лежащие одна

на другой остатки лап. Примечательно, что все находки костей в анатомической связке связаны с одним и тем же участком (кв. 25–26 ДЕЖ).

Находки костей, принадлежащих одному животному

В качестве примера приведем находку в кв. 21 Ж двух фрагментов диафиза и обломка верхнего конца большой берцовой кости лошади. Аналогичные находки были сделаны в кв. 22 Е (обломки диафиза и нижнего конца большеберцовой лошади), кв. 26 Е (диафиз и верхний конец большеберцовой лошади), кв. 28 Г (три фрагмента нижней челюсти лисицы), кв. 23 Ж (фрагмент лучевой, 4 кости запястья и фрагмент метаподия лисицы) и др. Сюда же следует отнести довольно частые находки компактно располагавшихся участков зубных рядов лошади, которые, по всей вероятности, фиксируют местоположение фрагментов челюстей.

Резюмировать можно следующим образом. Находки в I слое групп костей в анатомической связке, а также многочисленные примеры групп костей и компактно расположенных зубов, вероятность принадлежности которых одному животному высока, – согласно свидетельствуют в пользу минимального перемещения объектов слоя после их накопления.

Пространственное распределение остатков животных разных видов

Слой I содержит остатки лошади, бизона, нескольких видов оленей, зайца, мелких хищников и др. Количественно наиболее представительны остатки лошади и лисицы, остальные – представлены единичными костями. Остатки лошади представлены практически на всей исследованной площади, но тяготеют к ЮВ участкам раскопа. Выделяются три участка с наибольшей концентрацией костей: кв. 22–23 В–Ж (34,1% костей лошади), кв. 24–26 ДЕ (34,5%) и кв. 29 Г (4,8%). Остатки бизона равномерно представлены на вскрытой площади, не образуя скоплений. Остатки оленей, как кажется, образуют скопление на участке кв. 25–26 ДЕ (50% костей оленей). Остатки лисицы наиболее многочисленны в ЮВ части раскопа, здесь на участке кв. линий 21–23 В–Ж сосредоточено 67,3% всех определимых костей этого животного. Выделяется три участка особой концентрации остатков лисицы: кв. 21–22 Г (33,7% костей), кв. 25 ДЕ (17,8%), кв. 29 Г (5,3%). Все остатки зайца явно сосредоточены на одном участке (кв. 22 ВГ и 21 В).

Следует подчеркнуть два момента. Пространственное распределение остатков каждого отдельного вида на площади слоя характеризуется наличием как участков без находок, так и участков со средним или повышенным содержанием костей. Участки особой концентрации остатков каждого вида совпадают в пространстве. Таким образом, анализ пространственного распределения скелетных остатков разных видов животных не доставляет свидетельств их дифференциации.

Пространственное распределение остатков разных частей скелета животных одного вида

В слое I шире всего представлены остатки лошади (616 определимых костей) и лисицы (208 костей). Элементы скелета этих животных были распределены на краниальные (череп, челюсть, зубы), посткраниальные осевые (позвоночник, ребра), проксимальные части конечности (лопатка, плечевая, лучевая, локтевая, таз, бедренная, большая берцовая), дистальные части конечности (запястные, пястная, грифельная, фаланги, пяточная, таранная, плюсневая, ближе неопределимые суставные).

Наиболее многочисленными и, следовательно, наиболее статистически достоверными оказались серии костей конечностей и краниальные (за счет разрозненных зубов) остатки. Сравнение распределения остатков лошади показало, что наиболее «мясистые» кости проксимального отдела конечностей встречаются практически равномерно по всему наиболее насыщенному остатками участку стоянки (кв. линий 21–25 В–Ж) и образуют несколько скоплений на периферии этого участка (кв. 25 Д, 26 Е, 29 Г). Практически лишённые мяса кости дистального отдела конечностей также рассеяны по всей наиболее насыщенной культурными остатками площади слоя, однако ощутимо тяготеют к его северо-восточной периферии (сравни: 23 кости на кв. линий 21–24 В–Ж и 52 кости на кв. линий 25–26 Г–Ж) и образуют насыщенное скопление в кв. 25–26 Е, 25 Д (более половины всех костей группы). Зубы лошади встречены практически на всей вскрытой площади слоя, насыщенной культурными остатками. Однако их наибольшая концентрация тяготеет к юго-восточной части раскопа (кв. линий 21–23 В–Ж).

Остатки проксимального отдела конечностей лисицы количественно очень незначительны и приурочены к основной насыщенной остатками площади слоя. Остатки дистальных частей конечности этого животного демонстрируют три самостоятельных скопления (кв. 22 Г и 23 Д, 25 Е, 29 Г). Разрозненные зубы лисицы хорошо представлены на площади, наиболее насыщенной остатками, и образуют два скопления (кв. 21–22 Г, 25 Д).

Таким образом, наблюдается явная закономерность в различном распределении «мясных» и «немясных» частей скелета лошади на вскрытом участке слоя. Скопления зубов и остатков дистальных частей конечностей лисицы и лошади не совпадают или совпадают лишь частично. Столь хорошо выраженная пространственная сортировка разных частей скелета одного животного и одинаковых частей скелета разных животных не может иметь причиной действие природных факторов, а обусловлена хозяйственной деятельностью древнего человека.

Сопряженность фаунистического материала и каменной индустрии

Общее число фрагментов кости с нарезками, царапинами, насечками, зарубками, вмятинами, иногда сопровождаемыми концентрическими трещинами,

достигает 125 экз. (5,3% от всех проанализированных фрагментов костей). Практически все нарезки связаны с костями лошади или ближе неопределимых копытных. Такие кости равномерно распределены по всей основной площади слоя, насыщенной остатками. Имеются участки повышенной концентрации таких находок, это кв. 25 Д и 22 Г. Эти участки в то же время совпадают с участками повышенной концентрации костей лошади.

Обилие свидетельств разделки в виде нарезок, зарубок, вмятин разбивания, а также наличие артефактов, изготовленных из обломков костей (ретушеры и др.), может рассматриваться как прямое указание на антропогенный характер аккумуляции палеонтологических остатков.

В целом, особенности распределения свидетельств разделки туш животных и наличие костяных орудий очевидным образом свидетельствуют в пользу того, что фаунистический материал слоя связан с деятельностью палеолитического человека.

***

Подытожить можно следующим образом. За накопление основной серии фаунистических остатков в Мире ответственен человек. Подавляющее большинство палеонтологических остатков имеет тот же возраст, что и включающие литологические слои. Имеются прямые указания на сопряженность фаунистического материала и каменной индустрии. Условия захоронения горизонта обитания палеолитического человека привели к значительному физическому повреждению фаунистических остатков, однако нет никаких указаний на сколько-нибудь существенное перемещение костей в пределах слоя.

Тафономические аспекты кремневой и каменной серий остатков (слои I и II/2)

Физическая сохранность каменных артефактов

I слой

В своей подавляющей массе кремни не патинированы, поверхность не окатана, очень свежая. 540 из 53377 кремневых артефактов (около 1%) имеют отдельные участки или полностью покрыты патиной. 48 изделий являются отходами реутилизации исходно патинированных предметов. Остальные 492 – совмещают следы пребывания в огне и патину разной интенсивности. Таким образом, очевидно, что большая часть таких предметов патинировалась в результате химического и структурного изменения под воздействием высокой температуры. Патинизация меньшей части происходила вне территории стоянки (подобранные, принесенные на стоянку и реутилизированные кремневые изделия).

II/2 слой

Кремни нижнего слоя аналогичны по своей физической сохранности материалам верхнего слоя, выглядят подчас очень свежими. Здесь имеется 2 микрочешуйки – результат реутилизации патинированных изделий. Побывавшие в огне кремни в коллекции отсутствуют.

Соотношение целых и фрагментированных кремневых изделий*I слой*

Число целых и фрагментированных предметов среди сравнительно крупноразмерных кремневых артефактов I слоя выражается соотношением 1:1,11 (650 и 722 предмета). Причины фрагментации различны: разрушение при расщеплении отдельностей сырья и переоформлении изделий, поломка при использовании, повреждение при вытаптывании, намеренная фрагментация. Коллекция составлена в целом тонкими и хрупкими изделиями, что облегчало их поломку. Учитывая механический состав почвы, можно предполагать, что с уменьшением размеров предметов число поврежденных вытаптыванием среди них будет уменьшаться. Действительно, из 4805 произвольно выбранных чешуек, фрагментированными оказались 1246 (соотношение целых и поврежденных составило, таким образом, 2,85:1). Практически все крупные и массивные предметы демонстрируют признаки намеренной фрагментации, подчас неоднократной, что, скорее всего, объясняется нехваткой сырья.

II/2 слой

Число целых и фрагментированных предметов среди сравнительно крупноразмерных кремневых артефактов II/2 слоя выражается соотношением 1:1,28. Соотношение среди чешуек выражается как 6,4:1 (128 целых и 20 фрагментированных предметов). Таким образом, показатели верхнего и нижнего слоев несколько отличаются. Возможно, что сравнительно большее число мелких неповрежденных сколов в слое II/2 может объясняться меньшей интенсивностью обитания и, следовательно, вытаптывания поверхности слоя. Материалы слоя не содержат намеренно фрагментированных изделий.

Распределение по размерам*I слой*

Серия кремневых изделий I слоя насчитывает около 53 тысяч предметов, из них более 97% – чешуйки. С одной стороны, эти данные свидетельствуют о практической непопавности слоев; с другой – являются указанием на высокую интенсивность утилизации наличного каменного сырья.

Материал демонстрирует нормальное однопиковое распределение по размерам, что типично для комплектов серий расщепленного кремня. Следует подчеркнуть, что при учете всех кремневых предметов, количественный пик неизбежно сместится с интервала 9–19 мм в сторону уменьшения. По примерной оценке пик численности чешуек приходится на предметы с размерами 5–10 мм.

II/2 слой

Серия кремневых изделий II/2 слоя насчитывает 163 предмета, из них 148 (90,8%) – чешуйки. График метрического распределения кремневых изделий нижнего палеолитического слоя аналогичен

полученному для слоя I. Различие состоит в том, что самое крупное изделие этого слоя не превышает 43 мм.

Апплицирующиеся кремни*I слой*

В процессе лабораторной обработки материалов верхнего слоя отмечено не менее десятка случаев апплицирующихся предметов.

Выразительны находки небольших серий мелких сколов реутилизации подобранных обитателями слоя более древних патинированных изделий. Эти серии, однородные по цветности сырья, а также по интенсивности и расположению патины, компактно расположены в пределах отдельных участков, часть из сколов апплицируется. Показательно также наличие компактно расположенных серий мелких сколов-отходов оформления или переоформления непатинированных изделий. Такие компактно расположенные скопления микроотходов кремнеобработки, весьма вероятно, фиксируют дискретные эпизоды переоформления или изготовления орудий.

II/2 слой

Данные о апплицирующихся предметах в этом слое, также как и данные о ремонте находок из разных слоев отсутствуют.

Пространственная дифференциация разных по размерам и весу находок*I слой*

Для этого анализа были привлечены данные по размещению находок с размерами 30–49 мм, 50–89 мм, и 90 и более мм. Поскольку предметы с размерами более 50 мм единичны, были привлечены также данные по каменным артефактам. Особенные скопления мелких и мельчайших чешуек и осколков кремня сосредоточены в кв. 21, 22 Е; 21 Д; 22 Г. Предметов с размерами 30–49 мм больше всего найдено на кв. 23 В, Д, Ж и 21 Д. Находки с размерами 50–89 мм сравнительно равномерно рассредоточены по исследованной площади. Наиболее крупные и тяжелые находки слишком редки, чтобы быть полезными в этом сравнении. Несогласованность пространственного распределения разномерных предметов может рассматриваться и как указание на естественное перемещение предметов, и как указание на различную деятельность палеолитического человека в пределах вскрытой площади слоя. Однако отсутствие признаков водной эрозии и малая вероятность склонового перемещения в условиях практически горизонтальной поверхности свидетельствует в пользу второго объяснения.

II/2 слой

Количественная незначительность серии каменных находок нижнего слоя не позволила провести аналогичный анализ.

Пространственная дифференциация разных категорий кремневых изделий*I слой*

Показательны данные о распределении различных типов орудий. Для анализа привлекались такие категории: скребла, остроконечники, скребки, орудия на чешуйках с мелкой притупляющей ретушью. Двусторонне обработанные орудия наиболее многочисленны на кв. 22 Г, 21 ДЕ; скребла чаще всего встречались на кв. 21 ДЖ и 22 Е; остроконечники на кв. 22 ЕЖ; скребки на кв. 21 ГД, 22 ЕЖ, 22 Е, 23 ВГ, 26 ГД; специфические чешуйки с мелкой притупляющей ретушью – на кв. 21 Д, 22 ГД, 23 Ж, 23–24 В, 25 Д. Нельзя думать, что действие естественных факторов, которое могло привести к предполагаемому перемещению остатков жизнедеятельности палеолитического человека, носило столь выраженный выборочный характер. Следовательно, данные по пространственному распределению различных категорий кремневых орудий свидетельствуют в пользу непотревоженности слоя и отражают эпизоды различной деятельности на разных участках площади стоянки.

II/2 слой

Полноценный анализ невозможно провести на материалах нижнего палеолитического слоя из-за их крайней малочисленности. Тем не менее, концентрация практически всех выразительных орудий на компактном участке кв. 26–27 Г свидетельствует в пользу непотревоженности слоя.

Пространственная дифференциация: аспект сырья I слой

Очень специфические визуальные особенности большинства пород камня (цветность, зернистость, плотность, характер поверхности и т. п.) позволили В.Ф.Петруню довольно надежно определить петрографический состав до 90% имеющихся в коллекции верхнего слоя фрагментов камня.

Кремни, переданные для петрографического анализа, были представлены, в первую очередь, орудиями, а также крупными сколами. Возможно, особенность состава этой серии сказалась на полученной планиграфической картине. Тем не менее, складывается отчетливое впечатление того, что если кремневое сырье группы Ia1, преобладающее в слое, представлено по всей изученной площади слоя, то сырье групп Ia-б (А,Б,В,Г) локализуется на нескольких отдельных участках в пределах кв. 21–25 БЖ. Каковы бы ни были причины такой локализации, их вряд ли следует усматривать в действии естественных факторов.

Сравнение особенностей пространственного распределения осколков камней трех визуально хорошо различимых пород: амфиболита, песчаника и цеолитизированного туфа – еще более иллюстративно. Так, кусочки амфиболита в особенности концентрируются на участке кв. 22 ДЕ и 22–23 Ж. Обломки цеолитизированного туфа оказались наиболее многочисленными на участках кв. 21–22 Е, 22–23 Ж, 28 Д. Фрагменты песчаника чаще всего встречались на кв. 23–24 В, 22–23 Г, 25 Д. Приведенные данные свидетельствуют о явно несогласном распределении

фрагментов камней различных пород на площади слоя. При оценке полученных результатов следует учесть, что от 70 до 90% каждой из выборок названных пород камня представлено мелкими фрагментами до 15 мм в максимальном измерении. Таким образом, имеющуюся картину невозможно объяснить, исходя из предположения о сколько-нибудь активном действии процессов, нарушающих исходную позицию предметов в слое.

II/2 слой

В нижнем слое полностью отсутствуют обломки камня. Факт отсутствия перемещения даже мелких предметов из одного археологического слоя в другой – важен в контексте тафономии. Согласно заключению В.Ф.Петруня о петрографическом составе кремневых изделий нижнего слоя, подавляющее большинство (6 из 7, или 85,7%) относится к сырьевой группе Ia⁵. Следует особенно подчеркнуть, что всего 3 из 221 артефакта верхнего слоя (1,4%) лишь предположительно отнесены к этой же сырьевой группе.

***

Тафономический анализ археологической серии остатков можно подытожить следующим образом. Каменные и кремневые артефакты имеют очень высокую сохранность. Анализ соотношения целых и фрагментированных изделий; экстраординарное число мелких и мельчайших отходов кремнеобработки; нормальное метрическое распределение кремневых артефактов; находки апплицирующихся кремневых изделий; особенности пространственного распределения разномерных артефактов, а также изделий из разного сырья и различных категорий кремневого инвентаря, – однозначно свидетельствует о минимальной нарушенности археологических слоев пост-аккумуляционными природными факторами.

Выводы

Как показывает анализ, остатки палеолитических обитаний (I и II/2 слои) и слой с остатками естественного (?) пожара (II/1) демонстрируют очень высокую степень сохранности. Все примененные для оценки сохранности слоя критерии согласно указывают на это. Остатки каждого слоя, вероятно, испытали воздействие биотурбации, признаки которой наиболее четко зафиксированы в материалах I слоя. Периферийные (южные) участки I слоя испытали воздействие склоновых процессов, связанных с ростом ныне существующей балки. Остатки I слоя расположены по площади неравномерно, что не связано с действием естественных факторов. Имеются скопления костей и различных артефактов и участки, слабо насыщенные. Скопления костей долгое время находились на поверхности уже после того, как основной горизонт находок был погребен. Они испытали на себе воздействие различных разрушающих факторов: механического и химического разложения вследствие длительного экспонирования, частичного перемещения в результате действия слабых водных потоков и вытаптывания животными. Основной

горизонт находок I слоя не вовлекался в эти процессы. Пространственное распределение основной массы остатков I слоя, а также слоев II/1 и II/2, сохранилось очень близким первоначальному. Максимальные повреждения в послееккумуляционный период получили кости, часть которых разрушилась к моменту раскопок. Таким образом, анализ тафономии геологических слоев и включенных остатков позволяют расценивать степень сохранности стоянки как очень хорошую и с геологической, и с археологической точки

зрения. Этот вывод важен в свете отмеченной выше высокой нестандартности индустрий памятника.

Настоящая работа подготовлена в рамках проекта L.S.B. Leakey 2000 «Middle to Upper Paleolithic transition in the South of East European Plain».

ЛИТЕРАТУРА

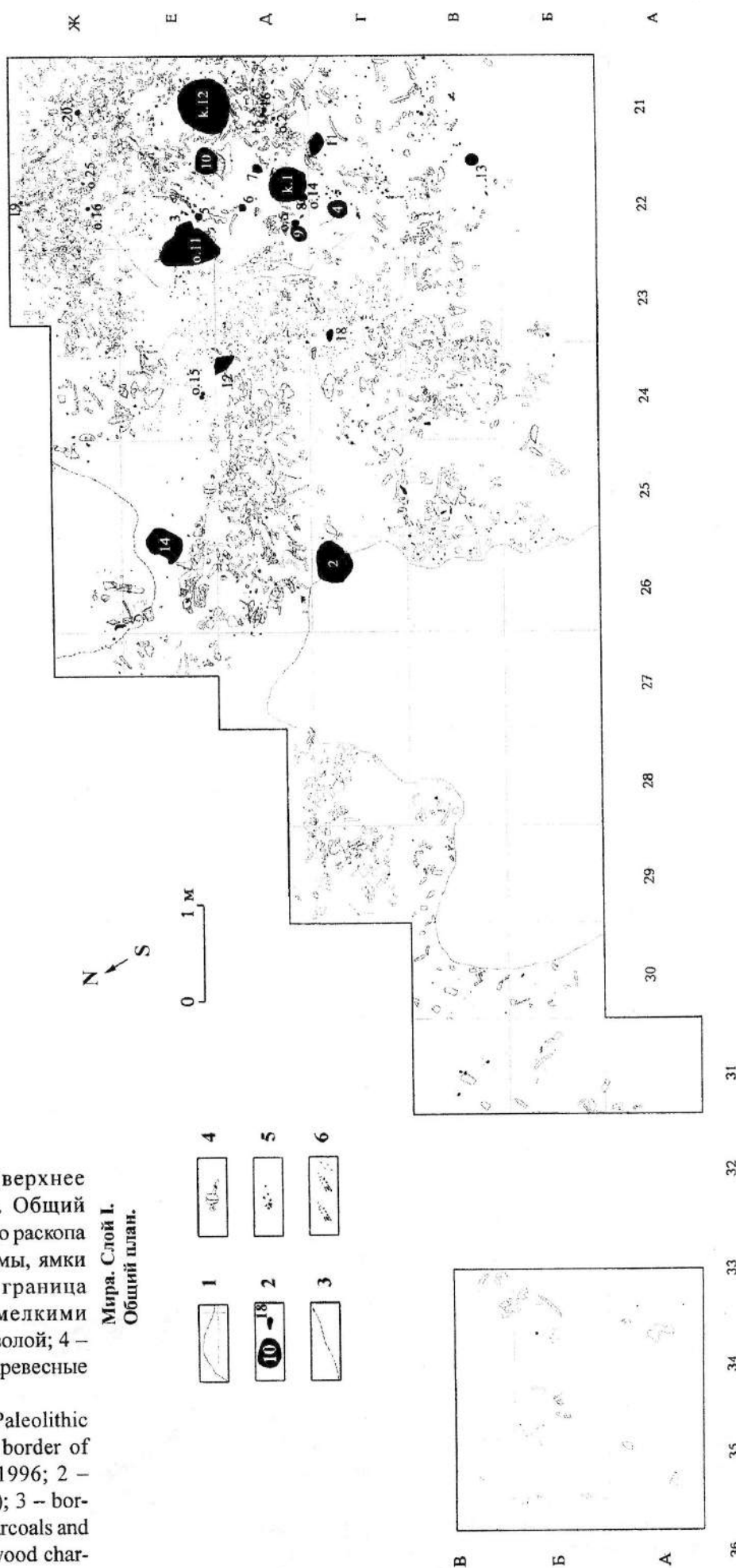
- Степанчук В.Н., Коев В.Ю. Полевые работы на стоянке Мира в 2000 году // *Archaeological Discoveries in Ukraine in the years 1999–2000*. – К., 2001. – С. 221–224.
- Dibble H.L., Chase Ph.G., McPherron Sh.P., Tuffreau A. Testing the reality of a «Living Floor» with archaeological data // *American Antiquity*. – 1997. – № 62 (4). – P. 629–651.
- Enloe J.G., David F. Le remontage des os par individus: le partage du renne chez Magdaléniens de Pincevent (La Grand Paroisse, Seine-et Marne) // *Bulletin de la Société Préhistorique Française*. – 1989. – № 86. – P. 275–281.
- Stepanchuk V.N., Cohen V.Yu., Damblon F., Gerasimenko N.P., Haesaerts P. et al. The site of Mira: new evidence on East European Early Upper Paleolithic problematics. – In press.
- Stepanchuk V.N., Cohen V.Yu., Pisaryev I.B. Mira, a New Late Pleistocene Site in the Middle Dnieper, Ukraine (Preliminary Report) // *Pyrenae*. – 1998. – № 29. – P. 195–204.
- Velichko A.A., Gribchenko Yu.N., Kurenkova E.I. Geoarchaeology of the Paleolithic in the East European Plain // *Anthropologie*. – 1997. – № XXXV/2. – P. 215–232.

SUMMARY

Paper deals with multiaspectual taphonomic analysis of cultural remains and culture-bearing geological layers at recently discovered open-air Late Pleistocene multilayered Paleolithic site of Mira in Middle Dnieper area. The site yields two Paleolithic occupations and interbedded horizon of natural (?) conflagration. Geological, palaeontological, absolute dating and other related evidences unanimously date Mira to the late Vitachiv (regional Ukrainian analogy of Denekamp). Layer I industry demonstrates the fusion of Middle and Upper Paleolithic technological and typological features, while the underlying layer II/2 provides an example of quite evolved Upper Paleolithic. Therefore, Mira has a direct concern to the problem of Middle to Upper Paleolithic transition in Eastern Europe and provide rather uncommon instance of superposition of techno-typologically more advanced industry by more archaic one. As soon as each next discovery of mixed MP-UP industries provokes many questions, the special analysis of taphonomic aspects of both geological and archaeological layers was undertaken. Following issues were examined, namely: geological indications of water erosion, colluvial processes, and cryogenic transformations, archaeological indications on spatial and 3D differentiation of different categories of paleontological, flint, stone and bone artifacts, various pits and objects. Undertaken analysis points to very good state of preservation of Mira both in geological and archaeological sense and allows to conclude on homogeneity of both Paleolithic occupations.

Proposed paper is prepared in frames of project L.S.B. Leakey 2000 «Middle to Upper Paleolithic transition in the South of East European Plain».

Рис. 1. Мира, слой I (верхнее палеолитическое обитание). Общий план. 1 – граница любительского раскопа 1995–1996 гг.; 2 – объекты (ямы, ямки от колышков, очаги); 3 – граница участка, насыщенного мелкими частицами древесного угля и золой; 4 – кости; 5 – камни и кремни; 6 – древесные угли.

Fig. 1. Mira, layer I (upper Paleolithic occupation). General plan. 1 – border of amateur excavations of 1995–1996; 2 – objects (pits, postholes, hearths); 3 – border of area saturated with tiny charcoals and ash; 4 – bones; 5 – lithics; 6 – wood charcoals.

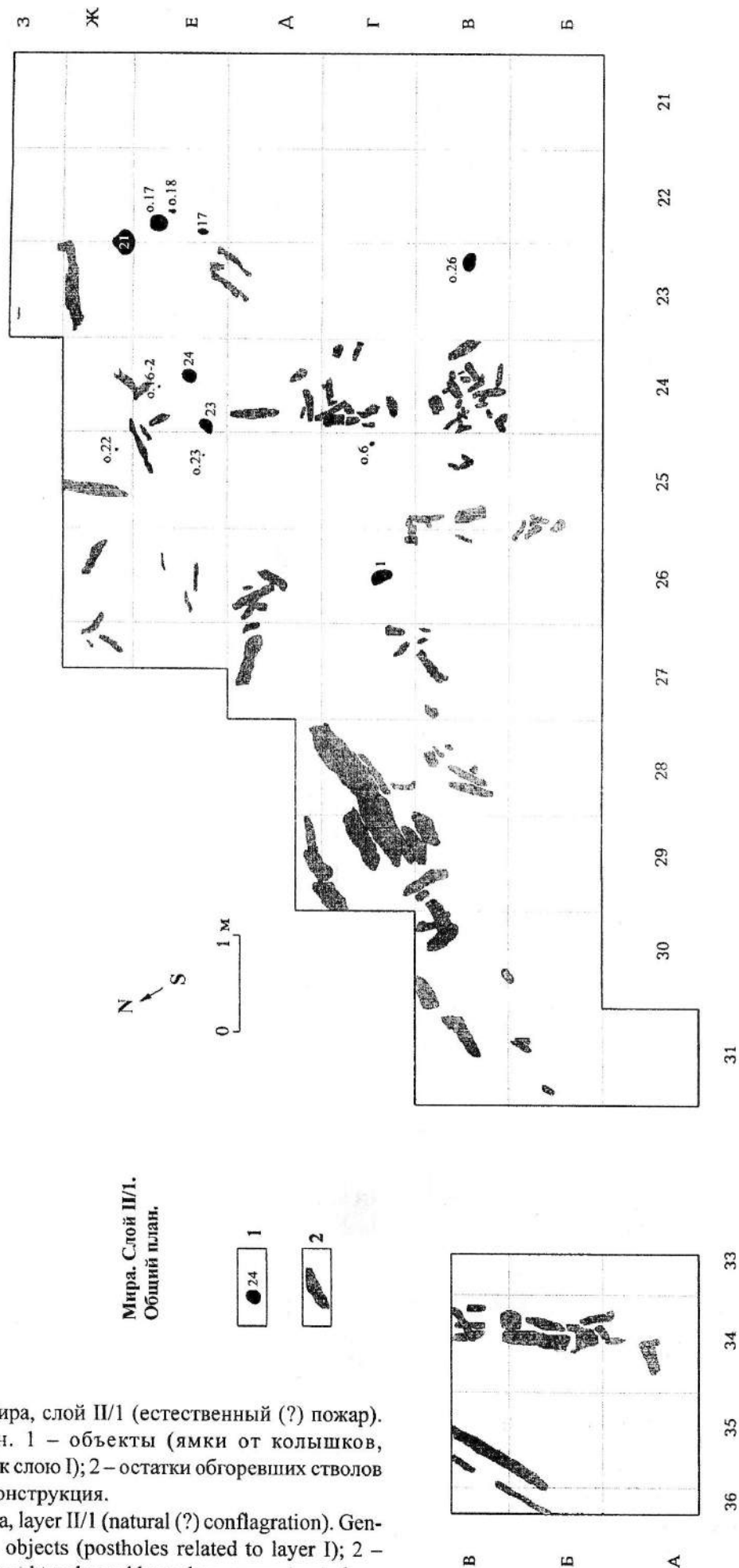
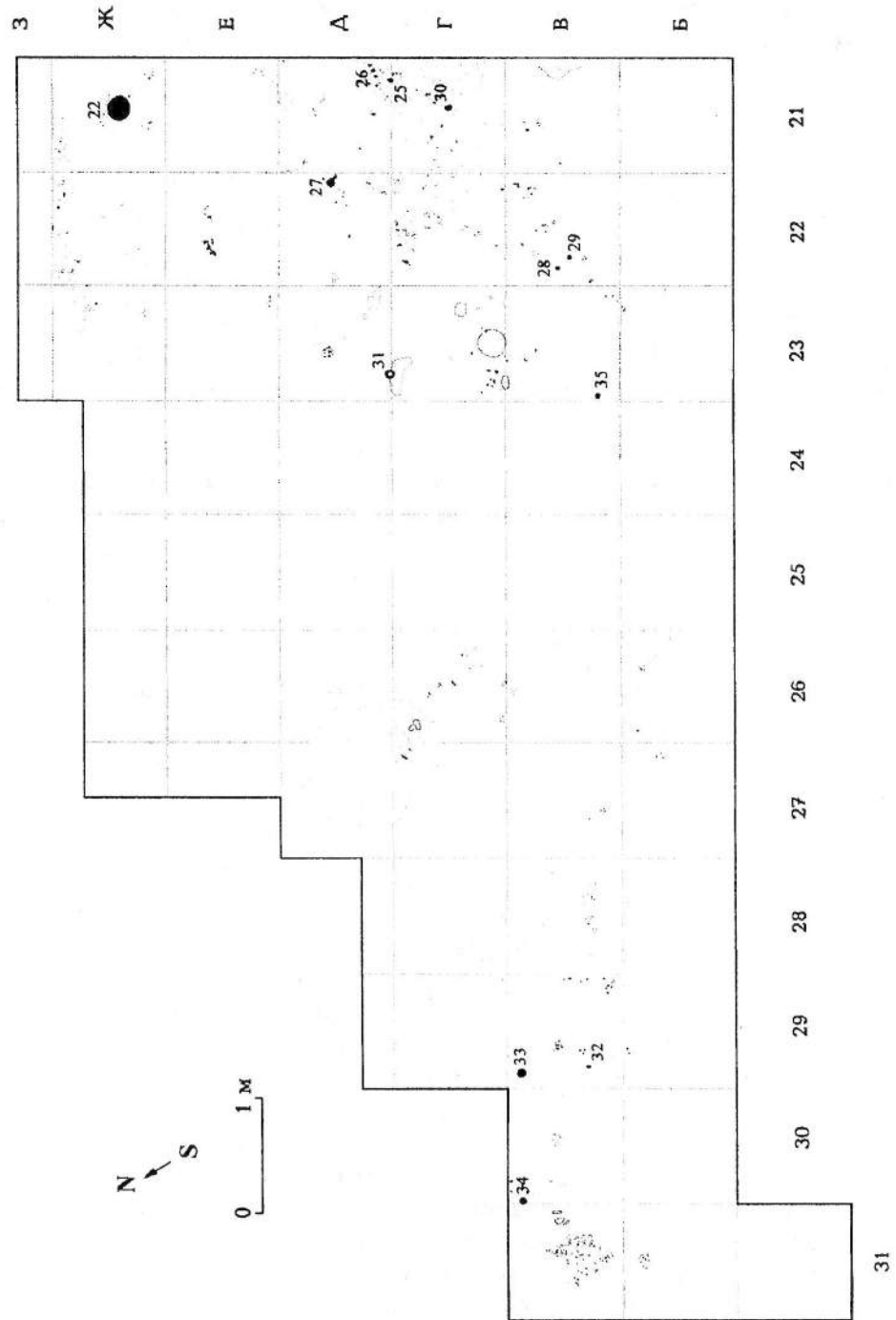

Рис. 2. Мира, слой II/1 (естественный (?) пожар).
Общий план. 1 – объекты (ямки от колышков,
относящиеся к слою I); 2 – остатки обгоревших стволов
и ветвей, реконструкция.

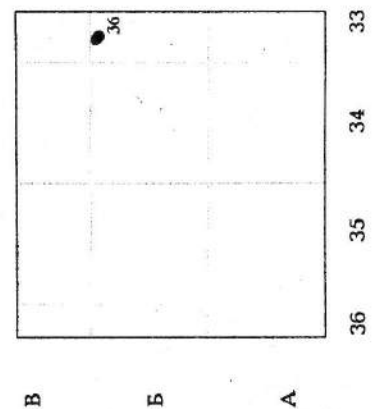
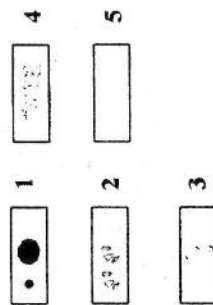
Fig. 2. Mira, layer II/1 (natural (?) conflagration). Gen-
eral plan. 1 – objects (postholes related to layer I); 2 –
remains of burned trunks and branches, reconstructed.

Рис. 3. Мира, слой II/2 (нижнее палеолитическое обитание). Общий план. 1 – объекты ямы и ямки от колышков, частично (№№ 25–31, 35) относящиеся к слою I; 2 – кости; 3 – кремни; 4 – древесные угли; 5 – участки в разной мере насыщенные пеплом и мелкими древесными угольками.

Fig. 3. Mira, layer II/2 (lower Paleolithic occupation). General plan. 1 – objects (pits and postholes, partly related to layer I (№№ 25–31, 35); 2 – bones; 3 – flints; 4 – wood charcoals; 5 – areas in different extent saturated with ash.

Мира. Слой II/2.
Общий план.

ДЕМИДЕНКО Ю. Э.

ОРИНЬЯК ЗАПАДНОЙ И ЦЕНТРАЛЬНОЙ ЕВРОПЫ: СИСТЕМАТИЗАЦИЯ ДАННЫХ И ПАРАДИГМЫ ИНТЕРПРЕТАЦИЙ

В связи с неопределенностью ситуации с ориньяком в Восточной Европе, где обычно выделяются только т. н. ориньякоидные комплексы, в статье анализируется систематика ориньяка *sensu lato* Западной и Центральной Европы для демонстрации хронологических и индустриальных критериев «пре-ориньяка», ориньяка и эпи-ориньяка Европы.

Введение

Не будет преувеличением сказать, что на протяжении всего прошлого XX века и до сих пор продолжают дискуссии по поводу возникновения и сущностного содержания ранних индустрий верхнего палеолита, взаимодействия и возможной связи коллективов носителей их традиций с таковыми комплексов среднего палеолита в Европе. Очень общо их узловые моменты следующие.

В настоящее время широко признано, что ряд ранних технокомплексов верхнего палеолита континента (шательперрон во Франции и Испании, улуццо в Италии, селет и богунце в Центральной Европе) характеризуется некоторыми отчетливыми индустриальными признаками локальных среднего палеолита. Поэтому они рассматриваются как автохтонные индустрии раннего верхнего палеолита неандертальцев в Европе. Более того, такая индустриальная связь среднего палеолита и раннего верхнего палеолита трактуется как отображающая интеллектуальные возможности неандертальцев по значительному развитию традиций технологии обработки камня и ряда иных т. н. культурных особенностей их материальной культуры. С другой стороны, для раннего верхнего палеолита Европы хорошо известен совершенно другого рода ранний верхнепалеолитический технокомплекс — ориньяк. Коллекции каменных изделий раннего ориньяка, если они, конечно, происходят из бесспорно инситуальных и индустриально гомогенных культурных слоев и/или горизонтов стоянок, напротив, отличительны исключительно только верхнепалеолитическими и пластинчатыми методами технологии первичной камнеобработки и наборами инструментария с различным сочетанием, но характерным типажом серийных скребков, резцов и не-геометрических микролитов, при наличии часто также проколов, долотовидных предметов и тронкированных изделий без каких бы то ни было определенных среднепалеолитических типов. Носителями традиций ориньяка практически однозначно признаются

DEMIDENKO YU. E.

AURIGNACIAN AND EPI-AURIGNACIAN OF WESTERN AND CENTRAL EUROPE: SYSTEMATIZATION DATA AND INTERPRETATION PARADIGMS

сообщества людей современного вида — *Homo sapiens*. Наконец, в отличие от индустрий раннего верхнего палеолита неандертальцев, ранние ориньякские индустрии не демонстрируют реальные локальные явления в Европе. Эти данные, в совокупности с фиксацией наиболее хронологически ранних ориньякских стоянок в Западной и Центральной Европе в период первой половины интерпленегляциала вюрма около 40–37/36 тыс. лет назад, способствовали новой волне поддержки специалистами фактически давней идеи еще Д.Пейрони и Д.Гаррод 1930-х гг. о пришедших в Европу ориньякских сообществах *Homo sapiens* и, соответственно, их не местных здесь индустриальных и антропологических «генетических корнях». Такая мозаичность присутствия *Homo sapiens* и неандертальцев как носителей традиций различных технокомплексов раннего верхнего палеолита и их дополнительно еще сосуществование с неандертальцами поздних индустрий среднего палеолита в Западной и Центральной Европе в период около 40–30 тыс. лет назад является одной из самых интригующих проблем современного палеолитоведения и, конечно, имеет различные сценарии интерпретаций. Наиболее доминирующим из таких сценариев сейчас является т. н. модель аккультурации [см. Mellars, 1989; 1996], основой которой служит предположение, что именно с появлением в Европе *Homo sapiens* ориньяка и их культурного влияния на часть неандертальцев среднего палеолита произошло качественное изменение многих систем жизнеобеспечения последних, в результате чего, собственно, и появились локальные для континента уже названные ранние технокомплексы верхнего палеолита неандертальцев. В последнее время существенную конкуренцию модели аккультурации составляет идея независимой от ориньякских *Homo sapiens* трансформации позднего среднего палеолита в ранние индустрии верхнего палеолита европейскими неандертальцами и, соответственно, положение об отсутствии существенного влияния на неандертальцев появившихся и сразу широко территориально

распространившихся в Европе *Homo sapiens* ориньяка [см. d'Errico et al., 1998; Zilhao, d'Errico, 1999].

Не вдаваясь в критический разбор данных двух основных сценариев объяснения основных процессов изменения материальной и духовной культуры неандертальцев и бытования *Homo sapiens* в период от 40 до 30 тыс. лет назад в Европе, нельзя не признать, что именно роль ориньяка признается индустриально универсальной для раннего верхнего палеолита всей Европы. Именно потому так важно знать как можно больше об этом технокомплексе и о месторасположении его стоянок на континенте для изучения общих и локальных особенностей периода перехода от среднего к верхнему палеолиту. Однако с постоянно провозглашаемым пан-европейским статусом ориньяка существуют большие проблемы. Дело в том, что в настоящее время стоянки и материалы Восточной Европы практически никогда не включаются ведущими палеолитоведами в общеевропейский анализ ориньяка и поэтому эти обширные территории представлены или настоящим «белым пятном» на соответствующих картах Европы, или их там просто нет [см. Mellars, 1989, fig. 3; 1996, fig. 13, 10; Straus, 1995, fig. 1; Djindjian, 1993b, fig. 9; Zilhao, d'Errico, 1999, fig. 17].

В чем же дело? Ведь ни сейчас, ни во время интерпленеглациала вюрма восток Европы не был отделен от ее западной и центральной частей непреодолимым для людей палеолита природным барьером типа сплошного ледника и/или моря-океана. Причина этого, однако, не географическая, а прозаическая на первый взгляд и сложная при обстоятельном подходе. Прозаичность заключается в общем плохом знании верхнего палеолита европейской части бывшего СССР западными палеолитоведами, что даже иногда выражается в постулировании полного отсутствия истинных ориньякских комплексов в этой части Европы [см. Hoffecker, 1988]. Потому-то в реальности ни одна из современных концепций по европейскому ориньяку часто даже «не заглядывает за железный занавес» западной границы бывшего СССР. Со своей стороны, ранее советские археологи использовали преимущественно такой термин как «памятники ориньякского / ориньяко-солютрейского времени», а затем и ныне уже среди археологов России, Украины и Молдовы доминирует понятие ориньякоидные комплексы. Таким образом, происходит как бы обоюдное отрицание существования ориньяка на востоке Европы – определенный скептицизм западных коллег насчет наличия здесь ориньякских стоянок, базирующийся главным образом на незнании фактического материала, вполне оправдан восприятием своих материалов самими восточноевропейскими палеолитоведами, которые в подавляющем большинстве не используют при их анализе даже термина «ориньяк», что практически автоматически подразумевает их не-ориньякскую атрибуцию. Словом, отсутствует реальное взаимопонимание западных и восточных коллег на одни и те же материалы, пусть и

происходящие из географически разных регионов континента. Ведь никто же из квалифицированных специалистов всерьез не возьмется провозглашать вероятность полного отсутствия ориньяка в Восточной Европе – опять-таки вспомним, что не было и нет никаких природных преград между рассматриваемыми европейскими территориями. Итак, основная сложность данной нестыковки приходится на различные парадигмы осмысления и интерпретации сущностного содержания индустриальных характеристик ориньяка. Попытаться понять эти парадигмы и попробовать свести их к одному знаменателю – одна из основополагающих задач современного палеолитоведения. Это не «громкие слова» или преувеличение для обоснования актуальности проблемы. Ведь только разобравшись с понятиями «ориньяк» и «ориньякоидные комплексы» в общеевропейском контексте, можно будет использовать материалы востока Европы при разработке многих проблем палеолита всего континента. Более того, только сделав это, палеолитоведы России, Украины и Молдовы смогут покинуть занимаемую нами периферию изучения ориньяка Старого Света.

Настоящая статья как раз и преследует цель начать работу по разрешению данных методологических проблем дефиниции и интерпретации ориньяка Европы. В рамках одной статьи, к сожалению, не представляется возможным представить одновременно информацию по Западной, Центральной и Восточной Европе и свести ее воедино из-за очевидного очень большого объема текста. Поэтому ниже сначала предлагается синтез данных по Западной и Центральной Европе.

Идентификация и определения ориньяка в Западной Европе

Термин *ориньяк* возникает в первом варианте подразделения верхнего палеолита Франции Г. де Мортилье 1869 г., когда, вместо палеонтологической классификации палеолита Э.Ларте – «век северного оленя» для верхнего палеолита, впервые предлагается членить палеолит на основании характеристик артефактов и именовать индустрии соответствующих периодов времени по названиям эпонимных стоянок. Тогда, по Г. де Мортилье [Mortillet, 1869], верхний палеолит подразделялся на следующие две группы: сначала – солютре с кремневыми двусторонними остроконечниками (стоянки Ложери От и Солютре), затем – ориньяк и мадлен с орудиями из кости и рога (стоянки Ориньяк и Ля Мадлен). В 1872 г., однако, во время Международного Конгресса Антропологии и Археологии в Брюсселе Г. де Мортилье [Mortillet, 1872] отказался от ориньяка в верхнем палеолите по причине признания им его в качестве переходного периода между солютре и мадленом, считая его в действительности частью мадлена. Такая трансформация взглядов на ориньяк Г. де Мортилье базировалась в основном на признании им имеющегося якобы сходства ориньякских костяных наконечников с

расщепленным основанием и мадленских костяных наконечников [Mortillet, Mortillet, 1881]. Соответственно, верхний палеолит Франции составлялся им затем только из солютре и мадлена.

Отсюда ясно, что «пальма первенства» в подлинно научном введении в палеолитоведение термина *ориньяк* принадлежит А.Брейлю. Конкретно индустрии раннего верхнего палеолита Европы, именуемые как *ориньякские*, выделяются, начиная с 1906 г. по материалам Франции [Breuil, 1906; 1907; 1909; 1912]. С самого начала выделения *ориньяка* как отдельной индустрии и стадии в верхнем палеолите он был быстро принят во Франции и затем в Европе. В 1920–30-х гг. практически не осталось ни одного региона континента от Пиренейского п-ова на Западе до Крымского п-ова на Востоке, за исключением, конечно, покрытых в вюрме ледником областей континента, где бы ни были идентифицированы *ориньякские* стоянки. Объясняется это не авторитетом А.Брейля среди коллег в то время – в 1906 г., когда он сделал свой ставшим знаменитым впоследствии доклад о «Досолютрейских стоянках типа Ориньяк» на Международном Конгрессе Доисторической Антропологии и Археологии в Монако, ему было всего 29 лет. Дело в другом. Из-за того, что в схеме верхнего палеолита Г. де Мортилье были только стадии солютре и мадлена, комплексы находок между мустье и солютре или зависали в неопределенной индустриальной и хронологической позиции, или подвергались классификационному насилию и втискивались в мадлен. Отсюда и происходит более чем назревшая тогда необходимость в чем-то промежуточном между мустье и солютре. Более того, А.Брейль для *ориньяка* выделил три стадии: ранний *ориньяк* (шательперрон), средний *ориньяк* (собственно *ориньяк*) и поздний *ориньяк* (граветт). Поэтому его «ориньяк» включал, по сути, большую часть индустриальной гаммы раннего и среднего верхнего палеолита Западной Европы – по современным данным от около 40 до почти 20 тыс. лет назад. В совокупности эти два фактора и объясняют популярность идеи *ориньяка* в Европе. Принимая еще во внимание индустриальную гетерогенность «ориньяка» А.Брейля, практически до начала 1950-х гг. в этот «ориньяк» в Европе включались почти все комплексы находок верхнего палеолита без двусторонних орудий и геологически датируемые временем, предшествующим позднему вюрму, что обусловило в то время почти тотальную гегемонию *ориньяка* в верхнем палеолите Европы.

В самой Франции индустриально-хронологическая ситуация со столь широким определением *ориньяка* А.Брейля стала меняться с конца 1930-х гг. Это было обусловлено работами Д.Пейрони, который с упором на результаты своих раскопок стоянок Ля Феррасси и Ложери От включил индустрии шательперрона и граветта в отдельный тип перигордьена с пятью последовательными стадиями, а собственно *ориньяк* был им обособлен от перигордьена и, в свою очередь, тоже подразделен на пять стадий [Peugny, 1933; 1936].

Очень кратко перигордьен и *ориньяк*, по Д.Пейрони, могут быть представлены следующим образом по стадиям и их «руководящим ископаемым» («fossiles directeurs») с представлением терминологии Д.Пейрони. Перигордьен I (тип Шательперрон) с мустьерскими остроконечниками, пластинами с притупленным ретушью выпнутым латеральным краем, тронкированными и битронкированными пластинами хронологически предшествовал и остальным стадиям перигордьена и всем стадиям *ориньяка*. Другие стадии перигордьена таковы: перигордьен II (тип Бос дель Сер) с вентрально и альтернативно тонко ретушированными пластинками, тронкированными пластинами и костяными наконечниками со скошенным основанием; перигордьен III (тип Ложери От) с тронкированными пластинами, остриями типа граветт, пластинками с притупленным ретушью краем, тонко маргинально ретушированными листовидными остриями (будущие «стрелки» – «*flèches*») и цилиндрически-коническими костяными наконечниками со скошенным основанием; перигордьен IV (тип Граветт) с почти дисковидными скребками на отщепках, остриями / пластинами / пластинками с притупленным ретушью краем и биконическими костяными наконечниками; перигордьен V (тип Фон-Робер) с резцами Ноай, битронкированными пластинами с одним притупленным ретушью краем (будущие «прямоугольники»), остриями с притупленным ретушью краем и тронкированным основанием, пластинками с притупленным ретушью краем, тонко маргинально ретушированными листовидными остриями, остриями с черешком (будущие «острия типа Фон-Робер») и биконическими костяными наконечниками. При этом «ранний *ориньяк*» А.Брейля теперь был трансформирован в перигордьен I–II, а «поздний *ориньяк*» А.Брейля – в верхний перигордьен IV–V с добавлением еще среднего перигордьена III стоянки Ложери От. В свою очередь пять последовательных стадий *ориньяка* были выделены Д.Пейрони в наибольшей мере по разнотипности костяных наконечников (рис.1:1–5), хотя примечателен и упомянутый им характерный типаж кремневых орудий. *Ориньяк* I (костяные наконечники с расщепленным основанием – рис.1:1) – удлиненные ретушированные пластины с выемкой (будущие «ориньякские пластины “с выемкой и/или перехватом”» – «*lames a étranglement (ou large encoche)*») и кареноидные скребки. *Ориньяк* II (ромбовидные уплощенные костяные наконечники – рис.1:2) – резцы бюске, скребки «с носиком / плечиком», высокие скребки «с носиком». *Ориньяк* III (ромбовидные овальные в сечении костяные наконечники – рис.1:3) – дериваты резцов бюске и высокие скребки «с носиком». *Ориньяк* IV (биконические костяные наконечники – рис.1:4) – дериваты резцов бюске и высокие скребки «с носиком». *Ориньяк* V (костяные наконечники с сильно скошенным основанием – рис.1:5 и проколки с отверстием в основании) – кареноидные

скребки. Д.Пейрони также отметил автохтонное происхождение перигордьена I (тип Шательперрон) из мустье с ашельской традицией, а вот ориньяк рассматривался им как миграционное явление «с Востока» для Франции, хотя еще А.Брейль пытался связать людей ориньяка с Китаем. Таким образом, Д.Пейрони был значительно уточнен и типологически конкретизирован индустриальный облик раннего верхнего палеолита Франции, и теперь уже своеобразным эталоном для археологов других стран Европы служила именно его система перигордьена и ориньяка. Здесь обязательно необходимо отметить, что столь детальное расчленение перигордьена и ориньяка Франции Д.Пейрони базировалось на солидной фактологической основе, в которую входили материалы не только эпохально и стадиально образующих стоянок (Ле Мустье, Шательперрон – грот Фей, Ориньяк, Кро-Маньон, Ля Граветт, Солютре, Мадлен), но и многие другие уже тогда раскопанные и опубликованные памятники с многочисленными собраниями кремневых и костяных изделий. Среди них назовем только те, чьи находки до сих пор в центре внимания специалистов – Ля Феррасси, Ложери От, Бос дель Сер, Комб-Капель, Ля Рошетт, Кастане, Бланшар, Оди, Пату, Лоссель, Ля Форс, Фон Робер, Фон-Ив, Ноай.

Во второй половине 1950-х гг. и начале 1960-х гг. систематика перигордьена и ориньяка Д.Пейрони в свою очередь подверглась ревизии Д. де Сонвий-Борд. Конечно, и здесь не обошлось без привлечения материалов новых раскопок, причем не только Франции, но все же на основной базе памятников того же Перигора юго-западной Франции.

Анализ изменения взглядов археологов на перигордьен, его стадии развития и вопросы их «генетической связи» являются темой отдельного исследования, и потому перигордьен будет рассматриваться ниже только в связи с его соотношением с ориньяком. Вместе с тем сразу отметим, что перигордьен III Ложери От вообще выпал из стадиальной последовательности перигордьена, так как он полностью соответствует типологическим структурам перигордьена VI, а перигордьен IV (тип Бейяк, по Ф.Лакору) [см. Ласогте, 1960] остается до сих пор неясным и неопределенным, отчего собственно верхний перигордьен / граветт начинается с перигордьена V Д.Пейрони времени около 27–23 тыс. лет назад – геохронологический период от стадиала, разделяющего интерстадиалы мезьер и тюрсак, и по интерстадиал тюрсак включительно [см. Sonnevile-Bordes, 1960; Rigaud, 1982; 1988].

Одним из главных вкладов Д. де Сонвий-Борд в анализ и интерпретацию индустриально-хронологических колонок раннего перигордьена и ориньяка является переименование перигордьена II в ориньяк 0. Изучение материалов второй стадии перигордьена по материалам стоянок Ля Феррасси (слой E'), Дюфур и Шанла (два слоя) и привлечение сравнимых с ними находок стоянок Бос дель Сер, Роклен и Арси сюр Кюр (слой VII) во Франции, а также

Рипаро Моши (нижний верхнепалеолитический слой G) в Италии позволило ей по сумме всех типологических индексов продемонстрировать на самом деле ориньякскую индустриальную атрибуцию перигордьена II [Sonneville-Bordes, 1955a; 1955b; 1960]. Основные типологические показатели данных уже ориньякских комплексов, по Д. де Сонвий-Борд, заключаются в характерном серийном присутствии типичных (с лямеллярной ретушью) кареноидных (рис.2:1–2) и высоких «с носиком / плечиком» скребков, очевидной редкости кареноидных, включая подтип бюске, резцов (рис.2:4,8–10) и ориньякских билатерально и латерально ретушированных и «с выемкой и/или перехватом» пластин (рис.2:5–6), наконец, типичности альтернативно ретушированных пластинок Дюфур (рис.1:6–8). Последний из перечисленных типов орудий впервые был выделен Ж.Буйссони по материалам Бос дель Сер как «пластинки Бос дель Сер» [Bouyssonie, 1923] и затем им же по находкам грота Дюфур окончательно именован в качестве «пластинок Дюфур» [Bouyssonie, 1944]. Особо акцентируя внимание на «пластинках Дюфур» (lamelle Dufour) как ориньяком типе (№ 90 ее с Ж.Перро известного тип-листа орудий верхнего палеолита), Д. де Сонвий-Борд дает им собственное определение: «пластинки, часто выпуклые в профиле, с тонкой продолжающейся полу-крутой маргинальной ретушью вдоль одного из краев дорсальной или вентральной поверхности, либо вдоль обоих краев и тогда с альтернативной обработкой» [Sonneville-Bordes, 1955a, p. 191; Sonnevile-Bordes, Perrot, 1956, p. 554]. Отметим здесь, что для перигордьена II еще Д.Пейрони отмечал присутствие пластинок с тонкой ретушью (как бы «руководящее ископаемое» для этой стадии перигордьена) и некоторых ориньякских типов орудий, прежде всего, кареноидных скребков, совершенно не характерных для перигордьена I (тип Шательперрон) [Peugny, 1936, p. 616]. Стратиграфическое положение перигордьена II слоя E' в Ля Феррасси между слоем E перигордьена I (тип Шательперрон) и слоем F ориньяка I (с костяными наконечниками с расщепленным основанием) послужило основанием для определения этого нового типа ориньяка, как ориньяка 0. Ориньякские пластинки дюфур дополнялись здесь также другим типом ориньякских микролитов – «остриями Фон-Ив» (pointe de Font-Yves) (рис.1:12–14), впервые выделенным по материалам одноименного грота юго-запада Франции [Bardon, Bouyssonie, 1920]. Наиболее емкая и известная дефиниция этого ориньякского типа (№ 52 тип-листа) следующая – «острие с билатеральной полу-крутой ретушью на маленькой тонкой и узкой пластине или пластинке» [Sonneville-Bordes, Perrot, 1956, p. 547].

Итак, Д. де Сонвий-Борд предложила новую схему стадий ориньяка Франции – теперь их уже стало шесть – 0–V (для ориньяка I важно отметить еще ее выделение двух фаз – «ориньяк I типа Кастане» и «ориньяк I типа Феррасси»). Его базовые типологические индикаторы заключаются в присутствии «билатерально и

латерально ретушированных, и «с выемкой и/или перехватом» пластин, отделанных специфической широкой, крупной ступенчатой и распространяющейся ретушью, напоминающей ретушь кина мустье; высоких кареноидных и «с носиком» скребков на массивных отщепах или желваках кремня с ламеллярной ретушью; резцов бюске; пластинок с альтернативной полу-крутой ретушью и богатого, развитого набора костяных орудий» (суммировано по: [Sonneville-Bordes, 1963, p. 351; 1974, p. 46–47]). Основным памятником для Д. де Сонвий-Борд, как и для Д.Пейрони, для которого предполагалось индустриальное развитие во времени ориньяка периода первой половины вюрма III французской схемы (немногом древнее 30 – около 26 тыс. лет назад), оставался, прежде всего, навес Ля Феррасси. Именно по его материалам для ориньяка 0–IV (слои E'–F–H–H'–H'') она констатировала [Sonneville-Bordes, 1963, p. 351] постепенное «уменьшение пропорции изделий со специфической ориньякской ретушью, увеличение пропорции резцов и возрастание соотношения скребков «с носиком» по отношению к кареноидным скребкам» и изменение представительности типов костяных острий по Д.Пейрони. Для ориньяка V, однако, были введены за Д.Пейрони особо подчеркнуты Д. де Сонвий-Борд [1960; 1963, p. 351] очевидные его и «очень поздний» хронологический статус для слоя D в Ложери От (стратиграфически подстилался слоями B–B' финального перигордьена VI–VII и слоем F прото-мадлена и перекрывался слоями H'–H''–H''' солотре), предположительно возраст 22–20 тыс. лет назад, и необычный для ориньяка технико-типологический облик – преобладание отщепов над пластинами; повышенный удельный вес резцов и доминирование среди них примерно в равной мере срединных и боковых, но при отсутствии кареноидных типов; характерность кареноидных атипичных (без ламеллярной ретуши) (рис.2:3) и высоких «с носиком / плечиком» скребков; примечательное наличие скребел (до 5%); обилие зубчато-выемчатых форм; отсутствие ориньякских пластин и уникальность для ориньяка костяных наконечников с сильно скошенным основанием (см. также данные Ф.Борда по слоям 33–35 ориньяка V раскопок 1950-х гг. Ложери От [Bordes, 1958; Bordes, Sonneville-Bordes, 1958]). Такое положение с ориньяком V Ложери От вынудило тогда Ф.Борда и Д. де Сонвий-Борд предположить возвращение людей позднего ориньяка в Перигор, который они оставили после появления там людей верхнего перигордьена (граветта).

Систематика ориньяка Д. де Сонвий-Борд остается до сих пор фундаментом, на котором базируются дальнейшие разработки по индустриально-хронологическим дефинициям ориньякских индустрий и в самой Франции и Западной Европе, и также в Центральной Европе.

Со второй половины 1960-х гг. и по настоящее время были осуществлены следующие основные

спецификации статуса ориньяка Франции, а также Испании, Италии и Бельгии. Кроме многих новых публикаций материалов давно раскопанных стоянок, были проведены комплексные полевые изучения и хорошо известных и вновь открытых памятников. Многие из них теперь и надежно геохронологически продатированы по радиоуглероду, литологическим и палинологическим данным. Только для Франции нельзя не упомянуть новые исследования и монографические издания данных по Ля Феррасси и Пату и раскопки вновь обнаруженных и/или естественнонаучными методами датированных таких стоянок, как Ле Флажеле, Ле Факто в Тюрсаке, Ле Пиаж, Рок де Комб, Каминад, Сен-Чезаре, Сальпетри, Эскушо-Грапу, Ля Лауза, Турнал, Ренод, Арси, Тру де ля Шевр.

Хронологически ориньяк стадий 0/I–IV относят к периоду интерпленигляциала вюрма от около 40–37/36 тыс. лет назад (финал интерстадиала хенгело и интерфазил ле котт) до около 28–27 тыс. лет назад (конец интерстадиала мезьер / кессельт / денекамп II / паудорф) [см. Laville, 1975; Leroyer, Leroi-Gourhan, 1983, tabl. 1; Rigaud, 1982; 1988, p. 387; 1993, p. 182; 2001; Djindjian, 1993a, figs. 3–4; 1993b, figs. 1–4; 1999, tabl. I; Sonneville-Bordes, 1982, tabl. I; Zilhao, d'Errico, 1999]. Корреляция геохронологических определений культурных слоев стоянок с индустриями ориньяка 0 и ориньяка I показала их сосуществование в межрегиональных рамках в хронологическом интервале от около 40–37/36 тыс. лет назад до примерно 30–29 тыс. лет назад. Соответственно, комплексы ориньяка II–IV геохронологически концентрируются в интервале интерстадиала мезьер / кессельт / денекамп II / паудорф – 29,3–27 тыс. лет назад. Определение этого «последнего ориньякского» интерстадиала вюрма, как и всего интерпленигляциала вюрма, здесь дается по работам Арлетт Леруа-Гуран, К.Лерой и А.Лавилля [см. Arl. Leroi-Gourhan, 1968; Leroyer, Leroi-Gourhan, 1983; Laville, 1983].

Атрибуция ориньяка 0 специфична. Часть археологов его отдельно в раннем ориньяке специально не выделяют, например, Ж.-Ф.Риго. Некоторые другие (напр., П.-И.Демарс и Ф.Джинджан) рассматривают его как фашиальное индустриальное проявление раннего ориньяка. Напротив, археологи, изучающие верхний палеолит юга Франции и некоторых других его территорий (напр. А.Дельпорт и Ф.Левек), а также особенно Испании и Италии в значительной мере из-за большого научного влияния работ Дж.Лапласа 1950–70-х гг. по общим проблемам перехода от среднего к верхнему палеолиту и по «протоориньяку с маргинально притупленными изделиями», в частности, продолжают особо идентифицировать комплексы ориньяка 0, где он фигурирует в качестве прото-ориньяка / ориньяка архаичного или примитивного с пластинками дюфур юга Западной Европы и/или Средиземноморья [см., напр., Delporte, 1968; Laplace, 1958; 1966; 1977; Palma di Cesnola, 1982; Bazile, 1983; Soler-Masferrer, Maroto-Genover, 1993; Leveque et al.,

1993; Broglio, 1993; 1996; Gambassini, 1993]. При указанных различиях в методических подходах, однако, ориньяк 0 и I Франции и всей Западной Европы обычно определяется как ранний / древний ориньяк, а ориньяк II–III–IV как поздний / развитый ориньяк. Обобщающие индустриальные параметры раннего и позднего ориньяка суммированы ниже следующим образом с демонстрацией в ряде случаев некоторых изменений в подходах предлагаемых дефиниций со временем.

Фаза ориньяка 0, по А.Дельпорту, выделялась по материалам слоя E' Ля Феррасси, слоя G Каминад и слоя 5d Ля Рошетт, и для нее им подчеркивался в типологическом плане [Delporte, 1968, p. 60] «достаточный полиформизм» и такие основные характеристики: *«ориньякские скребки очень многочисленны, даже более многочисленны, чем в ориньяке I; резцы часто более многочисленны, чем в ориньяке I, но без резцов бюске; ориньякские пластины или отсутствуют, или очень редки; часто присутствуют пластинки дюфур»*. Главным образом из-за отсутствия ориньякских пластин, А.Дельпорт там же отметил, что *«этот ориньяк 0 по своим характеристикам ближе ориньяку II, чем ориньяку I»*. Это базовое определение ориньяка 0 А.Дельпорта, во многом близкое таковому Д. де Сонвий-Борд, сохраняет свою актуальность и поныне. Значительным уточнением этой дефиниции ориньяка 0 следует считать аспект обычного преобладания для инструментариев его комплексов (по материалам Ле Пиаж и Рок де Комб) боковых и угловых резцов над срединными, сделанное П.-И.Демарсом при их сравнении с данными по резцам наборов орудий ориньяка I [Demars, 1992, p. 103]. Постоянное акцентирование на пластинки дюфур в ориньяке 0 конкретизируется и бытованием именно подтипа «дюфур» здесь – в основном альтернативно (рис.1:6–8) и вентрально ретушированных «пластинок с выпуклым профилем и частой длиной 30–40 мм» [Demars, Laurent, 1989, p. 102, fig. 37: 1–11]. Встречаются билатерально дорсально и альтернативно ретушированные острия фон-ив (рис.1:12–14). Индикативно также обычно отсутствие среди орудий из кости столь характерных для ориньяка I наконечников с расщепленным основанием и наличие «простых» цилиндрически-конических наконечников. Наиболее показательные комплексы стоянок ориньяка 0 Западной Европы такие: слой XIIIinf Ля Вина (Астурия), слои 9–8b–8a Морин (Кантабрия), слой A Романи и слой BE 111 Арбрета (Каталония) в Испании; слои Cj2–Cj1 Гатзаррия (Баскские Пиренеи), Дюфур, слой E' Ля Феррасси, слой K Ле Пиаж (Перигор), слои GF–F Турнал (западный Лангедок), слой 2B1 Ля Лауза и слои SLC1B–SLC1a Эскушо-Грапу (восточный Лангедок), слой 10 Ренод (западный Прованс) во Франции; слой G Рипаро Моши (Лигурия), слои 25a–с Таглиенте и слои A3–A1, D6–D3 Фумане (провинция Верона) в Италии.

Ориньяк I Франции и вообще Западной Европы отличается от ориньяка 0 по большей доле следующих категорий и типов орудий – ретушированных пластин и среди них ориньякских типов (рис.2:5–6); скребков и среди них в целом немногочисленность ориньякских типов; долотовидных изделий и, напротив, по редкости резцов и отсутствию или единичности и/или атипичности ориньякских не-геометрических микролитов. Одновременно самым известным индикатором ориньяка I является костяной наконечник с расщепленным основанием (рис.1:1). Среди классических комплексов ориньяка I Западной Европы сделаем акцент на стоянках Перигора Франции – слой F раскопок Д.Пейрони / слои K6–K5 раскопок А.Дельпорта Ля Феррасси, слои A и C Кастане, слой 21 Ле Факто в Тюрсаке, слой 9 Рок де Комб, нижний слой Каминад, слои 5c–4 Ля Рошетт, слои 14–11 Пату, слой XI Ле Флажеле, слои F, G1, J Ле Пиаж.

Поздний / развитый ориньяк или ориньяк II–III–IV Франции индустриально значительно отличается от ориньяка 0–I, и его типологические характеристики интерпретируются как изменение (развитие) во времени орудийных структур технокомплекса ориньяка. Итак, в ориньяке II–IV доля ретушированных пластин невелика, а ориньякские пластины практически неизвестны; при общей численной вариабельности скребков и резцов для них характерны многочисленность и типичность кареноидных (с лямеллярными снятиями) типов, включая среди резцов тип кареноидных / бюске и вашон (рис.2:4,8–10), а для скребков серийны также плоские «с плечиком / носиком» типы; если присутствуют ориньякские не-геометрические микролиты, то это обычно микропластины (шириной до 0,7 см) вентрально ретушированные «дюфур» (рис.1:9–11) и дорсально ретушированные «псевдо-дюфур» подтипа «рок де комб» «со скрученным профилем и частой длиной 15–20 мм» [Demars, Laurent, 1989, p. 102, fig. 37: 12–20, 24–27]. Среди костяных острий изделий с расщепленным основанием нет, а есть типы, определенные еще Д.Пейрони, – различные ромбовидные и биконические экземпляры (рис.1:2–4). Наиболее известные стоянки позднего / развитого ориньяка Франции следующие: слой H раскопок Д.Пейрони / слои K4–K1, J раскопок А.Дельпорта Ля Феррасси, слой 19 Ле Факто в Тюрсаке, верхний слой Каминад, слои 8–7 Пату – ориньяк II; слои H'–H'' раскопок Д.Пейрони / слои I3–I1, H и G3–G1, F4–F3 раскопок А.Дельпорта Ля Феррасси, слои 6–5 Рок де Комб, слой 6 Пату, слои IX–VIII Ле Флажеле – ориньяк III–IV.

В первой половине 1980-х гг. ориньяк V был окончательно исключен из структур собственно ориньякских индустрий и в настоящее время, сохранив все же свое оригинальное определение «ориньяк V», в верхнем палеолите Перигора даже условно не связывается с ориньяком *sensu stricto* [см. Sonnevile-Bordes, 1982; Demars, 1985]. Его «ориньякская особенность» была понятна еще по материалам Ложери

От Перигора, а с накоплением данных по другим стоянкам, которых, впрочем, в Западной Европе немного пока исследовано, говорить об ориньякской атрибуции «ориньяка V» больше не представлялось возможным. С другой стороны, сохранение названия «ориньяк V» или его терминологических синонимов «ориньяк терминальный / эпи-ориньяк» объясняется неопределенностью места этого типа индустрий в колонке верхнего палеолита Западной Европы. Общая хронологическая его позиция в 22–20 тыс. лет назад отделяет его от ориньяка IV промежутком в 5–7 тыс. лет. Более того, в стратиграфическом контексте многослойных стоянок слои «ориньяка V» подстилаются и перекрываются слоями с различными позднеграветтскими и солютрейскими индустриями (напр., Ложери От в Перигоре и Ля Сальпетри в восточном Лангедоке во Франции, Эль Пендо в Кантабрийской Испании) и опять-таки они никак не стыкуются с собственно ориньякскими слоями. Наконец и индустриально, кроме кареноидных скребков, но без лямеллярной ретуши и потому атипичных (рис.2:3), в «ориньяке V» нет обычно других истинных ориньякских типов кремневых и костяных изделий. Лишь единичные стоянки «ориньяка V» Франции вместо кареноидных атипичных скребков характеризуются кареноидными резцами – например, Ля Бомбетьер в Перигоре [Demars, 1973; Demars, Laurent, 1989, p. 159]. Комбинация приведенных индустриально-геохронологических данных по «ориньяку V» привела со временем не просто к обособлению его от ориньяка, но и к выдвижению различных гипотез о его иной атрибуции. Так, Ж.Зильяо и Т.Обри с коллегами по материалам Португалии [Zilhao, 1994; Zilhao, Aubry, 1995; Zilhao et al., 1999] и находкам навеса Кассероль в Перигоре [Aubry et al., 1995], а также Ф.Джинджан по стоянкам юга Франции [Djindjian, 1999] независимо друг от друга предложили включать комплексы «ориньяка V» в индустрии прото-солютре в качестве одной из их фаций, отражающих стадию перехода от позднего граветта к раннему солютре – около 23–21 тыс. лет назад. Э.Маркс более острожен в оценке такой «переходной роли» «ориньяка V» – считает, что для этого еще недостаточно данных, и с акцентом на стоянки Португалии рассматривает «ориньяк V» как «*фацию позднего граветта*», отображающую «*значительную индустриальную вариабельность в конце португальского граветта*» [Marks, Almeida, 1996, p. 16]. Трудно только на основании публикаций оценить «эволюционную роль» «ориньяка V» в становлении индустрий солютре Западной Европы, а вот факт большого индустриального разнообразия в верхнем палеолите западной части континента, да и всей Европы в целом, в период времени максимального похолодания вюрма 22/20–18/17 тыс. лет назад действительно неоспорим. В той же Западной Европе – это время индустрий позднего граветта, эпи-граветта, солютре, начала мадлена, того же «ориньяка V» и, наконец, бадегулиана (бывшего прото-мадлена I, по

А.Чейнье 1939 г., или первоначального мадлена, по М.Хемингуэй 1980 г.). Для последней из них, как для «ориньяка V», характерны кареноидные скребки и еще тронкированные вентральные изделия с лямеллярной обработкой типа «*piece de la Bertonne*» (рис.2:7), раклеты, а также немногочисленность пластин в дебитаже [см. Hemingway, 1980; Lenoir, 1987; 1988], отчего Ж.-Ф.Риго настаивает на их не-мадленской атрибуции, именует их как бадегулиан (термин впервые предложен Е.Виньяром в 1965 г.) и интерпретирует как вариацию «эпи-ориньяка» [Rigaud, 1976; 1988]. Таким образом, хронологически поздние верхнепалеолитические комплексы Западной Европы отчетливо не-ориньякского времени, то есть с временным промежутком в не менее 5 тыс. лет после рубежа «ориньякского финала» стадии IV в приблизительно 27 тыс. лет назад – «ориньяк V» / «ориньяк терминальный» / «эпи-ориньяк – 22–20 тыс. лет назад и бадегулиан – 19–17 тыс. лет назад, и лишь с отдельными и зачастую атипичными типами ориньякских изделий не признаются в Западной Европе как истинно ориньякские.

Данное отсечение от ориньяка различных индустрий времени первой половины верхнего плейстоцена вюрма способствует, с одной стороны, как строгости и четкости типологической структуры индустрий ориньяка и времени их бытования в период между 40–37/36–27 тыс. лет назад, так и, с другой стороны, препятствует размыванию индустриально-хронологических параметров ориньяка. За эти 13–10 тыс. лет периода интерпленегляциала вюрма ориньяк в Западной Европе демонстрирует и ясные изменения орудийного типажа. В раннем / древнем ориньяке (ориньяк 0–I) самыми индикативными типами являются кареноидные нуклеусы и скребки + пластинки дюфур (подтип дюфур) с преимущественно альтернативной ретушью и острия фон-ив и/или ретушированные пластины, включая изделия с т. н. ориньякской ретушью, и костяные наконечники с расщепленным основанием. В позднем / развитом ориньяке (ориньяк II–IV) на первый план выходят кареноидные скребки и резцы, плоские скребки с «носиком / плечиком» + микропластины дюфур (подтип рок де комб) с вентральной и псевдо-дюфур с дорсальной ретушью. Утвердившийся одно время тезис о стратиграфическом переслаивании раннего ориньяка и шательперрона на трех стоянках (Ле Пиаж и Рок де Комб в юго-западной Франции и Эль Пендо на севере Испании) и, соответственно, их одновременности в ряде регионов в настоящее время не подтверждается фактическими стратиграфическими данными по данным памятникам. Поэтому все более обоснованной является точка зрения о хронологически более ранней позиции индустрий шательперрона неандертальцев по сравнению со временем появления здесь *Homo sapiens* раннего ориньяка [см. d'Errico et al., 1998; Zilhao, d'Errico, 1999; Rigaud, 2001].

Одновременно в западноевропейском палеолитоведении продолжал доминировать тезис о

неместном происхождении ориньяка в этой части континента и, соответственно, его пришлом характере на эти территории. Отсюда и необходимость изучения ориньяка других европейских ареалов. Исключение по этому вопросу составляет позиция многих археологов, исследующих проблему перехода от среднего к верхнему палеолиту по материалам Испании, которые до сих пор настаивают на локальном генезисе ориньяка из местного среднего палеолита [см., напр., Straus, 1992; 1995; Straus et al., 1993; Bernaldo de Quiros, Cabrera Valdes, 1993]. В то же время шательперрон всеми специалистами признается индустриально связанным с локальными для Западной Европы комплексами мустье с ашельской традицией типа В.

Процессы выделения ориньяка в Центральной Европе

В этой части континента (Германия, Австрия, Чехия, Словакия, Польша, Югославия, Болгария и Румыния) специалисты по палеолиту в вопросе понимания ориньяка занимали, в своем подавляющем большинстве, по отношению к представленной выше генеральной парадигме ориньяка Франции двойную позицию. С одной стороны, по проблематике дефиниции и развития во времени (эволюции) ориньяка они, в основном, твердо следовали за образцами соответствующих французских, да и вообще западноевропейских схем – А.Брейля – Д.Пейрони – Д. де Сонвий-Борд – современных представлений А.Дельпорта, Ж.-Ф.Риго, П.-И.Демарса, Ф.Джинджана, А.Броглио и др. С другой стороны, многие из центральноевропейских палеолитоведов долгое время полагали возможным предлагать конкретные местные индустрии среднего палеолита в качестве подосновы различных локальных ориньякских индустрий здесь, в центре Европы. Принимая во внимание такую двойную ориньякскую ситуацию в этой части европейского континента, историографический анализ подходов и следует подразделить на две указанные составные части общей ориньякской проблематики.

Итак, со времени первых «ориньякских батальи» А.Брейля начала XX века ориньяк тоже сразу стали выделять в Центральной Европе, следуя трехчленному его первоначальному подразделению на шательперрон, собственно ориньяк и граветт. Именно с работ второго десятилетия прошлого века и до приблизительно начала 1950-х гг. это широкое определение ориньяка превратило Центральную Европу в один из его центров в Старом Свете. Быстрая адаптация здесь «ориньяка» А.Брейля объясняется еще и следующими ниже факторами. В регионе работали и авторитеты науки о палеолите того времени с опытом полевых исследований и в Западной, и в Центральной Европе – прежде всего, Х.Обермайер [напр., Strobl, Obermaier, 1909; Obermaier, 1912], и археологи, сразу воспринявшие ориньякскую систематику А.Брейля и применившие ее к своим материалам – Р.Шмидт в Германии [Schmidt, 1912], А.Юра в Польше [Jura, 1938], Я.Тойтч в Венгрии [Teutsch, 1914], Й.Байер и И.Червинка в Чехословакии [Bayer, 1922; Cervinka,

1927]. Наконец, и сам А.Брейль принял участие в обсуждении палеолита Центральной Европы. Он опубликовал свой обзор палеолита Чехословакии и Венгрии по результатам личного ознакомления со стоянками этих стран и их находками в 1923 г., где выделял среди других и ориньякские комплексы находок [Breuil, 1923–1925]. Конечно, с позиций палеолитоведения уже 1960-х гг., опубликованные еще до Первой мировой войны и во время между двумя мировыми войнами XX века работы по ориньяку представляют зачастую лишь историографический интерес. Достаточно привести пример попытки выделения якобы резцов среднего ориньяка и резцов типа Ноай ориньяка верхнего Франции А.Брейлем [Breuil, 1923–1925, fig. 10: 16–20, 27–28, p. 529] в граветте стоянки Пшедомостье (Моравия, Чехия). Одновременно эти публикации свидетельствуют о систематических попытках унификации верхнего палеолита Центральной Европы на основе постоянного его сравнения с верхним палеолитом Франции как очевидным эталоном. Исследования такого плана и предопределили еще с начала XX века теоретическую привязку палеолитоведов Центральной Европы к Западной Европе, и это продолжается до сих пор.

Вместе с тем центральноевропейские археологи еще до Второй мировой войны в верхнем палеолите определили специфическую группу комплексов – ольшевскую культуру. Выделивший ее Й.Байер [Bayer, 1929] основывался, по терминологии науки о палеолите сегодняшнего дня, на следующих трех основных ее отличительных признаках: стоянки в пещерах горных массивов Средней Европы; общая немногочисленность артефактов и особенно кремневых изделий, среди которых часты индустриально недиагностичные предметы с вторичной обработкой (прежде всего пластины и отщепы с ретушью); характерность костяных изделий и индикативность среди них наконечников типа младеч – уплощенных ромбовидных предметов часто с расширяющимся к низу основанием, практически аналогичных костяным ромбовидным уплощенным наконечникам ориньяка II и также близких костяным ромбовидным овальным в сечении наконечникам ориньяка III классификации и периодизации ориньяка Д.Пейрони 1930-х гг. Название культуры происходит по горе Ольшева, где находится пещера Поточка Зьялка (Словения, бывшая тогда Югославия).

Работы Д.Пейрони по подразделению ориньяка А.Брейля во Франции [Peugny, 1933; 1936] и позже всего Старого Света [Peugny, 1948] на перигордьен (нижний перигордьен / шательперрон и верхний перигордьен / граветт) и ориньяк не остались незамеченными археологами Центральной Европы. Реорганизация ориньяка здесь была начата в первой половине 1950-х гг. Однако не ориньякские вопросы были наиболее актуальными в верхнем палеолите тогда – до, по крайней мере, начала – середины 1960-х гг.

Первенство по интенсивности разработки занимала в то время проблематика идентификации, описания и

атрибуции индустрий с листовидными двусторонними остриями. После выхода из печати фундаментальной работы Фр.Прошека по селету Словакии [Prosek, 1953] в Центральной Европе утвердилась практика именования этих индустрий как селетских и ранних верхнепалеолитических. В 1950–60-х гг. исследования К.Валоха, Л.Вертеша, В.Хмелевского и Я.К.Козловского привели к детализации данных по селету и выделению в Венгрии, Словакии, Моравии и Южной Польше нескольких его региональных групп и/или фаций и даже отдельной ежмановицкой культуры [см. Valoch, 1956; 1964a; 1966a; 1968; Vertes, 1956; 1958; 1960a; 1962–1963; Chmielewski, 1961; Kozlowski, 1961; 1965]. Предположение Фр.Прошека о том, что «селет произошел непосредственно из мустье Карпатской котловины под некоторым влиянием ориньяка» и, соответственно, «селетская индустрия состоит из двух частей – мустьерской и ориньякской, где мустьерская часть в индустрии преобладает, тогда как ориньякская отходит на задний план» [Prosek, 1953, p. 148, 150] было в целом поддержано его коллегами и остается базисным по проблематике перехода от среднего к верхнему палеолиту в этой части Европы до сих пор. После согласия с этой фактически уже аккультурационной моделью генезиса селета в Центральной Европе – взаимодействие носителей еще среднепалеолитических и уже верхнепалеолитических традиций обработки и использования изделий из камня и кости, естественно, что возросла потребность в детальном исследовании ориньяка здесь. Это и произошло в 1960–70-х гг. на базе уже систематики западноевропейского ориньяка Д. де Сонвий-Борд.

Самыми значимыми являлись тогда работы по ориньяку К.Валоха [Valoch, 1964b; 1968; 1975; 1976a; 1976b], Я.К.Козловского [Kozlowski, 1965; 1966; Kozlowski, Kozlowski, 1975; 1979], Й.Хана [Hahn, 1970; 1977], Э.Саше-Козловской [Sachse-Kozlowska, 1978], Л.Банеса [Banesz, 1968a; 1968b; 1976], Б.Климы [Klima, 1959; 1968–1969; 1973; 1977; 1978] и Л.Вертеша [Vertes, 1955; 1960b; 1963]. Ориньяк Центральной Европы подразделялся ими на ряд региональных групп, фаций и стадий развития, которые при всех различиях точек зрения вполне поддаются подведению к общему знаменателю.

Регионально определялись следующие основные концентрации стоянок ориньяка: моравско-нижнеавстрийская, южно-польская, восточно-словацкая и верхнедунайская. Типологически выделялись две базовые группы комплексов или культур: «типичный ориньяк» и «ориньяк фации кремс» / «ориньяк типа кремс-дюфур» (по Я.К.Козловскому) или «ориньяк типа кремс / ориньяк с пластинками дюфур» (по Й.Хану). К ним еще добавлялась в 1960-х гг. ольшевская культура, которую в 1950–60-х гг. уже ассоциировали с ориньяком (см. «фация ольшевская ориньяка» – [Kozlowski, 1965, p. 33]), так как в ряде пещер были, кроме костяных наконечников типа младеч, зафиксированы еще и костяные наконечники с расщепленным основанием (напр., Поточка Зьялка,

Мокришка яма, Ишталлошке), но таковым еще окончательно не называли, продолжая зачастую обособлять ее памятники в отдельную культурную группу [см. Valoch, 1964b, p. 34–38] с признанием часто того, что «ориньяк и ольшева были, вероятно, близко родственными группами» [Valoch, 1968, p. 359], причем ольшевская культура верхнего палеолита могла быть индустриально связана с т. н. альпийским мустье [Vertes, 1960b]. Однако после новых раскопок эпонимного памятника (Поточки Зьялки) и аналитического анализа большей части материалов стоянок ольшевской культуры М.Бродаром [Brodar, 1971] был доказан ориньякский характер артефактов этой «культуры», но вместо того, чтобы отказаться от использования этого термина, он предложил заменить им номенклатуру раннего ориньяка Центральной Европы. Окончательно отказ от термина «ольшевская культура» произошел в середине 1970-х гг. С тех пор ее памятники интерпретируются как кратковременные пещерные стоянки охотников типичного ориньяка в горах Центральной Европы [см. Valoch, 1976a, p. 114; Hahn, 1977; Allsworth-Jones, 1986].

Так называемый типичный ориньяк без негеометрических микролитов представлен в регионе наибольшим количеством материалов и стоянок. Как и западноевропейский ориньяк, он характеризуется первоначальным преобладанием скребков (типичны кареноидные формы) над резцами и редкостью или отсутствием среди последних срединных и кареноидных типов, которые, напротив, в поздних комплексах являются самыми индикативными формами [см. Valoch, 1968, p. 359]. Именно на этих базовых типологических признаках основаны стадии / фазы развития ориньяка Моравии (от четырех до шести в разных публикациях), предложенные К.Валохом, да и в целом основные «эволюционные тенденции» типичного ориньяка Центральной Европы, в работах Я.К.Козловского и Й.Хана того времени.

Наличие ориньяка с пластинками дюфур в Центральной Европе было детально обосновано, а материалы аналитически опубликованы сначала параллельно в 1960-х гг. Дж.Лапласом и А.Броглио [Broglia, Laplace, 1966; Laplace, 1970] и Я.К.Козловским [Kozlowski, 1965; 1966], затем в 1970-х гг. тем же Я.К.Козловским [Kozlowski, Kozlowski, 1975; 1979] и Й.Ханом [Hahn, 1970; 1977] по находкам эпонимной для этой части Европы стоянки Кремс-Гундштейг (Австрия), а также комплексам артефактов Гурь Пулавской-II (Польша), Жлутавы (Чехия), Тинкова, Романешти-Думбравита-I и Косава (Румыния). В результате данных исследований бытование такого ориньяка в Центральной Европе было не просто раз и навсегда доказано, но и было также показано его сходство с индустриально близкими комплексами Западной и Восточной Европы. Соответственно, предложенный в 1970-х гг. Я.К.Козловским для индустрий с частыми ориньякскими негеометрическими микролитами статус ориньяк типа кремс-дюфур отражал

терминологическую связь такого ориньяка в Центральной и Западной Европе по эпонимным стоянкам Кремс-Гундсштейг (Австрия) и Дюфур (Франция) и специфическим типам их микролитов – остриям кремс и пластинкам дюфур.

Итак, осмысление ориньяка во времени и в пространстве в Центральной Европе в 1960–70-х гг. привело его исследователей к выводу о принципиальной сравнимости и подобности ориньяка Западной и Центральной Европы, а некоторые особенности ориньяка центра Европы объяснялись их географической удаленностью от Франции и отсюда уже факторами т. н. географического детерминизма. При этом стыковка ориньяка этих двух частей континента происходила по двум направлениям: с одной стороны, проводились работы уже упоминавшихся ранее западноевропейских археологов (Дж.Лапласа и А.Броглио), а также А.Дельпорта [Delporte, 1963] на базе данных западноевропейского ориньяка по конкретным центральноевропейским материалам, а с другой – центральноевропейские археологи изучали местный ориньяк с учетом данных классической для них схемы ориньяка Франции.

Но сходство заканчивается, когда начинают разрабатываться проблемы появления носителей традиций ориньяка в Центральной Европе – здесь уже превалируют идеи локального возникновения ориньякских методов обработки и использования артефактов из камня и кости на местной базе палеолита. В самом деле, если в Западной Европе, этом географическом тупике континента, ориньяк пришлый, то совсем необязательно, что он тоже пришлый и в центре Европы, откуда он и мог прийти на Запад!

Самыми известными сторонниками локального генезиса ориньяка в Центральной Европе непосредственно из среднего палеолита времени последнего интергляциала (рисс–вюрм) были К.Валох и Л.Банес. Первый из них истоки ориньяка Моравии (Чехия) усматривал в местной индустрии, которую первоначально называл «тейяк типа фонтешевад» [Valoch, 1964b; 1966b; 1968], а затем – «крумловиен» [Valoch, 1976a]. Другой [Banesz, 1965; 1968b] предполагал происхождение ориньяка восточной Словакии на индустриальной базе локального микромустье травертиновых стоянок, больше сейчас известного в археологической литературе как разновидность т. н. «центральноевропейского таубаха» [Valoch, 1977; 1984].

Некоторые другие археологи (напр., Х.-Ю.Мюллер-Бек, Й.Хан) предполагали автохтонное происхождение ориньяка Центральной Европы из индустрий с листовидными двусторонними и односторонними остриями типа т. н. ежмановицкой культуры. Так, Х.-Ю.Мюллер-Беком по материалам слоев 6–4 пещеры Нетопежова (Польша) и слоя 2 пещеры Ильзен у Раниса (Германия) пытался вывести генезис ориньяка слоя V пещеры Фогельхерд (Германия). Реакция коллег на такого рода «генетические построения» была или

нейтральной [напр., Valoch, 1968], или отрицательной [Sonneville-Bordes, 1968; Григорьев, 1972].

Итак, с некоторыми вариациями в 1960–70-е гг. в Центральной Европе главенствующей была идея местных индустриальных корней ориньяка. Ее сторонники не находили этому противоречия в факте большой индустриальной близости центральноевропейского и западноевропейского ориньяка по следующим причинам. Одни ученые (напр., Х.-Ю.Мюллер-Бек) полагали, что ориньякское население Франции – это результат передвижения туда коллективов людей ориньяка из Германии со стоянок типа слоя V Фогельхерд. Другие специалисты (напр., К.Валох, Л.Банес) не видели здесь конфликта интересов вследствие ограниченности методов обработки камня, а также близких социо-исторических и палеоэкологических факторов в Европе для части людей переходной поры от среднего к верхнему палеолиту, и потому якобы происходила общая конвергентность становления и развития во времени ориньякского технокомплекса на разных территориях континента [см. также: Григорьев, 1968, с. 118–119].

В советском палеолитоведении позиция о практически повсеместном и независимом друг от друга локальном возникновении разных культур ориньяка в Европе в 1960-е гг. наиболее ясно изложена Г.П.Григорьевым [1963; 1968; 1972]. Достаточно процитировать ниже лишь некоторые из провозглашенных им тогда, как позже оказалось, псевдо-аксиоматичных положений. Начал он с Франции – *«сходство многих типов орудий заставляет предположить, что между мустье группы Кина-Феррасси и древнейшим ориньяком существует генетическая связь»* [Григорьев, 1963, с. 31; 1968, с. 102] и продолжил без колебаний – *«мы считаем твердо установленным происхождение ориньяка Франции от местного варианта мустье – варианта Кина – и поэтому исключаем возможность прихода ориньякцев во Францию с Дуная»* [Григорьев, 1968, с. 115]. Дополнительный обзор ориньяка Центральной Европы и ряда «ориньякоидных памятников» Европейской части бывшего СССР привел его к таким основополагающим выводам: ориньякские индустрии, известные вне пределов Франции, *«не имеют общего предка с ориньяком Франции, а произошли на месте от различных местных вариантов мустье»*, где *«общим в ... этих вариантах мустье был технический прием – изготовление орудий из толстых отщепов крутой занозистой ретушью»*, а *«не-леваллуазская техника раскалывания обязательно требует применения крутой ступенчатой ретуши и ретуширования не только лезвий, но и примыкающих к лезвию участков орудия»* [Григорьев, 1968, с. 115]. Отсюда и подразделение европейского ориньяка *«на ориньякоидные культуры, т. е. на неродственные культуры, имеющие один-два общих элемента – либо острия и пластинки, обработанные по всему обводу крутой («ориньякской») ретушью, нуклевидные и килевидные скребки, либо, что реже, то и другое*

вместе» [Григорьев, 1972, с. 20], и это при том, что «если мы знаем разные по форме острия и пластины, обработанные ориньякской ретушью, во Франции, в Германии, Австрии, Венгрии, Болгарии, Полесье, на Дону, то мы вправе предположить, что она возникла в разных культурах независимо» [Григорьев, 1968, с. 117].

Альтернативой автохтонной позиции по возникновению ориньяка в Центральной Европе служила миграционистская точка зрения на появление людей с традициями ориньяка в Европе. Она последовательно отстаивалась и обосновывалась Л.Вертешем и Я.К.Козловским в указанных выше их публикациях по ориньяку. Это их мнения, что европейские «ориньякоидные культуры ... — это результат движения с востока на запад «ориньяцкого народа» или единой ориньякской культуры, а образование локальных групп внутри ориньякской культуры — лишь результат расхождения направления развития разных групп единого «народа», осевшего в разных местах» [Григорьев, 1968, с. 115], «материальная культура которого видоизменялась, приспособляясь к новым природным условиям» [Григорьев, 1972, с. 20], были объектом критики Г.П.Григорьева в 1960-х гг. Все-таки идея локальности индустрий в науке о палеолите 1960–70-х гг. была основной, и та же атрибуция Л.Вертешем находок нижнего слоя пещеры Ишталлошке (Венгрия) с многочисленными костяными наконечниками с расщепленным основанием аналогично ориньяку I Франции и определение коллективов людей их изготовителей и пользователей, как иммигрантов в Европу [Vertes, 1955], представляла собой тогда маргинальную позицию интерпретации вопросов генезиса и раннего ориньяка в центре Европы.

В том же порядке — локальность *versus* миграционизм — полярными были и вопросы появления самых ранних ориньякских индустрий в центре Европы. Так, после определения как наиболее древнего ориньяка в Карпатском регионе стоянок Ведровице-II и Купаржовице-I в южной Моравии (стадиал до интерстадиала хенгело интерпленигляциала вюрма) К.Валох полагал, что усилил этим свою концепцию генезиса ориньяка здесь из местного «крумловиена» / «тейяка типа фонтешевад» среднего палеолита — проследивал технико-типологическую связку «нуклевидных изделий призматического характера» [Valoch, 1976a; 1977–1978]. Я.К.Козловский, наоборот, был против индустриальных связей самого раннего ориньяка с местным средним палеолитом в Центральной Европе. Определенный им по раскопкам первой половины 1970-х гг. пещеры Бачо Киро (Болгария) комплекс бачокириена слоя II времени интерстадиала гераклица начала интерпленигляциала вюрма около 45 тыс. лет назад характеризовался им как «верхнепалеолитический с легким ориньякским акцентом» [Kozlowski, 1979, p. 92], чье «происхождение остается неясным, он появляется на юго-востоке Европы уже в достаточно развитой

форме, с хорошо развитой пластинчатой техникой» и «пробел в технике, типологии и в отношении используемого сырья между эпизодом среднего палеолита и индустрией слоя II Бачо Киро подтверждает аллохтонное / инородное происхождение бачокириена» [Kozlowski, 1979, p. 95–96].

При всех различиях по вопросам появления древнейших индустрий верхнего палеолита с рядом ориньякских типологических элементов в Центральной Европе необходимо отметить, что сообщения об этих комплексах находок вызвали чрезвычайный интерес — ведь геохронологически (до интерстадиала хенгело в 38–36 тыс. лет назад — традиционно признанного начального рубежа верхнего палеолита в Европе) и по абсолютным датам C14 они были почти на 10 тыс. лет древнее самого раннего датированного ориньяка Западной Европы и потому именно для этой части континента не исключали возможность разрешения проблемы места возникновения ориньяка.

В 1980-х и особенно 1990-х гг. центральноевропейские палеолитоведы по ориньякской проблематике очень сближают свои позиции со специалистами по ориньяку Западной Европы. Среди сторонников автохтонного генезиса ориньяка, по большому счету, можно отметить только М.Оливу — ученика К.Валоха, которому в 1980-х гг. последний как бы передал «эстафету» исследований ориньяка Моравии. М.Олива поддержал идею К.Валоха о «генетической связке» «крумловиена» среднего палеолита с ранним ориньяком Ведровице-II и говорил о полицентрическом происхождении ориньяка в Европе [Valoch, Oliva et al., 1985; Oliva, 1987, p. 109–112; 1989, p. 263–264; 1993, p. 48–49]. По иным аспектам ориньяка Моравии М.Олива произвел ряд новаций схем К.Валоха — в первую очередь по выделению различных фаций ориньяка и их дивергентному типологическому изменению во времени, а также по проблеме эпи-ориньяка [см. Oliva, 1987; 1990; 1993], что будет показано ниже. В то же время в своих последних работах по ориньяку Л.Банес как-то абстрагировался от генезиса ориньяка, а сосредоточился на конкретном сравнении западноевропейских и центральноевропейских материалов. Сначала он провел анализ памятников континента с серийными пластинками дюфур и остриями кремс / фон-ив, объединяя их в «Ориньяк типа Кремс» [Banesz, 1993]. Затем он осуществил корреляцию индустрий Центральной Европы с классической пятичленной схемой ориньяка Франции [Banesz, 1998], в результате чего индустриальная общность ориньяка континента стала значительно более очевидной, чем его кажущаяся ранее существенная вариабельность и локальная дифференциация. Я.К.Козловский продолжал отстаивать внеевропейское происхождение ориньяка Европы [см. Kozlowski, 1993; 1996a], но с модификацией статуса бачокириена Болгарии. После монографического издания материалов Бачо Киро

[Kozłowski, 1982] он включил слой 11 бачокириена уже в собственно ориньяк из-за наличия там многочисленных ретушированных пластин [Kozłowski, 1993]. Более того, к эпонимным материалам бачокириена по раскопкам второй половины 1980-х гг. и первой половины 1990-х гг. им были добавлены находки слоя 4 траншеи TD-I пещеры Темната также в Болгарии с TL датами около 45 тыс. лет назад и C14 датами около 39–38 тыс. лет назад [Kozłowski, 1996a]. Суммарно эта индустрия раннего верхнего палеолита определялась Я.К.Козловским как «Балканский Архаический Ориньяк (Бачокириен)» [Kozłowski, 1996a, p. 208]. Географическое место зарождения ориньякских традиций вне Европы Я.К.Козловским не конкретизировалось и лишь с сожалением отмечалось отсутствие раннего верхнего палеолита в Анатолии (Турция), а также определенное сходство бачокириена и ориньяка Загроса / барадостияна (Ирак, Иран) [Kozłowski, 1996a, p. 208]. Вместе с тем он без проблем продолжал анализировать ориньяк Центральной Европы как составную часть пан-европейского ориньякского технокомплекса [Kozłowski, 1993]. Таким образом, в последние лет десять происходит настоящая «смычка» исследований ориньяка Центральной и Западной Европы в одну целостную проблематику и суммарно она может быть представлена следующим образом.

«Злука» западноевропейских и центральноевропейских археологов в интерпретации проблем ориньяка Европы

Только в центре Европы есть стоянки с находками раннего верхнего палеолита (геохронологически время около 50–40/38 тыс. лет назад – начало интерпленигляциала вюрма, предшествующее интерстадиалу хенгело) без традиций изготовления двусторонних орудий и изделий с притупленным ретушью краем, но с присутствием отдельных ориньякских типов (в основном кареноидных скребков, зачастую атипичных, и ориньякских пластин), но без ориньякских не-геометрических микролитов. Это комплекс Ia Королево-I (Украинское Закарпатье), бачокириен Бачо Киро и Темнаты (Болгария), слои 2–3 Виллендорф-II (Австрия) и, возможно, слой III Гейзенклерстерле (Германия). Учитывая возраст и особенности типологии артефактов данных комплексов находок, представляется правомерным условно именовать их «пре-ориньякскими» [Демиденко, 2001]. В то же время отсутствие индустриальных элементов среднего палеолита в этом центральноевропейском «пре-ориньяке» абсолютно согласуется с позицией Я.К.Козловского об аллохтонном происхождении бачокириена на Балканах и ее можно генерализировать для всего «пре-ориньяка» региона. Индустрии Ведровице-II и Купаржовице-I Моравии не происходят из четко стратифицированных культурных слоев, являются в значительной мере мастерскими близ выходов кремня [см. Svoboda, 1983; 1984], и потому их ранний ориньякский или «пре-ориньякский» статус пока недостаточно обоснован.

Затем в Европе фиксируются первые уже ориньякские индустрии с начальным возрастом около 40–37/36 тыс. лет назад (геохронологически начиная со времени интерстадиала хенгело) и до около 30 тыс. лет назад (по интерстадиалу арси включительно), и самые ранние из них известны, в отличие от «пре-ориньяка», уже в западной части континента. За исключением ориньякских находок слоя 18 пещеры Эль Кастильо (Кантабрия, Испания) из-за проблем их ассоциации с серией AMS C14 дат 41–37 тыс. лет назад [см. Zilhao, d'Errico, 1999, p. 25–30], все столь ранним временем датированные западноевропейские ориньякские индустрии являются комплексами ориньяка 0 Средиземноморья востока Испании, юга Франции и севера Италии с многочисленными не-геометрическими микролитами. Этот тип ориньяка есть и в Центральной Европе, но без таких древних абсолютных дат и/или геохронологических определений. Имеются ввиду эпонимная для центра Европы стоянка Кремс-Гундсштейг (Австрия) и памятники ориньяка Баната (юго-запад Румынии) – Тинкова, Косава, слои I и II, Романешти-Думбравита-I, слои II и III, Романешти-Думбравита-II. Первая из них была датирована в начале 1970-х гг. в Лаборатории Университета г. Кельн по образцу древесного угля раскопок Й.Штробля 1893–1904 гг. из фондов Природоведческого Музея г. Вена методом C14. Полученная дата в 35200±2000 лет назад (KN-654) имеет слишком большое статистическое отклонение, и вообще по современным меркам радиоуглеродного датирования она очень уж давняя для корректного сравнения с нынешними традиционными и AMS C14 датами, поэтому можно лишь в общем плане рассматривать ее как определенно древнее 30 тыс. лет и все. Других геохронологических данных естественнонаучного характера для Кремс-Гундсштейг нет. Для ориньяка Баната ситуация с хронологией другая. Абсолютные даты отсутствуют, но есть геологические и палинологические сведения для стоянок Тинкова и Романешти-Думбравита-I. По геохронологической схеме палеолита и верхнего плейстоцена Баната [Mogosan, 1978; Carciumaru, 1980] якобы древнейшая здесь стоянка ориньяка Тинкова датируется интерстадиалом геркулане I (тюрсак), а более поздняя Романешти-Думбравита-I связана с интерстадиалом геркулане II (ложери-ляско), что в абсолютном цифрах составляет отрезок времени 24/23–20/19–18/17 тыс. лет назад. С конца 1970-х гг. позиция румынских коллег по геохронологии этих памятников не изменилась [см. Carciumaru, Anghelinu, 2000, p. 192], из-за этого атрибуция ориньяка Баната часто поздняя – ориньяк IV [Banesz, 1993, taf. VI p. 176] или ориньяк V [Kozłowski, 1993, p. 285] Центральной Европы. Данная геохронология ориньяка Баната находится в явном противоречии с индустриальными характеристиками артефактов этих памятников [см. Hahn, 1977; Mogosan, 1978; Chirica, 1996]. По всем типологическим параметрам их индустрии соответствуют ориньяку 0 с ориньякскими

не-геометрическими микролитами Западной Европы – среди кареноидных предметов преобладают нуклеусы и немногим менее представительны скребки, а вот резцы такого типа или совершенно отсутствуют, или абсолютно единичны; плоские скребки с «плечиком / носиком» также одиночны, если вообще встречаются; среди резцов срединных меньше угловых и боковых; есть отдельные ориньякские пластины; серийны пластинки дюфур (подтип дюфур) с преимущественно альтернативной ретушью и есть отдельные острия кремс / фон-ив. Именно поэтому ориньяк Баната при анализе верхнепалеолитических находок нижнего слоя раскопок 1920-х гг. / пачки горизонтов «G» – горизонта «H» раскопок 1990-х гг. навеса Сюрень-І (Крым) был отнесен к раннему ориньяку типа кремс-дюфур Европы времени 40–37/36–30 тыс. лет назад (геохронологически, период от интерстадиала хенгело до интерстадиала арси включительно) [см., напр., Demidenko et al., 1998; Demidenko, Otte, 2000–2001; Демиденко, 2002]. Археологическое соответствие комплексов Баната материалам Кремс-Гундсштейг (эпонимного памятника раннего ориньяка типа кремс-дюфур в Центральной Европе) отмечал и Й.Хан, лично изучавший коллекции этих австрийской и румынских стоянок во второй половине 1960-х гг. и сделавший по этому поводу вполне определенный вывод: *«Кремс-Гундсштейг и Тинкова схожи в том, что они характеризуются многими ретушированными пластинами, некоторые из которых с выраженными ретушированными выемками, многочисленными альтернативно ретушированными пластинками дюфур и остриями с тонкой ретушью. Различия между этими двумя коллекциями могут быть интерпретированы тем фактом, что Тинкова представляет собой относительно гомогенную коллекцию – результат одного или двух заселений людей, тогда как коллекция Кремс-Гундсштейг составлена из по крайней мере десяти эпизодов заселения»* [Hahn, 1977, p. 309]. В то же время и геохронологически Й.Хан полагал, что культурные слои Тинкова и Романешти-Думбравита-І находятся в одних и тех же красно-коричневых седиментах ископаемой почвы интерстадиала вюрм II/III [Hahn, 1977, p. 177], который не может ассоциироваться с интерстадиалами тюрсак и/или ложери-ляско геохронологических схем Европы, и скорее соотносится с интерстадиалом арси, возраст которого в 31–30 тыс. лет назад согласуется с археологическими показателями этих румынских памятников. Наконец, признан факт значительного омоложения возраста большинства стоянок среднего и раннего верхнего палеолита Румынии местными археологами и палеогеографами [см. Allsworth-Jones, 1986, p. 42–43; Кулаковская, 1989, с. 104], а потому столь необычно поздняя геохронология ориньяка Баната является в Румынии «рецидивом прошлых хронологических парадигм».

Приблизительно в то же время, что и ориньяк 0 / ранний ориньяк типа кремс-дюфур (в понимании

автора настоящей статьи), для Европы известны другие комплексы раннего ориньяка – т. н. классический ориньяк I с костяными наконечниками с расщепленным основанием. Некоторый разрыв хронологии по датам C14 между ориньяком 0 и I (для последнего C14 даты не более 34–33 тыс. лет назад в Западной Европе – [см. Delibrias, Fontugne, 1990; Djindjian, 1993a; 1993b]), вероятно, объясняется проблемами калибровки C14 для времени от 28–30 тыс. лет назад и древнее, которые минимальны и омоложены в интервале от 3 до 8 тыс. лет [см. Kitagawa, Van der Plicht, 1998; Van der Plicht, 1999; Joris, Weninger, 2000; Richards, Beck, 2001]. Одним из примеров данных проблем для Центральной Европы является недавнее абсолютное датирование слоя II пещеры Гейзенккестерле в Германии. Находки ориньяка I с костяными наконечниками с расщепленным основанием датируются по AMS C14 около 33,5 тыс. лет назад, а по TL около 37 тыс. лет назад [Richter et al., 2000]. Как и ориньяк 0, ориньяк I известен по стоянкам и Западной, и Центральной Европы – в данном случае от Кантабрии на севере Испании на Западе (Эль Кастильо) до самого востока Центральной Европы на Востоке в северо-западной Венгрии (Ишталлошке).

Поздний / развитый ориньяк с серийными кареноидными резцами и уменьшившейся представительностью кареноидных и высоких «с плечиком / носиком» скребков и ориньякских пластин датируется обычно периодом от 31–30 до 28–27 тыс. лет назад. Часть комплексов также характеризуется микропластинами дюфур (подтип рок де комб) с преимущественно вентральной и дорсальной маргинальной абразивного типа ретушью, и тогда их можно атрибутировать как поздний ориньяк типа кремс-дюфур континента [см. Demidenko et al., 1998; Demidenko, Otte, 2000–2001; Демиденко, 2002]. Вместо костяных наконечников с расщепленным основанием получают распространение цилиндрические и ромбовидные наконечники, в том числе и тип младеч Центральной Европы. Нахождение такого рода комплексов ориньяка почти во всех регионах Западной и Центральной Европы снова позволяет говорить о пан-европейском их статусе.

Затем после 27 тыс. лет назад (геохронологически время после интерстадиала тюрсак менее 23 тыс. лет назад) с перерывом в около 5 тыс. лет после бытования позднего / развитого ориньяка уже в начале и во время второго пленигляциала вюрма около 22–20–17 тыс. лет назад в Европе появляются комплексы верхнего палеолита лишь с отдельными типами ориньяка. Вследствие таких хронологических и индустриальных особенностей их зачастую объединяют в регионально вариабельные индустрии эпи-ориньяка.

Эпи-ориньяк Западной Европы (ориньяк V и бадегулиан с кареноидными атипичными скребками и различающимися между собой иными инструментальными характеристиками и ориньяк V с кареноидными резцами) имеет четкие индустриальные параллели и в Центральной Европе (Моравия в Чехии,

Южная Германия, Нижняя / Северная Австрия, Южная Польша, Украинское Закарпатье) в период 22–20 тыс. лет назад. Вследствие малой известности разработок по эпи-ориньяку среди палеолитоведов бывшего СССР необходимо подробнее осветить эту проблему.

Впервые нечто особенное в ориньяке Моравии по материалам не инситу стоянок или памятников с неопределенной стратиграфией и/или единичными артефактами в т. н. верхнем лессе выделили К.Валох и Б.Клима в 1960–70-х гг. Б.Клима с упором на свои раскопки стоянки Пшедомсье в 1971 г. и с привлечением данных по стоянкам Преставки, Нова Дедина и Готтвальдов-Луки выделил специфический тип «поморавского ориньяка» с сочетанием в его орудийных наборах многочисленных кареноидных резцов и отдельных листовидных двусторонних острий [Klima, 1973; 1977; 1978]. К.Валох акцентировал внимание на комплексах «верхней и поздней ступеней» или третьей и четвертой стадиях 1960-х гг. / пятой и шестой фазах 1970-х гг. периодизации ориньяка Моравии [Valoch, 1964b; 1976a] – сначала Маломержице-Борки-II и Тварожна «верхней ступени» [Valoch, 1964b], затем Ондрагитце-II, Брно-Когутовице и Уршице «поздней ступени» [Valoch, 1975] и опять Тварожна «развитого ориньяка» в ее типологической связке с Маломержице-Борки-II [Valoch, 1976a; 1976b]. При этом памятники «верхней ступени / развитого ориньяка» признавались К.Валохом как «чисто ориньякские» и типологически различались им по преобладанию среди орудий резцов, первенству среди резцов кареноидных форм, включая бюске и вашон, подчиненности кареноидных скребков и единичности листовидных двусторонних острий. По К.Валоху, основные индексы таковы: общий резцов и резцов кареноидных – 42,26% и 19,55% для Тварожны и 31,41% и 9,75% для Маломержице-Борки-II; общий скребков и скребков кареноидных + высоких «с плечиком / носиком» – 21,59% и 5,31% для Тварожны и 26,71% и 7,22% для Маломержице-Борки-II; листовидных двусторонних острий – менее 0,5% для каждой из стоянок. Комплексы самой последней, «поздней ступени» ориньяка, по К.Валоху, отличаются изделиями мелких размеров в основном, подавляющим преобладанием резцов среди орудий, и среди них все кареноидные формы уступали численно совокупности угловых и срединных резцов, а также всем боковым резцам, единичными кареноидными скребками и сериями листовидных двусторонних острий. Этот финальный ориньяк Моравии рассматривался К.Валохом уже не как «чистый ориньяк», а с «интрузивным влиянием» элементов селета (листовидные двусторонние острия) и граветта (изделия с притупленным ретушью краем). Характеристика данных индустрий дана К.Валохом по Ондрагитце-II и общей типологической индексации Брно-Когутовице [Valoch, 1975]. Основные индексы следующие: общий резцов и резцов кареноидных – 59,7% и 15,0% для Ондрагитце-II и 53,78% и 7,55% для Брно-Когутовице; общий скребков и скребков

кареноидных + высоких «с плечиком / носиком» – 12,15% и 2,99% для Ондрагитце-II и 16,98% и 2,83% для Брно-Когутовице; листовидных двусторонних острий – 2,34% и 5,66% для Ондрагитце-II и Брно-Когутовице, соответственно; есть лишь 4 изделия с притупленным ретушью краем в Ондрагитце-II среди 469 орудий (0,85%). Эти индексы и соотношения категорий и типов орудий демонстрируют такие изменения типологии от пятой к шестой стадии ориньяка: удельный вес резцов уже превышает половину инструментария; становится меньше кареноидных резцов; представительность всех типов скребков уменьшается более чем в 1,5 раза, а кареноидные и высокие «с плечиком / носиком» экземпляры становятся абсолютно редки; более частыми становятся листовидные двусторонние острия, а вот изделия с притупленным ретушью краем стабильно единичны – 0,20% в Тварожна и 0,85% в Ондрагитце-II и потому не могут служить индикатором т. н. граветтского влияния. Вместе с тем и поморавский ориньяк Б.Климы, и поздний ориньяк К.Валоха были гипотетичными без надежных стратиграфических и геохронологических обоснований памятников и типологических сравнений в рамках верхнего палеолита центра Европы.

Новый интересный анализ позднего ориньяка Моравии осуществил М.Олива в 1980-х гг. [Oliva, 1987; 1990; 1993]. Еще в 1960-х гг. К.Валох поместил в заключительную, позднюю четвертую ступень схемы ориньяка Моравии и Северной Австрии лишь один, и причем австрийский, памятник – Лангманнерсдорф [Valoch, 1964b, p. 37]. Позднее К.Валох как-то «потерял из виду» его, и «реанимацией внимания» к нему занялся М.Олива. Связано это с публикацией материалов этой инситу стоянки Австрии Й.Ханом (раскопки 1907 г. А.Штуммера и Х.Обермайера, 1919–1920 гг. Й.Байера) и его же публикацией данных по еще одной стратифицированной стоянке региона Дуная, но уже Южной Германии – пещере Бокштайн-Терле (раскопки Р.Ветцеля 1950-х гг.) [Hahn, 1977].

Базовые хронологические и индустриальные показатели этих двух памятников верхнего палеолита Австрии и Германии следующие. В Лангманнерсдорф [Angeli, 1952–1953; Hahn, 1977] в низах т. н. верхнего лесса над предположительно ископаемой почвой денекамп определено три взаимосвязанных пятна концентраций находок – комплексы А, В и С. Два из них идентично датированы радиоуглеродом по образцам костного угля в 21–20 тыс. лет назад – 20260±200 (GrN-6660) для комплекса А и 20580±170 (GrN-6659) для комплекса В. Типологически, по сумме всех изделий с вторичной обработкой трех комплексов в 458 предметов [Hahn, 1977], доминируют резцы – 66,2% и среди них срединные (54,1%) и кареноидные (17,2%) типы, а скребков немного (14,6%) – их в 4,5 раза меньше резцов, и кареноидные типы среди них абсолютно единичны (0,9%); индикативно присутствие одного листовидного двустороннего острия в Лангманнерсдорф А. Хронология слоев VI–IV пещеры

Бокштайн-Терле определяется по C14 датам образцов костей слоя VI в 20400 ± 220 лет назад (H 4058–3355) и залегающего стратиграфически ниже слоя VII в 26133 ± 376 лет назад (H 4059–3356) [Hahn, 1977]. Типологически [Hahn, 1977], для коллекции в 71 орудие всех трех культурных слоев, характерно превосходство резцов (54,9%) и малая доля скребков (9,9%). Среди резцов доминируют боковые и срединные – 38,5% и 33,3%, соответственно, средним количеством представлены кареноидные (20,5%) и единичны угловые (7,7%). Для скребков кареноидные типы вообще неизвестны. Листовидных двусторонних острий в Бокштайн-Терле нет. При очевидных некоторых различиях между инструментариями Лангманнерсдорф и Бокштайн-Терле, между ними больше общего, что становится более очевидным при учете сравниваемого числа орудий – 458 против 71 (разница в 6,5 раза). Еще более сближает их хронология. Надо также отметить, что без учета факторов наличия / отсутствия листовидных двусторонних острий и идентичных C14 дат Лангманнерсдорф типологически очень близок Тварожна и Маломержице-Борки-II предпоследней «верхней ступени» ориньяка Моравии, а Бокштайн-Терле похож на структуру орудий Ондратице-II и Брно-Когутовице последней «поздней ступени» ориньяка Моравии периодизационных схем К.Валоха. Соответственно, типологическая связь этих поздних инситуных и подъемных материалов заслуживает пристального внимания и значительно повышает ценность «эволюционных схем» К.Валоха, базирующихся на нестратифицированных материалах.

Итак, опираясь на данные этих двух стоянок Австрии и Германии, М.Олива атрибутировал их как эпи-ориньякские и затем определил также как эпи-ориньяк и т. н. поздний ориньяк Моравии. Опорными памятниками эпи-ориньяка, по М.Олива, здесь являются Уршице, Ондратице-II, Слатинице, Селутки, Каролин-I, Лготка, Вежки-I, Брно-Когутовице, Тварожна, Маломержице-Борки-II. В плане типологии он подчеркнул главенство резцов – обычно около 65–80% орудийного набора (исключение тип Лготка, где преобладают скребки), обилие среди них различных кареноидных и вообще многофасеточных типов, низкие или средневеликие показатели кареноидных скребков, при специфичности ряда их типов в верхнем палеолите Моравии, присутствие листовидных двусторонних острий, частое наличие до 15–20% комбинированных орудий и около 5% скребел. По присутствию также в некоторых из восточно-моравских комплексов треугольных двусторонних острий М.Олива выделил тип Мишковице. В эпи-ориньяке Моравии М.Олива удачно выделил следующие особые ориньякские типы: *скребки типа лготка* – с удлиненным и очень узким плоским «носиком», обработанным лямеллярной ретушью (рис.2:11–13), которые иногда известны в комбинации с резцами (им близки «grattoir-bec» ряда индустрий граветта Франции); *скребки типа слатинице* – «с

плечиком» плоские с не-лямеллярной ретушью (сходные формы есть в позднем / развитом ориньяке Франции); *кареноидные резцы типа слатинице* – близки типу вапш, но многочисленные резцовые сколы плоские, и потому нет поперечно-торцового обработанного края (подобные формы наличны в ряде комплексов позднего граветта Франции); *кареноидные резцы типа когутовице* – вентрально обработанные лямеллярными сколами тронкированные изделия (аналоги «*piece de la Bertonne*» бадегулиана Франции) [см. Oliva, 1993, p. 49–50]. Отмеченные М.Оливой поздние, как для собственно ориньяка, типологические параллели / аналогии данным особым ориньякским типам являются дополнительным свидетельством позднего статуса рассматриваемых индустрий Моравии.

Таким образом, вместе взятые признаки – весьма вероятное хронологическое положение в около 21–20 тыс. лет назад, ограниченность ориньякского типажа, в основном, очень специфичными кареноидными скребками и/или резцами и общая значительная индустриальная изменчивость индустрий – правомерно позволяют М.Оливе определять эти индустрии как эпи-ориньякские для Подунавья Центральной Европы (Южная Германия, Северная Австрия, Моравия) и, как это сейчас предлагается для ориньяка V Западной Европы, подчеркивать близкие типологические параллели / аналогии с граветтом. Следовательно, индустриально вариabельные проявления эпи-ориньяка, кроме западных областей европейского континента, четко прослеживаются и в его центре, причем геохронологически в то же время второго пленигациала вюрма – около 22–20 тыс. лет назад.

Недавно Я.К.Козловский поддержал точку зрения М.Оливы на проблематику эпи-ориньяка Центральной Европы и хронологические и типологические критерии его выделения [Kozłowski, 1996b]. Он только предложил еще больше расширить базу памятников эпи-ориньяка в регионе за счет включения в него еще ряда новых, пока еще предварительно опубликованных, но инситуных и с датами C14 стоянок Нижней Австрии с культурными слоями в низах т. н. верхнего лесса – Хорн-Раабзерштрассе (23210 ± 510 лет назад), Альберндорф (20500 ± 1400 лет назад) и Розенбург (20120 ± 480 лет назад), а также давно известных, но без абсолютных дат стоянок Верхней Силезии Южной Польши Люботин 10 и Зубрица.

Автор настоящей статьи полагает возможным к эпи-ориньяку типа Лготка Моравии добавить комплекс подъемных материалов верхнего палеолита стоянки Заставное в Украинском Закарпатье. Среди известных для этого памятника и среднепалеолитических [Ткаченко, 2001, рис. 3, 7; 4] и верхнепалеолитических [Ткаченко, 2001, рис. 1; 2; 3, 1–6, 8] изделий примечательно численное соотношение достоверных скребков и резцов (17 экз. – 3 экз.). Среди скребков есть ориньякский типаж (23,5% от всего количества скребков): 1 плоский «с плечиком», 1 плоский «с носиком» [Ткаченко, 2001, рис. 2, 10, 12] и 2 плоских

типа лютка с удлиненным и очень узким «носом», обработанным тонкими лямеллярными снятиями (их иллюстрации не опубликованы). В подборке резцов показательно боковое (вогнуто-ретушное) многофасеточное изделие [Ткаченко, 2001, рис. 3, 1]. Есть и комбинированное орудие – срединный косоугольный резец + тронкированное изделие [Ткаченко, 2001, рис. 3, 5]. Индикативно присутствие дистальной части листовидного двустороннего «двояко-выпуклого» острия [Ткаченко, 2001, рис. 3, 8]. Комбинации столь характерных для эпи-ориньяка Центральной Европы особенностей орудий Заставного не позволяют согласиться с мнением об отнесении стоянки к «центрально-европейскому селето-ориньяку» [Ткаченко, 1997; 2001]. Соответственно, Заставное географически маркирует распространение эпи-ориньяка в центре континента вплоть до самых восточных районов Карпатской котловины.

Итак, общие знаменатели для ориньяка и эпи-ориньяка Западной и Центральной Европы налицо. Однако необходимо также отметить причины, по которым идеи значительной локальности и индустриальной дифференциации ориньяка Западной и Центральной Европы оказались практически преданными забвению среди специалистов, в том числе и среди тех из них, кто когда-то был их ярким сторонником. В советском палеолитоведении таким сторонником и пропагандистом полицентризма и локальности ориньяка был Г.П. Григорьев. Более того, именно им был обоснован термин «ориньякоидность» [Григорьев, 1972, с. 20], вследствие чего т. н. ориньякоидные памятники начали «распространяться как грибы после дождя» на территории Восточной Европы. Так как идеи Г.П. Григорьева наиболее известны палеолитоведам бывшего СССР, они и будут служить базисом следующего ниже анализа.

Полицентризм генезиса ориньяка из различных индустрий среднего палеолита Европы не подтверждается фактическими данными. Попытка Г.П. Григорьева [1963; 1968] показать развитие ориньяка I из шарантского мустье является несостоятельной как по причине индустриальной гетерогенности находок анализируемых им стоянок, так и в связи с упрощенной и/или примитивно-эволюционной позицией на т. н. генезис типов орудий среднего палеолита в верхнепалеолитические, одним из наиболее показательных примеров которой является «переход» скребел кина в ориньякские пластины по признаку ступенчатой ретуши. Именно эти две причины были основными, на которых, с одной стороны, базировались идеи локального (см. работы К.Валоха и Л.Банеса) и общеевропейского (см. идею Дж.Лапласа о становлении «ориньяко-граветтского синтетотипа» на основе местных для Западной и Центральной Европы индустрий зубчатого мустье через посредство отличных друг от друга «недифференцированных фаз» путем т. н. «кустической эволюции» – [Laplace, 1958]) генезиса ориньяка в Европе в 1950–70-х гг. и, с другой стороны,

окончательное осознание которых в конце 1970-х – начале 1980-х гг. привело к признанию внеевропейского происхождения традиций обработки кости и камня ориньяка и появления коллективов их носителей на континенте представителями самых разных позиций по проблемам переходного периода от среднего к верхнему палеолиту (напр., Ж.Зильо и Фр. д'Эррико по одну сторону «ориньякской баррикады» и П.Мелларс, К.Гэмбл, М.Отт, Р.Уайт с других, причем тоже различных ее сторон).

Былая существенная индустриальная дифференциации ориньяка в разных регионах Европы тоже объясняется не одной причиной. Прежде всего, следует указать на тенденции изменения во времени традиций ориньяка в период от около 40–37/36 тыс. лет назад до около 27 тыс. лет назад и, соответственно, различной как по типам ориньякского инструментария, так и по численной их представительности в комплексах собственно ориньяка (стадии 0–I – IV) и затем с временным интервалом в около 5 тыс. лет в период 22–17 тыс. лет назад в индустриально очень вариabельных комплексах эпи-ориньяка. Один пример: в ориньяке слоя V пещеры Фогельхерд (Германия), по Г.П. Григорьеву [1972, с. 23], такие ориньякские типы, как «пластины с перехватом и резцы бюске», отсутствуют, но это вполне соответствует основным параметрам раннего ориньяка Европы с костяными наконечниками с расщепленным основанием, где кареноидных и бюске резцов нет или они редки, а пластин с перехватом никогда не бывает много, и потому в этом нет ничего необычного, хотя, справедливости ради, надо отметить, что в публикации Й.Хана эти типы изделий пусть и единично, но все же в Фогельхерд фигурируют [см. Hahn, 1977, tafel 25: 3; 30: 1–3]. Затем сказываются т. н. объективные и субъективные факторы влияния на вариabельность типов орудий. Объективность проявляется в анализе материалов различного происхождения – имеется ввиду «равноправность» сравнения инситуных и индустриально гомогенных и неинситуного и негомогенного подъема и/или с нарушенной или неясной стратиграфией культурных слоев стоянок. В таких случаях вариabельность бывает очень значительной и осуществление таких сравнительных процедур без соответствующих осторожности и критичности (образцами должных исследований могут служить работы К.Валоха и М.Оливы по ориньяку и эпи-ориньяку Моравии) необходимо воспринимать со значительной долей благоразумия. Субъективность дифференцированной встречаемости типов орудий выступает при прямом сравнении: разнофункциональных стоянок – например, для ориньяка Центральной Европы здесь наиболее показателен пример долгой разноречивой интерпретации т. н. ольшевской культуры; материалов памятников с различными характеристиками использованного людьми в процессах камнеобработки исходного сырья – например, будет варьироваться уровень пластинчатости индустрий и форма и

метрические параметры большинства типов орудий; стоянок с очень кратковременными и долговременными поселенческими характеристиками, дополняемыми также различными показателями интенсивности жизнедеятельности – вследствие вариабельности камнеобработки будет различным уровень кратного переоформления и/или реутилизации орудий, и потому, например, индекс пластин со ступенчатой ориньякской ретушью, кареноидных и особенно среди них бюске (с ограничительной для негативов резцовых сколов латеральной ретушированной выемкой) резцов (рис.2:9) может численно колебаться в пределах от «вообще отсутствуют» до «очень показательны и серийны». Наконец, большую роль сыграл фактор накопления новых данных в виде публикации материалов и давно известных, и новых стоянок, а также накопления сведений естественнонаучных дисциплин, включая различные геохронологические показатели и абсолютные датировки, к которым добавляется еще субъективизм, налагаемый знакомством с материалом только по публикациям или еще дополнительно с личным изучением артефактов стоянок. Приведем несколько показательных примеров. Д. де Сонвий-Борд по проблеме ориньяка Центральной Европы отмечала, что «нет типичных резцов бюске в этой части Европы, равно как их нет в Испании и Бельгии» и ограничивала бытование этого типа резцов только памятниками Франции [Sonneville-Bordes, 1968, p. 384]. Сейчас достаточно просто внимательно ознакомиться с публикациями по ориньяку и эпи-ориньяку Моравии [Oliva, 1987, obr. 7, 9; 9, 4; 13, 1], ориньяку Испании [Gonzalez Echegaray, Freeman, 1971, fig. 105, 34] и Бельгии [Otte, 1983, pl. V, 7–9], чтобы убедиться в обратном. Другой пример относится к ориньякским негеометрическим микролитам. Имеется ввиду широко признанное положение об отсутствии типичных для Центральной Европы острий кремс с билатеральной альтернативной ретушью в комплексах ориньяка Западной Европы, в которых, напротив, известны только острия фон-ив с билатеральной дорсальной ретушью [см., напр., Григорьев, 1968, с. 118; Demars, Laurent, 1989, p. 104]. Однако в статьях Л.Праделя и самого Д.Пейрони по эпонимным стоянкам перигордьяна П.Д.Пейрони 1930-х гг. и ориньяка 0 Д. де Сонвий-Борд 1960-х гг. Перигора (Франция) опубликованы иллюстрации острий на пластинках / микропластинах с билатеральной альтернативной ретушью и для грота Дюфур [Pradel, 1968, fig. 4, 1, 4], и для грота Бос-дель-Сер [Pradel, 1972, fig. 1, 11; Peyrony, 1933, fig. 5: 2, 5], причем среди негеометрических микролитов этих двух стоянок острий фон-ив с билатеральной дорсальной ретушью нет, но многочисленны пластинки / микропластины дюфур с билатеральной альтернативной и латеральной вентральной ретушью. Аналогичная ситуация и с т. н. острием типа фон-ив, но с билатеральной альтернативной ретушью (!) слоя 8 ориньяка 0 пещеры Морин в Кантабрии, Испания [Gonzalez Echegaray,

Freeman, 1971, fig. 93, 54]. Хорошо также известен факт наличия среди не-геометрических микролитов стоянки Кремс-Гундсштейг мелких острий и с альтернативной (рис.1:15–17), и с дорсальной билатеральной ретушью [см. Broglio, Laplace, 1966, fig. 4, 1–7, 9–16; 5, 1–3, 5–6, 10; Laplace, 1970, tafel 97, 1–8, 10–12, 15, 17, 19–25; 98, 16; Hahn, 1977, tafel 116, 11–16; 117, 4–6, 10–12, 15]. При этом многочисленность не-геометрических микролитов в Кремс-Гундсштейг (более 2000 экз.) дает все основания проследить т. н. переходные формы между остриями кремс, пластинками / микропластинами дюфур с билатеральной альтернативной и латеральной вентральной ретушью, пластинками / микропластинами псевдо-дюфур с латеральной дорсальной ретушью, с одной стороны, и между остриями фон-ив и пластинками / микропластинами псевдо-дюфур с латеральной дорсальной ретушью – с другой. В связи с этим, акцент Г.П.Григорьева на типологическую дискретность острий кремс, фон-ив и пластинок дюфур не оправдан, а больше правомерен подход Й.Хана по объединению всех ориньякских микроострий в «тонко ретушированные острия на пластинках» [Hahn, 1977, p. 59].

Все ли из приведенных факторов объяснения объединения ориньяка и эпи-ориньяка Западной и Центральной Европы в цельные индустриальные явления или только часть из них повлияли на мировоззрение большинства палеолитоведов сказать трудно, но это произошло. Тот же Г.П.Григорьев никак не объясняет изменение своей позиции, а просто констатирует: «начало верхнего палеолита, в отличие от поздней его поры, связано с поразительными по своему сходству памятниками ориньякского типа, от Испании до Дона» [Григорьев, 1994, с. 262–263], а затем, судя по всему, после ознакомления с новыми данными по раскопкам Сюрени-1 1990-х гг. [Демиденко, 1999; 2000] еще добавил, что ориньяк Европы «не делится на местные варианты, поскольку ориньяк Испании не отличается от ориньяка Крыма», хотя в то же время «нельзя ответить на вопрос, появился ли ориньяк в Европе из одного источника, или из нескольких» [Григорьев, 2000, с. 214].

Заключение

Итак, когда нашими европейскими коллегами подчеркивается по общим параметрам индустриальное единство в развитии ориньяка континента и, соответственно, его пан-европейский статус (проблематика эпи-ориньяка меньше разработана), это действительно верно для Западной и Центральной Европы. Территория же Восточной Европы с ее неясным ориньякоидным статусом остается по большому счету *terra incognita* и для западноевропейских и центральноевропейских археологов, и для археологов России, Украины и Молдовы в контексте общеконтинентальной ориньякской проблематики. Сравнение восточноевропейских материалов с ориньяком и эпи-ориньяком территорий к западу от границ бывшего

СССР должно происходить с учетом приведенных в настоящей статье хронологических и индустриальных стандартов остальной Европы, тогда только и можно будет выделить ориньяк и эпи-ориньяк Восточной Европы. Возвращаясь к эпиграфу настоящей статьи, следует заключить, что «время не ждет» и использование европейских ориньякских эталонов, конечно, позволит лучше понять ситуацию при сопоставлении материалов и избавиться от

невыразительной ориньякоидной многовекторности и сделать европейский выбор палеолитоведам Восточной Европы. Первые шаги в этом направлении уже предприняты – определен уже ряд конкретных ориньякских и эпи-ориньякских комплексов находок на востоке Европы [см.: Sinitsyn, 1993; Demidenko et al., 1998; Demidenko, Otte, 2000–2001; Demidenko, 2000–2001; Демиденко, 2000; 2002]. А ведь труден только первый шаг (C'est le premier pas qui coute)...

ЛИТЕРАТУРА

- Григорьев Г.П. К вопросу о происхождении ориньякской культуры во Франции // ВА. – 1963. – Вып. 14. – С. 25–39.
- Григорьев Г.П. Начало верхнего палеолита и происхождение Homo sapiens. – Л.: Наука, 1968. – 175 с.
- Григорьев Г.П. Ориньякская культура и ориньякоидные культуры Европы // КСИА. – 1972. – Вып. 131. – С. 20–24.
- Григорьев Г.П. П.И.Борисковский и П.П.Ефименко // Археологические Вести. – СПб., 1994. – № 3. – С. 262–263.
- Григорьев Г.П. Тридцать лет спустя, или что правильно, а что неправильно в книге «Начало верхнего палеолита» // Время последних неандертальцев. – Stratum plus. – СПб.–Кишинев–Одесса–Бухарест, 2000. – № 1. – С. 211–215.
- Демиденко Ю.Э. Проблема интерпретации присутствия среднепалеолитических артефактов в нижних верхнепалеолитических горизонтах навеса Сюрень–I (Крым). – 1999. – Доклад, представленный на Международной конференции «Костенки 1879–1999. Особенности развития верхнего палеолита Восточной Европы», 16 ноября 1999 г. ИИМК РАН, Санкт-Петербург (Россия).
- Демиденко Ю.Э. «Крымская загадка» – среднепалеолитические изделия в раннем ориньяке типа кремс-дюфур Сюрень–I: альтернативные гипотезы для решения проблемы // Время последних неандертальцев. – Stratum plus. – СПб.–Кишинев–Одесса–Бухарест, 2000. – № 1. – С. 97–124.
- Демиденко Ю.Э. Верхнепалеолитические комплексы Королево и их место в палеолите Центральной Европы // Давня історія України і суміжних регіонів. Ювілейний збірник на честь 70-річчя від дня народження професора Е.А.Балагурі. – Ужгород: Carpatica–Карпатика, 2001. – Вип. 13. – С. 22–27.
- Демиденко Ю.Э. Навес Сюрень–I (Крым): индустриально-хронологическая колонка памятника и ориньякские комплексы // Археологические Записки. – Ростов-на-Дону, 2002. – Вып. 2. – С. 29–67.
- Кулаковская Л.В. Мустьерские культуры Карпатского бассейна. – К.: Наук. думка, 1989. – 127 с.
- Ткаченко В.И. Пізній палеоліт Закарпаття (пам'ятки ориньякської традиції): Автореф. дис... канд. іст. наук. – К., 1997. – 24 с.
- Ткаченко В.И. К вопросу о значении подъемного материала на палеолитических памятниках // Археологический альманах. – Донецк, 2001. – № 10. – С. 55–62.
- Allsworth-Jones Ph. The Szeletian and the transition from Middle to Upper Palaeolithic in Central Europe. – Oxford: Clarendon Press, 1986. – 412 p.
- Angeli W. Der Mammutjagerhalt von Langmannersdorf an der Perschling // Mitteilungen der Prähistorischen Kommission der Österreichischen Akademie der Wissenschaften. – 1952–1953. – Bd. 6. – P. 3–118.
- Aubry T., Detrain L., Kervazo B. Les niveaux intermediaires entre le Gravettien et le Solutreen de l'abri Casserole (Les Eyzies-de-Tayac): mise en evidence d'un mode de production original de microliths. Implications // BSPF. – 1995. – T. 92. – N 3. – P. 296–301.
- Banesz L. K otazkam povodu, triedenia a rozsirenia aurignacienu v Europe // SA. – 1965. – T. 13. – N 2. – P. 261–318.
- Banesz L. L'Aurignacien en Slovaquie // Rivista di Scienze Preistoriche. – Firenze, 1968a. – Vol. 23. – Fasc. 1. – P. 3–31.
- Banesz L. Barca bei Kosice – palaolithische Fundstelle. – Bratislava, 1968b. – 219 p.
- Banesz L. L'Aurignacien en Slovaquie // IX Congres UISPP (Nice). Colloque XVI: L'Aurignacien en Europe / J.K.Kozlowski (ed.). – 1976. – P. 30–50.
- Banesz L. Beitrag zur Problematik des Kremsien // SA. – 1993. – T. 41. – P. 151–190.
- Banesz L. Socio-historical and palaeo-ecological considerations of Aurignacian in Europe and Near East // SA. – 1998. – T. 46. – P. 1–30.
- Bardon L., Bouyssonie J. La station prehistorique de Font-Yves (Correze) // Bulletin de la Societe Scientifique Historique et Archeologique de Correze. – 1920. – T. 42. – P. 291–301.

- Bayer J.** Das Aurignac – Alter der Artefakte und menschlichen Skelettreste aus der «Furst Johanns-Hohle» bei Lautsch in Mahren // *Mitteilungen der Anthropologischen Gesellschaft in Wien.* – 1922. – Bd. 52. – P. 173–185.
- Bayer J.** Die Olschewakultur // *Eiszeit und Urgeschichte.* – 1929. – Bd. 6. – P. 83–100.
- Bazile F.** Aurignacien et Perigordien en Languedoc oriental // *Aurignacien et Gravettien en Europe* / M.Otte (ed.). – fasc. I. – ERAUL. – Liege, 1983. – N 13. – P. 27–49.
- Bernaldo de Quiros F., Cabrera Valdes V.** Early Upper Paleolithic industries of cantabrian Spain // *Before Lascaux: the complex record of the Early Upper Paleolithic* / H.Knecht, A.Pike-Tay and R.White (eds.). – New York: CRC Press, 1993. – P. 57–69.
- Bordes F.** Nouvelles fouilles a Laugerie-Haute Est. Premiers resultats // *L'Anthropologie.* – Paris, 1958. – T. 62. – N 3–4. – P. 205–244.
- Bordes F., Sonnevile-Bordes D. de.** Position stratigraphique de l'Aurignacien V de Laugerie-Haute Est // *L'Anthropologie.* – Paris, 1958. – T. 62. – N 3–4. – P. 378.
- Bouyssonie J.** Station prehistorique aurignacienne de Bos-del-Ser pres Brive (Correze) // *AFAS, 47eme session, Bordeaux.* – 1923. – 6 p., 1 fig.
- Bouyssonie J.** La grotte Dufour pres Brive (Correze) // *BSPF.* – 1944. – T. 41. – P. 186–192.
- Breuil H.** Les gisements presolutreens du type d'Aurignac. Coup d'oeil sur le plus ancien age du Renne // *Congres International d'Anthropologie et d'Archeologie Prehistorique – C.-R. XIII session Monaco.* – 1906. – T. I. – P. 323–350.
- Breuil H.** La question aurignacienne. Etude critique de stratigraphie comparee // *Revue prehistorique.* – 1907. – T. 2. – N 6–7. – P. 173–219.
- Breuil H.** L'Aurignacien pre-solutreen. Epilogue d'une controverse // *Revue Prehistorique.* – 1909. – T. 4. – N 8–9. – P. 229–248, 265–286.
- Breuil H.** Les subdivisions du Paleolithique superieur et leur signification // *Congres International d'Anthropologie et d'Archeologie Prehistorique – C.-R. XIV session Geneve.* – 1912. – T. 1. – P. 165–238.
- Breuil H.** Notes de voyages Paleolithique en Europe Centrale // *L'Anthropologie.* – Paris, 1923–1925. – T. 33–35. – P. 323–346, 515–552, 271–291.
- Brodar M.** Olschewien, die Anfangsstufen des Jungpalaolithikums in Mitteleuropa // *Actes du VIIIeme Congres UISPP (Bejgrad) / G.Novak (ed.).* – 1971. – T. 1. – P. 43–52.
- Broglia A.** L'Aurignacien au sud des Alpes // *Actes du XII Congres International des Sciences Prehistoriques et Protohistoriques (Bratislava) / L.Banesz and J.K.Kozlowski (eds.).* – 1993. – P. 193–203.
- Broglia A.** The appearance of modern humans in Europe: the archaeological evidence from the Mediterranean regions // *Bulletin of the XIII UISPP Congress. The Lower and Middle Paleolithic.* – 1996. – Vol. 5. – P. 237–249.
- Broglia A., Laplace G.** Etudes de typologie analytique des complexes leptolithiques de l'Europe centrale. 1. Les complexes aurignacoïdes de la Basse Autriche // *Rivista di Scienze Preistoriche.* – Firenze, 1966. – Vol. 21. – Fasc. 1. – P. 61–121.
- Carciuraru M.** Mediul geographic in pleistocenul superior si culturile paleolitice din Romania. – Bucuresti: Editura Academiei RSR, 1980. – 268 p.
- Carciuraru M., Anghelinu M.** The Carpathian Mousterian and the transition from Middle to Upper Palaeolithic in Southern Romania // *Neanderthals and Modern Humans – discussing the transition: Central and Eastern Europe from 50.000–30.000 B. P. / J.Orschiedt, G.-Ch.Weniger (eds.).* – Neanderthal Museum, 2000. – P. 190–195.
- Cervinka I.L.** Pravek zemi Ceskych // *Pravek.* – Brno, 1927. – P. 1–80.
- Chirica V.** Les habitats de Banat // *Gisements du Paleolithique superieur ancien entre le Dniestr et la Tissa / Chirica V., Borziac I. et Chetaru N. (eds.).* – Bibliotheca Archaeologica Iassiensis. – Iasi, 1996. – T. 5. – P. 125–138.
- Chmielewski W.** Civilisation de Jerzmanowice. – Wroclaw–Warszawa–Krakow, 1961.
- Delibrias G., Fontugne M.** Datations des gisements de l'Aurignacien et du Mousterien, en France // *Paleolithique moyen recent et Paleolithique superieur ancien en Europe. Colloque international de Nemours, 9–11 mai 1988 / C.Farizy (ed.).* – Memoires du Musee de Prehistoire d'Ille de France. – 1990. – T. 3. – P. 39–42.
- Delporte H.** L'Aurignacien et le Perigordien en Europe Centrale // *Bulletin de la Societe Meridionale de Speleologie et de Prehistoire.* – Toulouse, 1963. – T. 6–9. – P. 114–130.
- Delporte H.** L'abri du Facteur a Tursac (Dordogne). Etude generale // *Gallia-Prehistoire.* – 1968. – T. 11. – fasc. 1. – P. 1–112.
- Demars P.-Y.** Le gisement aurignacien de La Bombetterie, commune du Cublac. Essai de comparaison morphologique avec l'outillage de type aurignacien de Chanlat et Bos del Ser // *BSPF.* – 1973. – T. 70.
- Demars P.-Y.** La signification de l'Aurignacien V dans l'evolution des cultures lithiques au Paleolithique superieur en France // *Actes du Colloque de Liege (October 1984). La signification culturelle des industries lithiques / M.Otte (ed.).* – BAR International Series 239. – Oxford: BAR, 1985. – P. 328–336.
- Demars P.-Y.** L'Aurignacien ancien en Perigord. Le probleme du ProtoAurignacien // *Paleo.* – 1992. – N 4. – P. 101–122.

Demars P.-Y., Laurent P. Types d'outils lithiques du Paleolithique superieur en Europe // *Cahiers du Quaternaire*. – Paris, 1989. – N 14. – 178 p.

Demidenko Yu.E. The European Early Aurignacian of Krems-Dufour type industries: a view from Eastern Europe / *European Prehistory*. – Liege, 2000–2001. – Vol. 16–17. – P. 147–162.

Demidenko Yu.E., Chabai V.P., Otte M., Yevtushenko A.I., Tatartsev S.V. Siuren-I, an Aurignacian Site in the Crimea (the Investigations of the 1994–1996 Field Seasons) // *Anatolian Prehistory. At the Crossroads of Two Worlds* / M.Otte (ed.). – Vol. 1. – ERAUL. – Liege: Universite de Liege, 1998. – N 85. – P. 367–413.

Demidenko Yu.E., Otte M. Siuren-I (Crimea) in the context of a European Aurignacian // *European Prehistory*. – Liege, 2000–2001. – Vol. 16–17. – P. 133–146.

d'Errico F., Zilhao J., Baffier D., Julien M., Pelegrin J. Neandertal acculturation in Western Europe? A critical review of the evidence and its interpretation // *Current Anthropology*. – 1998. – Vol. 39 (Supplement). – P. 1–44.

Djindjian F. L'Aurignacien du Perigord: une revision // *European Prehistory*. – Liege, 1993a. – Vol. 3. – P. 29–54.

Djindjian F. Les origines du Peuplement aurignacien en Europe // *Actes du XII Congres International des Sciences Prehistoriques et Protohistoriques (Bratislava)* / L.Banesz and J.K.Kozlowski (eds.). – 1993b. – P. 136–154.

Djindjian F. Chronologie du peuplement gravettien sur les cotes de Mediterranee occidentale // *XXIV Congres Prehistorique de France – Carcassonne 26–30 septembre 1994 – Les facies leptolithiques du nord-ouest mediterraneen: milieux naturels et culturels*. – 1999. – P. 127–138.

Gambassini P. L'Aurignacien de l'Italie du sud // *Actes du XII Congres International des Sciences Prehistoriques et Protohistoriques (Bratislava)* / L.Banesz and J.K.Kozlowski (eds.). – 1993. – P. 203–207.

Gonzalez Echegaray J., Freeman L.G. (eds.). Cueva Morin. Excavaciones 1966–1968 // *Publicaciones del Patronato de las cuevas Prehistoricas de la Provincia de Santander*. – Santander, 1971. – T. VI.

Hahn J. Recherches sur l'Aurignacien en Europe centrale et orientale // *L'Anthropologie*. – Paris, 1970. – Vol. 74. – P. 195–219.

Hahn J. Aurignacien, das altere Jungpaläolithikum in Mittel- und Osteuropa // *Fundamenta*. – Kln, Wien: Buhlau, 1977. – Reihe A. – Bd. 9. – 355 p.

Hemingway M.F. The Initial Magdalenian in France // *BAR International Series 90*. – Oxford: BAR, 1980. – 2 Vol.

Hoffecker J.F. Early Upper Paleolithic sites of the European USSR // *The Early Upper Paleolithic. Evidence from Europe and the Near East* / J.F.Hoffecker and C.A.Wolf (eds.). – *BAR International Series 437*. – Oxford: BAR, 1988. – P. 237–272.

Joris O., Weninger B. Approaching the Calendric Age-dimension at the Transition from the Middle to Upper Palaeolithic in Europe // *Neanderthals and Modern Humans – discussing the transition: Central and Eastern Europe from 50.000–30.000 B. P.* / J.Orschiedt, G.-Ch.Weniger (eds.). – *Neanderthal Museum, 2000*. – P. 13–19.

Jura A. Das Aurignacien in Polen // *Quartar*. – Bonn, 1938. – Bd. 1. – P. 54–74.

Kitagawa H., Van der Plicht J. Atmospheric radiocarbon calibration to 45, 000 yr BP: late glacial fluctuations and cosmogenic isotope production // *Science*. – 1998. – Vol. 279. – P. 1187–1190.

Klima B. Krepice, nova stanice Aurignacienu na Morave // *Anthropozoikum*. – Praha, 1959. – T. 8. – P. 139–157.

Klima B. Nove nalezy na paleolitické stanici u Krepic // *CMM*. – 1968–1969. – T. 53–54. – P. 31–50.

Klima B. Archeologicky vyzkum paleolitické stanice v Predmosti u Prerova v roce 1971 // *PA*. – 1973. – T. 64. – P. 1–23.

Klima B. Kristalova paleolitická industrie z Nove Dediny // *Anthropozoikum. Rada A*. – Praha, 1977. – T. 11. – P. 113–133.

Klima B. Paleolitická stanice u Prestavlk // *Archeologicke Rozhledu*. – Praha, 1978. – T. 30. – P. 5–13.

Kozlowski J.K. Proba klasyfikacji gornopaleolitycznych przemyslow z płoszczami lisciowatymi w Europie // *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellonskiego*. – Krakow, 1961. – T. 31. – 132 p.

Kozlowski J.K. Studia nad zroznicowaniem kulturowym w Paleolicie gornym Europy Srodkowej // *Prace Archeologiczne*. – Krakow, 1965. – Vol. 7. – 155 p.

Kozlowski J.K. Uwagi o przemyslach oryniackich w Polsce // *Folia Quaternaria*. – Krakow, 1966. – Vol. 24.

Kozlowski J.K. Le Bachokirien – la plus ancienne industrie du Paleolithique superieur en Europe (quelques remarques a propos de la position stratigraphique et taxonomique des outillage de la couche 11 de la grotte Bacho Kiro) // *Middle and Early Upper Palaeolithic in Balkans* / J.K.Kozlowski (ed.). – *Prace Archeologiczne*. – Krakow, 1979. – Vol. 28. – P. 77–99.

Kozlowski J.K. (ed.). Excavation in the Bacho Kiro cave (Bulgaria). Final Report. – Warszawa: Panstwowe Wydawnictwo Naukowe, 1982. – 172 p.

Kozlowski J.K. L'Aurignacien en Europe et au Proche Orient // *Actes du XII Congres International des Sciences Prehistoriques et Protohistoriques (Bratislava)* / L.Banesz and J.K.Kozlowski (eds.). – 1993. – P. 283–291.

Kozlowski J.K. Cultural context of the Last Neanderthals and Early Modern Humans in Central-Eastern Europe // *XIII Congres UISPP. Colloque X, vol. 5, The Lower and Middle Palaeolithic*. – Forli: ABACO, 1996a. – P. 205–218.

- Kozłowski J.K.** The Latest Aurignacian and «Aurignacoid» elements in the Epigravettian of the Carpathian basin / XIII Congres UISPP. Colloque XI, vol. 6, The Upper Palaeolithic. – Forli: ABACO, 1996b. – P. 83–98.
- Kozłowski J.K., Kozłowski S.K.** Pradzieje Europy od XL do IV tysiąclecia p. n. e. – Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1975. – 503 p.
- Kozłowski J.K., Kozłowski S.K.** Upper Palaeolithic and Mesolithic in Europe. Taxonomy and Palaeohistory // Prace Komisji Archeologicznej. – Wrocław, 1979. – Vol. 18. – 179 p.
- Lacorre F.** La Gravette: le Gravetien et le Bayacien. – Laval: Barneoud, 1960.
- Laplace G.** Recherches sur l'origine et l'évolution des complexes leptolithiques. Le problème des Périgordiens I et II et l'hypothèse du Synthétype aurignaco-gravettien. Essai de typologie analytique // Quaternaria. – Roma, 1958. – T. 5. – P. 153–240.
- Laplace G.** Les niveaux castelperronien, protoaurignaciens et aurignaciens de la grotte Gatzarria a Suhare en Pays Basque (fouilles 1961–1963) // Quartar. – Bonn, 1966. – Bd. 17. – P. 117–140.
- Laplace G.** L'industrie de Krems-Hundssteig et le problème de l'origine des complexes aurignaciens // Frühe Menschheit und Umwelt / K.Gripp, R.Schuttrumpf and H.Schwabedissen (eds.). – T. 1. – Fundamenta. – Köln, Wien: Bohlau, 1970. – Reihe A. – Bd. 2. – P. 242–297.
- Laplace G.** Il Riparo Mochi ai Balzi Rossi di Grimaldi (fouilles 1938–1949). Les industries leptolithiques // Rivista di Scienze Preistoriche. – 1977. – T. 32. – P. 3–131.
- Laville H.** Climatologie et chronologie du Paléolithique en Périgord: étude sédimentologique de dépôts en grottes et sous abris // Etudes Quaternaires. – Marseille: Laboratoire de Paléontologie Humaine et de Préhistoire (Université de Provence), 1975. – N 4. – 422 p.
- Laville H.** Correlations de quelques séquences culturelles du Würmien Récent au vu de la signification climatique de dépôts en grottes et sous abris dans le Sud-Ouest de la France et en Espagne Cantabrique // Aurignacien et Gravettien en Europe / M.Otte (ed.). – fasc. III. – ERAUL. – Liège, 1983. – N 13. – P. 5–16.
- Lenoir M.** La pièce de la Bertonne, «fossile directeur» du Magdalénien ancien? // BSPF. – 1987. – T. 84. – P. 167–171.
- Lenoir M.** Le Magdalénien ancien en Gironde // Upper Pleistocene Prehistory of Western Eurasia / H.L.Dibble and A.Montet-White (eds.). – Philadelphia: The University Museum, University of Pennsylvania, 1988. – P. 397–410.
- Leroi-Gourhan Arl.** Denominations des oscillations Würmiennes // Bulletin de l'Association Française. Pour l'étude du Quaternaire. – 1968. – N 4. – P. 281–287.
- Leroyer C., Leroi-Gourhan Arl.** Problèmes de chronologie: le castelperronien et l'aurignacien // BSPF. – 1983. – T. 80. – N 1. – P. 41–44.
- Leveque F., Backer A., Guilbaud M. (eds.).** Context of a Late Neandertal. – Madison: Prehistory Press, 1993.
- Marks A.E., Almeida F.** The Late Aurignacian and «Aurignacian» elements in the Upper Palaeolithic of the Portuguese Estremadura, Portugal // XIII Congres UISPP Forli. Colloque XI. Le Paléolithique Supérieur. – 1996. – Vol. 6. – P. 11–21.
- Mellars P.** Major issues in the emergence of modern humans // Current Anthropology. – 1989. – Vol. 30. – N 3. – P. 349–385.
- Mellars P.** The Neandertal Legacy. – Princeton: Princeton University Press, 1996.
- Mogosanu F.** Paleoliticul din Banat. – Bucuresti: Editura Academiei RSR, 1978.
- Mortillet G. de.** Essai d'une classification des cavernes et des stations sous abris, fondée sur les produits de l'industrie humaines // Comptes rendus hebdomadaires des séances de l'academie des sciences. – 1869. – T. 68. – P. 553–555.
- Mortillet G. de.** Classification des diverses périodes de l'âge de la pierre // Compte rendu du 6e Congres International d'Anthropologie et d'Archéologie. – Brussels, 1872. – P. 432–444.
- Mortillet G. de, Mortillet A.** Le Musée Préhistorique. – C. Reinwald. – Paris, 1881.
- Müller-Beck H.-J.** Eine «Wurzel-Industrie» des Vogelherd-Aurignaciens // Fundberichte aus Schwaben. – 1965. – Neue Folge Bd. 17. – P. 43–51. – Tafel 7–13.
- Obermaier H.** Der Mensch der Vorzeit. – Berlin und Wien, 1912.
- Oliva M.** Aurignacien na Morave // Studie Muzea Kromerizska 87. – Kromeriz, 1987. – 128 p.
- Oliva M.** The Early Aurignacian industry from Vedrovice II (Southern Moravia) and the question of the Aurignacian origins // Anthropologie. – Brno, 1989. – T. 27. – N 2–3. – P. 251–264.
- Oliva M.** La signification des pointes foliacées dans l'Aurignacien Morave et dans le type de Miskovice // Feuilles de Pierre. Les industries à pointes foliacées du Paléolithique supérieur Européen. Actes du Colloque de Cracovie 1989 organisé par J.K.Kozłowski. – ERAUL. – 1990. – N 42. – P. 223–232.
- Oliva M.** The Aurignacian in Moravia // Before Lascaux: the complex record of the Early Upper Palaeolithic / H.Knecht, A.Pike-Tay and R.White (eds.). – New York: CRC Press, 1993. – P. 37–55.
- Palma di Cesnola A.** L'Uluzzien et ses rapports avec le Protoaurignacien en Italie // Aurignacien et Gravettien en Europe / M.Otte (ed.). – fasc. II. – ERAUL. – Liège, 1982. – N 13. – P. 271–288.
- Perpere M.** Remarques sur l'Aurignacien en Poitou-Charentes // L'Anthropologie. – Paris, 1972. – T. 76. – N 5–6. – P. 387–425.

- Peyrony D.** Les industries «aurignaciennes» dans le bassin de la Vézère // BSPF. – 1933. – T. 30. – P. 543–559.
- Peyrony D.** Le Périgordien et l'Aurignacien (Nouvelles observations) // BSPF. – 1936. – T. 33. – P. 616–619.
- Peyrony D.** Le Périgordien, l'Aurignacien et le Solutrén en Eurasie, d'après les dernières fouilles // BSPF. – 1948. – T. 45. – N 9–10. – P. 305–328.
- Pradel L.** Le Corrèzien de la grotte Dufour, commune de Brive (Corrèze) // L'Anthropologie. – Paris, 1968. – T. 72. – N 5–6. – P. 467–478.
- Pradel L.** La grotte Paleolithique de Bos-del-Ser, commune de Brive (Corrèze) // L'Anthropologie. – Paris, 1972. – T. 76. – N 5–6. – P. 427–440.
- Pradel L.** La pointe de Font-Yves // BSPF. – 1978. – T. 75. – N 8. – P. 233–236.
- Richards D.A., Beck J.W.** Dramatic shifts in atmospheric radiocarbon during the last glacial period // Antiquity. – London, 2001. – Vol. 75. – P. 482–485.
- Richter D., Waiblinger J., Rink W.J., Wagner G.A.** TL, ESR and ¹⁴C-dating of the Late Middle and Early Upper Palaeolithic site Geißenklosterle cave, Southern Germany // Journal of Archaeological Sciences. – 2000. – Vol. 27. – P. 71–89.
- Rigaud J.-Ph.** Données nouvelles sur le Périgordien supérieur en Périgord // L'évolution de l'Acheuléen en Europe (Pre-tirages du 9ème Congrès de l'UISPP [Nice, September]). – Paris: CNRS, 1976. – P. 53–65.
- Rigaud J.-Ph.** Données nouvelles sur l'Aurignacien et le Périgordien en Périgord // Aurignacien et Gravettien en Europe / M.Otte (ed.). – fasc. II. – ERAUL. – Liège, 1982. – N 13. – P. 289–324.
- Rigaud J.-Ph.** The Gravettian peopling of southwestern France. Taxonomic problems // Upper Pleistocene Prehistory of Western Eurasia / H.L.Dibble and A.Montet-White (eds.). – Philadelphia: The University Museum, University of Pennsylvania, 1988. – P. 387–395.
- Rigaud J.-Ph.** L'Aurignacien dans le Sud-Ouest de la France: bilan et perspectives // Actes du XII Congrès International des Sciences Préhistoriques et Protohistoriques (Bratislava) / L.Banesz and J.K.Kozłowski (eds.). – 1993. – P. 181–186.
- Rigaud J.-Ph.** A propos de la contemporanéité du Castelperronien et de l'Aurignacien ancien dans le nord-est de l'Aquitaine: une révision des données et ses implications // Les premiers hommes modernes de la Péninsule Ibérique. Actes du Colloque de la Commission VIII de l'UISPP (Vila Nova de Foz Coa, 22–24 October 1998) / J.Zilhão, T.Aubry and A.F.Carvalho (eds.). – Trabalhos de Arqueologia. – Lisboa, 2001. – N 17. – P. 61–68.
- Prosek Fr.** Szeletien na Slovensku // SA. – 1953. – T. 1. – P. 133–164.
- Sachse-Kozłowska E.** Polish Aurignacian assemblages // Folia Quaternaria. – Krakow, 1978. – Vol. 50. – 37 p.
- Schmidt R.R.** Die diluviale Vorzeit Deutschlands. – Stuttgart, 1912.
- Sinitzyn A.** Les niveaux Aurignaciens de Kostienki I // Actes du XII Congrès International des Sciences Préhistoriques et Protohistoriques (Bratislava) / L.Banesz and J.K.Kozłowski (eds.). – 1993. – P. 242–259.
- Soler-Masferrer N., Maroto-Genover J.** Les nouvelles datations de l'Aurignacien dans la Péninsule Ibérique // Actes du XII Congrès International des Sciences Préhistoriques et Protohistoriques (Bratislava) / L.Banesz and J.K.Kozłowski (eds.). – 1993. – P. 162–173.
- Sonneville-Bordes D. de.** La question du Périgordien II // BSPF. – 1955a. – T. 52. – P. 187–203.
- Sonneville-Bordes D. de.** La grotte de Chanlat et la question du Périgordien II // L'Anthropologie. – Paris, 1955b. – T. 59. – N 3–4. – P. 357–360.
- Sonneville-Bordes D. de.** Le Paleolithique supérieur en Périgord. – T. 1–2. – Bordeaux: Delmas, 1960. – 580 p.
- Sonneville-Bordes D. de.** Upper Paleolithic Cultures in Western Europe // Science. – 1963. – Vol. 142. – N 3590. – P. 347–355.
- Sonneville-Bordes D. de.** CA comment on Valoch's «Evolution of the Palaeolithic in Central and Eastern Europe» // Current Anthropology. – 1968. – Vol. 9. – N 5. – P. 383–384.
- Sonneville-Bordes D. de.** The Upper Palaeolithic: 33,000–10,000 BC // France before the Romans / S.Piggot, G.Daniel and Ch.McBurney (eds.). – London: Thames and Hudson, 1974. – P. 30–60.
- Sonneville-Bordes D. de.** L'évolution des industries aurignaciennes // Aurignacien et Gravettien en Europe / M.Otte (ed.). – fasc. II. – ERAUL. – Liège, 1982. – N 13. – P. 339–360.
- Sonneville-Bordes D. de, Perrot J.** Lexique typologique du Paleolithique supérieur. Outillage lithique // BSPF. – 1954. – T. 51. – P. 327–335; 1955. – T. 52. – P. 76–79; 1956. – T. 53. – P. 408–412, 547–558.
- Straus L.G.** Iberia Before the Iberians. – Albuquerque: University of New Mexico Press, 1992.
- Straus L.G.** The Upper Paleolithic of Europe: an overview // Evolutionary Anthropology. – 1995. – Vol. 4. – N 1. – P. 4–16.
- Straus L., Bischoff J., Carbonell E.** A review of the Middle to upper Palaeolithic transition in Iberia // European Prehistory. – Liège, 1993. – Vol. 3. – P. 11–27.
- Strobl J., Obermaier H.** Die Aurignacienstation von Krems (N.–O.) // Jahrbuch für Altertumskunde. – Berlin, 1909. – Bd. 3. – P. 129–148.
- Svoboda J.** Raw material sources in Early Upper Paleolithic Moravia. The concept of lithic exploitation areas // Anthropologie. – Brno, 1983. – Vol. 21. – N 2. – P. 147–158.

- Svoboda J.** K nekterým aspektům studia exploatačních oblastí kamenných surovin // Archeologické rozhledy. – Praha, 1984. – T. 36. – N 4. – P. 361–369.
- Teutsch J.** Das Aurignacien von Magyarbodza // Barlangkutatas. – 1914. – T. 2.
- Valoch K.** Paleolitické stanice s listovitými hroty nad údolím Bobravy // CMM. – 1956. – T. 41. – P. 5–44.
- Valoch K.** Über das Vorkommen der Blattspitzen im Paläolithikum Mährens // Germania. – 1964a. – Bd. 42. – P. 239–244.
- Valoch K.** Borky II, eine Freilandstation des Aurignacien in Brno-Maloměřice. Ein Beitrag zur Problematik des Aurignacien in Mitteleuropa // CMM. – 1964b. – T. 49. – P. 5–48.
- Valoch K.** Die altsteinzeitlichen Blattspitzenindustrien von Jezerany (Sudmähren) // CMM. – 1966a. – T. 51. – P. 5–60.
- Valoch K.** Die Quarzindustrie aus der Höhle Byčí skála in Mähren // Quartar. – Bonn, 1966b. – Bd. 17. – P. 51–89.
- Valoch K.** Evolution of the Palaeolithic in Central and Eastern Europe // Current Anthropology. – 1968. – Vol. 9. – N 5. – P. 351–390.
- Valoch K.** Ein spätes Aurignacien in Mähren // CMM. – 1975. – T. 60. – P. 23–44.
- Valoch K.** L'Aurignacien en Moravie // IX Congrès UISPP (Nice). Colloque XVI: L'Aurignacien en Europe / J.K.Kozłowski (ed.). – 1976a. – P. 112–123.
- Valoch K.** Das entwickelte Aurignacien von Tvarožna bei Brno // CMM. – 1976b. – T. 61. – P. 7–30.
- Valoch K.** Die Mikrolithik im Alt- und Mittelpaläolithikum // Ethnographisch-Archaeologische Zeitschrift. – Berlin, 1977. – Bd. 18. – P. 57–62.
- Valoch K.** Nove poznatky o paleolitu v Československu // Sborník Prací Filozofické Fakulty Brněnské Univerzity. – 1977–1978. – E 22–23. – P. 7–25.
- Valoch K.** Le Taubachien, sa géochronologie, paléontologie et paléoethnologie // L'Anthropologie. – Paris, 1984. – T. 88. – P. 193–208.
- Valoch K., Oliva M., Havlíček P., Karásek J., Pelíšek J., Smolíkova L.** Das Frühaurignacien von Vedrovice II und Kuparovice I in Sudmähren // Anthropozoikum. – Praha, 1985. – T. 16. – P. 107–203.
- Van der Plicht J.** Radiocarbon calibration for the Middle / Upper Palaeolithic: a comment // Antiquity. – London, 1999. – Vol. 73. – P. 119–123.
- Vertes L.** Neuere Ausgrabungen und Paläolithische Funde in der Höhle von Istállóskó // AAASH. – 1955. – Vol. 5.
- Vertes L.** Problematika Szeletien // SA. – 1956. – T. 4. – P. 318–340.
- Vertes L.** Beiträge zur Abstammung des Ungarischen Szeletien // Folia Archaeologica. – Budapest, 1958. – T. 10. – P. 3–15.
- Vertes L.** Observations on the technique of production of Szeletian flint implements // PPS. – 1960a. – Vol. 26. – P. 37–43.
- Vertes L.** Die Altsteinzeit der südlichen Donaugebiete // Quartar. – Bonn, 1960b. – Bd. 12. – P. 53–105.
- Vertes L.** Einige Angaben des ungarischen Szeletien // Arheoloski Vestnik. Brodarjev Zbornik. – Ljubljana, 1962–1963. – T. 13–14. – P. 167–195.
- Vertes L.** Evolutional links and chains of the Hungarian Paleolithic age // The New Hungarian Quarterly. – Budapest, 1963. – Vol. 4. – N 11.
- Zilhao J.** La sequence chrono-stratigraphique du Solutreen Portugais // Ferveles. – 1994. – T. 1. – P. 119–129.
- Zilhao J., Aubry T.** The point of Vale Comprido and the origins of Solutrean // L'Anthropologie. – 1995. – T. 99. – N 1. – P. 125–142.
- Zilhao J., Aubry T., Almeida F.** Un modèle technologique pour le passage du Gravettien au Solutreen dans le Sud-Ouest de l'Europe // XXIV Congrès Préhistorique de France – Carcassonne 26–30 septembre 1994 – Les faciès leptolithiques du nord-ouest méditerranéen: milieux naturels et culturels. – 1999.
- Zilhao J., d'Errico F.** The chronology and taphonomy of the Earliest Aurignacian and its implications for the understanding of Neandertal extinction // Journal of World Prehistory. – 1999. – Vol. 13. – N 1. – P. 1–68.

SUMMARY

It is obvious that since very early XX century «*Bataille Aurignacienne*» still continuous in Europe. At the same time, after decades of ideas on local Aurignacian groups and even cultures existence throughout the Europe, it is now accepted that Aurignacian in Western and Central Europe is industrially quite uniform technocomplex with some common developmental trends for the time range from ca. 40/37–36 to ca. 27000 BP. On the other hand, there are known some Upper Paleolithic industries with just some Aurignacian techno-typological elements of the time span in between 22–20/17000 BP throughout Western and Central Europe that are usually now grouped under the taxonomic term Epi-Aurignacian. The represented in the article Western and Central European Aurignacian and Epi-Aurignacian data synthesis certainly opens the avenue for further studies of so-called Aurignacoid complexes in Eastern Europe for taking away any uncertainties on actual Pan-European Aurignacian *sensu lato* characteristics.

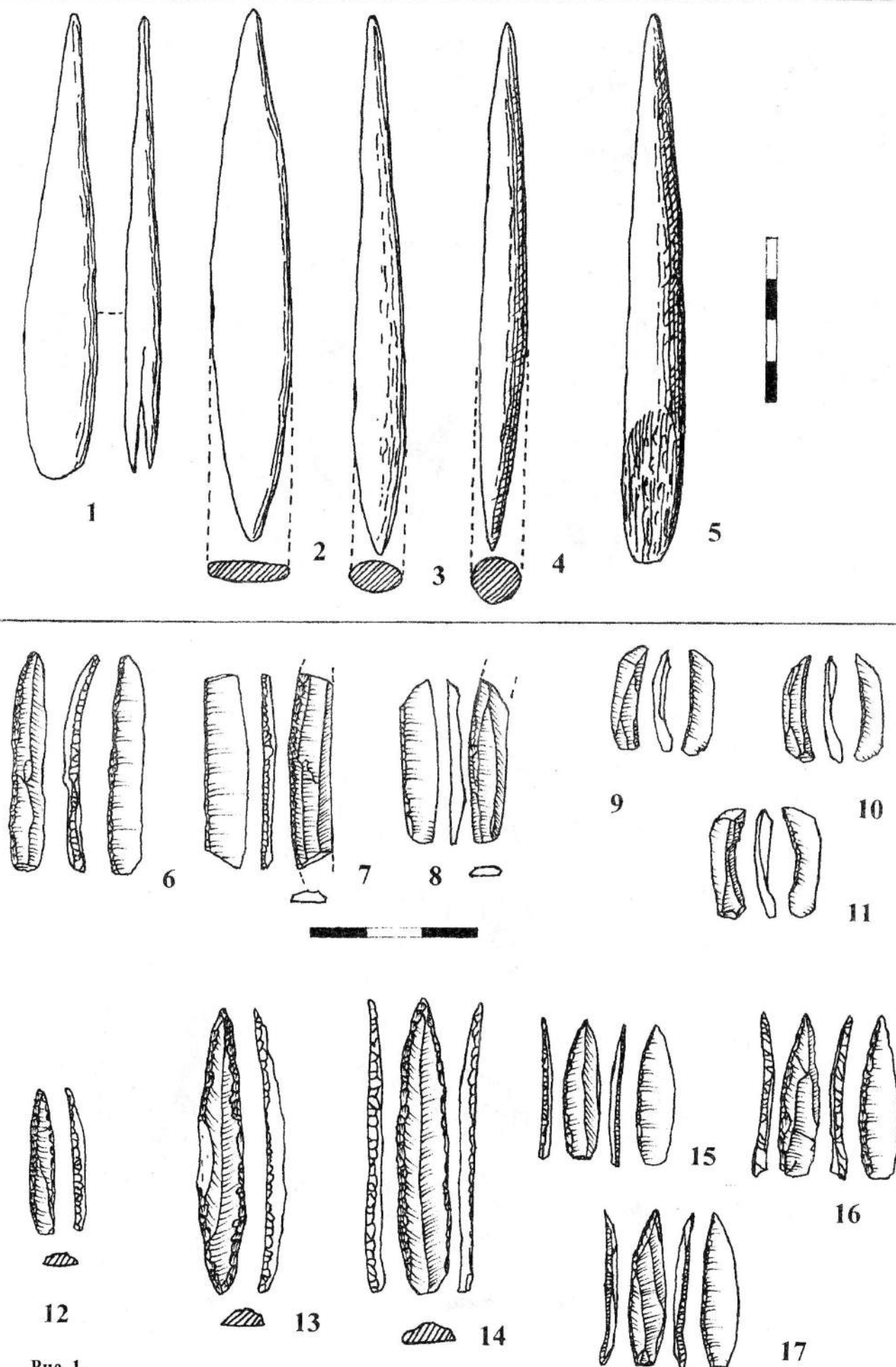

Рис. 1.
Fig. 1.

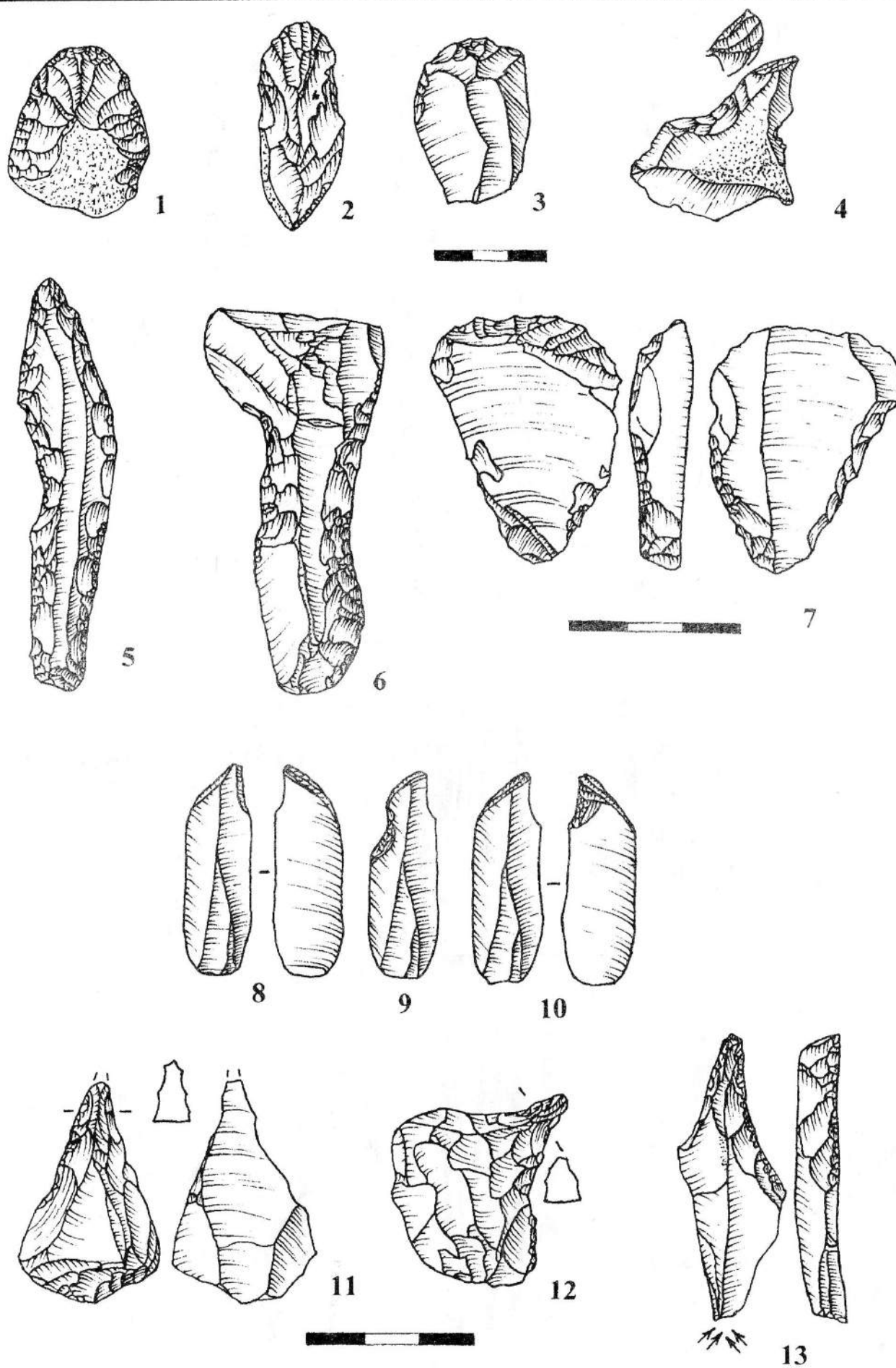

Рис. 2.
Fig. 2.

Рис. 1. 1–5 – типы костяных наконечников ориньяка, по Д.Пейрони [Peyrony, 1933, fig. 11, 1–5]: 1 – костяной наконечник с расщепленным основанием ориньяка I, 2 – ромбовидный уплощенный костяной наконечник ориньяка II, 3 – ромбовидный овальный в сечении костяной наконечник ориньяка III, 4 – биконический костяной наконечник ориньяка IV, 5 – костяной наконечник с сильно скошенным основанием ориньяка V; 6–11 – пластинки Дюфур, по П.-И.Демарсу [Demars, Laurent, 1989, fig. 37, 2, 4, 10, 16, 18, 20]: 6–8 – подтип Дюфур, 9–11 – подтип Рок де Комб; 12–14 – острия Фон-Ив, по Л.Праделю [Pradel, 1978, fig. 1, 2, 8, 11]; 15–17 – острия Кремс, по Дж.Лапласу [Laplace, 1970, tafel 97, 11–12, 24]. 1–4 – стоянка Ля Феррасси, 5 – стоянка Ложери От, 6 – стоянка Дюфур, 7–8 – стоянка Бос дель Сер, 9 – стоянка Рок де Комб, слой 6, 10–11 – стоянка Рок де Комб, слой 5, 12–14 – стоянка Фон-Ив, 15–17 – стоянка Кремс-Гундсштейн.

Рис. 2. 1–2 – скребки кареноидные типичные (лямеллярная обработка), по Д. де Сонвиль-Борд и Перро [Sonneville-Bordes, Perrot, 1954, fig. 3, 4, 8]; 3 – скребок кареноидный атипичный (не-лямеллярная обработка), по Д. де Сонвиль-Борд и Перро [Sonneville-Bordes, Perrot, 1954, fig. 3, 12]; 4 – резец кареноидный подтипа бюске, по Д. де Сонвиль-Борд и Перро [Sonneville-Bordes, Perrot, 1956, fig. 2, 13]; 5–6 – ориньякские пластины, по Д. де Сонвиль-Борд и Перро [Sonneville-Bordes, Perrot, 1956, fig. 3, 5, 7]; 7 – вентрально обработанное лямеллярными сколами тронкированное изделие – «*piece de la Bertonne*», по П.-И.Демарсу [Demars, Laurent, 1989, fig. 30, 4]; 8–10 – схематическое изображение кареноидного резца, кареноидного резца подтипа бюске, кареноидного резца подтипа вашон, по М.Перпери [Perpere, 1972, fig. 4, 2–4]; 11–13 – скребки типа Лготка, по М.Олива [Oliva, 1987, obr. 40, 9, 12, 16]. 1 – стоянка Брасемпуй, 2, 4 – стоянка Кро-Маньон, 3 – стоянка Реверди, 5 – стоянка Ля Мут, 6 – стоянка Лассель, 7 – стоянка Ля Малинер, 11–13 – стоянка Лготка.

Fig. 1. 1–5 – Aurignacian bone point types, according to D.Peyrony [1933, fig. 11, 1–5]: 1 – *Aurignacien I Pointe a base fendue*, 2 – *Aurignacien II Pointe losangique aplatie*, 3 – *Aurignacien III Pointe losangique a section ovale*, 4 – *Aurignacien IV Pointe biconique*, 5 – *Aurignacien V Pointe a base a biseau simple*; 6–11 – Dufour bladelets, according to P.-Y.Demars [Demars, Laurent, 1989, fig. 37, 2, 4, 10, 16, 18, 20]: 6–8 – Dufour sub-type, 9–11 – Roc de Combe sub-type; 12–14 – Font-Yves points, according to L.Pradel [1978, fig. 1, 2, 8, 11]; 15–17 – Krems points, according to G.Laplace [Laplace, 1970, tafel 97, 11–12, 24]. 1–4 – La Ferrassie, 5 – Laugerie-Haute, 6 – Dufour, 7–8 – Bos del Ser, 9 – Roc de Combe, level 6, 10–11 – Roc de Combe, level 5, 12–14 – Font-Yves, 15–17 – Krems-Hundssteig.

Fig. 2. 1–2 – typical carinated en-scrapers (lamellar treatment), according to D. de Sonneville-Bordes and J.Perrot [1954, fig. 3, 4, 8]; 3 – atypical carinated end-scrapers (non-lamellar treatment), according to D. de Sonneville-Bordes and J.Perrot [1954, fig. 3, 12]; 4 – carinated burin of busque sub-type, according to D. de Sonneville-Bordes and J.Perrot [1956, fig. 2, 13]; 5–6 – Aurignacian blades, according to D. de Sonneville-Bordes and J.Perrot [1956, fig. 3, 5, 7]; 7 – truncated piece with lammelar ventral treatment – «*piece de la Bertonne*», according to P.-Y.Demars [Demars, Laurent, 1989, fig. 30, 4]; 8–10 – schemas of a carinated burin, a carinated burin of busque sub-type, a carinated burin of Vachon sub-type, according to M.Perpere [1972, fig. 4, 2–4]; 11–13 – Lhotka type end-scrapers, according to M.Oliva [1987, obr. 40, 9, 12, 16]. 1 – Brassempouy, 2, 4 – Cro-Magnon, 3 – Reverdit, 5 – La Mouthe, 6 – Laussel, 7 – La Malignere, 11–13 – Lhotka.

МАЦКЕВИЙ Л. Г.

ДО ПИТАННЯ ПРО ПОЧАТОК ЗАСЕЛЕННЯ ПЕЧЕР УКРАЇНИ

Найдавніше заселення печер в Україні віднесено до раннього палеоліту, що відповідає ашельсько-мустьєрському періоду. Комплексний, інтердисциплінарний аналіз компонентів природного середовища, зокрема екосистем, дозволяє припускати й більш ранні етапи освоєння печерно-скельних порожнин. Перспективними у цьому плані є дослідження в похованих, часом зруйнованих печерних утворах, що законсервовані від згубних дій як природного середовища, так і антропогенного фактора.

Порівняно з відкритими місцевостями добре збережені печерні порожнини своїми перевагами для проживання людини більше приваблюють увагу дослідників палеоліту. Це стосується, перш за все, великих та сухих утворень південної орієнтації із декількома виходами, особливо, коли поблизу розташовані водні джерела, наявна кам'яна сировина, відповідна флора й рослинність і мисливські угіддя. При цьому часом не враховується, що за довгий проміжок часу такі печери та природне середовище навколо них значно змінилися. Як і більшість компонентів екосистем, добре збережені порожнини можуть бути досить пізнього походження.

Після виходу в світ у середині ХХ ст. проблемної статті С.Н.Замятніна про початок заселення печер наша наука, здавалося б, значною мірою позбавилася «пережитків» про заселення печерних порожнин лише з середини четвертинного періоду, що збігається з максимальним похолоданням [Замятнин, 1950, с. 55]. Стало зрозумілим, що люди поселялися у печерах практично в усі часи, а найкращу збереженість культурного шару слід чекати в основному в похованих, законсервованих порожнинах [Замятнин, 1950, с. 55–63]. У подальшому такі постулати були підтверджені майже на всіх континентах, де простежені археологічні пам'ятки, а також печерно-скельні порожнини. Втім, П.П.Єфименко у своїй фундаментальній праці «Первобытное общество» зазначав, що більшість печер була заселена в пізню пору льодовикового часу, коли умови клімату змушували людину шукати захисту від несприятливих зовнішніх умов [Єфименко, 1953, с.274]. На жаль, поки-що найбільш перспективні, поховані печерні утвори в Україні досліджуються лише епізодично. Не в повному об'ємі ще використовуються дані природно-екологічного комплексу, нові методики та технології. Виняток становить до певної міри хіба що кримський регіон.

Як відомо, Г.А.Бонч-Осмоловський на схилах перед деякими печерними пам'ятками, як наприклад Кіік-Коба та Шайтан-Коба (рис.1), закладав поздовжні

MATSKEVYJ L. G.

TOWARDS THE QUESTION OF THE BEGINNING OF THE POPULATION OF CAVES IN UKRAINE

траншеї [Бонч-Осмоловский, 1940; Bonch-Osmolovsky, Gromov, 1936]. Завдяки такому методичному прийомові можна не тільки виявити артефакти, що «сповзли» (зсунулись) на більш долішні точки схилу, але й простежувати поверхи (яруси) печерних ансамблів, які перекриті (поховані) при дії певних природних і людських факторів. Так, якщо перед початком робіт Прийма I уявлялась як триповерхова (рис.2), то згодом під зсувами були виявлені ще два поверхи: I (долішній) – навіс, а також V (верхній) – грот [Мацкевий, 2002, с.19, рис. 2]. Це не виключає, що при наступних роботах поверхів тут буде простежено ще більше. У 2002 р. під час робіт у навісі Львів VII на глибині понад 2 м від поверхні було відкрито похований грот (рис.3;4).

У більшості регіонів людина використовувала переважно карстові, карстово-суфозійні та тріщинні печерно-скельні порожнини [Гульовський, 1995]. В Україні відомо вже понад 1000 таких утворень, три з яких входять до сімки найдавших печер світу [Портнер, 1997]. Основна їх кількість припадає на захід України, а також території Приазов'я і Причорномор'я. У деяких із них, наприклад, на Поділлі, зафіксовані фауністичні рештки між відкладами таманського (пізній неоген) і тираспольського (ранній антропоген) комплексів, віком близько 0,7 млн. років, а в Одеських катакомбах – і дещо давніші [Татарінов, 2000, с. 38; Пронин, 1998]. Заслужовують на увагу печерні пустоти з остеологічними знахідками Чортків і Синякове на Тернопільщині [Татарінов, 2000, с. 59–65], Заповідна (Одеська обл.), Аверкієва, Егіз-Танах III, Тарханкутські та інші в Криму й Вигнанка на Поділлі [Дублянський, Ломаєв, 1980, с. 137]. Такі «харчові» можливості регіонів, очевидно, приваблювали і людину. Аналіз цих остеологічних решток і проведення спеціалізованих археологічних досліджень тут могли б бути перспективними. Потребує ретельного вивчення еволюція та трансформація природного середовища й суспільства в їх тривалій взаємодії і взаємообумовленості [Коржик, 1995]. Використання природних порожнин та цілеспрямоване створення

штучних є своєрідним індикатором змін не тільки соціально-економічних умов, але й природно-ландшафтної оболонки.

На території багатьох континентів уже відомо досить багато печерно-скельних порожнин, у яких були зафіксовані сліди проживання людей понад 1 млн. років тому [Борисковский, 1979; Humanity..., 2001]. Відзначимо знахідки в Африці (Кенія), Азії (Китай), а також численні, хоча часом і дещо пізніші культурні шари в печерних порожнинах Європи – Валоне (Франція), Шандалья І (Греція), Ізернія (Італія) та ін. [Гладилин, Ситливый, 1990, с. 102; Kozłowski, 1999]. Близько 250 тис. років нараховують відклади в печері Бішнік (Польща), а в гротах Старі Друїтори та Вихватинці (Молдова) – дещо пізніші [Кетрару, 1973; Jaskinia Bisnik, 2002]. У наступні епохи печерні пам'ятки зафіксовані в багатьох місцевостях. Це підтверджує думку С.Н.Замятніна про те, що людина використовувала печери всюди, де їх знаходила [Замятнин, 1950, с. 57]. У них, як правило, краще, ніж на відкритих пам'ятках, збережений культурний шар, особливо органічні рештки, хоча нерідко вони простежуються в зруйнованому або похованому стані.

Про печери і їх певне використання на території сучасної України стало відомо вже близько 1000 років тому. Відзначимо літописні дані XI–XIII ст. про лаврські печери в районі Кисва та печеру Домамири на Тернопільщині чи Львівщині. У XVI ст. М.Груневег записав легенду про печеру Лева на Високому замку в Львові. До XVII ст. належать записки Евлія Гелебі про кістки тварин у печері, що були виявлені при зачищенні рова Аккерманської (Білгород-Дністровської) фортеці. Відзначимо також повідомлення Г.Жончинського про численні печерні порожнини на заході України, опубліковані ним у двох ґрунтовних монографіях латинською мовою, виданих ще у XVIII ст. Ці свідчення базуються переважно на особистих спостереженнях, переказах і легендах. Наукових обстежень таких об'єктів ще не проводилось [Сапожников, 1994, с. 5; Мацкевий, 1995]. Утім, уже в наш час багато з цих пам'яток досліджувалось і були отримані важливі знахідки.

У першій половині XIX ст. стали відомі перші науково обґрунтовані матеріали, що свідчать про заселення людиною печер Вертеба та Урич на заході України, а також, можливо, як припускають П.П.Єфименко й І.В.Сапожников, – Ведмежої печери в сучасному центрі м. Одеси та поблизу с. Нерубайське на захід від міста [Е.В., 1822; Wagilewicz, 1843; Аноним, 1846; Nordmann, 1858; Єфименко, 1953, с. 231; Сапожников, 1994, с. 5; Мацкевий, 1995].

Епохальними й загальновідомими у науковому світі стали дослідження К.С.Мережковського у 1879–1880 рр. у Криму, в результаті яких було засвідчено заселення Кримських печер уже в ранньому палеоліті (мустьє) і в більш пізній час [Мережковский, 1880/1881; 1881/1887; Mérejkowski, 1884; Mortillet, 1900]. Важливим був внесок і наступних поколінь дослідників найдавнішого заселення печер Криму та інших суміжних територій

[Бонч-Осмоловский, 1940; Колосов, Степанчук, Чабай, 1993; Bonch-Osmolovsky, Gromov, 1936; Chabai, 1998]. Окремо слід виділити один із перших дослідів вивчення похованих печер у СРСР, здійснений А.А.Формозовим при розкопках мустьєрської стоянки Кабазі в Криму [Формозов, 1959]. На інших територіях найбільш успішні роботи здійснені в печері Іллінка поблизу Одеси й у печерних утвореннях Львів VII та Прийма I в околицях і поблизу Львова [Сапожников, 1994; Мацкевий, 2000]. Особливої уваги заслуговують матеріали з похованих печерних утворень у Криму та з грота Прийма I у Західному Поділлі, в яких відзначені матеріали ранньопалеолітичного часу [Мацкевий, 2002; Chabai, 1998].

Таким чином, територія України представлена досить значною кількістю печерних утворень, у яких зафіксовано перебування не тільки тварин, але й людей уже в ранньому палеоліті. Як відзначав ще С.Н.Замятнін, більшість таких пам'яток виявлені не стільки в певних, відповідних природних і, зокрема, екологічних умовах, скільки тяжіють до відомих культурних центрів [Замятнин, 1961, с. 27]. В Україні, як це не парадоксально, й сьогодні основні печерні об'єкти із залишками, особливо давнього культурного шару, і нині відомі в основному поблизу або в околицях Кисва, Львова та Одеси. Виняток у цьому плані становить хіба лише Крим. Це свідчить значною мірою про низький рівень науково обґрунтованого підходу до вивчення проблеми, про випадковість та фрагментарність більшості робіт, що пов'язано з відсутністю достатньої матеріально-технічної бази. Нині відсутня й належна координація як спеціалістів-археологів, так і науковців природознавчого, екологічного, інших напрямів із метою комплексного, інтердисциплінарного розв'язання поставлених завдань.

У плані пошуку та стаціонарного дослідження найдавніших слідів заселення печерних порожнин України велике значення має інформація про вік самих утворень, наявність у них або на «господарській» площадці (майданчику) перед ними, відкладів ґрунту, фіксація фауністичних відкладів. Так, у Закарпатті про такі порожнини свого часу повідомив завідувач кафедри зоології Ужгородського університету І.І.Колюшев [Колюшев, 1966]. Під його керівництвом, за участі інших викладачів і студентів, а також науковців Інституту зоології АН УРСР, у печері Перлинка (Жемчужная) біля с. Мала Уголька, в якій туристи випадково знайшли кістки печерного ведмеда, перекопано 4 кубометри ґрунту [Колюшев, 1966, с. 49–50]. Було віднайдено більше ніж 1000 кісток і їх діагностичних уламків, а також 109 зубів. Вони належали печерному ведмедю (*Spelacarcus spelaeus*), бурому ведмедю (*Ursus arctos*) та кабану (*Sus scrofa*).

Відзначимо й більш детальну інформацію про фауністичні рештки в печері Перлинка [Дублянський, Ломаев, 1980, с. 139–140]. Скупчення кісток виявлено в жовтувато-бурій глині, що заповнювала долівку та ніші лівої частини утворення. В захороненні

переважають кістки печерного ведмедя (1031 знахідка, 18 особин). Зафіксовано і досить багато (60 знахідок, 26 особин) решток бізона первісного (*Bison priscus*), оленя північного (*Rangifer tarandus* L.), зайця, ховраха (*Citellus* sp.), соні-вовчка (*Glis glis* L.), хом'яка звичайного (*Cricetus cricetus* L.), полівки лісової (*Clethrionomus glareolus* Schreber), сліпака (*Spalax* sp.), борсука, куниці (*Martes* sp.), лисиці, kota лісового, нічниця великої (*Myotis myotis* Borkhausen) і синиці великої (*Parus major* L.). Методом прожарювання [Пидопличко, 1952] у лабораторії Інституту зоології АН УРСР і на кафедрі зоології УДУ кістки печерного ведмедя були датовані близько 100 тис. років. Як уважає І.І.Колюшев, тварини загинули не в печері [Колюшев, 1966, с. 51]. Таке повідомлення становить неабиякий інтерес для дослідників заселення печер людиною.

Справа ще й у тому, що в 1972–1973 рр. поблизу печери Перлинна Закарпатською палеолітичною експедицією Інституту археології АН України були здійснені розкопки в печері Молочний Камінь, у результаті яких виявлено велику кількість кісток тварин, що належали, згідно з визначенням І.Г.Підолічка, в основному печерному ведмедю. Крім того, зафіксовано 24 невеликих за розмірами кам'яних виробів й отримана за C^{14} дата 25550 ± 350 р. (GrN-7761). Поселення віднесено до типу короткотривалих мисливських таборів на печерного ведмедя [Гладилин, Пашкевич, 1977]. Звичайно, публікація зоологів повинна була б зацікавити науковців Закарпатської палеолітичної експедиції. Судячи з аналізу статті та двох інформацій [Гладилин, Пашкевич, 1977; Гладилин, Дем'яненко, Зализняк, 1973; Гладилин, Дем'яненко, 1974], робота І.І.Колюшева, на жаль, очевидно, не була врахована, а пошуки Палеолітичною експедицією здійснювались на основі статті І.В.Черниша [Черныш, 1966], опублікованої в тому ж збірнику, що й праця І.І.Колюшева.

Як припускає І.І.Колюшев, не виключено, що давня людина мала певне відношення до кісток у печері Перлинна, хоча це поки достеменно не встановлено. Цілком можливо, що зоологами не віднайдено ту невелику кількість кам'яних знарядь, які могли бути представлені в ґрунті. Так, при розкопках грота Прийма І (за C^{14} : 45600 ± 450 В. Р., Кі-4583) було виявлено лише 4 кам'яні артефакти при 1,6 тисячі кісток також майже виключно печерного ведмедя. Саме поодинокі кам'яні вироби фіксуються на більшості тимчасових мисливських, частіше зимових, таборів Криму, Кавказу, інших територій.

Могло б становити безумовний інтерес для археологів також повідомлення І.І.Колюшева про знахідки поблизу Перлинної печери 13 черепів борсука (*Meles meles*), що виявлені безпосередньо біля стін печерного грота [Колюшев, 1966, с. 53].

Важливою в плані археологічних обстежень є інформація про пізньоплейстоценове місцезнаходження фауни Еміне-Баір-Хосар на Чотирдагському масиві в Криму [Дублянський, Ломаев, 1980, с. 136]. Тут було виявлено 180 кісток, що

належали 24 особинам ведмедя печерного (*Spelaeoarcus spelaeus* Ros.), вовка (*Canis lupus* L.), корсака (*Vulpes corsac* L.), лева печерного (*Felis spelaea* Goldf.), рисі (*Felis (lynx) lynx*), коня (*Equus caballus* L.), оленя звичайного (*Cervus elaphus* L.) та зайця (*Lepus* sp.). Як повідомляється в монографії, місцезнаходження утворилось на місці тривалого проживання великих хижаків біля входу в печеру, зараз закритого обвалом і вапняковими натіками [Дублянський, Ломаев, 1980, с. 136]. Відзначимо, що все ж частіше остеологічні рештки на майданчиках перед входами в печерно-скельні утворення свідчать про господарсько-побутову діяльність людини, а хижаки поїдали свою здобич, звичайно, в самих порожнинах. Для розв'язання цього питання дуже важливо вияснити, чи на кістках погризи тварин, чи сліди людської діяльності. Приведений перелік фауністичних решток не дає однозначної відповіді, хоча можна припускати, що в даному випадку більш вірогідними є рештки поселення людини, а не лігва тварини.

Відзначимо й Тарханкутське місцезнаходження фауни поблизу с. Чорноморське на заході Криму [Дублянський, Ломаев, 1966, с. 139]. У червоно-бурій глині, що заповнювала вхідні отвори невеликих печер у верхньосарматських вапняках, знайдені кістки коня Стенона (*Equus stenonis* Cos.), слона (*Elephas meridionalis*), бізона (*Bison* sp.), носорога етрусського (*Rhinoceros etruscus* Falc.), вовка, борсука (*Meles meles* L.), кам'яної куниці (*Ellobius talpinus* Pall.) і велика кількість остеологічних решток кісток птахів (160 знахідок, що належали 52 особинам 38 видів). До цього ж часу, тобто раннього плейстоцену, віднесено й місцезнаходження фауни біля с. Синякове Чортківського району Тернопільської обл. [Дублянський, Ломаев, 1980, с. 141]. Скупчення кісток великих тварин і копролітів приурочено до заповнювача давнього грота в кварцових середньозернистих пісках під карнизом вапнякових пісковиків. Тут виявлено більше ніж 300 кісток, що належали 105 особинам. Відзначений лев печерний, гієна печерна (*Crocota* cf. *Spelaea* Goldfuss), ведмідь печерний, олень гігантський, носоріг Мерка (*Dicerorhinus* aff. *Merki* Jaeger) та інші тварини.

Потребують ретельних обстежень археологами й інші місця скупчення остеологічних решток у переважно зруйнованих або похованих порожнинах на Тернопільщині, Чернівецьчині, інших суміжних територіях, у Криму, Причорномор'ї і Приазов'ї [Татарінов, 2000; Рідуш, 2000]. Певний інтерес становлять і місця знахідок так званої гіпаріонової фауни та кісток сучасника вищих антропоїдних мавп – мастодонта в Криму [Мацкевий, 1964], залишків нижчих мавп із околиць Одеси [Замятнин, 1961, с. 23].

Ще в середині ХХ ст. побутовала думка, що з найдавнішим заселенням належить пов'язувати переважно печерні порожнини в щільних вапняках, які добре та довго зберігаються. На той час у карстових порожнинах і еолових гротах у менш твердих породах (конгломерати, м'які пісковики, гіпс, огіпсований лес)

практично не було відомо достовірних ранньопалеолітичних знахідок. Втім, із часом дослідники почали вивчати й поховані, іноді дуже зруйновані гроти та печери, в м'яких породах, у культурних відкладах яких були виявлені досить давні пам'ятки матеріальної й духовної культури. Як правило, такі матеріали, внаслідок нашої малої обізнаності з усім комплексом природних явищ і їх наслідків, фіксуються в досить, на перший погляд, несподіваних місцях. Але знахідки, виявляється, зовсім не обов'язково повинні бути пов'язані з великими та міцними порожнинами. Головним фактором, очевидно, є перш за все зручність, комфортність і наявність сприятливих для людини складових екосистем, – відповідного повітря й клімату,

мисливських можливостей та важких ресурсів – води, різноманітної сировини. Крім мисливських можливостей, суттєвими були й умови для продуктивного рибальства та збиральництва, а також захист від несприятливих явищ природи. В таких утвореннях, особливо в їх привходовій частині, а часом і на майданчиках перед ними, де в давні часи могла бути стега, наприклад, у Приймі I і Львів VII, культурний шар, як правило, значно ліпшої збереженості, ніж на пам'ятках під відкритим небом. Тут краще консервуються матеріали, пов'язані з природним середовищем, особливо органічні рештки, побутові вироби, архітектурні деталі, а часом і скарби.

ЛІТЕРАТУРА

- Аноним (за П.П.Ефименко – А.Нордман). Открытие пещеры с остатками допотопных животных в Одессе // Журнал Министерства народного просвещения. – СПб., 1846. – Часть LI. – Отд. VII. – С. 3–4.
- Бонч-Осмоловский Г.А. Палеолит Крыма: Грот Кийк-Коба. – М.–Л.: Изд-во АН СССР, 1940. – Вып. 1. – 266 с.
- Борисковский П.И. Древнейшее прошлое человечества. – Л.: Наука, 1979. – 240 с.
- Гладилин В.Н., Демьяненко А.В. Закарпатская палеолитическая экспедиция // АО 1973 г. – М.: Наука, 1974. – С. 258–259.
- Гладилин В.Н., Демьяненко А.В., Зализняк Л.Л. Закарпатская палеолитическая экспедиция // АО 1972 г. – М.: Наука, 1973. – С. 267–268.
- Гладилин В.Н., Пашкевич Г.А. Палеогеография среднего и позднего вюрма Закарпатья по данным исследований в пещере Молочный Камень // Палеоэкология древнего человека. – М.: Наука, 1977. – С. 106–112.
- Гладилин В.Н., Ситливый В.И. Ашель Центральной Европы. – К.: Наук. думка, 1990. – 268 с.
- Гульовський І. Печери Поділля та проблеми археології краю // Склі й печери в історії та культурі стародавнього населення України: Збірник тез повідомлень та доповідей наук. конф. – Львів, 1995. – С. 22–24.
- Дублянський В.Н., Ломаев А.А. Карстовые пещеры Украины. – К.: Наук. думка, 1980. – 180 с.
- Ефименко П.П. Первобытное общество. – К.: Изд-во АН УССР, 1953. – 662 с.
- Замятин С.Н. О первичном заселении пещер // КСИИМК. – М.–Л., 1950. – Вып. XXXI. – С. 55–64.
- Замятин С.Н. Очерки по палеолиту. О древнейшем заселении территории СССР. – М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1961. – С. 20–28.
- Кетрару Н.А. Памятники эпох палеолита и мезолита. – Кишинев: Штиинца, 1974. – 176 с.
- Колосов Ю.Г., Степанчук В.Н., Чабай В.П. Ранний палеолит Крыма. – К.: Наук. думка, 1993. – 224 с.
- Колушев И.И. О животном мире пещер // Карпатские заповедники. – Ужгород: Карпаты, 1966. – С. 46–53.
- Коржик В. Підземні порожнини Буковини – свідки історико-географічного процесу // Склі й печери в історії та культурі стародавнього населення України. – Львів, 1995. – С. 50–52.
- Мацкевой Л.Г. Редкая находка // Керченский рабочий. – Керчь, 1964. – 15 окт. – С. 3.
- Мацкевий Л. Печерні пам'ятки заходу України – джерело матеріальної й духовної культури // Склі й печери в історії та культурі стародавнього населення України: Збірник тез повідомлень та доповідей наук. конф. – Львів, 1995. – С. 62–66.
- Мацкевий Л.Г. Палеоліт і мезоліт у печерах заходу України // Археологический альманах. – Донецьк, 2000. – № 9. – С. 3–34.
- Мацкевий Л. Мустьєрський комплекс у гроті Прийма I в Західному Поділлі // Starsza i srodkowa epoka kamienia w Karpatach polskich. – Krosno, 2002. – S. 17–34.
- Мережковский К.С. Отчет о предварительных исследованиях каменного века в Крыму // Известия Русского географического общества. – СПб., 1880/1881. – Т. XVI. – Вып. 2. – С. 106–146.
- Мережковский К.С. Отчет об антропологической поездке в Крым // Известия Русского географического общества. – СПб., 1881/1887. – Т. XVII. – С. 104–130.
- Пидопличко И.Г. Новый метод определения геологического возраста ископаемых костей четвертичной системы. – К.: Изд-во АН УССР, 1952. – 90 с.
- Портнер Д.Э. Пещеры. – М.: Слово, 1997. – 48 с.
- Пронин К.К. Одесские катакомбы // Международный симпозиум по искусственным пещерам. – К.–Одесса, 1998. – С. 37–38.

Рідуш Б.Т. Печери Середнього Подністров'я в історії населення регіону: Автореф. дис... канд. іст. наук. — Чернівці, 2000. — 20 с.

Сапожников И.В. Палеолит степей Нижнего Приднестровья. — Одесса, 1994. — 78 с.

Татаринов К.А. Позднекайнозойские позвоночные запада Украины. — Луцк, 2000. — 254 с.

Формозов А.А. Мустьерская стоянка Кабази в Крыму (Первый опыт изучения погребенных пещер в Крыму) // СА. — М., 1959. — Сб. XXIX—XXX. — С. 143—158.

Черныш И.В. По сталактитовым пещерам Закарпатья // Карпатские заповедники. — Ужгород: Карпаты, 1966. — С. 36—45.

Chabai V.P. The history of Crimean Middle Paleolithic Studies // The Middle Paleolithic of Western Crimea. — Liège, 1998. — Vol. 1. — P. 1—15.

Bonch-Osmolovsky G., Gromov V. The paleolithic in the Union of Soviet Socialist Republics // Report of XVI International Geological Congress Washington (1933). — Washington, 1936. — P. 1—21.

E.B. Wazne odkrycie [Jaskini we wsi Bilcze na Podolu] // Pszczółka Krakowska. — Kraków, 1822. — № 3. — S. 49—54.

Humanity from African naissance to coming millennia: colloquia in human biology and palaeoantropology / Editors: F.V.Tobias et al. — Firenze; Johannesburg, 2001. — 409 p.

Jaskinia Bisnik. Rekonstrukcja zasiedlenia jaskini na tle zmian srodowiska przyrodniczego / Pod redakcja K.Cyrka. — Torun: Uniwersytet Mikolaja Kopernika, 2002. — 231 s.

Kozłowski J.K. Pierwsze zasiedlenie Europe // Encyklopedia historyczna swiata. — Kraków, 1999. — T. I. — S. 45—50.

Méreykovski K. Station moustérienne en Crimée // L'Homme. — Paris, 1884. — № 10. — P. 300—302.

Mortillet G. et A. Le préhistorique. — Paris, 1900. — 657 p.

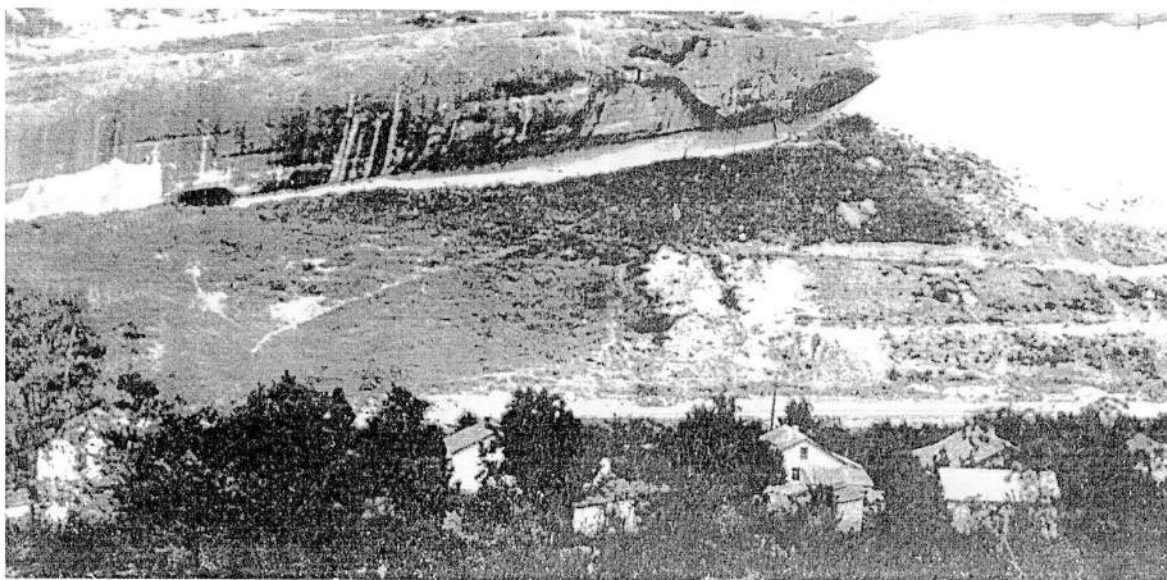
Nordmann A. Palaeontologie Sued Russlands. — Helsingfors, 1858. — P. 1.

Wagilewicz I. Berda w Uryczu // Biblioteka Naukowego zakladu imienia Ossolinskich. — We Lwowie: Drukiem Józefa Schnajdera, 1843. — T. VI. — S. 151—168.

SUMMARY

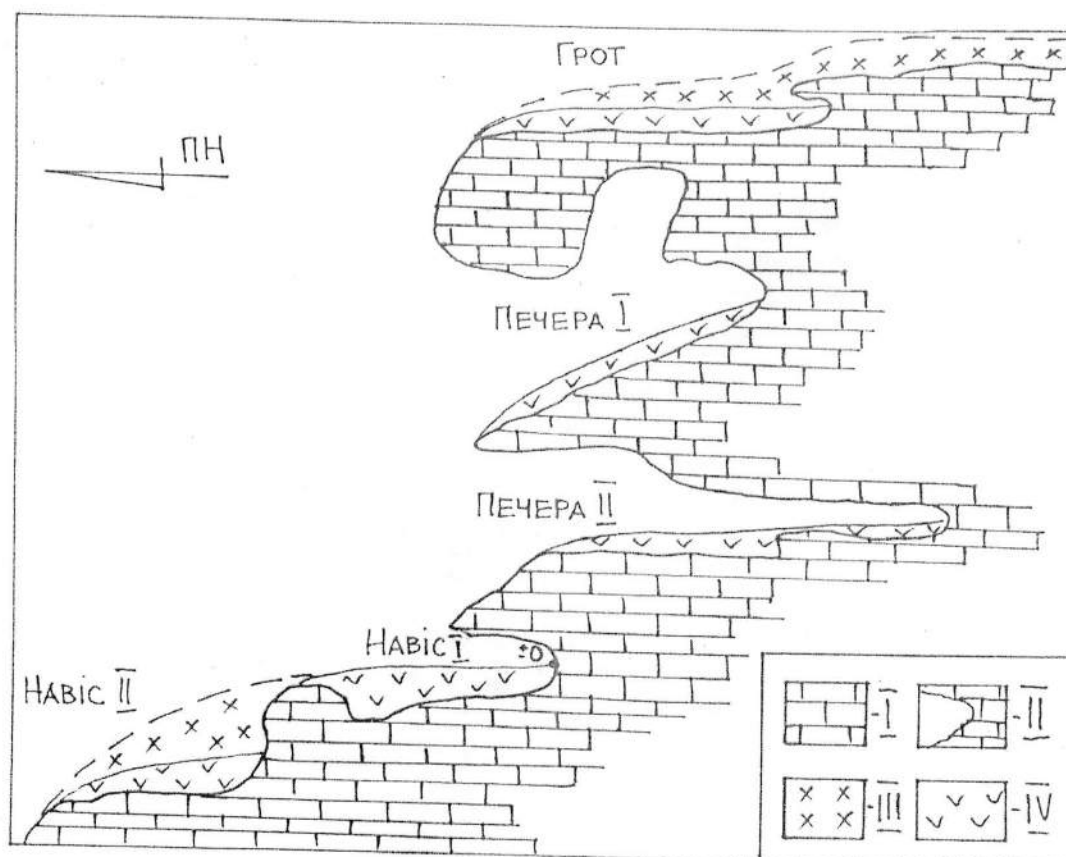
The students of the palaeolith pay more attention to studying more advantageous for dwelling well-preserved caves than to the uncovered areas. Complex interdisciplinary approach allows to define more accurately when such cavities were formed and populated. There are several known caves, grottos and fore-roofs in Africa (Kenya), Asia (China) and Europe (France, Greece, Italy) that were populated by humans a million years ago or even earlier. The exploitation of caves in Ukraine was recorded already in the chronicles from the XI—XIII centuries, and later was researched by K.S.Merejkows'ki (XIX century), H.A.Bonch-Osmolows'ki (XX century) and many others. The oldest cultural layers in cavities belong to the early palaeolith, particularly to the Moustier-Acheul period. They are located in the Crimea (Kiik-Koba, Kabazi, and other), in Odesa region (Illinka) and L'viv region (grotto Pryima I). Their age is about 40—100 thousand years.

The most perspective is the search for items of material and spiritual culture in the caves in the Podillia (Syniakove, Chortkiv), Transcarpathia (Perlynna), Black Sea and Azov Sea regions (Zapovidna, Avierkijeva, Ehiz-Tanakh III, Tarkhankut). Exactly in those cavities in Ukraine the remnants of pre-historic fossil spinals were found. Special attention should be paid to buried cave formations, because cultural layer is usually much better preserved there from destructive biologic and anthropogenic influences.

Рис. 1. Печерна пам'ятка Шайтан-Коба. Зліва по схилу – сліди траншеї, закладеної Г.А.Бонч-Осмоловським. Фото 1960 р.

Fig. 1. Shaitan-Koba cave. The traces of the trench laid by H.A.Boncz-Osmolows'ki are on the left side of the slope. (Photo from 1960).

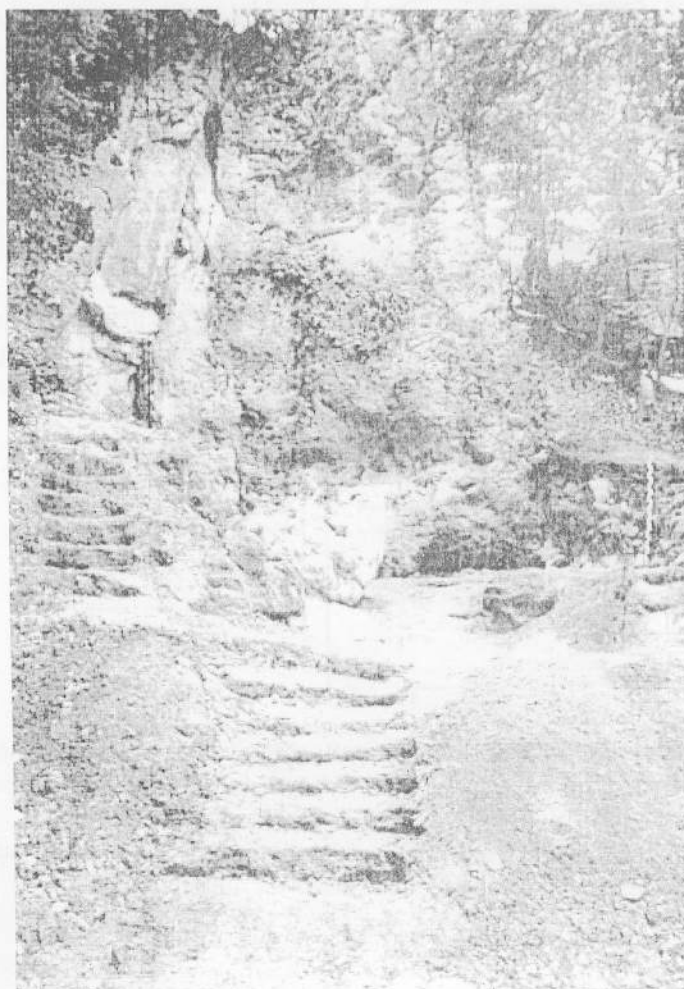
Рис. 2. Печерно-скельний ансамбль Прийма I. Схема основних утворень. I – скельна порода; II – порожнина в скельній породі; III – матеріали зсуву із верхніх точок рельєфу, що перекривали поховані порожнини; IV – відклади культурного шару.

Fig. 2. Pryima I cave and rock complex. Scheme of main formations. I – rock; II – cavity in rock; III – materials of landslide from the upper part of relief that roofed buried cavities; IV – deposits of the culture layer.

Рис. 3. Багатошарове печерне поселення у навісі Львів VII (Чортова Скеля) На світлинах зліва зверху – Скеля Скелелазів. Початок розкопок у 2002 р.

Fig. 3. Multi-layer cave settlement in the cave L'viv VII (Chortova Skelia). On the top-left photos – the rock Skelelaziv. The beginning of excavations in 2002.

Рис. 4. Багатошарове печерне поселення у навісі Львів VII (Чортова Скеля). У центрі – похований грот у Скелі Скелелазів. Завершення робіт у 2002 р.

Fig. 4. Multi-layer cave settlement in the cave L'viv VII (Chortova Skelia). In the center – buried grotto in the rock Skelelaziv. The end of excavations in 2002.

КРОТОВА О. О.

ПРОБЛЕМИ ДАТУВАННЯ ТА ПЕРІОДИЗАЦІЇ ПАМ'ЯТОК СТЕПОВОЇ ЗОНИ ДОБИ ВЕРХНЬОГО ПАЛЕОЛІТУ

У статті проаналізовано дані про абсолютне та відносне датування верхньопалеолітичних пам'яток степового Надчорномор'я, розглянуто проблеми їх кореляції і синхронізації з європейськими геостратиграфічними схемами, опубліковано нові C^{14} дати.

База даних для дослідження проблем датування та періодизації верхнього палеоліту степової зони останнім часом зростає: з'явилися нові пам'ятки, радіовуглецеві дати, стратиграфічні, палеомагнітні й палінологічні визначення. Всього зараз у регіоні налічується понад сорок пам'яток із виразними комплексами знахідок і певними даними для визначення їх хронології (рис. 1). Майже половина з них мають радіовуглецеві дати та геолого-стратиграфічне визначення, декотрі продатовано геофізичним або палінологічним методами. Наявна база даних забезпечує можливість більш конструктивного аналізу.

Крім того, уточнення, зроблені останнім часом у європейських геохронологічних і геостратиграфічних схемах епохи плейстоцену, та зміна хронологічних рамок стратиграфічних підрозділів у схемі українських палеогеографів зокрема потребують перегляду й переосмислення даних геолого-стратиграфічних визначень для ряду пам'яток, їх кореляції як із даними абсолютного датування, так і геохронологічними схемами.

Метою роботи є аналіз даних з абсолютного та відносного датування верхньопалеолітичних пам'яток регіону, співвіднесення їх із геостратиграфічними й геохронологічними підрозділами пізньовалдайської льодовикової епохи, її основними кліматичними відрізками, внесення коректив в існуючі варіанти схем хронології і періодизації верхньопалеолітичних пам'яток надчорноморських степів.

Історіографія проблем хронології та періодизації верхнього палеоліту степової зони вже нараховує півстоліття. Датування пам'яток степової зони й схеми періодизації, як загальні, так і регіональні, у яких вони фігурували з 50-х до середини 80-х рр. ХХ ст., базувалися на типології крем'яного інвентарю. Нечисленні на той час степові пам'ятки здебільшого не мали ні чітких геолого-стратиграфічних визначень, ні абсолютних дат [Ефименко, 1953; Борисковский, 1953; Борисковский, Праслов, 1964; Гладких, 1969; Смирнов, 1973; Станко, 1982], а виконані на той час геолого-стратиграфічні визначення для деяких із них (Кам'яні балки) [Гвоздовер, 1964] не витримали перевірку сучасними дослідженнями.

Починаючи з середини і до кінця 80-х рр., розроблення питань хронології та періодизації

KROTOVA O. O.

THE PROBLEMS OF DATE AND PERIODIZATION OF THE UPPER PALAEOLITHIC SITES IN THE STEPPE ZONE

пам'яток Східноєвропейської рівнини певною мірою базувалося на даних геолого-стратиграфічних визначень із використанням перших радіокарбонів дат. На той час у степовій зоні було досліджено ряд нових стратифікованих пам'яток, для деяких із них отримано кілька радіокарбонів дат, які й було враховано при розробленні періодизаційних схем [Рогачев, Аникович, 1984; Смольянинова, 1985; Кротова, 1986; Сапожников, 1987; Станко и др., 1989].

У 90-ті рр. було створено регіональну схему періодизації нещодавно досліджених нових пам'яток Нижнього Подніпров'я та Присивашся [Оленковский, 1991; 1992], вдосконалено і доповнено схеми пам'яток Північно-Західного Надчорномор'я [Смольянинова, 1990; Сапожников, 1994; Сапожникова, Коробкова, Сапожников, 1995], розглянуто питання хронології Кам'янобалківської групи пам'яток на Нижньому Дону, їх синхронізації з культурно-хронологічними явищами степової зони за доби верхнього палеоліту, опубліковано серію дат, отриманих для цих пам'яток [Leonova, Min'kov, 1988; Leonova, 1994; Леонова, 1999]. У цьому ж регіоні розпочато дослідження групи стоянок-майстерень у Бирючій балці, провадиться їх геостратиграфічне визначення і геохронологічне датування [Матюхин, 1999; 1999a]. В цей час автор розробила схему культурно-хронологічної періодизації верхнього палеоліту Північного Надчорномор'я, включивши в неї основні стратифіковані пам'ятки регіону, врахувавши нові дані з геолого-стратиграфічних визначень й абсолютного датування і визначивши характерні для періодів культурні явища [Кротова, 1994; Krotova, 1995].

Протягом останніх 7–8 років у зв'язку із зростанням джерелознавчої бази – дослідженням ряду стратифікованих пам'яток та отриманням серій радіокарбонів дат для деяких із них – інтенсивно розробляються питання геохронології та періодизації верхньопалеолітичних пам'яток окремих регіонів степової зони (Рогалицько-Передільського району в Східній Україні) [Горелик, 2001; Герасименко, 1997], визначається місце досліджених пам'яток (Велика Аккаржа) в системі верхнього палеоліту, узагальнюються існуючі схеми хронології і періодизації верхньопалеолітичних пам'яток Азово-Чорноморських степів [Сапожников, 2002].

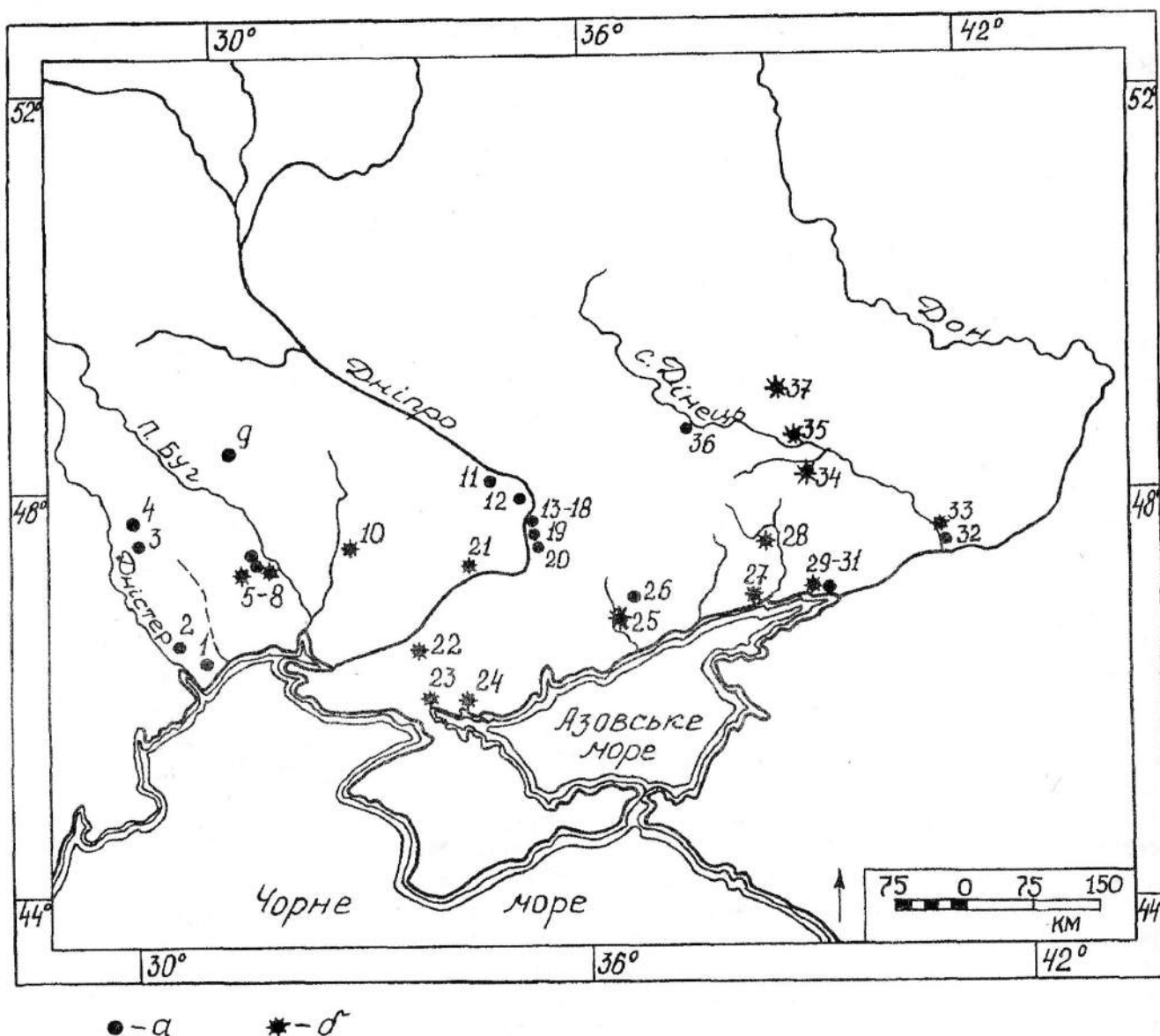

Рис. 1. Карта верхньопалеолітичних пам'яток степової зони.

1. Велика Аккаржа. 2. Зелений Хутір 1,2. 3. Серединний Горб. 4. Івашково 6. 5-8. Анетівка 1, 2, 13, Лески. 9. Володимирівка. 10. Сагайдак 1. 11. Дніпро-Кам'янка. 12. Ямбург. 13-18. Осокорівка 1, Дубова Балка, Кайстрова Балка 1-4. 19. Ворона 2,3. 20. Осокорівка 2. 21. Леонтіївка. 22. Дмитрівка. 23. Нововолодимирівка 2. 24. Солоне Озеро (група пам'яток). 25. Федорівка. 26. Янісоль. 27. Мураловка. 28. Амвросіївка. 29-31. Кам'яні Балки 1, 2, 3-й мис. 32. Бірюча Балка. 33. Золотовка. 34. Говоруха. 35. Рогалик-Передільська група пам'яток. 36. Минівський Яр. 37. Ями.

Умовні позначки: а - стоянки та місцезнаходження; б - стоянки, що мають абсолютні дати.

Fig. 1. The map of the Upper Palaeolithic sites of the steppe zone.

В узагальнюючих роботах, присвячених проблемам фінального палеоліту та давній історії України, подається культурно-історична періодизація палеолітичних пам'яток України та степової зони, зокрема зміни культурних явищ і населення на різних етапах доби верхнього палеоліту пов'язуються з кліматичними змінами протягом пізнього плейстоцену [Залізняк, 1995; 1998; Давня історія...].

У ряді робіт опубліковано списки радіокарбонівих дат для пам'яток верхнього палеоліту території Східної Європи та Євразії, дано їх культурну атрибуцію й розподіл по хронологічних зрізах. Досить повно, як на час публікації, наведено дати для пам'яток степової зони [Svezhentsev, 1993; Синицын, Праслов, 1997; Iakovleva, 1998]. В одному з розділів колективної роботи з радіокарбонівих хронології палеоліту Східної Європи і Північної Азії розглядається сучасний стан проблеми хронології палеоліту південної та південно-західної зони Східної Європи [Синицын, Праслов, 1997, с. 38–39].

Арсенал абсолютних дат для пам'яток регіону за останні 2–3 роки суттєво поповнився. Три нові дати отримано в лабораторії Гронінгену для другого, основного культурного шару стоянки Кам'яна балка II [Леонova, 2002, с. 52]. Серію з 22 дат C^{14} одержано в Київській лабораторії за зразками з кісток. Вони включають одиничні дати для ряду пам'яток Нижнього Подніпров'я і Присивашія [Оленковський, 1999; 2000] та Рогалицько-Передільської групи в басейні Сіверського Дінця [Горелик, 2001], які до цього не мали абсолютних дат. Серію з 7 нових дат C^{14} отримано для Амвросіївки, 4 – для кількох інших стоянок Південного Сходу України.

Нижче коротко подамо основні дані з геохронології пізнього плейстоцену Східної Європи і степової зони, зокрема, синхронізацію кількох відомих геохронологічних схем Східної й Західної Європи, дані про реконструкцію природного середовища основних геохронологічних відрізків. Потім проаналізуємо дані абсолютного та відносного датування верхньопалеолітичних пам'яток регіону, розглянемо можливості і проблеми їх кореляції з певними хронологічними відрізками епохи пізнього плейстоцену.

Надчорноморські степи – це частина найбільш просторої на земній кулі степової території Євразійського материка, що простяглася із заходу на схід на 7000 км від Молдови до Забайкалля. У європейській частині вона розташована від узбережжя Чорного і Каспійського морів до 47° (Кишинів) і 54° (Самара) північної широти, сягаючи за шириною від 600 до 1150 км. Надчорноморські степи займають південну частину Східноєвропейської рівнини з переважно рівнинним рельєфом (Азово-Причорноморська низина, Нижньодонецька і Придонецька рівнини, Донецько-Дніпровська западина), на фоні якого виділяються ділянки підвищень (Середньодніпровська і Приазовська височини, Донецький кряж), що сягають у висоту

здебільшого до 200–300 м над рівнем моря [Бондарчук, 1959, с. 311; Мордкович, 1982, с. 18, 19].

Доба верхнього палеоліту в Східній Європі, за останніми даними абсолютного датування (від 36–32 до 11–10 тис. років тому) [Синицын, Праслов, 1997, с. 21–46], збігається з другою половиною валдайської (вюрмської) льодовикової епохи, палеогеографічні реконструкції якої, виконані різними дослідниками, значно відрізняються (табл. 1).

Російські дослідники (А.І.Москвітін та інші) розподіляють валдайську епоху на три відрізки і представляють її середню частину (50–25 тис. років тому) як здебільшого теплий міжльодовиковий час (молодо-шекспинський мегаінтерстадіал), що відділяє дві льодовикові епохи: калінінську (70–50 тис. років тому) і ошашківську (24–10 тис. років тому) з трьома оптимумами, серед яких найбільш виражений дунайський (30–24 тис. років тому) [Праслов, 1984, с. 20–24].

Палеогеографи, очолювані А.А.Величком, ділять валдайську епоху на два принципово різних відрізки – безлідний валдай (від кінця микуліно-еєма до початку розповсюдження льодовика: 70–24 тис. років тому) і льодовиковий валдай (час початку, максимуму і деградації валдайського зледеніння: 24–9 тис. років тому). За їх даними, в період безльодного валдаю Східноєвропейська рівнина була вільна від льодового покриву, він тільки накопичувався в центрі зледеніння. В цей час переважали перигляційні кліматичні умови з кріогенними, делювіально-соліфлюкційними ерозійними процесами та перигляційною рослинністю [Величко, 1973; Чеботарева, Макарычева, 1982].

Вони виділяють серед незначних коливань клімату (12 «хвиль» чи фаз) тільки теплий крутицький інтервал (65–64 тис. років тому) на самому початку валдаю, а також досить холодне дунайське потепління – в кінці (30–24 тис. років тому). Пізніше, в період льодовикового валдаю, льодовий покрив, насуваючись із Скандинавії на Східноєвропейську рівнину і вкривши її північно-західну частину, досяг 17–20 тис. років тому максимуму розповсюдження, можливо, зімкнувшись із покривами Британського архіпелагу та шельфу Баренцового моря. На Східноєвропейській рівнині в цей час посилюються кріогенні, делювіально-соліфлюкційні, ерозійні процеси. Встановлюються глибоко континентальні кліматичні умови, які супроводжуються регресією Чорного та пересиханням Азовського морів, із переважанням ландшафтів тундрово-степового і степового характеру й спрощеною зональною структурою (гіперзональністю) у розповсюдженні флори і фауни.

Для реконструкції природних умов перигляційних територій важливу роль відіграє розуміння процесу формування горизонтів лесів, викопних ґрунтів та інших ґрунтоутворень, а також їх хроностратиграфії. За даними А.А.Величка, на території Східноєвропейської рівнини нараховується близько 7 горизонтів лесів і 6 похованих ґрунтів чи ґрунтових комплексів, а також не менше 5 кріогенних деформацій,

що відносяться до епохи плейстоцену. Пізньоплейстоценові леси в Східній Європі залягають на чітко визначеному мізинському викопному ґрунті 2. Його перекриває лесовий горизонт (лес I – хотильовський), який сягає товщини 2 м. Вище залягає брянський похований ґрунт, формування якого відбувалося, згідно з радіовуглецевими датами, в інтервалі від 29–30 до 23–24 тис. років тому. Його перекривають два горизонти лесових відкладів (лес II – деснянський та лес III – алтинівський). Вони відділені один від одного тонким прошарком оглеєння (трубчевського). Відповідно до сучасних даних, таких прошарків може бути два [Величко і др., 1997, с. 166]. Товщина цих післябрянських лесів перевищує більш ранній, хотильовський, у кілька разів. У верхній частині мізинського та брянського ґрунтів і в покрівлі алтинівського лесу зафіксовано також наявність кількох кріогенних горизонтів, що є слідами дії багаторічної мерзлоти. Формування брянського похованого ґрунту останнім часом розглядається як результат пом'якшення клімату в період біля 30–23 тис. років тому, що хронологічно збігається з дунайським інтервалом льодовикової області [Величко, 1973; Чеботарева, Макарычева, 1982]. Хоча датування верхнього кордону 23–24 тис. років тому вважається встановленим, його нижній кордон деякі дослідники визнають за можливе знизити до 45–50 тис. років тому [Вознячук і др., 1969].

Протягом післябрянського часу, від 23 тис. років тому і до пізньольодовиків'я, здебільшого формувалися лесові горизонти, один із яких (деснянський) збігається з максимумом валдайського похолодання. Прошарок (прошарки) оглеєння (трубчевський горизонт) між горизонтами лесу I і II розцінюється як пом'якшення клімату інтерфазіального характеру біля 16–15 тис. років тому. Дослідники вважають можливим датувати й мерзлотну деформацію покрівлі останнього лесового нашарування (алтинівського), розцінюючи її як наслідок розвитку та деградації пізньовалдайської мерзлоти, що могла проходити в два етапи. Початок хвилі кріогенезу, на їх думку, можна віднести ще до часу близько 17 тис. років тому. Перший етап деградації – до 15 тис. років тому, рецидив мерзлоти – до періоду похолодання Дріас III, а остаточну деградацію – до початку голоцену [Величко, 1973; Величко, Халчева, 1982].

Ще одну геохронологічну шкалу та кореляцію геологічних подій у межах Східноєвропейської рівнини в епоху плейстоцену склав Х.А.Арсланов. Вона базується на серії радіовуглецевих дат, отриманих для відкладів із багатьох розрізів. Відповідно до цієї схеми, середньовалдайський (вюрмський) мегаінтерстадіал охоплював час від 60–58 до 25 тис. років тому, що приблизно відповідає геохронологічній шкалі океанічних відкладів (58–27 тис. років тому). Для нього характерне коливання клімату з двома помітними періодами потепління, останнє з них – дунайський міжстадіал – аналог брянського інтервалу. Датуювання рослинних решток у кінцевій зоні останнього

максимального зледеніння встановлено пізньовалдайський вік цієї стадії. Ці дані також добре узгоджуються з даними для північної Атлантики та Сибіру про максимальне розповсюдження льодовикового покриву близько 18 ± 2 тис. років тому. Після максимальної стадії наступило короточасне потепління (16,5–15 тис. років тому), зафіксоване в багатьох пунктах Землі. Слідом за цим настало досить різке похолодання, з яким, певно, пов'язані крайові утворення вепсівської стадії, за якою слідували досить добре встановлені міжстадіали – Рауніс, Бьолінг, Алерьод – та похолодання, що їх розділяли (нижній, середній і верхній Дріас) [Арсланов, 1975, с. 25; 1992, с. 17].

У стратиграфічній схемі українських палеогеографів останнім часом уточнено хронологічні рамки горизонтів у зв'язку з накопиченням нових абсолютних дат та проведенням ретельної синхронізації їх із горизонтами відомих європейських стратиграфічних схем. Ця робота активізувалася у зв'язку з підготовкою і проведенням ряду міжнародних семінарів, включаючи засідання комісії з Європейської четвертинної стратиграфії INQUA, проведеної в Києві у 2001 р. [Гожик та ін., 2000; Gozhik at all, 2001; Rousseau at all, 2001]. Цей варіант схеми в загальних рисах збігається з раніше опублікованою схемою українських геологів, що базувалася на даних абсолютного датування ґрунтів [Шелкопляс і др., 1986]. Порівняно з регіональною схемою стратиграфії та палеогеографічної етапності плейстоцену України (МСК, 1984), хронологічні рамки стратиграфічних горизонтів якої було опубліковано в роботах М.Ф.Веклича [1982; 1989], у сучасній схемі ті ж самі горизонти епохи плейстоцену «помолодшали» [Gozhik at all, 2001; Rousseau at all, 2001] (табл.1).

Середньому валдаю відповідає свита вітачевських (vt) інтерстадіальних ґрунтів (45–30 тис. років тому) з прошарками лесів між ними. На півдні України вони карбонатні, часто загіпсовані. Нижні ґрунти сформувалися в бореальних лісостепових, а верхні – в сухих степових природних умовах. Розташовані вище горизонти бузького лесу, дофінівського похованого ґрунту і причорноморського лесу сформувалися в пізньовалдайський час після 27 тис. років тому [Gozhik at all, 2001, р. 33].

Горизонт бузького (bg) лесу (27–17 тис. років тому) подекуди сягає 12–18 м товщини. Леси крупнопилуваті, суглинисті, з високою карбонатністю та слідами кріогенних деформацій. У нижній та верхній частинах відкладів простежуються ембріональні поховані ґрунти, що свідчить про короточасні потепління. В цей час на півдні України переважали близькі до перигляційних ландшафти з домінуванням ксеротичної полиново-лебедової за участю злакових рослинності [Сиренко, Турло, 1986, с. 106–108]. Саме для цього горизонту дослідники реконструюють найбільш суворі та континентальні природні умови, характерні для максимального похолодання під час останнього зледеніння, зіставляючи його з відповідними

горизонтами інших геостратиграфічних схем [Rousseau et al., 2001, p. 354]. Здається, залишається нез'ясованим часовий інтервал, що має фіксувати кордон вітачевського і бузького горизонтів.

Дофінівський (df) похований ґрунт датується в межах України неоднаково: інтервалом від 16,1 до 13,7 тис. років тому [Gozhic et al., 2001, p. 33] чи від 17,1 до 15,3 тис. років тому [Гожик та ін., 2000, с. 24]. Відмічено перешарування його не дуже товстими прошарками лесу, що вказує на відносно різкі коливання клімату протягом періоду його накопичення. Завдяки цим прошаркам простежується два, а інколи і три горизонти ґрунтів, краще всього виражені на півдні України. Найдавніший прошарок інколи простежується в Приазов'ї. Переважно сформований на легкосуглинистих карбонатних лесах бузького періоду, він часто зберігає фізичні і хімічні властивості материнської породи. Шар ґрунту, що відповідає оптимуму дофінівського інтерстадіалу, близький до чорноземів, має бурувато-сірий колір, а у завершальній стадії його формування – напівпустельно-степовий бурий [Розвиток ґрунтів..., 1973, с. 178–188]. Згідно з палінологічними даними на півдні України в цей час існував лісостеп. Долини балок та річок займали соснові ліси з домішкою широколистяних порід. На підвищених ділянках переважала різнотравно-злакова степова рослинність [Панкевич, 1973, с. 73].

Відклади причорноморського (рџ) лесового горизонту сформувалися в пізньольдовиковий час, в інтервалі від 13,7–15,3 до 10 тис. років тому [Гожик та ін., 2000, с. 24; Gozhik et al., 2001, p. 33]. В його середній частині простежується світло-бурій ембріональний викопний ґрунт напівпустельного типу. Відповідно до палінологічних даних у цей час в азово-чорноморському регіоні панували ксеротичні (злаково-полиново-лебедові) степи, склад пилку трав у відкладах – до 95%. Серед невеликої кількості деревоподібних порід – сосна, чагарникова береза. Для відкладів середньопричорноморського ґрунту характерне деяке зростання кількості пилку дерев (сосни, деревоподібної берези, вільхи) [Артюшенко и др., 1973, с. 86; Сиренко, Турло, 1986, с. 116].

Порівняння кількох європейських геохронологічних і стратиграфічних схем (табл.1) дозволяє синхронізувати зафіксовані в них основні геологічні та палеокліматичні етапи верхнього плейстоцену. Так, свита вітачевських похованих ґрунтів, час формування якої збігається з міжстадіалом «Громадянський проспект», лісціємським похолоданням і частково – з дунайським міжстадіалом (у цілому – молодого-шекснинським мегаінтерстадіалом), синхронна з кількома західноєвропейськими інтерстадіалами (Хенгело, Арсі, Кесельт). Дунайський міжстадіал (час формування брянського похованого ґрунту) приблизно збігається з інтерстадіалами Кесельт і Тюрсак. Максимальна стадія похолодання в різних схемах займає приблизно синхронний часовий інтервал: бологовсько-єдрівська стадія, час накопичення лесу II (деснянського) та друга половина холодного періоду –

часу формування бузького лесового горизонту. Пік максимуму пізньовалдайського похолодання в Східній Європі, здається, може бути синхронним стадіалу, зафіксованому між інтерстадіалами Ложері й Ляско в Західній Європі, хоча, можливо, і значно коротшому за часом існування, ніж пізньовалдайський. Потепління після максимуму похолодання в різних східноєвропейських схемах приблизно збігається (дофінівський похований ґрунт; рівень оглеєння). Згідно з даними по Східній Європі воно тут могло наступити пізніше, ніж у Західній Європі (Ляско).

Дані з палеогеографії свідчать про кліматичні зміни на території Північного Надчорномор'я в другій половині валдайської епохи як неодноразові коливання від холодних і сухих до більш теплих та вологих умов з похолоданням і зростанням континентальності клімату в максимум льодовиків'я. Степові ландшафти постійно переважали, але склад трав'янистих угруповань дещо змінювався в теплі та холодні періоди. Лісові форми рослинності, що займали здебільшого долини річок і балок, відігравали більшу роль у теплі і меншу – в холодні періоди.

Колекції фауністичних залишків пізньопалеолітичних стоянок півдня Східноєвропейської рівнини включають типових представників пізнього мамонтового комплексу, здебільшого його степового варіанта. Серед великих трав'янистих домінує бізон (близько 85%), часто зустрічається кінь, досить рідко – мамонт, шерстистий носоріг, північний та благородний олені, сайгак, баран. Зазвичай не дуже численні рештки хижаків і дрібних ссавців. Серед хижаків зустрічаються: вовк, песець, бурий ведмідь, росомаха; серед дрібних ссавців: заць, бобер, байбак, хом'як й інші гризуни [Маркова, 1982; Бибилова, Белан, 1979; Кротова, 1994a].

Накопичення даних як абсолютного, так і відносного датувань верхньопалеолітичних пам'яток регіону пов'язане з рядом труднощів. Так, значна частина пам'яток все ще залишається не стратифікованою через погані умови збереження культурного шару. Для деяких стоянок з культурним шаром не визначено геологічні дати через неповні колонки відкладів. Складною є кореляція геологічних визначень для різних стоянок як досліджуваного регіону, так і сусідніх територій, тому що дослідники користуються різними геохронологічними схемами, а самі ці схеми мають досить загальне членування пізнього плейстоцену й недостатньо скорельовані зі схемами прилеглих територій. Має бути обережним використання видового складу палеонтологічних решток як датуючого матеріалу. Часто вони можуть свідчити лише про сезон полювання, а не відображати оточуючий тваринний світ певного періоду. Палінологічне визначення лесових відкладів пов'язане з проблемою бідності пилкового складу.

Проблема абсолютного датування пам'яток регіону, крім невеликої кількості радіовуглецевих дат, стосується матеріалу зразків. Частину дат отримано за кістковим вугіллям або обпаленою кісткою, які

вважаються найненадійнішим матеріалом для датування. Для інших дат використано більш задовільний матеріал – необпалену кістку або зуби тварин, але й досі немає жодної дати за деревним вугіллям, якому спеціалісти зазвичай віддають перевагу [Чердынцев, 1971, с. 301; Soffer, 1985, р. 230; Damblon at all, 1996, р. 178]. Існує й проблема забруднення зразків для датування більш пізнім, у тому числі сучасним техногенним радіовуглецем. Залишається нерозв'язаною проблема калібрування, тобто узгодження отриманих радіовуглецевих дат палеолітичного часу з календарними [Damblon at all, 1996, р. 178–180; Синицын, Праслов, 1997, с. 8, 13].

Визначення часу формування культурних відкладів пам'ятки за одиничними радіовуглецевими датами не можна вважати задовільним, тим більше, якщо вони відділені одна від одної значним часовим інтервалом. Вони придатні в основному для оцінки їх відповідності віку, визначеного археологом іншими методами [Синицын, 1994, с. 39]. Найбільш надійними вважаються серії дат, із яких хоча б частина має невеликий часовий інтервал або збігається. Важливе значення має кореляція даних абсолютного та відносного датувань. Проаналізуємо отримані для степових пам'яток радіокарбонів дати (табл.2) і порівняємо їх із даними відносного датування.

Серію з 14 радіокарбонів дат має стоянка Кам'яна балка II (шар 2) в Північно-Східному Приазов'ї. Вони розташовані в часовому інтервалі від 10 до 15 тис. років тому. Більшість їх відповідає значенню 13–15 тис. років тому, що визнається дослідниками як досить вірогідна дата [Синицын, Праслов, 1997, с. 40]. Ураховуючи 3 нові дати, отримані в Гронінгенській лабораторії (в інтервалі 14850–15610 років тому), можна погодитися з дослідницею стоянки Н.Б.Леоновою, яка вважає більш достовірними найдавніші дати. Другий культурний шар цієї стоянки нею розглядається як раніший за Кам'яну балку I, котра має дату 14670 ± 105 [Леонова, 2002, с. 52]. Третій (нижній) шар стоянки Кам'яна балка II вона датує за археологічним матеріалом приблизно 17–18 тис. років тому і вважає найбільш давнім поселенням у групі кам'янобалківських пам'яток. За даними палінологічного аналізу та археологічними матеріалами перший (верхній) шар цієї стоянки дослідниця датує близько 13 тис. років тому, а стоянку Кам'яна балка (III мис) – близько 12 тис. років тому [Леонова, 1999].

Дані з абсолютного датування Амвросіївського комплексу зараз нараховують 16 C^{14} дат (табл.2). Матеріалом для зразків слугували кістки доброї збереженості, в одному випадку використано зуби бізонів. Список раніше відомих дат, отриманих для кістковища бізонів в Санкт-Петербурзькій (Ленінградській) (3 дати) і Оксфордській (6 дат) лабораторіях, поповнився 7 датами Київської лабораторії, виконаними М.М.Ковалюхом. Із них 5 дат отримано для кістковища й 2 – для стоянки. Одна з них, наймолодша (15900 ± 200 – Ki-10307), поповнила групу

з трьох маргінальних дат С.-Петербурзької лабораторії в часовому інтервалі 21500–15250 років тому. Їх середнє значення (18317) близьке до середнього значення компактної групи з шести AMS дат лабораторії Оксфордського університету (18626). Досить близькі оксфордським датам інші 4 нові дати Київської лабораторії для кістковища, що займають інтервал 17800–18350 років тому. Дві дати, отримані для стоянки: 18450 ± 200 (Ki-9707) та 18700 ± 200 (Ki-9708), також близькі основній групі дат кістковища. Вони підтверджують висновок, зроблений раніше на базі археологічних матеріалів, про синхронність стоянки і кістковища.

Абсолютні дати дозволяють вважати часом формування Амвросіївського комплексу інтервал від 18000 до 19000, можливо, його середину. На жаль, прослідкувати згідно з датами C^{14} послідовність накопичення культурних відкладів кістковища чи визначити часовий інтервал, протягом якого воно відбувалося, поки-що не можна. По-перше, ще не всі умовні горизонти дослідження культурного шару мають рівноцінні дати, а ті, що є, частіше можна розцінити як реверсивні, ніж такі, що фіксують послідовність накопичення відкладів. Можна тільки сподіватися, що майбутні нові дані з абсолютного датування дозволять розв'язати цю проблему. Розглянемо, наскільки датування методом C^{14} збігається з визначеннями палеогеографів.

Довгий час Амвросіївка не мала чіткого геолого-стратиграфічного визначення. Більшість дослідників, базуючись на даних про залягання культурних решток близько від поверхні та на типології крем'яних виробів із високим вмістом мікролітів з притупленим краєм, датували пам'ятку пізньою порою верхнього палеоліту [Борисковский, 1953, с. 265; Гладких, 1969, с. 265–266; Станко, 1982, с. 90–91; Станко и др., 1989, с. 93]. О.М.Рогачов та М.В.Анікович [1984, с. 178], вказавши на типологічну подібність деяких амвросіївських і тельманських (Костенки 8, шар 2) мікролітів, висловили думку про можливість датування Амвросіївки кінцем молодого-шекснинського міжльодовиків'я – початком ошашківського зледеніння.

Українські палеогеографи М.Ф.Веклич та Ж.М.Матвійшина у 1980 р. ознайомилися зі стратиграфією стоянки та кістковища за двома невеликими шурфами. Вони зробили попередній висновок про те, що основний горизонт культурних залишків на стоянці залягає у відкладах причорноморського горизонту, значно переробленого сучасним ґрунтоутворенням. Геологічний час формування пам'ятки вони визначили як ранньо-середньопричорноморський, що, на їх думку, мало відповідати хронологічному інтервалу від 20 до 16 тис. років тому [Кротова, 1986, с. 42, 62]. М.Ф.Веклич тоді ж намітив місця, де необхідно закласти шурфи в околицях пам'ятки для більш детальних стратиграфічних досліджень, що пізніше й зробила Н.П.Герасименко.

У 1988–1989 рр. Н.П.Герасименко, палеогеограф із групи М.Ф.Веклича, провела комплексне палеогеографічне дослідження відкладів кістковища та його околиць, заклавши серію шурфів у балці з кістковищем і використавши стратиграфічний, літолого-фаціальний, палеопедологічний та палінологічний методи. Вона визначила, що в досліджуваній у той час частині кістковища нижня частина кісток залягає на розмитій поверхні зеленуватих неогенових глин, середня (основна) товща кісток – у делювіальному бурому суглинку з вираженим карбонатним горизонтом та уламковим матеріалом, який свідчить про інтенсивні ерозійні розмиви. Вона його визначила як пізньодофінівський похований ґрунт (df-c), відзначивши також наявність поблизу пам'ятки і більш ранніх відкладів цього горизонту. Вона також відмітила, що верхня частина кісток інколи обволікається вже світло-палевим причорноморським лесоподібним суглинком (pc). У публікації, присвяченій реконструкції природного середовища давньої людини в Амвросіївці, вона висловлює припущення про можливий геологічний вік формування кістковища як «самий кінець пізньодофінівської стадії» [Герасименко, 1994, с. 262].

Ураховуючи останнє уточнення хронологічних рамок стратиграфічних горизонтів у схемі українських палеогеографів, узгодження даних абсолютного та відносного (геолого-стратиграфічного й палінологічного) датувань пам'ятки є проблематичним. Так, якщо можливі хронологічні рамки формування Амвросіївського комплексу, визначені Ж.М.Матвішиною і М.Ф.Векличем, у цілому узгоджуються з датами C^{14} , то визначення геологічного віку (ранньо–середньопричорноморський час) як терміну існування пам'ятки зараз не може бути прийняте, тим більше, враховуючи попередній характер їх визначень. Хоча відклади цього часу на пам'ятці й наявні.

Визначення Н.П.Герасименко похованого ґрунту в кістковищі як дофінівського також не зовсім збігається з датуванням C^{14} Амвросіївки, бо згідно з сучасними даними найдавніша дата, отримана на території України для нижнього кордону дофінівського похованого ґрунту, відповідає 17,1 тис. років тому [Гожик та ін., 2000]. Н.П.Герасименко продовжує дотримуватися думки, що похований ґрунт, у якому залягає більшість культурного шару в кістковищі, – дофінівський [Герасименко, 2002, с. 67].

Сам факт наявності в Амвросіївці давнього ґрунтоутворення, в якому залягає більша частина кісток у кістковищі, не викликає сумніву, його відмічав ще в 1940-ві рр. у щоденнику розкопок І.Г.Підоплічко. Все ж важко уявити, що кістки могли бути протягом 1000 років не поховані, аж поки не сформувався дофінівський ґрунт. Як на мою думку, зараз можна або сподіватися, що з часом в Україні з'являться нові, більш давні дати нижнього кордону дофінівського ґрунту (аналогічні датуванню Ляска в Західній Європі), ближчі до основних C^{14} дат Амвросіївки, або припустити, що

цей ґрунт – не чисто дофінівський. Зважаючи на його делювіальний характер, можна припустити, що він міг бути утворений у результаті змішування дофінівського ґрунту з давнішими (інтерстадіальними?) відкладами пізньобузького періоду. Бо саме в пізньобузький час, якому відповідає максимальна стадія похолодання, і могла сформуватися пам'ятка, згідно з C^{14} датами та їх відповідністю саме цьому геохронологічному відрізкові нового варіанта стратиграфічної схеми українських палеогеографів [Gozhik et al., 2001, p. 33; Rousseau et al., 2001, p. 354].

Про те, що припущення про можливість існування пізньобузьких епізодів інтерстадіального характеру в районі Амвросіївки цілком реальне, свідчить їх фіксація на території, ближчій, ніж південь Франції з інтерстадіалами Ложері та Ляска. Сліди подібних інтерстадіалів зафіксовано у нижніх відкладах верхньопалеолітичної стоянки Косоуци в Молдові. Один із них датується інтервалом між 20 і 19, а другий – між 18 і 17,5 тис. років тому [Haesaerts et al., 2001, p. 34]. Можливо, є сенс, ураховуючи проблемну ситуацію з узгодженням даних абсолютного і відносного датування пам'ятки, похований ґрунт, зафіксований у її відкладах, поки що йменувати амвросіївським.

Стоянка Анетівка II займає третє місце за кількістю абсолютних дат (5) серед степових пізньопалеолітичних пам'яток (табл.2). Більшість із них – 4 дати С.-Петербурзької лабораторії – досить компактні, вони розміщуються в хронологічному інтервалі 18040–19170 років тому. Ще одна C^{14} дата, отримана для Анетівки II в тій же лабораторії, значно давніша від перших чотирьох: 24600 ± 150 (LE-2624). Відрізняються ці дати і за матеріалом зразків. Якщо перші чотири виконано за кісткою чи кістковим вугіллям, то п'ята – за зубом мамонта. Але звертає увагу той факт, що в опублікованих списках фауністичних решток стоянки мамонта немає. Навпаки, автори монографічного видання пам'ятки підкреслюють його відсутність [Станко и др., 1989, с. 22, 129]. Дослідники включають стоянку до другої хронологічної групи пізнього палеоліту, яку пов'язують із часом максимального розвитку ошаківського зледеніння [Станко и др., 1989, с. 93], з чим можна лише погодитися.

Чотири пам'ятки – Мураловка, Золотовка I, Сагайдак I і Лески – мають по дві C^{14} дати (табл.2). Шість із них отримано в С.-Петербурзькій лабораторії, дві – в Геологічному Інституті (Москва). Обидві дати Мураловки (18780 ± 300 LE-1438; 19630 ± 200 LE-1601), отримані за зразками з кісток, відносно близькі одна одній. Аналіз стратиграфічних та палінологічних даних Мураловки дозволяє деяким дослідникам не погоджуватися з радіовуглецевими датами. Так, палеогеограф Є.А.Спиридонова культурний шар стоянки, що, згідно з визначенням М.Д.Праслова [1972, с. 70], залягає у світло-бурому лесоподібному суглинку зі «слабовираженим похованим ґрунтом», вважає можливим пов'язувати з «потеплінням міжстадіального рангу», що, за палінологічними даними, можна

зіставляти з міжстадіалом Тюрсак. Із цим визначенням, на її думку, не збігається абсолютне датування пам'ятки [Спиридонова, 1991, с. 127–129].

Золотовка I має дві радіовуглецеві дати, отримані за зразками кісткового вугілля (17400 ± 700 ГИН–1968) та кісток (13600 ± 1000 ГИН–8002) (табл.2). Зазвичай, дослідники публікують та визнають більш-менш близькою до достовірної саме першу дату. Пам'ятка стратифікована, її культурний шар залягає в світло-коричневому лесоподібному суглинкові з великою кількістю бідоглазки та прожилок карбонату. Геологічний вік цих відкладів залишається не визначеним через неповноту стратиграфічної колонки. Але в останній монографічній публікації пам'ятки М.Д.Праслов та Є.С.Щелинський, базуючись на палінологічному визначенні, висловлюють думку про можливість функціонування стоянки після максимуму останнього зледеніння в «умовах відносно холодного, але при цьому й вологого клімату». Вони вважають, що радіовуглецева дата 17,4 тис. років тому узгоджується з цим висновком [Праслов і др., 1980, с.171; Праслов, Щелинский, 1996, с. 9].

Стоянка Сагайдак I має отримані в С.-Петербурзькій лабораторії за зразками зубів мамонта дві радіовуглецеві дати з інтервалом у 1000 років (21240 ± 200 ЛЕ–1602а; 20300 ± 200 ЛЕ–1602б) (табл.2). Як самі дати, так і можливість їх узгодження з даними стратиграфії дослідники оцінюють неоднозначно. С.П.Смольянінова, зазначаючи, що відповідно до даних абсолютного датування пам'ятку слід віднести до середнього періоду пізнього палеоліту, все ж вважає можливим за даними стратиграфії і морфології кременю включити її до «завершального етапу ранньої пори пізнього палеоліту» [Смольянінова, 1990, с. 89]. На думку В.Н.Станко, одного з дослідників пам'ятки, навіть першу дату слід вважати омолодженою, хоч він і відносить стоянку до середнього періоду пізнього палеоліту (осташківського часу) [Станко, 1997, с. 18]. Тобто насправді ці точки зору, здається, не дуже суперечать як одна одній, так і давнішій радіовуглецевій даті, і в цілому мають право на існування.

Стоянка Лески має дві абсолютні дати, отримані за зразками зубів мамонта в С.-Петербурзькій лабораторії (19200 ± 200 ЛЕ–2946; 23770 ± 1540 ЛЕ–4456) (табл.2). Дослідниця стоянки С.П.Смольянінова в своїй монографії [1990, с. 88] не наводить першу дату, бо, мабуть, її не визнає. Вона вважає, що більш давня друга дата узгоджується з відносним датуванням пам'ятки за даними стратиграфії, палеонтології та архаїчним характером кам'яного інвентарю, і відносить стоянку до завершальної фази ранньої пори пізнього палеоліту. Інші дослідники вказують, що археологічні матеріали суперечать датуванню стоянки часом до початку останнього вюрмського похолодання і дозволяють віднести її до кола більш пізніх пам'яток [Синицин, Праслов, 1997, с. 39].

М.П.Оленковський нещодавно опублікував десять радіовуглецевих дат для восьми пам'яток Нижнього Подніпров'я та Присивашся, отриманих у Київській

лабораторії за зразками з кісток [Оленковський, 1999, с. 17–19; 2000, с. 159] (табл.2). Дати отримано для пам'яток: Нововолодимирівки II (19340 ± 95 Кі–6203), Дмитрівки (16520 ± 95 Кі–5826), Леонтіївки (12150 ± 90 Кі–6201), Солоного озера I «а» (12700 ± 60 Кі 6357), Солоного озера VI (12890 ± 100 Кі–6202; 13030 ± 170 Кі–6206), Солоного озера IX (13460 ± 80 Кі–5825), Солоного IX «а» (14800 ± 80 Кі–6360), Вознесенки IV, нижнього шару (16900 ± 100 Кі–6359) та Вознесенки IV, основного шару (19400 ± 80 Кі–6358).

Порівняння цих дат із даними відносної хронології пам'яток, здається, свідчить про досить високий рівень достовірності більшості з них. Дата Нововолодимирівки II підтверджує можливість віднесення її до середнього періоду верхнього палеоліту, що відповідає максимальному пізньовалдайському похолодінню [Кротова, 1994, с. 21; Оленковський, 1999, с. 17]. Дати стоянок Дмитрівка, Леонтіївка та Солоного озера VI узгоджуються з геолого-стратиграфічним визначенням віку стоянок автором досліджень, який відносить другий (основний) культурний шар Дмитрівки до середнього періоду пізньольодовиків'я, а Леонтіївку та Солоного озера VI – до його фіналу. Дати для групи пам'яток Солоного озера I «а», IX та IX «а» дослідник вважає достовірними, такими, що дозволяють датувати пам'ятки другою половиною пізньої пори верхнього палеоліту. Дати ж для нижнього та головного шарів Вознесенки IV він вважає помилковими (омолодженими) [Оленковський, 1991, с. 161, 163; Оленковський, 1999, с. 18, 19].

Нещодавно отримано одиничні радіокарбоніві дати для деяких стоянок східної частини регіону. Стоянка Ями має C^{14} дату за зразком кістки: 19300 ± 180 (Кі–10356), яка в цілому узгоджується з її геолого-стратиграфічним визначенням, зробленим у 1982 р. українським палеогеографом Н.О.Сіренко. Культурний шар стоянки залягає в нижній частині жовтуватопального з сизуватим відтінком суглинку безпосередньо над темним буруватокоричневим суглинком із морозобійними тріщинами на поверхні, що утворилися після того, як стоянку покинули люди. Цей ґрунт палеогеограф визначила, згідно зі схемою М.Ф.Веклича [1982], як дофінівський похований ґрунт, а суглинок, у котрому залягає культурний шар, – як ранньопричорноморський [Кротова, 1986, с. 12–13]. Але ще тоді вона зауважила, що похований ґрунт вважає синхронним брянському схеми російських палеогеографів [Величко, 1973]. Тоді лес, у якому залягає культурний шар, – лес III (деснянський), синхронний бузькому лесу. Саме така інтерпретація стратиграфії стоянки відповідає сучасному визначенню хронологічних рамок стратиграфічних горизонтів схеми українських палеогеографів. Тобто, згідно як абсолютного, так і геолого-стратиграфічного датування, стоянка була заселена в холодний, післябрянський (бузький) період. Мерзлотні клини, що порушили культурний шар стоянки після того, як її покинули люди, можуть свідчити про те, що період

формування її культурного шару передувало максимальній стадії похолодання. Не виключено, що C^{14} дата, яка збігається з максимальною стадією, – дещо омолоджена.

Обидва культурні шари Федорівки, які залягають у жовтуватого-палевого суглинку, раніше мали лише палеомагнітне датування [Кротова, 1986, с. 62]. Геофізик Г.Ф.Загній, дослідивши характер намагніченості суглинку із стратиграфічного розрізу стоянки, дійшов висновку про хронологічні рамки формування суглинку, що містить культурні шари стоянки, в часовому інтервалі від 13 до 15 тис. років тому. Тобто верхній культурний шар не молодший від 13000, а нижній – не старший від 15000 років тому. Здається, цьому визначенню не суперечать нещодавно отримані C^{14} дати: для нижнього (2-го) шару – 15200 ± 110 (Ki-10354) і для верхнього (1-го) – 14600 ± 110 (Ki-10355). Обидві дати можна вважати реальними. Крім того, вони узгоджуються з абсолютним датуванням культурно близьких стоянок Нижнього Подоння – Кам'яних балок I і II (табл.2).

Культурний шар стоянки Говоруха, що залягав у лесоподібному палео-бурому пізньоплейстоценовому суглинку, формувався, за палінологічним визначенням Г.О.Пашкевич, в один із періодів потепління пізньольодовиків'я, який вона вважає можливим зіставити з інтерстадіалом Ляско західноєвропейських геохронологічних схем. Радіокарбонова дата – 20190 ± 180 (Ki-10357) давніша за палінологічне визначення.

Група рогалицько-передільських синхронних пам'яток має комплексне палеогеографічне визначення, виконане Н.П.Герасименко. Їх культурні рештки знаходяться у верхах середньодріасового лесу та в перехідному горизонті алер'юдського похованого ґрунту. Але як палеогеограф, так і дослідник стоянки О.Ф.Горелік підкреслюють їх зв'язок саме з відкладами середнього Дріасу, яким і датують пам'ятки. Одна стоянка, Рогалик VII, має C^{14} дату: 11400 ± 140 (Ki-8476) [Горелік, 2001, с. 232; Герасименко, 1996, с. 210].

Стратифікована двошарова стоянка Міра, розташована на правому березі Дніпра поблизу м. Запоріжжя, до того ж має серію абсолютних дат, на жаль, ще не опублікованих. Дослідники в схемі хронології перехідних та ранніх верхньопалеолітичних індустрій Східної Європи відносять її до часового інтервалу між 27 і 29 тис. років тому, синхронного Штілфріду В [Cohen, Stepanchuk, 2000–2001, р. 115].

Низку пам'яток із виразними колекціями не датовано методом C^{14} . Значна частина їх має комплекс даних для відносного датування геолого-стратиграфічним, геофізичним, палінологічним, палеонтологічним та типологічним методами. Деякі з них, здебільшого такі, культурні залишки яких перевідкладено, датовано лише типологічним методом.

Стоянки Янісоль і Минівський Яр мають палеомагнітні дати, визначені геофізиком Г.Ф.Загнієм. Час формування суглинку, в котрому залягав основний горизонт культурних залишків стоянки Янісоль,

визначено як період між 13 і 14 тис. років тому. Для стоянки Минівський Яр продатовано період формування жовтуватого-палевого лесоподібного суглинку, в якому містився четвертий (основний) верхньопалеолітичний горизонт, у хронологічних рамках 15–17 тис. років тому.

Час існування стоянки Велика Акаржа в Нижньому Подністров'ї відповідно до геолого-стратиграфічних та палінологічних даних визначено як максимальну стадію пізньовалдайського зледеніння [Медяник, Сапожников, 1992, с. 66–69; Сапожников, 2002, с. 69–70].

Кілька пам'яток із горизонтами культурних решток як епохи муст'є, так і верхнього палеоліту, що досліджуються О.Є.Матюхіним у Бирючій балці в басейні нижньої течії Сіверського Дінця, продатовано геолого-стратиграфічним методом, який у деяких випадках доповнювався палінологічними та палеозоологічними дослідженнями. Найдавніший верхньопалеолітичний горизонт стоянки Бирюча балка 1в, згідно із заляганням нижче від викопного (брянського) ґрунту, дослідник датує часом біля 32–34 тис. років тому. Культурні шари трьох пам'яток – Бирючої балки 2, 1а, 1в, пов'язані з відкладами брянського похованого ґрунту, датуються часом близько 30–24 тис. років тому, формування інших культурних горизонтів цих же пам'яток, що залягають вище від брянського похованого ґрунту, дослідник пов'язує з ошаківським зледенінням (23–17 тис. років тому) [Матюхин, 1999, с. 43–44; 1999а, с. 67–115].

Основний, нижній горизонт залягання культурних решток на пам'ятці Анетівка XIII у басейні Південного Бугу знаходиться у відкладах молодого-шекнинського часу. Відповідно до стратиграфічних даних та типологічного складу крем'яного інвентарю дослідники вважають можливим датувати пам'ятку раннім періодом пізнього палеоліту [Станко, Петрунь, 1994, с. 170; Пиструил, 1997, с. 69].

Нижній культурний шар двошарової стоянки Ворона III в Надпоріжжі залягав у верхній частині дофінівського похованого ґрунту. Д.Ю.Нужний, спираючись на стратиграфію та типологію крем'яних виробів, датує цей шар раннім етапом пізнього палеоліту (близько 28–30 тис. років тому). У зв'язку з уточненням хронологічних рамок стратиграфічних горизонтів схеми українських палеогеографів це визначення потребує кореляції. Можливо, ґрунт, у якому залягав нижній культурний шар, – не дофінівський, а вітачевський? Верхній шар цієї ж пам'ятки, розташований значно вище від похованого ґрунту в лесоподібних суглинках, дослідник датує часом пізнішим за 18–20 тис. років тому [Нужний, 1994, с. 208].

Багатошарова стратифікована стоянка Володимирівка у басейні Південного Бугу, досліджена в 1940-ві рр., на жаль, не має чіткого визначення геологічного віку і датується дослідниками звичайно палеонтологічним та типологічним методами. Якщо раніше О.П.Черниш й інші дослідники датували

пам'ятку досить пізнім часом у рамках верхнього палеоліту чи навіть епіпалеолітом [Черниш, 1953, с. 68, 69; Рогачев, Аникович, 1984, с. 225], то останнім часом намітилася тенденція до визначення більш давнього віку для її нижніх та середніх культурних горизонтів. С.П.Смольянінова [1990, с. 25] поглиблює датування нижніх (6–8) шарів Володимирівки до ранньоосташківського часу, а В.Н.Станко [1997, с. 20–26] визначає час формування культурних шарів стоянки раннім (шари 6–8), середнім (шари 5–3) та пізнім (шари 2–1) періодами верхнього палеоліту.

Більш реальною здається можливість розташування культурних шарів у хронологічних рамках, що охоплюють другу половину пізнього палеоліту. Аргументація дослідників щодо необхідності значного поглиблення дати для нижніх шарів пам'ятки наявністю кількох невеликих кісток мамонта в шостому і восьмому культурних шарах, а також кісток носорога у більш нижчих відкладах, які не супроводжувалися культурними рештками, викликає деякі сумніви. Справа в тому, що Володимирівка розташована на кордоні степу та лісостепу, і, можливо, для неї не зовсім прийнятні аргументи відносно відсутності решток мамонта й носорога в другій половині пізнього палеоліту, характерної для степової зони [Смольянінова, 1990, с. 88]. У матеріалах пам'яток прилеглих, дещо північніших територій обидва види цих великих трав'яїдних трапляються досить пізно. Наприклад, на стоянці Молодово V на Дністрі рештки носорога і мамонта знайдено в деяких із верхніх шарів, датованих пізньольодовиків'ям [Черниш, 1961, с. 118, 141].

Стоянка Анетівка I, культурні залишки якої було досліджено у перевідкладеному стані, за типологією крем'яних виробів та складом фауністичних залишків (бізон, кінь, північний олень) датуються дослідниками пам'ятки початком середнього періоду пізнього палеоліту [Станко, 1997, с. 24; Смольянінова, 1990, с. 90].

Ряд інших стоянок і місцезнаходжень, представлених досить виразними колекціями крем'яних виробів, що походять як із розкопок перевідкладених шарів, так і зборів на поверхні, датуються дослідниками виключно типологічним методом. Вони відносять їх до різних періодів верхнього палеоліту: раннього – Зелений Хутір I, II, Ненаситець III, Перемога I, Перекоп I; середнього – Анетівка I, Антонівка III, Івашкове поле, Кайстрова балка VI, Любимівка IV. До раннього етапу пізнього періоду віднесено Кайстрову балку IV, Ворону II, Каштаєву балку, Першопокровку I; до фінального етапу пізнього періоду – Серединний горб, Червону греблю, Івашково VI, Підпоріжний, Любимівку III, Михайлівку II, Солоне озеро IX, Сомову балку [Сапожников, 1994, с. 20–58; Смирнов, 1973, с. 154; Оленковський, 1991, с. 167; Гладких, 1969, с. 265–266; Смольянінова, 1990, с. 90].

Дані з абсолютного та відносного датування верхньопалеолітичних пам'яток регіону можуть

слугувати базою для їх розподілу згідно із сучасними уявленнями про етапи розвитку верхнього палеоліту Східної Європи. Відомі схеми хронології і періодизації верхнього палеоліту цієї території звичайно трьохчленні. В них етапи розвитку археологічної культури виділено відповідно до етапів геологічної періодизації [Рогачев, Аникович, 1984, с. 225] або даних із радіовуглецевого датування [Синицын, Праслов, 1997, с. 42–46]. Відповідно, і кордони періодів у цих схемах значно відрізняються. Зважаючи на комплексний характер бази даних для датування пам'яток регіону та надзвичайне значення природного середовища в житті первісних суспільств, вважаємо за необхідне періоди розвитку верхньопалеолітичної культури пов'язувати з природно-кліматичними етапами пізнього плейстоцену. Даний варіант схеми періодизації, яку ми зіставляємо з основними підрозділами кількох східноєвропейських геохронологічних схем, а не тільки української, як раніше [Кротова, 1986; 1994; Krotova, 1995], включає наступні періоди:

I, ранній (від 32–34000 до 22–23000 років тому) період збігається з ліссцізмським похолоданням та дунайським міжстадіалом, часом формування верхньої частини хотильовського лесу і брянського похованого ґрунту та верхньої частини вітачевських ґрунтів (загалом – з молодого-шекснинським мегаінтерстадіалом);

II, середній (від 22–23000 до 17000 років тому) період збігається з максимальним пізньовалдайським похолоданням (осташківським зледенінням), часом формування деснянського та бузького лесів;

III, пізній (від 17000 до 10000 років тому) період відповідає часу пізньольодовиків'я і деградації пізньовалдайського зледеніння.

До раннього періоду, перш за все, можна віднести пам'ятки, що мають геолого-стратиграфічне датування, культурні нашарування яких пов'язані з добрянським та брянським (вітачевським) похованим ґрунтом: Бирюча балка 1в (нижній верхньопалеолітичний горизонт), Бирюча балка 2 (шар 3в), 1а та 1в, Ворона III (нижній шар), Анетівка XIII (нижній горизонт). До цього періоду, безсумнівно, відноситься стратифікована двошарова стоянка Мира в Подніпров'ї. Можливо, до раннього періоду можна віднести і кілька стоянок та місцезнаходжень, датованих здебільшого типологічним методом – Осокорівку I (гор. VI), Дніпро-Кам'янку, Зелений Хутір I та II, Ненаситець III, Перемогу I, Перекоп I.

До середнього періоду включено пам'ятки, що мають серії абсолютних дат, – Амвросіївку, Анетівку II, одиничні радіовуглецеві дати та деякі дані відносного датування – Лески, Сагайдак I, Мураловку, Золотовку I, Нововолодимирівку II, а також стоянки з геолого-стратиграфічним і палінологічним датуванням – Бирючу балку 2 (шари 3, 2), Ями, можливо Ворону III (верхній шар) та Велику Акарку. Можна, очевидно, до цього періоду віднести й Осокорівку I (гор. IVб і Va), а також нестратифіковані стоянки Анетівку I та

Антонівку III, місцезнаходження Першопокровку I. Не можна виключати, що радіовуглецева дата основного горизонту Вознесенки IV близька до достовірної і пам'ятку можна віднести до цього ж періоду.

До пізнього періоду віднесено пам'ятку, що має серію радіовуглецевих дат – Кам'яну балку II (шар 2), та стоянки з одиничними датами, що узгоджуються із стратиграфією, – Кам'яну балку I, Дмитрівку, Солоне озеро VI, Леонтіївку. Досить упевнено датуються цим же часом, за даними геолого-стратиграфічного, палінологічного, палеомагнітного визначень та кількома C^{14} датами, обидва шари Федорівки, Янісоль, Рогалик-Передільська група стоянок. До найбільш ранніх пам'яток цього періоду, очевидно, належать стоянки Говоруха й Минівський яр, датовані палінологічним і геофізичним методами біля 15–17 тис. років тому. До цього ж періоду віднесено деякі не чітко стратифіковані стоянки та місцезнаходження – Кайстрові балки I–III, IV, VI, Осокорівку (гор. 3в), Каштаєву балку, Солоне озеро IX, IX «а», I «а», Михайлівку II, Івашкове VI, Серединний горб, Червону Греблю, Дубову балку, Ямбург.

Відповідно до співвідношення основних типів знарядь у комплексах крем'яного інвентарю пам'яток установлено існування та розвиток у регіоні кількох культурно-технічних традицій обробки кременю, характерних для різних періодів верхнього палеоліту [Кротова, 2000; 2000a]. Протягом раннього періоду простежено синхронне існування двох традицій – селетоїдної й орін'якоїдної. Домінування граветоїдної традиції з паралельним існуванням орін'якоїдної було характерне для середнього періоду. Більшість комплексів у цей час має певну домішку ознак паралельної традиції. Не виключено, що це явище змішування традицій можна пояснити зростанням контактів та взаємовпливів груп населення різного походження в умовах максимального пізньовалдайського похолодання, яке спричинило їх більшу рухливість. Епіграветська традиція з характерним орін'якоїдним «забарвленням» та локальними проявами домінувала у фінальному палеоліті в період пізньольдовиків'я.

Табл. 1. Кореляція деяких європейських геостратиграфічних схем.

Тис. років тому	ЗАХІДНА ЄВРОПА	СХІДНА ЄВРОПА			
	Djindjian at all, 1999	Арсланов, 1975; 1992	Величко, 1973; 1982	Gozhik at all, 2001; Гожик та ін., 2000	
10	Алерьод Бьолінг	Алерьод Дріас, Бьолінг	Лес III	Причорно- морський лес	pč
		Рауніський м/с Вепсівська стадія			
15	Ляско	Потепління		Рів. оглєсння	Дофінівський похований грунт
20		Ложері	Макс. стадія (бологовсько- сдрівська)	Макс. стадія похолодання Лес II	Бузький лесовий горизонт
25	Тюрсак	Дунайський міжстадіал	Брянський похований грунт		
	Кесельт				
30	Арсі	Лісцїємське похолодання	Лес I	Вітачевсь- кий похова- ний грунт	vt
35	Хенгело	Міжстадіал «Громадянський проспект»			
40					

Табл. 2. Радіокарбонові дати степових верхньопалеолітичних стоянок

N	Індекс	Матеріал, контекст	14C дата	Джерело
		<u>Кам'яна балка II, II шар</u>		
1	ОхА-699	Кісткове вугілля з вогнища	10900±400	Синицын, Праслов, 1997
2	ОхА-778	—“— карбонатна складова	13600±180	—“—
3	ГИН-2940	Кісткове вугілля	15400±1200	—“—
4	ГИН-2941	Кісткове вугілля	13200±500	—“—
5	ГИН-3472	Кісткове вугілля	15350±550	—“—
6	ГИН-2940a	Кісткове вугілля	12050±2100	—“—
7	ГИН-7921	Кісткове вугілля	14800±400	—“—
8	ГИН-7922	Кісткове вугілля	12700±700	—“—
9	ГИН-3772	Обпалена кістка	15100±700	—“—
10	ГИН-3716	Кістка	11400±1300	—“—
11	ГИН-4024	Кістка	10000±750	—“—
12	GrA 17349		15610±80	Леонова, 2002
13	GrA 17937		15590±80	—“—
14	GrA 964		14850±80	—“—
		<u>Кам'яна балка I</u>		
15	AA-4797	Кісткове вугілля	14670±105	Leonova, 1994
		<u>Амвросіївка, кістковище</u>		
16	ЛЕ-1637	Кістка	15250±150	Krotova, Belan, 1993
17	ЛЕ-1805	Кістка	20620±150	—“—
18	ЛЕ-3403	Зуби, гор. II	21500±340	—“—
19	ОхА-4890	Кістка, гор. I	18700±240	Krotova, 1996
20	ОхА-4891	Кістка, гор. I	18860±220	—“—
21	ОхА-4892	Кістка, гор. II-III	18700±220	—“—
22	ОхА-4893	Кістка, гор. II-III	18620±220	—“—
23	ОхА-4894	Кістка, гор. IV	18220±200	—“—
24	ОхА-4895	Кістка, гор. VI	18660±220	—“—
25	Ki-9704	Кістка, 1994, кв. 4В, № 92	18040±200	Публікується
26	Ki-9705	Кістка, гор. I	18350±200	вперше
27	Ki-9706	Кістка, гор. V	18240±200	—“—
28	Ki-9709	Кістка, 1993, кв. 2В	17800±200	—“—
29	Ki-10307	Кістка, гор. I-III	15900±200	—“—
		<u>Амвросіївка, стоянка</u>		
30	Ki-9707	Кістка, 2002, гор. V	18450±200	—“—
31	Ki-9708	Кістка, 2000, тр. IX	18700±200	—“—
		<u>Анетовка II</u>		
32	ЛЕ-4066	Кісткове вугілля	18265±1650	Синицын, Праслов, 1997
33	ЛЕ-2424	Кістка бізона	18040±150	—“—
34	ЛЕ-2947	Кістка бізона	19170±120	—“—
35	ЛЕ-2624	Зуб мамонта	24600±150	—“—
36	ЛЕ-4610	Кісткове вугілля	19090±980	—“—
		<u>Мураловка</u>		
37	ЛЕ-1601	Кістка	19630±200	—“—
38	ЛЕ-1438	Кістка	18780±300	—“—
		<u>Золотовка</u>		
39	ГИН-1968	Кісткове вугілля	17400±700	—“—
40	ГИН-8002	Кістка бізона	13600±1000	—“—

41	ЛЕ-1602а	<u>Сагайдак</u>	21240±200	— “ —
42	ЛЕ-1602б	Зуб мамонта	20300±200	— “ —
		Зуб мамонта		
		<u>Лески</u>		
43	ЛЕ-2946	Зуб мамонта	19200±200	— “ —
44	ЛЕ-4456	Зуб мамонта	23770±1540	— “ —
45	Кі-5826	<u>Дмитрівка</u>	16520±95	Оленковський, 1999
46	Кі-6201	<u>Леонтіївка</u>	12150±90	
		<u>Вознесенка IV, нижн. шар</u>		
47	Кі-6359	Кістка	16900±100	Оленковський, 2000
		<u>Вознесенка IV, осн. шар</u>		
48	Кі-6358	Кістка	19400±80	— “ —
		<u>Нововолодимирівка II</u>		
49	Кі-6203	Кістка	19340±95	— “ —
50	Кі-6357	<u>Солоне озеро Ia</u>		
		Кістка	12700±60	— “ —
		<u>Солоне озеро VI</u>		
51	Кі-6206	Кістка	13030±70	— “ —
52	Кі-6202	Кістка	12890±100	— “ —
		<u>Солоне озеро IX</u>		
53	Кі-5825	Кістка	13460±80	— “ —
		<u>Солоне озеро IXa</u>		
54	Кі-6360	Кістка	14800±80	— “ —
		<u>Федорівка, шар 2</u>		
55	Кі-10354	Кістка	15200±110	Публікується
		<u>Федорівка, шар 1</u>		
56	Кі-10355	Кістка	14600±110	вперше
		<u>Ями</u>		
57	Кі-10356	Кістка	19300±180	— “ —
		<u>Говорука</u>		
58	Кі-10357	Кістка	20190±180	— “ —
		<u>Рогалик VII</u>		
59	Кі-8476	Кістка	11400±140	Горелик, 2001

ЛІТЕРАТУРА

- Арсланов Х.А. Радиоуглеродная геохронология верхнего плейстоцена Европейской части СССР // БКИЧП. – 1975. – № 43. – С. 3–25.
- Арсланов Х.А. Геохронологическая шкала позднего плейстоцена Русской равнины // Геохронология четвертичного периода. – М., 1992.
- Артюшенко А.Т., Пашкевич Г.А., Паришкура С.И. Палеоботаническая характеристика опорных разрезов четвертичных (антропогенных) отложений средней и южной части Украины. – К., 1973. – 95 с.
- Бибикова В.И., Белан Н.Г. Локальные варианты и группировка позднелесного терриоконгломерата Юго-Восточной Европы // БМОИП, отд. биол. – Т. 84. – Вып. 3. – 1979.
- Бондарчук В.Р. Геологія України. – К., 1959.
- Борисковский П.И. Палеолит Украины: Историко-археологические очерки // МИА. – М.–Л.: Изд-во АН СССР, 1953. – № 40. – 464 с.
- Борисковский П.И., Праслов Н.Д. Палеолит бассейна Днепра и Приазовья // САИ. – М.–Л.: Наука, 1964. – Вып. А 1–5. – 56 с., 31 табл. ил.
- Веклич М.Ф. Палеозональность и стратотипы почвенных формаций верхнего кайнозоя. – К., 1982. – 202 с.
- Веклич М.Ф. Комплексный палеогеографический метод и рекомендации по составлению литолого-фациальных и палеогеографических карт. – К., 1989.
- Величко А.А. Природный процесс в плейстоцене. – М., 1973. – 255 с.
- Величко А.А. Периодизация событий позднего плейстоцена в перигляциальной области // Палеогеография Европы за последние 100 тыс. лет: Атлас-монография. – М.: Наука, 1982. – С. 67–70.
- Величко А.А., Халчева Т.А. Позднеплейстоценовые лессы и их распространение // Палеогеография Европы за последние 100 тысяч лет: Атлас-монография. – М.: Наука, 1982. – С. 70–74.
- Величко А.А., Грехова Л.В., Грибченко Ю.Н., Куренкова Е.И. Первобытный человек в экстремальных условиях среды. Стоянка Елисеевичи. – М., 1997. – 198 с.
- Вознячук Л.Н., Будько В.Д., Калечиц Е.Г. Схема стратиграфии и палеогеографии верхнего плейстоцена Белоруссии и смежных территорий // Древности Белоруссии. – Минск, 1969. – С. 175–212.
- Герасименко Н.П. Реконструкція природного середовища давньої людини на стоянці Амвросіївка // Археологічний альманах. – Донецьк, 1994. – № 3. – С. 261–268.
- Герасименко Н.П. Природная среда обитания человека на Юго-Востоке Украины в позднелесниковье и голоцене // Археологічний альманах. – Донецьк, 1997. – № 6. – С. 3–64.

Герасименко Н.П. Природная среда обитания палеолитического человека Западного Крыма и Донбасса в последнем ледниковом периоде // Верхний палеолит – верхний плейстоцен: динамика природных событий и периодизация археологических культур. – СПб., 2002. – С. 63–68.

Гвоздовер М.Д. Позднепалеолитические памятники Нижнего Дона // Прил. к кн.: Борисковский П.И., Праслов Н.Д. Палеолит бассейна Днепра и Приазовья // САИ. – М.–Л.: Наука, 1964. – Вып. А 1–5. – С. 37–41.

Гладких М.И. Некоторые итоги исследования позднепалеолитического местонахождения Антоновка III // Материалы по четв. периоду Украины к VIII конгр. ИНКВА. – К., 1969. – С. 252–267.

Гожик П.Ф., Шелкопляс В.Н., Комар Н.С., Матвійшина Ж.М., Передерий В.І. Путівник. Х польсько-український семінар «Кореляція лесів і льодовикових відкладів Польщі і України». – К., 2000.

Горелик А.Ф. Памятники Рогаликско-Передельского района. Проблемы финального палеолита Юго-Восточной Украины. – Луганск: РИО ЛИВД, 2001. – 366 с.

Давня історія України. – Т. 1. – К.: Наук. думка, 1997. – 558 с.

Ефименко П.П. Первообытное общество. Очерки по истории палеолитического времени. – 3-е изд. – К.: Изд-во АН УССР, 1953. – 663 с.

Залізник Л.Л. Фінальний палеоліт України // Археологія. – 1995. – № 1. – С. 3–21.

Залізник Л.Л. Передісторія України Х–V тис. до н. е. – К.: Вид-во «Бібліотека українця», 1998. – 305 с.

Кротова А.А. Культурно-хронологическое членение позднепалеолитических памятников Юго-Востока Украины // Неприна В.И., Зализник Л.Л., Кротова А.А. Памятники каменного века Левобережной Украины. Хронология и периодизация. – К.: Наук. думка, 1986. – С. 6–73.

Кротова О.О. Виробництво та суспільні відносини населення Північного Причорномор'я в добу пізнього палеоліту // Археологія. – 1994. – № 1. – С. 19–31.

Кротова А.А. Позднепалеолитические охотники на бизонов Северного Причерноморья // Археологический альманах. – Донецк, 1994а. – № 3. – С. 151–160.

Кротова А.А. Синхронизация технокомплексов позднего палеолита в Северном Причерноморье // Археологический альманах. – Донецк, 2000. – № 9. – С. 89–98.

Кротова О.О. Граветтоїдні технокомплекси Північного Причорномор'я // Археологія. – 2000. – № 2. – С. 30–37.

Леонова Н.Б. Каменная балка – уникальный археологический район в дельте Дона // Донская археология. – 1999. – № 3–4.

Леонова Н.Б. Динамика изменений природного окружения и структур верхнепалеолитических памятников в Приазовье (на юге России) // Верхний палеолит – верхний плейстоцен: динамика природных событий и периодизация археологических культур. – СПб., 2002. – С. 50–55.

Маркова А.К. Териофауна позднего валдая // Палеогеография Европы за последние 100 тысяч лет: Атлас-монография. – М.: Наука, 1982. – С. 109–113.

Матюхин А.Е. О ранней поре позднего палеолита на Северском Донце // Особенности развития верхнего палеолита Восточной Европы: ТД междунар. конф., посв. 120-летию открытия палеолита в Костенках. – СПб., 1999. – С. 43–44.

Матюхин А.Е. Палеолитические мастерские по обработке кремня в долине Северского Донца (Ростовская обл., Россия) // Prehistoire Europeenne. – 1999а. – V. 13. – Р. 67–115.

Медяник С.И., Сапожников И.В. Палеогеографические условия позднепалеолитической стоянки Большая Аккаржа // Известия АН Респ. Молдова. Биол. и хим. науки. – 1992. – № 3. – С. 66–69.

Мордкович В.Г. Степные экосистемы. – Новосибирск, 1982. – 206 с.

Нужний Д.Ю. Пізньопалеолітична стація Ворона 3 на Дніпрових порогах та її місце серед орін'яських пам'яток Східної Європи // Археологический альманах. – Донецк, 1994. – № 3. – С. 204–216.

Оленковский Н.П. Поздний палеолит и мезолит Нижнего Днепра. – Херсон, 1991. – 200 с.

Оленковский М.П. Пам'ятки доби палеоліту. Археологічна карта нижньодніпровського регіону. – Херсон, 1992. – Вип. 1. – 64 с.

Оленковский Н.П. Культурно-историческая грация позднего палеолита нижнеднепровского региона // Археологический альманах. – Донецк, 1994. – № 3. – С. 193–203.

Оленковский М.П. Историко-культурный та хронологічний аспекти пізнього палеоліту півдня України // Археологічна збірка Херсонської обл. держ. інспекції охорони пам'яток. – Херсон, 1999. – № 1. – С. 17–19.

Оленковский М.П. Палеоліт та мезоліт Пришивашья. Проблеми епігравету України. – Херсон, 2000. – 170 с.

Пашкевич Г.А. История растительности Донбасса и Придонецкой равнины в верхнем плиоцене и антропогене // Палинология плейстоцена и плиоцена. – М.: Наука, 1973. – С. 69–74.

Пиструил И.В. Изделия со вторичной обработкой стоянки Анетовка 13 (по материалам исследований 1993 г.) // Археология и этнология Восточной Европы. Материалы и исследования. – Одесса, 1997. – С. 69–75.

Праслов Н.Д. Некоторые специфические черты каменных орудий Мураловской палеолитической стоянки / КСИА. – М., 1972. – № 131. – С. 70–77.

- Праслов Н.Д., Иванова М.А., Малясова Е.С.** Золотовка I – поселение охотников на зубров на Нижнем Дону // БКИЧП. – 1980. – № 50. – С. 168–175.
- Праслов Н.Д.** Геологические и палеогеографические рамки палеолита. Развитие природной среды на территории СССР в антропогене и проблемы хронологии и периодизации палеолита // Палеолит СССР / Археология СССР. – М.: Наука, 1984. – С. 17–40.
- Праслов Н.Д., Щелинский В.Е.** Верхнепалеолитическое поселение Золотовка I на Нижнем Дону. – СПб., 1996. – 72 с.
- Рогачев А.Н., Аникович В.М.** Поздний палеолит Русской равнины и Крыма // Палеолит СССР / Археология СССР. – М.: Наука, 1984. – С. 162–271.
- Розвиток ґрунтів України у пізньому кайнозой / Під ред. М.Ф.Веклича** – К.: Наук. думка, 1973. – 209 с.
- Сапожников И.В.** Поздний палеолит степей Нижнего Приднестровья: Автореф. дис... канд. ист. наук. – Л., 1987. – 16 с.
- Сапожников И.В.** Палеолит степей Нижнего Приднестровья. – Одесса, 1994. – 78 с.
- Сапожников И.В., Секерская Е.П.** Фаунистический комплекс поселения Большая Аккаржа // Пам'ятки археології Північно-Західного Причорномор'я. – Одесса, 2000. – С. 40–53.
- Сапожников И.В.** Велика Аккаржа та періодизація пам'яток середнього етапу пізнього палеоліту Азово-Причорноморських степів // Археологія. – 2002. – № 3. – С. 68–80.
- Сапожникова Г.В., Коробкова Г.Ф., Сапожников И.В.** Хозяйство и культура населения Южного Побужья в позднем палеолите и мезолите. – Одесса–СПб., 1995. – 199 с.
- Синицын А.А.** Некоторые аспекты абсолютного датирования в археологии палеолита // Междунар. конф. по применению методов естественных наук в археологии: ТД. – С.-Петербург, 27–30 ноября 1994 г.
- Синицын А.А., Праслов Н.Д.** Радиоуглеродная хронология палеолита Восточной Европы и Северной Азии. Проблемы и перспективы // Археологические изыскания. – СПб., 1997. – Вып. 52. – 141 с.
- Сиренко Н.А., Турло С.И.** Развитие почв и растительности в плиоцене и плейстоцене. – К.: Наук. думка, 1986. – 185 с.
- Смирнов С.В.** Палеоліт Дніпровського Надпоріжжя. – К.: Наук. думка, 1973. – 172 с.
- Смолянинова С.П.** Палеолит и мезолит степного Побужья. – К.: Наук. думка, 1990. – 108 с.
- Спиридонова Е.А.** Эволюция растительного покрова бассейна Дона в верхнем плейстоцене – голоцене. – М.: Наука, 1991. – 221 с.
- Станко В.Н.** Мирное: Проблема мезолита степей Северного Причерноморья. – К.: Наук. думка, 1982. – 184 с.
- Станко В.Н.** Некоторые итоги изучения позднего палеолита Северо-Западного Причерноморья (южнобугская группа памятников) // Археология и этнология Восточной Европы. Материалы и исследования. – Одесса, 1997. – С. 14–27.
- Станко В.Н., Петрунь В.Ф.** Анетовка 13 – памятник начальной поры позднего палеолита в степном Причерноморье // Археологический альманах. – Донецк, 1994. – № 3. – С. 161–180.
- Станко В.Н., Григорьева Г.В., Швайко Т. Н.** Позднепалеолитическое поселение Анетовка II. – К.: Наук. думка, 1989. – 139 с.
- Чеботарева Н.С., Макарычева И.А.** Геохронология природных изменений ледниковой области Восточной Европы в валдайскую эпоху // Палеогеография Европы за последние 100 тыс. лет: Атлас-монография – М.: Наука, 1982. – С. 16–26.
- Чердынцев В.В.** Абсолютная геохронология палеолита // Палеолит и неолит СССР. Т. VI / МИА. – Л.: Наука, 1971. – № 173. – С. 299–313.
- Черниш О.П.** Володимирівська палеолітична стоянка. – К.: Вид-во АН УРСР, 1953. – 76 с.
- Черниш О.П.** Палеолітична стоянка Молодове V. – К.: Вид-во АН УРСР, 1961. – 176 с.
- Шелкопляс В.Н., Гожик П.Ф., Христофорова Т.Ф. и др.** Антропогенные отложения Украины. – К.: Наук. думка, 1986.
- Cohen V.Y., Stepanchuk V.N.** Middle to Upper transition in the Eastern Europe // Prehistoire Europeenne. – 2000–2001. – V. 16–17. – P. 75–110.
- Damblon F., Haesaerts P., Van Der Plicht J.** New Datings and Considerations on the Chronology of Upper Palaeolithic sites in the Great Eurasiatic Plain // Prehistoire Europeenne. – 1996. – V. 9. – P. 177–231.
- Djindjian F., Kozłowski J., Otte M.** Le Paleolithique superieur en Europe. – Armand Colin / HER, Paris, 1999. – 474 p.
- Gozhik P., Matviishina Zh., Shelkoplyas V., Palienko V., Rekovets L., Gerasimenko N., Korniets N.** The Upper and Middle Pleistocene of Ukraine // International Union for Quaternary research. INQUA Commission of Stratigraphy SU. – Kyiv, 2001. – P. 32, 33.
- Haesaerts P., Borziak I., Chirica V., Koulakovska L., Damblon F.** Chronostratigraphy and climatic evolution of Middle and Upper Pleniglacial of East Carpathians // International Union for Quaternary research. INQUA Commission of Stratigraphy SU. – Kyiv, 2001. – P. 34, 35.

Iakovleva L. Les datations C14 sur les habitats de la Grande Plaine Russe Orientale // Actes du colloque «C14 Archeologie». – 1998. – P. 123–131.

Krotova A.A., Belan N.G. Amvrosievka. A Unique Upper Paleolithic Site in Eastern Europe // From Kostenki to Clovis. Upper Paleolithic – Paleo-Indian Adaptations. Ed. O.Soffer and N.D.Praslov. – Plenum Press, 1993. – P. 125–142.

Krotova A. A. Chronostratigraphie du Paleolithique Superieur des Steppes d'Azov et de la Mer Noire // PALEO – Supplement. – 1. – Actes du Colloque de Miskolc. – Juin 1995. – P. 227–233.

Krotova A.A. Amvrosievka New AMS Dates for a Unique Bison Kill Site in the Ukraine // Prehistoire Europeenne. – 1996. – V. 9. – P. 357–362.

Leonova N.B. Upper Paleolithic of the Russian Steppe Zone // Journal of World Prehistory. – 1994. – V. 8. – N 2.

Rousseau D., Gerasimenko N., Matviishina Zh., Kukla G. Late Pleistocene Environments of the Central Ukraine // Quaternary Research. – 2001. – N 56. – P. 349–356.

Soffer O. The Upper Palaeolithic of the Central Russian Plain. – Orlando, San Diego, New York, Toronto: Academic Press. Inc., 1985. – 539 p.

Svezhentsev Yu. S. Radiocarbon chronology for the Upper Paleolithic Sites on the East European Plain // From Kostenki to Clovis. Upper Paleolithic – Paleo-Indian Adaptations. Ed. O.Soffer and N.D.Praslov. – Plenum Press, 1993.

SUMMARY

The modern studies of the Upper Palaeolithic in the steppe zone stimulate chronological investigations. The half of sites from basic 40 yielded about 60 ¹⁴C dates achieved in the different laboratories. Correlation of available dates with stratigraphical data demonstrates the reliability of part of them. All dates are concentrate between 24000 and 10000 B. P. The comparison analysis of absolute and indirect – archeomagnetical, stratigraphical, palynological, and paleozoological – evidence enable the synchronization of chronological periodization and archaeological interpretation. Several early Upper Palaeolithic sites provide only indirect data. Theirs flint assemblages demonstrate co-existence of Szeletoide and Aurignacoide groups of population during the first period. Gravettoide tradition is more frequent than Aurignacoide during the second period – last glacial maximum. There are also some mixed assemblages. Epigravettoide tradition dominates during the third period – late glacial time.

СЕРГИН В. Я.

ВЕРОЯТНЫЙ СОСТАВ ГОНЦОВСКОГО ПОСЕЛЕНИЯ

Ранними раскопками в Гонцах вскрыты насыщенные участки культурного слоя, оставившие слабый след в документации памятника. В данной работе делается попытка установить значение этих мест в системе поселения.

Поселение Гонцы относится к памятникам среднеднепровского типа. Для большинства из них свойственны жилищно-хозяйственные комплексы, наиболее выдержанную планировочную основу которых составляют жилища, окруженные хозяйственными ямами. Возле ям располагаются очаги, кострища, места, предназначенные для обработки кремня и других производственных занятий. В остатках жилищ выделяются подобранные кости мамонта, имеющие отношение к конструкции кровли, стен, входа, завалинки, приочажных устройств. Очертания жилищ восстанавливаются по ограждению из вкопанных или поставленных черепов и других костей мамонта. Входы обращены к южной половине горизонта.

По многообразию сопряженных признаков и некоторой степени стандартности построения данных объектов поселения среднеднепровского типа отличаются от всех остальных, известных в палеолите. Эти их особенности дают также возможность устанавливать наличие на поселениях жилищ и жилищно-хозяйственных комплексов по немногим признакам.

Длительные спорадические раскопки Гонцов выявили многие детали жилищно-хозяйственного комплекса 1 [Щербаковский, 1919; Городцов, 1926; Левицкий, 1949; Сергин, 1981; 1983; Яковлева, Джинджан, 1995]. Расположенные в его центре остатки жилища имели ограждение из вкопанных и наклонно лежащих черепов, а с западной стороны также и круто поставленных лопаток мамонта. Внешний диаметр жилища до 5,5 м. Внутри находился неуглубленный очаг с приочажным устройством. На расстоянии 1,5–2 м от края жилища обнаружены 7 хозяйственных ям. В свободном от ям промежутке с запада встретился край еще одного, возможно, естественного углубления, простирающегося к северу (рис. 1).

Диаметр основы жилищно-хозяйственного комплекса по внешнему краю ям около 12,5 м. Реальные же границы комплекса с запада, севера и северо-востока не определены. С запада в стену раскопа уходила очажная прослойка. То же касается и северо-

SERGIN V. YA.

POSSIBLE OBJECTS OF GONTSY SITE

восточного края комплекса, где стена прерывала пятна углей и золы. Эти пятна, должно быть, являлись краем обширного пространства с золисто-углистыми прослойками, на юго-востоке раскопанными И.Ф.Левицким и частично уничтоженными в раскопе В.М.Щербаковского. В интенсивной части пятен имелись два углубленных очажка. Это место использовалось для обработки кремня, кости и других производственных нужд. Оно отодвигает границу комплекса на 5 м к юго-востоку от ям*. С юга край комплекса совпадает с линией ям. Такова схема комплекса по исследованиям до 1985 г.

В раскопках Р.И.Гельвига в 1904–1906 гг., располагавшихся к югу от места работ В.М.Щербаковского (рис. 2), встретились до 40 черепов и другие кости мамонта [Щербаковский, 1919, с. 62]. На краях раскопов Р.И.Гельвига и В.М.Щербаковского И.Ф.Левицкий доследовал три недокопанные ямы. Он определил их как часть еще одного комплекса с разрушенным жилищем, в конструкцию которого входили черепа [Левицкий, 1949, с. 224–228]. Современные сведения о палеолитических поселениях позволяют согласиться с мнением И.Ф.Левицкого.

Данные ямы [Щербаковский, 1919, с. 72, 73; Левицкий, 1949, с. 225–228] имели размеры и заполнение, типичные для ям, окружавших жилище 1. Но они не могли относиться к комплексу 1. На памятниках среднеднепровского типа нет жилищ, окруженных на каком-либо участке двоящим рядом ям и нет случаев, в которых линия ям расходилась бы в стороны от жилища. Не отмечены и группы ям, которые являлись бы объектом, планировочно независимым от четко установленного жилища. Уже одни эти обстоятельства дают твердое основание для предположения о наличии остатков второго комплекса с жилищем, которое должно находиться к юго-западу от ям. Черепа мамонта, встреченные в 1904–1906 гг., могли происходить из остатков жилища и иных конструкций, а также из ям.

В двух ямах, доследованных И.Ф.Левицким после раскопок Р.И.Гельвига, кости оказались в основном разобранными. О масштабе изъятия черепов из ям

* Необходимо отметить, что И.Ф.Левицкий считал очажки с окружающими культурными остатками на кв. XI и XVIII своего раскопа следами жилища, составляющего комплекс с ямами 4 и 5 и соседствовавшего с комплексом из жилища с черепами мамонта и ямами 1–3 [Левицкий, 1949, с. 222–224, 228–232]. Отдавая должное И.Ф.Левицкому, первым высказавшему мысль о наличии комплексов в Гонцах, мы теперь не можем отрывать из планировочной и функциональной связи с жилищем 1 ни ямы 4 и 5, ни участок с очажками, даже если бы удалось установить на нем следы какого-либо крова.

можно приблизительно судить по тому факту, что в 5 ямах комплекса 1 с достаточно хорошо сохранившимся заполнением встречены 5 черепов и много крупных обломков черепных костей. Соотношение числа черепов в ямах комплекса 1 и в остатках окруженного ими жилища (27 экз.) наглядно показывает, что в раскопках 1904–1906 гг. значительное количество черепов мамонта могло встретиться только благодаря наличию остатков жилища. При этом количество черепов в остатках жилищ обоих комплексов, вероятно, было близким. В 1904–1906 гг. помимо черепов вырыли большое число других костей мамонта, из которых упомянуты бивни и лопатки [Раскопки..., л. 1].

Помимо числа обнаруженных в них черепов мамонта, комплекс 1 и предполагаемый комплекс 2 сходны по размерам ям, общему характеру их заполнения и расстояниям ям друг от друга. Непосредственно к югу от ям комплекса 1, еще в пределах раскопа 1915 г., имелся участок, изобиловавший мелкими угольками и осколками обугленных или перегоревших костей. Обширное пространство было занято кострищным слоем далее, на раскопе 1904–1906 гг. [Городцов, 1926, с. 24, табл. III; Левицкий, 1949, с. 228]. Таким образом, для обоих комплексов характерно и обилие зольно-угольной массы. Возможно, комплексы не очень различались и по размерам.

Пользуясь тем, что положение северного края комплекса 2 известно, проведем ориентировочную границу ядра комплекса 2, исходя из соответствующих размеров комплекса 1 (рис.2). Судя по соотношению границы с очертаниями раскопа 1904–1906 гг., приходится думать, что Р.И.Гельвиг раскопал все или почти все пространство с жилищем и окружающими его ямами. Ямы могли остаться незамеченными лишь при отсутствии торчащих из них костей или костей, залегающих в самом верху заполнения. Однако в комплексе 1 такой особенностью обладала лишь яма 7, что дает основание предполагать обнаружение Р.И.Гельвигом большинства ям комплекса 2. Поэтому вместе с тем представляется, что сами габариты раскопа 1904–1906 гг., зависевшие от встречавшихся крупных костей, в некоторой мере подкрепляют правдоподобность схематической границы основы комплекса 2.

По свидетельству В.М.Щербаковского, место раскопок Р.И.Гельвига отстоит на несколько метров от ямы, в которой в 1873 г. вел работы Ф.И.Каминский [Раскопки..., л. 1]. На архивном плане В.М.Щербаковского [НА ИА НАНУ, ф. 10, № 61] ближайшей к раскопу 1904–1906 гг. изображена яма 4х3 м с пометкой «К», т. е. Каминский (рис.2). На планах И.Ф.Левицкого эта яма, отстоявшая на 6,5 м от отвалов раскопа 1904–1906 гг., ошибочно отмечена как вырытая В.М.Щербаковским. Тут же находится большая яма, имеющая на плане В.М.Щербаковского форму прямоугольника, а на всех планах И.Ф.Левицкого – квадрата [Левицкий, 1935, рис. 1; НА

ИА НАНУ, ф. 12, рулон], и это соответствует современному состоянию ямы (рис.2).

Какая из упомянутых ям была выкопана Г.С.Кирияковым в 1873 г. и обследовалась в том же году Ф.И.Каминским? По всей вероятности, меньшая. Как известно, Ф.И.Каминский обкопал яму по периметру до уровня культурного слоя и на образовавшейся таким образом ступеньке общей площадью около 1 кв. саж., расчистил кости животных [Каминский, 1878, с. 147, 148]. При длине стен ямы около 14 или 12 м ширина ступеньки должна была составить 30–40 см. Что же касается квадратной ямы, длина ее стен около 30 м. Ширина ступеньки с культурным слоем получилась бы в ней настолько ничтожной, что говорить о ней как о горизонтальной расчистке и определять ее площадь было бы лишено смысла. Есть и более определенное подтверждение идентификации ямы. Упомянув о костях из обследованной Ф.И.Каминским ямы, К.М.Феофилактов отметил, что они собраны из ямы с пространства не более 4 кв. саж. [Феофилактов, 1878, с. 157].

Данная яма находилась рядом с ямой, выкопанной в 1871 г. Г.С.Кирияковым в хозяйственных целях. В ней встретилось много крупных костей мамонта, часть которых, переданная в Лубенскую гимназию, где работал Ф.И.Каминский, и послужила поводом для его поездки в Гонцы в 1873 г. К этому времени яму засыпали, и на поверхности лежали лишь мелкие обломки костей [Каминский, 1878, с. 147]. Очевидно, квадратная яма, поныне существующая в полузасыпанном виде, не могла быть и ямой 1871 г.

О находках в яме 1873 г. известно очень мало. Ф.И.Каминский, при всей методичности подхода к расчистке культурного слоя и определению и подсчету изделий, лишь упомянул, что в яме были найдены части черепов с пустыми бивневыми альвеолами, нижняя челюсть, кости конечностей мамонта, а также часть рога северного оленя и ребра разных животных [Каминский, 1878, с. 147]. К.М.Феофилактов писал, что в яме, судя по числу зубов и челюстей, были кости, по крайней мере, 6 мамонтов [Феофилактов, 1878, с. 157].

В фонде Лубенского музея Е.Н.Скаржинской Полтавского государственного областного архива имеется перечеркнутый лист – часть описи [ДАПО, ф. 222, оп. 1, № 3]. Она начинается с пункта 204. До пункта 210 перечислены бедренная, большая и малая берцовая кости (принадлежность их не указана, но они, очевидно, относились к мамонту), два позвонка и эпифиз какого-то молодого животного и часть рога северного оленя. Далее подытожено: «29 костей от 5 взрослых мамонтов, 1 м. детенышу, 1 сев. оленю и 1 неопр. жив.». Затем написано, что, кроме этих костей, в Гонцах выкопаны: 1) обломок бивня до 3 арш. длины; 2) до 10 раздаренных костей; 3) кости мелких животных, частью обугленных, и до 50 орудий «из того же мамонтова костяка».

Первая часть отрывка описи с итоговыми подсчетами соответствует определению числа особей мамонта, данному К.М.Феофилактовым по их остаткам

в яме 1873 г. Своего рода опознавательной меткой в некоторой мере может служить и указанный Ф.И.Каминским обломок рога оленя. Вторая часть отрывка, как кажется, в основном может относиться к яме 1871 г., кости из которой были раздарены. Однако пункт 3 с указанием на орудия скорее всего также связан с обследованной ямой, где согласно публикации, собраны 47 каменных изделий, тогда как кремни из ямы 1871 г. не собирались и были утеряны [Каминский, 1878, с. 149].

О значении участка с культурными остатками из ям 1871 и 1873 гг. в контексте поселения можно судить по двум обстоятельствам: 1) он расположен вне границ ядра комплекса 1; 2) для однотипных поселений характерна приуроченность почти всех черепов и подавляющей части остальных крупных костей мамонта к конструкциям (жилища, заслоны) и заполнению хозяйственных ям. В Гонцах на большой площади вскрытой И.Ф.Левицким периферии поселения черепа мамонта представлены лишь несколькими обломками. Видимо, данный участок не принадлежит к окраине какого-либо комплекса, но он может относиться к еще одному жилищно-хозяйственному комплексу, который обозначим номером 3. Однако, помимо констатации его вероятного присутствия, сказать о нем можно совсем немного.

В расчистке по периметру ямы 1873 г. кости «...лежат пластом — одна на другой и не составляют целых скелетов, а набросаны в беспорядке и принадлежат различным частям различных животных: рядом с опрокинутой челюстью мамонта лежит часть рога оленя, ребра различных животных, зубы и т. п.; большие трубчатые кости все расколоты или разбиты, верхние челюсти мамонта без бивней и без черепных чашек, преобладает часть верхней челюсти, в которой были бивни. Между костями часто попадаются кремни... некоторые из этих кремней были в верхнем слое костей, другие в среднем, большая же часть в нижнем» [Каминский, 1878, с. 147, 148].

Указание на хаотичное взаимоположение костей в яме 1873 г. нельзя воспринимать как свидетельство реального отсутствия их упорядоченности или следов конструкций. На то, чтобы увидеть и понять конструкции из костей на достаточно широком раскопанном фоне, потребовались десятилетия. Ф.И.Каминский же делал первый опыт расчистки палеолитического культурного слоя в Восточной Европе и к тому же на узкой полоске. В этих условиях лишь по счастливой случайности можно было бы заметить преднамеренность расположения костей, даже если бы расчистка прошла через какую-нибудь конструкцию.

Сам факт скопления крупных костей мамонта в том или ином сочетании с другими культурными остатками на поселениях среднеднепровского типа, как правило, связан с вхождением костей в какие-либо структуры. Речь может идти не только о сооружениях, но и о структурах, которые можно назвать пассивно

организованными, например о заполнении хозяйственных ям. В ямах кости и другие остатки объединены нахождением в едином искусственно созданном объеме и кости, в частности, образуют такие упорядоченные элементы, как однородные выбросы, запасенный материал, остатки вероятного перекрытия.

Приведенное описание расчистки лишено конкретных деталей взаимоположения костей, и хотя в нем упоминаются «слои» костей, это слово, очевидно, означает лишь уровни находок кремня относительно пласта костей. Ценной деталью является указание на сохранность черепов мамонта. Оно вполне совпадает с состоянием черепов в конструкциях жилищ и заслонов. Любопытно и перевернутое положение нижней челюсти мамонта. Оно характерно для позиции нижних челюстей в ограждении жилищ. Но в данном случае, ввиду единичности факта, он может иметь иное объяснение.

Таким образом, существует некоторая вероятность того, что в яме 1873 г. были затронуты остатки жилища. Возможно также, что черепа, ранее использованные в конструкции жилища, находились в хозяйственных ямах, для заполнения которых обычны и относительно целые, и фрагментированные кости мамонта. Этот вариант, принимая во внимание малочисленность черепов в ямах комплекса 1, должно быть, менее реален. К тому же Ф.И.Каминский, скорее всего, отметил бы значительное утолщение культурного слоя на месте ям, как не оставил он без внимания участок с толщей углей и других мелких остатков [Каминский, 1878, с. 148].

В наиболее повышенной юго-западной части поселения находятся самые крупные ямы, вырытые в XIX в. — упомянутая квадратная и прямоугольная. В подписи к плану раскопок В.М.Щербаковского они, наряду с ямой 1873 г., обозначены как ямы Ф.И.Каминского и Г.С.Кириякова 1872 г. или только Г.С.Кириякова [Щербаковский, 1919, рис. 3]. И.Ф.Левицкий пометил эти ямы как раскопы Ф.И.Каминского 1872 г. [Левицкий, 1949, рис. 1] или 1873 г. [НА ИА НАНУ, ф. 12, рулон].

В.М.Щербаковский и И.Ф.Левицкий не пояснили, на чем основаны их указания. Сам Ф.И.Каминский датировал 1873 г. лишь обследование ямы, выкопанной до его посещения [Каминский, 1878, с. 147]. В последующие годы он вел раскопки других памятников [Супруненко, 1991, с. 69–75].

После 1873 г. археологические раскопки в Гонцах могли быть проведены в 1879 г. Хотя прямых указаний на них нет, обращает на себя внимание подзаголовок в описи гонцовских находок 1870–1880 гг.: «Каменные орудия и другие предметы, найденные вместе с костями мамонта в с. Гонцах Лубенского уезда в 1879 году Г.С.Кирияковым» [Каталог., № 2–3]. Под 1879 годом числятся 82 кремневые изделия, находившиеся между мамонтовыми костями, два предмета из гранита и бурый железняк-краситель, встречавшийся и в комплексе 1. Где, если не в раскопах, могли быть собраны каменные предметы и кости мамонта?

Попытаемся представить себе отношение Г.С.Кириякова к находкам в Гонцах. Открытие, сделанное на его усадьбе и с его невольным участием, несомненно, произвело на него большое впечатление. Но Ф.И.Каминский мелькнул в Гонцах, взяв у Г.С.Кириякова обещание сохранять древнюю стоянку [Каминский, 1878, с. 150], и на долгие годы втянулся в исследование других памятников. Сам же Г.С.Кирияков в конце 70-х гг. накопил некоторый опыт археологических работ и уже не допустил бы такую оплошность, как потеря кремня, что было извинительно в 1871 г. У него вполне могло возникнуть желание получить материалы не из случайных ям, а из раскопок, тем более, что предметы из ям 1871 и 1873 гг. разошлись по коллекциям, и как коллекционер Г.С.Кирияков должен был ощущать вакуум.

В описи 1870–1880 гг. числятся кости мамонта: 3 или 4 верхние челюсти с зубами и без них; целая и две крупные части нижних челюстей; 5 крупных костей конечностей; верхняя часть локтевой кости с углублением в головке; 3 лопатки; 8 тазовых костей и ребро. Отмечены также две части ребер, два позвонка и часть рога северного оленя [Каталог., № 2–3]. Несмотря на то, что опись должна включать все учтенные кости за десятилетие, черепов мамонта в ней указано почти вдвое меньше, чем только в яме 1873 г. Едва ли это случайная неувязка. Представляется, что основу описи собственно и могут составлять те кости, среди которых были рассеяны кремни, упомянутые в описи под 1879 г. К ним присоединены отдельные, не переданные в коллекции и вновь разысканные предметы из ям 1871 и 1873 гг. и других сборов.

Местом предполагаемых раскопок 1879 г. могла быть квадратная яма. В пользу этого свидетельствует ее положение непосредственно возле ям 1871, 1873 гг. Хозяйственную яму в таком месте копать не следовало, а проведение раскопок было перспективным. Пространство квадратной ямы в той или иной мере должно было входить в пределы основы гипотетического жилищно-хозяйственного комплекса 3. Кроме ее положения, это подкрепляется набором крупных костей, которые могли происходить и из остатков жилища, и из хозяйственных ям.

Последние в XIX в. археологические работы в Гонцах зафиксированы под 1891 г. и связаны с разборкой культурного слоя Е.Н.Скаржинской в яме, выкопанной для погребя [Лубенский., с. 147]. Местом работ, по-видимому, может быть лишь большая прямоугольная яма в юго-западном конце площадки поселения (рис.2). Едва ли случайно она вырыта на удалении от других ям. В этом усматривается расчет не потревожить постройкой остатки поселения. Однако во вводной части каталога собрания Е.Н.Скаржинской указано, что для выяснения обстоятельств находок в Гонцах в 1891 г. ею была начата продольная траншея [Каталог., л. 1]. Противоречивые указания на яму для погребя и целенаправленную траншею, возможно, отражают эволюцию в ходе работ. Вначале могла быть вырыта яма, а затем встреченные в ней

палеолитические находки потребовали заложения на ее днище траншеи.

Так или иначе, расчистка культурных остатков отмечена в аккуратно составленной описи, содержащей отдельные важные моменты состояния и положения предметов. «На глубине 3 с арш. в траншее был найден круглый, до 2-х сажень, совершенно правильно сложенный и сохранившийся кухонный очаг, с золой, углем, цельными бивнями и отчасти обугленными, разбитыми и расколотыми костями мамонта и других животных и массою кремневых орудий и осколков». Кости мамонта включали переженный обломок верхней челюсти с зубом и 8 кусков черепа, 3 фрагмента переженных нижних челюстей с зубами и 3 не тронутых огнем без зубов; 18 целых бивней, 5 кусков которых попали в коллекцию; 6 целых зубов и 2 сильно переженных куска; плечевую, тазовую и фрагмент локтевой кости (последняя, возможно, не мамонтовая); 6 переженных позвонков и 1 частично обугленный. На некоторых костях мамонта наблюдались пробоины, сделанные грубым орудием, по предположению авторов описи, для добывания мозга.

Среди каменных изделий числятся 3 топора из мелкозернистых пород и 3 из кремня, 8 нуклеусов, 53 скребка, 6 наконечников стрел, 6 буравчиков, 80 ножевидных пластинок и 407 осколков и острий [Каталог., л. 5–7]. Эти сведения, несмотря на свою архаичность, дают суммарное представление о коллекции. Нуклеусы, скорее всего, действительно были малочисленны, а процент орудий, из которых резцы, должно быть, затерялись среди «буравчиков», пластин и других категорий, был, вероятно, довольно высок.

Согласно приведенным данным, для культурных остатков, сосредоточенных в округлом пятне диаметром около 4 м, характерно наличие нескольких составляющих: 1) продуктов горения – углей и золы; 2) разнообразных кремневых изделий, воздействия огня на которые не отмечено; 3) фрагментированных и малочисленных целых костей животных, в отдельных случаях частично обугленных; 4) выделяющейся из последних серии не поврежденных огнем бивней.

Типологически эта концентрация сопоставима с остатками жилищ. В них относительно целые крупные кости мамонта являются конструктивными элементами былых построек и внутренних устройств, а разнообразные фрагментированные и мелкие культурные остатки – накоплениями, возникшими в процессе домашнехозяйственной деятельности. Элементы конструкции жилищ, как правило, не имеют следов обугленности, и кремни редко пережены, хотя внутри жилищ всегда обнаруживаются более или менее выраженные очаги или кострища. Слова в описи о том, что «кухонный очаг» был совершенно правильно сложен, подчеркивают или правильность формы концентрации, или регулярность в расположении бивней.

В том же плане представляют интерес встреченные в концентрации кости мамонта с пробоинами.

Поскольку производители работ связывали пробоины с извлечением мозга, имелись в виду крупные трубчатые кости, из которых упомянута одна плечевая. Такие кости, наряду с плоскими костями с отверстиями, выполняли различную, далеко еще не ясную роль в конструкции жилищ и в приспособлениях. Верхняя часть бедра мамонта с отверстием лежала внутри жилища 1 Гонцов вблизи входа, а отслужившие по назначению подобные кости встречались в ямах. Крупные кости конечностей с отверстием, в большинстве глухим, широко использовались в отдельных элементах жилищ и приочажных устройствах в Межириче [Пидопличко, 1976, с. 116–129].

В гонцовском объекте, в отличие от почти всех известных остатков жилищ, количество крупных костей мамонта намного меньше и отсутствуют указания на врытые черепа ограждения. Однако в развале жилища 2 Добраничевки в средней части имелось лишь несколько крупных костей, а ограждение составляли 4 или 5 вкованных черепов, часть позвоночного столба и 2–3 крупных фрагмента костей мамонта. В остатках жилища 3 к внутренней части относится до 20 крупных костей, а к ограждению – 2–3 черепа и до 10 трубчатых и плоских костей. Эти жилища имели округлую форму и диаметр около 4 м, в

центре находился углубленный очаг [Шовкопляс, 1967; 1972, с. 179–182].

Сходство общего характера гонцовской концентрации с добраничевскими жилищами 2 и 3 достаточно очевидно. В концентрации присутствуют и кости, используемые в ограждении: крупные части черепов, нижних челюстей и некоторые другие. Но неизвестно, что представляли собой части черепов и какое положение они занимали. К тому же не весь край концентрации мог быть раскопан.

Предположение о жилище связано с возможностью существования четвертого комплекса. Вопрос о комплексе мог быть поставлен уже по одному наличию в раскопках 1891 г. значительной концентрации бивней. Вне ядра комплексов они не попадают большими группами.

В итоге можно отметить, что старые раскопки в Гонцах пришлось на центральную часть поселения, которая могла быть занята четырьмя жилищно-хозяйственными комплексами. Таким образом, по общему числу комплексов Гонцы могли не отличаться от других поселений среднелепельского типа. В какой мере предложенные соображения о комплексах соответствуют истинному положению дел, вполне выяснимо в будущих раскопках.

ЛИТЕРАТУРА

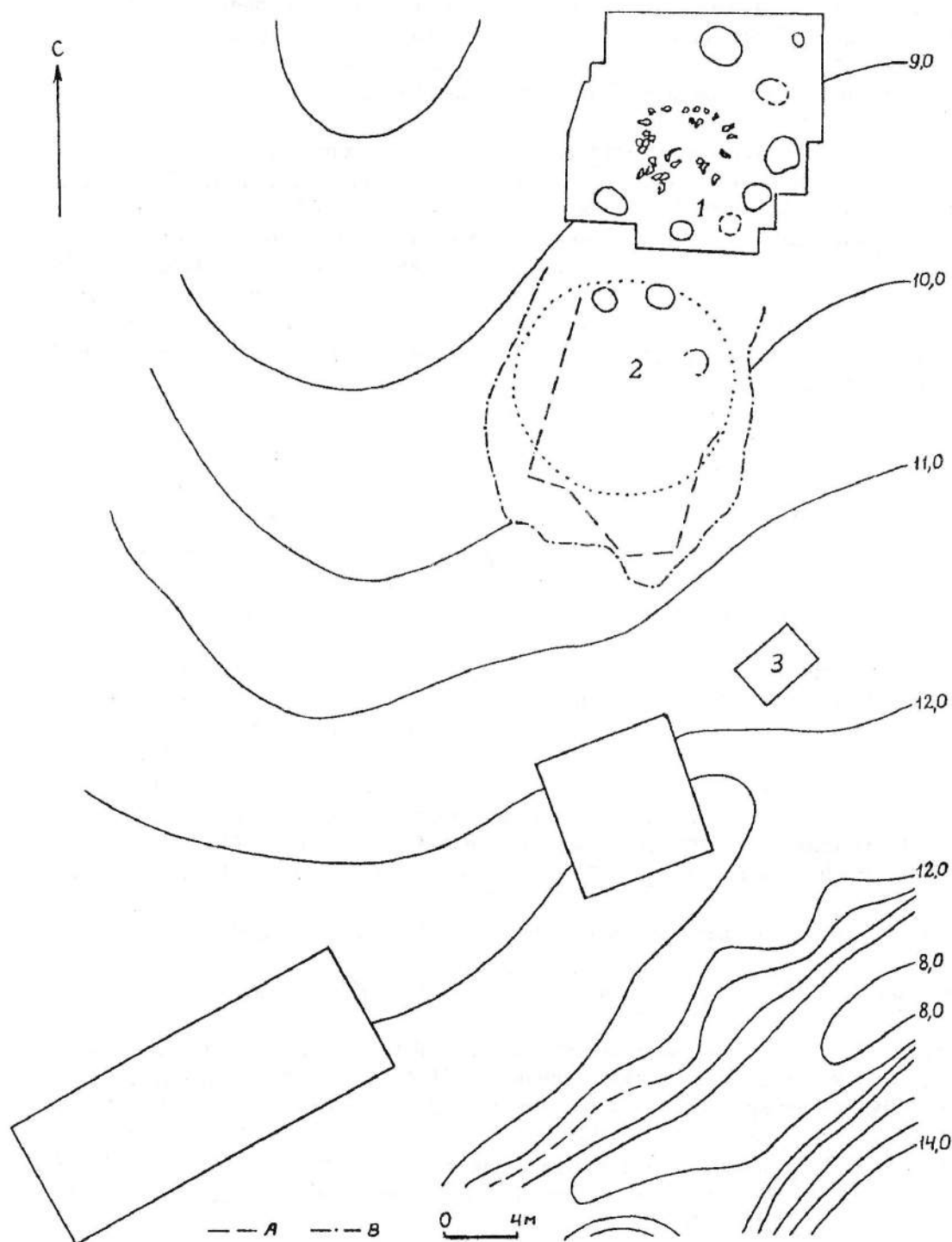
- Городцов В.А. Исследование Гонцовской палеолитической стоянки в 1915 г. // Тр. Отд. археологии РАНИОН. – М., 1926. – Т. 1. – С. 5–35.
- Каминский И.Ф. Следы древнейшей эпохи каменного века на р. Суле и ее притоках // Тр. III АС. – К., 1878. – Т. 1. – С. 147–152.
- Каталог Собрания археологических и исторических древностей Екатерины Николаевны Скаржинской / Сост. А.П.Зосимович // ДАПО. – Ф. 222 – Спр. 1. – № 2–3.
- Левицкий И.Ф. Гонцівська палеолітична стоянка // Палеоліт і неоліт України. – К.: Вид-во АН УРСР, 1949. – Т. 1. – С. 197–147.
- Лубенский музей Е.Н.Скаржинской // ДАПО. – Ф. 222. – Спр. 1.
- Пидопличко И.Г. Межиричские жилища из костей мамонта. – К.: Наук. думка, 1976. – 239 с.
- Раскопки в с. Гонцах в 1914–1915 гг., произведенные В.М.Щербаковским // НА ІА НАНУ. – Ф. 12.
- Сергин В.Я. Раскопки жилища на Гонцовском палеолитическом поселении // КСИА. – М., 1981. – Вып. 165. – С. 43–50.
- Сергин В.Я. Назначение больших ям на палеолитических поселениях // КСИА. – М., 1983. – Вып. 173. – С. 23–31.
- Супруненко О.Б. Ф.І.Камінський – дослідник пам'яток археології Полтавщини // Археологія. – 1991. – № 3. – С. 69–75.
- Феофилактов К.М. О местонахождении кремневых орудий человека вместе с костями мамонта в с. Гонцах на реке Удае, Лубенского уезда Полтавской губернии // Тр. III АС. – К., 1878. – Т. 1. – С. 153–159.
- Шовкопляс И.Г. Отчет о работе Палеолитической экспедиции Института археологии АН УССР в 1967 году // НА ІА НАНУ. – Ф. эксп. – № 4867. – Л. 5–19.
- Шовкопляс И.Г. Добраничевская стоянка на Киевщине // МИА. – М., 1972. – № 185. – С. 177–188.
- Щербаківський В. Розкопки палеолітичного селища в с. Гонцях, Лубенського повіту в 1914 і 1915 р. // ЗУНТ. – Полтава, 1919. – Вип. I. – С. 61–78.
- Яковлева Л.А., Джинджан Ф. Новые археологические исследования на позднепалеолитической стоянке Гонцы // ПАЭ. – Полтава, 1995. – Ч. 3. – С. 21–25.

SUMMARY

The dwelling-household complex, discovered at Gontsy settlement, is being studied since 1914. Household pits, large amount of mammoth bones and some details of plan indicate existence of the second dwelling complex, excavated in 1904–1906 and 1915. Two more complexes possibly existed at places near pits, dug in 1871, 1873 and 1891.

The dwelling-household complex, discovered at Gontsy settlement, is being studied since 1914. Household pits, large amount of mammoth bones and some details of plan indicate existence of the second dwelling complex, excavated in 1904–1906 and 1915. Two more complexes possibly existed at places near pits, dug in 1871, 1873 and 1891.

Рис. 1. Гонцы. Комплекс 1 к концу исследований 1985 г.: 1 – черепа мамонтов; вкопанные черепа выделены жирной линией; 2 – очажная масса; 3 – очаг; 4 – край углубления. Номерами обозначены хозяйственные ямы.

Fig. 1. Gontsy. Complex 1. 1 – mammoth skulls; the deepened skulls are selected by bold line; 2 – ash and bone charcoal lenses; 3 – hearth; 4 – the line of depression.

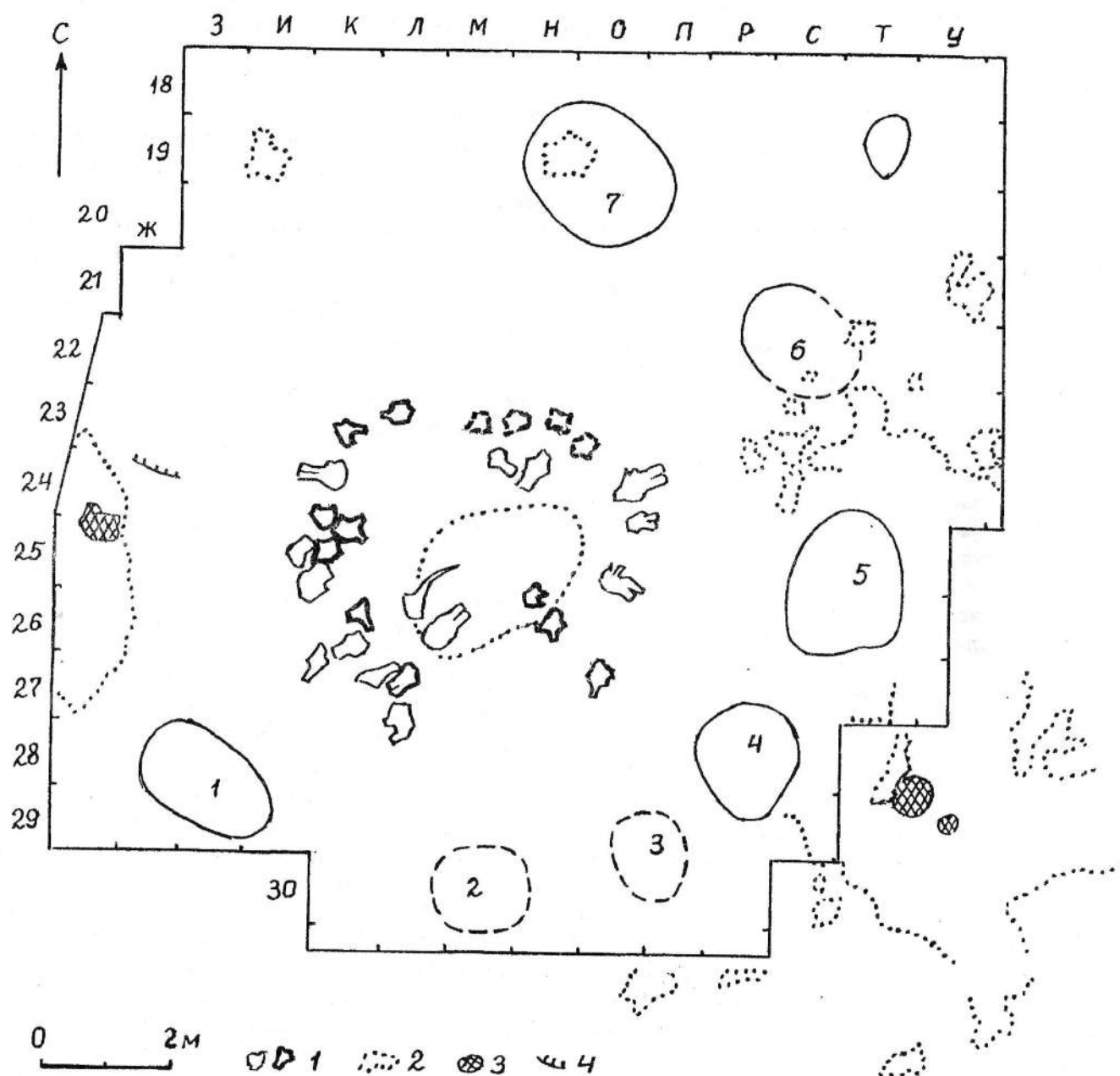

Рис. 2. Гонцы. По плану И.Ф.Левицкого с изменениями: А – раскоп 1904–1906 гг. по В.М.Щербаковскому; В – он же по границе отвалов. Цифры на плане: 1 – комплекс 1; 2 – комплекс 2; 3 – яма 1873 г.

Fig. 2. Gontsy. According to the drawing of I.F.Levitsky with changes. А – 1904–1906 unit, after V.M.Sherbakovsky; В – 1904–1906 unit according to the boards. 1 – complex 1; 2 – complex 2; 3 – modern pit (1873).

SOFFER O., ADOVASIO J. M.

«NOT BY STONE ALONE»: PERISHABLE TECHNOLOGIES AND UPPER PALEOLITHIC LIFEWAYS

Perishable Paleolithic plant based technologies challenge the validity of our extant reconstructions of Paleolithic life. These assemblages shed light on the work of the invisible people of the past and corroborate that life then, as now, was «not lived by stone alone». A consideration of these assemblages permits us to see what the women, the children, and the elderly may have been doing on a day to day basis.

I. INTRODUCTION

The Upper Paleolithic material record has been used extensively to reconstruct life in Ice Age Europe. Although voluminous, this record has always been biased by pre-conceptions which privileged durable materials. During the first century of Paleolithic research, the focus was on implements made of stone augmented by antler, ivory, and bone [Grayson, 1983; Sackett, 2000]. The advent of ecological concerns in the middle of the last century resulted in faunal remains receiving archaeological attention as well [Trigger, 1989].

The same shift in research interest also brought with it multidisciplinary attention to recovering pertinent information about past environments. While palynologists and analysts of macro-botanical remains worked to refine their research methodologies so as to offer more reliable paleoenvironmental reconstructions, their archaeological colleagues continued, by and large, to remain oblivious to the fact that the plant kingdom was likely far more than just a proscenium for Paleolithic life. Admittedly, there were a handful of exceptions, including scholars such as Cheyner [1967], Lacorre [1960], and Chauvet [cited in: Bahn, 2001], who postulated that plant-based technologies such as weaving and basket making were likely important in the Upper Paleolithic. Since they were considered «amateurs» by the newly established «professional prehistorians», and their findings were either ignored or dismissed outright [Bahn, 1985; 2001, both wits references]

The privileging of the durables – most specifically of stone – in Paleolithic archaeology is grossly incongruous with the ethnographic record, however, which documents that it is the more perishable plant based technologies that form the bulk of hunter-gatherer material culture – even in arctic and sub-arctic environments [e. g., Damas, 1984; Helm, 1981]. This has been confirmed by archaeologists who have worked with material remains from sites with ideal preservation (e. g. permafrost, dry caves, wet sites), who have documented that artifacts made of plant remains – the cordage, the nets, the baskets, cloth, footwear, etc. – outnumber those made of stone by a factor of 20:1 [e. g., Clark, 1968; Croes, 1997; Taylor, 1966].

Paleolithic research to this day still focuses almost exclusively on the durable remains. This major discrepancy between the ethnographic reality, the archaeological record from sites with ideal preservation, and our Upper Paleolithic

СОФФЕР О., АДОВАСИО ДЖ. М.

«НЕ КАМНЕМ ЕДИНЫМ»: НЕСТОЙКИЕ МАТЕРИАЛЫ В ЖИЗНИ ВЕРХНЕГО ПАЛЕОЛИТА

inventories, warns us that we are envisioning Paleolithic life in highly biased ways, ones based on considerably less than 10% of what was made and used then. The wealth and diversity of plant-based implements which likely existed in the Upper Paleolithic, and our failure to recover such items, clearly strongly biases our understanding of Upper Paleolithic life. This is because plant based inventories are cross-culturally associated with women and, by extension, with children and older individuals [e. g., Mason, 1910; Murdock, 1937; Murdock, Provost, 1973; Watanabe, 1968].

In brief then, by looking only at stone tools we focus on male technologies – especially those used by prime aged males – and ignore tools and implements used by the rest of the people, those making up the majority during any time period, including the Paleolithic [Adovasio *et al.*, 1998; 1999; Conkey, 1991; Kehoe, 1991; Owen, 1996; Soffer *et al.*, 2000 a, b; 2001].

In this paper we reverse the pattern and focus on direct and indirect evidence for plant based technologies in the Upper Paleolithic as well as on the implications they carry for the daily life in deep prehistory.

II. PALEOLITHIC PERISHABLES

A. Recovering and Recovered Direct Evidence

While we have abundant evidence for pollen and macrofossil botanical remains at Paleolithic sites, our information about how plants and plant products were used is abysmally poor prior to the early Holocene. We do acknowledge that preservation biases do work against our chances to recover perishable implements, but we also argue that the recovery techniques routinely used in Paleolithic excavations almost guarantee not finding them. Specifically, we note that although Paleolithic archaeologists routinely wet or dry screen their sediments, few, if any, routinely use flotation. Since remains of plants and plant products are far more friable than other organics, and since they are often best preserved in a charred state – dry or wet screening, no matter how fine the mesh, is simply too rough a procedure which destroys the burned remains. The optimal way to recover them – something practiced routinely by most contract archaeology concerns as well as by specialists working in later time periods – is through flotation. This need not involve complex equipment or machinery or even electricity – a tub of water, a spoon, and an embroidery hoop strung with hosiery will do. Us-

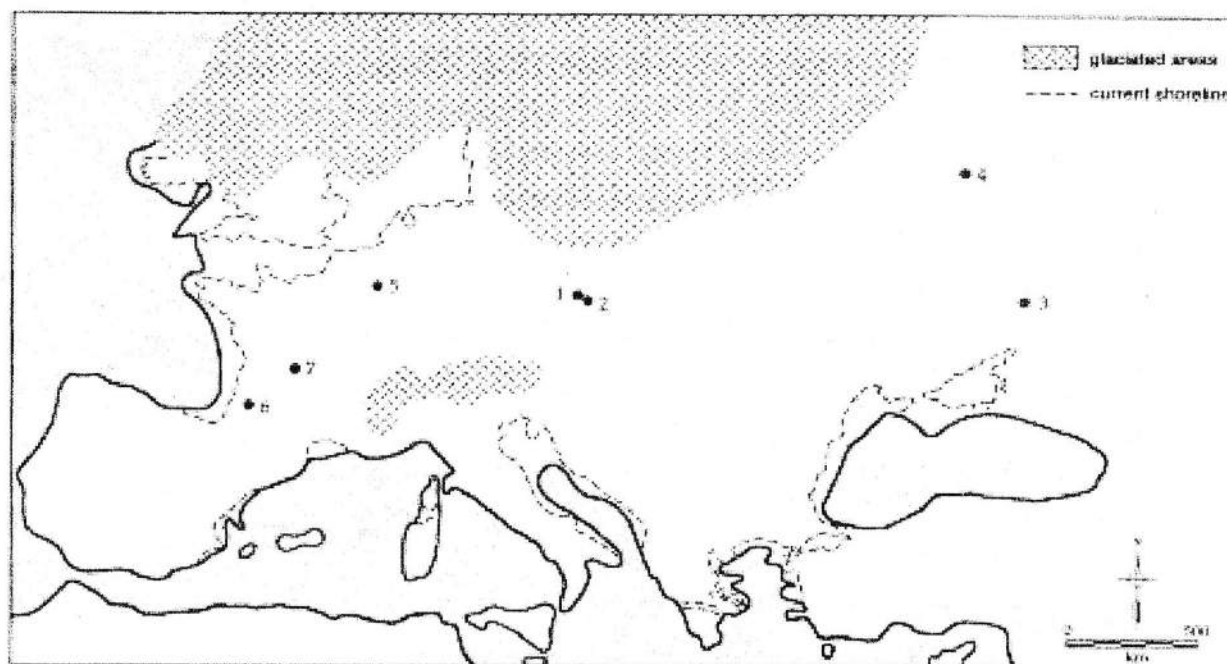

Fig. 1. European sites with textile impressions: (1, 2) Dolní Vestonice I and II, Pavlov I; (3) Kostenki I; (4) Zaisk; (5) Gönnersdorf; (6) Badegoule; (7) Lascaux.

ing such simple methods we recovered a charred cordage fragment from a hearth at Mezhirich, dating to some 15,000 years ago [Adovasio *et al.*, 1992]. Additional charred fragments of cordage were observed at Kosoutsy as well [Adovasio *et al.*, 1992].

Similar finds are known from other parts of Upper Paleolithic Europe also. Flotation of a hearth at Dolni Vestonice II, dating to some 26,000 BP, permitted Mason and her colleagues to recover remains of what they identified as fleshy tap root (*Compositae*) likely used as soft weaning foods [Mason *et al.*, 1994].

It is instructive to recall that it was Abbé Glory [1959] who first documented Upper Paleolithic cordage when he discovered a fragment of rope in one of the adjacent galleries at Lascaux. Although the original rope fragment he found did not survive, our recent examination of both its positive and negative casts confirms the use of a six-ply rope at least 15,000 years ago [Soffer *et al.*, 2000 c, with references].

Cordage as well as an abundance of other plant products have been documented at Ohalo II in Israel, and dated to some 19,300 [Nadel *et al.*, 1994].

Moving further back in time, Prince [2000] has recently reported finding 2 plant fibers which may represent cordage remnants on a Middle Paleolithic stone tool fragment from La Grotte du Portel, which hints at an even greater antiquity for perishable technologies. This should not surprise us, given the evidence from Shöningen [Thime, Maier, 1995] which clearly informs us that wood was used to fashion a variety of implements from simple fire hardened sticks to spears and possible hafts as far back as 400,000 years ago.

B. Indirect Evidence

Indirect evidence that plants were used to make perishable items in the Upper Paleolithic comes from textile im-

pressions, from bone, ivory, and antler tools used to weave, make baskets, and loop nets, and from iconography of the «Venus» figurines.

1. Impressed Textiles

Our collaborative research with Czech, German, and Russian colleagues on n textile impressions have shown that textile and cordage technologies were present in Europe by at least ca. 28,000 BP. [Adovasio *et al.*, 1998; 1999; Soffer *et al.*, 2001 – both with references] (fig. 1). Initially we identified these technologies on impressed fragments of fired clay recovered from the sites of Dolni Vestonice I, II, and Pavlov I in Moravia, which date to 28,000–23,000 BP. Subsequent studies have show that additional impressions are present at two sites in Russia: Kostenki I–2, dating to ~21,000 BP, and Zaisk – from a layer dating to ca. 19,000 BP [Soffer *et al.*, 2000 c, with references].

We have also identified impressions of cordage in other media – specifically on a worked basal fragment of antler from Gönnersdorf – a Magdalenian site in Germany dating to ca. 15,000 BP – that bears impressions of cordage on its flattened side [Soffer *et al.*, 2000 c, for a discussion of its likely genesis see: Soffer *et al.*, 2001].

Finally, we have already noted the fragment of a 6-ply rope from Lascaux, dating to some 15,000 BP [Soffer *et al.*, 2000 c]. This fragment was not an isolated phenomenon in France. Cheynier [1967], for example, published, albeit in an anecdotal fashion, a textile impression from the Solutrean level at Badegoule (dating between ca. 21,000–18,000 BP). Our cursory examination of Cheynier's collections revealed actual burned fragments of highly friable textile fabric adhering to pieces of flint [Soffer *et al.*, 2000 c].

Evidence for these perishable technologies is not unique to Upper Paleolithic Europe but found beyond it as well. For example, ceramic fragments from the first true pot-

tery, dating to ca. 13,500 BP, recovered from the Russian Far East, bear textile impressions [Derevianko, 1997; Zhushchikhovskaya, 1996]. Remains of analogous plant-based technologies also exist in the New World, where perishable fiber artifacts have been recovered from

Pleistocene-age sites in both North [Adovasio *et al.*, 1998; 1999, with references] and South America [Adovasio, 1997, with references]

The sum of these data indicate that the near absence of these technologies from our synthetic publications about

Table 1. Upper Paleolithic Textiles Impressions in Europe, by Class.
(after Soffer *et al.*, 2001)

Type	Pavlov I	Dolní Vestonice I	Dolní Vestonice II	Gönnersdorf	Kostenki I	Zaraisk
Textiles: Twining						
Open Simple, Z-Twist Weft	2	—	—	—	—	—
Close Simple, Z-Twist Weft	2	1	—	—	—	—
Open Simple, S-Twist Weft	3	3	—	—	—	—
Close Diagonal, Z-Twist Weft	1	—	—	—	—	—
Open Diagonal, Z-Twist Weft	4	—	—	—	—	—
Close Diagonal, S-Twist Weft	2	—	—	—	—	—
Open Diagonal, S-Twist Weft	3	1	—	—	—	—
Close Simple, S-Twist Weft	—	1	—	—	—	—
Close Simple, Z and S-Twist Wefts	—	1	—	—	—	—
Open and Close Simple, Z and S-Twist Wefts	—	1	—	—	—	—
Close Simple, Unknown-Twist Weft	2	—	—	—	—	—
Open Unknown, Z-Twist Weft	2	—	—	—	—	—
Unknown Simple, S-Twist Weft	1	—	—	—	—	—
Unknown	7	1	1	—	—	—
Textiles: Plain Weave						
1/1 Balance Plain Weave	—	5	—	—	—	—
Basketry: Plaiting						
2x2 Twill	—	4	—	—	—	—
Unknown	—	6	—	—	—	—
Cordage						
Single, One-Ply, Z Spun	1	—	—	—	—	—
Multiple, Two-Ply, S Spun, Z Twist	2	1	—	—	—	—
Multiple, Two-Ply, S Spun (?), Z Twist	—	1	—	—	—	—
Multiple, Two-Ply, Z Spun, S Twist	4	—	—	—	—	—
Multiple, Two-Ply, Z Spun (?), S Twist	—	3	—	—	—	—
Compound, Two-Ply, Z Spun, S Twist	1	—	—	—	—	—
Braided, Three-Strand	1	1	—	—	—	—
Z Twist	3	—	—	—	1	—
S Twist	8	6	—	1	—	—
Unknown	—	1	—	—	1	—
Miscellaneous: Knotted Netting						
Weaver's Knotted	4	—	—	—	—	1

Upper Paleolithic lifeways and text books on prehistory do not reflect their absence from the archaeological record – just our research biases and past failure to both recover and recognize these items and their significance.

2. Technological Diversity

The textile impressions from Upper Paleolithic Europe show that a wide range of highly perishable items was made by a broad array of additive methods [Adovasio *et al.*, 1998; 1999; Soffer *et al.*, 1998] (table 1). This inventory includes cordage, knotted netting, plaited wicker-style basketry, as well as a wide variety of non-heddle, and loom-woven textiles. A number of these items show intentional structural decoration as well as conjoining of two pieces of fabric by a whipping stitch to produce a seam [Adovasio *et al.*, 1998; 1999].

All of these impressions, which range in age from ca. 28,000 BP to ca. 13,000 BP, represent well-made items. The typological heterogeneity coupled with the general regularity and narrow gauge of the warp and weft elements used indicate a high level of standardization and preceding development, both for these specimens and the fiber industry at large.

Several impressions of knotted cordage are also present and represent weaver's knots or one of its variants such as a fishnet knot [Adovasio *et al.*, 1999, fig. XX]. Ethnographically and archaeologically known knotted cordage often represent fragments of netting and we assume that the Moravian and Zaráisk specimens we have identified do likewise.

3. Items Made

As we have noted elsewhere, since the studied impressions are highly fragmentary and thus little more than miniature «negatives» of the original products, it is not possible to specify the original form or size of any of the items [Adovasio *et al.*, 1998; 1999; Soffer *et al.*, 2000 a, b, c]. We do know that both woven textiles and plaited baskets are present. It is likely that the plaited items represent baskets or mats. Similarly, the relatively wide range of textile gauges and weaves suggest mats, perhaps wall hangings, blankets, and bags, as well as a wide array of apparel. The narrow gauge of some of these pieces strongly argues for fine, woven clothing, while the identification of whipping stitch seams indicate the sewing of more complex pieces such as clothing and bags.

4. Raw Materials

Our research has also clearly shown that the textiles, basketry, and cordage specimens were clearly made of plant rather than animal fibers. Pollen analyses from the Moravian sites indicate the presence of a number of plant taxa which may have been used, including fibrous bark of both alder (*Alnus* sp.) and yew (*Taxus* sp.) as well as milkweed (*Asclepias* sp.) and nettle (*Urtica* sp.). All of these have well-documented ethnographic and prehistoric uses as perishable production media [Barber, 1991]. Nettle, for example, has a long history of use as a weaving fiber in Europe [Barber, 1994; Hald, 1941]. The presence of similar taxa are reported from the Russian sites as well [Amirkhanov, 2000]. Thus, although at present we are uncertain what specific fibers were woven because we have

no original specimens on hand, many species were available for such use.

5. The tools used to make the textiles

Our second indirect source of evidence for the widespread production of plant based inventories in the Upper Paleolithic comes from the specialized tools used by the makers of these inventories. Although this research is still ongoing, it has, as we have discussed elsewhere, already shown that evidence for textile production appears at the same time as do the tools associated with sewing, weaving, and net making [Soffer *et al.*, 2001, with references]. For example, eyed needles become widespread across Eurasia at the same time that we see evidence for textile production. As we have noted, although the larger needles, such as the one from Predmosti [Klima, 1990, fig. 28] may have been used to make nets, their much smaller ivory equivalents point to sewing and possibly to embroidery – something previously hypothesized by Cheynier [1967]. We have also pointed out that the forms of some of the osseous objects commonly associated with hunting, with the processing of the kill, or identified as «ritual» objects, suggests that the artifacts in question were more likely associated with textile production [Soffer *et al.*, 2001, with references]. Some of these include the «spear head» from Predmosti [Klima, 1990, fig. 33] and its equivalent from Abri Blanchard [White, Breitborde, 1992, fig. 7], the enigmatic «rondelles» from Sungir' [Bader, 1998, fig. 114] and elsewhere, or the engraved «pendant» from Kniegrotte [Feustel, 1974, fig. XXVII]. We have also noted that at least two scholars, Heite [1998] and Lacorre [1960] have relied on ethnographic analogies to suggest that some of the perforated «batons de commandement» may have been used to spin cordage.

Furthermore, our studies of the pertinent ethnographic collections curated at a number of museums have permitted us to identify the diagnostic use wear patterns which result from the use of wood and bone tools to weave textiles, plait baskets, and loop nets. This permitted us to identify a number of net spacers or gauges used to make nets as well as weaving sticks or battens in the inventories of such sites as Dolní Vestonice I, Pavlov I, Predmosti, and Avdeevo. As we have noted elsewhere, similar objects are quite frequent in the organic inventories from other European Upper Paleolithic sites as well [Soffer *et al.*, 2001].

In sum, our indirect evidence for plant based perishable technology includes not only the impressions of the pieces made but also the tools used to make them.

6. «Venus» wear

Our third source of indirect information comes from iconography – from the clothes shown on the «Venus» figurines. We have discussed this evidence at length elsewhere and just summarize it here [Soffer *et al.*, 2000 a, b, c; 2001]. Specifically, our studies of the female images dating between some 28–21,000 BP – have shown that a number of these figurines are depicted wearing woven clothing made of plant fibers. This «Venus wear» includes headwear, belts, and bandeaux, and its detailing is so precise as to show the fine details of the production sequence used to make the clothing.

We have also noted that these «dressed Venuses» have been found across Europe, and that all the clad figurines show that their makers devoted as much attention to the detailing of the clothing as they did to the delineation of the figurines' primary and secondary sexual characteristics. Consequently, we have interpreted these data to imply that: 1) the weaving and basket making skills were socially important enough to be made permanent in ivory and stone, 2) these depictions highlighted the social importance of these perishable technologies, and 3) that the shown fine details of perishable production suggest that the makers of the figurines were either the same individuals who made the perishable items or that the makers were instructed by those who did.

III. PERISHABLE TECHNOLOGIES AND PALEOLITHIC LIFE

Our documentation that diverse and sophisticated plant based perishable technologies were widely produced across Eurasia revise our current understanding of Upper Paleolithic life in a number of significant ways. These, as we have discussed in detail in a number of our recent publications, include the following observations [Adovasio *et al.*, 1999; Soffer *et al.*, 2001 – both with references].

First, the evidence for Upper Paleolithic nets clearly impact our reconstructions of subsistence practices because net making implies that net hunting was likely a part and parcel of the late Pleistocene food quest. Furthermore, using ethnographic analogies, we have argued that this way of hunting probably involved concerted involvement of entire communities. Thus the Upper Paleolithic nets reveal one of the ways that the women, the children, and elderly contributed to food acquisition. This, in turn, provides us with our first glimpses of what the heretofore unseen majority of Upper Paleolithic people may have been doing on a regular basis and allows us to envision Ice Age life beyond just the actions prime-aged males.

Second, the existence of perishable technologies across Upper Paleolithic Europe, combined with the iconographic evidence associating these technologies with women, permit us to begin thinking about gender, agency, labor, and the value placed on that labor. Specifically, as we discussed in detail elsewhere [Soffer *et al.*, 2000 a, b, c; 2001], there are strong reasons for associating weaving and basket making with some Upper Paleolithic women. This affords us another glimpse at women's work in the deep past.

Moreover, the fact that perishable weaving and plaiting skills were apparently important enough some 25,000 years ago to be immortalized in such durable media as stone, ivory, and bone, has led us to argue that such iconographic transformations suggest that the women who wove the textiles and made the baskets likely held positions of marked status in their societies. At the same time, the fineness of some of the produced textiles may be signaling an intensification of women's labor – something also suggested by the evidence for communal hunting.

IV. SOME CONCLUSIONS AND SUGGESTIONS

In sum, we conclude the following about late Pleistocene lifeways:

1. Very diverse plant based perishable technologies were produced in Eurasia by at least 27,000 BP. To date, this is the earliest evidence for textiles, baskets, and nets in the world. These perishable technologies shed light on women's involvement in subsistence practices, on women's work, and the likely importance assigned to the productive skills of women.

2. These insights show that a focus on plant based technologies permits us to diversify the kinds of people we envision in the Upper Paleolithic. This consideration of plant use not only brings us face to face with the women and the children of the past, but also permits us to get beyond a focus on male hunting – a perennial obsession for the last 150 years.

3. Diversifying our ideas about Upper Paleolithic hunting to include communal endeavors, brings us to issues of windfall surplus of game that such hunting produces and its congruence with our interpretations of some Central European Upper Paleolithic sites as aggregation base camps where large number of people came together seasonally.

4. Plant based remains also give us rare glimpses of children in the past. The recovery of baby foods lets us consider how such foods may have been prepared, as well as how cooking was done in general. This culinary perspective, in turn, shows us that in Central Europe foods may have been stewed in boiling pits while roasting may have been favored in Eastern Europe [Soffer, 2000].

5. Simply put, it is clear that looking beyond Kostenki knives and points and diversifying our past actors opens up a new multifaceted past for our consideration.

We close with some suggestions which emerge directly from our conclusions. We note first that much of the perishable evidence we have discussed could not have been obtained without special recovery techniques such as flotation. Second, most of it could not have been recognized without training in analytical methods traditionally consigned to later time periods – e. g. what prehistoric textiles look like archaeological contexts. This urges us not only to keep an open mind about what the archaeological record may contain, but also to be ready to recognize the unexpected.

After all, the record of the past all, contains far more than we are trained to recognize at any one moment in time. This is our failing and one which should frame all of our research. The data on hand clearly tell us not only that life in the past was not lived by stone alone, but challenges us to question received wisdoms about what was or was not present in the past, as well as to hone our skills to learn more about the past than the received wisdom of our predecessors.

REFERENCES CITED

- Adovasio J.M.** Cordage and cordage impressions from Monte Verde // Monte Verde: A late Pleistocene settlement in Chile. The archaeological context and interpretations. – Washington, D. C.: Smithsonian Press, 1997. – P. 221–228.
- Adovasio J.M., Soffer O., Dirkmaat D., Pedler C., Pedler D., Thomas J., Ruyce R.** Flotation samples from Mezhirich. Ukrainian Republic: A micro-view of macro-issues // Paper presented at the 457th Annual Meeting of the Society for American Archaeology. – Pittsburgh, 1992.
- Adovasio J.M., Soffer O., Hyland D.C., Klíma B., Svoboda J.** Perishable Technologies and the Genesis of the Eastern Gravettian // *Anthropologie*. – 1998. – XXXVI/1–2. – P. 43–68.
- **Textil, Kosakarstvi a Site v Mladém Paleolitu Moravy** // *Archeologické rozhledy*. – 1999. – LI. – P. 58–94.
- Amirkhanov Kh.A.** Zaráskaia Stoiánka. – Moskva: Nauchnyj Mir, 2000. – 243 p.
- Andrews R.L., Adovasio J.M.** The Origins of Fiber Perishables Production East of the Rockies // J.B.Peterson (ed.). *A Most Indispensable Art: Native Fiber Industries from Eastern North America*. – Knoxville: The University of Tennessee Press, 1996. – P. 30–49.
- Bader N.O. (ed.).** Pozdnepaleoliticheskoe Poselenie Sungir'. – Moscow: Nauchnyj Mir, 1998. – 270 p.
- Bahn P.G.** Utilisation des ressources végétales dans le Paléolithique et le Mésolithique des Pyrénées Françaises. In *Hommage à Dr. Josep Ma. Coromines. Quaderns des Centre d'Estudis Comarcals, de Banyoles*. – 1985. – Vol. 1. – P. 203–212.
- **Palaeolithic weaving** – a contribution from Chauvet. – *Antiquity*. – 2001. – 75. – P. 271–272.
- Barber E.J.W.** Prehistoric Textiles. – Princeton, N. J.: University Press, 1991. – 374 p.
- **Women's Work: The First 20,000 Years**. – New York: W.W.Norton and Co., 1994. – 420 p.
- Cheyrier A.** Comment Vivait l'Homme des Cavernes. – Paris: Robert Arnoux, 1967. – 260 p.
- Clark D.L.** Analytical Archaeology. – London: Methuen, 1968. – 370 p.
- Collins H.B.Jr.** Archaeology of St. Lawrence Island, Alaska // *Smithsonian Miscellaneous Collections*. – Washington, D. C.: Smithsonian Institution, 1937. – Vol. 96. – 400 p.
- Conkey M.W.** Contexts of Action, Contexts for Power: Material Culture and Gender in the Magdalenian // J.M.Gero and M.W.Conkey (eds.). *Engendering Archaeology*. – Oxford: Blackwell, 1991. – P. 57–92.
- Croes D.R.** The North-Central cultural dichotomy on the Northwest Coast of North America: Its evolution as suggested by wet-site basketry and wooden fish-hooks. – *Antiquity*. – 1997. – 71. – P. 594–615.
- Damas D. (ed.).** Arctic / Handbook of North America Indians. – Washington, D. C.: Smithsonian Institution, 1984. – Vol. 5. – 620 p.
- Derevianko A.P. (ed.).** The Paleolithic of Siberia. – Champaign, Illinois: University of Illinois Press, 1998. – 406 p.
- Feustel R.** Die Kniegrotte. – Weimar: Hermann Bohlaus Nachfolger, 1974. – 368 p.
- Glory Abbe.** Debris de corde paleolithique à la Grotte de Lascaux // *Mémoires de la Société Préhistorique Française*. – 1959. – 5. – P. 135–169.
- Grayson D.K.** The Establishment of Human Antiquity. – New York: Academic Press, 1983. – 260 p.
- Hald M.** The Nettle as a Culture Plant // *Folk-Liv* 6. – 1942. – P. 28–49.
- Heite L.** Spear Straightener or Spinning Tool? // *Mammoth Trumpet*. – 1998. – Vol. 13. – N 3. – P. 18–19.
- Helm J. (ed.).** Subarctic / Handbook of North America Indians. – Washington, D. C.: Smithsonian Institution, 1981. – Vol. 6. – 850 p.
- Kehoe A.B.** The Weaver's Wrath // *The Archaeology of Gender. Proceedings of the Twenty-Second Annual Conference of the Archaeological Association of the University of Calgary* / D.Walde and N.D.Willow (eds.). – Calgary, Canada: The University of Calgary, Archaeological Association, 1991. – P. 430–435.
- Klíma B.** Lovci mamutu z Predmostí. – Praha: Academia, 1990. – 157 p.
- Lacorre F.** La Gravette. – Paris: Imprimerie Barneoud S.A.Laval, 1960. – 350 p.
- Mason O.T.** Woman's Share in Primitive Culture. – New York: D.Appleton & Co, 1910. – 300 p.
- Mason S.L.R., Hather J.G., Hillman G.C.** Preliminary Investigation of the Plant Macro-remains from Dolní Vestonice II, and Its Implications for the Role of Plant Foods in Palaeolithic and Mesolithic Europe // *Antiquity*. – 1994. – 68. – P. 48–57.
- Murdock G.P.** Comparative Data on the Division of Labor by Sex // *Social Forces*. – 1937. – 15. – P. 551–553.
- Murdock G.P., Provost C.** Factors in the Division of Labor by Sex: A Cross-Cultural Analysis // *Ethnology*. – 1973. – 12. – P. 203–226.
- Nadel D., Danin A., Werker E., Schick T., Kislev M.E., Stewart K.** 19,000-Year-Old Twisted Fibers from Ohalo II // *Current Anthropology*. – 1994. – 35. – P. 451–457.
- Owen Linda R.** Der Gebrauch von Pflanzen in Jungpaläolithikum Mitteleuropas // *Ethnographisch-Archäologische Zeitschrift*. – 1996. – 37. – P. 119–146.
- Prince G.** Note sur le pré-sence de fibres d'origine végétal sur un outil du Paléolithique moyen provenant de la grotte du Portel ouest, commune de Laubens (Ariège, France) // *Mémoires de la Société Préhistorique Française*. – 2000. – 97. – P. 479–480.

- Sackett J.** Human Antiquity and the Old Stone Age: The Nineteenth Century Background to Paleoanthropology // *Evolutionary Anthropology*. – 2000. – Vol. 9. – P. 37–49.
- Soffer O.** Gravettian Technologies in Social Contexts // *Hunters of the Golden Age* / W.Roebroeks, M.Mussi, and J.Svoboda (eds.). – Leiden: The University of Leiden Press, 2000. – P. 59–75.
- Soffer O., Adovasio J.M., Hyland D.C.** The Well-Dressed «Venus»: Women's Wear ca. 27,000 BP // *Archaeology, Ethnology, and Anthropology of Eurasia*. – 2000 a. – 1. – P. 37–47.
- **The «Venus» Figurines: Textiles, Basketry, Gender and Status in the Upper Paleolithic** // *Current Anthropology*. – 2000 b. – 41. – P. 511–537.
- Soffer O., Adovasio J.M., Illingsworth J.S., Amirkhanov Kh.A., Street M., Praslov N.D.** Paleolithic Perishables Made Permanent // *Antiquity*. – 2000 c. – 74. – P. 812–821.
- Soffer O., Adovasio J.M., Hyland D.C.** Perishable Technologies and Invisible People: Nets, Baskets and «Venus» wear ca. 26,000 B. P. // *Enduring Records* / B.Purdy (ed.). – Oxford: Oxbow, 2001. – P. 233–245.
- Taylor W.W.** Archaic Cultures adjacent to the Northeast Frontiers of Mesoamerica // G.E.Ekholm and G.R.Willey (eds.). *Handbook of Middle American Indians*. – Austin, Texas: University of Texas Press, 1966. – Vol. 4. – P. 59–94.
- Thieme H., Maier R.** Archäologische Ausgrabungen im Brauohletagebau Schöningen, Landkreis Helmstadt. – Honover: Verlag Habusche Buchhandlung, 1995. – 341 p.
- Trigger B.G.** A History of Archaeological Thought. – Cambridge: Cambridge University Press, 1989. – 500 p.
- Watanabe H.** Subsistence and Ecology of Northern Food Gatherers with Special Reference to the Ainu // R.B.Lee and I.DeVore (eds.). *Man the Hunter*. – New York: Aldine de Gruyter, 1968. – P. 69–77.
- White R., Breitborde L.R.** French Paleolithic Collections in the Logan Museum of Anthropology // *Logan Museum Bulletin* (new series). – 1992. – Vol. I. – N 2. – 320 p.
- Zhushchikhovskaya I.S.** Current Data on the Early Pottery of Primorie Region, Russian Far East // *Journal of Korean Historical Society*. – 1996. – 21. – P. 301–312.

РЕЗЮМЕ

Наши реконструкции жизни верхнего палеолита всегда основывались на изучении предметов из стойких материалов – камня. Подобный подход противоречит этнографическим данным, которые указывают, что большинство орудий, используемых охотниками-собираателями, сделаны из растительных материалов. Археологи, работающие на стоянках с оптимальной сохранностью, отмечают, что это справедливо даже для арктических регионов. Поскольку изделия из растений обычно ассоциируются с женским трудом, литоцентрический подход серьезнейшим образом влияет на достоверность наших реконструкций условий жизни в палеолите.

Недавние открытия регистрируют наличие тканей, корзин и сетей в верхнем палеолите. Они также демонстрируют, что наши коллекции содержат большое количество вспомогательных орудий, связанных с подобными изделиями. Иконографические данные подчеркивают как связь многих изделий из растительных волокон с женщиной, так и тот факт, что ее умения в этой сфере ценились чрезвычайно высоко. Кроме того, данные об использовании растительных материалов указывают на употребление сетей в коллективной охоте, в которой, вероятно, участвовали как женщины, так и дети со стариками.

Существование подобных изделий из нестойких материалов значительно расширяет наше понимание жизни в верхнем палеолите. Их присутствие также заставляет нас применять новые методы для их экскавации и опознания. В заключение подчеркиваем, что и в верхнем палеолите не камнем единым жив был человек, и что уже назрела необходимость внедрения подобного понимания в практику археологических исследований.

ГЛАДКИХ М. И.

БЫТОВОЕ И КУЛЬТОВОЕ ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ЖИЛИЩ ИЗ КОСТЕЙ МАМОНТОВ

Анализируя планировочную структуру палеолитических поселений и характер культурного слоя, автор обосновывает преимущественно бытовой характер «жилищ из костей мамонтов», допуская частичное использование их в культовых целях.

К настоящему времени накоплен богатый фактический материал по позднепалеолитическим жилищам (их исследовано порядка 200) и поселениям (порядка 70). Написан ряд обобщающих работ, в которых обосновывается выделение нескольких типов жилищ, различающихся конструктивными особенностями и планировкой; предлагаются социальные интерпретации групп людей, обитавших в отдельных жилищах; разрабатываются проблемы палеоэкономики позднепалеолитического населения.

Однако все эти проблемы еще не получили окончательного решения. Более того, остались не вполне выясненными и вопросы, связанные с атрибуцией археологических остатков в качестве жилищ или поселений. Недостаточно четко определены критерии жилища. Так, позднейшими исследованиями не подтвердилась реконструкция жилищ на поселении Тимоновка (Брянская обл.). В.А.Городцов представлял их себе в виде землянок прямоугольной формы, в то время как эти объекты оказались естественного происхождения: результат проседания культурного слоя по вытаявающим ледяным клиньям многолетней мерзлоты приледниковой зоны [Городцов, 1935; Величко и др., 1977].

Скопление костей на месте разрушенных жилищ долгое время представлялись исследователями не вполне ясными. В 1941 г. П.И.Борисковский, публикуя материалы раскопок Пушкарей I (Черниговская обл.), допускал три возможных варианта объяснения этих скоплений: 1) кости были возле жилища и частично помещались на его кровле, 2) западина от углубленного жилища использовалась впоследствии в качестве склада или свалки, 3) скопление костей культового значения [Борисковский, 1949, с. 180].

А.Н.Рогачев не исключал возможности трактовки больших краевых ям на поселении Костенки I в качестве ритуальных сооружений [Рогачев, 1950, с. 67].

На неправильную трактовку К.М.Поликарповичем остатков жилищ в качестве культовых мест в Елисеевичах (Брянская обл.) указывал И.Г.Шовкопляс [Шовкопляс, 1958, с. 43].

Не вполне ясны многие положения конструкции жилищ, например, неоднозначно определяются функции костей.

GLADKYH M. I.

THE HOUSEHOLD AND CULT'S USING OF THE MAMMOTH-BONE DWELLINGS

Отмечаются попытки модернизации образа жизни палеолитических охотников-собирателей [Soffer, 1985, p. 452–458].

Неоднозначное решение дискуссионных проблем, связанных с жилищами и поселениями, является следствием неразработанности методики их изучения, в более широком плане – несовершенством методики исторической интерпретации археологических источников.

Истоки многих неясных вопросов, связанных с изучением жилищ и поселений, кроются также в неразработанности в системе понятий, отражающих структурное соподчинение изучаемых явлений. В исследовательской практике приходится сталкиваться с нечетким разграничением таких понятий, как поселение – стоянка, жилище – поселение – место обитания, хозяйственная яма – землянка. Практически не затрагиваются вопросы соотношения производственных, бытовых и культовых аспектов использования территории жилищ и поселений и т. д.

В этой связи следует учесть то обстоятельство, что изучение позднепалеолитических жилищ и поселений, изначально ориентированное на социальные реконструкции, породило устойчивое представление о том, что сам факт наличия жилищ свидетельствует о родовых отношениях коллектива и его обитателей, в более широком плане – о сформировавшихся первобытнообщинных отношениях [Ефименко, 1953, с. 358–372]. Это мнение закреплялось тем, что долгое время были известны только позднепалеолитические жилища и поселения, наличие искусственных сооружений мустьерской эпохи только предполагалось [Ефименко, 1953, с. 238], и до 50-х годов, в соответствии с концепцией двух скачков в антропосоциогенезе, логически следовало, что жилища, коль скоро они имеют социальную функцию, появляются только с позднего палеолита, с завершением процесса формирования человека разумного и общества.

Устойчивость суждения об органической связи жилища и родовой организации их обитателей была столь велика, что когда было установлено наличие искусственных сооружений в раннем палеолите, в частности в мустьерское время, часть исследователей увидела в них доказательство наличия первобытнообщинных родовых отношений среди неандертальцев [Черныш, 1961, с. 159].

Количество открытий раннепалеолитических жилищ тем временем все увеличивается. Первые мустьерские жилища были открыты А.П.Чернышом в Украине (Молодово I, слой 4, Молодово V, слой 11). Известны они во Франции (Трекассат, Пейрарде и др.), открыты жилища, датируемые раннеашельским временем (Терра Амата близ Ниццы). Предполагается наличие жилищ и у древнейших формирующихся людей Олдувайского ущелья [Черныш, 1960а; 1960б; Борисковский, 1979, с. 66–67, 72–74, 120–122, 149–150; Семенов, 1983, с. 372].

Исходя из приведенных фактов, строительную деятельность формирующихся людей надо рассматривать как закономерное продолжение практики оборудования убежищ, широко известной в животном мире (логова, гнезда, хатки и т. п.). Возможность такого подхода допускал С.Н.Замятнин [Замятнин, 1950, с. 58]. Жилища надо рассматривать в историческом контексте, в их становлении и развитии в процессе постепенного усложнения функции жилища параллельно с формирующимся обществом.

Каковы же функции жилища? Изначально – это защитная функция в биологическом смысле, как функция логова, норы и т. п. у животных. И в этом смысле наличие искусственных сооружений у ранних формирующихся людей – наследие животного мира, биологический способ приспособления к окружающей среде (с учетом, естественно, определенного уровня социальности, присущего формирующимся людям). Уровень сложности сооружения в данном случае не играет роли. Классический пример хаток бобров в этой связи не нуждается в комментариях.

Исходя из вышеизложенного, необходимо, вслед за А.Н.Рогачевым, различать «убежища» для животных (добавим от себя: как биологическая форма приспособления к окружающей среде) и «жилища» для человека (как отражения социальной формы приспособления к окружающей среде). В процессе становления общества усложняются и меняются функции убежищ, что постепенно приводит к возникновению жилищ с их социальными функциями.

Эти общие посылки подкрепляются конкретным археологическим материалом. Речь идет прежде всего об этапах становления жилищ или веках в возникновении домостроительства, намеченных В.П.Любиным [Любин, 1970, с. 40]:

1) Благоустройство естественных убежищ (например, Чокурча).

2) Искусственное воспроизведение форм естественных убежищ (например, Молодова V).

3) Собственно строительство и поиски решений, не связанных с подражанием естественным прототипам (например, Молодова I).

А.Н.Рогачев, различая «жилища» и «убежища от непогоды, которыми пользуются все животные», также считал возможным говорить о «первоначальных формах жилищ». Решение вопроса о возникновении первоначальных пещерных человеческих жилищ он сводил «... к вопросу о времени и условиях появления

постоянных очагов в пещерах и под навесами скал, возникших вместе с применением огня в быту и на охоте» [Рогачев, 1970, с. 65]. Эти вопросы А.Н.Рогачев также рассматривал в контексте формирования общества: «Если в мустьерское время жилище стало постоянным и обязательным элементом культуры, оно ограничило действие биологического закона единства организма и среды в отношении человека. Люди благодаря активной трудовой деятельности и производству, обладая огнем, навыками постройки жилища и изготовления примитивной одежды, смогли выйти за границы строго определенной для животных среды обитания. Это и есть новое свидетельство возникновения и упрочения социального качества в развитии живых существ. Следовательно, задолго до возникновения неолита и верхнепалеолитической культуры совершился новый, третий после изготовления каменных орудий и добывания огня решающий шаг выделения людей из мира животных» [Рогачев, 1970, с. 66–67].

Таким образом, мы видим, что по представлениям А.Н.Рогачева, как и В.П.Любина, жилища также появляются не сразу, а только в мустье. Опираясь и на материалы этих исследователей, по крайней мере применительно к домустьерским сооружениям, мы можем говорить о «формирующихся жилищах». Далее (продолжаем анализировать рассуждения А.Н.Рогачева) искусственные жилища явились, так сказать, последним шагом по пути формирования общества, вслед за изготовлением каменных орудий и применением огня. По представлениям автора настоящей работы, этот третий шаг был не последним, а очередным. Искусственные сооружения становятся жилищами в завершенной форме со времени появления архитектуры как самостоятельного вида человеческой деятельности. Появление архитектуры четко улавливается археологическими средствами для позднего палеолита. Оно коррелируется с возникновением гомо сапиенс и искусства, то есть теми признаками, которые традиционно связываются с готовым человеческим обществом.

Признаки архитектуры фиксируются в материалах раскопок четвертого жилища на поселении Межирич [Гладких, Корнієць, 1979].

Остатки жилища (фото 1) представляют собой скопление костей мамонтов в форме удлинённого овала размером 5,85х4,62 м. Длинная ось скопления ориентирована с запада на восток. Высота скопления 0,6 м над уровнем древней поверхности, которая хорошо прослеживается по обломкам костей, разбросанным вокруг сооружения. Основания костей в скоплении располагаются на глубине 2,5–2,64 м (в зависимости от наклона древней поверхности).

Это скопление, четвертое на площади Межиричского поселения, представляет собой развал сооружения, основным сохранившимся материалом конструкции которого были кости мамонта. Новое сооружение отличается от предыдущих характером внешней обкладки. В первом сооружении она сложена

в основном из нижних челюстей, вставленных одна в одну в виде «сосенок» (здесь и далее информация по предыдущим раскопкам, осуществленным И.Г.Пидопличко, дается по его книге [Пидопличко, 1976]). Внешние стороны второго жилища обложены исключительно трубчатыми костями. В развале наименее выраженного третьего жилища обращает на себя внимание группа трубчатых костей, расположенных тремя концентрическими дугами в северном секторе сооружения.

Во внешней обкладке нового жилища имеются черепа, нижние челюсти, трубчатые и плоские кости (лопатки, тазовые). В нем как бы представлены все элементы конструкции предыдущих жилищ.

Наиболее характерной особенностью четвертого жилища является ясновыраженная симметрия и ритмика в расположении костей внешней обкладки. Эффектную симметричную группу составляют нижние челюсти с западной стороны сооружения (фото 2). В центре группы — большая нижняя челюсть, поставленная подбородком вверх. Справа и слева от нее — две колонки нижних челюстей, вставленных одна в одну подбородками вниз («сосенкой»), слева — по три челюсти в колонке, справа — по две.

Справа от этой группы (с юго-западной стороны сооружения) расположена вторая симметричная композиция, центром которой является череп молодого мамонта, поставленный бивнями вверх (фото 3). Влево от него последовательно залегают: лопатка — лопатка — тазовая кости. Вправо — аналогичная серия: лопатка — лопатка — тазовая. В этой группе плоских костей хорошо прослеживается, что кости укладывались справа налево, против часовой стрелки так, что каждая последующая кость частично перекрывала предыдущую. И в других случаях, где удавалось проследить взаимное перекрывание костей, порядок укладки такой же: справа налево.

Слева от симметричной группы нижних челюстей (с северо-западной стороны сооружения) располагается ритмичная группа костей, в которой чередуются череп — колонка нерасчлененных позвонков — череп — колонка нерасчлененных позвонков — череп.

Симметрия в расположении костей внешней обкладки проявляется не только внутри отдельных участков периметра сооружения, но и по всей его окружности, когда одинаковые группы костей располагаются на противоположных сторонах сооружения и противостоят друг другу. Так, в восточной половине скопления зафиксировано две противостоящих группы трубчатых костей. Их расположение близко к линии север—юг. Причем вправо от каждой из групп трубчатых костей последовательно располагается череп и две плоских кости (фото 4).

За пределами жилища по линии восток—запад в горизонтальной плоскости лежат два больших бивня выпуклой частью в сторону жилища на расстоянии 1,2–1,7 м от него. Оба бивня связаны с красивыми участками хозяйственных ям. Внутренняя часть поверхности скопления (фото 1; 4) заполнена в основном бивнями

и плоскими костями, лежащими в разных уровнях. На уровне верхней части скопления, по состоянию на 1980 г., обнаружено 39 бивней. Наблюдаются случаи, когда плоские кости перекрывают бивни и, наоборот, когда бивни перекрывают плоские кости. Иногда бивни и плоские кости залегают рядом на одном уровне или тесно «переплетаются». Один из бивней, например, проникает между двумя половинками тазовой кости. Кости лежат в основном плотно друг к другу, в некоторых случаях между ними наблюдаются лессово-песчаные прослойки.

Краевые участки скопления являются более мощными и располагаются выше центральных участков, что хорошо видно на поперечных разрезах и фото профилей.

Некоторые трубчатые кости, преимущественно в краевых участках скопления, занимают вертикальное или близкое к тому положение.

Среди костей скопления отмечаются случаи предварительной обработки (фото 5). Одна трубчатая кость имеет поперечный надрез, по которому затем она была сломана. Некоторые лопатки имеют отбитые гребни. Наблюдаются случаи расчленения тазовых костей. Часть плоских костей имеет сквозные отверстия, преимущественно округлой формы. По плану скопления видно, что это кости располагаются преимущественно на пограничных участках между внешней обкладкой и центральной частью скопления. Две кости с отверстиями находятся во внешней обкладке. Причем, они располагаются попарно к северо-востоку и юго-западу от центра скопления. Такое их расположение наводит на мысли, что они могли служить в качестве утяжелителей для ремней, перекинутых через кровлю жилища и фиксирующих ее.

Некоторые кости имеют на поверхности охристые пятна.

Таким образом, перед нами обычная, на первый взгляд, картина развала костей на месте палеолитического жилища. Его отличительная черта — четко выраженная ритмика и симметрия в укладке костей. Причем, просмотр планов других палеолитических жилищ позволяет сделать вывод, что это явление не является исключительным для Межиричей, его можно обнаружить и в других памятниках.

Основные направления исследования жилищ «из костей мамонтов» ориентируются на изучение функции костей в качестве строительного материала, для чего предлагаются графические, макетные и натурные реконструкции с целью установления мест первоначального положения отдельных костей в стенах или на кровле сооружений. В данном случае наибольший интерес в четвертом Межиричском жилище представляет симметричные и ритмические группы костей, описанные в его конструкции. При этом важно учитывать их положение во внешней обкладке сооружения, видимой древнему человеку. Симметричное расположение костей наблюдается во

всех частях хозяйственно-бытового комплекса: по отдельным участкам периметра сооружения (например, группы из нижних челюстей и группа из плоских костей с черепом), по всему периметру группа с трубчатыми костями с северной и южной сторон жилища и, наконец, за его пределами (крупные бивни к западу и востоку от жилища). Значение такой симметрии, вероятно, разное в зависимости от места его проявления. Она может иметь эстетический характер или обуславливаться производственными причинами. Так, с южной и северной сторон сооружения располагаются производственные центры, положение которых коррелируется с группами трубчатых костей, расположенных на соответствующих его сторонах. Нельзя также исключать возможность ритуального значения симметричного и ритмичного расположения костей в сооружении, так как бытовые и религиозные аспекты жизни и мышления первобытного человека не были еще четко разграничены. Известные культовые места людей древнекаменного века связаны с отдельными пещерами и гротами. На местонахождениях открытого типа сооружений чисто культового характера пока не обнаружено, хотя отмечаются культовые объекты, как, например, на позднелептинецком поселении Анетовка-2, исследованном В.Н.Станко в бассейне Южного Буга [Гладких, Станко, 1996, с. 45–47]. В то же время в некоторых жилищах найдены места, где сосредотачивались предметы культового назначения, например, в Мезинском жилище [Шовкопляс, 1965], в котором отправлялись также культовые обряды [Бибиков, 1981].

Определенные данные дает четвертое Межиричское жилище и для уточнения картины мира в мышлении древнего человека. Как уже отмечалось, положение двух групп трубчатых костей отвечает линии север–юг. Линия запад–восток фиксируется двумя крупными бивнями, лежащими за пределами скопления в горизонтальной плоскости и обращенными выпуклой стороной к сооружению. Следовательно, сооружение имеет четкую пространственную ориентировку по сторонам света.

Существует мнение, что представление о четырех сторонах света сформировалось только у земледельцев энеолитической эпохи (трипольцев), где «число четыре занимало очень важное место в трипольском орнаменте, но не столько само по себе, сколько в качестве обозначения четырех направлений» [Рыбаков, 1981, с. 48]. В то же время, как свидетельствуют памятники палеолитического искусства, число «четыре», как составная часть семеричного счета (три плюс четыре), известно человеку уже с позднего палеолита [Фролов, 1974]. Четкая ориентировка четвертого Межиричского жилища по сторонам света свидетельствует о знании сторон света палеолитическим человеком, что естественно и необходимо для пространственной ориентировки охотников-собирателей, вынужденных систематически совершать маршрутные походы по району своего

обитания в силу специфики своей хозяйственной деятельности. Формирование представлений о четырех сторонах света, по мысли А.П.Окладникова, относится еще к мустьерской эпохе [Окладников, 1987, с. 29].

Говоря об эстетических аспектах использования палеолитическим человеком остатков охотничьей добычи в строительной деятельности, необходимо остановиться на такой проблеме: в какой мере вообще были свойственны позднелептинецкому человеку эстетические чувства.

Основным сырьем для изготовления орудий труда палеолитическому человеку служил камень (кремь), но эстетическое отношение древнего человека к окружающему миру реализовывалось в другом материале, преимущественно в кости, бивне и роге – продуктах охотничьей деятельности; реже использовались для это песчаник, мергель и другие породы камня; совсем редко – глина. Только в более поздние эпохи (неолит) и на ограниченных территориях (северная зона) получили распространения скульптурки из кремня. Так что в основе палеолитического искусства оказывается именно утилизация охотничьей добычи (кости, рога, бивни).

Если рассматривать позднелептинецкое искусство, его изобразительную часть в трех главных формах: живопись, скульптура, гравировка, то в избранную нами тему входят две последние формы: скульптура из кости и гравировка по кости и рогу. Эти формы палеолитического искусства изучаются больше других и в достаточной мере известны; однако до сих пор с этой точки зрения не рассматривался большой раздел деятельности палеолитического человека – домостроительство, а в нем, как свидетельствуют факты, также можно видеть сферу выражения эстетических чувств древнего человека.

Отмеченная ритмика и симметрия в положении костей внешней обкладки жилища не связаны с несущей, покровной или другими их функциями в качестве строительного материала, но определенно свидетельствует об архитектурной фантазии древнего человека и его эстетических вкусах.

Чувство симметрии и ритма, свойственное позднелептинецкому человеку, отражается во всех формах изобразительного искусства палеолитического времени. Констатируя отражение этих чувств также в строительной деятельности палеолитического человека существенно отметить то, что эта деятельность входит в систему эстетических представлений, является одним из его компонентов. Особенно наглядно это демонстрируется следующим наблюдением. Уникальная внешняя обкладка первого Межиричского жилища нижними челюстями мамонта образует графический рисунок, в общей форме идентичный характерному для позднего палеолита Поднепровья волнистому рисунку на костях, выполненному охрой или в технике гравировки.

Отмечая архитектурный орнамент, выполненный из нетленных компонентов строительного материала [Яковлева, 1985], надо иметь в виду вероятность

допущения более широкого распространения орнамента в украшении палеолитических жилищ, в том числе и других типов, построенных без применения костей. Этнографические данные делают такое допущение достаточно обоснованным: «Важной частью декоративного прикладного искусства народов Севера является орнамент, который присутствует на всех видах одежды, бытовой утвари, многих орудий труда и даже на *жилих постройках* (выделено нами — М.Г.). Мастерицы для каждого материала находили свою технику, учитывая его природные свойства, цвет, фактуру, гибкость, эластичность, достигая замечательных декоративных эффектов» [Таксами, 1984, с. 180].

Таким образом, выявление ритмики и симметрии в укладке строительного материала палеолитическим человеком определенно выводит на проблему времени возникновения архитектуры как вида человеческой деятельности. Начиная с древнеримского теоретика архитектуры Витрувия, рассматривавшего в единстве технический, функциональный и эстетический аспекты архитектуры, каноны классической архитектуры предполагают, чтобы каждое сооружение отвечало трем требованиям: польза, прочность, красота. До сих пор основным направлением в изучении палеолитических сооружений был анализ утилитарных и инженерных аспектов. Теперь мы можем говорить и об эстетических аспектах в строительной деятельности палеолитического человека. На этом основании можно сделать вывод о том, что архитектура как самостоятельный вид человеческой деятельности существует в позднем палеолите и к этому времени уже сформировалось. Сооружение позднего палеолита с элементами архитектурного искусства с полным основанием можно определять как человеческие жилища с полным, сформировавшимся набором их функций. Для более ранних эпох уровень развития социальных и других функций сооружений надо анализировать специально, избегая слишком прямолинейного хода рассуждений: раз сооружение — значит жилище со всеми его функциями, в том числе социальными.

На источниковедческом уровне сложной проблемой остается атрибуция остатков жилищ в культурном слое. В качестве признаков жилища как археологического объекта называют обычно конструктивные элементы (ограждение из разных материалов, углубление древней поверхности, оформление входов в виде разрывов в ограждении или эскарпа в котловане и т. п.). Если конструктивные остатки не сохранились, то учитывается строгая локализация находок в форме, близкой к конфигурации абстрактного жилища в виде круга или овала. Такая строгая локализация находок обычно объясняется тем, что распространению находок препятствовали стены гипотетического сооружения. В качестве дополнительных аргументов учитываются наличие троповидного шлейфа находок от входа наружу, за пределы жилища, или конструктивно оформленного очага. Последнее не обязательно, так как

жилище могло обогреваться и освещаться и открытым кострищем или жировыми лампами.

Основным антитезисом определения жилого характера исследуемых археологических объектов предполагается, как правило, их культовая интерпретация, примеры которой приведены выше.

В последние годы попытки интерпретации остатков жилых сооружений в качестве культовых мест оживились, как это ни странно, в связи с успехами в изучении жилищ из костей мамонтов или, как их еще называют, «костно-земляных жилищ» или «жилищ аносовско-мезинского типа» [Рогачев, 1962; Шовкопляс, 1969]. Отличительной их особенностью является ярко выраженная монументальность и парадоксальная насыщенность костными остатками.

Основной территорией распространения этого типа жилищ является бассейн Среднего и Верхнего Днепра. На базе материалов этого района с привлечением этнографических и фольклорных данных И.Г.Пидопличко предпринял натурную реконструкцию мезинского и межиричского жилищ из костей мамонтов в Научно-природоведческом музее АН Украины. В процессе реконструкции и описания этих и других жилищ И.Г.Пидопличко обобщил этнографические материалы по традиционным жилищам охотников-собирателей циркумполярной зоны, проделал анализ функции отдельных костей в сооружениях, выделил опорные кости в конструкции и кости, придавливающие кожаные покрытия; разработал и упорядочил терминологию для отдельных конструктивных элементов сооружений (круглый цоколь, забутовка цоколя, обкладка цоколя, надцокольная обкладка, крыша, входы, ограда у входа и др.) [Пидопличко, 1969; 1976]. Из предшественников И.Г.Пидопличко, сделавших вклад в конкретный анализ конструктивных элементов сооружений из костей мамонтов, выделяется работа К.М.Поликарповича, исследовавшего поселения в Брянской области России и в Белоруссии [Поликарпович, 1968].

Работы И.Г.Пидопличко развивали традиционную для палеолитоведения концепцию жилого характера сооружения из костей мамонтов и не встретили принципиальных возражений. Новейшие исследования по палеолитическим жилищам развивают или уточняют отдельные моменты конкретных реконструкций И.Г.Пидопличко, не затрагивая основных принципов его реконструкций. Тщательная фиксация культурного слоя мезинского жилища И.Г.Шовкоплясом [Шовкопляс, 1965] и опыт его реконструкции И.Г.Пидопличко позволили С.Н.Бибикову предложить оригинальную интерпретацию вторичного использования жилища, после его ремонта и укрепления кровли изнутри, в качестве места отправления коллективных культовых действий [Бибиков, 1981].

Параллельно с этим появляются все новые работы о культовых объектах жителей арктической зоны России, представляющих собой упорядоченные кучи костей промысловых животных (белых медведей,

северных оленей) [Успенский, Холодова, 1977] или сложные по конструкции и большие по площади объекты типа «китовой аллеи» [Арутюнов и др., 1982].

Одновременно в ходе работы комплексных экспедиций по изучению палеолитических поселений расширяется практика непосредственного участия специалистов естественнонаучных дисциплин в исследовании и интерпретации культурного слоя. В этой связи заслуживают внимания сомнения, высказанные рядом естествоиспытателей во время полевых экскурсий в отношении интерпретации крупных скоплений из костей мамонтов на палеолитических поселениях в качестве остатков жилищ. Вместо этого предлагается рассматривать их как культовые места [Долуханов, 1999].

Все это вновь ориентирует нас на то, чтобы, кроме традиционного определения этих объектов в качестве жилых сооружений, рассматривать возможность их сакральных функций, определения их в качестве культовых мест. Такому определению, на первый взгляд, не противоречит и то обстоятельство, что на полу этих сооружений и в их заполнении встречаются остатки кострищ и бытовые предметы. Известно, что на культовых местах типа капищ, остатки кострищ и бытовые предметы являются обычным компонентом. Таким образом, оказывается, что сам по себе факт наличия в сооружениях из костей мамонтов кострищ, бытовых предметов и предметов искусства не является достаточным для определения этих сооружений только в качестве жилищ. Для такой атрибуции необходимы дополнительные элементы. Бытовой характер культурного слоя, очевидный для археолога, для естествоиспытателя не является доказуемым.

Эти дополнительные аргументы можно найти в анализе планировочной структуры культурного слоя всей площади памятника. Рядом с основным скоплением из костей мамонтов постоянно присутствуют ямы с бытовыми остатками, скопления костей меньшего объема, кострища, места для обработки камня и кости, места разделки добычи и приема пищи. Все вместе это, отражая бытовой характер культурного слоя, образует хозяйственно-бытовой комплекс, в котором местоположение больших куч костей отвечает местоположению жилищ. В тех случаях, когда хозяйственно-бытовой комплекс

является на поселении обособленным (Добраничівка), по соседству обнаруживаются другие хозяйственно-бытовые комплексы, образующие систему поселения [Шовкопляс, 1971б]. Аналогичная структура, и это в данном случае особенно важно, фиксируется и для поселений, на которых остатки жилищ иной архитектуры имеют другой археологический облик. Речь идет о жилищах легкой конструкции, от которых в культурном слое не остается строительных материалов. Различие в этом случае сводится только к различию архитектурных особенностей жилых сооружений. Бытовой характер всего культурного слоя и устойчивая структура хозяйственно-бытовых комплексов и поселений являются, таким образом, определяющими факторами в интерпретации исследуемых объектов в качестве поселений, а больших куч костей – в качестве остатков жилищ на них.

Другие критерии, обычно используемые для определения жилого характера скоплений костей, как-то: упорядоченная укладка костей, их предварительная обработка, наличие оборудованного очага, наличие какой-то части бытовых предметов – не являются определяющими и могут присутствовать на культовом объекте типа капища. Наличие этих критериев необходимо для жилища, но не является достаточным для его определения. Однако эти критерии играют существенную вспомогательную роль после того, как жилой характер скопления определен в результате структурного анализа положения скопления костей в системе культурного слоя поселения.

Приведенные аргументы в пользу жилищного характера остатков сооружений из костей мамонтов на позднелитических поселениях не исключают, а, может быть, даже предполагают использование их и для отправления культовых действий [Пидопличко, 1969, с. 14–15]. В условиях синкретизма мышления первобытного человека бытовые и религиозные стороны его жизни и мышления еще не были четко разграничены. При этом следует подчеркнуть вспомогательный характер культового использования анализируемых объектов. Большие скопления костей мамонтов на поселениях представляют собой именно остатки жилых сооружений с элементами культа, а не культовые места с элементами быта.

ЛИТЕРАТУРА

- Арутюнов С.А., Крупник И.И., Членов М.А. Китовая аллея. – М., 1982. – 176 с.
 Бибиков С.Н. Эпоха палеолита // История Украинской ССР. Т. 1. – К.: Наук. думка, 1981. – С. 22–44.
 Борисковський П.І. Палеолітична стоянка Пушкарі І. За матеріалами розкопок 1937 р. і попередніх років / Палеоліт і неоліт України. – К.: Вид-во АН УРСР, 1947. – Т. I. – С. 155–185.
 Борисковский П.И. Древнейшее прошлое человечества. – Л.: Наука, 1979. – 240 с.
 Величко А.А., Грехов Л.В., Губонина З.П. Среда обитания первобытного человека Тимоновских стоянок. – М.: Наука, 1977. – 143 с.
 Гладких М.И., Корнісць Н.Л. Нова споруда з кісток мамонта в Межиріччі // ВАН УРСР. – 1979. – № 9. – С. 50–54.
 Гладких М.И., Станко В.Н. Мистецтво та світогляд пізньопалеолітичної людини (за матеріалами України) / Археологія. – 1996. – № 3. – С. 39–50.

- Городцов В.А. Тимоновская палеолитическая стоянка // Труды Ин-та антропол., этногр. и археол. – 1935. – Вып. 3.
- Долуханов П.М. Региональные различия и групповое самосознание в каменном веке Европы // Локальные различия в каменном веке: ТД... конф... 100-летию С.Н.Замятниной. – СПб., 1999. – С. 69–71.
- Ефименко П.П. Первобытное общество. Очерки по истории палеолитического времени. – 3-е изд. – К.: Изд-во АН УССР, 1953. – 663 с.
- Замятнин С.Н. О первоначальном заселении пещер // КСИИМК. – 1950. – Вып. 31. – С. 55–63.
- Любин В.П. Нижний палеолит // Каменный век на территории СССР / МИА. – М.: Наука, 1970. – № 166. – С. 19–43.
- Окладников А.П. Утро искусства. – Л.: Искусство, 1967. – 135 с.
- Пидопличко И.Г. Позднепалеолитические жилища из костей мамонта на Украине. – К.: Наук. думка, 1969. – 164 с.
- Пидопличко И.Г. Межиричские жилища из костей мамонта. – К.: Наук. думка, 1976. – 240 с.
- Поликарпович К.М. Палеолит Верхнего Поднепровья. – Минск: Наука и техника, 1968. – 240 с.
- Рогачев А.Н. О нижних горизонтах культурных остатков Костенок I // КСИИМК. – 1950. – Вып. XXXI. – С. 64–74.
- Рогачев А.Н. Об аносовско-мезинском типе палеолитических жилищ на Русской равнине // КСИА. – 1962. – Вып. 92. – С. 12–17.
- Рогачев А.Н. Палеолитические жилища и поселения // Каменный век на территории СССР / МИА. – М.: Наука, 1970. – № 166. – С. 64–77.
- Рыбаков Б.А. Язычество древних славян. – М.: Наука, 1981. – 608 с.
- Семенов Ю.И. Становление человеческого общества // История первобытного общества. Общие вопросы. Проблемы антропосоциогенеза. – М.: Наука, 1983. – С. 293–420.
- Таксами Ч.М. Проблема взаимосвязи природы и общества (по материалам этнографии коренного населения Тихоокеанского побережья СССР) // Роль географического фактора в истории докапиталистических обществ. – Л.: Наука, 1984. – С. 167–181.
- Успенский С.М., Холодова М.В. Краниологические материалы по белому медведю из ненецких ритуальных жертвенников (Ямал) // Белый медведь и его охрана в Советской Арктике. – М., 1977. – С. 86–97.
- Фролов Б.А. Числа в графике палеолита. – Новосибирск: Наука, 1974. – 239 с.
- Черныш А.П. Остатки жилища мустьерского времени на Днестре // СЭ. – 1960а. – № 1. – С. 149–152.
- Черныш А.П. К вопросу о мустьерских жилищах // КСИА АН УССР. – 1960б. – Вып. 10. – С. 3–10.
- Черныш О.П. Палеолітична стоянка Молодове V. – К.: Вид-во АН УРСР, 1961. – 176 с.
- Шовкопляс И.Г. Мезинская стоянка. – К.: Наук. думка, 1965. – 328 с.
- Шовкопляс И.Г. Добраничевская позднепалеолитическая стоянка на Киевщине // Материалы по четвертичному периоду Украины. – К.: Наук. думка, 1969. – С. 242–251.
- Шовкопляс И.Г. До питання про характер жител пізнього палеоліту // ВАН УРСР. – 1958. – № 2. – С. 38–49.
- Шовкопляс И.Г. Господарсько-побутові комплекси пізнього палеоліту // Археологія. – 1971. – Вип. 3. – С. 13–21.
- Яковлева Л.А. Архитектурный орнамент древних жилищ // Строительство и архитектура. – 1985. – № 10. – С. 25–26.
- Soffer O. The Upper Palaeolithic of the Central Russian Plain. – Orlando, San Diego, New York, Toronto: Academic Press. Inc., 1985. – 539 p.

SUMMARY

The article analyzes the most ancient samples of inhabited structures of the man.

In their construction in some territories (particularly in Ukraine) were widely used mammoth bones. The good safety of the building remnants in a cultural layer of settlements allows us to look at the development of economical-home complexes as a structural component of settlements.

Considering dwellings of the ancient man as continuation of refuges of animals, the author pays attention to distinction of refuges of animals and dwellings of the man from the point of view of their social functions.

The author pays attention on rhythm system and symmetry of bone groups in walls of the dwellings, that allows us to estimate aesthetic aspects of building activity of the ancient man and to ascertain the origin of architecture in the Palaeolithic epoch alongside with other forms of art, such as cave painting and sculpture made from mammoth bones.

The author considers «mammoth-bone dwellings» as human house constructions with elements of cult.

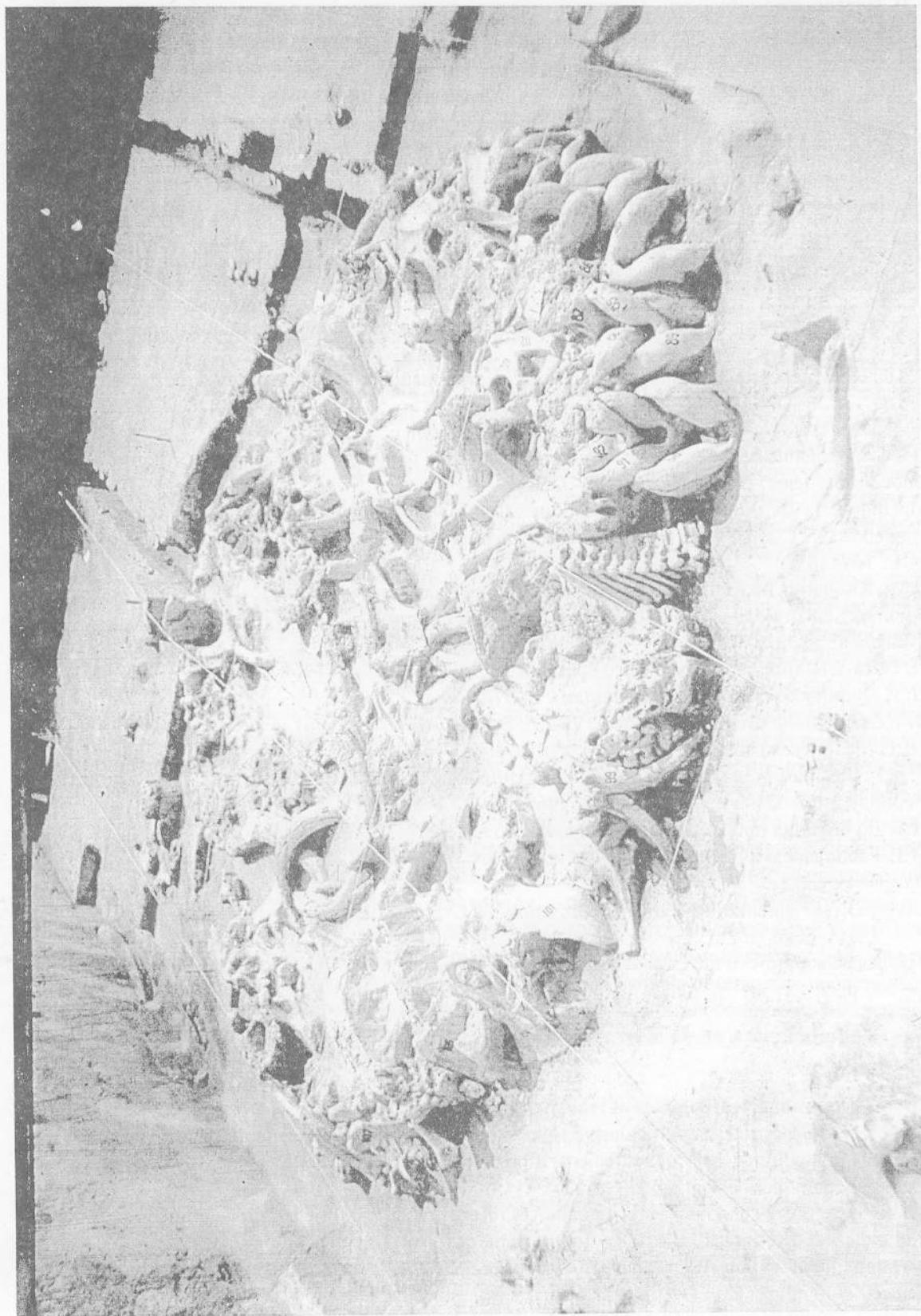

Фото 1. Остатки жилища № 4 поселения Межирич.
Photo 1. The ruins of dwelling № 4 at the settlement of Mezhirich.

Фото 2. Симметрическая группа нижних челюстей мамонта.
Photo 2. The symmetric group of mammoth mandibles.

Фото 3. Симметрическая группа из черепа молодого мамонта и плоских костей.
Photo 3. The symmetric group of a young mammoth skull and flat bones.

Фото 4. Южная группа трубчатых костей с черепом мамонта и двумя плоскими костями.
Photo 4. The southern group of long bones, a mammoth skull and two flat bones.

Фото 5. Группа обработанных костей.
Photo 5. The group of the processed bones.

ЛЕОНОВА Н. Б.

ЖИЛЫЕ ПЛОЩАДКИ И ЖИЛИЩА: ОСОБЕННОСТИ ФОРМИРОВАНИЯ КУЛЬТУРНОГО СЛОЯ (НА ПРИМЕРЕ ПАМЯТНИКОВ ЮГА ВОСТОЧНОЙ ЕВРОПЫ)

LEONOVA N. B.

THE LIVING PLACES AND DWELLINGS: FEATURES OF THE FORMATION OF A CULTURAL LAYER (ON AN EXAMPLE OF SITES OF THE SOUTH OF EAST EUROPE)

В работе рассматриваются особенности динамики формирования культурного слоя на жилых площадках и в жилищах верхнепалеолитических памятников в южных областях Восточной Европы.

На мой взгляд, в палеолитоведении наступило время для широкой дискуссии на тему такого сложного, чтобы не сказать загадочного, понятия и объекта исследований, как палеолитическое жилище. Пришла пора обсудить наши знания, предположения и иллюзии. К сожалению, большинство широкораспространенных мнений по этому вопросу базируются на результатах неполных, непрофессиональных, а иногда и ошибочных исследований, или зачастую на их фантастических интерпретациях. Все это пагубно сказывается на развитии научного знания в целом.

Бесспорно, что для улучшения всей этой ситуации и генерации нового комплекса идей совершенно необходимо провести пересмотр всех имеющихся археологических данных, а также методов их полевого и камерального исследования и, что особенно важно, выработать критерии для выделения различных по характеру скоплений культурных остатков, которые могут быть остатками жилых конструкций. Только после этого станет возможным говорить о различных типах жилищ, их классификации и создавать непротиворечивые и корректные реконструкции систем расселения и жизнеобеспечения в различных регионах.

Практика показывает, что каждый из нас в отдельности вряд ли достигнет конечных результатов, однако новые исследования, проводимые в рамках новых подходов, с использованием новых методов дают возможности для решения этих проблем.

Следует сказать, что проблема выработки **дефиниции/ий жилища**, будучи актуальной для всех регионов палеолитического мира, гораздо больше разработана для памятников перигляциальных областей. Тому есть много причин: 1. холодный климат, очевидно, требовавший создания более-менее солидных жилищ, сохраняющихся в виде больших скоплений; 2. строительный материал, который использовался при их создании, представлен массивными и хорошо сохраняющимися костями мамонта, хорошо «читающимися» при раскопках; 3. значительно большее внимание, уделяемое исследователями этому вопросу при раскопках памятников перигляциальной зоны. Уже при первых раскопках поселений со скоплениями крупной кости

(Гонцы, Мезин, Кирилловская, памятники Костенковско-Борщевского района) выдвигалась и разрабатывалась концепция «жилища». Общеизвестные и многочисленные работы Ф.К.Вовка, С.Н.Замятнина, П.П.Ефименко, А.Н.Рогачева, И.Г.Шовкопляса, И.Г.Пидопличко, а в последние десятилетия исследования В.Я.Сергина и О.А.Соффер внесли существенный вклад в решение этой проблемы.

В 2001 г. в Льеже в рамках конгресса U.I.S.P.P. прошло два симпозиума, специально рассматривавших вопросы, связанные с палеолитическими жилищами [XIV International congress., 2001]. Внимательное рассмотрение материалов этих симпозиумов показывает, что основными трудностями по-прежнему являются неразработанные дефиниции для выделения тех скоплений или участков слоя, которые хочется назвать или традиционно называют жилищами.

Особенно злободневна эта ситуация для южных областей, где и климат был существенно мягче, что не требовало создания слишком массивных конструкций, и строительный материал был иным — мамонт в позднюю пору верхнего палеолита здесь практически отсутствовал, а кости крупных копытных значительно уступают костям мамонта и по размерам, и по возможностям сохранности. Кроме того, современные исследования палеоэкологии говорят о достаточном количестве в этом регионе и дерева, и других растительных ресурсов [Спиридонова, 1991; Леонова, Несмеянов, Спиридонова, Сычева, 2002], что позволяло использовать их при постройке жилищ, ветровых заслонов и т. п. В этой связи хочется напомнить о материалах нижнего слоя Осокоровки 1, где для создания жилой конструкции использовался тростник, обмазанный глиной [Колосов, 1964], или кремневые материалы Ильской стоянки, где трассологический анализ выявил активное использование тростника [Щелинский, 1994].

Понятно, что при этих обстоятельствах следы или остатки жилых конструкций в южных областях должны выглядеть совершенно иначе, чем в перигляциальной зоне, и для их обнаружения нужна особая тщательность при археологических раскопках, фиксации материала и камеральной обработке данных, при этом вопросы

используемой полевой методики имеют первостепенное значение.

Кроме того, при раскопках степных памятников должно учитываться своеобразие культурных слоев, которые нередко переработаны различными природными процессами постгенетического характера, и достаточно легкие культурные остатки могут быть перемещены в различных направлениях, и даже по вертикали [Висла Балка, 2002]. О том, что культурный слой во время своего формирования и бытования переживает несколько этапов, в течение которых влияние природного и антропогенного факторов различны, написано довольно много [Леонова, Несмеянов, 1991; Руководство по изучению..., 1998]. Без определения характера и степени влияния природных процессов на состояние культурного слоя его полноценный анализ в настоящее время не представляется возможным.

Было и еще одно обстоятельство, которое существенно влияло на исследователей, работавших на южных памятниках. Широко распространенная с конца 50-х гг. концепция «степной зоны» отрицала возможность существования долговременных поселений и жилищ в этом регионе, мотивируя это крайней мобильностью населения.

При таком априорном отрицании возможности существования жилых структур, их специальный поиск представлялся многим нецелесообразным. И лишь результаты полевых исследований последних двух-трех десятилетий существенно изменили сложившееся мнение о «степной зоне».

Современное состояние научных представлений по этому поводу показывает, что в течение всего периода позднего плейстоцена природные условия в разных районах степной зоны были разнообразны и изменчивы, что может быть связано с колебаниями интерстадиальных циклов. По этой причине древнейшее население степной зоны было вынуждено достаточно быстро адаптироваться к меняющимся условиям жизни и вырабатывать гибкие системы жизнеобеспечения. Археологические данные свидетельствуют о существовании в степной зоне нескольких археологических культур, представленных памятниками разных хозяйственных типов. На базовых стоянках прослеживаются достаточно выразительные и относительно мощные (от 10 до 20 и более см) культурные слои, что противоречит тезису о слишком большой подвижности населения. На этих памятниках исследователями выделяются особые участки, которые интерпретируются как жилые площадки или жилища, наиболее яркие примеры дают стоянки Осокоровка 1, Мураловка, Каменные Балки 1–3, Золотовка 1 [Леонова, 2002; Leonova, 1994].

В этой статье я хотела бы остановиться на рассмотрении ряда вопросов, связанных с особенностями формирования культурного слоя на тех участках, которые выделяются среди прочих участков поселения и могут быть интерпретируемы как жилые зоны, жилые площадки и, наконец, собственно жилища.

Эти особенности имеют объективный характер, так как выделяются с помощью современных методов археологического исследования, таких, как планиграфический и микростратиграфический, и могут служить основой для выработки необходимых нам дефиниций и критериев.

Планиграфия занимается пространственным распределением культурных остатков и их связей с различными элементами структур верхнепалеолитических стоянок. Количественный и качественный планиграфический анализ позволяет достаточно точно выделять характерные для каждого памятника сочетания групп изделий и отходов производства, которые отражают специфику отдельных участков, разный характер скоплений по форме и по составу. Это позволяет реконструировать хозяйственно-бытовую планировку памятника: выделять жилые и рабочие площадки, зоны эвакуации различных отходов, остатки строительных конструкций, склады сырья, места изготовления и использования орудий [Леонова, 1993].

Микростратиграфический анализ помогает понимать динамику формирования культурного слоя, выделять в культуросодержащей толще отдельные прослои, отражающие определенные эпизоды обитания, существовавшие в разное время. Это позволяет судить о количестве эпизодов обитания (посещения) и изучать каждый такой эпизод отдельно [Леонова, 1993; Виноградова, Леонова, в печати].

Все, что будет изложено ниже, — результат многолетних, комплексных планиграфических и микростратиграфических исследований стоянок Каменной Балки, а также многочисленных верхнепалеолитических стоянок, описанных в литературе или архивных материалах. И, хотя в данной работе речь идет об археологических материалах южных областей, мне думается, что эта проблематика достаточно обща и представляет не только узко региональный интерес.

Говоря об особенностях формирования культурного слоя в жилище или на огражденной жилой площадке, следует, пожалуй, обратиться сначала к более общим характеристикам культурных слоев. Современные методы изучения культурного слоя палеолитических памятников позволяют выделять два типа накопления культурных остатков: континуальный и дискретный [Гвоздовер, Леонова, 1977]. Континуальность предполагает продолженное (длительное) и непрерывное выпадение продуктов человеческой деятельности во вмещающую породу. Как правило, этот тип формирования культурного слоя характерен для поселенческих комплексов. Дискретность, напротив, характерна для «закрытых археологических комплексов», типа кладов или погребений, но в определенном смысле она может быть характерна и для поселенческого слоя, если его существование ограничено достаточно коротким промежутком времени бытования. Это положение хорошо прослеживается при изучении сезонного

использования определенной площади [Леонова, 1989]. Наглядным примером могут служить материалы по летним и зимним стойбищам народов Севера [Binford, 1978; 1989], а также разнообразным поселениям охотников-собирателей других областей [Binford, 2001].

Существует большая качественная разница между археологическими источниками, образованными длительным (континуальным) или четко ограниченным во времени (дискретным) способами накопления материальных остатков, что приводит к образованию источников разного состава и облика, дающих разную информацию. Так, дискретные структуры позволяют представить довольно полно и четко, хотя и с определенными ограничениями, некоторые определенные временные отрезки в истории бытования отдельных культур или памятников. Обычные же поселения, для которых, напротив, характерно более длительное накопление материала, не имеют четкой структуры, неоднократное наложение одних структурных элементов или участков слоя на другие приводит к смазыванию, стиранию первоначальной четкости. Сравнение дискретных и континуальных структур можно сопоставить по характеру информации с фотографией и живописным портретом – первый образ может быть «более похожим» на портретируемого в какой-то конкретный момент, второй образ будет емче, полнее, «психологичней».

В этом смысле, жилище представляет собой, на мой взгляд, особый случай – это, конечно, объект, который формируется достаточно долго (период стройки и жизни), но, по сравнению с открытым, не имеющим четких ограничений пространством, накопление материала здесь близится к дискретному способу, так как оно лимитировано, во-первых, четкими границами – стенами и, во-вторых, совершенно определенными видами деятельности, происходящими внутри. Исходя из этого, участок слоя внутри жилища может содержать остатки (продукты или следы) только той активности, которая предусматривается культурными нормами и традициями по отношению к жилому пространству, а также и определенным хронологическим отрезком – временем бытования жилища.

Здесь сразу возникает сложность, связанная с традиционными в археологии каменного века трудностями по определению длительности бытования того или иного памятника, отсутствием однозначных критериев и пр. [Леонова, 1993]. Однако, учитывая все обстоятельства, можно уверенно допускать, что на долговременном памятнике отдельное жилище всегда существует меньшее время, чем само поселение, т. е. его структура значительно более дискретна, т. е. более четка. Кроме того, данные многих исследований последних десятилетий говорят о том, что поселения не существовали слишком продолжительные периоды, длительность одного эпизода обитания варьирует от 1–3 месяцев до года [Soffer, 1985; Сергин, 1974; 1987; 1995]. Стало быть, это позволяет отыскивать на площади поселения специфические, более четкие

структуры с «читающимися» пространственными границами и особыми, по сравнению с другими участками, наборами культурных остатков.

Внутри этих выделенных участков возможен ряд наблюдений, основанных на методах микростратиграфии, которые могут позволить говорить об относительной долговременности того или иного объекта. Это, прежде всего, выделение, если она есть, микрослоистости зольных пятен и/или очажного заполнения – в этом случае мы можем говорить о неоднократных чистках очага/гов и повторности их использования.

Напротив, наблюдения над фаунистическими остатками внутри предполагаемых жилых площадок или жилищ не дают основания судить о длительности бытования, так как трудно предположить, что небольшой закрытый объем превращался в свалку пищевых отходов. Наличие «зон эвакуации» или просто помоек, а также данные этноархеологии говорят о достаточно регулярных уборках жилого объекта.

Фаунистические остатки (рыба, водоплавающая птица, крупные грызуны) могут дать сведения о сезоне обитания, а также о работе по кости (крупные, отобранные фрагменты, кости с нарезками), если она велась тут.

То же самое можно заметить и о количестве артефактов, учитывая то, что помещение убиралось, исследователь никогда не имеет возможности судить обо всем объеме работ, которые были произведены в жилище, а имеет дело только с тем, что было в нем в момент оставления. По количеству предметов нельзя судить о длительности обитания, а лишь о характере и интенсивности жизнедеятельности.

Возвращаясь к характеру деятельности, происходившей внутри огражденного объема, можно сразу же выделить два типа жилищ – то, в котором в полном смысле живут, то есть спят, готовят и потребляют пищу, работают, и то, в котором только отдыхают. В первом случае культурный слой этого локализованного участка будет насыщен, во втором – будет пуст по сравнению с окружающим пространством. Но и в том, и в другом случае – состав и расположение находок будут специфичны для определенного, ограниченного места, они должны иметь заметные качественные и/или количественные отличия по сравнению с прочими участками памятника и создавать некоторое планировочное единство.

Далее я рассмотрю этот вопрос подробнее, а сейчас хотелось бы вернуться к самой *строительной конструкции*, а, вернее, к ее следам в контексте культурного слоя. Как уже сказано выше, выделяющийся по количественному и качественному составу участок культурного слоя имеет, как правило, достаточно четкие границы, нарушающиеся на некоторых участках (рис.4). Довольно часто, при **тщательном полевом исследовании**, можно проследить следы изменения текстуры и окрашенности вмещающей породы внутри этого участка, которые были обусловлены его более активным

использованием. Видимо, это и есть тот мистический «ПОЛ» жилища, который представляет собой очень тонкую, часто в 1–2 мм, пленочку видоизмененной и окрашенной породы. Окрашенность бывает разной: это золистость, гумусированность, иногда легкая оглесность – все это дополняют пятнышки и включения охры, мельчайших угольков и костной трухи. Как правило, основная масса находок лежит **в** или **на** и **над** этой поверхностью, ниже располагаются только то, что положено в ямки или закопано.

В местах нарушения границ выделенного скопления можно проследить так называемые «шлейфы находок», которые, по-видимому, показывают направления входов-выходов. Эти участки характеризуются такой же переработанной и окрашенной поверхностью и свободным распространением находок. Здесь же встречается особенно много мелких и мельчайших угольков, кремневых чешуек и костных остатков – возможно, что это следы уборки и чистки очагов. Естественно, что промывка всей вмещающей породы в поле существенно помогает в обнаружении этих мест, особенно если окрашенность отсутствует, и дальнейшей характеристике состава находок.

По краям и во внутренней части этого участка (выразительного скопления или пустоты) нередко остаются следы элементов строительной конструкции, которые могут быть разными. Так на плане третьего горизонта стоянки Осокоровка 1 хорошо видны и золистые пятна, и скопления материала, и ямки от столбовых конструкций, расположенные по границам скоплений и у очагов (рис.6). На пятом горизонте той же Осокоровки 1 хорошо видна граница смыва и разрушения глиняной обмазки стен округлой конструкции с очагом в центре, вдоль границы обмазки и у очага располагаются ямки от столбов и, по свидетельству исследователя, остатки тростниковой крыши (рис.7). На стоянке Мураловка наблюдались вымостки из мелкого камня, которые прилежали к скоплению находок овальной формы с большим зольным пятном в центре (рис.8). На стоянках Каменной Балки большие скопления со специфическим составом находок содержат ямки с вкопанными костями – это компактные скопления из 3–5 крупных фрагментов костей копытных, как правило, обращенных эпифизами вниз и углубленных по отношению к уровню слоя на 15–30 см. Такие ямки могут располагаться по контуру скопления или вблизи очагов. Вероятно, они служили для забутовки опорных столбов или столбиков: на рис.9 граница предполагаемой строительной конструкции проведена в соответствии с плотностью находок (рис.1–3) и расположению ямок с вкопанными костями. На стоянке Золотовка 1 (Нижний Дон) было прослежено, что раскопанная часть большого скопления находок окаймлена фрагментами крупных костей бизона – возможно, элементами строительной конструкции.

Продолжая тему устройства жилища или жилой площадки, следует обратить внимание на *очаги*. Очаг – частая, но не обязательная составляющая жилища.

Они могут располагаться внутри выделенного участка, занимая разные позиции – в центре, ближе к входу, их может быть несколько, размеры и характер их могут быть разными – более или менее углубленные, окруженные или нет дополнительными ямками, расположенными по длинной оси жилого пространства, или группируясь иначе, и пр. (рис.1;6–9). Очаг может находиться и вне жилища, в привходовой зоне. По-видимому, это зависело от сезона и климатических условий эпизода обитания, но эти данные трудно получить без детального палеоэкологического изучения всего окружения. Во всяком случае, следует помнить, что очаг на поселении – как структурный элемент культурного слоя – вещь обычная, ни один производственный центр не бывает хотя бы без маленького очага, поэтому его нельзя считать непременно атрибутом жилища.

Как уже говорилось выше, микростратиграфическое исследование очагов и зольных пятен пола может выявить неоднократность в их использовании, что может свидетельствовать об относительной долговременности формирования этого участка культурного слоя. Однако нужно помнить, что на жилых площадках, которые вряд ли были огорожены и перекрыты полностью, тонкие стерильные прослойки в очажном заполнении или на натоптанном «полу» могут получаться в силу природных факторов, например сезонных или дождевых замывов и натеков. Для уяснения причин их образования необходим планиграфический анализ этих микропрослоев, который может выявить разницу или сходство их качественного и количественного состава. Только после этого можно судить о временном разрыве или континууме [Леонова, Несмеянов, 1991; Stapert, 2001].

Так, на жилых площадках Каменной Балки 2 очень часты очаги, нижняя часть которых заполнена обычной очажной массой, а верхняя крупными фрагментами необожженной кости. В некоторых случаях четко прослеживается два микрогоризонта культурных остатков, один из которых связан с нижней, а другой с верхней частью очага [отчеты Донской экспедиции за 1990–1991 гг.]. В данном случае мы с уверенностью можем говорить о двух эпизодах обитания, причем каждый из них мог быть и не слишком продолжительным.

Вернемся к вопросу о характере самого культурного слоя внутри этого участка, обладающего достаточно четкими границами и внутренним планировочным единством, характеризующимся *особым составом, распределением находок* и наличием таких структурных элементов слоя, как очаги или зольники и остатки строительных конструкций (если они есть). Естественно, что в закрытом объеме вещи распространяются иначе, чем на открытом месте. Они значительно меньше перемещаются и концентрируются либо у очагов, либо в местах той или иной хозяйственно-бытовой деятельности. Как правило, у очагов, которые, располагались в самых высоких частях жилого объема, концентрировалась

большая часть общей жизни коллектива, здесь находится большое количество целых и сломанных орудий, которые бывают разнообразны, целых и сломанных наковаленок и ретушеров, сверленных раковин, охры и пр.

В некоторых случаях распределение орудий вокруг очага позволяет определить, что по одну его сторону располагаются наборы предметов, связанные с традиционной женской деятельностью – шитьем (маленькие скребки, микрорезцы, микроострия и проколки), а по другую – с мужской, такой как раскалывание камня и работа с костью. Археолог вряд ли может решать вопрос о разделении труда по половой принадлежности, но определить разницу в размещении разнохарактерной деятельности – обязан.

Если очагов несколько, то набор окружающих их предметов может быть сходным по составу или напротив. Каждый из очагов может быть центром какого-то определенного вида работы или занятий. Так, на стоянке Каменная Балка 1 все три очага в большом овальном скоплении имеют разное по составу окружение: у одного из них (рядом более 1600 пр.) происходило активное изготовление микропластинок, там же группируются зубчато-выемчатые формы, транке, стамески, относительно мало резцов, но довольно много резцовых отщепков. У второго почти нет кремня (108 пр.) – лишь немногочисленные пластинки и пластины и отщепы с ретушью, но довольно много мелких обломков кости. Третий очаг окружен большим количеством разнообразных находок (более 2000 пр.), здесь много орудий, большинство из которых представлены микропластинками с притупленным краем (более 300 пр.), резцами и резцовыми отщепками, микроостриями и другими формами. Естественно предположить, что второй очаг был, скорее всего, кухонным, в то время как вокруг других происходила разнообразная работа.

Наблюдения над окружением очагов в предполагаемых жилых структурах (например, на Осокоровке 1 – 3 горизонт – рис.1) показывают, что приочажное пространство могло использоваться разными способами.

Традиционное представление о том, что у стенок жилищ должно быть пусто и там располагаются «спальные зоны» при тщательном исследовании не оправдывается. Кроме скоплений непосредственно у очагов, как и неподалеку от них, так и ближе к стенкам, располагаются разнообразные, иногда небольшие, а иногда и очень солидные скопления, часто представленные специфическими орудийными наборами (рис.5;6). Интерпретация всех этих наблюдений видимо относится к области этноархеологии, которая имеет возможность видеть «живое» жилище и его конструктивные особенности.

В последние годы в изучении внутреннего устройства жилищ становится популярным кругово-секторальный метод – *ring and sector method*, заключающийся в том, что описание жилища проводится в рамках упрощенной круговой модели

[Разгильдеева, 2002]. За центр круга принимается очаг, по степени удаления от очага круг делится на кольца, а те в свою очередь делятся на сектора. В случаях многоочажного жилища круговые модели соответственно накладываются друг на друга. При описании те или иные скопления культурных остатков и другие элементы слоя получают адреса того или иного сектора, а затем производится сопоставление этих пространственных единиц. На мой взгляд, такое описание грубовато, и может фиксировать устройство очень простого, кратковременного жилища стандартно круглой формы. В случаях же более сложных форм, насыщенного слоя внутри, вынесенных вовне очагов, что предусматривает широкий вход, этот метод не адекватен, о чем предупреждают и западные коллеги, говоря о том, что планиграфический анализ не должен быть формален [Stapert, 2001].

Если говорить о *составе «жилищных» кремневых ансамблей* в целом, то они весьма разнообразны и могут не полностью повторяться в каждом конкретном жилище даже на одном и том же памятнике. При этом они всегда носят характер особой отсортированности и не имеют ничего общего с бессмысленной кучей различных предметов, содержащихся в «зонах эвакуации». Для всех этих ансамблей, прежде всего, характерна высокая доля целых и сломанных орудий – от 15 до 30%, и минимальная доля первичного расщепления и продуктов работы с нуклеусом – от 2 до 6–7%.

На этих особых участках, во всех случаях, мы можем видеть большое количество и высокий процент разнообразных орудий. Лишь скребки занимают особую позицию – как правило, на жилых площадках скребки не многочисленны, обычно они группируются на периферийных зонах стоянок, что обусловлено спецификой выделки кожи и шкур. На жилых площадках, близ очагов, обычно встречаются мелкие и изящные формы. Кроме орудий значительную долю в кремневых «жилищных» ансамблях занимают заготовки для них и микродебитаж (мельчайшие чешуйки, осколки, микрорезцовые отщепки и пр.), который группируется в определенных местах, где, по-видимому, эти орудия и производились (рис.4а,б;5).

В этих каменных ансамблях очень редки отщепы и пластины с коркой, разве что на них сделано какое-нибудь орудие, доля их по сравнению с производственными центрами ничтожно мала – 1–2% против 40–50%. Нуклеусы и их фрагменты, а также разнообразные продукты работы с нуклеусом также малочисленны (рис.5). Как правило, они располагаются там же, где и заготовки, а также мелкие и мельчайшие отходы производства. В основной своей массе эти категории расщепленного кремня находятся в нескольких небольших по площади, но зачастую очень насыщенных скоплениях, располагающихся в непосредственной близости от выделяемого объекта. Как правило, основной объем работ по подготовке нуклеуса, его раскалыванию и переоформлению производился вне огражденного пространства, на

маленьких производственных центрах. Данные метода ремонта и аппликации в тех случаях, когда такие исследования проведены, показывают, что эти небольшие скопления, имеющие ярко выраженный производственный характер, связаны с различными участками жилища и друг с другом (рис.5). Таким образом, все они вместе образуют единый комплекс.

В заключение описания специфики культурного слоя жилища и жилых площадок хочется еще раз обратить внимание на важность определения *степени влияния природных факторов на его характер*. Эти знания также могут помочь при выделении именно этого участка слоя, так как он будет вести себя иначе по отношению к воздействию внешних факторов, чем участки открытого и неогражденного слоя. На этапе реальной жизни поселения и существования жилища или перекрытого пространства этот участок значительно больше защищен стенами и крышей от всех воздействий влаги — дождей, паводков, размываний и проч. И, если на открытом месте даже сильный дождь может оставить стерильные микропрослойки литологической породы, то на полу жилища этого не будет. Напротив, в период оставления и разрушения жилища, погружения его в грунт, именно этот участок будет наиболее всего подвержен влиянию воды, обилию или отсутствию осадков, силе и направлению и характеру водотоков, так как обрушившиеся стены и кровля создают своеобразный заслон для них и способствуют намыванию и туда большего количества различных отложений. Кроме того, обвалившаяся конструкция может служить своеобразной «ловушкой» и для разных предметов, которые могут переноситься туда с соседних участков.

На микропрофиле большого овального скопления на стоянке Каменная Балка 1 хорошо видно небольшое «взвешенное» количество находок над основной и плотной линзой слоя (рис.2).

Работая в поле, следует особенно внимательно следить за разницей в составе вмещающей породы, наклонным, вертикальным или горизонтальным залеганием находок, их качественным составом для того, чтобы разделить верхний ярус разрушения от настоящего «пола» жилища. Провести такие наблюдения в поле вполне возможно, соблюдая современные требования полевой методики, кроме того, в этом случае хорошими помощниками могут быть планиграфия и микростратиграфический анализ.

Подводя итоги всему вышесказанному, еще раз повторю, что культурный слой жилища или жилой площадки формируется иначе, чем на других участках поселения. В результате этого образуется специфический участок с достаточно четкими границами, насыщенным или разреженным слоем внутри, обладающий определенным планировочным единством, образованным внешними границами и внутренними структурами. Количество и расположение очагов, так же как и их использование, может быть различным. Качественный и количественный состав находок резко отличается от соседних участков, наиболее характерным является очень высокий — до 30 — процент орудий. Как правило, этот участок тесно связан с прилегающими к нему производственными центрами, образуя единый хозяйственный комплекс. Получение всех этих данных абсолютно реально при применении современных методов исследования культурного слоя палеолитических памятников.

ЛИТЕРАТУРА

- Виноградова Е.А., Леорова Н.Б. Микростратиграфия. Возможности интерпретации // В печати.
- Висла Балка — позднепалеолитический памятник на Северском Донце / Колл. монография // Археологический альманах. — Донецк, 2002. — № 11 — 153 с.
- Гвоздовер М.Д., Леорова Н.Б. Клад кремня из верхнепалеолитической стоянки Каменная Балка 2 // Проблемы палеолита Восточной и Центральной Европы. — Л., 1977. — С. 127–136.
- Колосов Ю.Г. Некоторые позднепалеолитические стоянки порожистой части Днепра (Осокоровка, Дубовая Балка, Ямбург) // Прил. к кн.: Борисковский П.И., Праслов Н.Д. Палеолит бассейна Днепра и Приазовья // САИ. — М.—Л.: Наука, 1964. — Вып. А 1–5. — С. 42–49.
- Леорова Н.Б. Длительность обитания на верхнепалеолитических стоянках // Проблемы палеоэкологии древних обществ. — М.: Изд. Российского открытого ун-та, 1993. — С. 74–99.
- Леорова Н.Б. Динамика изменения природного окружения и структур верхнепалеолитических памятников в Приазовье // Верхний палеолит — верхний плейстоцен: динамика природных событий и периодизация археологических культур. — СПб., 2002. — С. 50–58.
- Леорова Н.Б., Несмеянов С.А. Проблемы палеоэкологической характеристики культурных слоев // Методы реконструкции в археологии. — Новосибирск, 1991. — С. 219–246.
- Леорова Н.Б., Несмеянов С.А., Спиридонова Е.А., Сычева С.А. Стратиграфия покровных отложений и реконструкция условий обитания древнего человека на позднепалеолитической стоянке Каменная Балка 2 // Stratum plus. — СПб.—Кишинев—Одесса—Бухарест, 2002. — № 3. — С. 521–535.
- Праслов Н.Д. Отражение культурной адаптации к природной среде в материалах позднего палеолита Русской равнины // Проблемы культурной адаптации в эпоху верхнего палеолита / ТД советско-американского симпозиума. — Л.: Наука, 1989. — С. 7–9.

- Разгильдеева И.И.** Планиграфия палеолитических жилищ Студеновского археологического комплекса (Западное Забайкалье): Автореф. дис... канд. ист. наук. – Владивосток, 2002. – 26 с.
- Руководство по изучению палеоэкологии культурных слоев древних поселений** / Колл. авторов. – М., 1998.
- Сергин В.Я.** Структура Мезинского палеолитического поселения. – М.: Наука, 1987. – 104 с.
- Сергин В.Я.** О хронологическом соотношении жилищ и продолжительности обитания на позднепалеолитических стоянках // СА. – 1974. – № 1. – С. 3–11.
- Сергин В.Я.** Жилища на памятниках восточного граветта Русской Равнины // Восточный граветт. – М.: Научный мир, 1997. – С. 151–176.
- Спиридонова Е.А.** Эволюция растительного покрова бассейна Дона в верхнем плейстоцене–голоцене. – М.: Наука, 1991. – 221 с.
- Щелинский В.Е.** Трасология, функции орудий труда и хозяйственно-производственные комплексы нижнего и среднего палеолита (По материалам Кавказа, Крыма и Русской Равнины): Автореф. дис... докт. ист. наук. – СПб., 1994. – 40 с.
- Binford L.R.** Nunamiut ethnoarcheology. – N-Y.: Academic Press, 1978. – 509 p.
- Binford L.R.** Mobility housing and organization of Subsistence // Проблемы культурной адаптации в эпоху верхнего палеолита / ТД советско-американского симпозиума. – Л.: Наука, 1989.
- Binford L.R.** Constructing Frames of Reference an Analytical Method for Archeological Theory Building using Ethnographical and Environmental Data Sets. / Un-ty of California Press, 2001. – 2000 p.
- Leonova N.** The upper Paleolithic of the Russian Steppe Zone // Journal of World Prehistory. – 1994. – Vol. 8. – N 2. – P. 169–210.
- Soffer O.** The Upper Palaeolithic of the Central Russian Plain. – Orlando, San Diego, New York, Toronto: Academic Press. Inc., 1985. – 539 p.
- Soffer O.** Mammoth bone accumulations: death sites? kill sites? dwellings? // XIV International Congress of prehistoric and protohistoric sciences. 2–8 September 2001, Liege-Belgium / Pre-prints. – Liege, 2001.
- Stapert D.** Inside or outside? Some application of the ring and section method // XIV International Congress of prehistoric and protohistoric sciences. 2–8 September 2001, Liege-Belgium / Pre-prints. – Liege, 2001.
- XIV International Congress of prehistoric and protohistoric sciences.** 2–8 September 2001, Liege-Belgium / Pre-prints. – Liege, 2001. – 401 p.

SUMMARY

The existence and forms of Upper Paleolithic dwellings in the steppe zone north of the Black Sea have been discussed in the literature for a long time. This is the proposal to discuss the specific of the formation of the cultural layers on the living places and in the «dwellings».

The application of sophisticated methods of spatial analyses to inventories and features found at these sites do permit us to delimit the dwellings. These features have several characteristics: quite clear spatial borders, interior planning unity, presence of hearths and their special use, high percentages (to 30%) of complete and broken tools, and minimal evidence for knapping. In addition, we can delimit relationship between the dwelling and works area that surrounded them. The posts of the dwellings were made of wood and supported by large ungulate bones in small pits. Dwellings were likely covered with hides.

Remains of light surface dwelling have been found at Osokorovka 1 (Dnepr), Anetovka (Bug), Sagaidak (Black Sea), Muralovka 1 (Azov Sea), Zolotovka 1 and Kamennaya Balka 1–3 (Don). While the structures and features differ from site to site, their presence suggest fairly settled life ways.

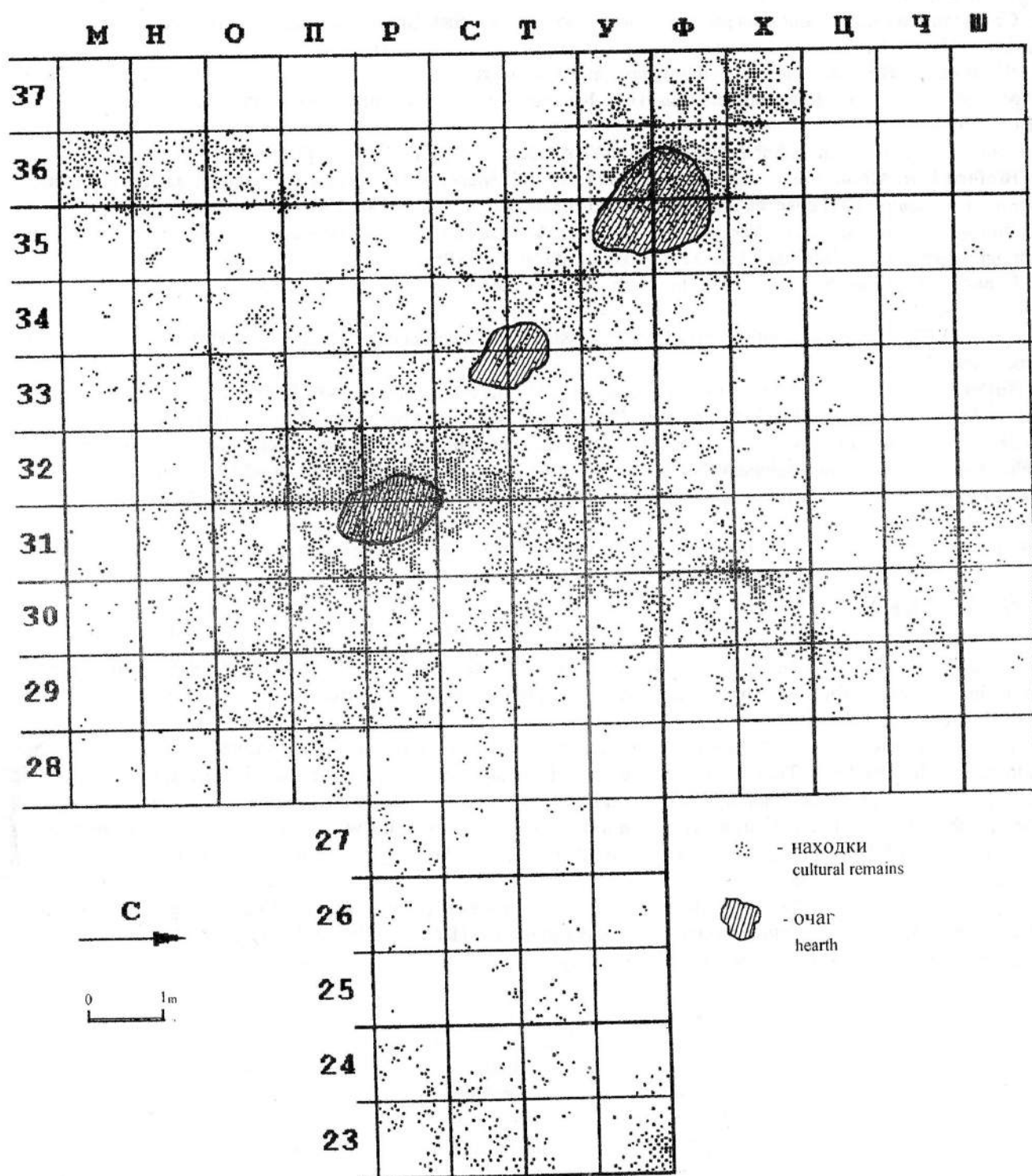
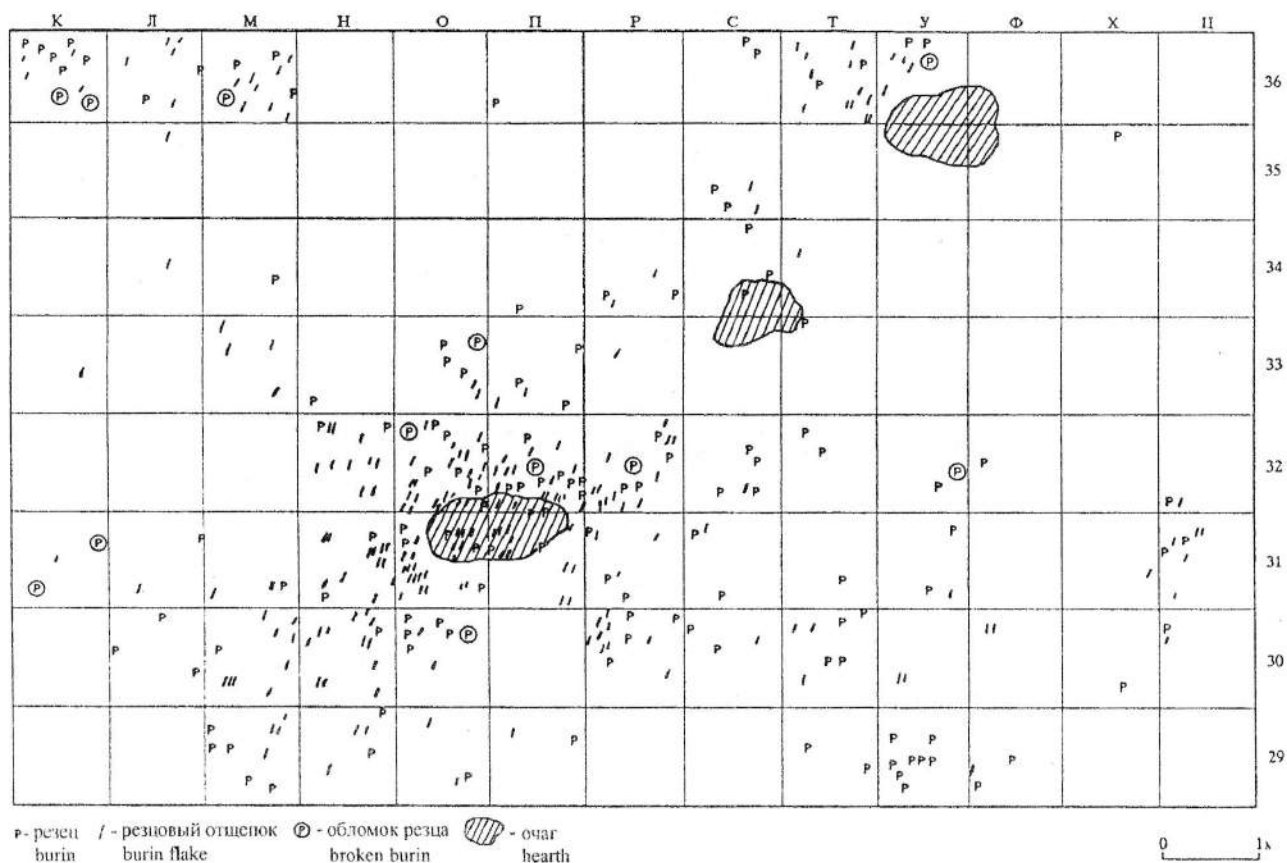

Рис. 1. План участка стоянки Каменная Балка 1 – 1989 г.

Fig. 1. Plan of the portion of the site Kamennaya Balka 1 – 1989.

A

B

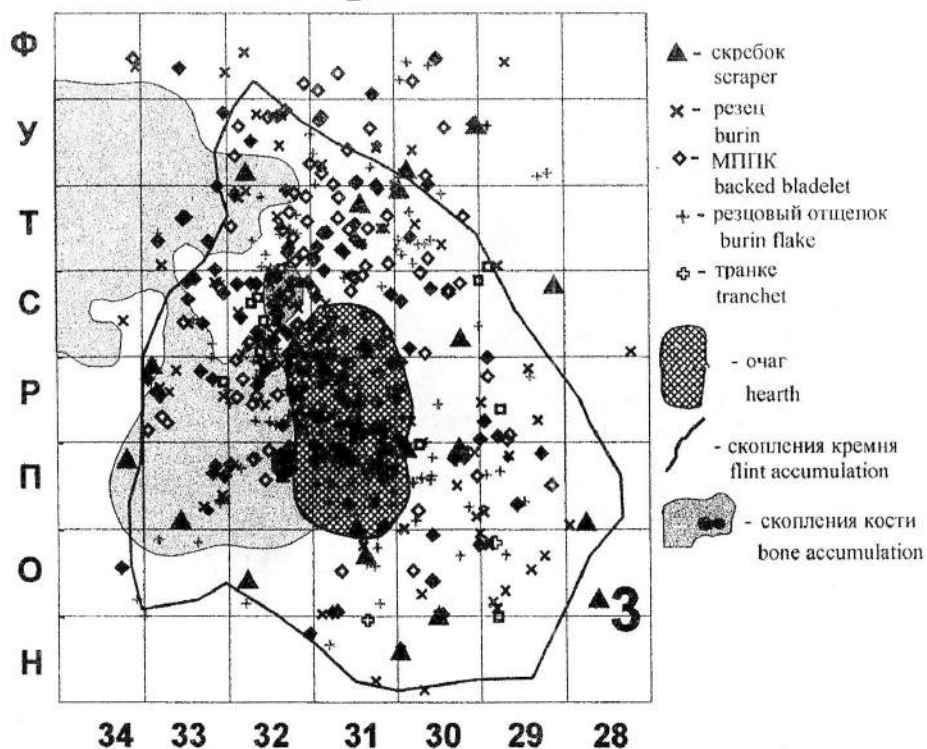

Рис. 4. Каменная Балка 1 – 1989 г.: А – план распределения резцов и резцовых отщепков; В – план распределения орудий у очага.

Fig. 4. Kamennaya Balka 1– 1989: A – Plan of distribution of burins and burin flakes;

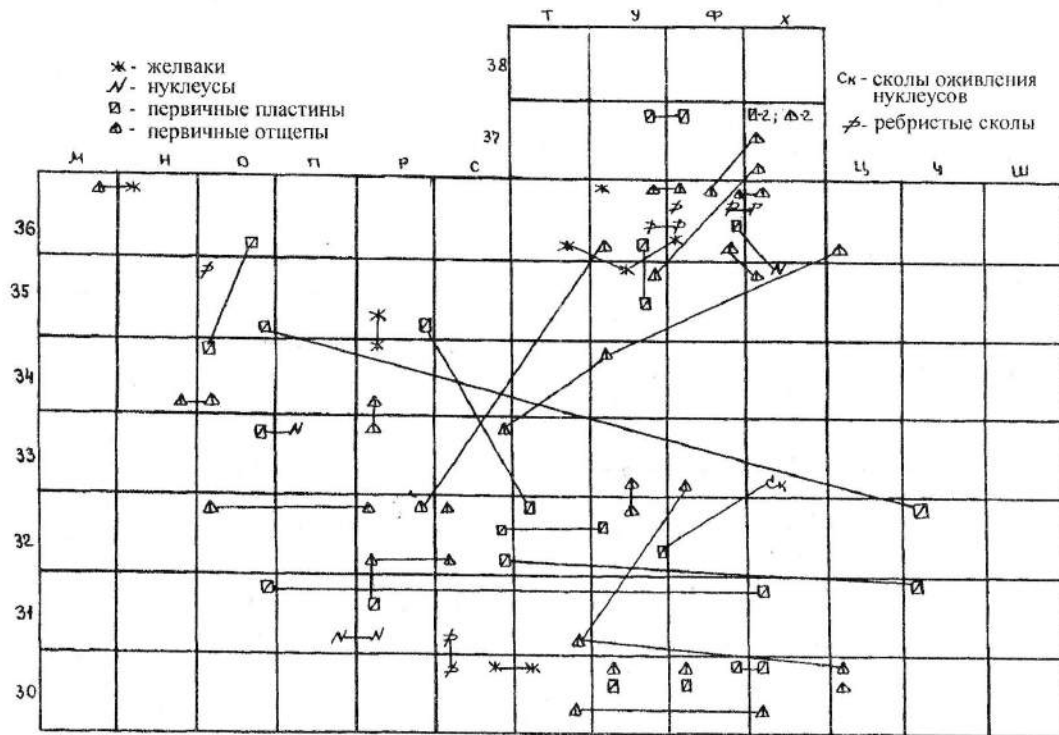

Рис. 5. Каменная Балка 1 – 1989 г. План ремонтажа продуктов расщепления внутри и вне жилища.
Fig. 5. Kamennaya Balka 1 – 1989. Plan of refitting data of core trimming products.

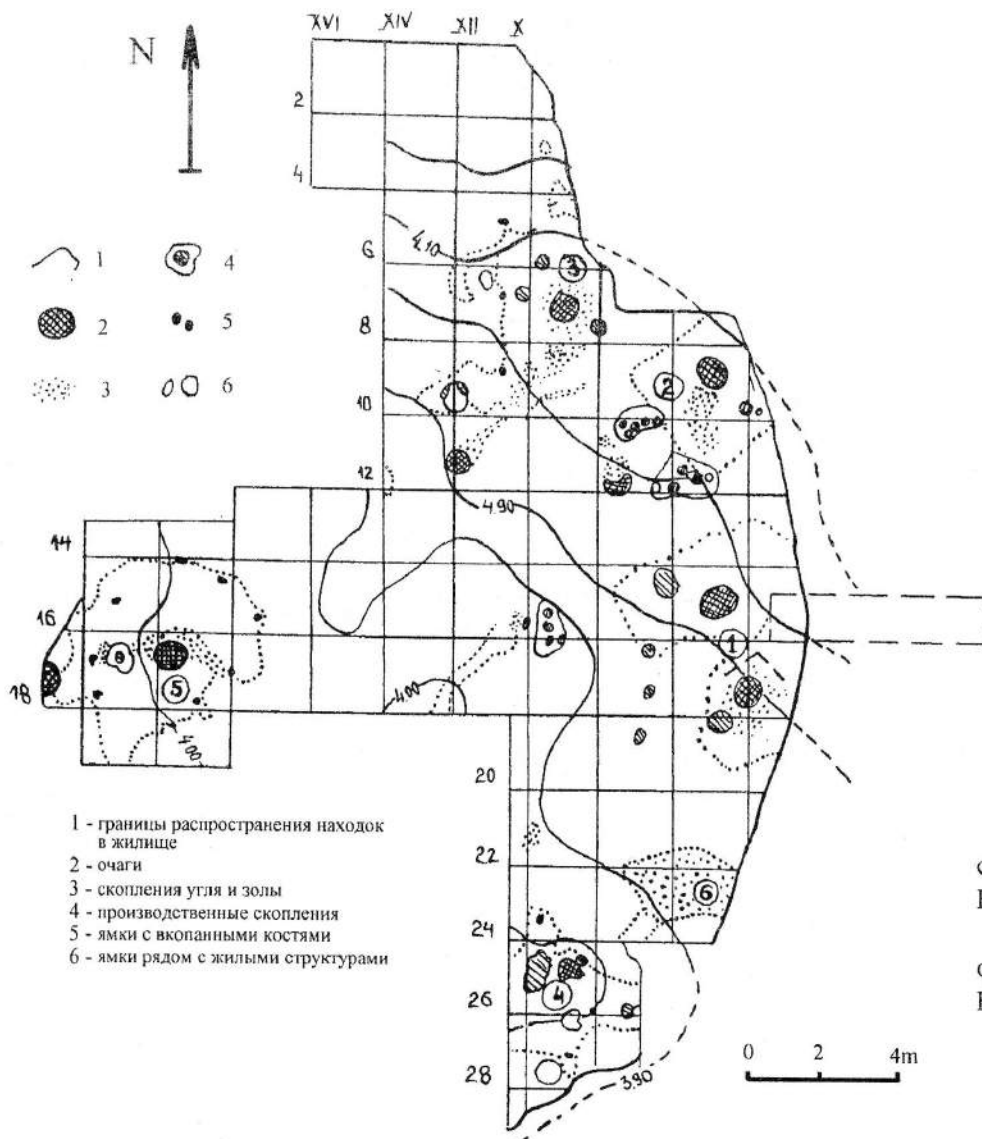
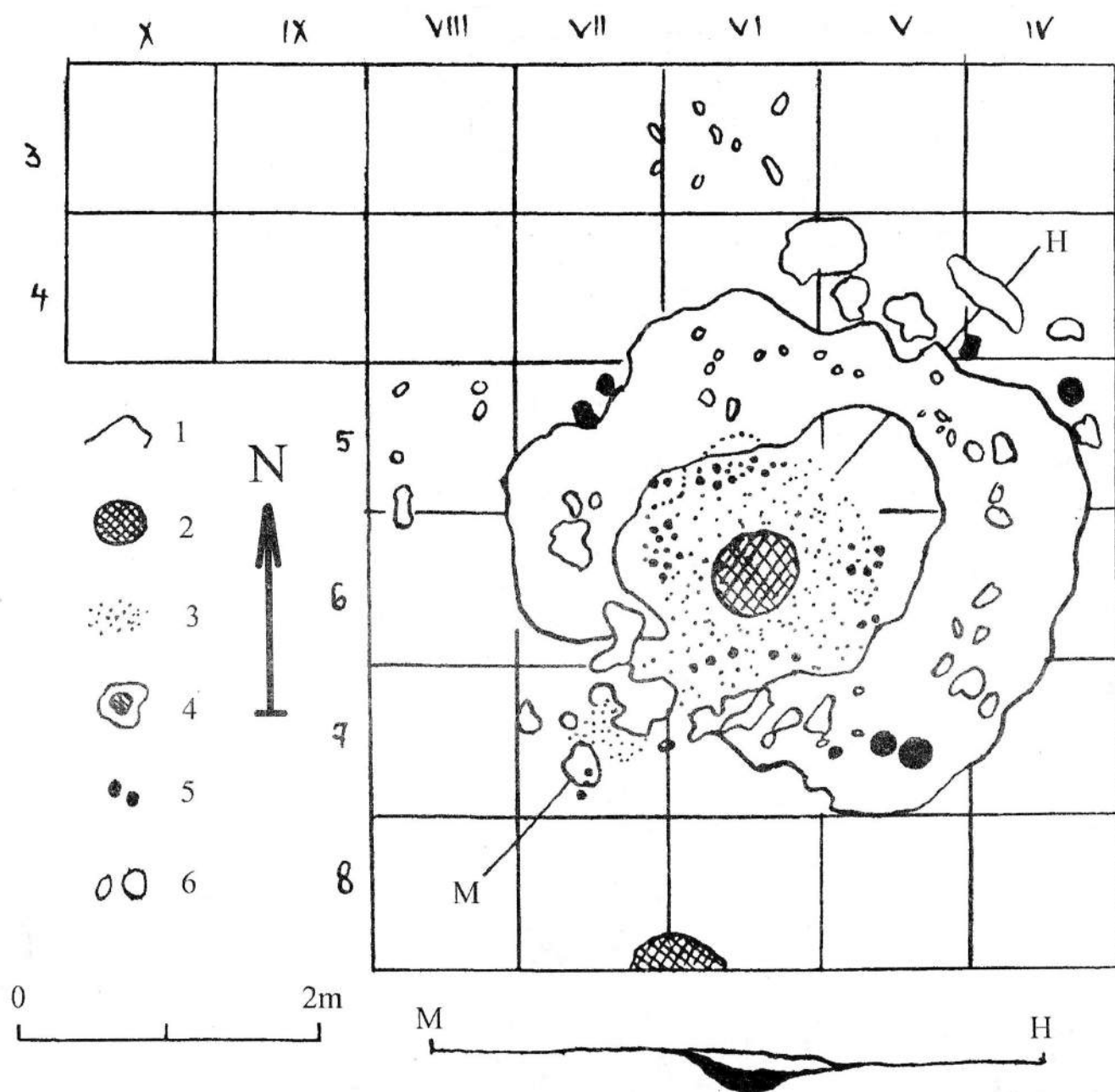

Рис. 6. План горизонта III стоянки Осокоровка 1, по: Борисковский, Праслов, 1964.

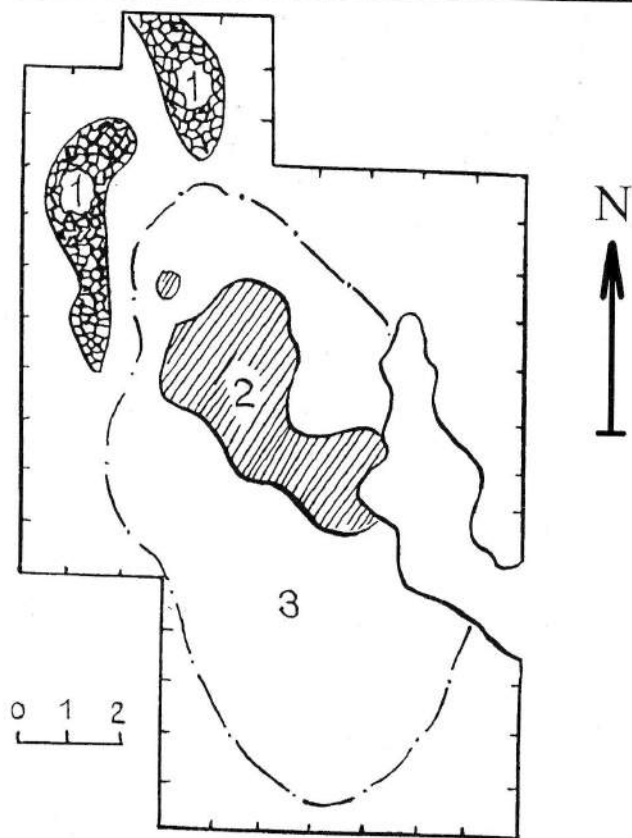
Fig. 6. Plan of Horizon III of Osokorovka 1, after: Борисковский, Праслов, 1964.

1 - границы глиняной обмазки стен жилища,
 2 - очаги, 3 - зола, ямки для столбов, 4 - маленькие ямки рядом с очагами,
 5 - следы тростникового покрытия крыши (по Борисковскому и Праслову, 1964).

Рис. 7. План горизонта V стоянки Осокоровка I.
 Fig. 7. Plan Horizon V of Osokorovka I.

1 - каменная вымостка, 2 - зольные пятна,
3 - следы "жилой структуры" или жилой поверхности.

1 - stone "pavement"; 2 - concentration of ash;
3 - traces of "dwelling structure" or living floor.

Рис. 8. План стоянки Мураловка.

Fig. 8. Plan of Muralovka.

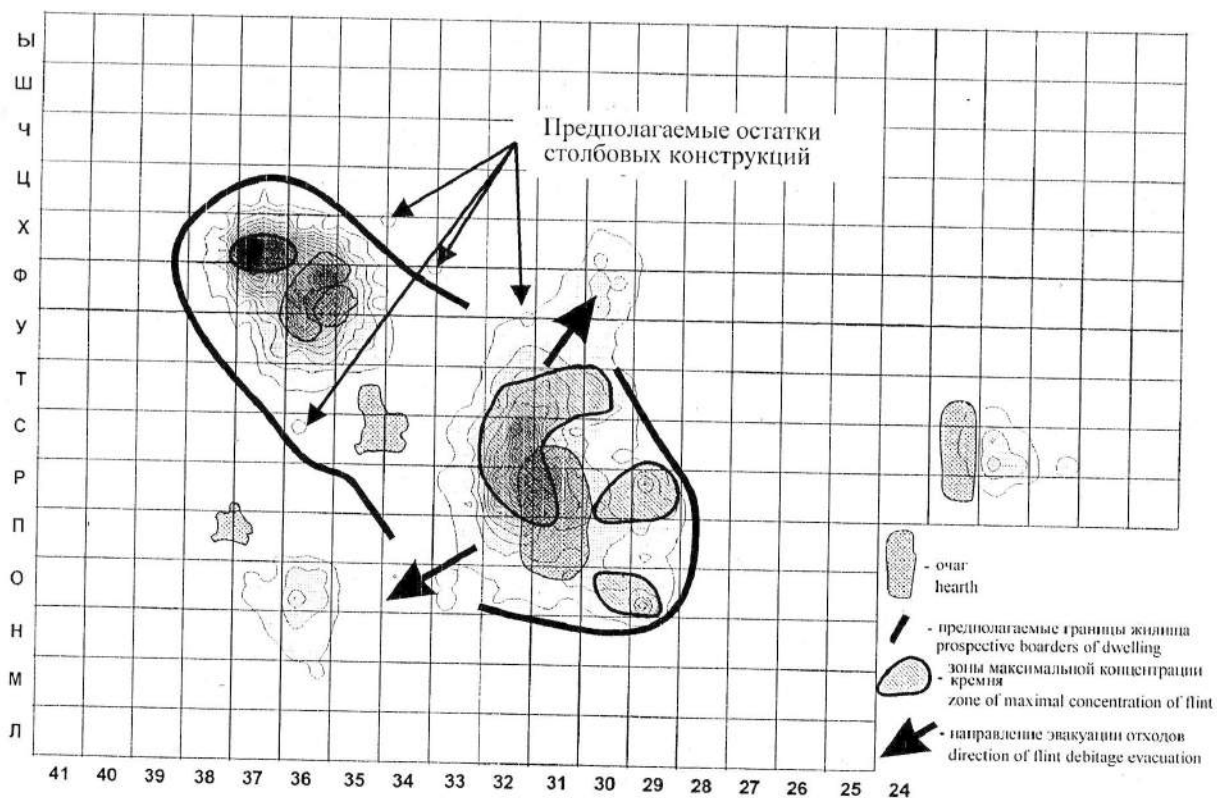

Рис. 9. Каменная Балка 1 – 1989 г. Схема распределения кремневого материала внутри предполагаемого жилища.

Fig. 9. Kamennaya Balka 1 – 1989. Scheme of density of flint material and boarders of prospective dwelling.

БЕЛЯЕВА В. И.

К ВОПРОСУ О МНОГОСЛОЙНОСТИ ПУШКАРЕЙ I

В статье анализируются различные факторы образования культурного слоя стоянки Пушкарей I.

Исследования и реконструкции палеолитических стоянок открытого типа появились на памятниках Русской равнины в 1930-х гг. С этого времени поселенческая тематика стала основной в полевых исследованиях верхнего палеолита на Русской равнине. Достижения в этой области были безусловными, но они не могли заменить недостающего звена – хронологической и культурной периодизации, основанной на взаимоположении стоянок, то есть того, что давала пещерная археология Франции. Многослойность костенковских стоянок не решала проблему – здесь не было последовательности развития в рамках единого культурного блока.

Группа Пушкаревских стоянок – Пушкарей I, Погон и Бугорок – не имела буквальной последовательности уровней залегания, однако близкое расположение, стратиграфическая позиция в общей колонке и наличие подъемного материала дали основание П.И.Борисковскому представить их в системе трех горизонтов – внизу Пушкарей I, над ними Погон и еще выше Бугорок [Борисковский, 1950, с. 38; 1953, с. 233].

Утвердившаяся точка зрения на последовательность трех основных стоянок, масса кремневого материала, множество местонахождений на небольшом мысу между Десной и обширным логом (1 кв. км) – эти причины дали ряду исследователей основание для сомнения в однородности культурного слоя Пушкарей I. Позиция стоянки, сохранность и однородность ее культурного слоя оцениваются рядом факторов, которые мы определяем как внешние и внутренние:

1. внешними факторами определяется положение стоянки на местности и среди себе подобных;
2. внутренние факторы создают процессы, влияющие на образование и существование культурного слоя.

Обратимся вначале к внешним обстоятельствам.

1. Современная морфология Погонского урочища создана его повышенной центральной частью (Погон, Бугорок) и значительным понижением окраинных участков мыса (рис.1). Такой ландшафт не противоречил представлениям П.И.Борисковского о размывании склона и последующем переотложении материала Погона в чернозем или на современную дневную поверхность Пушкарей I. Стратиграфия стоянок, согласно прошлой схеме отвечала следующему построению:

- Пушкарей на «средней» (по М.В.Воеводскому), брянской почве;

BELIAEVA V. I.

TOWARDS THE QUESTION OF THE MULTILAYER PYSHKARI I

- Погон выше ее, под толщей лесса;
- Бугорок в верхах 5-метровой толщи лесса, над Погоном.

Построенная П.И.Борисковским колонка отвечала представлениям об индустриальной последовательности памятников:

- сложные «архаичные» Пушкарей I внизу;
- выше и позднее Погон с резцами и отсутствием архаичных Пушкаревских острий;
- значительно выше, с отрывом на всю толщу лесса, скребковая индустрия Бугорка.

П.И.Борисковский выстраивал колонку, как общую схему, не имея в виду непосредственное смешение или перекрывание культурных слоев. Принципиально, подъемный материал на Пушкарях I не играл существенной роли, он лишь подтолкнул исследователя к идее временной стратиграфической последовательности стоянок.

В 1960-х гг. работами А.А.Величко была доказана стратиграфическая близость Пушкарей I и Погона [Величко, 1961, с. 138–150]. В настоящее время есть как стратиграфические, так и хронологические, доказательства большей древности Погона. Среди главных – близость к брянской почве [Величко, Грибченко и др., 1999, с. 19–50], на что указывал еще М.В.Воеводский [1950, с. 40–54] и абсолютные даты в пределах 22 тыс. лет [Грибченко, Куренкова и др., 2002, с. 286]. Основная группа дат Пушкарей I ограничивается 19–21 тыс. лет по 14С:

16775±605, В.Р. ОС–899

19010±220, В.Р. АА–1389

20600±1200, В.Р. ГИН–8529

21000±400, В.Р. ГИН–8529

22350±150, В.Р. ГИН–11307

Современный рельеф Погонского урочища сформировался поздно, после максимума вюрма или даже позднее [Величко, Грибченко и др., 1997, с. 19–30]. Основой для позднеплейстоценовых отложений мыса стали мезинская и брянская почвы. Рельеф, построенный нами по нивелировочным точкам верха брянской почвы [Беляева, Моисеев и др., 2002, с. 34], и буровые профили, полученные геологами (рис.2), дали представление об «обратном» южном наклоне мыса в верхнем плейстоцене [Величко, Грибченко и др. 2002, с. 115]. Встает вопрос: откуда мог появиться подъемный материал, собранный П.И.Борисковским в районе раскопа II Пушкарей I? Если обратиться к самому материалу, то в нем, безусловно, присутствуют

смешанные черты, свойственные Пушкарям I, Погону и Бугорку (рис.3). Сама коллекция, обнаруженная в этом году в запасниках ИИМК¹, содержит 63 предмета разной степени окатанности и патинызации. Нуклеусы – 5 экз., сработанные, в двух случаях, на узких сколах. Вторичную обработку имеют 46 предметов. Среди них: скребки – 18, резцы – 11, остря – 9, микропластинки с притупленным краем – 2, орудия с резцовыми сколами (обломки) – 2, пластина с ретушью (обломок) – 1. Большая часть острий имеет, безусловно, пушкаревский облик. Они асимметричные, скошенные с широкой обработкой острия. Один наконечник с выемкой имел столь невыразительную форму, что не был опубликован П.И.Борисковским. Наконечник подобен тем же орудиям из Пушкарей и Погона. Резцы и скребки не только морфологически, но и в количественном отношении не свойственны Пушкарям I. Скребки в массе своей мелкие, укороченные с хорошо выраженным и высоким лезвием, но есть и 1–2 пушкаревские формы со стрельчатым лезвием. Резцы ретушные, узкие и короткие. Представленный материал имеет смешанные черты, в большей своей части это материалы Бугорка и Пушкарей I. Для Погона свойственны более крупные формы скребков и резцов. Эти два памятника имеют много общих типологических черт при разности частот категориальных групп.

Перемещение элементов культурного слоя Бугорка на Пушкаревскую стоянку было возможно, так как лессовые толщи к тому времени уже были созданы, и Бугорок располагался на самой высокой точке Погонского урочища. Культурный слой стоянки подвергался разрушению, и перенос материала вниз, на северную оконечность мыса, мог происходить в процессе размывания склонов. Наложения материалов Бугорка на культурный слой Пушкарей не могло произойти, так как Бугорок сформировался после накопления лесса и покровной песчаной толщи, перекрывшей Пушкарей I к этому времени [Величко, 1961, с. 151–152].

2. Известно, что степень чистоты палеолитического культурного слоя требует доказательств даже в случае его видимой однослойности. Чаще всего вызывает сомнения одномоментность образования культурного горизонта. Сложность заключается в том, что прижизненные особенности формирования памятников дополняются трансформацией перекрывающих культурный слой покровных отложений. Примером такой многогоризонтности, хронологической последовательности образования культурных отложений является теперь Зарайская стоянка [Амиханов, 2000, с. 45–51]. Разноуровневые объекты и несколько горизонтов мерзлотных трещин служат, по мнению автора, доказательством приведенной последовательности. Система доказательств может меняться в зависимости от характера памятника. Сложнее всего выделять прижизненные горизонты при «вспученном», лишенном разноуровневых объектов культурном слое.

В этом случае на стоянке Вислая Балка единство слоя было удачно подтверждено подборкой кремневых складней [Колесник, Леонова, 2002, с. 23–97]. В Каменной балке 2 существование трех самостоятельных прижизненных горизонтов доказывают профильные проекции распределения кремневого материала [Виноградова, 2003]. Тот же метод позволил М.В.Воеводскому определить существование основного горизонта культурного слоя на стоянке Бугорок [Воеводский, 1952, с. 90].

Тонкий культурный слой, казалось бы, может служить гарантией его приближенности к прижизненному горизонту. Рассмотрим механизм его образования на примере Пушкарей I. Толщина культурного слоя стоянки на участках с длинным (ПЗ–Б, II, V) и малым овальным (ПЗ–М, V) жилищами не превышала 6–10 см. Он залегал на глубине 65–130 см под толщей песка с тремя горизонтами ортзандов (рис.4). Нижний горизонт ортзанда образовался на границе песка и включающего культурный слой суглинка. Последний был «запечатан» жесткой железистой корой. Она покрывала не только кремни, но и верх костей малой жилой западины. Распространение культурного слоя в этих условиях было ограничено, однако верх его, перекрытый ортзандированным песком, испытал заметную трансформацию – кремни были глубоко патинированы и заглажены, в некоторых случаях до зеркального блеска. Объекты культурного слоя на этом уровне не проявлялись (жилые западины, ямы) или представляли собой расплывчатые темные пятна (выбросы, очаг). Морфоскопический анализ песчаных кварцевых зерен, проделанный С.Н.Тимиревой [Величко, Грибченко и др. 2001, с. 117–118], доказал существование значительной ветровой эрозии в это время. Стоянка была оставлена человеком, кремни перевеивались песком и были погребены под ним. Нижняя ортзандовая корка возникла вскоре после накопления песка. В основной части этого участка стоянки песок был стерилен, а ортзандовый горизонт достигал 5–7 см. В ином случае элементы слоя, как правило, поднимались в песчаную толщу и распространялись по ней. Возможность распространения элементов культурного слоя в песке доказывают несколько случаев такого проникновения в местах скопления рыхлого материала (кучи выброса), где песок, оседая, проникал в рыхлую массу угля и кремня. Ортзанд формировался в месте такого проникновения. Только в этих редких случаях верхние элементы скоплений поднимались в песок. На участке с длинным жилищем, в юго-западной оконечности раскопа II (кв. 2–II, д–10), толща песка составляла несколько сантиметров, а ортзандовый горизонт был тонким и прерывистым. Именно здесь кремень поднимался до уровня современной почвы и мог смешаться с переотложенными материалами Бугорка.

Процесс формирования культурного слоя связан не только со стратиграфическими особенностями стоянки, но и с его древним ландшафтом. Толща песка и

мощный ортзандовый горизонт сформировались на пониженном участке Пушкарей I, включающем малое жилище. Здесь, в ложбинке, на формирование культурного слоя возможно и влияние водной эрозии, которая способствовала возникновению мощной ортзандовой корки, перекрывающей культурные отложения.

Доказательством значительной роли локальных ландшафтов в образовании культурного слоя служат центральные участки стоянки, исследованные в 1932–33 гг. М.Я.Рудинским (ПЩ–Р, I, III, VI) и нами (ПЩ–Р, VI; ПЩ–Р, VII). Культурный слой, исследуемый в настоящее время на раскопе VII, лежал на глубине всего 60 см от дневной поверхности и имеет толщину около 40 см. Он начинается отдельными находками уже в современной почве. Объекты культурного слоя проявляются в лессе, который не имеет ожелезнения. Участки песчаного перекрытия здесь очень слабы, о

существовании их мы узнаем скорее по песчаным трещинам, чем по выраженной толще. Элементы культурного слоя на этом участке не имели преграды в распространении. Прижизненные горизонты предварительно привязаны к объектам слоя, но их точное положение может быть определено только после полного его анализа. Судя по каменному инвентарю, технике расщепления и типологии, этот участок, также как и раскопанный М.Я.Рудинским, относится к Пушкарям I, в то время как различия в стратиграфии культурного слоя являются моментом вторичным, зависимым от особенностей его тафономии. Проблемы существования и трансформации культурных остатков стоянок не имеют однозначного объяснения. Почвенные процессы, мерзлота, движение грунтовых вод и т. д. – все это, вероятно, лишь некоторые из факторов.

Статья написана при поддержке фонда РГНФ 15–07.

ЛИТЕРАТУРА

- Амирханов Х.А. Зарайская стоянка. – М.: Научный мир, 2000. – С. 45–51.
- Беляева В.И., Моисеев В.Г., Хлопачев Г.А., Арсеньева Д.Ю. Некоторые приемы анализа археологических данных на примере исследования Пушкаревских стоянок // Особенности развития верхнего палеолита Восточной Европы / Под ред. А.А.Синицына, В.Я.Сергина, Дж.Ф.Хоффекера. – СПб., 2002. – С. 34.
- Борисковский П.И. Некоторые многослойные палеолитические памятники бассейна р. Десны // КСИИМК. – 1950. – Вып. XXXI. – С. 34–39.
- Борисковский П.И. Палеолит Украины // МИА. – М.–Л.: АН СССР, 1953. – № 40. – С. 233.
- Величко А.А. Геологический возраст верхнего палеолита центральных районов Русской равнины. – М.: АН СССР, 1961. – С. 138–150.
- Величко А.А., Грибченко Ю.Н., Куренкова Е.И. Стратиграфическое положение стоянок Пушкаревской группы // Пушкаревский сборник / Под ред. В.И.Беляевой. – СПб.: «Образование – Культура», 1997. – Вып. I. – С. 19–30.
- Величко А.А., Грибченко Ю.Н., Куренкова Е.И., Новенко Е.Ю. Геохронология палеолита Восточно-Европейской равнины // Ландшафтно-климатические изменения, животный мир и человек в позднем плейстоцене и голоцене / Под ред. Н.Ю.Грибченко и В.Н.Николаева. – М., 1999. – С. 19–50.
- Виноградова Е.А. Микростратиграфия и планиграфия с помощью компьютера // См. статью в наст. сборнике.
- Воеводский М.В. Палеолитическая стоянка Погон // КСИИМК. – 1950. – Вып. XXXI. – С. 40–54.
- Грибченко Ю.Н., Куренкова Е.И., Тимирева С.Н., Новенко Е.Ю., Воскресенская Е.В. Особенности позднепалеолитического освоения равнин Восточной Европы // Пути эволюционной географии / Под ред. И.И.Спасской. – М., 2002. – С. 286.
- Колесник А.В., Леонова Н.Б. Структурные элементы памятника и планиграфический анализ // Висла Балка – позднепалеолитический памятник на Северском Донце / Под ред. А.В.Колесника. – Донецк, 2002. – С. 23–97.

SUMMARY

Our study of the Upper Paleolithic settlement of Pushkari I (Central Russian Plain) shows that method of excavation and fixation adds several serious arguments for reconstruction of process creation cultural layers. Dependence of interpretation layers structures on nature, landscape and main human activities of man has been determined.

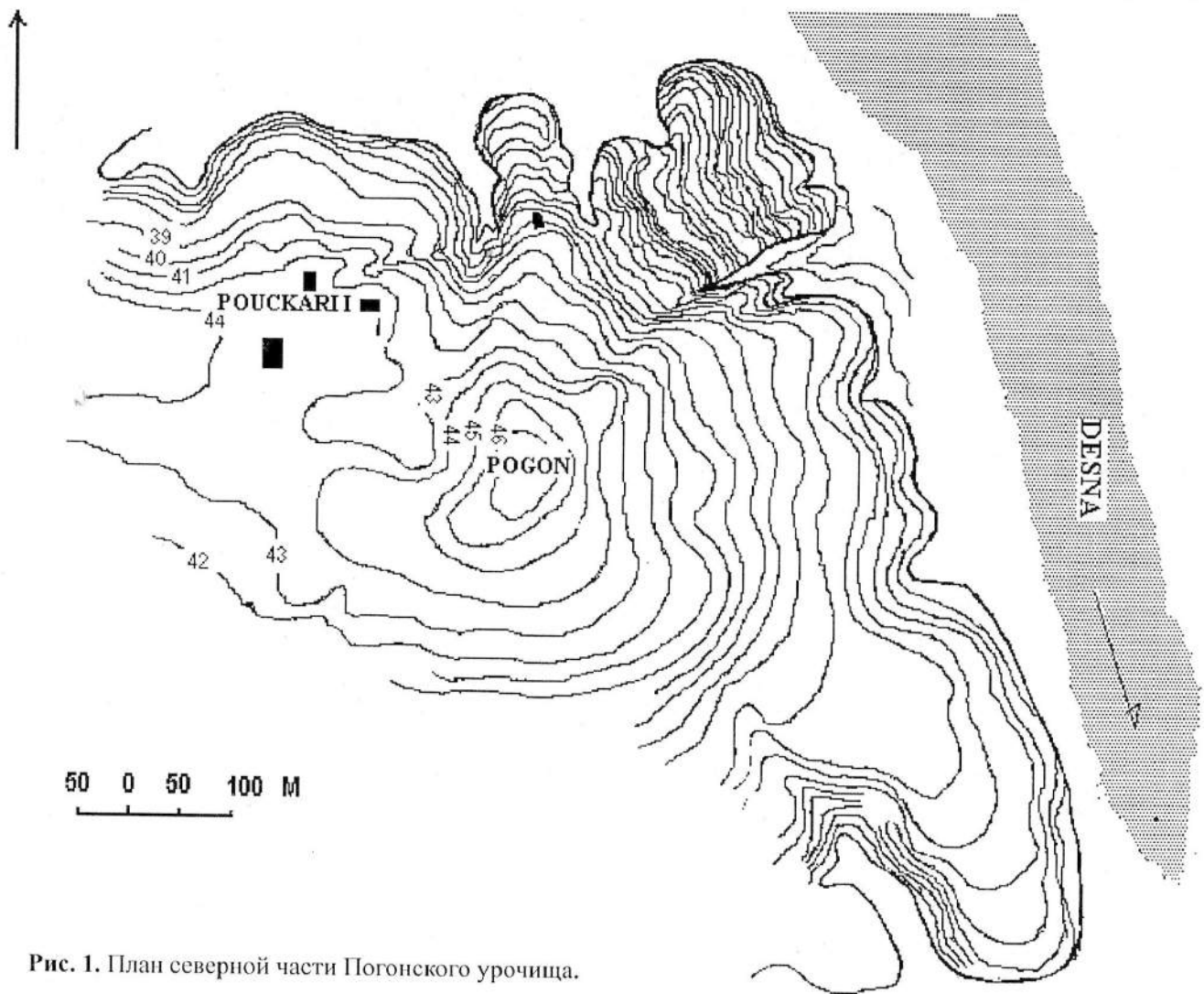

Рис. 1. План северной части Погонского урочища.

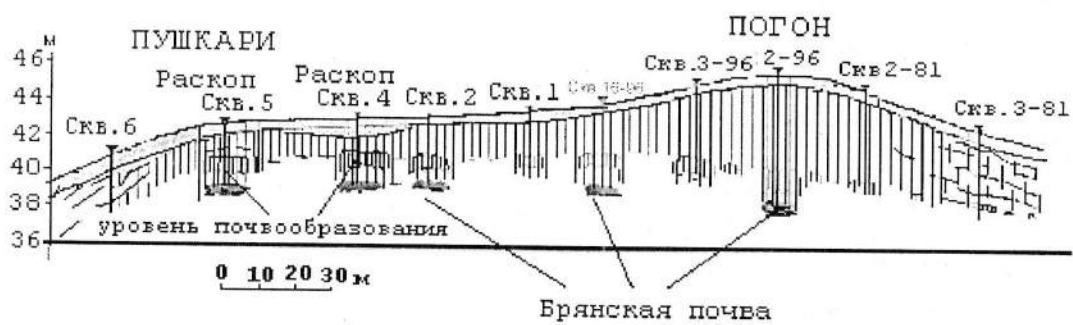

Рис. 2. Геологический профиль, сделанный по буровым скважинам вдоль Пушкарёвского мыса.

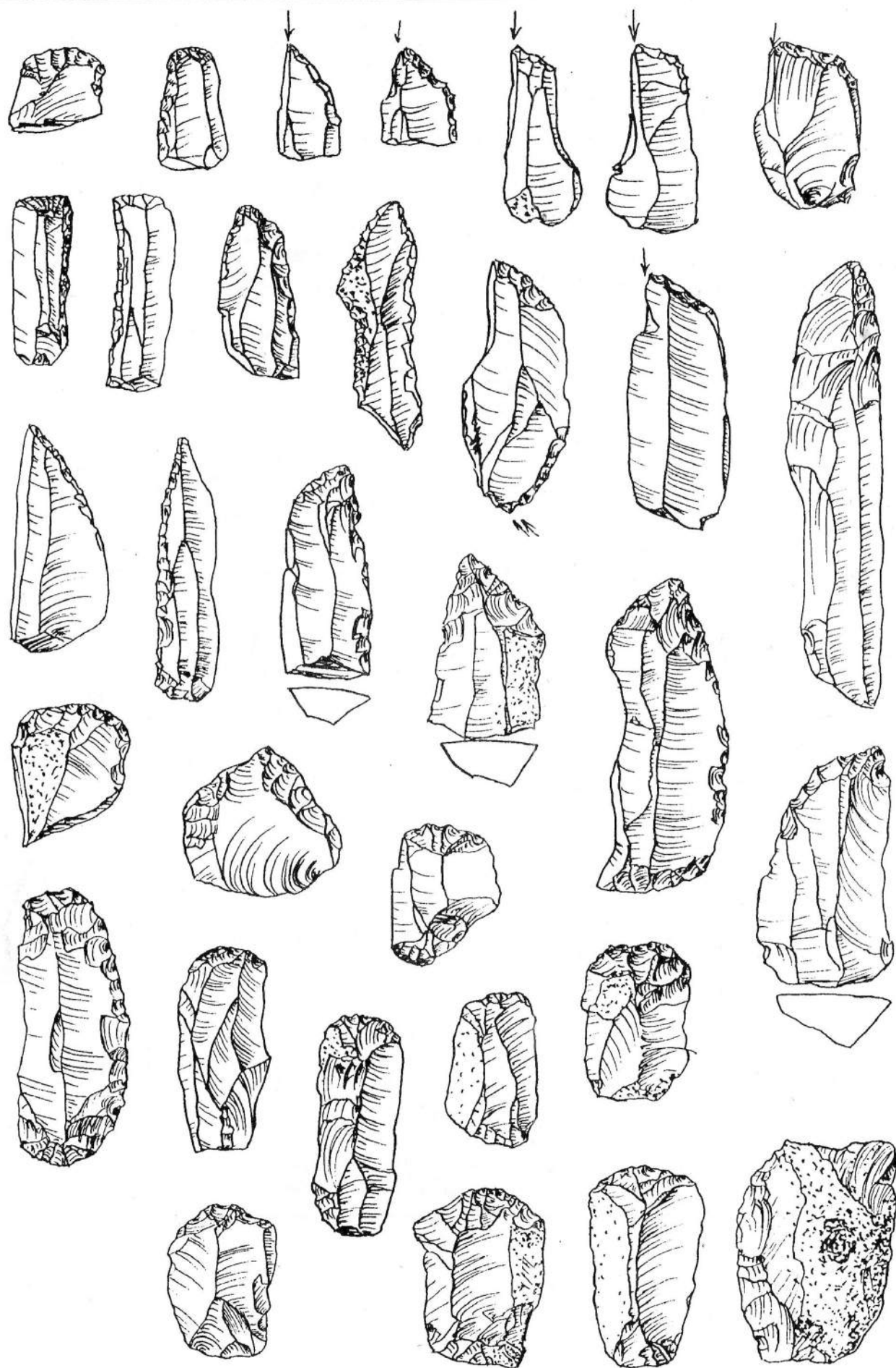

Рис. 3. Подъемный материал, собранный П.И.Борисковским возле Пушкарей I в 1939 г.

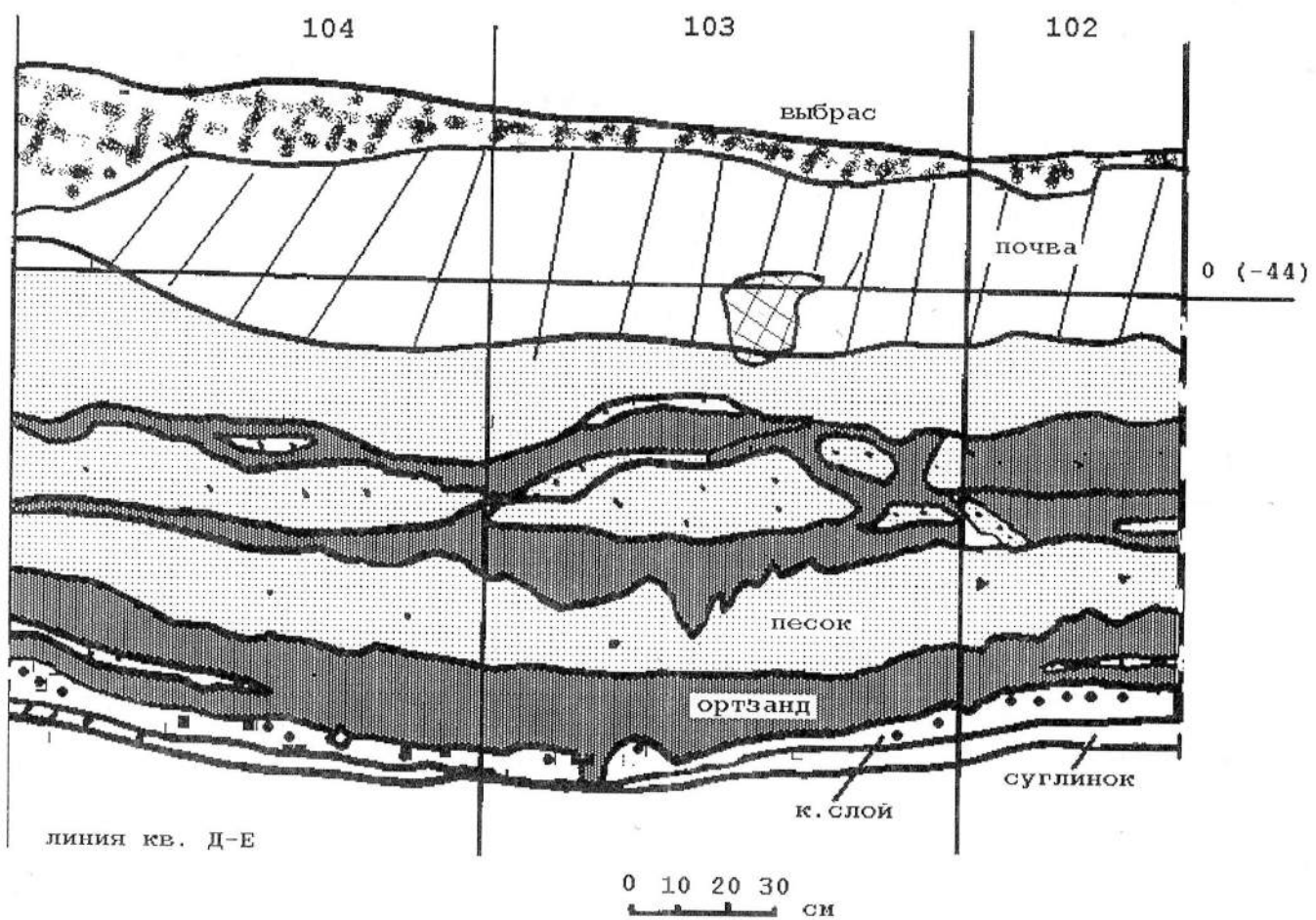

Рис. 4. Пушкарей I, стратиграфия стенки раскопа V.

ТКАЧЕНКО В. І.

**ДО ПИТАННЯ
ПРО СТРАТОХРОНОЛОГІЮ
ПІЗНЬОПАЛЕОЛІТИЧНИХ
КОМПЛЕКСІВ
КОРОЛЕВЕ II/II,
КОРОЛЕВЕ I–A
ТА БЕРЕГОВЕ I**

У статті розглядаються питання стратиграфії й хронології відомих пізньопалеолітичних комплексів у Закарпатті, можливі шляхи їхнього культурного розвитку та взаємодії в часі і просторі в контексті пізнього палеоліту Центральної Європи.

Проблемі стратохронології пізньопалеолітичних пам'яток Королевого та Берегового присвячена не одна стаття чи публікація, а натомість питання залишається й донині відкритим [Адаменко и др., 1981; Адаменко, Поспелова и др., 1981; Гладилін, 1982; Демиденко, 1990 й інші]. Отже, спробуємо ще раз підійти до розв'язання цього надзвичайно важливого питання, враховуючи найновіші дані щодо пізньоплейстоценових процесів у Центральній Європі. Та спершу дозволимо собі коротко нагадати про час відкриття й історію досліджень вищезначених пам'яток.

Берегове I знаходиться на одному з підвищень так званого Берегівського дрібногір'я і також відоме під назвою Мала гора (угорська назва «Кіштейд»). Починаючи з тридцятих років досліджувалось як виключно одношарове оріньякське поселення в різні роки минулого століття відомими вченими, зокрема Й.Скутілом, В.Гладиліним, С.Смирновим, І.Шовкоплясом та почасти автором цієї наукової розвідки [Skutil, 1935; Гладилін, Смирнов, 1970; Смирнов, 1974; Ткаченко, 1997 й ін.]. До того ж у 1990 р. під час виконання планових розвідкових робіт нами виявлені на пам'ятці поки що поодинокі пізньопалеолітичні знахідки, зафіксовані на контакті викопного ґрунту, що інтерпретується й донині В.Гладиліним як брьорупське утворення. Отож пам'ятка набуває, без усякого сумніву, винятково важливого значення і потребує подальшого й скрупульозного вивчення.

Пізньопалеолітичний комплекс I–a Королевого I (Гострий Верх) визначений Ю.Демиденком як «преоріньякський» і вивчався нами в польових умовах у 1979 р. на XII розкопці* під загальним керівництвом В.Гладиліна за безпосередньої участі І.Коробкова – відомого санкт-петербурзького вченого-

TKACHENKO V. I.

**TOWARDS THE QUESTION
OF THE STRATIGRAPHICAL
AND CHRONOLOGICAL
SEQUENCES OF THE UPPER
PALEOLITHIC ASSEMBLAGES
KOROLEVO II/II, KOROLEVO I–A
AND BEREGOVO I**

палеолітознавця. Знахідки комплексу траплялись епізодично й на інших археологічних об'єктах пам'ятки, зокрема на Бейварі [Гладилін, 1982; Гладилін, 1985; Демиденко, 1990; 2001; Ткаченко, 1997].

II комплекс Королевого II (Виннички) відомий із 1980 р. й інтерпретується В.Гладиліним та Ю.Демиденком як перехідний від середнього палеоліту до пізнього. Вивчався в польових умовах у різні роки Ю.Демиденком під загальним керівництвом В.Гладиліна [Гладилін, 1982; Демиденко, 1990; 2001; Ткаченко, 1997].

З огляду на ситуацію, на сьогодні Закарпаття має найповнішу геологічну колонку літологічних напластувань плейстоценових відкладів, пов'язаних із різночасовими палеолітичними нашаруваннями. На жаль, ми не маємо поки що ідеально «чистих» розрізів, де б водночас повною мірою відкарбовувались геологічні й палеолітичні процеси, тож будемо виходити з того, що є. В краї досліджено декілька подібних плейстоценових розрізів, де обов'язково присутні палеолітичні рештки або ж лише репрезентовані досить детальними літологічними напластуваннями. Це й розрізи на Королевських та Берегівському археологічних місцезнаходженнях, на докладних геологічних розрізах у Нижньому Коронці та Гаринчевому, позбавлених подібних палеолітичних знахідок тощо [Адаменко и др., 1984, с. 63–75]. Так, у Королевому зафіксовано декілька палеоґрунтів, що відповідають, за В.Гладиліним, різночасовим стадіям у межах від брьорупу до гюнцу [Гладилін, Ситливый, 1990] і включали в себе принаймні дванадцять палеолітичних комплексів. Розглянемо тепер детальніше деякі з них, зокрема на Королевому II (Виннички), Королевому I (Гострий Верх) та

* У вересні 1990 р. зі стоянкою ознайомилась велика група провідних вітчизняних і зарубіжних учених, що брали участь у роботі міжнародного наукового семінару, присвяченого вивченню палеолітичного поселення Королеве (тут і далі прим. автора).

** Пізньопалеолітичний комплекс I–a вперше було виявлено під час розвідкових робіт у шурфах 14, 18 та 19. Ними здійснювалось безпосереднє керівництво роботами на розкопці XII.

Береговому I. Мова йтиме про пізньоплейстоценові напластування, в яких зафіксовані в непотривоженому стані палеолітичні артефакти.

Розріз Королевого II, на жаль, представлений дещо неповно (рис.1), оскільки ще на підготовчій стадії сировинно-добувних робіт на кар'єрі та в результаті окремих виробничих забудов були частково знищені верхні напластування. Верхній культурний шар, на щастя, виявлено в інситу стані. Отже, тут лише відсутні задернований шар і верхній суглинок, що перекривали перший палеогрунт. Далі – викопний палеогрунт, який відповідає третьому регіональному похованому ґрунтовому утворенню. Його товщина складає близько півметра. Підстилаючий слабоомарганцований і щільний суглинок, у самих верхах якого залягали знахідки II комплексу, має потужність усього 30 см. Нижня частина суглинка (ближче до контакту з рисс-вюрмським або сємським палеогрунтом) була сильно омарганцована. Знахідки II комплексу зафіксовані, головним чином, на глибині 1,15–1,30 м від штучної поверхні (на місцезнаходженні реперна відмітка встановлена умовно, виходячи з найвищої точки денної поверхні, утвореної після розчищення площі майбутнього кар'єра). Траплялись, звичайно, артефакти і вище – на 70–90-сантиметрових відмітках, а то й нерідко метрових, проте їх менше. Якщо ж відлік залягання знахідок вести від верхньої лінії палеогрунту, то рівень знахідок припадає здебільшого на 55–70-сантиметрову відмітку.

Ми не будемо докладно розглядати тут рівень залягання знахідок I-а комплексу, оскільки подібна картина виглядала й на розкопі XII Королевого I (Гострий Верх), де артефакти залягали приблизно на тій же глибині (рис.1). А це вже наводить на цікаву думку, варту уваги. Отже, якщо говорити про час існування цих пам'яток, виходить, що вони практично співіснували і не могли, звісно, не мати певних контактів. Про можливі контакти побіжно свідчать достатньо детальні техніко-типологічні дані. Наразі йтиметься про інше.

Отож поговоримо про можливий час формування вищеозначеного палеогрунту чи, скоріше, як гадають деякі авторитетні фахівці, про ґрунтовий комплекс, який складається принаймні з двох частин, утворених двома пізньоплейстоценовими відкладами, накладеними ще в далеку й сиву давнину одна на одну. Також цілком очевидно, що верхня пачка цих ґрунтових відкладів контактувала з певним ранньоголоценовим утворенням, оскільки на контакті в сильно омарганцованому суглинку та вище зафіксовано як неолітичні артефакти, так і вироби гальштатського періоду [Кулаковская, 2001]. На жаль, існуючі на сьогодні верхні напластування неінситу, тобто перемішані в результаті неодноразової глибокої плантажної оранки та тривалого деревно-кореневого впливу.

Перейдемо тепер до характеристики, хоча й дещо фрагментарної, ймовірних кліматичних умов існування носіїв вищезазначених археологічних культурних

знахідок, відтворених за літолого-мінералогічними, палеомагнітними, палінологічними та археологічними даними. Верхній суглинок 2 виглядав як сірувато-жовтий лес із низом білуватого відтінку на контакті з палеогрунтом 3 [Адаменко и др., 1984, с. 65–66]. Літолого-мінералогічний та палінологічний склад його показав, що тодішній клімат був холодніший і сухіший за сучасний.

Наявний палеогрунт (3) – третій, за регіональними характеристиками – це жовтувато-бурий суглинок, із виразною верхньою й особливо нижньою межею у вигляді широких і довгих вузьких клинів. У верхній частині ґрунтового утворення, ближче до середини, зафіксовано палеомагнітну аномалію, що показала вік утворення ґрунту понад 44 тис. років до н. дн. [Адаменко и др., 1981, с. 87–92; Адаменко, Поспелова и др., 1981, с. 55–73 та інші]. Відносно цього також слід наголосити, що вона начебто узгоджується з аномалією, відомою під назвою Каргаполово.

Суглинок (4), який розділяв третій і четвертий палеогрунт, мав жовтувато-буре забарвлення з сіруватим відтінком і у верхній частині містив у собі дрібні й плямисті марганцеві конкреції. І навпаки, в нижній частині – марганцеві й залістисті конкреції-бобовини, що вказує, на думку декого з палінологів, скоріше, на тундровий характер ембріональних ґрунтових утворень ще на початку раннього вюрму. За літолого-мінералогічними даними, верхня частина суглинка характеризується своєю підвищеною карбонатністю [Адаменко и др., 1984, с. 67–68]. Це свідчить про значну аридність клімату. На жаль, споропилковий аналіз даного утворення поки що відсутній. Є лише побічні свідчення, завдяки яким можна скласти досить приблизне уявлення про тогочасний місцевий ландшафт [Пашкевич, 1977; Иванова, 1980].

Розріз Берегового I доповнює ймовірну картину пізньоплейстоценових відкладів (рис.1). Тут також зафіксовано кілька викопних ґрунтів, нижні два з яких начебто узгоджуються з двома верхніми королевськими, визначеними відповідно як рисс-вюрмський та брьорупський, а два верхні, що відсутні в королевському розрізі – як паудорфський і ляско [Смирнов, 1974; Tkachenko, 1989; Ткаченко, 1992 й ін.]. Розглянемо тепер детальніше ці напластування з дещо іншої точки зору, зокрема з боку їхньої вірогідної відповідності, здавалося б, давно усталеним геологічним визначенням.

У розрізі напластувань пам'ятки Берегове I, як і на Королево, зафіксовано кілька палеомагнітних аномальних явищ. Другий екскурс, як видно з розрізу, якщо вести відлік зверху, припадає на верх сильно омарганцованого суглинка 5, де виявлено численні знахідки середньооріньякського віку. На нашу думку, ця аномалія можливо узгоджується, скоріше, з відомою радіовуглецевою датою, отриманою для Молодового V – понад 29 тис. років тому, а не інший, як гадають фахівці [Куликова, 1980; Адаменко, Поспелова и др., 1981]. А палеогрунт, визначений як паудорфський, імовірніше має відповідати денекампу, типовому для

низки центральноєвропейських оріньяцьких індустрій, зокрема для оріньяцьких комплексів Странської Скали, що в Чехії, техніко-типологічні показники котрих близькі до берегівської [Svoboda a kol., 1991]. Інший екскурс, відомий як Каргаполово, отримано у верхах третього регіонального похованого ґрунту, де зафіксовано поодинокі пізньопалеолітичні знахідки. Це аномальне явище начебто узгоджується з радіовуглецевою датою, отриманою для пам'ятки Кормань IV (>44 тис. років тому). Проте на відміну від ситуації на Кормані, в нашому випадку палеоґрунт, що має здвосний характер утворення, аж ніяк не може бути брьорупським, якщо брати до уваги зафіксовані тут археологічні знахідки. Як відомо, брьоруп датується в межах 64 тис. років тому [Иванова, 1980, с. 105]. Якщо погодитись із таким визначенням, то вищеозначені королівські знахідки значно давніші за цю дату. До того ж виходить, що артефакти, які мають виразний пізньопалеолітичний вік, слід визначати в цих вікових межах, а це суперечить загальноприйнятим уявленням про вік появи пізнього палеоліту в Європі, остільки за сорокатисячною віковою позначкою поки що ніде не виявлено подібних пам'яток. Як же тоді визначати це ґрунтове палеоутворення? Було б логічніше вважати його значно пізнішим явищем. На сьогодні як у Європі, так і в інших місцях планети відомо кілька досить надійно вивчених явищ під різними назвами, зокрема поперінге в Бельгії, моерсхофд у Нідерландах тощо [Иванова, 1980, с. 108], вікові межі яких не так уже й далеко сягають за сорокатисячну позначку. Натомість II палеолітичний комплекс Королівського II за деякими свідченнями датується 38 тис. років до н. е. [Гладилін, 1982], тож існує положення знахідок та палеоґрунтового утворення в розрізі дозволяє нам припустити з певною вірогідністю дещо молодший вік. У свою чергу, ця обставина дає нам підставу для зіставлення вказаного палеоґрунту скоріше з відомим інтерстадіалом хенгело, вік якого визначається в межах 38–36 тис. років тому [Иванова, 1980, с. 109]. І це цілком логічно, адже ніяким чином не суперечить отриманим як для II комплексу Королівського II, так і для I-а комплексу Королівського I техніко-типологічним показникам. Одним словом, це припущення вимагає якнайскорішого підтвердження чи спростування новими дослідженнями, щоб зрештою зняти існуюче протиріччя у хронологічному відношенні.

Слід поміркувати, хоча б і коротко, також про культурний аспект з дещо інших позицій, відмінних від тих, що, здавалося б, міцно утвердились. Так, за нашими спостереженнями II комплекс Королівського II характеризується вже цілком виразною пізньопалеолітичною технікою розщеплювання

(близько 40% пізньопалеолітичних форм знарядь) з незначною присутністю, як наполягає Ю.Демиденко, левалуазьких прийомів у загальнотехнологічному процесі. Ранньопалеолітична група знарядь нараховує приблизно 24%, а так звана нейтральна група – понад 35%. Поряд із селетськими та «оріньяцькими» тут мають місце й віллендорфсько-костьонківські риси. Отже, незвичний симбіотичний характер індустрії мимоволі наптовхує нас на думку про явно змішаний антропологічний тип носіїв культури – і навіть більше, враховуючи унікальний інсінний стан знахідок, йдеться про наявність явищ, які ввійшли в науковий обіг під назвою «акультурації» чи «трансляції». Подібні індустрії в центральноєвропейському регіоні трактуються як селето-оріньяцькі. На наш погляд, цей тип індустрії можна визначати і як «протограветський» чи «дограветський».

Варто приділити увагу, а також висловити нашу точку зору й щодо індустрії I-а комплексу Королівського I. Техніка розщеплювання тут виключно пізньопалеолітична паралельна (пізньопалеолітична група знарядь складає понад 60%). Ранньопалеолітична група налічує понад 25%, нейтральна – 15%. Серед скребачок – провідних знарядь індустрії – мають місце вироби з оріньяцькими рисами (до 8%). Також наявні знаряддя з так званою «оріньяцькою» ретушю (використовувалася здебільшого для оформлення акомодацийних ділянок). Такий тип індустрії, на погляд Ю.Демиденка, слід визначати як «преоріньяцький», враховуючи певну специфічність інвентаря, і тут у нас немає ніяких заперечень.

У кінцевому підсумку можна констатувати, **по-перше**, що II комплекс Королівського II не можна вважати власне перехідним, зважаючи на явно змішаний у культурному відношенні характер індустрії. Унікальна симбіотичність археологічного матеріалу дозволяє нам, з огляду на обставини, інтерпретувати пам'ятку як найранішу «протограветську» чи «дограветську». **По-друге**, оскільки уявлення про стратиграфічне розташування I-а комплексу Королівського I, як і II комплексу Королівського II, досить суперечливе, було б недоцільно й надалі вважати їх добрьорупським явищем. **По-третє**, слід наголосити на очевидній синхронності існування I-а комплексу з вищеозначеним комплексом та характеризувати як найраніше «преоріньяцьке» явище в Центральній Європі.

Між іншим, деякі з порушених нами важливих і архіскладних питань ще далекі від свого розв'язання й вимагають, ясна річ, значно ґрунтовнішого вивчення за умов максимального залучення сучасних комплексних методів.

ЛІТЕРАТУРА

- Адаменко О.М. и др. Опорные магнитобиостратиграфические разрезы антропогенных отложений Закарпатья // Изв. АН СССР. – Серия геол. – М., 1981. – № 11. – С. 55–73.
- Адаменко О.М. и др. Геология палеолитической стоянки Королево I в Закарпатье // Советская геология. – М., 1981а. – № 12. – С. 87–92.
- Адаменко и др. Этапы образования антропогенных субэдральных отложений и палеолит Закарпатья // Общая и региональная палеогеография. – К., 1984. – С. 63–75.
- Гладилин В.М. Дослідження палеоліту на Україні та їх перспективи // Археологія. – 1982. – Вип. 40. – С. 15–34.
- Гладилин В.Н. Ранний палеолит // Археология Украинской ССР. – К.: Наук. думка, 1985. – Т. 1. – С. 12–28.
- Гладилин В.Н., Ситливый В.И. Ашель Центральной Европы. – К.: Наук. думка, 1990. – 267 с.
- Гладилин В.Н., Смирнов С.В. Закарпатская палеолитическая экспедиция // АО 1969 г. – М., 1970. – С. 218.
- Демиденко Ю.Э. Начальный этап позднего палеолита Карпато-Балканского региона: Автореф. дис... канд. ист. наук. – Новосибирск, 1990. – 18 с.
- Демиденко Ю.Э. Верхнепалеолитические комплексы Королево и их место в палеолите Центральной Европы // Давня історія України і суміжних регіонів. – Ужгород, 2001. – С. 22–27.
- Иванова И.К. О геохронологии и стратиграфии позднего плейстоцена (по материалам Среднего Поднестровья) // Геохронология четвертичного периода. – М., 1980. – С. 102–115.
- Кулаковская Л.В. К вопросу о палеолитических местонахождениях в районе Королево // Problems of the Stone Age in the Old World. Jubilee Book dedicated to Prof. J.K.Kozłowski. – Krakow, 2001. – P. 109–117.
- Куликова Л.С. Выделение магнитохронологических реперов по результатам магнитного изучения позднеплейстоценовых отложений разрезов Молодова V и Кормань IV // Геохронология четвертичного периода. – М., 1980. – С. 116–130.
- Пашкевич Г.А. Палинологические исследования разреза стоянки Кормань IV // Многослойная палеолитическая стоянка Кормань IV на среднем Днестре. – М., 1977. – С. 105–111.
- Смирнов С.В. Пізньопалеолітична стоянка Берегове I на Закарпатті // Археологія. – 1974. – № 13. – С. 32–41.
- Ткаченко В.И. Береговская группа позднепалеолитических памятников в Закарпатье // КСИА. – М., 1992. – Вип. 206. – С. 73–77.
- Ткаченко В.И. Пізній палеоліт Закарпаття (пам'ятки оріньякської традиції): Автореф. дис... канд. ист. наук. – К., 1997. – 24 с.
- Skutil J. Paleolitikum Slovenska a Podkarpatskej Rusi // Matica Slovenska. – Bratislava, 1935. – S. 126–135.
- Svoboda J. a kol. Paleolit Moravy a Slezska // Archeologický ústav ISAV. – Brno, 1991. – 397 s.
- Ткаченко В.И. The Beregovo group of Upper Palaeolithic sites in Transcarpathia // Anthropologie. – Brno, 1989. – XXVII/2–3. – P. 213–222.

SUMMARY

Proposed paper deals with reexamination of stratigraphical and chronological sequences of known Transcarpathian Upper Paleolithic assemblages and investigation of probable ways of their cultural development and spatial-chronological interrelation in the context of Upper Paleolithic of Central Europe. Conclusion is drawn on coexistence of assemblages of Korolevo II: II, Korolevo I: Ia despite of their different cultural affiliation. First of them is regarded as «transitional» with clearly expressed symbiotic appearance embraced Szeletian and Upper Paleolithic features, while the second represents proper Upper Paleolithic of «pre-Aurignacian» appearance. Aurignacian assemblage of Beregovo I is typical developed industry, correlated with the time of existence of Aurignacian of Stranska Skala in Czech.

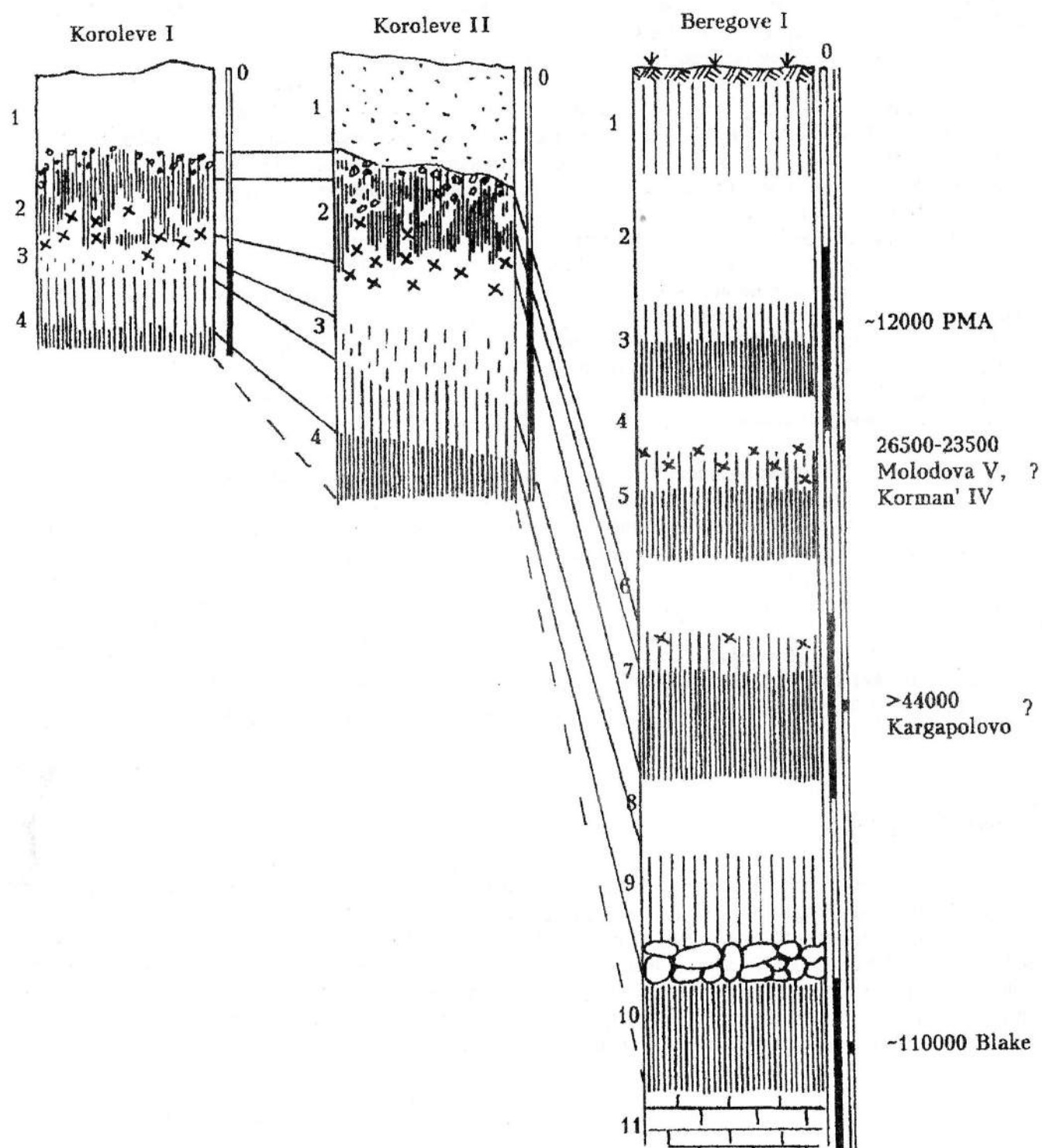

Рис. 1. Геостратиграфічна кореляція пам'яток Королеве I (1а комплекс), Королеве II (2 комплекс) та Берегове I.

Fig. 1. Geostatigraphical correlation of the site Korolevo I (assemblage 1a), Korolevo II (assemblage 2) and Beregovo I.

**USIK V.I., MONIGAL K.,
KULAKOVSKA L.V.**

**TRANSKARPATHIANS:
NEW INVESTIGATIONS,
NEW DATA**

The article represents new data of 2002 field season about Early Upper Palaeolithic of the multilevel open-air site Sokyrnitsa 1 in Transcarpathian.

The Sokyrnitsa site was discovered in 2000 [Usik, 2001]. The site is located on the 60–70 m terrace of the right bank of the Tisa river, about 30 km to the East from Korolevo site. The 2001 excavations represented data about of in-situ archaeological level 3 with clear Upper Palaeolithic fixtures, which was found in sediments correlated with Middle Pleniglacial paleosoil [Usik, 2003].

On 2002 we have carried out archaeological excavations of Sokyrnitsa site and geological investigations of Korolevo 1 site for correlation of stratigraphy sequence of the sites.

On Sokyrnitsa 1 site area A the excavation area 1 was extended to the Southern, Eastern and Western directions. Total area of excavations was 42 sq. m. At the square AA–12 we have made the geological test-pit.

Stratigraphy

The stratigraphy is described on the Eastern wall of the test pit of square AA–12 (fig.1).

Upper part of the profile:

1 – (0,27–0,35 m) – mellow light brown grey loamy soil (modern redeposited sediments);

2 – (0,35–0,62 m) – equal colored light grey light loamy soil;

3 – (0,62–1,02 m) – (Vt b2) light brown manganese loamy soil with vertical fissures filled by whitish loamy soil. In the lower part of the paleosoil on the depth of 0,80–0,90 m we have found the artifacts of the UP cultural level 3;

4 – (1,02–1,12 m) – (Vt b1–2) spotty bluish grey brown loess-like loamy soil;

5 – (1,12–1,37 m) – (Vt b1), 1,12–1,27 m light brown heavy manganese horizon, 1,27–1,37 m light brown loamy soil with less quantity of manganese;

6 – (1,37–1,47 m) – (Ud ?) gray-like grey yellowish loamy soil cleaved by brown flow. As the loess-like horizon is not stated. The crossing is noticeable by color; the cross is not regular. We have fixed the artifacts of the MP cultural level 4 on the depth 1,39 and 1,52 m;

7 – (1,47–2,07 m) – (Pl b2) – upper horizon (1,47–1,75 m) ochre yellowish brown loamy soil intensive manganese, separated from the lower horizon by the clear yellowish bright brown strip of 0,03 m thick. Lower horizon (1,75–2,07 m) – compact yellowish brown clay splitted by rusty-ochre strips. In this horizon we have found the arti-

**УСИК В.И., МОНИГАЛ К.,
КУЛАКОВСКАЯ Л.В.**

**ЗАКАРПАТЬЕ:
НОВЫЕ ИССЛЕДОВАНИЯ,
НОВЫЕ ДАННЫЕ**

facts of the MP cultural level 5 on the depth of 1,73 and 1,78 m;

8 – (2,07–2,47 m) – (Pl b1) – upper layer (2,07–2,27 m) parti-colored layer with dark brown manganese skin with grey spots of clay. Lower layer (2,27–2,47 m) is lighter ochre yellow horizon with the flows of clay;

Lower part of the profile:

I – (2,47–2,52 m) – horizon of clear light grey clay;

II – (2,52–3,42 m) – reddish brown ochre clay loamy soil with dark grey and yellowish brown spots of manganese and grey clay flows;

III – (3,42–3,82 m) – quite homogeneous colored bright ochre red brown clay loamy soil with isolated black manganese skins;

IV – (3,82–4,37 m) – ochre red brown clay with the heavy quantity of reddish brown and grey with black manganese skins;

V – (4,37–4,60 m) – bright red clay with big sandstone and quartzite pebbles and cobbles.

According to the preliminary conclusion of Zh.N.Matyvishina the lithological horizons 3–5 by the morphological features could be correlated with Vitachev soils of the plane territory of Ukraine. The upper of them with the artifacts of cultural level 3 could correspond to the one of the interstadial (Hengelo?) of middle pleniglacial (stage 3.) The lithological horizons 7–8 could be correlated with Priluki paleosoils of plane territory of Ukraine (OIS stage 5).

In the lower band (I–IV) of profile the artifacts are not presented. From the geological point of view they could be correlated with middle and early Pleistocene. The lowest lithological horizon (V) with many big pebbles probably corresponds to the wash of the terrace with late Pliocene sediments.

LEVEL 2

10 artifacts made of quartzite, slate, chalcedony and flint are divided into flakes – 7, chip – 1 and tools – 2 were found in the upper part of the first paleosoil.

The tools are dihedral canted burin on mesial fragment of crested blade with lateral semi-steep retouch and dihedral canted multi-faceted burin on primary flake.

LEVEL 3

The cultural level 3 is spread horizontally on the excavation area at the light manganese loamy soil (first paleosoil). Only few artifacts had vertical positioning. We have found no tracing of damages or movement of materi-

als. All artifacts looked very fresh. Almost all artifacts have stable traces of manganese on the surfaces, which could be used like one of the criteria of identification of artifacts of level 3 among others.

Total amount of chipped industry is 796 samples. In the collection there are also 2 hammer stones and 16 fragments of hammer stones (one of them refitted from 19 fragments), 4 small pebbles with traces looked like retouch and 3 very big quartzite pebbles. Additionally in the level 3 we have found 95 small broken pebbles from quartzite and sandstone 3–5 cm size.

Table 1. Sokyrnitsa 1–A. Level 3. Main Typological Classes.

Class	QZ1	QZ2	QZ3	ST	CH	JP	FL	OB	AD	Total	%
Pre-cores		1								1	0,12%
Cores	1	2	5	2	1					11	1,38%
Flakes	13	73	86	61	40	4	3	1		281	35,3%
Blades	3	51	52	32	23	4			1	166	20,8%
Chips and fragments	13	48	28	61	26	8	5			189	23,7%
Tolls	1	10	33	15	2	1		1		63	7,9%
Burin spalls		25	32	21	5		2			85	10,6%
Total	31	210	236	192	97	17	10	2	1	796	100%
%	3,8	26,3	29,6	24,1	12,1	2,1	1,25	0,25	0,12		100%

QZ1 – coarse-grained quartzite; QZ2 – middle-grained quartzite; QZ3 – fine-grained quartzite; ST – slate; CH – chalcedony; JP – jasper; FL – flint; OB – obsidian; AD – andesite.

Cores (11).

Single platform cores are represented by 2 semi-cylindrical (fig.5:3), one of which had crested preparation of longitudinal edge of the working surface. One core is made on the very thick primary flake used for the production of very short flakes around the edge.

6 cores are referred to the cores with narrow working surface, usually with flat striking platform, 4 of them are made on flakes (fig.5:2,4,5) and one is on quartzite pebble (fig.5:6). Original shape of the blank of the core was reconstructed by the refitting and displayed that the core was made on thick flake with lateral crest or traces of working edge with semi-flat retouch that was not used like guiding ridge. Complete shape of one core could not be determined because of the burning. In every case striking platform was formed by flake negative.

One core was parallel globular with changed direction of the reduction.

Raw Material (table 1).

Considerable amount of the artifacts is made of quartzite of different quality (59,9%). The third part of the collection is made on the slate – 24,1% and chalcedony – 12,1%. Less used are flint, jasper, transparent obsidian. One part of blade is made on patinated andesite equal to andesite from early UP of Korolevo site.

Primary flaking (table 1).

The only one pre-core is inexpressive fragment of primary flake with short centripetal negatives on the ventral surface.

Against a background of those cores we can point bi-directional core with regular bladelet negatives on the working surface (fig.5:1)

Flakes (281).

The flakes are 35,3% of the total collection.

Primary flakes – 10,3%, flakes without cortex – 77,9%. Unidirectional scar pattern is more common – 48%. Flakes with changed directions – 16,3%, bi-directional only – 0,35%. Technological group of flakes is represented by flakes from core platform rejuvenation – 11%, crested flakes – 7,1% and flakes of working surface preparation – 4,6%.

Blades (166).

Blades (20,8%) are divided on crested – 8,4%, primary – 1,8%, unidirectional – 81,3%, bi-directional – 4,2% and others. Complete blades, proximal, mesial and distal fragments are represented in practically equal amount. On metric proportions blade blanks are divided on blades – 147, bladelets – 14 and micro-blades – 5.

Table 2. Sokyrnitsa 1–A. Level 3. Tools.

Category	QZ1	QZ2	QZ3	ST	CH	FL	OB	TOTAL
End-scrappers			4					4
Combined tools		1						1
Burins		4	13	9	1		1	28
Truncations	1		1	1				3
Retouched blades		3	12	1				16
Retouched flakes		2	3	1	1			7
Scrapers						1		1
Denticulates				2				2
Pseudo-Dufur				1				1
Total	1	10	33	15	2	1	1	63

Tools (63) (table 2).**End-scrapers (4).**

End-scrapers are represented by simple end-scraper on blade (fig.2:5), atypical end-scraper made on proximal part of overpassed laterally retouched blade (fig.2:3) and end-scraper on retouched flake (fig.2:1). One tool on transversal flake could be considered as carinate end-scraper atypical (?) (Fig.2:4).

Combined (1):

- end-scraper + dihedral canted burin on primary blade (fig.2:2)

Burins (28), 19 – on blades, 9 – on flakes:

- 1 dihedral (axial) burin (fig.3:3).

- 5 dihedral canted burins, single and double faceted made on proximal (fig.3:1) and distal (fig.3:2) parts of blades and on massive flakes (fig.3:7,8).

- 4 single faceted reduced by last overpassed burin spell made on blades, three of them have partial lateral retouch on convex edge (fig.3:4–6).

- 2 dihedral angle burins: multi-faceted – made on flakes (fig.3:11).

- 8 angle burins on brake (in two cases natural surface was used). Single facette burins are made on complete (fig.2:12) and fragments of blades (fig.2:6,7,11), in two cases with very short negative (fig.2:9,10); only one is multi-faceted on flake (fig.2:8).

- 3 multiple dihedral burins are represented by: dihedral canted multi faceted + single faceted on brake made on distal fragment of blade with lateral and transversal retouch (fig.3:9); dihedral canted + angle on brake on blade with lateral alternate semi steep retouch (fig.3:10); dihedral angle + on brake on flake with transversal retouch (fig.3:12).

- 4 burins on truncation are represented by oblique truncated burin on massive proximal part of laterally retouched blade (fig.4:6). Burins on concave truncation are made on fragment of blade (fig.4:3), on massive flake of lateral reparation of the core (fig.4:2) and on primary flake with deep notched retouch (fig.4:5).

- 1 busked burin is on short massive flake with abrupt steep transversal retouch and lateral semi-steep retouch formed slight notched (fig.3:13).

- Truncations (3): are represented by distal fragment of blade with oblique truncation and samples of concave truncation on proximal fragment and complete blade.

- Retouched blades (16):

- 11 complete and blade fragments are with one retouched edge with partial irregular semi-flat (6), semi-steep dorsal (4) (fig.4:13,14) and inverse (fig.4:15) retouch.

- 5 blades with double retouched edges are represented by distal and proximal fragments with partial flat retouch, complete blade with denticulate retouch on one side and notch on other (fig.4:12), refitted blade with alternate semi-steep dorsal and semi-flat inverse retouch rejuvenated after brake (fig.4:10). One bilaterally alternate retouched blade is pointed (fig.4:7). Additionally in the collection there is a burin spell reduced the similar pointed, but not projectile, part of the blade (fig.4:11).

- Retouched flakes (7). Among the flakes with dorsal and ventral semi-steep and flat retouch there are three notched flakes.

- Side scraper (1) is typical Middle Palaeolithic transversal, even diagonal scraper on which we managed to refit the chip of the working edge rejuvenation (fig.4:1)

- Denticulated tools (2) – are on proximal parts of semi-cortical blade and refitted blade with denticulated retouch that reduced the striking platforms (fig.4:8,9)

- Dufur bladelet (1). The bladelet with straight profile and fine dorsal retouch could be classified like pseudo-dufur (fig.4:4)

Between waste of tool production there are burin spells – 10,6%, some of which were reduced from the transversal part of the blanks.

Additionally besides the hammer stones and undetermined small pebbles in collection there are 3 very big quartzite pebbles (dimensions: 11,5×12,7×9,8 cm; 22,8×20,2×7,2 mm; 15,5×12,7×4,2 cm), which could not appear on ancient living floor single-handed. Because on Palaeolithic sites in Transcarpathian the bones are not preserved these pieces can be considered as the element of construction of the cultural level.

LEVEL 3–A

The artifacts are found in heavy manganese loamy soil 10 cm lower than main cultural level 3. Therefore this single level was marked.

In the collection there are only 12 artifacts made on quartzite, slate and chalcedony: flakes – 5, chips – 4, tools – 3.

Tools: multiple dihedral canted + angle on brake multi faceted on blade fragment; distal fragment of blade with small convex truncation area on point; blade with small notch. There are also 3 hammer stones, two of which are on flat pebbles.

LEVEL 4

Is found on the depth – 139 cm and on – 152 cm in lithological layer 6 and represented by centripetal flake and fragment of primary flake.

LEVEL 5 is found on the depth – 173 cm and – 178 cm in lithological layer 7, on 26–34 cm lower level 4 and represented by side scraper with inverse retouch and centripetal flake.

All artifacts of levels 4 and 5 were made of quartzite.

SURFACE MATERIAL

Not numerous collection (63 samples) is represented by artifacts made practically on the same raw material like level 3. Otherwise coarse-grained quartzite is absent. Three samples of patinated obsidian present new raw material. The primary flaking is characterized by two pre-cores with crest preparation and two parallel cores.

Flakes (25) include flakes from striking platform (1), crested (1) and flake of lateral preparation (2). Primary flakes – 1, unidirectional – 11, bi-directional – 1, flakes with changed direction – 5, undetermined – 1. Two flakes are classified as «Kombewa».

Only 19 blades were found, among them 3 crested and 1 primary. Unidirectional – 13. There are 3 tools – burin on brake, truncated blade and undetermined tool.

CONCLUSIONS

During the field season 2002 the main attention was paid to investigations of level 3 and attempts to determine the stratigraphy of the site through the investigations of profiles of Sokyrnitsa 1 and Korolevo sites. Geological data conclusions are still in progress.

Stratigraphically cultural level 3 lies in middle place between the first (Hengelo?) and the second paleosoils corresponds to the middle Pleniglacial. It is possible to correlate these paleosoils with the same in Korolevo site, first of which was determined as Vitachev paleosoil [Adamenko et al., 1981; 1989]. In Korolevo site under the first paleosoil two cultural levels with transitional (level II Korolevo II) and Early UP (level 1-a Korolevo 1) industries were found [Gladilin, Demidenko, 1989]. From the technical and typological point of view the industry of the level 3 Sokyrnitsa 1-A there are many features of level 1-a Korolevo site. We also should point that in level 3 we have found the andesite sample similar to level 1-a Korolevo site. Geomorphologically Sokyrnitsa 1 site is located in Solotvino hollow and Korolevo is located on the South edge of this hollow and on the border with Chop-Mukachevo lowland. So geological profiles of these sites are very similar.

According to the data of excavations of 2002 the industry of level 3 can be characterized by unidirectional principal of core reduction for blade and flake production. Crested blade technique is not very common on primary stage of reduction. More frequently crest preparation was used on the middle stage of the reduction. It seems it influenced by quartzite raw material (59,9%) which appears in pebbles. In this case for formation of primary working

surface was used primary blade reduction and only after this stage – crest preparation. In typology we can point low percentage of end-scrapers (6,3%). There are more burins (44,4%), among which dihedral are more common (82,1%), often multi faceted. Truncated burins (4,7%) are usually made on massive blanks. On the second place there are retouched blades (25,3%), retouched flakes follow them (11,1%). Middle Palaeolithic component is represented by only one side scraper. It is indicative that the group of Aurignasian tools is very small (3,1%) and represented by not typical carinated piece, not typical busque burin and pseudo-dufur bladelet with straight profile.

On the base of the analysis of typology we can make the conclusion that the level 3 Sokyrnitsa 1-A can be classified as early enough UP industry with low Aurignasian features. The same low percentage of Aurignasian features is observed in level 1-a Korolevo site determined like «pre-Aurignasian» by one of investigators of this industry [Demidenko, 2001, p. 25], where the leading category of UP types were the end-scrapers (46,8%) [Demidenko, Gladilin, 1989].

Typological differences between Sokyrnitsa and Korolevo in burins and end-scrapers ratio can be explained by season of site existence. The difference in raw material exploitation also can influence to the temper of those industries.

Probably level 1-a of Korolevo 1 and level 3 of Sokyrnitsa 1 industries show the development of local UP in which Aurignasian types do not play a leading part in technology and typology. There is question, will these industries develop in Aurignacion?

Acknowledgements

We thank A.E. Marks (SMU, Dallas, USA) who made possible the investigations of our joint expedition in Transcarpathian.

LITERATURE

- Adamenko O.M., Adamenko R., Gladilin V., Gnibidenko Z., Grodetzkaya G., Pashkevich G., Pospelova G., Soldatenko (Kulakovska) L. The geology of Korolevo 1 Palaeolithic site in Transcarpathian // Soviet geology. – Moscow, 1981. – N 12. – P. 87–92 (in Russian).
- Adamenko O.M., Adamenko R., Gladilin V., Grodetzkaya G., Levkovskaya G., Pashkevich G., Pospelova G., Soldatenko (Kulakovska) L., Shelkopljas V. The Korolevo Palaeolithic site in Transcarpathian // BKICH P. – Moscow, 1989. – 1 58. – P. 5–25 (in Russian).
- Demidenko Yu. Upper Palaeolithic complexes of Korolevo and its place in the Palaeolithic of Central Europe // Ancient history of Ukraine and adjoin regions. – Uzgorod: Carpatia, 2001. – Vol. 13. – P. 22–27 (in Russian).
- Gladilin V.N., Demidenko Yu. Upper Palaeolithic stone tool complexes from Korolevo // Anthropologie. – Brno, 1989. – 0. XXVII/2–3. – P. 143–178.
- Usik V. Sokyrnitsa 1 – the new stratified Palaeolithic site in Transcarpathian // Ancient history of Ukraine and adjoin regions. – Uzgorod: Carpatia, 2001. – Vol. 13. – P. 13–19 (in Russian).
- Usik V. Archaeological excavation of Sokyrnitsa 1 and Shayan 1 Palaeolithic sites in Transcarpathian // Stone Age of Ukraine. – Kyiv, 2003. – 2. – P. 117–125 (in Ukrainian).

РЕЗЮМЕ

В 2002 г. продолжались археологические раскопки палеолитической стоянки Сокирница 1 в Закарпатье. В полном геологическом разрезе с несколькими палеопочвами отмечается пачка отложений, залегающих на галечном делювии 60-м террасы, которые могут отвечать времени до последнего межледникового, последнего межледникового и среднего плениглияла. В нижней части первой палеопочвы, которая может соответствовать витачевским отложениям равнинной территории Украины (Vt b2), зафиксирован позднепалеолитический культурный слой 3. Техника первичного расщепления индустрии направлена на производство параллельных пластин и отщепов. В типологии отмечается небольшое количество простых скребков. Резцы преобладают, среди них ведущее место занимают двугранные. В стандартном позднепалеолитическом наборе отсутствуют какие-либо ведущие культуроопределяющие категории орудий. Ориньякские формы (кареноидный скребок и резец типа бюске) малочисленны (3,1%) и атипичны. Из известных в Закарпатье памятников ближайшим аналогом слоя 3 Сокирницы 1 может рассматриваться культурный слой I-a стоянки Королево 1, также залегающий под витачевской ископаемой почвой и также практически лишенный ориньякских черт. Эти две ранние по возрасту (средний плениглиял?) индустрии демонстрируют, вероятно, локальный вариант развития позднего палеолита.

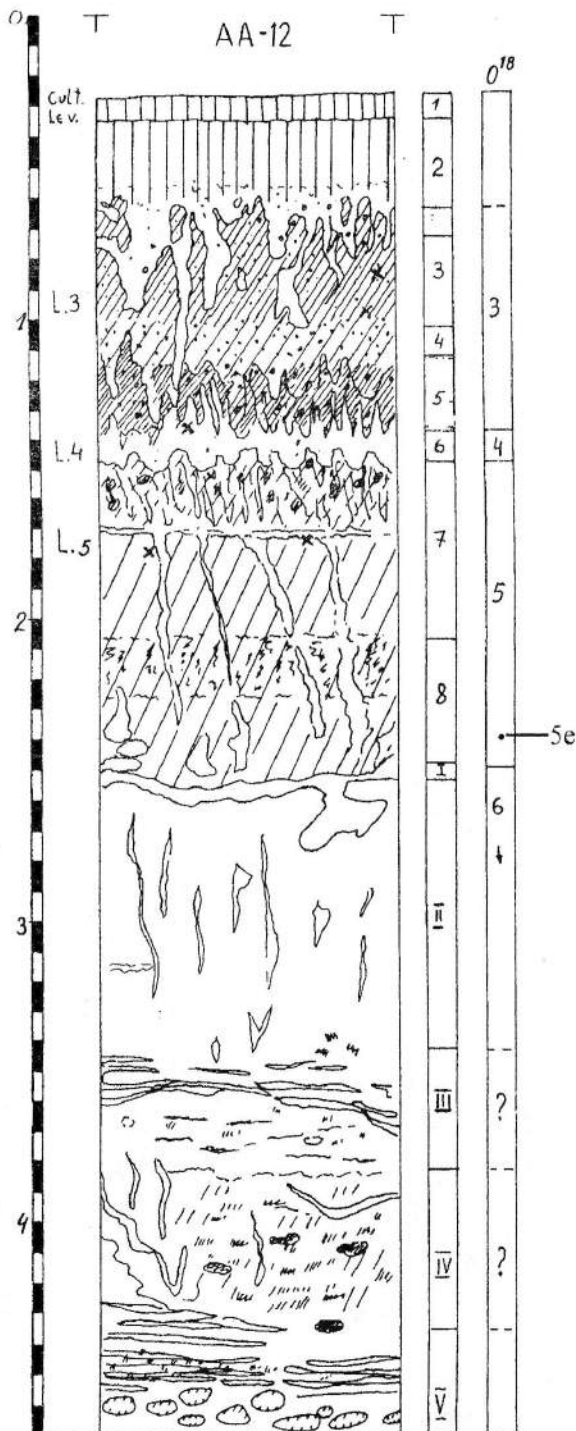

Fig. 1. Test-pit (sq. AA-12): East wall.

Рис. 1. Шурф (кв. AA-12): разрез восточной стенки.

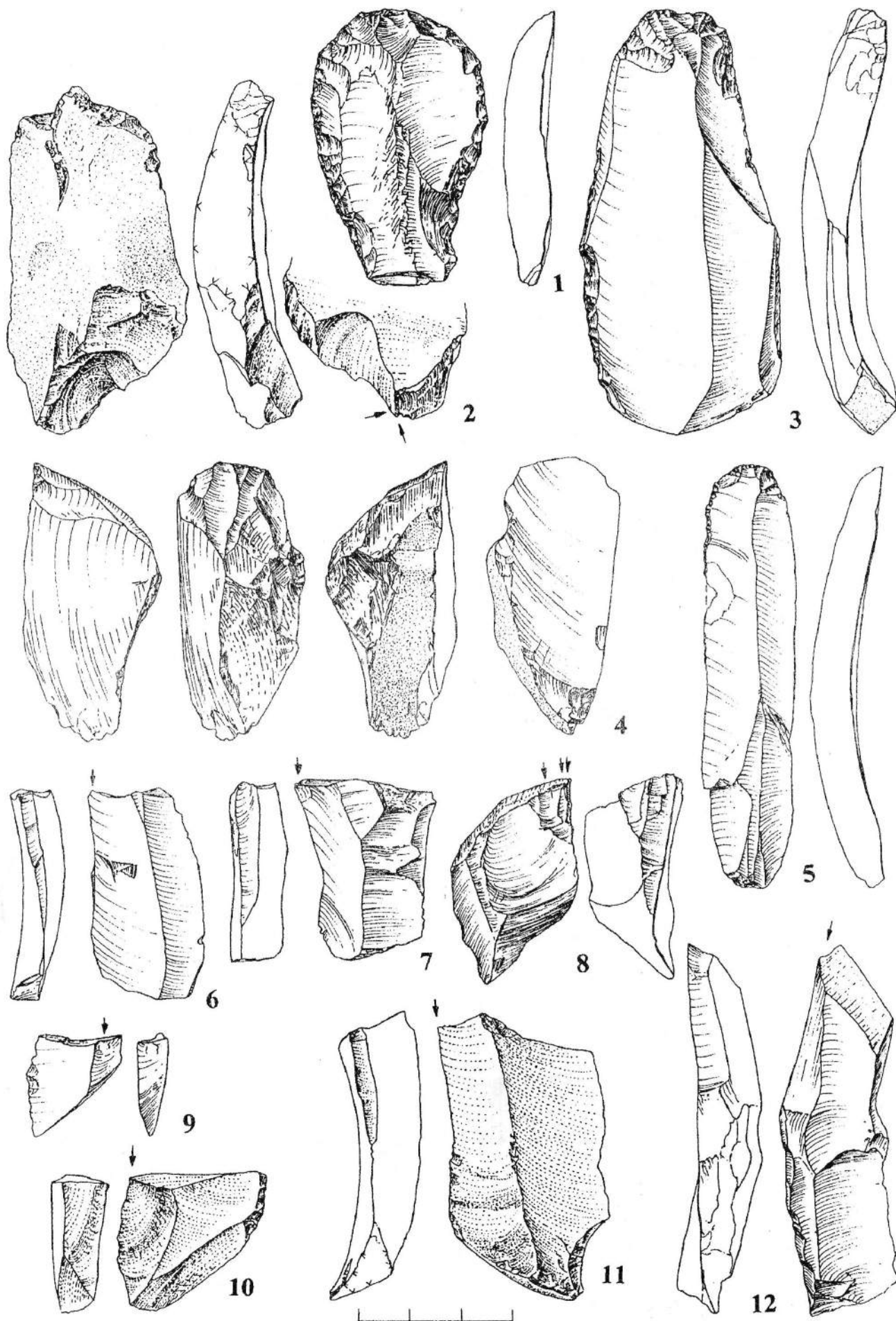

Fig. 2. Sokyrnitsa 1-A, level 3: 1, 3-5 – end-scrapers; 2 – end-scaper/burin; 6-12 – burins.

Рис. 2. Сокирница 1-А, слой 3: 1, 3-5 – скребки; 2 – скребок/резец; 6-12 – резцы.

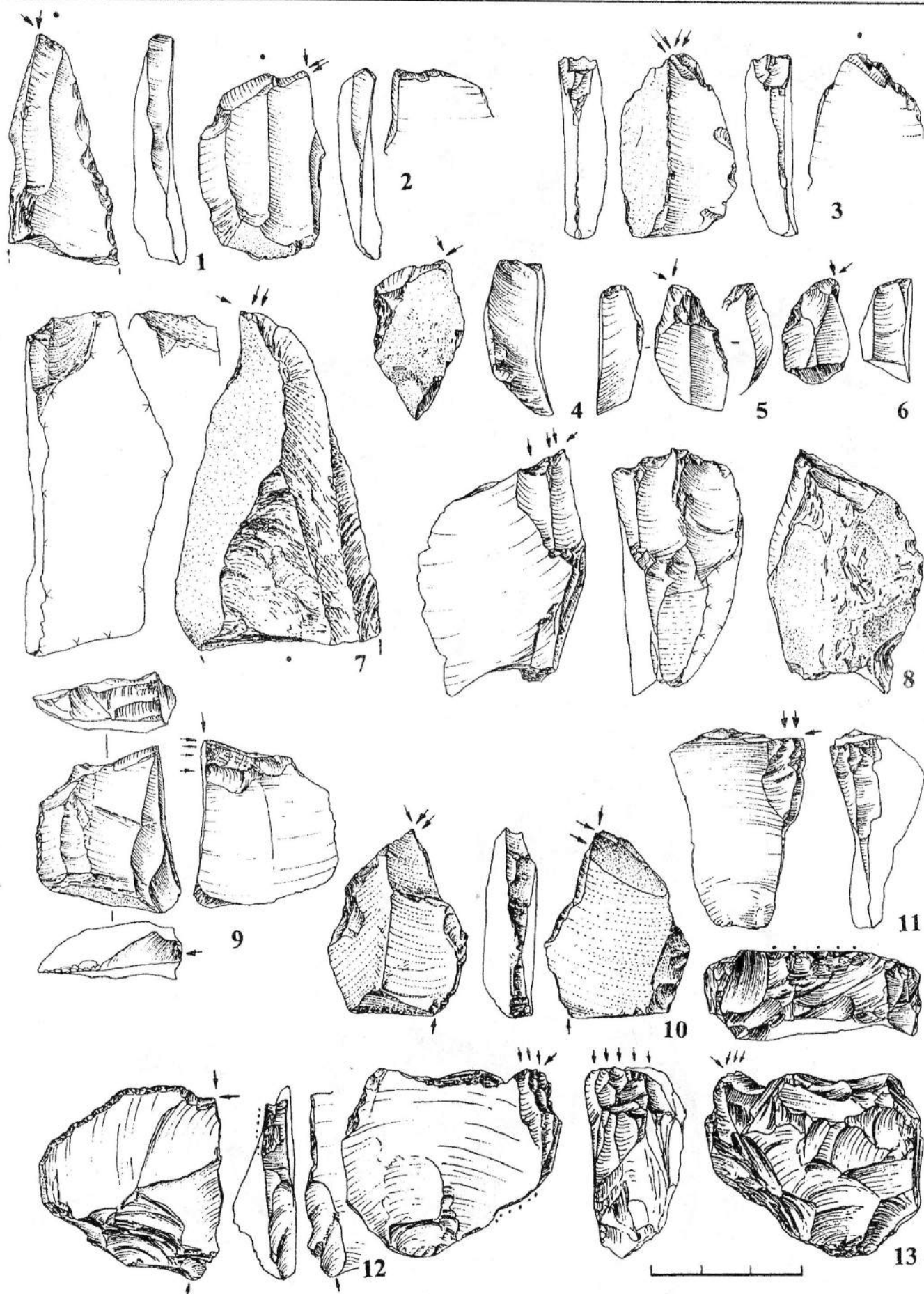

Fig. 3. Sokyrnitsa 1-A, level 3: 1-13 – burins.
Рис. 3. Сокирница 1-А, слой 3: 1-13 – резцы.

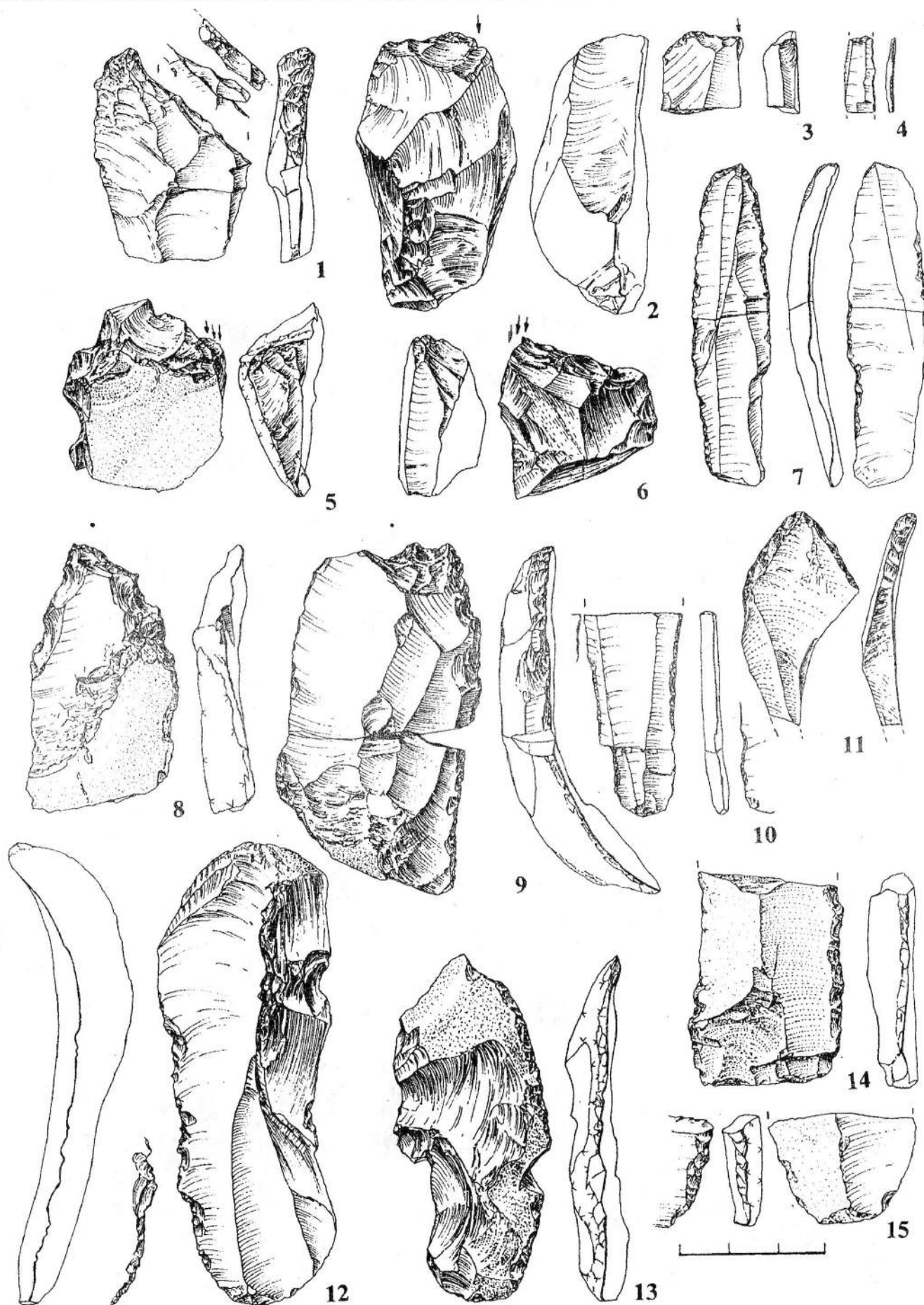

Fig. 4. Sokyrnitsa 1-A, level 3: 1 – scraper; 2, 3, 5, 6 – burins; 4 – pseudo-dufur bladelet; 7, 10–15 – retouched blades; 8, 9 – denticulates.

Рис. 4. Сокирница 1-А, слой 3: 1 – скребло; 2, 3, 5, 6 – резцы; 4 – пластинка псевдо-Дюфур; 7, 10–15 – ретушированные пластины; 8, 9 – зубчатые.

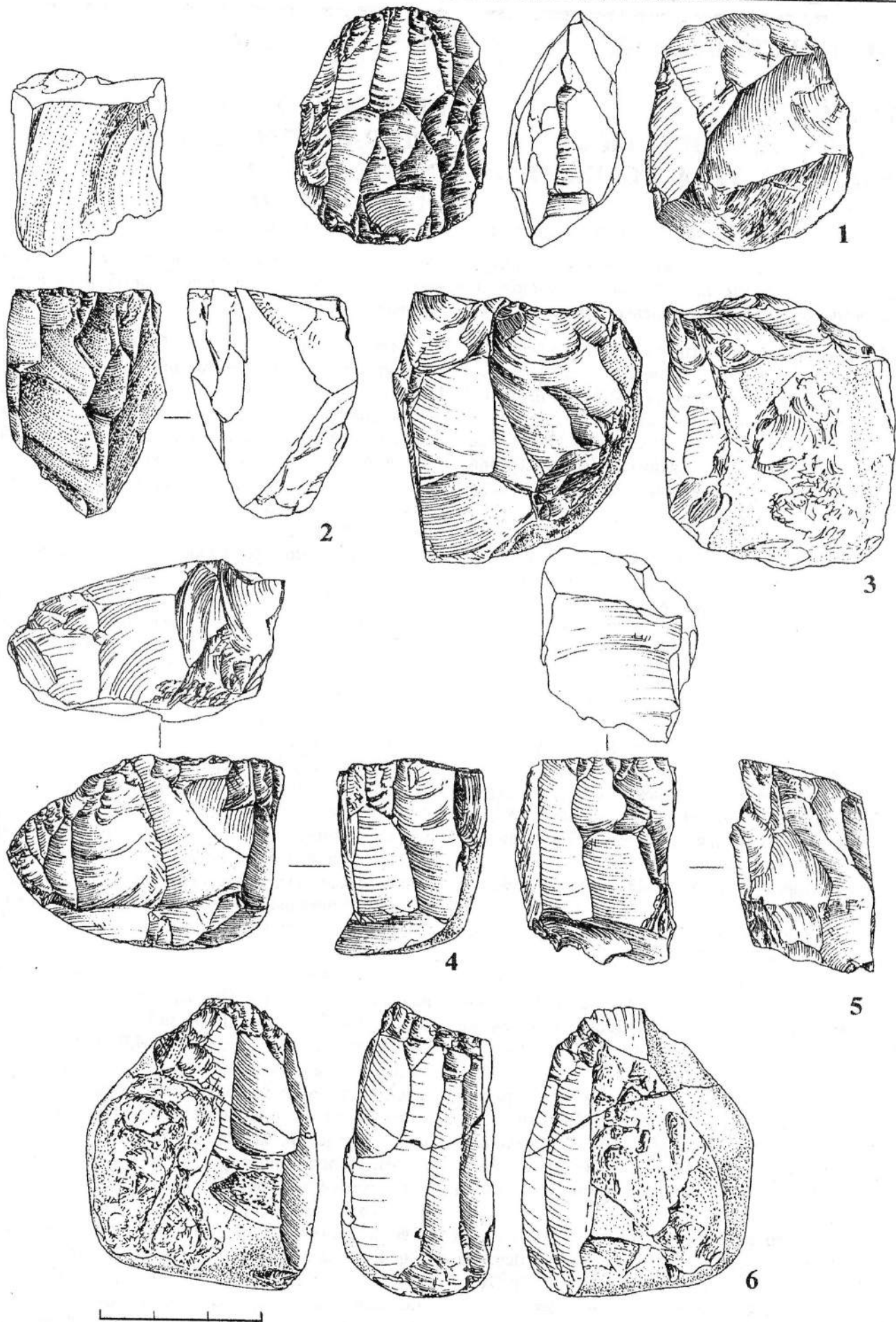

Fig. 5. Sokyrnitsa 1-A, level 3: 1-6 – cores.

Рис. 5. Сокирница 1-А, слой 3: 1-6 – нуклеусы.

ОЛЕНКОВСЬКИЙ М. П.

ДЕСНЯНЬСЬКА СХІДНОЕПІГРАВЕТСЬКА КУЛЬТУРА В УКРАЇНСЬКОМУ ПОДЕСЕННІ

Статтю присвячено культурній інтерпретації групи виразних однотипних стоянок заключної пори пізнього палеоліту в Подесенні, до якої відносяться й кілька українських пам'яток. Аргументується об'єднання цих археологічних об'єктів у деснянську східноепіграветську культуру граветського шляху розвитку.

На превеликий жаль, пізньопалеолітичні пам'ятки Українського Подесення в останні кілька десятиліть практично випали із сфери інтересів вітчизняних фахівців. Як наслідок, ця наукова ніша була заповнена увагою з боку російських дослідників. Хоча таке яскраве археологічне явище, яким є деснянський пізній палеоліт, без сумніву, варте пильної уваги й з боку українських дослідників.

У цій статті автором не ставиться за мету інтерпретація всіх пізньопалеолітичних об'єктів українського Подесення. Аналізуються тільки пам'ятки, які мають безпосередні культурні паралелі з пам'ятками тимоновсько-юдинівського типу, виділеного російськими фахівцями [Грехова, 1971, с. 3–22], більшість із яких до тимоновсько-юдинівського типу на території України відносять стоянки Чулатове II та Бугорок [Величко, Грехова, Губонина, 1977, с. 102; Трусев, 1989, с. 110; Тарасов, 1990, с. 27; Абрамова, Григорьева, 1997, с. 106; Лисицын, 1999, с. 117].

Для мене віднесення українських стоянок Чулатове II (Робочий Рів) та Бугорок до деснянського кола пам'яток типу Тимоновка–Юдинове є безсумнівним. Виходячи з цього, вважаю необґрунтованим включення стоянки Бугорок до межиріцької культури [Нужний, 1997, с. 4].

Стоянка Чулатове II (Робочий Рів) відкрита у 1935 р. І.Г.Підоплічком та Д.З.Галичем [Підоплічка, 1949]. Розкопувалась Д.З.Галичем у 1936 р. [Галич, 1949] та М.В.Воеводським у 1937–1938 рр. [Воеводский, 1940]. Міститься на правому березі Десни, між селами Чулатове й Дробішеве Новгород-Сіверського р-ну Чернігівської обл., у верхній частині пологого схилу давньої балки, на висоті 37 м над сучасним рівнем Десни. Розкопана на площі близько 1000 кв. м, що перевищує половину території пам'ятки. Дуже тонкий культурний шар залягає у середній частині верхнього горизонту лесу, на глибині 2–3 метри від сучасної поверхні.

Колекція археологічного матеріалу численна й виразна. Усього знайдено 13387 предметів [Леонова, 1976], серед яких 516 виробів із вторинною обробкою, 142 нуклеуси, 646 крем'яних плиток та жовен, 1471 пластинка. Вироби з вторинною обробкою не відрізняються розмаїттям й складаються з кількох категорій серійних знарядь. Абсолютно переважають

OLENKOVSKY M. P.

DESNYANSKA EAST EPIGRAVETTICAL CULTURE IN THE UKRAINIAN DESNA REGION

різці, які представлені переважно бічними знаряддями з випуклим або прямим косоретущим кінцем. Серединних і кутових різців майже у 10 разів менше. У кілька разів кількісно поступаються різцям скребки – переважно кінцеві на пластинах та відщепях. Є кілька нуклеоподібних, подвійних й округлих скребків. Невеликими серіями представлено вістря зі скошеним кінцем та пластинки з ретушшю. Знаряддя інших категорій або представлені поодинокими виробами, або відсутні взагалі. До виробів з кістки відносяться: вістря із рогу північного оленя, 5 шил із кісток дрібних хижаків, уламки кісток, рогів оленя та бивнів мамонта зі слідами спрацювання. Є також шматки червоної вохри й шматок бурштину. Фауна представлена мамонтом, північним оленем і песцем.

М.В.Воеводський вважав стоянку Чулатове II невеликим тимчасовим поселенням із житлами, головним чином, у вигляді «легких куренів або навісів» і відносив до часу кінця верхнього палеоліту (пізнього мадлену), з чим погодився й П.Й.Борисковський [Борисковский, 1953, с. 290]. Спроби, здійснені в останні два десятиліття, значно подавити цю пам'ятку (як і Бугорок та Тимоновку) й віднести її до ранньоосташківського часу [Рогачев, 1984, с. 224] або максимуму похолодання [Чубур, 1996, с. 102] вважаю принципово помилковими. Час довів правоту саме М.В.Воеводського та П.Й.Борисковського.

Стоянка Бугорок міститься на правому березі Десни, на південній околиці с. Пушкарі Грем'ячеського р-ну Чернігівської обл., в ур. Погон, за 30 км від Чулатового II. Її було відкрито і досліджено М.В.Воеводським у 1940 р. Загальна площа пам'ятки – 150х85 м, досліджена розкопом площа досягає 16 кв. м. Виразний культурний шар не виявлено. Матеріал, явно перевідкладений, залягав від поверхні до глибини 1,35 м. Сировиною слугував жовновий та рідше плитковий темно-сірий кремій.

Усього знайдено 4198 крем'яних виробів [Гвоздовер, 1947]. Сировина складає значний відсоток – 634 жовна і фрагментів плиток. Нуклеусів – 96, пластинок – 252, відщепів – 743, знарядь – 246, а також численні відходи виробництва. Вироби з вторинною обробкою складаються з 79 скребків, 107 різців, 5 пластинок із притупленим краєм, 3 невиразних сокироподібних знарядь, 6 проколов, 2 пластинок з

виямками, 8 пластинок зі скошеним кінцем, 5 комбінованих знарядь (скребки-різці) й 26 ретушованих пластинок і відщепів. Серед різців абсолютну більшість (до 74%) становлять бічні косоретушні (79 екз.). Є 16 кутових на масивних пластинах та відщепах, 1 серединний та 11 подвійних різців. Скребки складаються як із простих кінцевих на пластинах та відщепах без бічної ретуші, так і з подвійних на пластинах та відщепах, кількох підокруглих, 12 скребків, виготовлених зі сколів оновлення площадок нуклеусів, та 13 нуклеоподібних скребків. Пластинки з притупленим краєм тільки прості, без ретушування кінців.

Фауністичні знахідки в Бугорку поодинокі й належать мамонту і вівцебику. Вік пам'ятки, визначений М.Д.Гвоздовер та П.Й.Борисковським як пізній мадлен ще на рубежі 1940–50-х рр. [Гвоздовер, 1947, с. 97; Борисковский, 1953, с. 235], підтверджується сучасними дослідженнями.

Точка зору практично всіх фахівців, які займалися дослідженнями деснянського пізнього палеоліту, про однотипність або однокультурність Чулатового І та Бугорка з такими стоянками сучасного російського Подесення, як Тимоновка І, Тимоновка ІІ, Юдинове, безсумнівно й мною повністю підтримується. Вважаю, що ці пам'ятки саме однокультурні й об'єднують їх у деснянську культуру [Оленковський, 2000, с. 145–146]. Навряд чи знайдеться багато дослідників, які наважаться заперечувати індивідуальність та самотність цього культурного явища.

Для деснянської культури як комплексу зазначених пам'яток у цілому властиві такі риси. Досить спрощений набір знарядь. Не менше від половини (а іноді до 80%) усіх виробів із вторинною обробкою складають різці. Скребків завжди у кілька разів менше ніж різців. Вироби з притупленим краєм становлять не більше ніж 7–8% (зазвичай 2–3%). Мікропластинки з дрібною підретушовкою відсутні. Долотоподібні знаряддя та стамески відсутні або поодинокі. Практично відсутні й проколки. В більшості пам'яток наявні пластинки й відщепи з виямками, але й вони не складають значної пропорції. Тільки в окремих пам'ятках незначним відсотком представлені пластинки з прямозрізаними або виямчастими кінцями. У той же час, гостроскошені вістря та пластинки зі скошеними кінцями є обов'язковим елементом в усіх комплексах і представлені, найчастіше, 3–6%. Майже відсутні скребла та зубчасті вироби. Малохарактерні для цієї культури й комбіновані знаряддя. Серед різців завжди абсолютно переважають бічні, в абсолютній більшості косоретушні з прямим або випуклим косим кінцем, без ретуші по краю. Серединні не перевищують 7%. Показовою рисою є невеликий відсоток подвійних та потрійних різців. Скребки представлено переважно кінцевими на пластинах. Є кінцеві на відщепах. Ретушування країв практично не використовувалося. Стабільно є серії подвійних кінцевих скребків, найчастіше коротких на пластинах та пластинчастих відщепах. Зустрічаються підокруглі скребки. Серед

виробів з притупленим краєм абсолютно переважають пластинки і мікропластинки з одним крутозрізаним краєм, вироби з ретушованими кінцями складають незначну пропорцію (до 6%) або відсутні. Вістря гравет та мікрогравет також поодинокі або відсутні. Стабільно, практично в усіх комплексах, наявні вістря типу шательперон – переважно дрібні [Гаврилов, 1994; Грехова, 1971; Абрамова, Григорьева, Кристенсен, 1997].

На мій погляд, перерахованими стоянками – Юдинове, Тимоновка І, Тимоновка ІІ, Чулатове І та Бугорок – далеко не закінчується перелік пам'яток у самому Подесенні, які підпадають під наведені типологічні параметри цієї культури. В українському Подесенні це перш за все Ведмежий Яр та Чулатове І. Не можна абсолютно виключати віднесення до цієї культури стоянки Пушкарі ІІІ (Сосницький Рів) і Пушкарі VII (Покровщина).

Стоянка Ведмежий Яр знаходиться на правому березі Десни, у верхів'ях Ведмежого Яру, за 2 км на північ від м. Новгород-Сіверський. Археологічний матеріал залягає в жовтому суглинку, на глибині 0,2–0,6 м. Дослідженнями здобуто невелику колекцію крем'яного матеріалу (198 екз.), але з виразними рисами деснянської культури [Колосов, 1965]. Серед знарядь (19 екз.) є 8 різців, 3 скребки, 2 пластинки зі скошеним кінцем, 1 мікропластинка з притупленим краєм, пластинка з ретушню. Різці складаються з 6 бічних та 2 на куту зламані пластинки. Серед скребків – кінцевий на вкороченій пластині, кінцевий на реберчастій пластині та подвійний кінцевий.

Дещо менше рис деснянської культури в комплексі Чулатового І. Стоянка знаходиться на правому березі Десни, за 200 м від стоянки Чулатове ІІ. Відкрита В.Я.Захарченком, розкопувалась у 1935 та 1936 рр. І.Г.Підопличком [Підопличка, 1940]. Культурний шар залягає в нижній частині товщі лесоподібних суглинків, на глибині близько 4,5 м. Це дало підстави М.В.Воеводському вважати, що «І-а Чулатівська стоянка безсумнівно значно давніша. ІІ-а Чулатівська стоянка залягає у середній частині верхнього горизонту лесу, І-а Чулатівська – у базальній частині всієї товщі лесоподібного суглинку й на більш низькій терасі» [Воеводський, 1940, с. 55]. Скоріше за все, великої різниці у віці між цими чулатівськими стоянками немає. Різниця у глибині залягання та літологічних умовах тут може бути зумовлена саме розташуванням Чулатового І на більш низькій терасі, з більш інтенсивними делювіальними процесами. На не дуже давній вік цієї пам'ятки може вказувати й отримана для Чулатового І радіовуглецева дата – 14700 ± 250 (ОхА-715) [Синицын, 1997, с. 55]. Усього на стоянці Чулатове І розкрито 450 кв. м. Але виразний культурний шар, завтовшки 0,25 м, досліджено тільки на площі біля 20 кв. м, де виявлено основну кількість матеріалу й досліджено два вогнища та очаг. Загальна кількість кременів складає до 1200 екз. Нуклеуси нараховують 15 екз., пластинок усього 6%, мікропластинки відсутні, знарядь – близько чотирьох з половиною десятків. Майже 2/3 усіх виробів

із вторинною обробкою складають різці (28 екз.), виготовлені з невеликих видовжених пластинок, іноді з відщепів. Серед них – бічні, серединні, кутові та масивні багатофасеткові (?). Знайдено також кілька косих вістер, кінцевих скребків на пластинах і відщеплах без бічної ретуші, мініатюрних пластинок із притупленим краєм [Воеводський, 1947].

Складається враження, що відмінності між матеріалами Чулатового I та комплексами пам'яток деснянської культури лежать у площині типологічного збіднення чулатівської колекції за рахунок її нечисленності. Деяка архайчність та типологічна спрощеність можуть указувати на логічність віднесення стоянки Чулатове I до раннього етапу деснянської культури.

До деснянської культури в межах Росії можна впевнено віднести таку стоянку Середнього Подесення як Карачиж [Грехова, 1966]. На це вже вказувала Л.В. Грехова: «До стоянок тимонівсько-юдинівського типу на Десні відноситься стоянка Бугорок та короточасне сезонне поселення Робочий Рів, а також крем'яний інвентар Карачижа. Виділена група різних за характером поселень, довготривалих та короточасних, належить одній культурі, безпосередні витоки якої поки-що не встановлені» [Грехова, 1966, с. 21–22]. Близький погляд на це питання має Л.М.Тарасов: «За рядом загальних рис і, перш за все, за складом крем'яного інвентарю в єдину групу виділяються Тимоновка I і II, Юдинове, Карачиж, Бугорок, які є варіантом пізньопалеолітичної культури» [Тарасов, 1990, с. 27]. В одну культурно-хронологічну групу, на підставі технологічно-морфологічного аналізу, С.Н.Лисицин відніс: «Юдинове та, з деякими застереженнями, Супонево, а також Тимоновки 1–2, Карачиж, Чулатове 2, Бугорок, Чернетово» [Лисицин, 1999, с. 117].

Деснянська культура територіально не обмежується Середнім Подесенням. За межами цього регіону на території України можна віднести до неї стоянку Минівський Яр. Ураховуючи можливе критичне ставлення до цього погляду з боку колег, спробую аргументувати свою точку зору.

Стоянка Минівський Яр знаходиться на правому березі Сіверського Дінця за 1,5 км нижче від с.Богородичне Слав'янського р-ну Донецької обл., в гирлі Минівського яру. Відкрита П.П.Єфименком у 1924 р. Розкопувалась Н.В.Сибільовим в 1938–1940 рр., а також І.Ф.Левицьким та Д.Я.Телегіним у 1950 р. й О.О.Кротовою і О.Ф.Гореліком у 1976 р. На пам'ятці досліджено 2 шари – ранньомезолітичний та пізньопалеолітичний [Береговая, 1960]. За даними аналізу пізньопалеолітичної колекції, проведеного О.О.Кротовою, вона має такий вигляд [Неприна, Зализняк, Кротова, 1986, с. 54–57]. Усього враховано 3540 кременів. Основна кількість знахідок – це відходи виробництва (2850 екз.). Заготовки значно їм поступаються (619 екз.). Нуклеусів усього 7 (призматичні, торцеві, підконусовидні). Виробів із вторинною обробкою 58 екз. – 8 скребків, 35 різців, 7

пластинок та мікропластинок із притупленим краєм, пластинка з поперечною ретушню, 3 косих вістря, скребло, 3 пластинки і відщепи з ретушню. Всі скребки кінцеві на пластинах та відщеплах. Різці складають близько 60% знарядь. Понад 51% різців – бічні косоретушні (з прямим та випуклим ретушуванням). Серединні (17,2%) й кутові (14,3%) різці їм поступаються в кілька разів. Мало подвійних різців (8,6%). Пластинки з притупленим краєм (12%) виключно простих типів, без ретушування кінців. Таким чином, за всіма параметрами типологічного та морфологічного аналізів Минівський Яр відповідає показникам деснянської культури. Водночас ця відповідність широкого плану й стосується тільки раннього етапу культури. Найближчою аналогією Минівському Яру є Чулатове I. Показово, що Д.Я.Телегін теж убачав аналогії Минівському Яру в Подесенні, але зіставляв цю стоянку культурно та хронологічно з Мізином [Левицький, Телегін, 1956]. Частково приєднується до поглядів Д.Я.Телегіна й О.О.Кротова [Неприна, Зализняк, Кротова, 1986, с. 70].

За межами Подесення на території Росії до деснянської культури достатньо впевнено можна також віднести кілька пам'яток. Перш за все, це нижній шар стоянки Борщеве II, а також стоянки Заозер'я I та Шатриші.

Крем'яна колекція стоянки нижнього шару Борщеве II практично ідентична матеріалам стоянок Тимоновка I, Тимоновка II, Чулатове II. Усього на ній здобуто дослідженнями близько 3600 кременів. Серед них – 21 нуклеус, біля 680 пластинок, понад 2600 відщепів та лусок і 350 виробів із вторинною обробкою. Серед останніх – 51 скребок, 206 різців, 5 вістер із притупленим краєм, 30 пластинок і мікропластинок із притупленим краєм, 15 косих вістер та пластинок зі скошеним кінцем, симетричне вістря, 3 комбіновані знаряддя (скребки-різці), 39 пластинок та відщепів із ретушню. Понад 90% усіх скребків – кінцеві знаряддя на пластинах і відщеплах без бічної ретуші. С близько 6% подвійних кінцевих скребків. Різці складають майже 60% від усіх знарядь. Біля 66% із них бічні – косоретушні з прямою та випуклою ретушню, без ретушування краю. Серединних (12%) та кутових (14,6%) різців менше. Мало подвійних різців (менше ніж 5%). Більшість вістер із притупленим краєм має випуклий край (близькі до шательперрон). Майже всі пластинки та мікропластинки з притупленим краєм простого типу, лише у кількох з них ретушовані кінці. Один із дослідників стоянки, якому належить і повна публікація їх наслідків – П.Й.Борисковський, визначав датування нижнього шару часом середнього мадлену [Борисковский, 1941]. Усі пізніші намагання омолодити або подавити цю пам'ятку виявились безпідставними – висновок П.Й.Борисковського підтверджується сучасними даними, серед яких і абсолютна дата – 13540 ± 300 (ЛЕ-4834) [Синицын, 1997, с. 50], можливо, дещо омолоджена. Правильно визначив П.Й.Борисковський і напрям культурних аналогій цій пам'ятці, вважаючи: «Найбільш близький до інвентарю

нижнього горизонту Борщеве II інвентар Тимоновської стоянки» [Борисковский, 1941, с. 59].

Стоянка Заозер'я I відкрита О.С.Фроловим у 1983р. Знаходиться на другій терасі лівого берега р. Москва, біля с. Заозер'я Раменського р-ну Московської обл. Культурний шар залягає в лесоподібному супіску, на глибині 0,35–0,45 м від поверхні. Всього на стоянці знайдені 1402 крем'яні вироби. Виразних нуклеусів усього 14 екз. Усі, крім одного сплюснено-дисковидного, підпризматичні, в більшості одноплощадкові. Є 366 пластинок. Виробів із вторинною обробкою 270 екз.: 12 скребків, 161 різець, вістря типу шательперон, 4 мікропластинки з притупленим краєм, 6 пластинок та відщепів із виїмками, 6 пластинок із поперечною ретушню, 11 пластинок зі скошеним кінцем, 3 скребки-різці, скреблоподібне знаряддя, 51 ретушована пластинка та відщепи, кілька невиразних знарядь. Скребки тільки кінцеві, без бічної ретуші – 9 на пластинках, 3 на відщепах. Різці складають 60% усіх знарядь. Із них – 51% бічних, 34% кутових, 7,4% серединних. Подвійних різців усього 5%, є кілька потрійних. Бічні різці переважно косоретушні, але є й пряморетушні, без крайової ретуші. Всі мікропластинки з притупленим краєм (до 2%) простого типу, без ретушованих кінців [Фролов, 1987]. Повністю приєднують до поглядів О.С.Фролова щодо культурного визначення цієї пам'ятки: «Найбільший ступінь схожості, як власне типів крем'яних знарядь, їх співвідношення між собою, так і в способах обробки, простежується у стоянці Заозер'я I із плейстоценовими пам'ятками басейну р. Десни... У цілому уявляється найбільш вірогідним віднесення комплексу стоянки Заозер'я I до «деснянської» пізньопалеолітичної культури» [Фролов, 1987, с. 82]. При цьому мались на увазі такі пам'ятки, як Чулатове II, Карачиж, Тимоновка I, Тимоновка II, Єлісєєвичі. Не зовсім зрозуміло, який сенс укладав О.С.Фролов у термін «деснянська пізньопалеолітична культура», беручи «деснянська» у лапки. Але термін – деснянська культура – видається мені дуже вдалим для зазначеного культурного явища, і мною постійно використовується.

Менш виразною, а одночасно й менш інформативною, стоянкою для культурологічних інтерпретацій є Шатрищі. Пам'ятка міститься на правому березі р. Ока, на околиці с. Шатрищі Спаського р-ну Рязанської обл. Відкрита О.В.Трусовим у 1977 р., досліджувалась ним у 1977–1979, 1981 рр. Археологічна колекція нечисленна і нараховує 173 вироби. Серед них 9 нуклеусів та 45 виробів із вторинною обробкою. Нуклеуси одно- і двоплощадкові, є підконусовидні. Знаряддя складаються з кінцевого скребка, 13 різців, 2 простих пластинок із притупленим краєм, пластинки й 2 відщепів із широкими невиразними виїмками, 3 пластинок зі скошеним кінцем, скребка-різця, 17 пластинок із ретушню, відщепу з ретушню. Різці, без урахування пластинок та відщепів із ретушню, що становлять значну частину знарядь, найбільш чисельна категорія виробів із

вторинною обробкою. Бічні різці складають 54%. Серединні, кутові та подвійні значно їм поступаються. Автор дослідження цієї пам'ятки відзначив її близькість у культурному відношенні до нижнього шару Борщеве II та у цілому до Тимоновки I, Тимоновки II, Юдиного, Карачижа, Бугорка, Чулатового II, а також і Мізіна, Супонево, Єлісєєвичів [Трусов, 1989]. На вік Шатрищ указують радіовуглецеві дати: 12270 ± 120 (ГИН-3753), 14360 ± 150 (ГИН-2913) [Синицын, 1997, с. 61], остання з яких більш реальна.

Таким чином, упевнено до деснянської культури, спираючись на погляди багатьох дослідників, можна віднести Юдинове, Тимоновку I, Тимоновку II, Карачиж, Борщеве II (нижн. шар), Заозер'я, Шатрищі, Чулатове I, Чулатове II, Бугорок, Ведмежий Яр, Минівський Яр. Виходячи з комплексу наявних дат, можна припустити, що до найбільш ранніх пам'яток культури належать Чулатове I, Минівський Яр та, можливо, Заозер'я, а до найбільш пізніх – Борщеве II (нижн. шар) і Бугорок. Хронологічні рамки культури теж більш-менш зрозумілі. Її верхня межа знаходиться на рівні близько 13,5 тис. років тому. Нижня межа простежується менш чітко, але складає не менше ніж 15,5 тис. років тому. Підтверджується ця хронологія перш за все радіовуглецевими датами. Наймолодшу дату має Борщеве II (нижн. шар) – 13540 ± 300 , найдавнішу Тимоновка II – 15110 ± 530 . Усереднений показник із 16 дат для Юдиново I – 14500 BP, з чотирьох дат для Тимоновки I – 14640. Чулатове I має дату 14700 ± 250 .

У Подесенні є ще низка пам'яток, комплекси матеріалів яких за своїми технологічно-морфологічними та типологічними показниками близькі до показників деснянської культури. Це Єлісєєвичі I [Грехова, 1987; Величко и др., 1997], Єлісєєвичі II [Грехова, 1985], Супонево [Хайкунова, 1985], Косиця [Тарасов, 1981], Коршево II, Курськ I та II [Борисковский, 1986]. Але їх культурна інтерпретація становить значні труднощі. Одних – через індивідуальність і специфічність матеріалу, інших – через слабку опублікованість або опублікованість московськими фахівцями, схильними до впровадження власних типологічних або термінологічних новацій, які ускладнюють порівняльне аналізування індустрій за публікаціями.

Важливим і цікавим є розв'язання проблеми походження деснянської культури та її історичної долі. Але це вже тема іншої роботи. Для мене ж очевидним є те, що ця культура граветського шляху розвитку й має деснянсько-донське походження. Я згоден із М.В.Аніковичем щодо віднесення пам'яток, включених мною в деснянську культуру, до східного епігравету [Анікович, 1998]. Водночас я згоден із З.О.Абрамовою та С.Н.Лисициним у питанні про неможливість віднесення їх до класичного епігравету [Абрамова, Григорьева, Кристенсен, 1997, с. 113; Лисицын, 1999, с. 119]. Для мене епіграветськими є тільки культурні явища центральноєвропейського походження [Оленковский, 2000, с. 141].

ЛІТЕРАТУРА

- Абрамова З.А., Григорьева Г.В., Кристенсен М. Верхнепалеолитическое поселение Юдиново. – СПб., 1997. – Вып. 2. – 162 с.
- Абрамова З.А., Григорьева Г.В. Верхнепалеолитическое поселение Юдиново. – СПб., 1997. – Вып. 3. – 149 с.
- Аникович М.В. Днепро-Донская историко-культурная область охотников на мамонтов: от «восточного граветта» к «восточному эпиграветту» // Восточный граветт. – М.: Научный мир, 1998. – С. 35–66.
- Береговая Н.А. Палеолитические местонахождения СССР // МИА. – М.–Л.: Изд-во АН СССР, 1960. – № 81. – 220 с.
- Борисковский П.И. Палеолитическая стоянка Боршево II (Нижний культурный слой) // Палеолит и неолит СССР / МИА. – М.–Л.: Изд-во АН СССР, 1941. – № 2. – С. 37–60.
- Борисковский П.И. Палеолит Украины: Историко-археологические очерки // МИА. – М.–Л.: Изд-во АН СССР, 1953. – № 40. – 464 с.
- Борисковский П.И. Палеолитическая стоянка на территории Курска // БКИЧП. – М.: Наука, 1986. – № 55. – С. 64–81.
- Величко А.А., Грехова Л.В., Губонина З.П. Среда обитания первобытного человека Тимоновских стоянок. – М.: Наука, 1977. – 142 с.
- Величко А.А., Грехова Л.В., Грибченко Ю.Н., Куренкова Е.И. Первобытный человек в экстремальных условиях среды. Стоянка Елисеевичи. – М., 1997. – 191 с.
- Воеводский М.В. Результаты работ Деснинской экспедиции по изучению палеолита (1936 и 1937 гг.) // БКИЧП. – М., 1940. – № 6–7. – С. 54–57.
- Воеводський М.В. Крем'яні та кістяні вироби палеолітичної стоянки Чулатів I // Палеоліт та мезоліт України. – К., 1947. – С. 107–119.
- Гаврилов К.Н. Кремневые комплексы стоянки Тимоновка I // Вестник МГУ. История. – 1994. – Т. 8, № 3. – С. 63–76.
- Галич Д.З. Палеолітична стоянка Чулатів II (Робочий Рів). Короткий звіт про розкопки 1936 р. // Палеоліт та неоліт України. – К., 1949. – Т. I. – С. 149–154.
- Гвоздовер М.Д. Палеолитическая стоянка Бугорок // КСИИМК. – М., 1947. – Вып. XV. – С. 92–97.
- Грехова Л.В. Верхнепалеолитическая стоянка Карачиж // Труды Государственного исторического музея. – М., 1966. – Вып. 40. – С. 7–10.
- Грехова Л.В. Кремневый комплекс стоянки Тимоновка 2 и однотипные памятники деснинского бассейна // История и культура Восточной Европы по археологическим данным. – М., 1971. – С. 3–22.
- Грехова Л.В. Позднепалеолитическая стоянка Елисеевичи II // СА. – 1985. – № 1. – С. 131–142.
- Грехова Л.В. Кремневый комплекс стоянки Елисеевичи // СА. – 1987. – № 4. – С. 123–139.
- Колосов Ю.Г. К изучению палеолита бассейна среднего течения Десны // Материалы по четвертичному периоду Украины: К VII Конгрессу INQUA. – К., 1965. – С. 321–328.
- Леонова Н.Б. Производственные комплексы стоянки Чулатово II (Рабочий Ров) // Проблемы истории СССР. – М., 1976. – Вып. 5. – С. 3–20.
- Левицький І.Ф., Телегін Д.Я. Дослідження стоянки в урочищі Минівський Яр на Сіверському Дінці // Археологічні пам'ятки. – К., 1956. – Т. 6. – С. 183–188.
- Лисицын С.Н. Эпиграветт или постграветт? Особенности кремневого инвентаря поздневалдайских памятников с мамонтовым хозяйством // Stratum plus. – СПб.–Кишинев–Одесса, 1999. – № 1. – С. 83–120.
- Неприна В.И., Зализняк Л.Л., Кротова А.А. Памятники каменного века Левобережной Украины. – К.: Наук. думка, 1986. – 223 с.
- Нужний Д.Ю. Проблема сезонної адаптації фінальнопалеолітичних мисливців на мамонтів Середнього Подніпров'я і нові епіграветтські пам'ятки у басейні Трубежу // Археологія. – 1997. – № 2. – С. 3–23.
- Оленковський М.П. Палеоліт та мезоліт Присивашся. Проблеми епігравету України. – Херсон: Придніпров'я, 2000. – 171 с.
- Пидопличка И.Г. Палеолитическая стоянка Чулатов I // СА. – 1940. – Т. V. – С. 65–80.
- Підоплічка І.Г. Дослідження палеоліту в УРСР // Палеоліт і неоліт України. – К., 1949. – Т. I. – С. 7–39.
- Рогачев А.Н., Аникович В.М. Поздний палеолит Русской равнины и Крыма // Палеолит СССР / Археология СССР. – М.: Наука, 1984. – С. 162–271.
- Синицын А.А. и др. Радиоуглеродная хронология верхнего палеолита Восточной Европы // Радиоуглеродная хронология палеолита Восточной Европы и Северной Азии. Проблемы и перспективы. – СПб., 1997. – С. 21–66.
- Тарасов Л.М. Позднепалеолитическая стоянка Косица // КСИА. – М.: Наука, 1981. – Вып. 165. – С. 50–55.
- Тарасов Л.М. Про неоднорідність палеоліту Середньоруської височини // ТД 1-ої Тернопільської обл. істор.-краєзн. конф. – Ч. I. – Тернопіль, 1990. – С. 25–28.
- Трусов А.В. Верхнепалеолитическая стоянка Шатриши на Средней Оке // СА. – 1989. – № 3. – С. 96–112.

Фролов А.С. Стоянка Заозерье I на Москве-реке // КСИА. – М.: Наука, 1987. – Вып. 189. – С. 75–83.

Хайкунова Н.А. Кремнёвый инвентарь стоянки Супонево и её место в палеолите бассейна Десны:

Автореф. дис... канд. ист. наук. – М., 1985. – 16 с.

Чубур А.А. К вопросу периодизации и хронологии верхнего палеолита бассейна Десны // Археологія. – 1996. – № 3. – С. 97–104.

SUMMARY

In the article the author considers the archeological units on the territory of the Ukraine having direct cultural parallels with monuments of Tymonovka-Judinovo Type, separated by Russian specialists. The analytical data allow to state with confidence about availability of expressive and distinctive archeological culture in the Desna area and on the territory to the North-East of it. The name of the culture *Desnyanska* is logically outflows from a context of investigated monuments. Taking into account the points of view of many colleges, the author reckons such sites as Judinovo, Timonovka I, Timonovka II, Karachizh, Borshchevo II (low layer), Zaozerye I, Shatrishchi, Chulatove I, Chulatove II, Bugorok, Vedmezhiy Yahr, Minyevsiy Yahr as constituent parts of Desnyanska culture. The chronological frameworks of the culture are quite distinct. The upper boundary is at a level of about 13,5 thousand years BP, the lower is traced less legibly, but makes not less than 15,5 thousand years BP.

KOMAR M. S., KORNIETZ N. L.,
NUZHNYI D. YU., PEAN S.

**MEZHIRICH UPPER
PALEOLITHIC SITE:
THE RECONSTRUCTION
OF ENVIRONMENTAL
CONDITIONS OF THE LATE
PLEISTOCENE AND HUMAN
ADAPTATION IN THE MIDDLE
DNIEPER BASIN
(NORTHERN UKRAINE)**

КОМАР М. С., КОРНІЄЦЬ Н. Л.,
НУЖНИЙ Д. Ю., ПЕАН С.

**МЕЖИРІЦЬКА
ПІЗНЬОПАЛЕОЛІТИЧНА
СТОЯНКА:
РЕКОНСТРУКЦІЯ ПРИРОДНИХ
УМОВ ПІЗНЬОГО
ПЛЕЙСТОЦЕНУ ТА АДАПТАЦІЇ
ЛЮДИНИ В БАСЕЙНІ
СЕРЕДНЬОГО ДНІПРА
(ПІВНІЧНА УКРАЇНА)**

The paper presents the new results of palynological, faunistical and archeological studies of Mezhirich site, Late Pleistocene settlement with large mammoth bone deposits of Periglacial zone of Eastern Europe dated 15 kyr.

Key words: Late Pleistocene, Upper Paleolithic, palynology, faunal remains, climatic conditions, human adaptation, Ukraine.

Introduction

The Upper Paleolithic site of Mezhirich found in the village of the same name (49°38'N, 31°24'E), is located in Kaniv district, Cherkasy city region of the Northern Ukraine. It lies some 160 km (99,4 mi) southwards from of Kyiv city (fig. 1). The site was discovered in 1965. Excavations began in 1966 under the leadership of Ivan Pidoplichko and have been continued intermittently to the present day by Ninelj Kornietz. The cultural remains of Mezhirich are found in a calcareous loess matrix at the depth of 2.7-3.4m below the present day surface. The remains of settlement include round and oval mammoth bone dwellings, pits, external and internal hearths, work and dump areas. Four separated dwelling assemblages have been discovered so far and investigated on area of about 10.000 sq. m (fig. 2). The expressive lithic and antler/ivory/bone industries of Mezhirich are connected with the so-called Epigravettian technocomplex spread in Upper Paleolithic assemblages of Eastern Europe after the Last Glacial Maximum (Valdaj). The unique abundant and diverse faunal assemblage of site is perfect base data for reconstruction of environmental conditions of the Middle Dnieper basin during Final Pleistocene. The radiocarbon dates, done predominantly on burnt mammoth bone, indicate that Mezhirich was occupied cca 15 thousands years ago.

Geological and geomorphological characteristics of the Mezhirich site.

Geomorphological studies indicate that the site occupied a portion of a north-facing promontory of the second terrace between the valleys of Ros' and Rossava rivers. The terrace is adjacent to a steep slope of plateau dissected by numerous gullies ("balkas") and ravines. The site is connected to a proluvial fan of the large ravine opening into the Ros' valley. The Quaternary stratigraphy

of the locality is very complex due to the existence of different ages and facies, hill wash and gully deposits which are common within the area, along with eolian deposits. Glacial and glacio-fluvial sediments of the Dnieper unit (up to 20 m thick) are widespread on plateau and overlay the Paleogene deposits.

According to the Stratigraphical scheme of the East European Plain, the Upper Pleistocene loess-soil series on the plateau near the Mezhirich site location includes the Mezyn soil complex (Mikulino/Eemian interglacial and the interstadial of Early Glacial) and Bryansk paleosoil (Bryansk interstadial 32-34 kyr), separated by loess-I and covered by the Upper Valdai loess unit. The mineralogical composition of the loess-soil series is rather uniform which indicates a stable source of the clastic material. During the whole Late Valdai (Wurm) Ice Age, the intense movement of the erosionally reworked material occurred from the plateau through balkas and ravines. However the promontory with the site was isolated from the impact of these processes. It is proved by the uniform texture of the unit underlying the cultural layer [Velichko et al., 1999, p.37-39]. This is suggested to be a reason why the Upper Paleolithic population chose the locality.

The site is overlain by deposits formed by intense eolian and colluvial accumulation. The morphoscopy of quartz and grains shows that the unit was formed by the process of slow sedimentation in shallow puddles or deposited by snowmelt water. There is a certain similarity between the depositional conditions of these sediments and the Valdai loess on the plateau. The most intense alluvial and slope accumulation occurred in a period before the human occupation. At the bottom section of the terrace, frequent intercalation of bedded silty clay and silty sand bands is observed. During the human occupation, the surface was rather stable and not subjected to the river flooding. The cyclic type of sedimentation can still be traced by a weakly

expressed thin lamination of sediments, and by the presence of two thin slightly humic layers, possibly related to the phases of a greater stability of the surface and development of 'ephemeral' soils. Cryogenic deformations are associated with those darker layers and represented by microfractures forming a pattern of small polygons [Velichko et al., 1999, p.39].

Palynological assemblage of Mezhirich.

Processing for pollen analysis involved treatment with EDTA and separation in heavy liquid (Cd₂I and KI). The transfer functions of vegetation and palynospectra based on surface samples were used in the interpretation of pollen diagram. In the pollen diagram of the Mezhirich site, the number of pollen grain counted for total sum is between 230 and 850.

The spore-pollen spectra from the cultural layer are characterized by an abundance of the tree and shrub pollen (up to 61%). Among them the pollen of Scotch pine (*Pinus sylvestris*) predominates with pollen plants of other plants - birch, oak, willow being present in small amounts. The pollen of *Picea*, *Ulmus*, *Carpinus*, *Alnus*, *Corylus*, *Frangula*, *Lonicera*, *Hippophae* was met in small amounts. The composition of herbaceous plants is quite diverse. The pollen of plants characteristic of forest and meadow localities as well as pollen of steppe cenoses is present. The pollen of families the genera of which possess broad ecological amplitude (*Cichoriaceae*, *Poaceae*, *Cyperaceae* etc.) is present in considerable amounts. The pollen of water and water-littoral plants has been identified (fig. 3).

The characteristic features of Periglacial flora are observed in their composition: joint presence of xerophytes indifferent to temperature; microtherms (*Betula nana*, *Hippophae*, *Botrychium boreale*); mesophytes (*Betula humilis*, *Lycopodium clavatum* etc.) and plants of disrupted and unformed soils. The results of the palynological investigations allow us to draw a conclusion that the plant cover during the late Upper Paleolithic time had a mosaic structure. Watersheds were covered with periglacial - steppe cenoses. There were plots with disrupted to unformed soil - plant cover though their spreading was limited. The territory surrounding the site, as E. M. Zelikson noted, "...was sufficiently turfed, and appearing plots with disrupted or unformed soil cover were rapidly occupied with long existing assemblages" [Kornietz, Gladkikh, Velichko, Zelikson et al., 1981, p. 106- 119].

Tree plants were placed in river valleys and ravines. Wet meadows and shrubs occupied lowered plots. The components of the floristic complex with *Betula nana*, *Betula humilis* could be referred to forest assemblages as well as to their own separate associations on the watersheds and along river banks. The comparison of palynospectra character in the section testifies to cultural layer of Mezhirich site having been formed in the period of short-time mellowing of climate. As a result plant associations become richer and more diverse and territories covered by forest associations enlarged to some extent. The zonal type of vegetation, however, has not changed. It is possible that during the last Glacial Age specific periglacial landscapes

persisted to exist being favorable for the existence of Upper Paleolithic hunters.

Faunal assemblage of Mezhirich.

As a whole, faunal remains from Mezhirich agree with the environmental reconstruction received by pollen diagrams. Their abundant volume includes the following species:

MAMMALS (MAMMALIA)

MEGATHERIOFAUNA

Mammoth (*Mammuthus primigenius* Blum.) - predominating species, all parts of skeletons.

Woolly rhinoceros (*Coelodonta antiquitatis*) - single bone

Bison (*Bison priscus* Boj.) - only some bones

Broad-toe horse (*Equus latipes* Grom.) - only some bones

Reindeer (*Rangifer tarandus* L.) - mainly antlers

Wild boar (*Sus scrofa* L.) - some bones

Red deer (*Cervus elaphus* L.) - some mandibulae

Brown bear (*Ursus arctos* L.) - tooth and mandibulae

Wolverine (*Gulo gulo* L.) - skull and long bones

Cave lion (*Panthera (Leo) spelaea* Gold.) - skull bones

Wolf (*Canis lupus* L.) - practically complete skeletons

Arctic fox (*Alopex lagopus* L.) - practically complete skeletons and paws.

Corsac fox (*Vulpes corsac* L.) - some bones

Common fox (*Vulpes vulpes* L.) - some bones

European brown hare (*Lepus europaeus* Pall.) - second predominating species, all parts of skeletons.

MICROTHERIOFAUNA

Common shrew (*Sorex* sp.)

Russet suslik (*Spermophilus major* Pall.)

European suslik (*Spermophilus citellus* L.)

Greater mole rat (*Spalax microphthalmus* Guld.)

Podolicus mole rat (*Spalax zemni* / *S. polonicus* Erxl.)

Hamster (*Cricetus cricetus* L.)

Sagebrush vole (*Lagurus lagurus* Pall.)

Water rat (*Arvicola terrestris* L.)

Common vole (*Microtus arvalis* Pall.)

Narrow-skulled vole (*Microtus gregalis* Pall.)

Wood mouse (*Apodemus sylvaticus* L.)

Mouse hare (*Ochotona pusilla* Pall.)

BIRDS (AVES)

Swan (*Cygnus* sp.)

Corn goose (*Anser fabalis* Lath.)

Mallard (*Anas* sp.)

White-tailed eagle (*Haliaeetus albicilla* L.)

Black vulture (*Aegypius monachus* L.)

Griffon (*Gyps* sp.)

Willow grouse (*Lagopus lagopus* L.)

Black grouse (*Lyrurus tetrix* L.)

Eagle owl (*Bubo bubo* L.)

Snowy owl (*Nyctea scandiaca* L.)

Ural owl (*Strix uralensis* Pall.)

Wheatear (*Oenanthe oenanthe* L.)

Raven (*Corvus corax* L.)

MOLLUSCS (MOLLUSCA)

TERRESTRIAL MOLLUSCS

Vallonia pulchella (Mull.)

Vallonia tenuilabris

Vallonia sp.

Vertigo alpestris (Drap.)

Truncatullina cylindrica (Fer.)

Pupilla muscorum L.

Pupilla sterri (Voit) sin. *P. poltavica* (O. Boettger)

Succinella oblonga (Drap.)

AQUATIC MOLLUSCS

Planorbis planorbis (L.)

Unio tumidus (Philipson)

Cyclas (*Shadinicyclas*) sp.

Megatheriofauna represents a mix of forest, forest-steppe and steppe animals with some species of tundra and forest-tundra (mammoth, woolly rhinoceros, horse, bison, bear, cave lion, reindeer, arctic fox). It is a mix of species that today are either extinct (mammoth, woolly rhinoceros and cave lion) or extant ones which inhabit different environments. Reindeer and arctic fox are in the tundra today. Wolverine habitat is the northern forest (taiga). Some species exist in Ukraine at the present time (red deer, wild boar, common fox) in forest, brown hare - in forest-steppe and steppe, corsac fox - in steppe; wolf (widely distributed Holarctic species) - in tundra, forest, steppe.

Rodents from Mezhirich belong to steppe species, which only inhabit Siberia nowadays, except extinct mouse hare and narrow-skulled vole. The absence of *Dicrostonyx torquatus* found in more northern sites of Desna (Mizyn, Pushkari, Novgorod-Siverskyi) suggests milder climatic conditions.

Avifaunal remains from the Upper Paleolithic site Mezhirich represent a mix of birds, widespread from tundra to Africa and Asia. Black grouse is a dweller of wide river valleys, in coniferous, birches and mixed forests. Snowy owl, corn goose and willow grouse inhabit the tundra. Black vulture and griffon - the species of Middle Asia today are flying for to North - to 60° N. W.

All the species of molluscs (terrestrial and aquatic) are recent forms, most of which are known in Ukraine at present. Two terrestrial species (*Vallonia tenuilabris* and *Pupilla poltavica*) today inhabit high mountains of Europe and Middle Asia.

Archeological assemblage of site

The lithic assemblages of Mezhirich are mostly produced from local high-quality flint of black or grey colours with brown and orange underbark. This kind of raw material comes from the prime limestone deposits of the right bank of the Dnieper river valley situated 10 km eastwards from the site location. The whole lithic industry is based on processing of fine middle size blades and bladelets. The latter were used for production of more than 85 % of lithic tools. The following main indexes of lithic industry are connected with the assemblage of Dwelling 1.

The blades were flaked mainly from prismatic cores with two opposite oblique or orthogonal striking platforms (fig. 4, 15-17; 7, 7, 8). Sometime the pyramidal cores with one oblique or orthogonal striking platform were used (fig. 4, 12 - 14; 6, 13). Single burin-like cores are found too (fig. 7, 5).

As it takes place in other Epigravettian sites of Northern part of Periglacial zone the most numerous typological category of lithic tools (near 10 % of lithics) of Mezhirich are various burins made on blades. Among the latter (near 40 % of chipped tools) different truncated types (included forms with multiple working edges) traditionally form the predominant group (fig. 4, 1 - 10; 6, 10 - 12, 25, 26, 28 - 30, 32, 35). The angle and dihedral burins are not so numerous too (fig. 4, 9, 11; 6, 7 - 9, 27, 31, 33, 34). An other characteristic category of tools (about 29 %) consists of simple end scrapers on short blades or blade-like flakes (fig. 4, 50 - 55; 6, 6, 19 - 22). An other expressive group is comprised of double end scrapers made on the same blanks (fig. 5, 46 - 49; 6, 23). Some of them are processed with very specific semi-flat or so-called "fan-like" retouch (fig. 5, 46, 47 - 55). The distinct group of end scrapers (2.8 %) is combined with the different types of burins mainly truncated (fig. 5, 56 - 58; 6, 24). The other typologically distinct category of lithic tools is represented by different transversal and oblique truncated blades (4.8 %) and flint awls (fig. 5, 44, 45).

As from other Epigravettian sites, the microlithic assemblage of Mezhirich (9.3 % of lithic tools) is represented by various backed microliths made from bladelets or even microblades (fig. 5, 1-43; 6, 1-5, 15-18). The latter include two main typological groups processed with low and fine semi-abrupt and abrupt dorsal retouch. Sometimes the ventral retouch was used too (fig. 5, 4, 19, 28; 6, 1, 16). The first group comprises small narrow lanceolate or microgravettian points with different processing of basal part (fig. 5, 1-11). The other one consists of various typical rectangles of similar proportions precessed from both sides (fig. 5, 12-20) or atypical ones with single truncation and intact blow bulb (fig. 5, 21-28). The other insets of microlithic assemblage are represented by different fragments of above-mentioned types of microliths - the pointed tips (fig. 6, 2, 3) and basal ends of backed points or truncated sides of rectangles (fig. 5, 29-34, 37-40; 6, 1, 4, 5, 16) as well as their middle (fig. 5, 35, 36; 6, 18) and proximal parts (fig. 5, 41-43; 6, 15, 17).

These microliths were used as various thrusting-cutting parts of composite projectile weapons [Nuzhnyi, 1992, p. 88 - 113]. The backed points were more "multifunctional projectile tools" and intended both for usage as direct arrow-heads and insets of lateral sharp edges of spear and dart-points made from organic materials. However their morphology was more adapted for the latter function than for a use as pointed arrow-heads. According to experiment results there were arrow-tips only for single-usage [Nuzhnyi, 1992, p. 112; 1999, p. 21 - 25]. Furthermore the rectangles were used in projectiles only as lateral composite edges. The insets were fixed vertically in wide trough-like slot or directly on the surface of cylindric ivory and antler

points with resin substances. Such cases of backed microlith fixation in composite projectile points are well represented in European Upper Paleolithic or Mesolithic and their efficiency is confirmed experimentally [Piel-Desruisieux, 1986; Bosinski, 1989; Nuzhnyi, 1992, p. 94-151; 1999, p.5-22].

The ivory and antler spindle-shaped points and their fragments of different sizes (7-40 cm long) intended for this function are found on the site [Pidoplichko, 1976, p. 163-165]. Among the latter both very massive fragments (90 cm long) of heavy monolithic spears of "Sungir type" cut from single tusk and smaller ones of spindle-shaped form, perhaps used as direct arrow-tips (fig. 7, 9), are represented too. A number of backed microliths of Mezhirich Dwelling 1 were damaged just as lateral insets (fig. 5, 10, 20, 22, 38) and some of them had diagnostic impact fracture, perhaps from use as arrow-tips (fig. 5, 30; 6, 1, 4). The morphology of some lanceolate points was well adapted just for this function (fig. 5, 1-3). The same two methods of use in projectiles are represented also on the damaged backed microliths from the Dwelling 4 (fig. 6, 16, 18).

As a whole the projectile weaponry assemblage of the Mezhirich inhabitants included heavy spears, darts and bow with arrows which was well adapted for hunting both in closed and open landscapes. However, the weapons connected with the latter were probably predominant and intended for efficient injury of large thick-skinned mammals of Periglacial zone, mammoth included. The real possibility to carry out the efficient hunting on same size game (such as elephants) with spears and darts but tipped by lithic bifacial Clovis points was supported by experiments of G.C. Frison in Africa [Frison, 1989, p. 766-784].

For given object of investigation, the total absence of any morphologically expressive types of lithic tools specially intended for felling of tree (axes or even adzes) in the assemblage of Mezhirich as well as in greater part of other Epigravettian sites of Middle Dnieper basin is very significant. It is notable also that similar types of tools were emerged in this region only in the Swiderian assemblages dated by Drias III [Zalizn'ak, 1989, p. 72]. However some sharpened fragments of ribs or ivory wedges found in Mezhirich could have been used for such a function [see: Pidoplichko, 1976, p. 167-185].

The other tools of Mezhirich assemblage made from organic materials (ivory, antler or bone) are well represented by antler hammers, awls, needles, lissoirs, hoes and *batons perçes*. The numerous unfinished tools, blanks or re-utilized specimens (for example, the fragments of projectile points (fig. 6, 14)) and various wastes of their production or bones with different incisions (fig. 7, 10, 11) are found too. These artifacts are accompanied by some art objects in form of very stylized female figures, zoomorphous pins and brooches [Pidoplichko, 1969; 1976].

The problem of habitation structure and time of duration of Mezhirich site

As was noted above the Mezhirich Upper Paleolithic site has a very complicated habitation structure and now

includes four separate dwelling assemblages located 10-25 m from each other and dispersed on near 10 000 sq. m. (fig. 2). These assemblages are formed by ruins of sub-circular huts mainly from mammoth bones with internal hearths. The latter are surrounded by several storage and garbage pits filled by bones, bone coals and ash, lithic artifacts, ivory/bone/ antler tools, concretions of local amber and ocher, etc. Near each dwelling assemblage the external hearths, garbage-dump areas, working places and other habitation structures are located too [Pidoplichko, 1976; Soffer, Adovasio, Kornietz et al., 1997, 48-62]. The pits had complicated microstratigraphy (fig. 8, 1) and sufficiently different contents both for volume and nature of faunal remains and lithics (debitage and types of tools etc.). The latter are direct indication on complicated and different models of their usage and transformation during the time of existing [Soffer, Adovasio, Kornietz et al., 1997, p. 53-57].

The problem of coexistence of these dwelling assemblages as well as time of their duration, permanent or seasonal occupation are still discussed in the current literature. The initial hypothesis of Ivan Pidoplichko and Sergej Bibikov about coexistence of Mezhirich dwellings, as similar constructions in other sites (e. g. Mizyn, Dobranichivka, Gintsi, Kyiv-Kyrylivs'ka), and their constant usage during 7-23 years was based on calculation of meat from all bone remains found in these assemblages [Pidoplichko, 1969, p. 151-154; Bibikov, 1981, p. 14-17]. Contrary to this opinion, Olga Soffer supposes only seasonal use during wintering and indicates wide spread practice of bone gathering from earlier hunted or even died animals as fuel, building and raw materials in Periglacial Upper Paleolithic [Soffer, 1985, p. 388-404, 1993, p. 6-16].

According to this author's hypothesis, the sites of mammoth hunters were divided from different categories as base camps of cold season (Mezhirich, Gintsi, Dobranichivka), base camps of warm time (Chylativ 1) and hunting extractive camps of warm season too (Fastiv). The main archeological sign used for such a seasonal definition was the presence of mammoth bone dwellings and storage pits with bones in the first group of sites and their absence in the two other ones [Soffer, 1985, p. 388-404]. The topographical situation of the sites located on more elevated terraces and plateau was used as an indication of warm season too [Soffer, 1985, p. 426]. The discovery and excavations of new Epigravettian sites without the mentioned mammoth bone constructions (Semenivka 2 and 3, Velika Bugaivka) on elevated terraces wholly supported this hypothesis [Nuzhnyi, 2002, p. 61-71].

However Olga Soffer also used the index of wider spectrum of prey species presented in the sites as an indicator of warm season occupation [Soffer, 1993, p. 6-16]. So, according to this conception and the structure of the faunal assemblage, Mezhirich can be defined as a seasonal settlement of warm time but the presence of serious mammoth bone dwellings and pits indicates a cold season settlement too. In fact, the sites located on the plateau or elevated terraces (Fastiv, Semenivka 2 and 3) also contained

faunal remains of one (Semenivka 2), two (Fastiv) or four species (Semenivka 3). At the same time, interesting data were published by Lewis Binford [1993, p. 114-119] about the use of pits dug into the permafrost by Arctic native population for short-term storage of meat just during warm time. Generally for the residential storage during cold season the various platforms were used both for quicker freezing and impossibility to be covered by large volume of snow and reached by dogs.

The recent detailed investigation of contents and microstratigraphy of Pits 4 and 5 of Dwelling 4, which was carried out by joint Ukrainian-American expedition, confirmed at least two or even three episodes of seasonal usage of the latter. Some new microstratigraphic evidence also indicating the simultaneous occupation of Dwellings 2 and 4 were discovered too [Soffer, Adovasio, Kornietz et al., 1997, p. 54-61].

Our last excavations of Pit 7 near the Dwelling 1 wholly confirm the above-mentioned conclusion about at least two episodes of its usage as well as some change of function of this object during its existence. For example, the initial horizon of poor cultural remains (mainly small fragments of mammoth skull and flints) near Pit 7 was covered by 5-12 cm of thick sterile loess deposits, perhaps as a result of its digging out (fig. 9, 1). Afterwards, this layer was covered by an abundant dump area formed during the existence of the mentioned Dwelling 1. This case directly confirmed the hypothesis of N.L.Kornietz that the large basal bones of Dwellings were fixed on the ground surface with clay took out from the surrounded pits.

As it took place in the Pit 4 the main volume of large mammoth bones of Pit 7 was concentrated just near the bottom and covered by sand lenses. The latter only contained small fragments of bones, mainly mammoth cranial elements (fig. 8, 1). The contents of this pit and the surrounded parts of the cultural layer with low concentration of artifacts (fig. 6, 1-14) indicates their same function as Pit 4 for storage of meat on bones [Soffer, Adovasio, Kornietz et al., 1997, p. 53-55]. Also one quite completely preserved mammoth skull was discovered near the wall of Pit 7 (fig. 9, 2) as it took place in Pit 4.

Our additional investigations of the Pit 5 contents under the sterile sand lens (fig. 8, 2) also confirmed its function as a "garbage container" [Soffer, Adovasio, Kornietz et al., 1997, p. 53]. The abundant faunal remains included numerous bones in anatomical position (horse vertebrae, small carnivore and leporid vertebrae and paws). Bone coals, ash, products of debitage and especially high concentration of processed bones, ivory and flint tools were found in this layer (fig. 6, 15-35; 7, 1-11).

There is a good reason to believe that of the Mezhirich site was occupied both during cold and warm seasons. For example, we can see the same evidence in another Epigravettian Upper Paleolithic site, Gintsi, where the lower cultural layer "l" contained a mammoth bone dwelling and pits contrary to the upper one "k". In the latter only a light hut with a central internal hearth and an external fire-place located 5 m northwards were found [Levitzy, 1947, p. 197-239]. According to the expressive typological

specificity of the layer "k" assemblage of the Gintsi site (e. g. abnormal 32 % of backed microliths among the lithic tools) was formed most probably during warm time [Nuzhnyi, 2002, p. 65-73].

As a whole, the increased percentage of backed microliths (as elements of hunting projectile weapons) among the lithic tools observed also in other Epigravettian sites of the Middle Dnieper basin (Semenivka 2 - 23%, Semenivka 3-39%, Zhyrivka - 68%, Sholomki 1 - 26,7%) is a good indicator of a warm season settlement. Perhaps, it was connected with a more active use of bow/arrow hunting during this season and the low adaptation of the backed microlith morphology for such a function stimulated their intensified production. The presence of smaller-sized game species in the faunal assemblages from some of the mentioned sites is well correlated with the growth of their microlithic indexes too (Semenivka 3, Zhyrivka). The most expressive evidence are represented by the last site where only "baibak" (*Marmota bobak*) were used not only for food but also for tools production [Rudyn'skyj, 1930, p. 97-122]. Perhaps these animals which sleep in deep holes during cold season (near 6 months per year) were hunted because of a spring starvation case.

Contrary to these assemblages, the typical percentages of backed microliths, in the more or less completely excavated Epigravettian sites with mammoth bone dwellings in the Middle Dnieper basin, are the following: Mizyne totally - 7,2%, Dobranichivka dwelling 1-6,7%, Dobranichivka dwelling 3 - 7,5 %, Dobranichivka dwelling 4 - 6,4 %, Yudinovo totally - 6,3% [Shovkopljias, 1965, p.116; Abramova, Grigor'eva, Kristensen, 1996, p. 48-75; Nuzhnyi, 2002, p. 61-81].

For given reasons the correct definition of term of duration and number of habitation episodes of the Mezhirich settlement will be possible after the complete excavations of all Dwelling assemblages, especially pits and surrounded dump areas of each huts. For present day situation we have not totally investigated the Dwelling assemblage contrary to, for example, the Dobranichivka site. Content comparison of some pits and especially the lithic assemblages from their garbage horizons can be a good indicator of the season of their accumulation. For example even preliminary results of our 2002 field investigation and comparison of lithic tool assemblages of Pit 5 (fig.6, 15-35; 7, 1-7) and 7 (fig.6, 1-12) present a real interest. Some indicate a normal correlation between their main categories (backed microliths, burins, scrapers etc.) typical for sites with mammoth bone dwellings in the former pit and absolutely abnormal in the latter. The increased volume of backed microliths in this one is very typical of warm season assemblages. Thus, even a complete investigation and a comparison of these pits, also with the contents of their dwellings, will be useful to define some seasonal episodes.

Conclusion

The theriofauna from Mezhirich presents an extraordinary mix of species that today are either extinct or found in very different environments. Megatheriofauna

contains species from tundra and boreal forests (reindeer) together with steppe forms (bison, broad-toe horse), forest forms (red deer, wild bear) with tundra dweller (arctic fox). Microtheriofauna also shows mixed species from steppe (susliks), tundra (narrow-skulled vole), forest steppe (wood mouse). Remains of birds are mixed as well, tundra species (willow grouse, snowy owl) together with forest-steppe forms (eagle owl, raven) and forest dweller such as black grouse. The molluscan remains present mixed species that today are distributed in different ecological zones. Two species of terrestrial molluscs inhabit high mountains of Europe and Middle Asia. Many steppe species suggest milder ecological conditions and a site occupation during a warmer climatic oscillation.

The identification of the mammoth procurement and processing will need further zooarchaeological analyses. The three hypotheses of mammoth procurement - hunting, scavenging and bone collecting, have to be tested. Beside a precise determination of the skeletal part preservation, it will be necessary to describe the taphonomical agents which contributed to the setting of the bone assemblages [Pean, Patou-Mathis, 2003, p.331-345]. Thus the human influence on the origin and setting chronology of the mammoth bone deposits could be defined. Furthermore a comparison between the mammoth bones from the dwellings and those from the surrounding pits would be very informative. Moreover a parallel analysis of the other large mammal remains would permit to identify the role of mammoth among the subsistence practices of the Mezhirich inhabitants. Notably, there are still deep questions about the respective use of mammoth parts as food and raw material resources (bone and ivory for tools, projectiles, art items and building elements).

The pollen diagrams show that, surrounding the Mezhirich site, there were steppe, forests and meadows vegetations with mixed species of xerophytes, microtherms and mesophytes plants. Flora and fauna, especially microfauna, indicate climatic oscillations with cold and warm phases. Such a conclusion is confirmed by the ^{14}C dates of the raw and burnt bones, which range between 19 and 13 ka B.P. but trustworthy of them are in the narrow limits of 15 ka B.P.

Thus, the archaeological, faunal and palynological assemblages of the Mezhirich site are unique base data to reconstruct environmental conditions as well as models of adaptation and residential strategy of Upper Paleolithic humans during Late Pleistocene. Considering our present results, the site was seasonally used during cold and also probably during warm time. At least two or three occupation episodes were observed in the pit stratigraphy of Dwellings 1 and 4. Only future typological analyses and comparisons of lithic tools and faunal assemblages from the different horizons of the totally excavated pits will be useful to correctly define the occupation seasons of the site.

Acknowledgments

The field investigation of Mezhirich site was continued in 2002 - 2003 thanks to the financial support of Centre d'Etudes et de Documentation Archeologiques, Belgium (Pierre Cattelain and Claire Bellier) and Royal Belgian Institute of Natural Sciences, Dept. of Paleontology (Prof. Paul Haesaerts). The definition of microtheriofauna, remains of birds and molluscs was carried out by Drs. Leonid Rekovets, Alla Umanskaja and Valentin Prisjajzhniuk. We extend our most sincere gratitudes to all these persons.

LITERATURE

- Abramova Z.A., Grigor'eva G.V., Kristensen M. The Upper Paleolithic site Udinovo. - St.-Peterburg, 1997. - Vol. 2. - 161 p.
- Bibikov S.N. The ancient music assemblage from mammoth bones. - Kiev: Naukova dumka, 1981. - 108 p. (in Russian).
- Binford L.R. Bones for Stones. Considerations of Analogues for Features Found on the Central Russian Plain // From Kostenki to Clovis. Upper Paleolithic - Paleo-Indian Adaptations / O.Soffer, N.D.Praslov (eds.). - New York & London: Plenum Press. - 1993. - P. 101-124.
- Bosinski G. Die grosse Zeit der Eiszeitjager. Europa zwischen 40 000 und 10 000 v Chr. - Mainz.: Funfte Theodor - Mommes verlesung, 1989. - 139 p.
- Frison G.C. Experimental use of Clovis weaponry and tools on African elephants // American Antiquity. - 1989. - Vol. 54. - N 4. - P. 766-784.
- Kornietz N.L., Gladkikh M.I., Velichko A.A., Antonova G.V., Gribchenko Yu.N., Zelikson E.M., Kurenkova E.I., Khalcheva T.A., Chepalyga A.L. Mezhirich // Archaeology and Paleogeography of Upper Paleolithic of Russian Plain / A.A.Velichko (ed.). - Moscow: Nauka, 1981. - P. 106-119 (in Russian).
- Levitzky I. The Paleolithic site Gintsi // Paleolithic and Neolithic of Ukraine. - Kyiv: Vidavniststvo Akademii Nauk Ukr. SSR, 1947. - P. 197-247 (in Ukrainian). Nuzhnyi D.Yu. Development of Microlithic technique in the Stone Age. - Kyiv: Naukova dumka, 1992. - 185 p. (in Ukrainian).
- Nuzhnyi D.Yu. Microlithic projectile weapons of the Final Paleolithic and Mesolithic hunters of Crimean Mountain // Arxeologija. - Kyiv, 1999. - N 1. - P. 5-25 (in Ukrainian).

Nuzhnyi D.Yu. Upper Paleolithic Sites of Mezhirich Type and Their Place Among Epi-Gravettian Assemblages of the Middle Dnieper // *The Stone Age of Ukraine*. – Kyiv: Shljah, 2002. – Vol. 1. – P. 57–81 (in Ukrainian).

Pean S., Patou-Mathis M. Taphonomy of mammoth sites // *Advances in mammoth research* / J.W.F. Reumer, J. De Vos, D. Mol (eds.). – DEINSEA. – Vol. 9. – 2003. – P.331-345.

Pidoplichko I.G. Upper Paleolithic Dwellings of Mammoth Bones in the Ukraine. – Kiev: Naukova dumka, 1969. – 162 p. (in Russian).

Pidoplichko I.G. Mezhirich dwellings from mammoth bones. – Kiev: Naukova dumka, 1976. – 238 p. (in Russian).

Piel-Desruisseaux J.-L. Outils Préhistoriques: forme, fabrication, utilisation. – Paris: Masson, 1989. – 279 p.

Rudyns'kyj M. Zhuravka // *Antropologiya*. – III. – Kyiv, 1930. – P. 97–122 (in Ukrainian).

Shovkopljas I.G. Mezin site (towards to History of the Middle Dnieper basin in the Upper Paleolithic). – Kiev: Naukova dumka, 1965. – 326 p. (in Russian).

Soffer O. The Upper Paleolithic of the Central Russian Plain. – San Diego: Academic Press, 1985. – 539 p.

Soffer O. The Upper Paleolithic Economy: Seasons of occupation at some archeological sites of the Russian Plain / *Russian archaeology*. – Moscow, 1993. – N 3. – P. 5–17 (in Russian).

Soffer O., Adovasio J.M., Kornietz N.L., Velichko A.A., Gribchenko Yu.N., Lenz B.R., Suntsov V.Yu. Cultural stratigraphy at Mezhirich, an Upper Palaeolithic site in Ukraine with multiple occupations // *Antiquity*. – 1997. – Vol. 71. – N 271. – P. 48–62.

Velichko A.A., Gribchenko Yu.N., Kyrenkova E.I., Novenko E.Yu. Geochronology of Paleolithic of the East European Plain // *Landscape and Climatic changes, Animal world and Human in the Late Pleistocene and Holocene* / Yu.N.Gribchenko, V.I.Nikolaev (eds.). – Moscow: Institute of Geography Russian Academy of Sciences, 1999. – P. 19–50 (in Russian).

Zalozn'ak L. The reindeer hunters of Ukrainian Poles'e of Final Paleolithic epoch. – Kiev: Naukova dumka, 1989. – 173 p. (in Russian).

РЕЗЮМЕ

В ходе раскопок и комплексного изучения уникального верхнепалеолитического поселения Межирич в Среднеднепровском бассейне были выявлены жилые и хозяйственные объекты, а также получены выразительные коллекции археологических материалов и обильные фаунистические находки. Были проведены и палинологические анализы образцов из нескольких стенок раскопа и различных хозяйственно-бытовых объектов. Результаты этих исследований позволяют существенно дополнить наши знания как о динамике изменений природно-климатических условий финального плейстоцена в Среднеднепровском бассейне, так и о характере возможных моделей сезонной адаптации эпираветтских охотников на мамонта Восточной Европы. Видовой состав фаунистических находок Межиричей (15 видов мегафауны, 12 – грызунов, 13 – птиц, 8 – сухопутных и 3 – речных моллюсков) представляют уникальное сочетание животных, распространенных сейчас в абсолютно разных природно-климатических зонах (от полупустынь на юге – до тундры на севере). Эти данные согласуются с данными палинологических образцов из культурного слоя стоянки также указывающим на значительную мозаичность и разнообразие ценозов во время существования этого поселения. Подобное необычное видовое сочетание фауны и флоры, скорее всего, могло возникнуть в результате кратковременного смягчения достаточно суровых климатических условий. Микростратиграфические наблюдения в ходе раскопок памятника подтвердили сезонную заселенность и как минимум два-три эпизода в его функционировании. Поселение, вероятно, могло периодически быть использовано как в холодный, так и теплый сезон года.

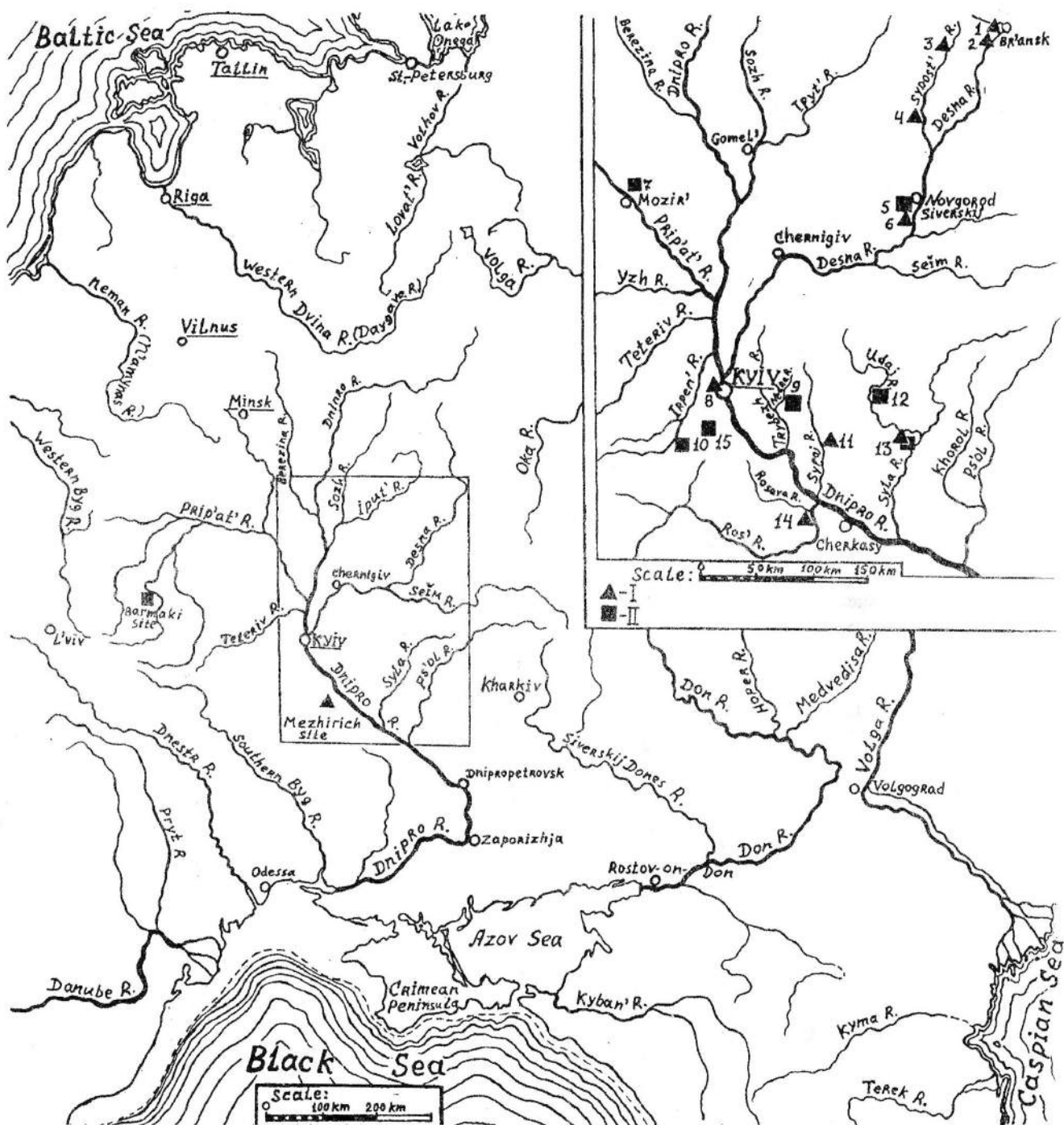

Fig. 1. Localization of the Epigravettian sites in the Middle Dnieper river basin. I – Sites with mammoth bones constructions. II – Sites without mammoth bone constructions. Code of sites: 1 – Timonovka 1 and 2, 2 – Sypponevo, 3 – Eliseevichi, 4 – Yudinovo, 5 – Chulativ 1 and 2, 6 – Mizyn, 7 – Yurevichi, 8 – Kyrlyivs'ka, 9 – Semenivka 1, 2 and 3, 10 – Fastiv, 11 – Dobranichivka, 12 – Zhyrivka, 13 – Gintsi, 14 – Mezhirich, 15 – Velika Bugaivka.

Рис. 1. Карта расположения эпиграветтских памятников Среднеднепровского бассейна. I – памятники с конструкциями из костей мамонта. II – памятники без таких конструкций.

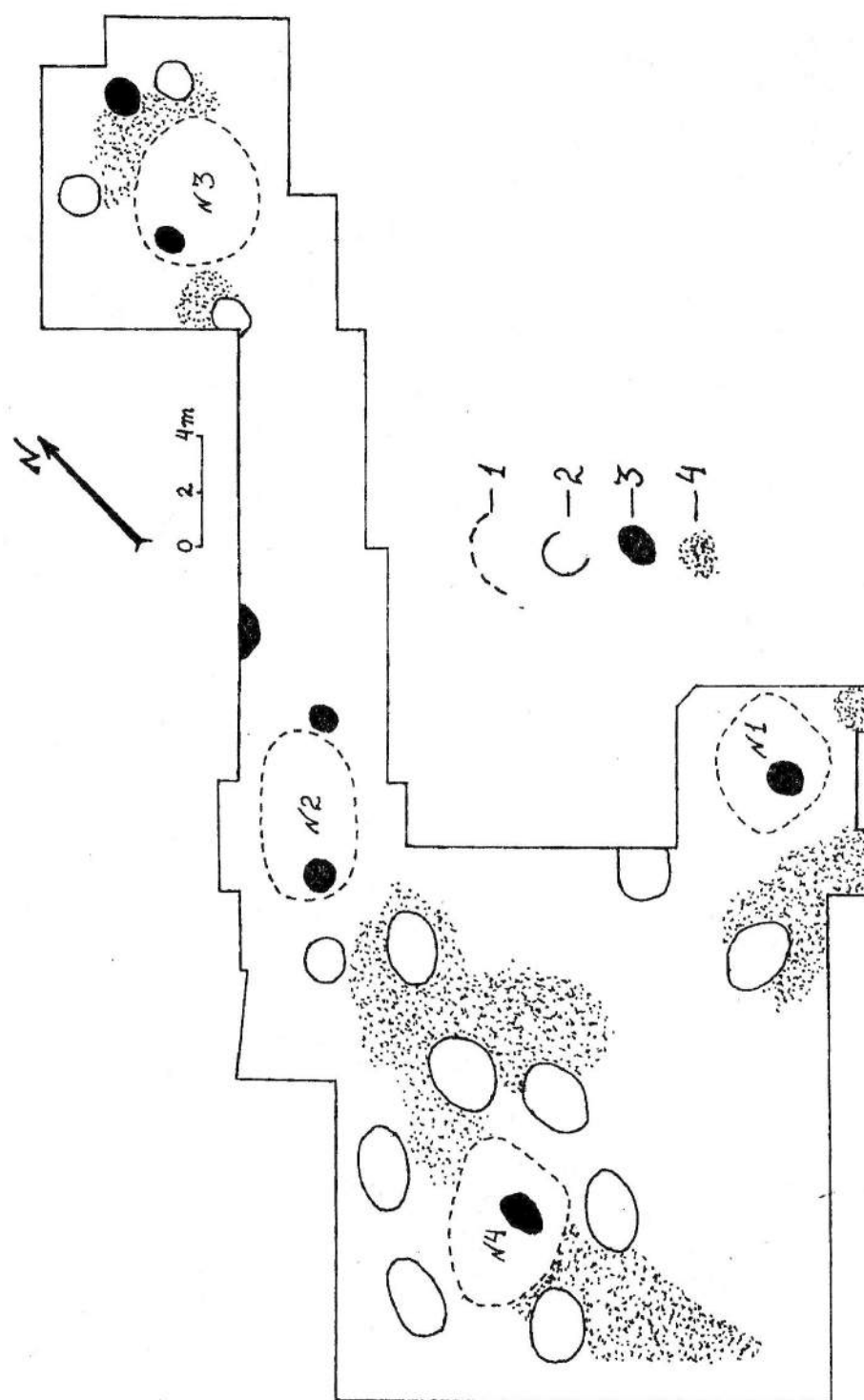

Fig. 2. The General Plan of Mezhirich site. 1. The limits of mammoth bone dwelling. 2. Pit. 3. Hearth. 4. Dump area.
Рис. 2. Общий план стоянки Межирич. 1. Границы жилищ из костей мамонта. 2. Ямы. 3. Очаги. 4. Топталища.

Межирич

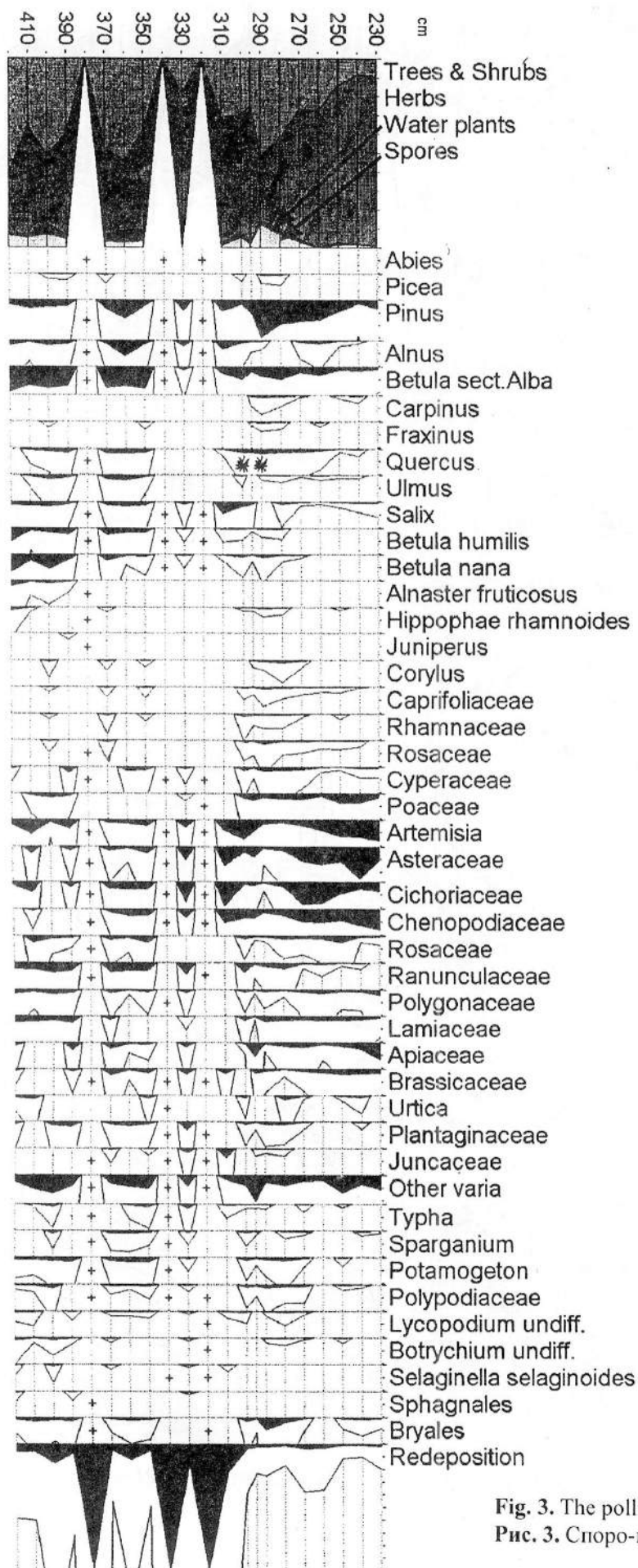

Fig. 3. The pollen diagram of Mezhirich site.

Рис. 3. Споро-пыльцевая диаграмма Межиричей.

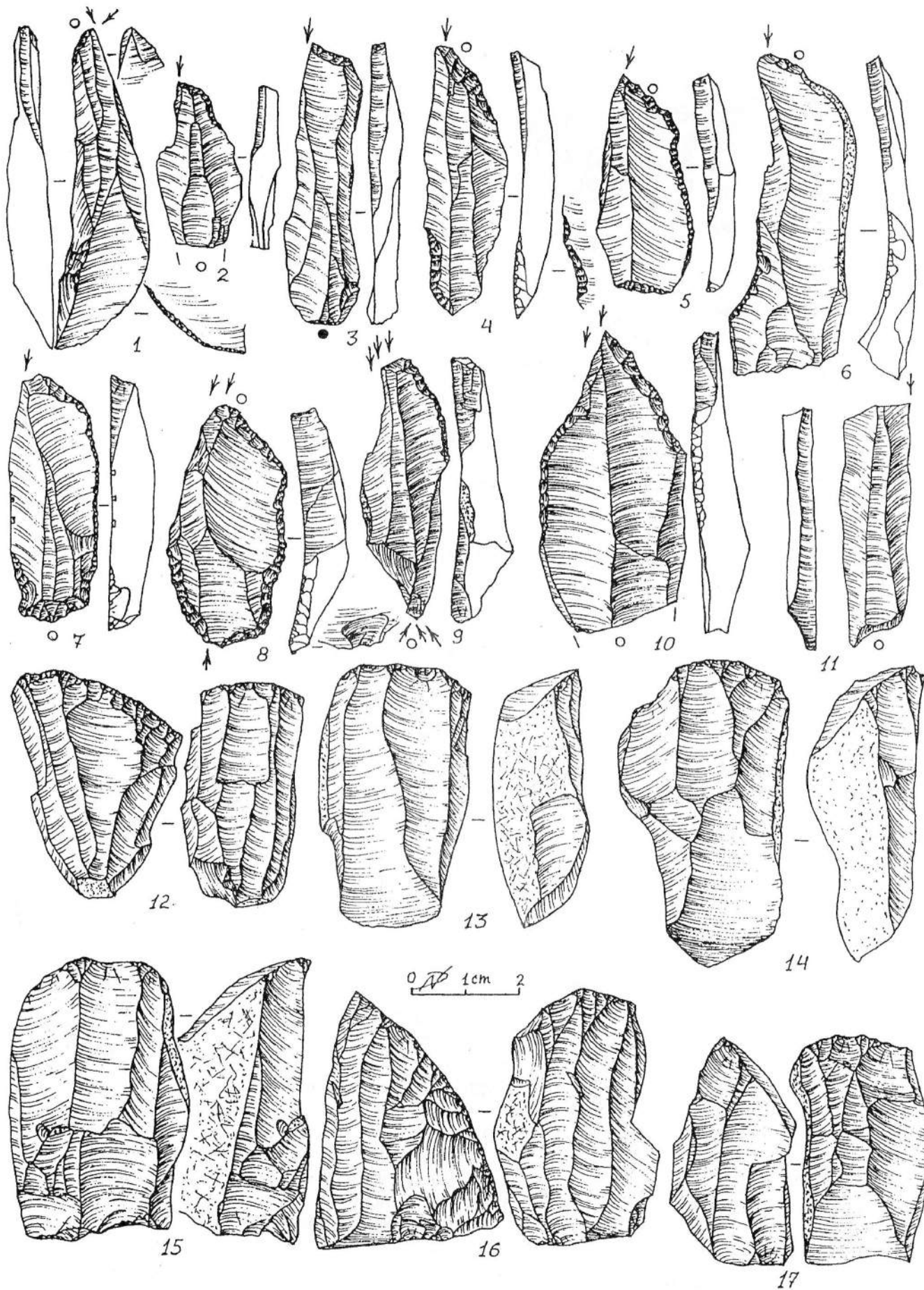

Fig. 4. Mezhirich – 1966. Burins (1–11) and cores (12–17) from Dwelling 1.
Рис. 4. Межирич – 1966. Резцы (1–11) и нуклеусы (12–17) из жилища № 1.

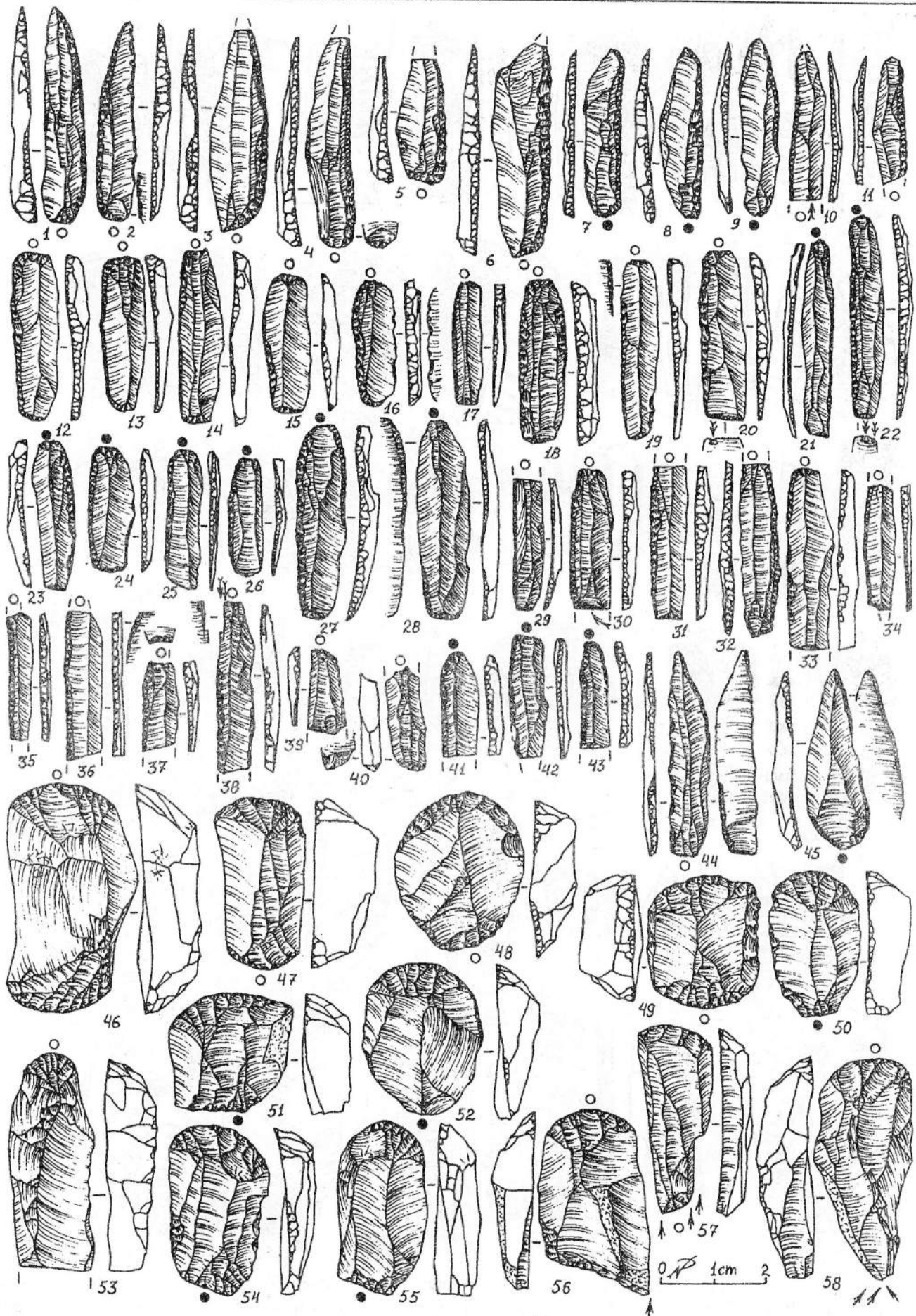

Fig. 5. Mezhirich – 1966. Microliths (1–43), awls (44, 45), scrapers (46–55) and burin-scrapers (56–58) from Dwelling 1.

Рис. 5. Межирич – 1966. Микролиты (1–43), проколки (44, 45), скребки (46–55), скребки-резцы (56–58) из жилища № 1.

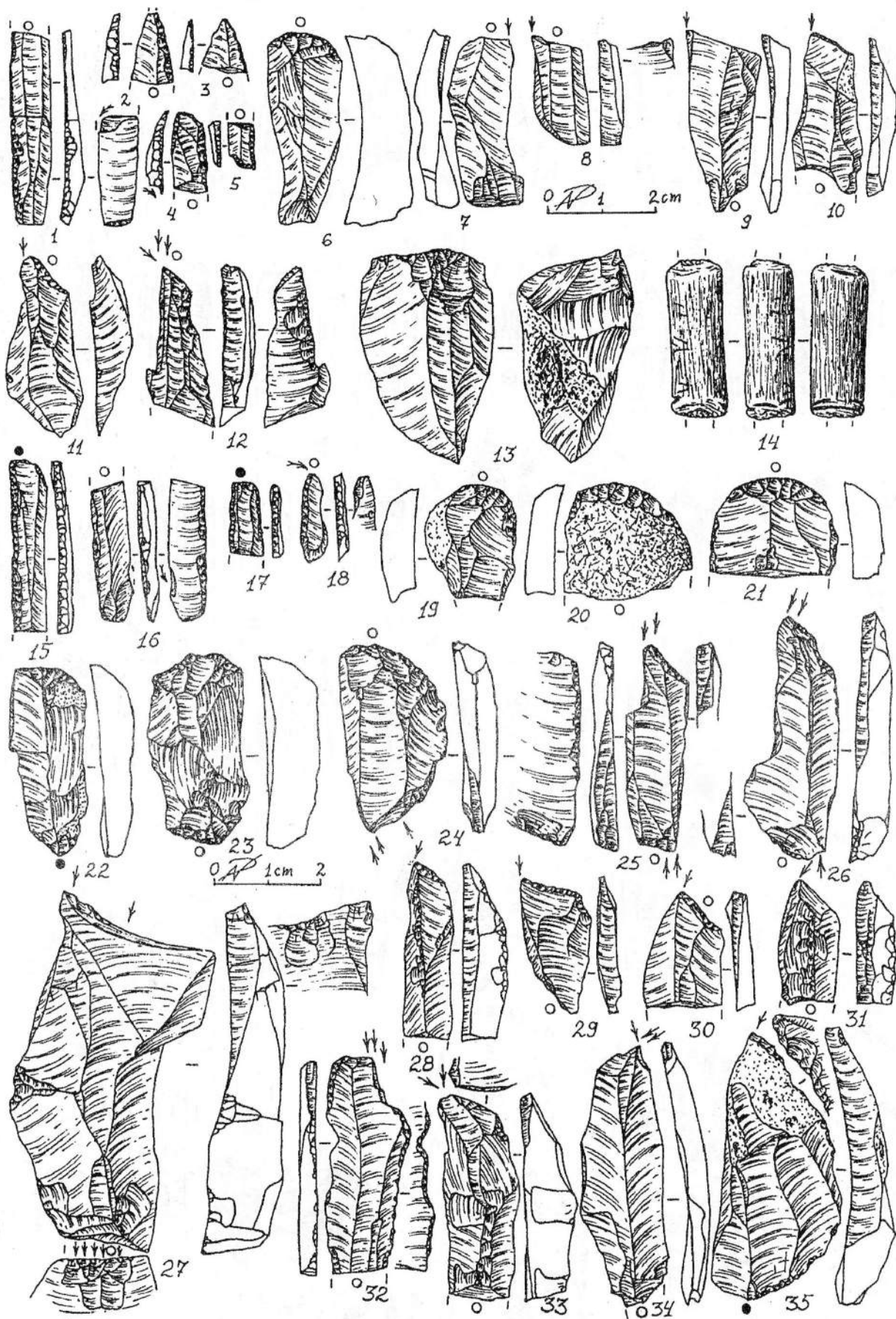

Fig. 6. Mezhirich – 2002. Microliths (1–5), scraper (6), burins (7–12), core (13) and reutilized fragment of ivory point (14) from Pit n. 7 (Dwelling 1); microliths (15–18), scrapers (19–23), burin-scraper (24) and burins (25–35) from Pit n. 5 (Dwelling 4).

Рис. 6. Межирич – 2002. Микролиты (1–5), скребки (6), резцы (7–12), нуклеус (13) и реутилизированный фрагмент острия из бивня (14) – яма № 7 (жилище 1); микролиты (15–18), скребки (19–23), скребок-резец (24) и резцы (25–35) – яма № 5 (жилище 4).

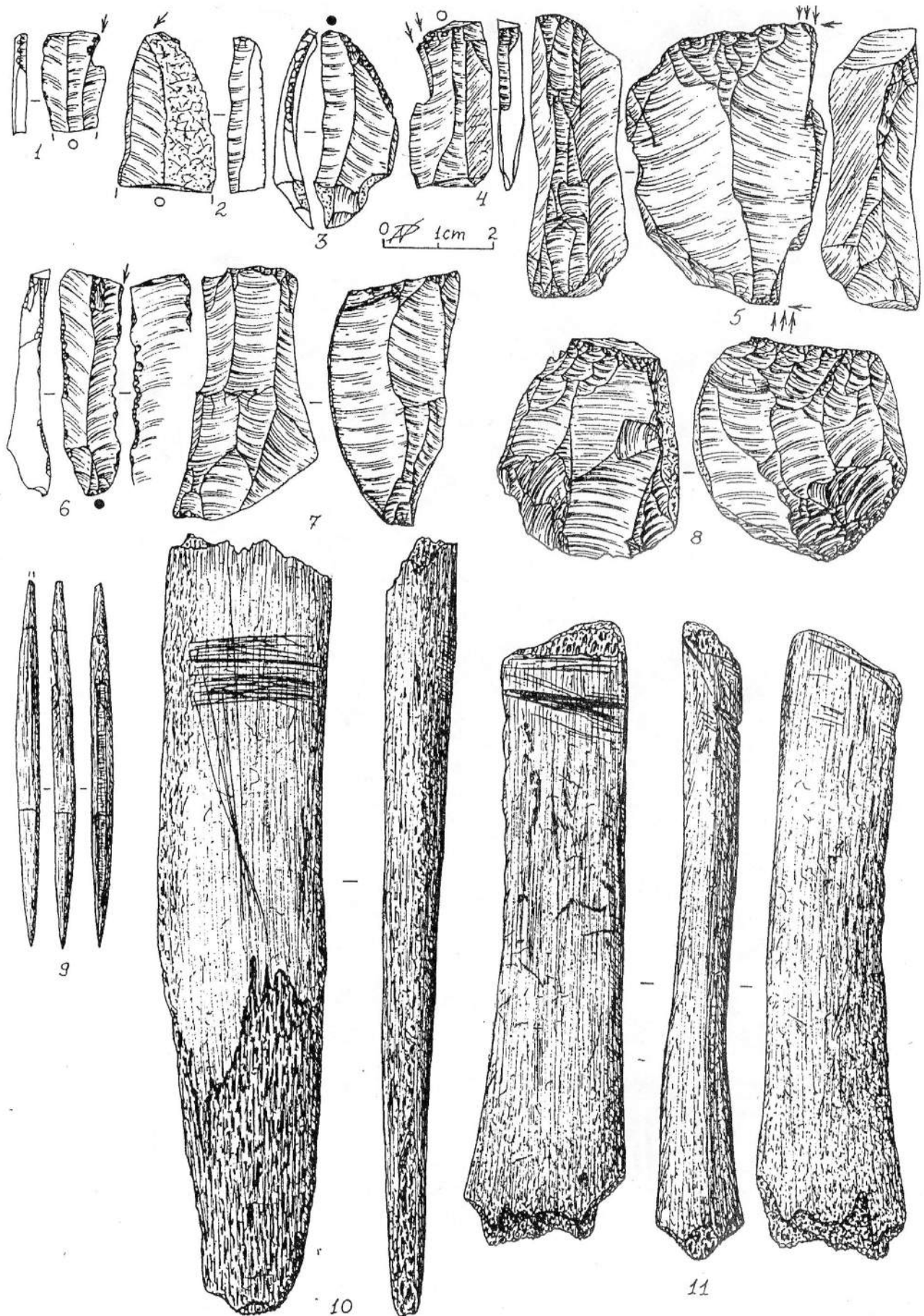
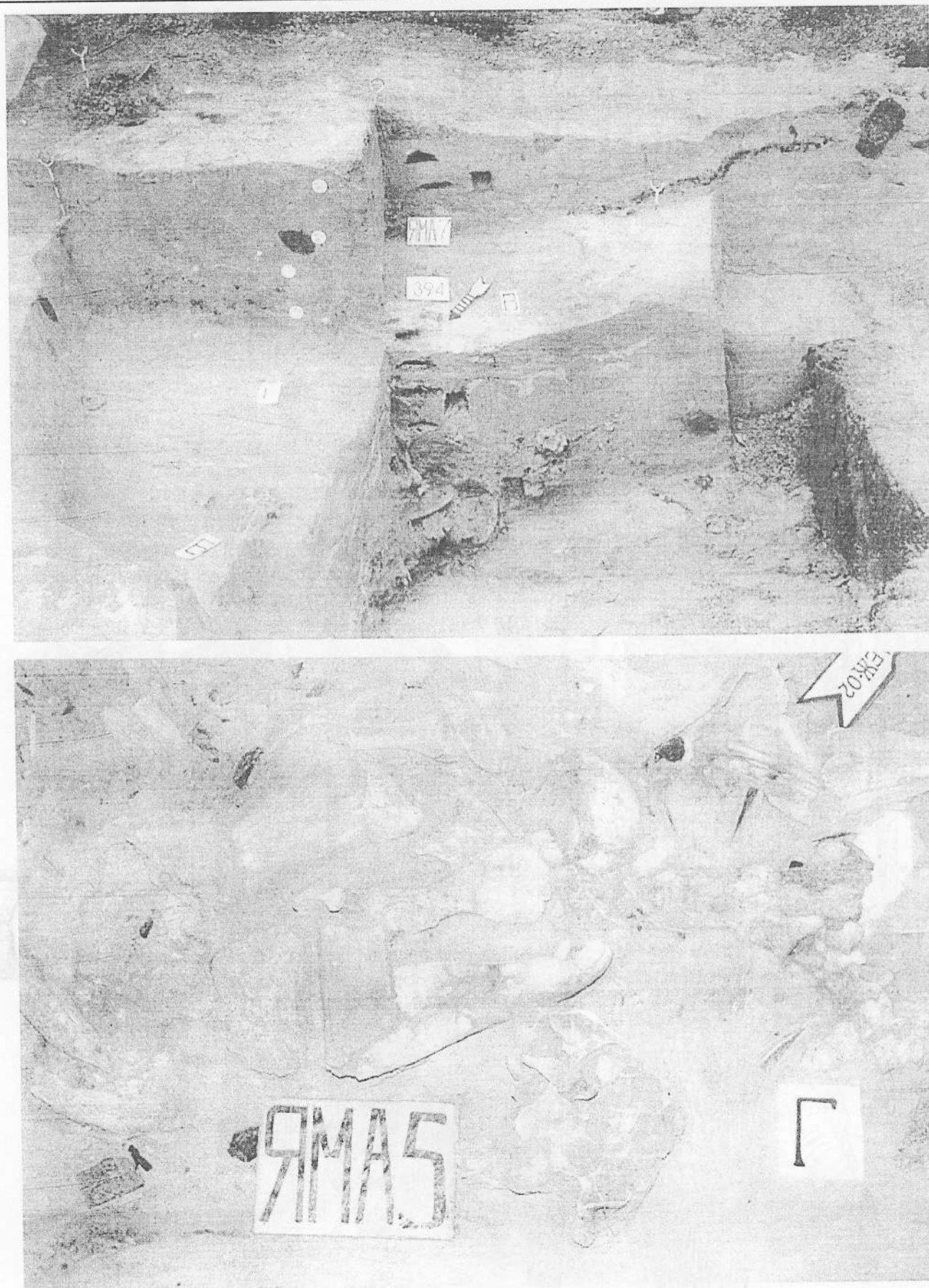

Fig. 7. Mezhirich – 2002. Burins (1–4, 6), burin-like core (5), cores (7, 8), ivory spindle-shaped arrow-point (9) and mammoth ribs with incisions (10–11) from the Pit n. 5 (Dwelling 4).

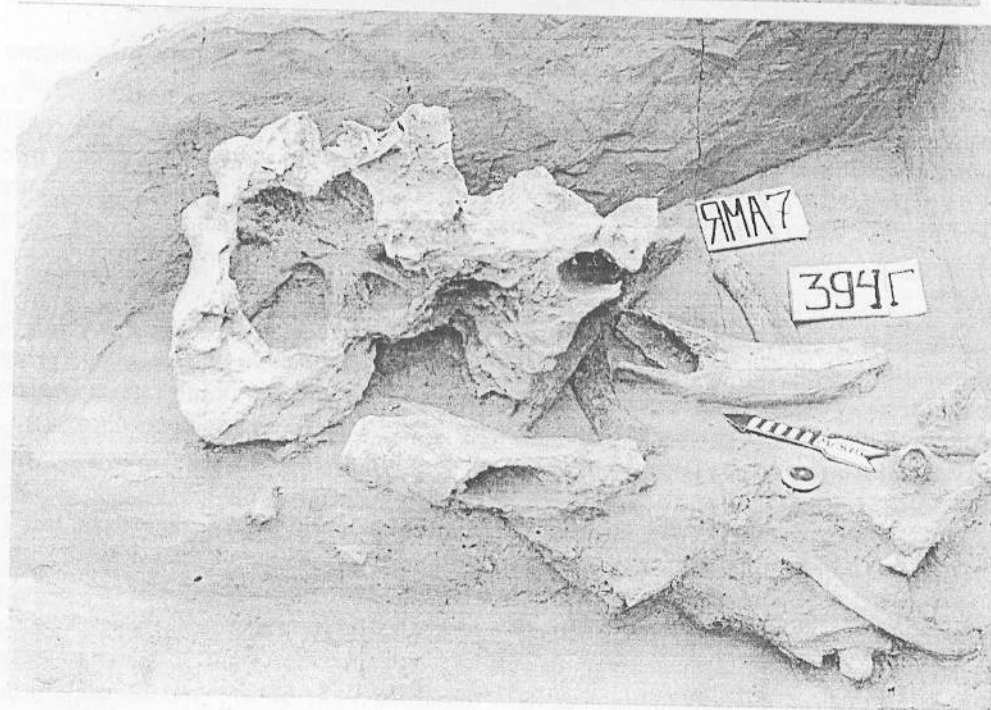
Рис. 7. Межирич – 2002. Резцы (1–4, 6), нуклевидный резец (5), нуклеусы (7, 8), веретеноподобный наконечник стрелы из бивня (9) и ребра мамонта с нарезками (10–11) – яма № 5 (жилище 4).

Fig. 8. Mezhirich - 2002. 1- General view of stratigraphy of Pit n. 7 (Dwelling 1). The black inclined lens from northern part of pit indicates the surface of dump area (so-called "toptalishche"). 2- General view of bone horizon (Layer Z) of Pit n. 5 (Dwelling 4) with some anatomical groups under the sand lense (Sand 1).

Рис.8. Межирич – 2002. 1. Общий вид стратиграфии ямы 7 (жилище 1). Черная линза в северной части ямы указывает поверхность «топталыща». 2. Общий вид костеносного горизонта (слой Z) ямы 5 (жилище 4) с некоторыми анатомическими группами под песчаной линзой (песок 1).

Fig. 9. Mezhirich - 2003. 1- The initial cultural horizon covered by loess-like clay, probably dug out from Pit 7 and upper main dump layer formed during existence of Dwelling 1. 2 - General view of contents of low horizons of Pit 7.

Рис.9. Межирич – 2003. 1. Первичный культурный горизонт, перекрытый лессовидным суглинком, вероятно, выкинутый из ямы 7 и слой главного топталища, сформированного на протяжении существования жилища 1. 2. Общий вид содержания нижних горизонтов ямы 7.

**ЗАКАЛЮЖНЫЙ В. М.,
ЛЯДСКИЙ И. К.**

**ПОЗДНЕПАЛЕОЛИТИЧЕСКАЯ
МАМОНТОВАЯ ФАУНА
МЛЕКОПИТАЮЩИХ –
ВАЖНЫЙ БИОТИЧЕСКИЙ
ФАКТОР РАЗВИТИЯ
ЧЕЛОВЕЧЕСКОГО ОБЩЕСТВА**

**ZAKALUZHNYI V. M.,
LYADSKYI I. K.**

**THE LATER PALEOLITHIC
MAMMOTH MAMMAL
FAUNA IS THE IMPORTANT
BIOTIC FACTOR OF THE
FORMATION
OF HUMAN SOCIETY**

Статья обобщает информацию о влиянии крупных представителей мамонтовой фауны на человеческое общество на ранних этапах его развития. Рассмотрено значение этих животных не только как основного компонента питания, но и их роль в формировании материальной и духовной культуры человека.

Формирование и развитие давнего человеческого общества происходило в изменчивых естественно-климатических условиях четвертичного (антропогенного) периода кайнозойской эры. Именно в палеолите человечество научилось добывать огонь, изготавливать одежду, строить примитивные жилища; формировались и усложнялись трудовые навыки и формы общения. Основными видами деятельности человека, обеспечивающими существование родового строя, были охота и собирательство. В позднем палеолите человек практически проник во все внеледниковые территории Евразии и Америки.

В разных географо-климатических регионах Украины открыты и обследованы позднепалеолитические стоянки и поселения (Киево-кирилловская, Гонцовская, Мезинская, Межиричская, Добраничевская, Радомышльская, Пушкари, Молодово, Кормань, Амвросиевская и др.).

Функциональная палитра позднепалеолитической мамонтовой фауны млекопитающих в истории развития человеческого общества отражена в монографиях И.Г.Пидопличко [1969; 1976], И.Г.Шовкопляса [1965], К.А.Татарина [1969], Л.Р.Серебряного [1980], Т.Никола [1986] и многих других работах [Природа и древний человек.; Основы социэкологии...].

Период наибольшего распространения последнего материкового оледенения характеризовался усилением роли холодостойких млекопитающих. Они имели благоприятные предпосылки для широкого расселения на равнинах Европы в условиях сокращения лесных биотопов и развития многолетней мерзлоты. Одновременно более теплолюбивые виды мигрировали далеко на юг, в средиземноморские районы. Именно к данному периоду относится расселение вплоть до северного Причерноморья холодовыносливых млекопитающих, включая мамонта, северного оленя, песца и копытного лемминга.

Деграляция последнего оледенения в средней полосе Европы сопровождалась повышением роли лесных биотопов и их последовательным

продвижением к северу. К этому же времени относится расцвет охотничьих позднепалеолитических культур, специализировавшихся на добыче крупных травоядных млекопитающих. Люди вступили в единоборство с неблагоприятными природными условиями, обнаружив удивительную адаптацию к суровой обстановке; фактически началось активное преобразующее влияние человека на животный мир [Серебряный, 1980, с. 84].

Суровые условия жизни в приледниковых зонах особенно способствовали ускоренному совершенствованию средств, обеспечивавших существование. Это касается, прежде всего, организации охоты и орудий труда, связанных с ней. Охота в позднем палеолите становится безраздельно господствующим производством. Особенно развивается охота на мамонта – самого крупного растительноядного животного. Убойный вес мамонта достигал 1,5–2 т. При умелом хранении его мясо могло надолго обеспечить пищей даже большой коллектив палеолитического поселка. Охота на шерстистых носорогов, лошадей, быков, северных оленей занимала значительно меньшее место в хозяйстве человека. К концу палеолита еще осуществлялись облавные охоты крупного масштаба.

Добыча хищников, особенно волков и песцов, в позднем палеолите имела главной целью обеспечить человека мехом для одежды и других бытовых надобностей. Мясо хищников – волков, песцов, корсаков, как правило, не употреблялось в пищу, так же как и у современных арктических народностей. Скелеты мелких хищников и волков находятся в анатомическом порядке на многих палеолитических поселениях и возле них. Это выброшенные туши животных после снятия с них шкур [История..., с. 33].

Крупные звери составляли один из наиболее существенных компонентов природного окружения древнего человека, что и определило раннее развитие охотничьего промысла, но только в позднем палеолите охота заняла важную позицию в хозяйственной жизни. Об этом свидетельствуют произведения

палеолитического искусства, посвященные в основном изображению оленей, лошадей, бизонов, зубров, носорогов, мамонтов, которые играли важную роль в пищевом рационе. Наряду с ними изображались и хищные животные (пещерный медведь, пещерная гиена, пещерный лев, саблезубый кот) – соперники по охоте и враги первобытных людей [Серебряный, 1980, с. 84].

Вторая половина вюрма и особенно период последнего материкового оледенения выделялись необычайно быстрым прогрессом культур позднего палеолита. В это время началось изготовление каменных орудий с применением усовершенствованной техники скола: от правильных гранёных призматических нуклеусов откалывались длинные тонкие пластины, подвергавшиеся вторичной обработке сколом и тонкой ретушью. Каменные орудия приобрели высокий уровень специализации (скребки, резцы, орудия с затупленным краем, ножи и др.). Появились орудия из рогов и костей животных. Благодаря более совершенным орудиям возникли и более эффективные формы охоты, что улучшило рацион населения. Изменилась и социальная структура: на смену первобытному стаду пришла материнская родовая община [Серебряный, 1980, с. 102].

Мамонт, несмотря на свои огромные размеры, был желанной добычей для первобытного человека.

Находки костей мамонтов по всему ареалу распространения их, в том числе и на Украине, свидетельствуют о значительных масштабах истребления этих животных. По мнению украинского палеонтолога К.А.Татарина [1969], уничтожение стада мамонтов в количестве 80 особей (стоянка Пушкари) равнозначно уничтожению поголовья 7–8 пар этих животных за целое столетие. На палеолитических стоянках Среднего Приднестровья (Вороновица I, Молодово V, Кормань IV, Бабин I) общая численность найденных останков мамонта превышает 300, что равнозначно истреблению поколений 28–32 пар этих животных за столетие. Если предположить, что на территории Украины и некоторых других регионов европейского континента на каждые 5 км существовал в среднем 1 мамонт, то при оптимальной насыщенности этим видом лесной и лесостепной зон их общая численность могла варьировать в пределах полумиллиона особей. По мнению И.Г.Пидопличко [1969; 1976] и Г.А.Бачинского [Основы соціоекології...], палеолитические охотники могли истребить это поголовье всего за одно тысячелетие.

Украинский академик И.Г.Пидопличко [1969] приводил такие данные относительно костей и черепов мамонтов, использованных для устройства жилищ или своеобразных ритуальных куч в долинах Десны и Днестра:

Поселение	Число костей	Число мамонтов	Число обнаруженных «хижин»
Киево-кирилловское	440	70	3
Гонцовское	142	25	1
Мезинское	1350	116	5
Межиричское	385	95	1
Добраничевское	125	18	1

Своеобразным первым археологическим документом позднего палеолита в Украине служит Гонцовская стоянка (15–13 тыс. лет назад), расположенная между сёлами Гонцы и Духово Лубенского района Полтавской обл. на правом берегу р. Удай. Фаунистический комплекс Гонцовской стоянки представлен относительным видовым разнообразием. Среди палеонтологических находок доминировали остатки мамонта (всего около 150 костей, в том числе 27 черепов, бивни, ребра, лопатки, тазовые кости), а также северного оленя, медведя, песца, зайца, волка. Археологами обнаружено 470 предметов (проколки, иглы, молоток), изготовленных из костей животных. Уникальная находка Гонцовской стоянки – образец первобытного календаря – обломок бивня мамонта с насечками [Полтавщина..., с. 174].

Охота на мамонта, естественно, требовала четких организационных форм, а также соответствующего этому трудному и небезопасному делу снаряжения и вооружения охотников. Зато результаты такой коллективной охоты создавали прочную и сравнительно длительную обеспеченность человека продуктами первой необходимости – мясом, жиром для

обогрева и освещения, костями, бивнями и шкурой, нашедшими применение даже в домостроительстве.

Поселения позднепалеолитических людей открыты в Европе почти повсеместно, за исключением северо-западных областей. Особенно много обнаружено их на Украине. Поселки кроманьонцев продолжали оставаться сравнительно небольшими, хотя и намного большими по сравнению со среднепалеолитическими. Они состояли из 5–8 сооружений типа яранг, располагавшихся поблизости от реки, на мысах, местах, защищенных оврагами. Возможно, что некоторые поселения кроманьонцев имели ограждения из ветвей, костей и меховой ветопи, отпугивавших диких животных. Жилища кроманьонцев представлены двумя типами – зимними и летними. Зимние жилища – это довольно сложные сооружения, рассчитанные на длительное использование их. Каркас таких сооружений состоял из взаимопересекающихся гнутых жердей, из черепов и челюстей мамонтов, положенных в основание. Опорными конструкциями служили отдельно стоящие крупные длинные кости мамонта. Ближе к верху жилища укладывались более мелкие кости. Венчали постройку сплетенные рога северных оленей.

В конструкцию входили и бивни мамонта, поддерживающие отдельные элементы жилья, особенно арочный вход. Каркас покрывался шкурами животных.

Свет и тепло давали жирники — вместилища из выдолбленной кости или камня, наполненные жиром. Вход или лаз в жилище прикрывался шкурами.

Почти у каждого жилища имелись специальные ямы, предназначенные для хранения костей и бивней, укрытых здесь про запас для различных бытовых надобностей. Жилища, места изготовления орудий и, вероятно, обработки продуктов охоты, ямы-хранилища составляли единый хозяйственно-бытовой комплекс.

Кроманьонец впервые в истории человечества стал широко применять костяные орудия и пользоваться костью как строительным материалом для изготовления различных бытовых и художественных изделий. Ассортимент орудий из кости тоже был достаточно широк. Прекрасно изготовленные наконечники копий и дротиков, шилья, проколки и иглы составляют вполне обычный набор орудий, найденных при раскопках. Реже встречаются так называемые жезлы начальников или выпрямители, мотыги, различные лопатки и ложила, служившие для разглаживания швов при шитье меховой одежды. На некоторых предметах имеются фигурная резьба и орнамент [История..., с. 36].

Была достаточно велика роль первобытных охотников в истреблении гигантских травоядных животных. Об этом свидетельствуют хотя бы произведения первобытного искусства конца палеолита, запечатлевшие загонную охоту и применение западни. Колоссальные скопления костей мамонтов использовались даже для укрепления каркасов жилищ [Серебряный, 1980, с. 86].

К этой эпохе относятся самые первые свидетельства отрицательного воздействия человека на среду. Например, при раскопках стоянки Амвросиевка, находящейся в степной зоне Украины, была обнаружена огромная масса костей зубров, что соответствовало 983 особям животных, тогда как на стоянке жило не более 100 человек. Значительная часть этой охотничьей добычи, вероятно, превышала потребности и оставалась не использованной. С развитием техники позднего палеолита влияние человека на окружающую среду постепенно расширялось [Серебряный, 1980, с. 114].

В результате замечательных открытий археологов обнаружилось, что памятники искусства появляются неизмеримо позднее, чем орудия труда. Позднее почти на миллион лет. Искусство глубже, чем техника изготовления орудий, раскрывает отличия начала позднего палеолита от конца мустьерской эпохи [Рогинский, 1982, с. 3].

Подлинные произведения изобразительного искусства появляются только в позднем палеолите, вместе с *Homo sapiens*, хотя зачатки будущей изобразительной деятельности верхнепалеолитической эпохи отмечены ещё в мустье.

При изучении жилища из знаменитой Мезинской стоянки позднего палеолита (в Черниговской обл.) были обнаружены расписанные орнаментом кости, молоток из рога северного оленя и колотушки из бивней мамонта. С.Н.Бибиков высказал предположение, что это набор музыкальных инструментов. Их древность — около 20 тыс. лет [Рогинский, 1982, с. 13].

Палеолитическое искусство по тем целям, которым оно служило, было далеко не только искусством. Оно имело религиозно-магическое значение, ориентировало человека в природе, обращая его к животному миру как к главнейшему источнику его существования, позволяло ему познавать картину ночного неба, знакомило его с календарём и учило считать [Рогинский, 1982, с. 21].

Конечно, развитие изобразительного искусства было возможно только потому, что возникавшие в сознании людей образы действительности представляли собой мощные средства объединения их эмоций в совместной, жизненно важной для коллектива трудовой деятельности. Искусство всегда было одной из форм общественного сознания [Рогинский, 1982, с. 25].

Великолепные рисунки художников позднего палеолита всё ещё удивляют нас изяществом линий и ярким осмысленным наблюдением животных, что выражается в выдающейся силе и энергичности рисунка.

Возникновение современного человека характеризуется исключительным духовным и психическим развитием, которое вывело эволюцию человека из рамок чисто биологической эволюции и поставило его под власть социальных законов [Николов, 1986, с. 159].

При раскопках в Мезине и Межирич на Каневщине были открыты и живописные изображения. Они встречены на лопатке, бедренной кости и двух челюстях, на обломках таза и черепа мамонта. Изображения эти нанесены красной краской (минеральной охрой). Установлено, что меандровый орнамент в виде гравированного узора на ряде археологических объектов из Мезина и других местонахождений в более упрощенной форме восходит в своем происхождении к естественному рисунку дентина бивня мамонта, видимого на срезе невооруженным глазом. Реалистическая подоснова происхождения орнамента в виде меандра стала бесспорной. Умение же видеть и воспроизводить с ювелирной точностью необходимое в создаваемом предмете хорошо представлено в производстве кремневых микропластинок.

Одним из высших проявлений духовной культуры человека, отражающих глубины эмоциональных чувств, психики и общественного мировоззрения, является музыка.

В пещерных позднепалеолитических поселениях Западной Европы на стенах пещер были обнаружены изображения пляшущих антропоморфных существ, обряженных в звериные шкуры (пещеры Трех Братьев,

Комбарелль и др.). Но танец связан с музыкой. И этот вид искусства тоже представлен в находках из позднепалеолитических поселений. Помимо простейших свистулек, найденных во Франции, Англии, Венгрии, Чехословакии, обнаружены и довольно сложные изделия из кости и рога. Они близки по своему устройству к флейтам и свирелям. В слоях, относящихся к позднему палеолиту, известного поселения Молодово V на Днестре были обнаружены музыкальные инструменты в виде флейт или свирелей с пятью и большим числом боковых отверстий, определяющих высоту звука. Такие находки свидетельствуют о том, что кроманьонец уже обладал сложным эмоциональным восприятием окружающего мира.

Новые исследования материалов из Мезинского палеолитического поселения в лабораторных условиях и с помощью специальной экспертизы привели к важным заключениям. Оказалось, что самое крупное сооружение Мезинского поселения, построенное из костей мамонта и рогов северного оленя, сначала было обычным жилым помещением. Затем оно пришло в ветхость и было оставлено. Позднее сооружение это основательно укрепили с помощью внутренних подпорок, поддерживавших свод, и устроили здесь «дом обрядов», празднеств. Такие дома, тоже размещавшиеся в старых жилищах, ярангах или чумах, вплоть до революции бытовали в поселках северных народностей (у чукчей, эскимосов и др.).

Мезинский обрядовый дом со временем рухнул, прикрыв мощным слоем строительных костей все то, что находилось в нем. Установлено, что в сооружении не было предметов хозяйственно-бытового обихода, но были обнаружены предметы, отражавшие идеологическую сферу деятельности кроманьонца. В руинах нашли кости мамонта: лопатку, две челюсти, бедро, крупный фрагмент черепа и большой обломок таза. Все эти кости на определенных участках покрыты геометрическими узорами, выполненными красной краской в виде зигзагов, прямых и параллельных линий, уголков. Раскрашенные кости находились все вместе в отдаленной от входа части дома. Здесь же обнаружены и другие предметы, в их числе: наборный «шумящий» браслет, состоящий из пяти отдельных пластин из бивня мамонта, с великолепным резным орнаментом; два крупных изделия, напоминающие антропоморфные фигуры, каждая из которых имеет закругленный верхний конец и утонченный нижний. Эти изделия очень хорошо размещаются в зажатой ладони. В доме также найден молоток из рога северного оленя, восемь костяных проколов и сломанная костяная игла. На полу находилось множество раковин морских моллюсков, из которых составлялись ожерелья. Из руин сооружения было извлечено около 10 кг красной и желтой охры, залегавшей на полу отдельными скоплениями по 2–3 кг в каждом. Таким образом, праздничное или обрядовое назначение всего найденного в мезинском обрядовом доме — несомненно. На отдельных орнаментированных частях

раскрашенных костей мамонта выявлены определенно локализованные участки с явными нарушениями целостности поверхностного слоя. Они опознаются по сглаженной и залощенной поверхности, по сработанному верхнему слою, резкому отличию состояния поверхностного слоя кости от окружающих естественных плоскостей ее и т. д. Все эти поверхностные нарушения на костях, по заключению ученых, появились в результате сосредоточенных ударов по кости, производившихся длительное время. Не остается сомнения в том, что все окрашенные кости служили ударными музыкальными инструментами. Один из них — бедро мамонта — для лучшего резонирования был изнутри частично очищен от костной губчатой ткани. Интересно, что набор этих инструментов давал разную тональность, разную звуковую шумовую гамму [История..., с. 31].

С этими предметами связан и молоток из рога северного оленя. Им пользовались как ударником для извлечения звука при постукивании по костям. Эту же функцию выполняли и два изделия из кости мамонта с округлыми и утонченными концами. Ими пользовались как звуковыми колотушками. Наборный «шумящий» браслет, безусловно, должен быть отнесен к звуковым инструментам типа своеобразных кастаньет, сопровождавших танцы. Этот инструмент является первой материальной находкой, подтверждающей распространение искусства танца среди палеолитического населения Восточной Европы. Остальные предметы могут рассматриваться как своеобразный «театральный реквизит». Восемь костяных проколов и костяная игла были необходимы для облачения в одежды из шкур. Кстати, палеолитические рисунки, найденные в пещерах Франции, часто передают танцующие фигуры обряженными в звериные шкуры. Запас охры в доме служил обрядовым, праздничным целям. Охра шла на окраску тела, гримирование и пр.

При раскопках позднепалеолитического поселения Межирич на Каневщине было установлено, что у входа в жилище, во многом аналогичное мезинскому, стоял череп мамонта, украшенный сложным геометрическим рисунком на лбу. В самом жилище нашли вместе с множеством хозяйственно-бытовых и ритуальных предметов несколько поврежденных и один целый ударный молоток. Череп мамонта являлся очень хорошим звуковым резонирующим инструментом типа барабана. Молотки могли предназначаться и для него. Вероятно, в Мезине в обрядовом доме находился такой же инструмент, представленный обломком черепа мамонта с росписью красного цвета.

Мезинский обрядово-праздничный дом вместе с предметами, найденными в нем, а также межиричский расписной череп мамонта являются уникальными находками. Исследование их раскрывает одну из важнейших сторон психологии кроманьонца, его мироощущение, эмоциональность, поведение. Следует подчеркнуть и социальную значимость найденных костяных музыкальных инструментов. Пять

раскрашенных костей мамонта, обнаруженных в Мезине, вместе представляли собою функционально единый музыкальный комплекс. Но с ним должны были быть связаны две звуковые колотушки и «шумящий» браслет-кастаньеты. К этому же набору принадлежал и орнаментированный череп мамонта – барабан, сохранившийся, как обычно черепа этого животного, фрагментарно [История..., с. 33].

Дальнейшее исследование костей мамонта под углом зрения выявления музыкальных объектов обещает внести много нового в понимание духовной жизни палеолитического человека, несмотря на 20–25 тыс. лет, отделяющих нашу современность от позднего палеолита.

Другим историческим источником, раскрывающим некоторые идеологические представления кроманьонцев Восточной Европы, являются погребения людей.

Погребение кроманьонца в Костенках в имитированном жилище из костей, богатейшие погребения подростков Сунгиря, усыпанные костяными или из бивня мамонта бусами и к тому же снабженные не имеющими себе подобных большими, цельными копьями из бивня мамонта, подчеркивают, в частности, сложность представлений, сопровождавших заупокойную обрядность.

Условия жизни кроманьонцев, особенно обитавших в зоне приледниковья, сложились так, что отдельная

семья не могла существовать как самостоятельная социально-экономическая организация. Добыча крупного зверя, проведение облавных охот, сооружение ловчих ям, доставка охотничьих трофеев, в том числе и расчлененных туш мамонтов с помощью, вероятно, волокуш, строительство зимнего жилья и другие виды трудоемких хозяйственных работ требовали кооперации, усилий всей родовой общины.

Таким образом, в позднем палеолите экономическое состояние обществ, освоивших большую часть Европы, было довольно устойчивым, и охота, особенно на мамонта, обеспечивала жизнедеятельность коллективов. При таких, в общем благоприятных, обстоятельствах население численно увеличивалось, создавались лучшие возможности для сохранения потомства.

Ближе к концу палеолита наблюдается заметное истощение охотничьих ресурсов, особенно уменьшается численность мамонтов. Это приводит к поиску новых охотничьих площадей, значительным миграциям позднепалеолитических сообществ, особенно в северном направлении, т. е. в том, куда под воздействием изменявшихся природных условий устремлялись стада северных промысловых животных, главным образом – северного оленя. Последний на завершающем этапе палеолита занимал в хозяйстве человека иногда основное место и превосходил по своему экономическому значению даже мамонта.

ЛИТЕРАТУРА

- История Украинской ССР. Первобытнообщинный строй – до второй половины XIII в. – К.: Наук. думка, 1981. – Т. I. – 495 с.
- Основи соціоекології / За ред. Г.О.Бачинського. – К.: Вища школа, 1995. – 238 с.
- Николов Т. Долгий путь жизни. – М.: Мир, 1986. – 166 с.
- Пидопличко И.Г. Позднепалеолитические жилища из костей мамонта на Украине. – К.: Наук. думка, 1969. – 154 с.
- Пидопличко И.Г. Межиричские жилища из костей мамонта. – К.: Наук. думка, 1976. – 240 с.
- Полтавщина. Енциклопедичний довідник / За ред. А.В.Кудрицького. – К.: УЕ, 1992. – 1022 с.
- Природа и древний человек / Г.И.Лазуков и др. – М.: Мысль, 1981. – 223 с.
- Рогинский А.А. Об истоках возникновения искусства. – М.: Изд-во МГУ, 1982. – 32 с.
- Серебряный Л.Р. Древнее оледенение и жизнь – М.: Наука, 1980. – 128 с.
- Татаринев К.А. Фауна неогеновых и антропогеновых позвоночных Подолии и Прикарпатья, её история и современное состояние: Дис... докт. биол. наук. – Львов, 1969. – 514 с.
- Шовкопляс И.Г. Мезинская стоянка. – К.: Наук. думка, 1965. – 226 с.

SUMMARY

In this work the features of influence of later Paleolithic mammoth mammal fauna on the formation of a human society are considered. Such large phytophagies as a mammoth, a woolen rhinoceros, a primitive bison and a bull, a northern deer, a horse were the basic components of feeding of Homo sapiens. These animals also rendered a huge influence on economic household arrangement, world outlook, on culture and painting.

The materials about places for a rest and settlements of human beings, investigated in various geography-climatic regions, are considered to be the documentary proofs of all these.

ЖИТЕНЁВ В. С.

ZHITENEV V. S.

СПЕЦИАЛИЗАЦИЯ ОХОТЫ И КОСТНЫЕ ОСТАТКИ ПУШНЫХ ЖИВОТНЫХ НА ВЕРХНЕПАЛЕОЛИТИЧЕСКИХ ПАМЯТНИКАХ ВОСТОЧНОЙ ЕВРОПЫ

HUNT SPECIALIZATION AND BONE RESTS OF FUR ANIMALS ON THE UPPER PALEOLITHIC SITES OF EAST EUROPE

В работе представлены предварительные данные о наличии и распределении костных остатков некоторых видов пушных животных по площади стоянок и связи с основными элементами культурного слоя ряда верхнепалеолитических памятников Восточной Европы.

В числе многих констант палеолитоведения категоричное положение занимает тезис о специализированной пушной охоте и осенне-зимнем сезоне ее проведения. Основой для выделения подобного рода деятельности из общей охотничьей практики стали многочисленные костные остатки ряда хищных животных и крупных грызунов, во множестве находимые (нередко в анатомическом порядке) на базовых верхнепалеолитических стоянках Русской равнины. Однако общей дефиниции самого термина «пушная охота» применительно к эпохе палеолита до сих пор уделяется очень мало внимания. Тогда как разработка, обоснование и, в дальнейшем, применение критериев для выделения столь узкоспециализированной деятельности первобытного человека может открыть новые горизонты в нашем понимании некоторых закономерностей хозяйственно-бытовой и социальной жизни палеолитического общества.

В исторической перспективе практика пушной охоты нераздельно связана с товарно-денежным обменом. Меха и меховые изделия высоко ценились на рынке, где были желанным товаром. Пушным промыслом занимались как одиночки, так и целые группы, используя активные и пассивные приемы охоты. Сравнительная ценность меха определялась различными факторами, среди которых, помимо эстетического, одним из основных была редкость зверя и сложность его добычи. При массовом отлове зверей, утилизации тушек после свежевания нередко не происходило, и они выкидывались. Таким образом, пушная охота в историческое время представляла собой целенаправленный промысел, ориентированный на вполне определенный внешний спрос.

В палеолите добыча пушнины была связана с естественной потребностью отдельных групп населения того или иного региона в этом необходимом природном материале, предназначенном и используемом для приспособления к внешним воздействиям неблагоприятных факторов окружающей среды. В связи с этим, однако, возникает вопрос о характере такой охоты и степени утилизации добытых

«пушных» зверей. Только после разрешения этого вопроса можно делать выводы относительно вероятности существования в палеолите пушной охоты в поздней историческом понимании этого термина.

Упоминание пушной охоты часто встречается в общем контексте описания хозяйственно-бытовой деятельности в связи с характеристикой фаунистического материала на том или ином памятнике. При этом особое внимание обращается лишь на волков, песцов и иногда зайцев, чьи остатки на стоянках, как правило, многочисленны. Представленные на стоянках единичными находками костей медведи, росомы, лисы, пещерные львы (пещерные пантеры) и рыси упоминаются, по большей части, лишь для того, чтобы отметить эпизодичность и случайность охоты на них. В предлагаемой работе основное внимание будет уделено именно последней группе животных.

Одним из основных вопросов, непосредственно связанных со специализированной пушной охотой, является степень утилизации добытых зверей и, в первую очередь, вопрос употребления их в пищу.

Решение вопроса о пушной охоте на основе материальных свидетельств требует учитывать как набор частей скелета животных, представленных на стоянках, так и распределение костных остатков по площади стоянки и связь с рядом основных элементов культурного слоя, какими являются жилища, хозяйственные ямы, очаги, пятна золы, скопления кости и т. д. [подробнее см. Леонова, 1994].

Остатки крупных пушных животных негрупповых видов на стоянках не многочисленны и представлены, как правило, черепными костями и костями лап. Незначительное количество костных остатков этих животных связано, скорее всего, не только с их естественной численностью или тафономическими особенностями сохранности костного материала на стоянках, но и с относительной удаленностью мест добычи этих зверей и вытекающими отсюда проблемами разделки, транспортировки, сохранности продукта. Следует отметить, что и сегодня шкуры крупных зверей (медведь, волк, росомы, рысь и т. п.)

охотники предпочитают снимать сразу после добычи, поскольку туша крупного зверя остывает долго и шкура на ней может начать портиться уже через 2–3 часа [Энциклопедия..., 1998]. Показательным археологическим примером этому является стоянка Семеновка I на Украине, представляющая собой, судя по всему, место забоя и разделки медведя, произведенных небольшой группой охотников в теплое время года [Нужный, 1997].

Специального внимания заслуживают значительное количество костей лап, которые нередко встречаются в анатомической связи или в состоянии, близком к этому, на поверхности жилых площадок различных стоянок. Следует отметить, что упомянутые кости лап во многих случаях представлены не всей совокупностью элементов, а только пяточными, пястными/запястными, плюсневыми/заплюсневыми костями и метаподиями. Фаланги встречаются гораздо реже, особенно когтевые. Вероятно, данный факт связан с традиционным способом свежевания и разделки добычи. Аналогичный вывод был сделан В.И. Громовым в результате изучения костей песцов из Сунгирской стоянки [Сукачев и др., 1966, с. 102].

Исходя из поставленных выше вопросов, мною были рассмотрены представленность и распределение костных остатков пушных животных в культурном слое ряда верхнепалеолитических стоянок Восточной Европы.

Основными источниками послужили данные, опубликованные в специальной литературе, и архивные материалы. Все данные сведены в анатомические таблицы и текстовое описание, приведенное ниже. Искреннюю признательность за неоценимую помощь и советы выражаю М.Д. Гвоздовер и Н.Б. Леоновой.

Пещерный лев

Остатки пещерного льва обычно немногочисленны и представлены черепными костями, длинными костями конечностей (в меньшей степени) и костями лап (табл. 1). В единичных случаях отмечаются хвостовые позвонки. Целые черепа и их фрагменты, как правило, фиксируются в пределах жилищ. Исключением является череп, обнаруженный в яме № 77 на Авдеевской стоянке. Находки длинных костей конечностей единичны и встречаются как в жилищах, так и в культурном слое стоянок. Кости лап, нередко в анатомической связи, находят иногда и в жилищах, и в ямах, но больше всего – в культурном слое, в относительной близости от жилищ. Отдельные кости этого хищника обнаруживают около скоплений костей мамонта. Общей является следующая закономерность: если на стоянке есть относительно большое число костных остатков, то значительная их часть сосредоточена только на одном-двух участках.

Достоверных находок подвесок из зубов пещерного льва на открытых верхнепалеолитических стоянках Восточной Европы мне не известно. Тогда как наличие и определенное положение когтевых фаланг в детском погребении Сунгирской стоянки связано, вероятно, с их символическим значением. В детском погребении

были найдены следующие костные остатки пещерного льва: по одной когтевой фаланге с правой стороны живота у обоих погребенных (при этом отмечено, что у девочки она была небольшой) примерно на одном уровне – пояснично-крестцового отдела (что, вероятно, связано с определенными традициями и представлениями о месте этих символических предметов на одежде); кроме того, у мальчика был обнаружен «на левой скуле и почти между зубами – крупный когтевой сустав» [Бадер, 1998, с. 77].

Важным моментом является и имеющееся определение пола животных, черепа которых были найдены в жилищах Костенки 1 (1), Костенки 4, Костенки 8 (1), Костенки 13. Во всех случаях – это, по определению Н.К. Верещагина, черепа львиц [Верещагин, 1971]. И только в новом объекте Авдеева представлены остатки и самок, и самцов.

Охота на пещерного льва, вероятно, производилась достаточно далеко от постоянного места обитания охотников и имела ряд социально значимых аспектов.

Росомаха

Остатки росомахи обычно немногочисленны и представлены, как правило, черепными костями, длинными костями конечностей и костями лап (табл. 1); причем последние иногда встречаются в анатомической связи или в состоянии, близком к этому.

Остатки росомах располагаются на площади стоянок в жилищах и непосредственно около них, в ямах, на поверхности жилых площадок. Следы обработки встречаются на некоторых фрагментах костей, которые, возможно, являются отходами производства орудий. Так, в Межириче на некоторых росомахих костях отмечены следы обработки: глубокая нарезка на фрагменте левой нижней челюсти; следы отделения эпифизов и диафизов бедренной и большой берцовой костей [Пидопличко, 1976, с. 30–31]. На стоянке Чулатово 1 была найдена плечевая кость росомахи с обломанным проксимальным эпифизом, служившая, возможно, рукоятью составного орудия [Пидопличка, 1949, с. 140].

Значительное количество росомахих костей найдено только в Авдеево (новый объект – 263 кости от 15 особей), Межириче (61 кость от 8 особей) и Мезине (28 костей от 5 особей).

Следует отметить, что остатки росомахи, за исключением единичных случаев, встречаются на стоянках, в фауне которых присутствует северный олень. Для современных росомах обычным кормом, кроме падали, являются, в первую очередь, северный олень и заяц. А совпадение ареалов рода *Gulo* и рода *Rangifer* «намечается с самого конца третичного периода и начала плейстоцена» [Новиков, 1993, с. 90].

О. Соффер отметила наличие костей росомах на тех стоянках, где имеются ямы-хранилища. Присутствие ям-хранилищ, в свою очередь, свидетельствует о том, что сезон обитания стоянок определялся холодным временем года [Soffer, 1985, p. 316]. Однако в ряде случаев остатки росомах были обнаружены и на стоянках, заселенных в теплое время года, например,

в Чулатово 1. Данный факт не противоречит предположению о «пушной» направленности охоты на росомых, поскольку охота ради получения меха оправдана уже с августа, когда эти животные «одеваются в зимний мех» [Новиков, 1993, с. 58].

Пищевой ценности росомых в приемлемых продовольственных условиях для палеолитического человека, скорее всего, не представляли. Тем не менее, есть сообщения о таких нарезках на костях росомых, которые интерпретируются авторами как следы употребления мяса животных в пищу [Амирханов, 2000, с. 64; Соффер, 1993, с. 107].

Росомаха занимает особое место среди животных негрупповых видов. Следы употребления в пищу ее мяса крайне редки, также как и льва. Тогда как сходство с волками и песцами обнаруживается в использовании длинных костей конечностей для изготовления орудий. Кроме того, изображения и волков, и росомых в мелкой пластике единичны, но есть их орнаментированные метаподии и метаподии, изготовленные из мамонтовой кости [Gvozdover, 1995].

Вообще, в ряде случаев есть все основания полагать, что намеренное расположение лап, черепов и некоторых других костей на отдельных участках стоянок связано с определенной неутилитарной деятельностью их обитателей. Так, на новом комплексе Авдеевской стоянки одна из зон скопления костей росомых связана с участком скопления остатков пещерной пантеры. Указанная область сгущения находок этих двух хищников связана «с ямой № 77, на дне которой были найдены три женских статуэтки, а выше их – целый череп пантеры (молодая особь). Над черепом, в верхней части заполнения и в перекрывающемся культурном слое, лежали обломки черепов и челюстей росомых, а также кости стоп» [Гвоздовер, 2001, с. 340]. Культовый характер одного из объектов отмечен и на стоянке Хотылево 2. Он представляет собой блюдообразное углубление, на дне которого была вскрыта яма № 8. «С западной стороны ямы лежала половина черепа пещерного медведя с одним клыком, а также лицевая часть черепа росомых, окрашенная в коричневый цвет» [Заверняев, 2000, с. 80]. В трех метрах к северу от ямы № 8 в небольшой ямке были найдены две женские статуэтки и лебяжья кость с отпиленными концами и нарезками.

Медведь

Остатки медведя, за некоторым исключением, немногочисленны и представлены в большинстве случаев черепными костями (изолированные зубы, фрагменты нижних челюстей) и костями лап (табл. 2).

Целый череп медведя был обнаружен в Хотылево 2 и на Добринической стоянке. Значительное количество медвежьих остатков найдено только на стоянках Елисеевичи и Мезин – 96 костей от 10 особей и 35 костей от 7 особей соответственно.

Остатки медведя располагаются на площади стоянок у самых разных объектов, однако какие-либо крупные скопления костей отсутствуют. Черепные кости были найдены и в жилищах, и в ямах, и в

культурном слое. А остатки лап, как правило, встречаются на поверхности жилых площадок, причем иногда в состоянии, предполагающем попадание в культурный слой анатомически связанных костей. Отдельные кости медведя обнаруживают около скоплений костей мамонтов.

Иногда встречаются скульптурные изображения медведей и разного рода подвески из их зубов.

Охота на медведя, как правило, велась вдалеке от стоянки. Однако, судя по ряду признаков, можно с достаточной степенью уверенности говорить о полной утилизации этого животного.

Необходимо сказать, что за исключением упомянутого выше примера из Хотылево 2, мне не известно явных случаев неутилитарного использования медвежьих костей (кроме подвесок из зубов) на открытых стоянках, подобных тому, что иногда встречается в пещерных памятниках [Житенёв, 2000].

Заяц

Обычное явление на многих стоянках представляет собой значительное число заячьих костей, встречающихся практически по всей площади распространения культурного слоя памятника. Обычно отмечается только наличие сохранивших анатомическую связь костей лапок. Яркий пример изучения костей зайца, составляющих значительное количество в материалах остеологической коллекции, представляет исследование, выполненное В.В. Карачаровским по материалам из раскопок Костенок 4.

«В результате специального анализа состава костей зайца, заполняющих ямки в раскопах Костенок IV, удалось установить следующее.

1. Остатки зайца во всей коллекции составляют огромное большинство (из 2957 остатков 2387 принадлежат зайцам).

2. Среди остатков зайца большинство принадлежит костям свободных частей конечности: humerus, ulna, radius, кости запястья и пясти, фаланги пальцев – передней конечности; femur, tibia, кости предплюсны и плюсны, фаланги пальцев – задней конечности.

3. Среди остатков конечностей большинство костей принадлежит нижним их частям: кисти... и стопе..., то есть: метакарпальным, метатарзальным, карпальным и тарзальным костям и фалангам пальцев.

4. Уже давно обращено внимание на частое нахождение этих частей конечностей в полном составе... и порядке их анатомического строения. Это явление несомненно объясняется тем обстоятельством, что эти части убитого животного в пищу не шли и просто отбрасывались.

5. Довольно часто такие полные лапки были находимы в ямках, однако это явление не является правилом, а скорее случайностью потому, что большинство таких находок падает как раз на свободные квадраты раскопок. Это подтверждается подсчетом таких находок в раскопках Костенок IV 1937 г.: 75% всех находок полных лапок падает на квадраты

и только 25% – на ямки и западины» [Карачаровский, 1938, л. 1].

В тех же случаях, когда кости зайца на стоянках немногочисленны, возможно более определенно говорить о местах и характере (разделка, употребление в пищу) их концентрации.

Охота на зайцев была на многих стоянках целенаправленной и велась, судя по всему, круглогодично, а пойманные животные использовались полностью.

Волк и песец

Волки и песцы являются обычными компонентами фаунистических коллекций самых разнообразных памятников. Кости, в т. ч. и анатомические группы костей, этих животных находят практически по всей площади памятников.

Необходимо отметить наличие на некоторых стоянках целых скелетов волков и песцов. Следует подчеркнуть, что крупные части и полные скелеты *нескольких* особей волков или песцов, составляющих скопления в западинах и средней или верхней частях заполнения землянок (что, возможно, указывает на завершающий период обитания стоянок), встречаются только на некоторых памятниках Костенковско-Авдеевской культуры – Костенки 1, Костенки 13, Авдеево. Крупные скопления остатков целых туш этих же животных, найденные на стоянках Павлов и Пшедмость, хотя и в несколько иных условиях, в общем, представляют явление того же порядка.

На стоянках иной культурной принадлежности иногда встречаются целые скелеты, но в другом контексте. Так на дне полуземлянки первого слоя Костенок 8 было обнаружено «несколько туш волков, брошенных (вероятно, после снятия шкуры) с обрубленными лапами, так как при частях скелета костей стоп почти не встречается. Также сохранились отдельные кости лап, обнаруживающие в ряде случаев анатомическую связь. Обращает внимание почти полное отсутствие хвостовых позвонков волка. Вероятно, хвосты отделялись и уносились вместе со шкурами» [Ефименко, Борисковский, 1957, с. 204].

При раскопках Мезинской стоянки были обнаружены *почти* целые скелеты волков, которые, однако, не составляли крупных скоплений и находились рядом с внешним очагом и жилищем [Шовкопляс, 1965].

Значительное число орудий и подвесок сделано из костей песцов и волков. Украшения из зубов этих животных встречаются не только в культурном слое стоянок, но и в погребениях (Сунгирь, Дольни Вестонице и др.).

Большое число остатков волка и песца, в т. ч. и анатомические группы костей – целые скелеты и их отдельные части, найденные на многих стоянках, являются свидетельством вероятного частичного или, в некоторых случаях, полного отсутствия пищевой утилизации добытых животных. Однако данное утверждение действительно не для всех памятников. Авторы раскопок ряда стоянок указывали на пищевое

использование волков (Костенки 21, сл. 3; Межирич; Мезин и др.) и песцов (Сунгирь, Гагарино, Елисеевичи и др.) [Иванова и др., 1987, с. 85; Пидопличко, 1969, с. 101; Сукачев и др., 1966, с. 102; Замятнин, 1935, с. 41; Саблин, 2002, с. 107]. Вероятно, наличие или отсутствие пищевой утилизации этих животных во многом связано с общим количеством продовольственных запасов на стоянке.

Охота на волков и песцов, по всей видимости, происходила в относительной близости от стоянки.

***

Итак, при учете таких факторов, как сезон охоты и характер утилизации добытых пушных животных каждого вида (представленность частей скелета, связь их с элементами культурного слоя; наличие следов обработки на костях; изготовление орудий и украшений), создается впечатление, что понятие пушной охоты, т. е. широко распространенной организованной целенаправленной добычи нескольких видов животных исключительно ради меха, для палеолитической эпохи неприемлемо.

По всей видимости, в верхнем палеолите лишь у *некоторых* групп населения в осенне-зимний сезон существовала специализированная добыча только волка и песца. Характерными признаками пушной направленности являются: отсутствие или частичная пищевая утилизация, относительно большое количество добытых особей. При этом необходимо принимать во внимание особенности каждой стоянки, конкретной продовольственной ситуации и ряд других факторов.

О бытовании же специализированной охоты на зверей негрупповых видов говорить не приходится, т. к. в подавляющем большинстве случаев остатки этих животных на стоянках крайне малочисленны, а утилизация добывавшихся в конце лета и в осенне-зимний период пещерных львов, росомов (?) и особенно медведей не сводилась только лишь к заготовке шкур. К тому же добыча имела существенную социальную значимость.

Тем не менее, на нескольких стоянках представлены кости от значительного числа особей пушных животных негрупповых видов. Вместе с тем, костей волков, песцов и зайцев там тоже много. Объяснений этого феномена может быть несколько: от значительной длительности обитания до особо благополучных биоэкологических условий. Однако есть все основания полагать, что на этих стоянках отмечены следы целенаправленной добычи пушных зверей многих видов. Причина этого кроется, возможно, в особом статусе и роли таких стоянок [Soffer, 1985].

На многих стоянках найдены части скелетов волков и песцов в анатомическом порядке. Если рассматривать эти факты как свидетельство частичного, а иногда и полного отсутствия необходимости участия волков и песцов в системе продовольственного обеспечения коллектива, то при учете относительно небольшого числа остатков копытных на стоянках, возникает

вопрос об использовании человеком такого ресурса, как мамонт.

Имеющиеся данные об охоте, следах разделки и отделения мяса, обнаруженных на костях мамонтов, являются важными свидетельствами существования

практики охоты на мамонта [ex. Fladerer, 2001]. Одним из следствий этого стала возможность существования целенаправленной добычи пушных животных, при которой мясо некоторых из них употреблять в пищу не было нужды.

АРХИВНЫЕ МАТЕРИАЛЫ

Карачаровский В.В. Результаты специального анализа состава костей зайца из раскопок А.Н.Рогачева 1938 г. палеолитической стоянки Костенки IV близ с. Александровского Воронежской области // Архив ИИМК. – Ф. 35/1938. – Оп. 1. – № 10.

Материалы по раскопкам палеолитической стоянки Боршево II. Раскопки П.П.Ефименко 1923 г. Описи фауны // Архив ИИМК. – Ф. 2/1923. – Оп. 1. – № 127.

Материалы по раскопкам палеолитической стоянки Костенки III, Воронежской обл. Раскопки П.П.Ефименко 1923 г. / Архив ИИМК. – Ф. 2/1923. – Оп. 1. – № 128.

Материалы по раскопкам палеолитической стоянки Боршево II. Экспедиция под руководством П.П.Ефименко 1925 г. Описи фауны. Списки костей по отдельным видам животных // Архив ИИМК. – Ф. 2/1925. – Оп. 1. – № 251.

Материалы по раскопкам палеолитической стоянки Костенки I Воронежской области. Описи фауны // Архив ИИМК. – Ф. 2/1926. – Оп. 1. – № 249.

Материалы по раскопкам палеолитической стоянки Костенки I, II и III. Экспедиция под руководством С.Н.Замятнина 1927 г. // Архив ИИМК. – Ф. 2/1927. – Оп. 1. – № 237.

Материалы по раскопкам палеолитической стоянки Костенки I, Воронежской области. Экспедиция под руководством П.П.Ефименко. Опись фауны // Архив ИИМК. – Ф. 2/1932. – Оп. 1. – № 256.

Материалы по стоянке Костенки XVII (фауна из раскопок...). Борисковский П.И. // Архив ИИМК. – Ф. 35/1955. – Оп. 1. – № 89.

Описи костей из палеолитической стоянки Костенки I (экспедиция П.П.Ефименко 1934 г.) // Архив ИИМК. – Ф. 2/1934. – Оп. 1. – № 182.

Опись палеолитических материалов из палеолитической стоянки Бирючий лог близ с. Александровки, Воронежской области. Раскопки Ефименко П.П. 1937 г. // Архив ИИМК. – Ф. 2/1937. – Оп. 1. – № 323. – Л.3.

Палеолитическая экспедиция Костенки II П.И.Борисковского в 1956 г. Опись костных остатков // Архив ИИМК. – Ф. 35/1956. – Оп. 1. – № 95.

Результаты определения костных остатков млекопитающих из палеолитической стоянки Александровской – Костенки IV Воронежской области. Раскопки Рогачева А.Н. 1937 г. // Архив ИИМК. – Ф. 2/1937. – Оп. 1. – № 173.

Результаты определения и опись фаунистического материала палеолитической стоянки «Костенки IV» и «Селища». Раскопки Рогачева А.Н. 1938 г. // Архив ИИМК. – Ф. 35/1938. – Оп. 1. – № 9.

Фауна Авдеевской палеолитической стоянки 1947–1949 гг. // Научный архив Музея и НИИ Антропологии МГУ. – №№ X–470, 1; X–477, 4.

Фауна из раскопок палеолитической стоянки Аносовка, Костенки II и Костенки XVII верхний и нижний культурные слои в 1953 г. Раскопки П.И.Борисковского // Архив ИИМК. – Ф. 35/1953. – Оп. 1. – № 196.

ЛИТЕРАТУРА

Амирханов Х.А. Зарайская стоянка. – М.: Научный мир, 2000. – 248 с.

Балер Н.О. Позднепалеолитическое поселение Сунгирь (погребение и окружающая среда). – М.: Научный мир, 1998. – 244 с.

Бибикова В.И., Старкин А.В. Характеристика остеологического материала из раскопок позднепалеолитического поселения Анетовка II // Станко В.Н., Григорьева Г.В., Швайко Т.Н. Позднепалеолитическое поселение Анетовка II. – К.: Наук. думка, 1989. – С. 127–131.

Борисковский П.И. Палеолит Украины: Историко-археологические очерки // МИА. – М.–Л.: Изд-во АН СССР, 1953. – № 40. – 464 с.

Будзько В.Д. Кельсиевская стоянка – новый памятник касценкауска-аудзеуской культуры // Вестник АН БССР, Сер. грамад. навук. – Минск, 1960. – № 1. – С. 81–92.

Бурова Н.Д. Особенности формирования костного скопления остатков млекопитающих на верхнепалеолитическом поселении Юдиново // Синицын А.А., Сергин В.Я., Хоффекер Дж.Ф. (ред.). Особенности развития верхнего палеолита Восточной Европы (материалы Международной конференции, посвященной 120-летию открытия палеолита в Костенках. ИИМК РАН, IX. 1999) / Костенки в контексте палеолита Евразии. Исследования. – Вып. 1. – СПб., 2002. – С. 196–205.

Величко А.А., Грехова Л.В., Губонина З.П. Среда обитания первобытного человека Тимоновских стоянок. – М.: Наука, 1977. – 140 с.

Верещагин Н.К. Пещерный лев и его история в Голарктике и в пределах СССР // Труды Зоологического института АН СССР. – 1971. – Т. 49. – С. 123–199.

Виноградова Е.А. Использование древнего рельефа для хозяйственной планировки верхнепалеолитических стоянок // 60 лет кафедре археологии МГУ им. М.В.Ломоносова: ТД юбилейной конф. – М., 1999. – С. 40–44.

- Гвоздовер М.Д.** Зооархеология верхнепалеолитической стоянки Авдеево (предварительное сообщение) // Мамонт и его окружение: 200 лет изучения. – М.: ГЕОС, 2001. – С. 335–345.
- Громаў В.І.** Фауна Бердыскай палеолітичнай стаянкі (на раскопках 1926–1927 гг.) // Працы Археалагічнай Камісіі Беларускай Акадэміі навук. – Мінск, 1930. – Т. II. – С. 7–30.
- Громов В.И.** Некоторые новые данные о фауне и геологии палеолита Восточной Европы и Сибири // Палеолит СССР / Известия ГАИМК. – М.; Л.: Соцэкгиз, 1935. – Вып. 118. – С. 246–270.
- Громов В.И.** Палеонтологическое и археологическое обоснование стратиграфии континентальных отложений четвертичного периода на территории СССР (млекопитающие, палеолит) // Труды Ин-та геологич. наук. – М.: Изд-во АН СССР, 1948. – Вып. 64. – 521 с.
- Ефименко П.П.** Костенки I. – М.–Л.: Изд-во АН СССР, 1958. – 500 с.
- Ефименко П.П., Борисковский П.И.** Тельманское палеолитическое поселение (раскопки 1937 г.) // Палеолит и неолит СССР. Т. III / МИА. – М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1957. – № 59. – С. 191–234.
- Житенев В.С.** Культ медведя в палеолите Европы: Автореф. дис... канд. ист. наук. – М., 2000.
- Заверняев Ф.М.** Остатки жилищно-бытового и хозяйственного комплекса на Хотылевской верхнепалеолитической стоянке // РА. – 2000. – № 3. – С. 69–87.
- Замятин С.Н.** Раскопки у с. Гагарина (верховья Дона, ЦЧО) // Палеолит СССР / Известия ГАИМК. – М.–Л.: ОГИЗ, 1935. – Вып. 118. – С. 26–77.
- Иванова М.А., Кузьмина И.Е., Праслов Н.Д.** Фауна млекопитающих Гмелинской позднелептострофанской стоянки на Дону // Труды Зоологического института АН СССР. – 1987. – Т. 168. – С. 66–86.
- Леонова Н.Б.** Современное палеолитоведение: методология, концепция, подходы. Дис... докт. ист. наук. – М., 1994.
- Новиков Б.В.** Россоха. – М.: Центр. науч.-исслед. лаборатория охотничьего хозяйства и заповедников, 1993.
- Нужный Д.Ю.** Проблема сезонной адаптации фаналопалеолітичних мисливців на мамонтів Середнього Подніпров'я і нові епіграфічні пам'ятки у басейні Трубежу // Археологія. – 1997. – № 2. – С. 3–23.
- Павлов А.П.** Геологическая история европейских земель и морей в связи с историей ископаемого человека. – М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1936. – 343 с.
- Пидопличка И.Г.** Палеолитическая стоянка Чулатов I // СА. – М.–Л.: Изд-во АН СССР, 1940. – № 5. – С. 65–80.
- Пидопличка И.Г.** Палеолітична стоянка Чулатів I (Крейдяний майдан). Звіт про розкопки за 1935–1936 рр. // Палеоліт і неоліт України. – К.: Вид-во АН УРСР, 1947. – Т. I. – С. 123–148.
- Пидопличко И.Г.** Межиричские жилища из костей мамонта. – К.: Наук. думка, 1976. – 239 с.
- Рогачев А.Н.** Александровское поселение древнекаменного века у села Костенки на Дону // МИА. – М.–Л.: Изд-во АН СССР, 1955. – № 45. – 164 с.
- Саблин М.В.** Палеозоология стоянок верхней Десны: новые данные // Праслов Н.Д. (ред.). Верхний палеолит – верхний плейстоцен: динамика природных событий и периодизация археологических культур (Мат-лы Междунар. конф., посвящ. 90-летию со дня рожд. А.Н.Рогачева). – СПб., 2002. – С. 107–109.
- Соффер О.А.** Верхний палеолит Средней и Восточной Европы: люди и мамонты // Леонова Н.Б., Несмеянов С.А. (ред.). Проблемы палеоэкологии древних обществ. – М.: Изд. Российского открытого ун-та, 1993. – С. 99–118.
- Сукачев В.Н., Громов В.И., Бадер О.Н.** Верхнепалеолитическая стоянка Сунгирь // Труды ГИН. – М., 1966. – Вып. 162.
- Чернин О.П.** Володимирівська палеолітична стоянка. – К.: Вид-во АН УРСР, 1953. – 76 с.
- Чубур А.А., Головачева И.В., Тимошкин В.М.** Хищники, жвачные и непарноногие с верхнепалеолитической стоянки Хотылево–2 Брянской области // Песоченский историко-археологический сборник. – Вып. 3. – Ч. 1.: Археология. История промышленности и ремесел. – Киров: Киров. ист.-краевед. музей (Калуж. обл.), 1997. – С. 14–20.
- Шовкопляс И.Г.** Мезинская стоянка (к истории Среднеднепровского бассейна в позднелептострофанскую эпоху). – К.: Наук. думка, 1965. – 327 с.
- Энциклопедия охотника.** – Можайск: ТЕРРА, 1998. – Т. 3. – 280 с.
- Fladerer F.A.** The Krems-Wachtberg camp-site: mammoth carcass utilization along the Danube 27000 years ago // G.Cavaretta, P.Girola, M.Mussi, M.R.Palombo (eds). Proceedings of the 1st International Congress (Atti del 1° Congresso Internazionale), The World of Elephants (La Terra degli Elefanti). – Rome, 2001. – P. 432–438.
- Gvozdover M.G.** Art of the Mammoth Hunters: The Finds from Avdeev. – Oxbow Monograph 49. Oxford, 1995. – P. 186.
- Leonova N.B., Min'kov E.V.** Spatial analysis of faunal remains from Kamennaya Balka II // Journal of Anthropological Archaeology. – 1988. – N 7. – P. 203–230.
- Soffer O.** The Upper Palaeolithic of the Central Russian Plain. – Orlando, San Diego, New York, Toronto: Academic Press. Inc., 1985. – 539 p.

SUMMARY

The term *fur hunting* (it means fur animals were hunted only for their fur) is hardly correct for Paleolithic time. Probably there were some population groups in Upper Paleolith who hunted fur animals in end of summer and autumn-winter season. But the grade of utilisation of those animals meant more than only fur processing; in most cases it depended on concrete food situation.

СТУПАК Д. В.

ТЕХНОЛОГІЯ РОЗКОЛЮВАННЯ КРЕМЕНЮ ФІНАЛЬНОПАЛЕОЛІТИЧНОЇ СТОЯНКИ КРАСНОСІЛЛЯ Є

Стаття присвячена розгляду технології розколювання кременю фінальнопалеолітичної стоянки Красносілля Є. Дана стоянка є епонімною для красносільської фінальнопалеолітичної культури і є найбільш показовою серед матеріалів цієї культури на Україні.

У 70-х роках ХХ ст. на території Південно-Східної Прибалтики були виділені комплекси аренсбурзької культури [Римантене, 1971, с. 20-23, 30-32; Кольцов, 1977, с. 41-57]. У 80-х роках ХХ ст. аренсбурзькі комплекси були виділені на території Українського Полісся [Зализняк, 1986, 106, 107, 141, 1989, с. 17, 18]. Через більшу грубість інвентарю порівняно з виробами власне аренсбурзької культури Німеччини комплекси Східної Європи називалися східноаренсбурзькими або протоаренсбурзькими [Зализняк, 1986, 141, 1989, с. 18, 77, 164]. Пізніше дані пам'ятки були об'єднані в красносільську фінальнопалеолітичну культуру [Зализняк, 1993, с. 43-45, 1994, с. 231-244]. Назва культури походить від назв стоянок Красносілля Є, дослідженої на Верхній Прип'яті [Зализняк, 1989, с. 17, 18, 1999, с. 40-43] та Красносілля б, дослідженої на Верхньому Німані [Kudryashov, Lipnitskaya, 1993, р. 21].

Для крем'яної індустрії даного культурного явища характерними є наконечники стріл з виділенням крутою та напівкрутою ретушшю черешком, як правило без підтески на черевці, які представлені такими трьома головними типами: черешковими з не ретушованим вістрям, черешковими зі скошеним ретушшю пером та асиметричними з суцільно ретушованим одним краєм. Більшість різців і скребачок виготовлені на укорочених заготовках. Основним типом нуклеусів є одноплощинні односторонні, що оброблялись твердим відбійником і постачали короткі сколи [Зализняк, 1993, с. 43-45, 1994, с. 232, 1998, с. 136, 137, 1999, с. 216, 217].

Комплекс стоянки Красносілля Є найбільш показовий серед матеріалів красносільської культури на Україні. Цим обумовлена наша увага до нього. Стоянка була виявлена у 1983 р. і повністю досліджена у 1987 р. [Зализняк, 1989, с. 17, 18, 1999, с. 40-43]. Знаряддя Красносілля Є представлені сьома типовими красносільськими наконечниками стріл з виділенням черешком, п'ять з них мають косоретушоване перо. Різців нараховується - 33. Більшість серед них виготовлена на відщепі, типологічно переважають кутові. Скребачок - 19. Переважають кінцеві, виготовлені на відщепі і платівках вкорочених пропорцій. До виробів з вторинною обробкою також відноситься грубе сокироподібне знаряддя та 10 ретушованих відщепів і платівок з нерегулярною

STYPAK D. V.

THE TECHNOLOGY OF THE KNAPPED FLINT IN THE FINAL PALAEOLITHIC SITE KRASNOSILLYA E

ретушшю, в тому числі і скобелів [Зализняк, 1999, с. 40-43]. Розподіл виробів без вторинної обробки представлений в Таблиці 1.

Методика. Технологія розколювання каменю є послідовним процесом обробки каменю, направленим на отримання заготовок. Специфіка технології розколювання виявляється через виявлення особливостей сировини, процесу розколювання і техніки сколу і виявлення їх взаємозв'язку між собою [Гиря, 1991, с. 115-128, 1997, 198с; Гиря, Нехорошев, 1994, с. 5-24; Усик, 1992, с. 100-103; Кулаков, 1993, с. 120-139; Нехорошев, 1993, с. 100-119, 1999, 174с.; Горелик, 2001, с. 232-242].

В даній роботі для окреслення наведених вище особливостей аналізуються нуклеуси, сколи їх формування/переоформлення і підправки та платівки і відщепи. Базовими для їх аналізу і синтезу отриманих результатів є методичні та термінологічні розробки, представлені в роботах Є.Ю. Гирі та В.П. Чабая і Ю.Е. Деміденка [Гиря, 1997, 198с.; 2000, с. 99-112; Chabai and Demidenko, 1998, р. 31-51].

Нуклеуси аналізувались по характеру робочої поверхні, оформлення площини сколювання, формування бічних поверхонь та тилу.

При аналізі платівок основна увага приділялась цілим. Вони розподілялись по ширині на мікроплатівки (до 7 мм), середньоширокі (7 – 11 мм) та широкі (12 мм і більше) [Тіхій, 1974, р. 5-8].

Для цілих платівок визначались: огранка дорсальних поверхонь, обриси латеральних граней, вигнутість в профілі, профіль дистального кінця, перетин, початок сколювання, тип оформлення площини, наявність підготовки зони розщеплення та кут сколювання.

Фрагменти платівок аналізувались по огранці дорсальних поверхонь. Окрім цього для проксимальних фрагментів визначались: початок сколювання, тип оформлення площини, наявність підготовки зони розщеплення, кут сколювання. Для дистальних фрагментів визначався профіль закінчення.

Серед відщепів була виділена група відщепів, знятих з робочих поверхонь нуклеусів. Вони були виділені з інших по характеру огранки дорсальних поверхонь. Більшість таких сколів можна назвати невдалими знятими платівок. Вони аналізувались по

огранці дорсальних поверхонь, профілю дистального кінця, початку сколювання, типу оформлення площини, наявності підготовки зони розщеплення, куту сколювання.

Серед ординарних відщепів для аналізу була зроблена довільна вибірка в 300 екземплярів. Вони аналізувались по наявності кірки на дорсальній поверхні, огранці, початку сколювання, типу оформлення площини, наявності підготовки зони розщеплення, куту сколювання.

Сировина. На стоянці використовувався дрібнозернистий західноволинський моренний кремій сірих відтінків. Судячи по характеру кірки, кремій підбирали з поверхні відкладів. На більшості виробів з кіркою вона вивітрена, на окремих виробах зберіглась природна люстрована поверхня. Окремі вироби на стоянці під час розколювання відділялись по внутрішнім тріщинам в кремені, на окремих видно по декілька дрібних тріщин, що свідчить про сухість невеликої частини використаної сировини. На наш погляд, це обумовлено підбором сировини на поверхні виходів. Судячи по розмірам знарядь, нуклеусів і сколів, переважна більшість з використаних частин кременю мали розмір максимум трохи більше 100 мм.

Нуклеуси. Серед нуклеусів найбільшу групу становлять одноплощинні односторонні поздовжні (Табл.1). Серед них найбільший має розміри: 67х26х36 мм; найменший: 41х32х17 мм. Три з даних нуклеусів є підпризматичними (Рис. 1.2,4; 3.4), два інші – спрацьовані і відносяться до сплюснених (Рис. 1.1,3).

Робочі поверхні двох одноплощинних поздовжніх підпризматичних нуклеусів несуть негативи широких платівок нерегулярних обрисів і відщепів (Рис. 1.2,4), робочі поверхні третього несуть негативи тільки широких платівок (Рис. 3.4).

Сколи формування пренуклеусу помітні лише на одному нуклеусі (Рис. 1.2). На ньому ж фіксується підняття сколами з кінця нуклеусу рельєфу робочої поверхні.

В якості площини сколювання в одному випадку використаний природний злам конкреції (Рис. 1.4), у другого нуклеусу площа сформована одним сколом, знятим зі сторони робочої поверхні (Рис. 3.4), у третього – рядом сколів, знятих зі сторони робочої поверхні (Рис. 1.2). Сліди редуціювання має лише один нуклеус. Жоден не має слідів застосування абразиву. Кут сколювання у даних нуклеусів коливається в межах 85 – 75 градусів.

До одного з даних нуклеусів були підібрані сколи, що утворили залом на робочій поверхні і крупний масивний скол, який їх прибрав. На даному сколі був виготовлений різець (Рис. 3.4,5,6,7).

Робоча поверхня одного зі сплюснених одноплощинних односторонніх поздовжніх несе негативи середньошироких платівок (Рис. 1.1). Судячи по наявності на ній негативів спрямованих в зустрічному напрямку, даний нуклеус певний час міг використовуватись як двоплощинний. Його тильна поверхня несе негативи формування або

переоформлення нуклеусу. Площина сколювання сформована одним сколом, знятим зі сторони робочої поверхні. Робочий край має сліди редуціювання. Застосування абразиву не зафіксовано. Кут сколювання становить 70 градусів.

Робоча поверхня другого нуклеусу вкрита негативами відщепів (Рис. 1.3). Він є сильно спрацьованим. Одна з бічних сторін і тил несуть негативи якоїсь раніше існуючої поверхні сколювання. Тобто цей нуклеус постав в наслідок переоформлення існувавшего раніше. Його площину сколювання утворює природна поверхня і негатив сколу існувавшего раніше робочої поверхні. Слідів редуціювання та абразивної обробки на даному нуклеусі немає. Кут сколювання становить 88 градусів.

Нуклеус одноплощинний поперечний (Рис. 2.1) має розміри: 32х51х18 мм. Він є сильно спрацьованим сплюсненим. Його робоча поверхня несе негативи середньошироких платівок і відщепів. В якості заготовки нуклеусу використаний уламок кременю. Його бічні та тильна поверхні не несуть слідів підготовки пренуклеусу. Площина сколювання сформована одним сколом, знятим з бічної сторони нуклеусу. Не виключено, що цей негатив є залишком робочої поверхні, яка була втрачена в результаті переоформлення нуклеусу з поздовжнього в поперечний. Застосування редуціювання та абразиву на даному нуклеусі не відмічено. Кут сколювання становить 80 градусів.

Нуклеус двоплощинний біпоздовжній (Рис. 2.2). Його розміри 58х26х33 мм. Він має підпризматичні обриси. Нуклеус сформований на торці уламку конкреції, тож невиключено, що він певний час використовувався як торцевий. Робоча поверхня несе негативи середньошироких платівок. Бічні поверхні та тил не несуть слідів підготовки нуклеусу до роботи. Обидві площини сколювання оформлені одним сколом, знятим зі сторони робочої поверхні нуклеусу. Обидві зони розщеплення мають сліди редуціювання. Використання абразиву не зафіксовано. Обидві площини сколювання розташовані відносно робочої поверхні під кутом 74 градуси.

Нуклеус двоплощинний біпоздовжньо-суміжний (Рис. 3.2,3). Його розміри: 60х25х17 мм. Робоча поверхня несе негативи середньошироких платівок. Бічна поверхня та тил не несуть слідів формування пренуклеусу. В якості однієї з площин використана природна поверхня. Вона розташована до поверхні сколювання під кутом 60 градусів. Друга площа сформована одним сколом, знятим зі сторони робочої поверхні. Вона утворює з поверхнею сколювання кут 80 градусів. Краї обидвох площин були редуційовані. На спеціально сформованій площині є сліди застосування абразиву.

До даного нуклеусу підібрався скол, яким намагались зняти залом, отримані з протилежної площини (Рис. 3.1,3). Цей скол був знятий сильним прямим ударом, що призвело до утворення на робочій

поверхні ще більшого залому (Рис. 3.2) через який обробка нуклеусу була припинена.

Нуклеус двоплощинний ортогонально-суміжний (Рис. 2.3). Його розміри: 52x33x21 мм. Робочі поверхні несуть негативи широких та середньошироких платівок. Поява даного нуклеусу в першу чергу є результатом специфічної форми початкової заготовки. Тил та боки нуклеусу не несуть слідів підготовки пренуклеусу. Одна з площин сколювання являє собою природну поверхню, розташовану до робочої поверхні під кутом 88 градусів. Друга площина сформована двома сколами, знятими зі сторони робочої поверхні і утворює з нею кут 50 градусів. Слідів застосування редуціювання і абразиву на обидвох робочих зонах не відмічено.

Платівки. Найдовша платівка в колекції має довжину 87 мм, але більшість платівок дрібніші і мають розміри від 20 до 55 мм. По ширині серед цілих платівок переважають платівки 7 – 13 мм. Найбільше платівок з показниками ширини 7, 10 мм і 12 мм їх, відповідно - 14, 15 та 16 одиниць. Більше половини цілих платівок відносяться до середньошироких – 64 (52%), широких – 46 (37,3%), мікроплатівок – 13 (10,6%) (Табл.2).

Більшість платівок та їх фрагментів мають огранку латеральну з поздовжніми негативами та поздовжню (Табл.3).

Цілі платівки з біпоздовжніми негативами, тобто платівки які б могли свідчити про застосування біпоздовжнього сколювання, разом складають всього 14 (11,4%). Фрагментів платівок з біпоздовжніми та протилежними негативами всього 10 екземплярів, що становить 4,9% від усіх 203 фрагментів платівок (Табл.3).

Цілих платівок з поперечними та ортогональними негативами, тобто платівок, які сколювались після зняття ребра, або несуть на своїй поверхні сліди підготовки чи переоформлення нуклеусу нараховується 11 (8,9%). Серед усіх фрагментів платівок таку огранку мають 12 (5,9%) одиниць (Табл.3).

Для більшості платівок характерні не регулярні – 66 (53,7%) і конвергентні обриси – 48 (39%), вигнутий в медіальній частині профіль – 77 (62,6%), трикутний – 49 (39,9%), або трапецієподібний перетин – 54 (43,9%) (Табл.4).

Платівок з пероподібним закінченням – 105 (85,4%), петлеподібним – 14 (11,4%), пірнаючим – 1 (0,8%), східчастих – 2 (1,6%), не визначено – 1 (0,8%). Серед дистальних фрагментів платівок пероподібне закінчення мають 82 (87,2%) одиниці, петлеподібне – 11 (11,7%), пірнаюче – 1 (1,1%). Останній фрагмент належить сколу, який зняв край протилежної площини нуклеусу.

Переважає більшість платівок мають конічний початок сколювання – 116 (94,3%). Не конічний має лише одна платівка – (0,8%), у шести (4,9%) тип початку сколювання не визначено. Серед платівок з конічним початком сколювання 101 (87,1%) має пласкі та середні відбивні горбки, у 15 (12,9%) вони опуклі.

Серед проксимальних частин конічний початок сколювання мають всі визначені екземпляри - 57 (96,6%). Серед них пласкі та середні відбивні горбки мають 47 (87,9%), 9 (16,1%) мають опуклі. У двох (3,4%) початок сколювання не визначений.

Для більшості цілих платівок характерні гладкі площини – 72 (58,5%). Інші типи площин їм значно поступають: лінійні – 27 (22%), точечні – 4 (3,3%), природні та двогранні – 3 (2,4%), не визначені (тут і надалі - відсутні, розбиті, пошкоджені) – 14 (11,4%).

Серед проксимальних частин, як і серед цілих платівок переважають гладкі площини – 37 (62,7%). Інші типи оформлень площин розподілились таким чином: лінійні – 11 (18,6%), природні, двогранні та фасетовані по одному 1 (1,7%) екземпляру, не визначені – 8 (13,6%).

Підготовку зони розщеплення мають 70 (56,9%) платівок. Редуціювання і абразивну обробку мають 25 (20,3%) на одній з них фіксується вивільнення площини сколу, тільки редуціювання – 42 (34,2%), тільки обробку абразивом – 3 (2,4%). Таким чином, редуціювання застосовувалось на 67 (54,5%) платівках, а обробка абразивом на 28 (22,7%), тобто більш ніж вдвічі рідше, ніж редуціювання.

Серед “чистих” платівок з поздовжніми та біпоздовжніми негативами підготовку зони розщеплення мають 32 (64%) платівки, серед усіх інших платівок 38 (52%). Тобто підготовка до сколювання “чистих” платівок була більш уважною, ніж до отримання інших.

Підготовлені зони розщеплення мають 32 (54,2%) проксимальні частини. Редуціювання і абразивну обробку мають 12 (20,3%) екземпляри. 20 (33,9%) проксимальних частин мають сліди застосування тільки редуціювання. На проксимальних частинах застосування абразиву, як і серед цілих платівок фіксується більш, ніж вдвічі рідше.

Серед проксимальних частин “чистих” платівок з поздовжніми та біпоздовжніми негативами підготовка зони розколювання фіксується на 15 (79%) платівках. Серед проксимальних частин з іншою огранкою мають всього 17 (42,5%).

Переважає більшість платівок має кут сколювання менше 90 градусів – 106 (86,2%). Кут в 90 градусів зафіксований лише на одній (0,8%) платівці. В жодному випадку не відмічений кут сколювання більше 90 градусів. (90 – 95 градусів є максимальними значеннями кута сколювання при яких можна отримати скол ударом [Гиря, 1997, с.78]). У 16 (13%) платівок кут сколювання не визначений.

Серед проксимальних частин платівок, як і серед цілих лише в одному (1,7%) випадку зафіксований кут сколювання в 90 градусів. У більшості він менше дев'яноста – 50 (84,7%). У 8 (13,6%) кут сколювання не визначений. Як і серед цілих платівок кут сколювання більше 90 градусів не відмічений.

Відщепи. В комплексі виділено 84 відщепи, зняті з робочих поверхонь нуклеусів. Більшість таких сколів можна назвати невдалими зняттями платівок.

Переважають відщепи з поздовжньою огранкою – 40 (47,6%) та латеральні з поздовжніми негативами – 37 (44%). Біпоздовжні негативи мають лише 3 (3,6%) відщепи: 2 з біпоздовжньою огранкою і 1 з біпоздовжньо-поперечною. Інші відщепи мають поздовжньо-поперечну – 2 (2,4%), ортогональну – 1 (1,2%), та білатеральну – 1 (1,2%) огранку.

Пероподібне закінчення мають 49 (58,3%) відщепів, петлеподібне – 22 (26,2%), східчасте – 2 (2,4%), пірнаюче – 2 (2,4%). 9 (10,7%) відщепів фрагментовані і закінчень не мають.

Переважає більшість 63 (75%) має конічний початок сколювання. Серед них пласкі та середні відбивні горбки мають – 53 (84,1%), опуклі – 10 (15,9%). Не конічний початок сколювання має лише один (1,2%). У інших – 20 (23,8%) він не визначений.

Більшість відщепів мають гладкі площини – 47 (55,9%). Інші варіанти розподілились таким чином: природні та лінійні площини мають по 5 (6%) екземплярів, двогранну та точечну мають по одному (1,2%). У 25 (29,7%) відщепів тип площини не визначений.

Підготовлені зони розщеплення мають 29 (34,6%) відщепів. Редуційовані і абразивну обробку – 4 (4,8%) екземпляри, 25 (29,7%) мають тільки абразивну.

Кут сколювання у 61 (72,6%) відщепів менше 90 градусів, у інших – 23 (27,4%) не визначений.

Серед ординарних відщепів, що потрапили до виборки (300 екз.) більшість має на дорсальній поверхні кірку, або природну поверхню – 223 (74,3%). Переважають відщепи з поздовжніми негативами – 192 (64%).

Основна маса відщепів має конічний початок сколювання – 231 (77%). Серед них з пласкими та середніми горбками – 185 (80,1%), з опуклими – 46 (19,9%). Лише один (0,3%) має не конічний. У 68 (22,7%) він не визначений.

Серед площин переважають гладкі – 145 (48,3%). Відщепів з підготовленими зонами розщеплення – 40 (13,3%). З них лише 4 (1,3%) мають сліди редуційовання і абразивної обробки, на 36 (12%) лише редуційовання. Кут сколювання 90 градусів мають лише 4 відщепи, у більшості він менше.

Сколи формування/переоформлення та підправки нуклеусів. Серед реберчастих переважають односторонні (Рис. 4.15,16). Цілих платівок та їх фрагментів виділено 15 (Табл.1). Двосторонніх реберчастих виділено всього дві проксимальні та одна дистальна частина. Перевага реберчастих односторонніх над реберчастими двосторонніми свідчить про те, що при виготовленні пренуклеусів намагались підбирати частини сировини з поверхнями, що не потребували інтенсивної обробки. Про це свідчить і те, що всього на двох нуклеусах фіксуються негативи їх підготовки до роботи і низький процент в комплексі платівок з поперечними та ортогональними негативами.

Реберчасті вторинні представлені однією проксимальною частиною (Рис. 4.1).

В колекції виділено 5 цілих та 3 уламки платівок у яких дорсальні поверхні покриті кіркою, а також 8 цілих та 8 фрагментів платівок, знятих з природних кутів уламків конкрецій (Табл.1) (Рис. 4.11,12). При підборі для нуклеусів зручних частин сировини, які не потребували додаткової обробки, або потребували її мінімально, такі сколи, чи принаймні частина з них, були першими сколами формування призматичного рельєфу робочих поверхонь нуклеусів або першими сколами формування площини сколювання.

Платівки з різноспрямованими негативами представлені дев'ятьма цілими екземплярами та однією проксимальною частиною (Табл.1). Платівки з такою огранкою виникли в процесі формування/переоформлення нуклеусу, а також, як і платівки попередніх типів могли бути першими сколами формування рельєфу робочої поверхні (Рис. 4.13,14).

В колекції виділено 4 поперечні сколи (Рис. 4.2,3,6). Вони несуть на дорсальній поверхні фрагменти огранки робочої поверхні нуклеусу. В першу чергу ці сколи є сколами підправки та/або переоформлення робочої поверхні (Рис. 4.2,3,6), аналогічно сколам, виділеним на Зарайській стоянці [Гиря, 1997, с.177]. Один з них є сколом зняття заломів (Рис. 4.6).

Підправок площин виділено – 22 (Рис. 4.7-10). З них 19 знято зі сторони робочої поверхні, 3 зняті зі сторони бічної поверхні. П'ять сколів мають природну дорсальну поверхню.

Висновки. Отже, на стоянці використовувався кремій високої якості. Конкреції та їх уламки підбирались на поверхні відкладів. Цим можна пояснити сухість певної невеликої частини використаної сировини.

Судячи по більшості нуклеусів для виготовлення пренуклеусів в першу чергу підбирались частини кременю, які не потребували ретельної обробки. Намагались підбирати частини сировини, природні поверхні яких могли б без додаткової обробки, або ж після не значної підправки слугувати фронтальною поверхнею, площиною сколювання, бічними та тильними поверхнями.

При виборі таких частин сировини, перший скол формування призматичної поверхні нуклеусу знімався без додаткової підправки, цим пояснюється наявність в комплексі, принаймні частини, платівок з корочною поверхнею, платівок з природних кутів уламків конкрецій та з різноспрямованими негативами.

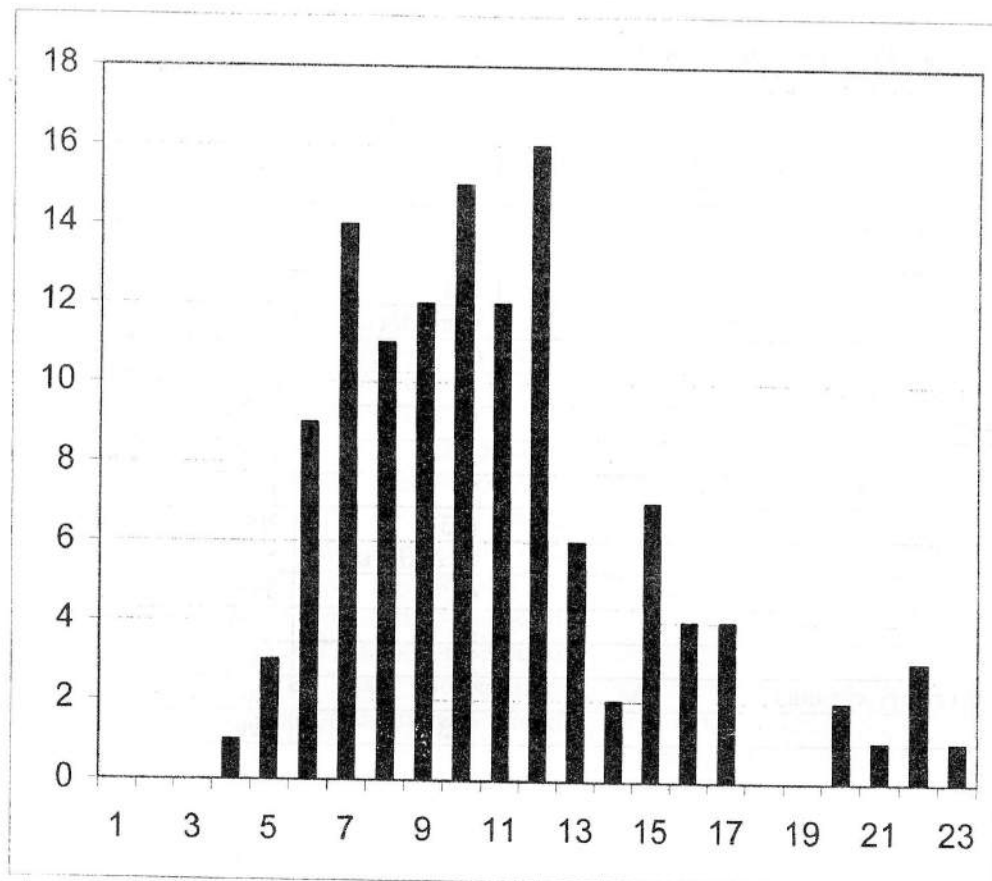
Формування пренуклеусів полягало у підготовці фронтального ребра, яке переважно обмежувалось підправкою поперечними сколами природної реберчастої грані. Судячи по нуклеусам і по не значній кількості платівок та їх фрагментів з поперечними та ортогональними негативами, сколи формування ребра як правило не охоплювали значних ділянок бічних поверхонь пренуклеусів. Хоча формування окремих пренуклеусів було більш ретельним і охоплювало і бічні поверхні, що видно по одному з нуклеусів (Рис. 1.2).

Використання природних поверхонь в якості площин сколювання при вдалому виборі заготовки під

Таблиця 1. Нуклеуси та продукти їх розщеплення.
Table 1. Cores and Debitage.

Нуклеуси	
Одноплощинні односторонні поздовжні	5
Одноплощинні односторонні поперечні	1
Двоплощинні біпоздовжньо-зустрічні	1
Двоплощинні біпоздовжньо-суміжні	1
Двоплощинні ортогонально-суміжні	1
Уламки нуклеусів	3
Сколи формування/переоформлення, підправки нуклеусів	
Платівки корочні	8
Платівки з природних кутів конкрецій	16
Платівки з різноспрямованими негативами	10
Платівки реберчасті односторонні	15
Платівки реберчасті двосторонні	3
Платівки реберчасті вторинні	1
Сколи підживлення площин	22
Поперечні сколи	4
Платівки та їх фрагменти	
Платівки цілі	123
Проксимальні фрагменти	59
Медіальні фрагменти	50
Дистальні фрагменти	94
Відщепи, зняті з робочих поверхонь нуклеусів	84
Відщепи ординарні	934
Луски (≤ 15 мм)	616
Уламки кременю	17
Разом	2068

Таблиця 2. Графік розподілу цілих платівок по ширині.
Table 2. Chart of distribute unbroken blades in width.

Таблиця 3. Розподіл платівок та їх фрагментів по огранці.

Table 3. Blades Dorsal Scar Patterns.

Огранка платівок	Цілі		Прокси-мальні фрагменти		Медіальні фрагменти		Дистальні фрагменти	
	К-ть	%	К-ть	%	К-ть	%	К-ть	%
Білатеральні	4	3,2	1	1,7			1	1
Латерально-поперечна з поздовжніми нег.							1	1
Латерально-поперечна з бі- поздовжніми нег.	1	0,8						
Латерально-поперечна з протилежними негативами.			1	1,7				
Латеральні	51	41,5	37	62,7	24	48	45	47,9
Латеральні з бі- поздовжніми нег.	7	5,7					5	5,4
Поздовжньо-поперечні	8	6,5	1	1,7	3	6	6	6,4
Біпоздовжньо-поперечні	1	0,8						
Ортогональні	1	0,8						
Поздовжні	45	36,6	18	30,5	22	44	34	36,2
Біпоздовжні	5	4,1	1	1,7	1	2	2	2,1
Разом	123	100	59	100	50	100	94	100

Таблиця 4. Обриси латеральних граней, профіль та перетин цілих платівок.

Table 4. Shape, Blank Profile, Profile et Midpoint of unbroken Blades.

Обриси латеральних граней платівок	Кількість	%
Прямокутні	2	1,6
Конвергентні	48	39
Трапецієподібні	5	4,1
Овальні	2	1,6
Не регулярні	66	53,7
Разом	123	100
Профіль платівок	Кількість	%
Рівний	6	4,9
Вигнутий в медіальній частині	77	62,6
Вигнутий в дистальній частині	5	4,1
Вогнутий	19	15,4
Твістед	16	13
Разом	123	100
Перетин платівок	Кількість	%
Трикутний	49	39,9
Трапецієподібний	54	43,9
Багатогранний	18	14,6
У формі прямокутного трикутника	2	1,6
Разом	123	100

нуклеус могло тривати до самого кінця експлуатації нуклеусу (Рис. 1.4; 2.4; 3.3). Сколів формування площини сколювання в колекції не виділено, але, вірогідно, формування площини відбувалось, як і підживлення більшості площин, зняттям сколу чи сколів зі сторони робочої поверхні.

В процесі отримання заготовок підтримання опуклості фронтальної поверхні забезпечувалось зняттям латеральних платівок. При сплюсненні робочої поверхні і неможливості отримати позовжній латеральний скол продовження експлуатації нуклеусу відбувалось після підправки робочої поверхні поперечними сколами (Рис. 4.2,3), або створення ними нової реберчастої грані, з зняття якої обробка нуклеусу продовжувалась (Рис. 4.1). Судячи з того, що в колекції виділена лише одна реберчаста вторинна платівка, даний варіант продовження експлуатації нуклеусу застосовувався рідко. В разі неможливості отримати латеральний скол з основної площини його могли сколоти з кінця нуклеусу (Рис. 4.17). В разі потреби рельєф робочої поверхні піднімали сколами з кінця нуклеусу (Рис. 1.2). Підправка площин нуклеусів відбувалась переважно зі сторони робочої поверхні (Рис. 1.1,2; 2.2,3; 3.3,4; 4.7-10).

Як видно по одному з нуклеусів і по сколам підправки площин (Рис. 1.2; 4.7,10), один з варіантів послідовності розколювання був такий: експлуатація нуклеусу починалась з торця, після чого робоча поверхня переміщувалась на бік нуклеусу.

Судячи по невеликій кількості платівок з біпоздовжньою огранкою (їх серед цілих платівок 14 (11,4%), а серед фрагментів ще менше), біпоздовжнє сколювання не характерне для даного комплексу і поява двоплощинного біпоздовжнього та двоплощинного біпоздовжньо-суміжного нуклеусів є наслідком втрати робочою поверхнею одноплощинних нуклеусів здатності постачати заготовки. Причинами цього могли стати: виникнення залому, сплюснення робочої поверхні і опускання її рельєфу. Внаслідок неможливості відновити експлуатацію нуклеусу сколами з площини, в його основі формували другу площину, з якої вирішували цю проблему. З другої площини можна було не тільки відновити експлуатацію нуклеусу, але і отримувати повноцінні заготовки внаслідок чого друга площина з допоміжної могла перетворитись на основну. Поява даних нуклеусів є реалізацією намагання отримати якомога більше заготовок і ефективніше використати сировину (Рис. 2.2; 3.2,3). Цим же бажанням продиктоване і виникнення двоплощинного ортогонально-суміжного нуклеусу, реалізоване на гальці специфічної форми (Рис. 2.3). Не виключено, що деякі двоплощинні нуклеуси на кінцевих етапах експлуатації знову ставали одноплощинними (рис.1.1).

В процесі отримання заготовок боротьба з виникненням заломів була невід'ємною його частиною. Одним з варіантів прибирання заломів було зняття заломів масивними сколами з тієї ж площини з якої вони були отримані (Рис. 3.4; 4.4,5). Іншим варіантом

було прибирання заломів сколом з протилежної площини (Рис. 3.1-3). Іноді сколи зняття заломів самі утворювали заломи (Рис. 3.1; 4.4,5), створюючи ще більш складну ситуацію для продовження розколювання, або і призводячи до припинення експлуатації нуклеусу (Рис. 3.2). Третім варіантом прибирання заломів було зняття заломів поперечними сколами (Рис. 4.6).

Однією з причин виникнення заломів була рідкість застосування підготовки зони розколювання, що в даній індустрії в першу чергу полягала в знятті редуційованим карнизу і укріпленні края площини абразивною обробкою. Серед цілих платівок і проксимальних частин лише трохи більше половини мають підготовлені зони розколювання, відповідно 56,9% та 54,2%. Це низькі показники. Для порівняння, серед цілих платівок стоянки Смячка 14А, яка має свідерські і красносільські риси, цей показник - 79,3%. В Зарайській індустрії серед проаналізованих цілих платівок і проксимальних частин підготовку зони розщеплення мають 90% [Гиря, 1997, с.175], у Вислій Балці з виборки 78% платівок мають редуційовання і такий же відсоток мають сліди пришліфовки [Гиря, 2000, с.105; Гиря, Коваль, Колесник, 2002, с.119]. Те, що саме обмежене використання підготовки зони розщеплення є однією з причин виникнення заломів чітко видно при порівнянні процентів підготовлених зон розколювання і петлеподібних та східчастих закінчень серед цілих платівок, з процентами таких же категорій серед відщепів, знятих з робочих поверхонь нуклеусів. Так, серед цілих платівок підготовлені зони розколювання мають - 56,9% а, платівок з закінченнями-заломами - 13%. Серед відщепів, знятих з робочих поверхонь нуклеусів перша категорія становить всього трохи більше третини виробів - 34,6%, а друга - більше четвертої частини - 28,6%.

Наявність карнизу під час отримання сколу ускладнювала нанесення точного удару, до того ж через свою крихкість в процесі отримання сколу такий край площини міг зруйнуватись і призвести до отримання сколу вкорочених пропорцій [Гиря, 1997, с.68].

Основними заготовками, що мали постачати нуклеуси стоянки, були середньоширокі та широкі платівки. Більшість з наявних в комплексі має не регулярні, рідше конвергентні, обриси, вигнутий в медіальній частині профіль та пероподібне закінчення. Для більшості платівок характерні гладкі і лінійні площини, розташовані до дорсальної поверхні під кутом, меншим 90 градусів.

Підготовка нуклеусів і отримання заготовок відбувалась за допомогою відбійника. Жодних свідчень про застосування відтиску немає. Про застосування відбійника в першу чергу свідчать сліди на окремих виробках від удару відбійником (Рис. 4.7), а також не регулярність обрисів негативів на нуклеусах і обриси платівок. На застосування відбійника вказує і те, що частина платівок має масивну площину сколювання з масивним карнизом. Отримання таких сколів простим відтиском, на нашу думку, є неможливим.

Враховуючи перевагу платівок з пероподібним закінченням, що свідчить про оптимальність навантажень на матеріал під час отримання заготовок [Гирия, 1997, с. 44,45], а також переважання виробів з конічним початком сколювання з середніми та плоскими відбивними горбками і сліди на кременях від застосування відбійника, на наш погляд, слід казати про використання в Красносіллі Є в першу чергу м'якого кам'яного відбійника.

Розбитість площин у частини виробів і виражену хвилястість на черевці можна пояснити сильними навантаженнями на матеріал в момент отримання сколу, або ж обмеженим використанням твердого відбійника. Не виключено, що внаслідок сухості частини сировини один і той же відбійник по частині кременю міг працювати як м'який, а по частині як твердий.

Під час отримання заготовок підготовка зони розколювання застосовувалась лише на трохи більше ніж половині платівок. Більша увага надавалась отриманню "чистих" платівок. Серед них процент з підготовленими зонами розколювання вищий, ніж серед інших платівок – відповідно (64%) проти (52%)

серед цілих платівок і (79%) проти (42,5%) серед проксимальних частин. Зняття сколів без підготовки зони розколювання призводило до отримання сколів коротких пропорцій. Слабку увагу до якості заготовки можна пояснити інтенсивним застосуванням в красносільській культурі вторинної обробки, що в свою чергу автоматично призводило до зменшення вимог до якості заготовки [Зализняк, 1989, с.77, 165, 1999, с.231; Нужний, 1992, с.152-175; Nuzhnyi, 1993, р.41-53, 1999, р.194-200].

Отже, технологія розколювання кременю стоянки Красносілля Є була спрямована на отримання середньошироких та широких платівок, сколювання яких відбувалось в першу чергу м'яким кам'яним відбійником. Твердий відбійник, якщо і використовувався, то в рідких випадках. Основним постачальником заготовок були одноплощинні односторонні нуклеуси. Присутність в комплексі біпоздовжніх нуклеусів, як і двоплощинного ортогонально-суміжного, обумовлена намаганням мешканців стоянки якомога ефективніше використати сировину.

ЛІТЕРАТУРА

- Гирия Е.Ю. Проблемы технологического анализа продуктов расщепления камня // СА.– №1.– М.: Наука, 1991.– С. 115-128.
- Гирия Е.Ю. Технологический анализ каменных индустрий (методика микро-макроанализа древних орудий труда). Часть 2.– СПб., 1997.– 198 с.
- Гирия Е.Ю. Позднепалеолитическая кремнеобрабатывающая мастерская Висла Балка в Донбассе: технологический анализ пластинчатых сколов // Археологический альманах.– №9.– Донецк, 2000.– С. 99-112.
- Гирия Е.Ю., Коваль, Ю.Г., Колесник А.В. Морфология продуктов первичного расщепления и краткий технологический анализ. Висла Балка – позднепалеолитический памятник на Северском Донце // Археологический альманах.– №11.– Донецк, 2002.– С. 98-133.
- Горелик А.Ф. Памятники Рогаликско-Переделевского Района. Проблемы финального палеолита Юго-Восточной Украины. – Киев-Луганск, 2001.– 366 с.
- Зализняк Л.Л. Культурно-хронологическая периодизация мезолита Новгород-Северского Полесья // Памятники каменного века Левобережной Украины. – К.: Наукова думка, 1986.– С.74-142.
- Зализняк Л.Л. Охотники на северного оленя Украинского Полесья эпохи финального палеолита. - К.: Наукова думка, 1989.– 176 с.
- Зализняк Л.Л. Красносельская и песочноровская культуры // Тез. докл. конф. "Час, помники, людзі". – Минск, 1993.– С. 47-50.
- Зализняк Л.Л. Фінальний палеоліт Лівобережної України // Археологический альманах.– №3.– Донецк, 1994.– С. 231-244.
- Зализняк Л.Л. Передісторія України Х-V тисячоліття.– К.: Бібліотека українця, 1998.– 306с.
- Зализняк Л.Л. Фінальний палеоліт північного заходу Східної Європи. – К.: НаУКМА, 1999.– 284 с.
- Кольцов Л.В. Финальный палеолит и мезолит Южной и Восточной Прибалтики.– М.: Наука, 1977.– 216с.
- Кулаков С.А. Технология расщепления на Абадзехском нижнепалеолитическом местонахождении (Северный Кавказ) // РА.– №3.– М.: Наука, 1993.– С.120-139.
- Нехорошев П.Е. К методике изучения нижнепалеолитической техники и технологии расщепления камня // РА.– №3.– М.: Наука, 1993.– С. 100-119.
- Нехорошев П.Е. Технологический метод изучения первичного расщепления камня среднего палеолита.– СПб.: Европейский дом, 1999.– 174 с.
- Нужний Д.Ю. Розвиток мікролітичної техніки в кам'яному віці. - К.: Наукова думка, 1992.– 188 с.
- Римантене Р.К. Палеолит и мезолит Литвы.– Вильнюс: Минтис, 1971.– 203с.
- Усик В.И. О реконструкции приемов первичного расщепления камня в палеолите // КСИА.– №206.– 1992.– С. 100-104.

Chabai V.P. and Demidenko Yu.E. The artifacts clasification. In A.E. Marcs and V.P. Chabai (eds.) The Paleolithic of the Crimea. The Middle Paleolithic of the Western Crimea. Vol.1, ERAUL 84.– Liege, 1998.– P. 31-51.

Kudryashov V., Lipnitskaya O. Sites with tanget points in bylarussian part of Neaman river basin // Tanged points cultures.– Lublin, 1993.– P. 21.

Nuzhnyi D. Projectile Weapons and technical progress in the Stone Age // Trases at founction: les gestes retrouves. Colloque international de Liege.– Vol. 50.– Liege: Editions ERAUL., 1993.– P. 41-55.

Nuzhnyi D. Technology of projctile points on blades: some aspekts of origin and fate // Tanget points cultures in Europe. - Lublin, 1999.– P. 194-200.

Tixier J. Glossary for description of stone tools, with special reference to the Epipalaeolithic of the Maghreb. Newsletter of the Lichic Technology Special Publication.– №1.– 1974.– 36 p.

SUMMARY

In the 70-80-es years XX century on the theritory of East-Europe was distinguished complexes of Ahrensburgian culture [Римантене, 1971, с. 20-23, 30-32; Кольцов, 1977, 41-57; Зализняк, 1986, 106,107, 141, 1989, с.17,18]. This is complexes have distinguish feature from Ahrensburgian complexes of German, therefore East-European Ahrebsburgian complexes received name Krasnoselian culture [Зализняк, 1993, с. 43-45, 1994, с.231-244]. This culture received name from name two complexes investigated in the basin of Upper Horyn (Krasnosillya E) [Зализняк, 1989, с.17,18, 1999, с.40-43] and Upper Nieman (Krasnosilsk 6) [Kudryashov, Lipnitskaya, 1993, p. 21]. Complex Krasnosillya E is more representative then other complexes of this culture in Ukraine. In tnis site used Westwolynian high-quality flint. Raw material selection on the surface of the deposits, therefore some not big part of flint is not wery good isotropic qualities. Technology of knapped stone based on the single platform cores. Oll types of two platform cores in tnis technology is result of desires of maximum used raw material and received more blanks. The basic blanks was blades and bladelets with irregular and convergent blank shape, incurvate in profile, with triangular and trapezoidal profile at midpoint, feather termination and plain platform. For explotation cores used soft stone hammer. It is possible, for explotation cores used hard hammerstone too, but only in narrowness cases. It is possible, on account of not good isotropic qualities part of flint, the same sing gave traces hard hammerstone on the one part of flint and gave traces soft hammerstone on the another part of flint.

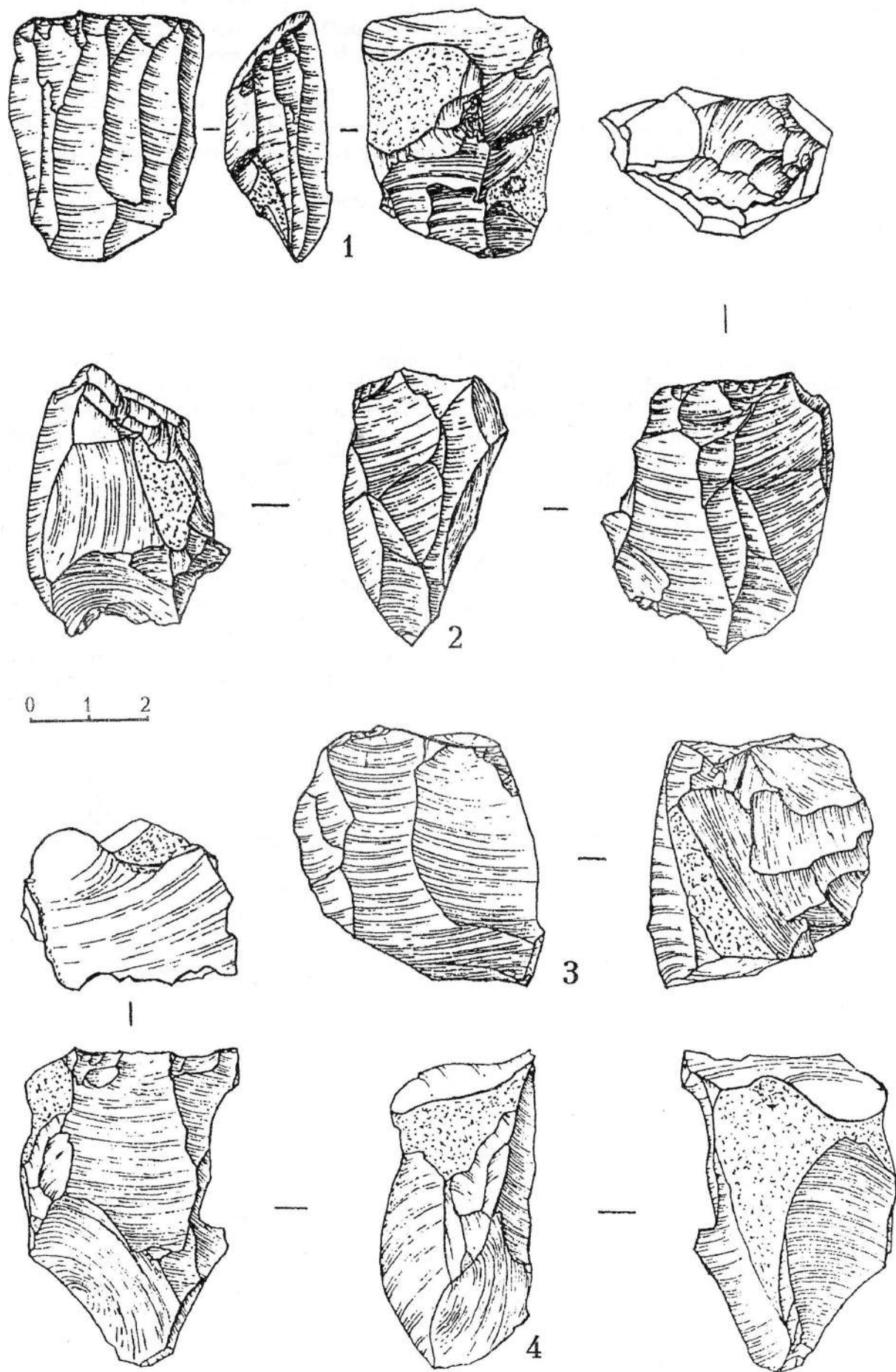

Рис.1. Красносілля Є. Нуклеуси.
Fig. 1. Krasnosillya E. Cores.

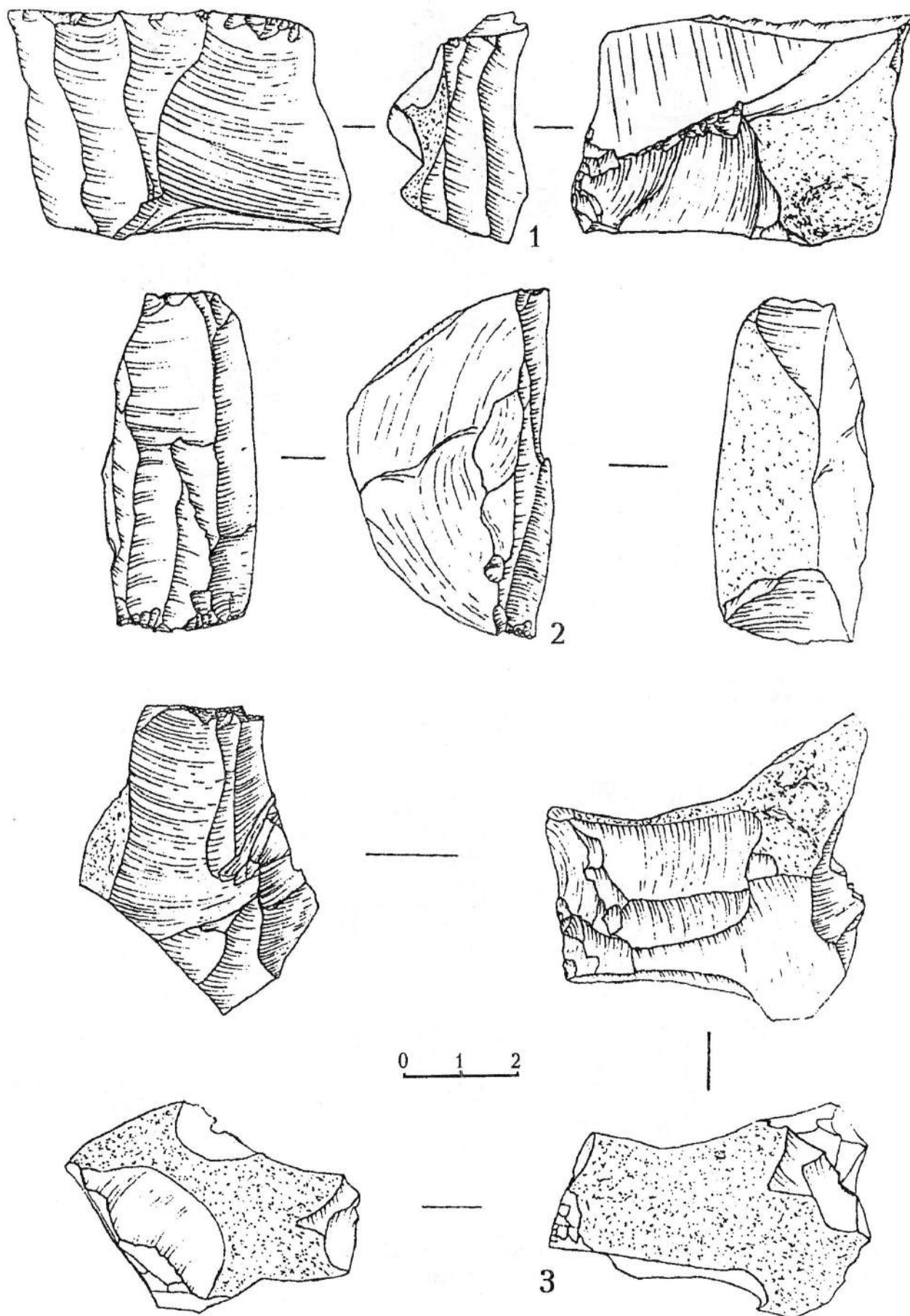

Рис.2. Красносілля Є. Нуклеуси.
Fig. 2. Krasnosillya E. Cores.

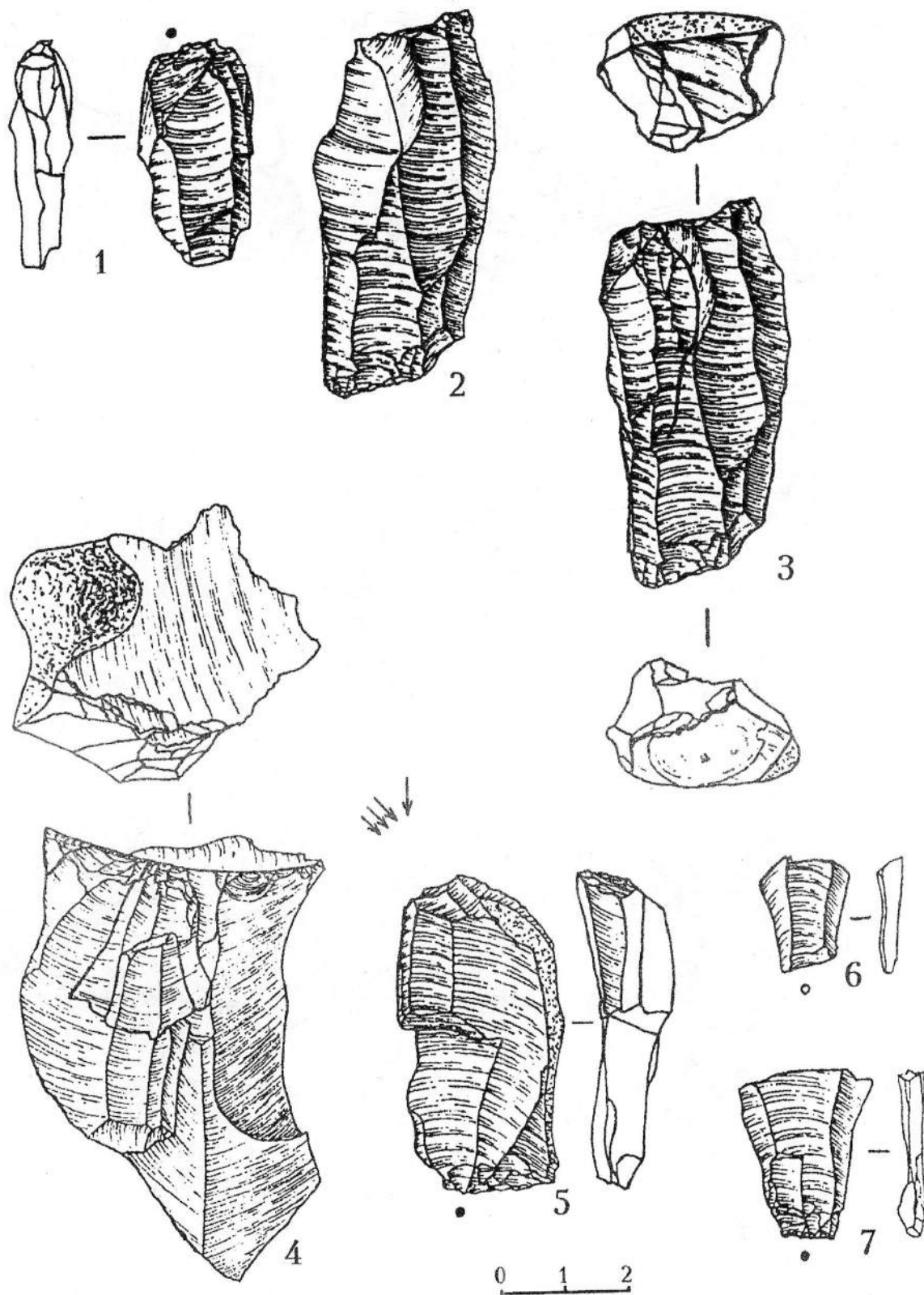

Рис.3. Красносілля Є. Нуклеуси – 2–4; відщепи – 1, 6, 7; різець – 5.
Fig. 3. Krasnosillya E. Cores – 2-4; flakes – 1, 6, 7; burin – 5.

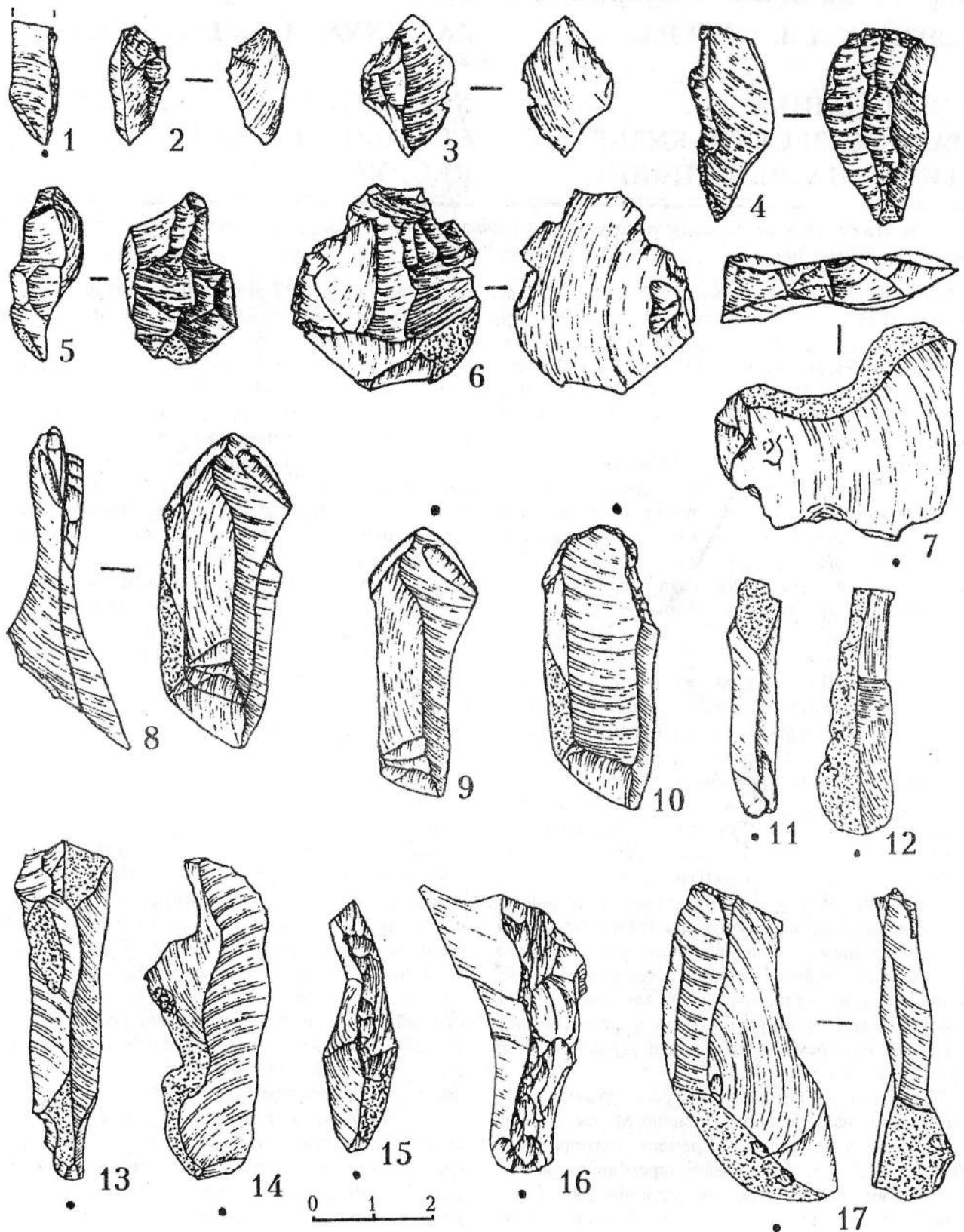

Рис.4. Красносілля Є.Сколи формування/переоформлення та підправки нуклеусів.
Fig. 4. Krasnosillya E. Core re/preparation pieses.

ЗАЛІЗНЯК Л.Л. ТКАЧ В.В.

НОВА СТОЯНКА КРАСНОСІЛЬСЬКОЇ КУЛЬТУРИ ПТИЧА 3 НА РІВНЕНЩИНІ

Стаття являє собою публікацію нових матеріалів красносільської культури фінального палеоліту зі стоянки Птича 3 на Рівненщині.

Пам'ятка вперше зафіксована 1993 р. за 1 км на південний схід від с. Птича Дубнівського р-ну Рівненської обл. В.О.Симонюком, який визначив її як майстерню з обробки кременю доби бронзи. Протягом 2000–2002 рр. В.В.Ткач шість разів відвідав пам'ятку, де й був зібраний крем'яний комплекс, публікації якого присвячена ця стаття.

Пам'ятка розташована на межі Малого Полісся та Повчанської височини на кінці мису високої корінної тераси правого берега р. Нирки при впадінні останньої в р. Ікву. Сама тераса складена лесами, але її кінцівку, де зібрані матеріали завершального етапу палеоліту, утворюють піщані відклади. Така будова мисів на Дубненщині досить рідкісна, і в кожному разі на них знаходять крем'яні матеріали доби фінального палеоліту.

Поверхня мису розорюється, оскільки тут розташовані городи селян. Мис неодноразово заселявся в різні історичні періоди. Тут знайдені мезолітичні трапедія та пластинка з притупленим краєм, численні вироби культури лінійно-стрічкової кераміки, пізнього трипілья, пізнього етапу комарівської культури й уламки кераміки XV–XVII ст. Крем'яні вироби фінального палеоліту виділялися серед пізніших архаїчною пізньопалеолітичною технікою розколювання кременю і патиною різної інтенсивності – від молочно-білої до легкого блакитного нальоту. Ці матеріали концентрувалися на самому кінці піщаного мису на площі приблизно 50х30 м. Схоже, що спочатку скупчення було меншого розміру, але кремені були дещо розтягнуті плугами та бородами в процесі оранки. Значна частина кременів має по краю характерні свіжі вищербини від плуга.

Більшість крем'яних виробів зроблено з місцевого темно-сірого, майже чорного кременю. Моренні виходи на поверхню уламків такого кременю знаходяться за 30 м від пам'ятки. Це так звані «крем'яні поля», що тягнуться від Малого Полісся на Тернопільщину. Разом із тим знайдено кілька знарядь із немісцевого світло-сірого кременю, можливо, принесеного здалеку.

Вибрана з великого масиву пізнішого матеріалу колекція архаїчних крем'яних виробів, може, не заслуговувала б на публікацію, якби не належала до красносільської культури, пам'ятки якої поки що нечисленні, однак її роль у формуванні мезоліту лісової смуги Східної Європи непересічна.

В.В.Ткач передав до Інституту археології НАНУ колекцію зі 112 крем'яних виробів – 70 пластин та їх уламків, 10 нуклеусів, 32 виробів зі вторинною обробкою, тобто з ретушю. Серед останніх 3

ZALIZNYAK L.L., TKACH V.V.

NEW SITE OF KRASNOSEL'E CULTURE PTICHA 3 IN RIVNO REGION

наконечники стріл, 17 різців, 10 скребачок, 2 сокири. За винятком кількох знарядь та нуклеусів енеолітичного вигляду, більшість кременів морфологічно є типово фінальнопалеолітичними виробами. Крім того, половина знарядь (16) та значна частина пластин вирізняються густою патиною. Глибока молочно-біла патина вкриває три наконечники стріл – найбільш показової для визначення культурної належності комплексу категорії знарядь. Архаїчний вигляд патинованої частини колекції дає підстави розглядати його як окремий комплекс, що, однак, не виключає належності до нього якоїсь частини виробів без патини.

У колекції Птича 3 є два патиновані одноплосинні нуклеуси для грубих пластин та пластинчастих відщепів (рис.1:15,16). Їхні ударні площини не мають слідів підправки й майже перпендикулярні довгій осі ядрищ. Краї площин утворюють характерний «карниз». Судячи з нуклеусів та відбивних площин платівок та заготовок патинованих знарядь, на стоянці застосовувалася техніка твердого відбійника. Очевидно, з подібних нуклеусів були сколоті великі грубі пластини з нерегулярним обмеженням спинки і патиною, виразно представлені в колекції.

Саме на таких масивних пластинах та пластинчастих відщепах із великими, випуклими відбивними горбками і широкими ударними площинами зроблена переважна більшість патинованих знарядь (рис.1:6,9,12). У колекції п'ять серединних, симетричних різців на масивних пластинчастих сколах (рис.1:9,11–14), а також один кутовий на зламаній великій пластині (рис.1:17) та один бічний ретушний (рис.1:10). Серед п'яти патинованих скребачок одна подвійна (рис.1:5), а ще одна з «носком» на робочому краї (рис.1:7).

Особливо виразними з точки зору визначення культурної належності комплексу є три черешкові наконечники стріл (рис.1:1–3). Вони виготовлені з уламків грубих пластин і вкриті густою білою патиною. Два з них асиметричні вістря з круто ретушованим одним прямим довгим краєм і виїмкою з протилежного краю черешка (рис.1:1–2). Цікаво, що в одного з асиметричних вістер відбивний горбок пластинчастої заготовки знаходився з боку вістря, а не черешка (рис.1:2). Третій наконечник – простий черешковий типу Лінгбі без пласкої підтески з боку відбивного горбка (рис.1:3).

Укрита блакитною патиною сокира має типову для фінального палеоліту Полісся форму великої високої трапедії. Вона виготовлена з масивного відщепу шляхом крутого ретушування злегка звігнутих бічних

сторін та пригострення леза поперечним сколом (рис.2:16). Схожі вироби відомі зі стоянок свідерської та красносільської культур Полісся.

Частина непатинованих виробів колекції, без сумніву, типологічно пізніша і не пов'язана з описаним архаїчним комплексом. Зокрема, це стосується значної частини пластинок, отриманих у техніці м'якого відбійника, і навіть у відтискній неолітичній чи енеолітичній. Два уламки характерних нуклеусів зі слідами зняття шляхом відтиску досконалих тонких пластин, схоже, датуються добою енеоліту.

Разом із тим, у колекції Птича 3 маємо крем'яні знаряддя без патини, які типологічно мало чим відрізняються від аналогічних знарядь із патиною. Це перш за все серединні симетричні різці на масивних великих пластинах. Три з чотирьох таких виробів виготовлені з нетипових для стоянки сірого та жовтого кременю (рис.2:10–12), що, можливо, пояснює відсутність на них характерної патини. Також знайдено три непатиновані різці на куті зламаних пластинчастих сколів (рис.2:7–9) і уламок подвійного бічного ретушного (рис.2:14). Одна з п'яти кінцевих скребачок на пластинах комбінована з серединним різцем (рис.2:6).

Перераховані непатиновані знаряддя мають загалом фінальнопалеолітичний вигляд, однак на жодному з них немає такого масивного, опуклого горбка, як на значній частині патинованих виробів колекції. Може певна частина непатинованих кінцевих скребачок та різців на пластинах належить до свідерського комплексу, про наявність якого на стоянці Птича 3 свідчить знахідка тут уламка характерного для Свідеру двоплощинного «човнуватого» нуклеуса (рис.2:15) й уламка великого свідерського наконечника з пласкою підтескою вістря з черевця (рис.2:1). Наконечник зроблений із масивної пластини, сколотої з човнуватого нуклеуса зустрічного зняття. Не виключена можливість належності згаданої сокири трапецієподібної форми до свідерського комплексу (рис.2:16).

Властива свідерській культурі техніка м'якого відбійника не утворює на сколах масивного відбивного горбка. Зазначимо, що переважна більшість крем'яних виробів численних свідерських стоянок басейнів Прип'яті та Німану не патиновані, тоді як вироби Східного Лінгбі й Красносілля тих же територій, як правило, вкриті білою чи блакитною патиною.

Властиве патинованій частині колекції Птича 3 сполучення асиметричних вістер із простими черешковими лінгбійського типу, одноплощинні нуклеуси, техніка твердого відбійника, домінування

грубих пластинчастих відщепів серед заготовок знарядь – характерні особливості традиції обробки кременю красносільської культури Полісся, Верхнього Подніпров'я та Понімання. Зокрема, близькі аналогії масмо в комплексі з епонімної стоянки Красносілля Є, що розташована за 140 км північніше під м. Володимирець. Однак колекція Птича 3 відрізняється від матеріалів Красносілля Є значними розмірами і масивністю виробів, децю більшою пластинчастістю, глибокою патинізацією більшої частини кременів. Однак усі ці ознаки не обов'язково свідчать про більшу архаїчність кременів стоянки Птича 3, а можуть пояснюватися наявністю у мешканців останньої більших за розміром конкрецій кременю та сприятливішою для патинізації кременів хімією ґрунту.

Так чи інакше, матеріали Птича 3 є ще одним яскравим проявом красносільської традиції обробки кременю на Волині, раніше відомої за крем'яними комплексами Красносілля Є, Великий Мідськ, Ежяринас 8, 17, Красносілля 6, Гренськ тощо.

Завершуючи цю публікацію, варто нагадати головні етапи культурно-історичних процесів, що розвивалися у фінальному палеоліті за участю красносільської людності в басейнах Прип'яті та Німану [Зализняк, 1989, с. 12–20; 1998, с. 132–138; 1999, с. 40–100, 211–224]. Красносілляська культура формувалася на зазначених територіях на початку молодого дріасу, тобто приблизно 11 тис. р. тому за некаліброваною шкалою. Фактично вона являє собою подальший розвиток традицій культури Лінгбі, носії яких у кінці алереду просунулися із Західної Балтії через територію Польщі на схід аж до Верхнього Дніпра (Аносово, Берестенево) та витоків Волги (Подол III). На цій же лінгбійській основі у першій половині дріасу III на Західній Волині та на Верхній Віслі формувалася свідерська культура. Протягом другої половини дріасу III її носії просунулися у північно-східному і східному напрямках, поступово витісняючи красносільців із Верхньої Прип'яті й Понімання у Східне Полісся, на Верхній Дніпро і далі на Верхню Волгу. На красносільському ґрунті на початку пребореалу склалися споріднені пісочнорівська, гренська та єнівська культури басейнів Десни, Верхнього Дніпра, Оки та Верхньої Волги.

Безпосереднім учасником цих складних культурно-історичних процесів були носії постлінгбійських традицій красносільської культури. Яскравим прикладом її техніки обробки кременю є патинована частина колекції Птича 3 на Рівненщині.

ЛІТЕРАТУРА

- Зализняк Л.Л. Охотники на северного оленя Украинского Полесья в эпоху финального палеолита. – К., 1989. – 182 с.
 Зализняк Л.Л. Передісторія України X–V тис. до н. е. – К., 1998. – 307 с.
 Зализняк Л.Л. Фінальний палеоліт північного заходу Східної Європи. – К., 1999. – 284 с.

SUMMARY

The article devoted to publication of new flint materials of Final Paleolithic Krusnosillya culture site Pticha 3 from Rivno region.

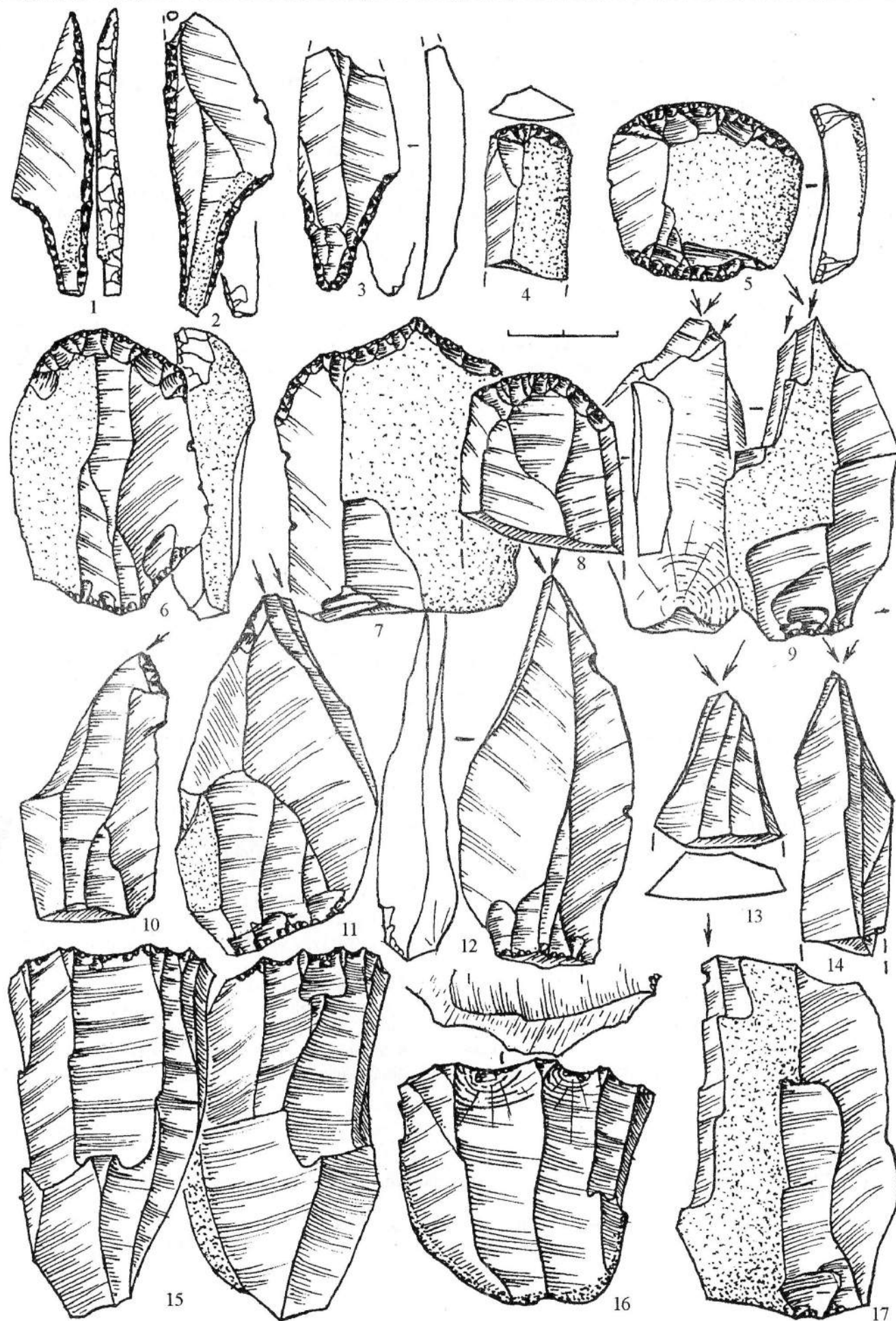

Рис. 1. Птича 3. Крем'яні вироби з патиною.
Fig. 1. Pticha 3. Flint tools with patina.

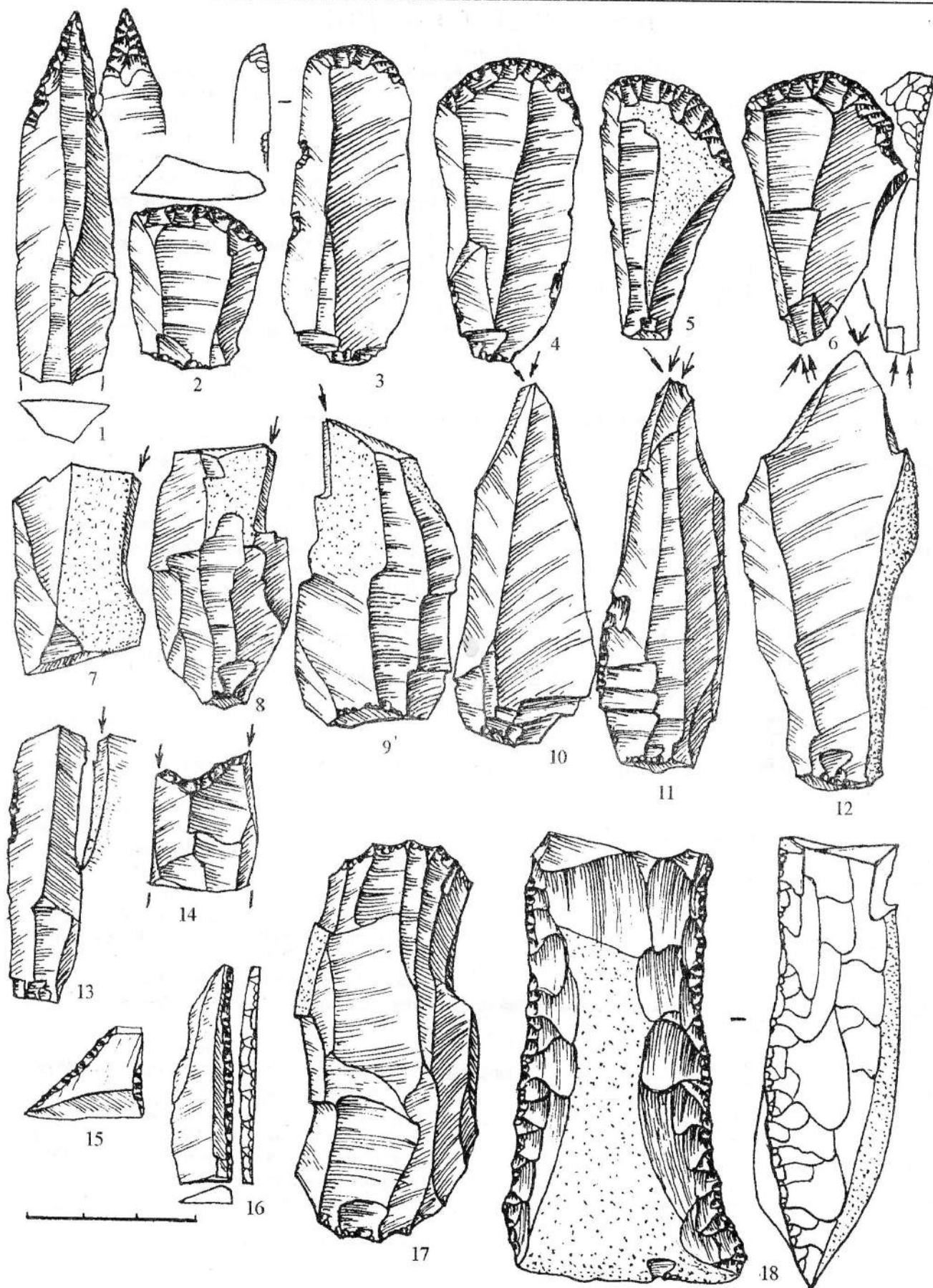

Рис. 2. Птича 3. Крем'яні вироби без патини (2–15) та з легким блакитним нальотом (1, 16).
Fig. 2. Pticha 3. Flint tools without (2–15) and with light blue patina (1, 16).

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

АЗ ПКМ	—	Археологічний збірник Полтавського краєзнавчого музею
АЛЛУ	—	Археологічний літопис Лівобережної України
АО	—	Археологические открытия
АП	—	Археологічні пам'ятки
АС	—	Археологический съезд
БКИЧП	—	Бюллетень комиссии по изучению четвертичного периода
БМОИП	—	Бюллетень Московского общества испытателей природы
ВА	—	Вопросы антропологии
ВАН УРСР	—	Вісник Академії наук Української РСР
ВГ	—	Вопросы географии
ВС	—	Вопросы страноведения
ГВ	—	Географический вестник
ДАПО	—	Державний архів Полтавської області
ДАС	—	Донецкий археологический сборник
ДОКМ	—	Донецкий областной краеведческий музей
ЖМНП	—	Журнал Министерства народного просвещения
ЗУНТ	—	Записки Українського наукового товариства дослідження й охорони пам'яток старовини та мистецтва на Полтавщині
Известия ВГО	—	Известия Всесоюзного географического общества
Известия ГГО	—	Известия Государственного географического общества
Известия РГО	—	Известия Русского географического общества
ИНКВА (INQUA)	—	Международный союз по изучению четвертичного периода
КСИА	—	Краткие сообщения о докладах и полевых исследованиях Института археологии АН СССР
КСИА АН УССР	—	Краткие сообщения Института археологии АН УССР
КСИМК	—	Краткие сообщения Института истории материальной культуры СССР
ЛКМ	—	Лубенський краєзнавчий музей
МИА	—	Материалы и исследования по археологии СССР
МКМ	—	Мариупольский краеведческий музей
НА ІА НАНУ	—	Науковий архів Інституту археології Національної Академії наук України
ПАЗ	—	Полтавський археологічний збірник
ПАП	—	Пам'ятки археології Полтавщини
РА	—	Российская археология
РАНИОН	—	Российская ассоциация научно-исследовательских институтов общественных наук
СА	—	Советская археология
СЭ	—	Советская этнография
ТД	—	тези доповідей / тезисы докладов
ТДіП	—	тези доповідей і повідомлень
ТДіС	—	тезисы докладов и сообщений
ТЗИН	—	Труды Зоологического института
ТМАО	—	Труды Московского археологического общества
ТОГУ	—	Труды Одесского государственного университета
ТОСК	—	Труды Одесского статистического комитета
ТКИЧП	—	Труды Комиссии по изучению четвертичного периода
ТМАИЧПЕ	—	Труды II Международной конференции Ассоциации по изучению Четвертичного периода Европы
УІЖ	—	Український історичний журнал
ЦА ВО ВУУ	—	Центральный архив высших органов власти и управления Украины
ЦДАВО	—	Центральний державний архів вищих органів влади України
ЭО	—	Этнографическое обозрение
AAAG	—	Annals of American Association of Geographers
AAASH	—	Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae
AFAS	—	Association Francaise pour l'Avancement des Sciences
BSPF	—	Bulletin de la Société Préhistorique Française
CMM	—	Casopis Moravského Musea
ERAUL	—	Études et Recherches Archéologiques de L'Université de Liège
LH	—	Landscape History
LR	—	Landscape Research
PA	—	Pamatky Archeologicke
PHG	—	Progress in Human Geography
PPS	—	Proceedings of Prehistoric Society
RH	—	Rural History
SA	—	Slovenska Archeologia
WA	—	World Archaeology

ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ
НАЦІОНАЛЬНОЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНИ

Випуск 5

До 130-річчя відкриття
Гінцівської стоянки

ШЛЯХ
КИЇВ - ПОЛТАВА
2004

Готується до друку:

КАМ'ЯНА ДОБА УКРАЇНИ. Вип.5

Наукове видання

Кам'яна доба України

Збірка наукових статей

Випуск 4

Українською, російською та англійською мовами

РЕДАКЦІЙНИЙ КОЛЕКТИВ:

д.і.н., проф.	Залізник Л.Л. (головний редактор видання)
	Манько В.О. (відповідальний редактор)
к.і.н., доцент	Гавриленко І.М. (редактор випуску)
к.і.н., с.н.с.	Кухарчук Ю.В. (відповідальний секретар)
д.і.н., с.н.с.	Отрощенко В.В.
д.і.н., с.н.с.	Зубар В.М.
д.і.н., проф.	Телегін Д.Я.
д.і.н., проф.	Гладких М.І.
д.і.н., проф.	Станко В.Н.
д.і.н., п.н.с.	Мацкевий Л.Г.
д.і.н., с.н.с.	Ситник О.С.
к.і.н., с.н.с.	Степанчук В.М.
к.і.н., с.н.с.	Яковлева Л.А.
к.і.н., с.н.с.	Сапожников І.В.
к.і.н., с.н.с.	Кулаковська Л.В.
к.і.н., с.н.с.	Чабай В.П.
к.і.н., с.н.с.	Колесник О.В.

ЛІТЕРАТУРНІ РЕДАКТОРИ

Н.В.Жигилій
А.П.Тюнін

КОРЕКТОРИ

Н.О.Янкевич
О.В.Коваленко

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру суб'єктів видавничої справи ДК № 47 від 28.04.2000.

Здано до складання 10.11.03. Підписано до друку 28.12.03. Формат 60x84/8. Папір офсетний. Друк офсетний. Гарнітура Таймс.
Ум. друк. арк. 35,80. Обл. вид. арк. 42,57. Тираж 500 прим. Зам. № 03/98.

Видавництво "Шлях".
04071, м. Київ, вул. Введенська, буд. 32, кв. 69.
Тел. (044) 425-70-06.

Видруковано в ПП "Луганська археологічна експедиція".
91015, м. Луганськ, кв. Зарічний, 1-6/95.
Тел. (0642) 32-04-45.